VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

KARL MARX
ÉS
FRIEDRICH ENGELS
MŰVEI

24. KÖTET

BUDAPEST 1968

KARL MARX
ÉS
FRIEDRICH ENGELS
MŰVEI

24. KÖTET

A TŐKE
II. KÖNYV

BUDAPEST 1968

Marx és Engels Műveinek magyar kiadása
az MSZMP Központi Bizottságának
határozata alapján jelenik meg

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Előszó a huszonnegyedik kötethez

Marx és Engels műveinek huszonnegyedik kötete a „Tőke" második kötetét, valamint Engelsnek az első és a második német kiadáshoz írt előszóit foglalja magában.

Kiadásunk az Engels által sajtó alá rendezett második német kiadást (Hamburg 1893) követi. Mint az előző magyar kiadásokban, most is Nagy Tamás fordítását vettük alapul. A fordítást átnéztük és javítottuk.

A sajtó alá rendezés során tekintetbe vettük az első német kiadást, a Marx és Engels Művei 24. köteteként megjelent legújabb német, illetve orosz kiadást, valamint a mű angol és francia fordításait. Az idézeteket újra egybevetettük az eredeti művekkel. E munka révén sikerült több sajtóhibát, kisebb elírást, pontatlanságot kiküszöbölni.

A lábjegyzetek mind Marxtól, illetve Engelstől származnak, ezért ezt nem tüntettük fel külön. A lábjegyzetekben eredeti nyelven idézett forrásokat csak magyar fordításban közöljük, az eredeti nyelvű idézetet csak akkor, ha az az Engels-féle kiadásokban eredeti nyelven is, német fordításban is szerepel. A főszövegben előforduló nem német nyelvű idézeteket, szólásokat meghagytuk eredeti nyelvükön és szögletes zárójelben fordítottuk. A szerkesztőségi jegyzeteket a könyv végén, hátul helyeztük el, ezekre a szövegben csillagok utalnak. Engels kiegészítő megjegyzéseit { } zárójelben közöljük.

Kiadásunkat elláttuk a nevek és források mutatójával, tárgymutatóval, valamint a mértékek és pénznemek jegyzékével; ezeknek, valamint a szerkesztőségi jegyzeteknek az elkészítésénél felhasználtuk a fent felsorolt kiadásokat.

Karl Marx

A TŐKE

A politikai gazdaságtan bírálata

Második kötet

II. könyv

A tőke forgalmi folyamata

Előszó

A „Tőke" második könyvét sajtó alá rendezni, mégpedig úgy, hogy az egyrészt mint összefüggő és lehetőleg befejezett mű álljon az olvasó előtt, másrészt azonban mint kizárólag a szerző műve, nem pedig a kiadóé, nem volt könnyű munka. Megnehezítette a feladatot a meglevő, többségükben töredékes kidolgozások nagy száma. Mindössze egyetlen kidolgozás (a IV. kézirat) volt – már ameddig ez terjedt – teljesen nyomdakész; de ennek a kéziratnak legnagyobb részét is elavulttá tették későbbi szövegváltozatok. Az anyag zöme tartalmilag nagyobbára ki volt ugyan dolgozva, stilárisan azonban nem; azon a nyelven íródott, amelyen Marx a kivonatait szokta készíteni; laza stílusban, közvetlen, gyakran vaskos humorú kifejezésekkel és fordulatokkal, angol és francia szakkifejezésekkel, gyakran egész mondatok, sőt oldalak angolul; a szerző abban a formában vetette papírra gondolatait, amelyben azok agyában éppen kialakultak. Egyes részeket tüzetesen kifejtett, más ugyanolyan fontosakra csak utalt; a szemléltető tényanyagot összegyűjtötte, de alig csoportosította és még kevésbé dolgozta fel; a fejezetek végén, ahol már hajtotta a vágy, hogy rátérjen a következőre, gyakran csak néhány összefüggéstelen mondat jelzi az itt félbehagyott kifejtést; végül az ismert kézírás, amelyet néha szerzője maga sem tudott elolvasni.

Beértem azzal, hogy a kéziratokat lehetőleg szószerint adjam közre, hogy a stíluson csak annyit változtassak, amennyit Marx maga is változtatott volna, és csak ott iktassak be magyarázó mondatokat és áthidalásokat, ahol ez feltétlenül szükségesnek bizonyult és ahol ezenfelül a gondolatok értelme minden kétséget kizárt. Olyan mondatokat, amelyeknek értelmezését illetően a legcsekélyebb kétség is felmerülhetett, inkább teljesen szószerint nyomattam ki. A tőlem származó átdolgozások és betoldások együttvéve nem foglalnak el tíz nyomtatott oldalt sem és csak formai természetűek.

A II. könyv hátrahagyott kézirati anyagának puszta felsorolása is megmutatja, milyen példátlan lelkiismeretességgel, milyen szigorú önkritikával törekedett Marx arra, hogy nagy közgazdasági felfedezéseit tökéletesen kidolgozza, mielőtt nyilvánosságra hozná őket; éppen önkritikája miatt csak ritkán juthatott el odáig, hogy a kifejtést tartalom és forma szempontjá-

ból hozzáidomítsa új tanulmányok révén folyton bővülő látóköréhez. Az anyag tehát a következőkből áll.

Először „A politikai gazdaságtan bírálatához" című kézirat – 1472 quart-oldal 23 füzetben –, amely 1861 augusztusától 1863 júniusáig készült. Ez folytatása az 1859-ben Berlinben ugyanezen címmel megjelent első füzetnek.* Az 1–220. (I–V. füzet), majd ismét az 1159–1472. (XIX–XXIII. füzet) oldalakon a „Tőke" I. könyvében vizsgált témákról van szó, a pénz tőkévé való átváltozásától kezdve végig, s ez e könyv első meglevő szövegváltozata. A 973–1158. (XVI–XVIII. füzet) oldalak a tőkével és a profittal, a profitrátával, a kereskedőtőkével és a pénztőkével foglalkoznak, tehát olyan témákkal, amelyeket Marx később a III. könyv kéziratában fejtett ki. Ezzel szemben a II. könyv témái – valamint igen sok, később a III. könyvben tárgyalt téma – itt még nincsenek külön kidolgozva. Marx mellékesen foglalkozik velük, főleg a kézirat zömét kitevő *Értéktöbblet-elméletek* című szakaszban, a 220–972. oldalakon (VI–XV. füzet). Ez a szakasz a politikai gazdaságtan sarkpontjának, az értéktöbblet-elméletnek részletes kritikai történetét tartalmazza, és emellett, az elődökkel polemizálva, kifejti a legtöbb olyan kérdést, amelyet később a II. és a III. könyv kéziratában külön és logikai összefüggésében vizsgál meg. Fenntartom magamnak azt, hogy e kézirat kritikai részét – a II. és a III. könyvvel már elintézett számos hely elhagyásával – mint a „Tőke" IV. könyvét közreadjam.** Bármily értékes is ez a kézirat, a II. könyv jelen kiadásához csak igen kevéssé volt felhasználható.

Időrendben ezután a III. könyv kézirata következik. Legalábbis nagyrésze 1864-ben és 1865-ben íródott. Csak miután ez lényegében elkészült, látott Marx hozzá az I. könyv, az 1867-ben kinyomtatott első kötet kidolgozásához. A III. könyvnek ezt a kéziratát most rendezem sajtó alá.

A következő időszakból – az I. könyv megjelenése utáni időből – a II. könyvhöz négy folió-kézirat áll rendelkezésre, amelyeket maga Marx I–IV. számmal látott el. Ezek közül az I. kézirat (150 oldal), amely feltehetően 1865-ben vagy 1867-ben íródott, a II. könyvnek – ahogy az jelenleg fel van építve – első önálló, de többé-kevésbé töredékes kidolgozása. Ebből sem lehetett semmit felhasználni. A III. kézirat részint idézeteket és Marx jegyzetfüzeteire való utalásokat tartalmaz – többnyire a II. könyv első szakaszára vonatkozóan –, részint egyes kérdések kidolgozását, nevezetesen az álló- és forgótőkéről, valamint a profit forrásáról szóló A. Smith-féle tételek bírálatát foglalja magában; továbbá az értéktöbbletráta és a profitráta viszonyának kifejtését, ami a III. könyvbe tartozik. Az utalások kevés felhasználhatót adtak, a kidolgozott részeket pedig mind a II., mind

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Zweiter Band.

Buch II: Der Cirkulationsprocess des Kapitals.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1885.

Az első kiadás címoldala

a III. könyv szempontjából elavulttá tették későbbi átszerkesztések, tehát többnyire ezeket is mellőzni kellett. – A IV. kézirat a II. könyv első szakaszának és a második szakasz első fejezeteinek nyomdakész kidolgozása, s ezt ott, ahol soron következik, fel is használtam. Bár kiderült, hogy korábban íródott, mint a II. kézirat, mégis – minthogy formájában tökéletesebb – a könyv megfelelő részéhez jól fel lehetett használni; elegendő volt néhány pótlást beiktatni a II. kéziratból. – Ez az utóbbi kézirat az egyetlen némileg kész kidolgozása a II. könyvnek és 1870-ből származik. A végső szerkesztésre vonatkozó megjegyzések, amelyekről mindjárt beszélek majd, határozottan kimondják: „A második kidolgozást kell alapul venni."

1870 után ismét szünet következett, főleg betegségek miatt. Marx ezt az időt szokása szerint tanulmányokra fordította; agronómia, amerikai és kivált orosz mezőgazdasági viszonyok, pénzpiac és bankügy, végül természettudományok: geológia és fiziológia, és kivált önálló matematikai munkák töltik meg az ebből az időből származó számos jegyzetfüzetet. 1877 elején Marx úgy érezte, helyrejött annyira, hogy ismét hozzáláthasson tulajdonképpeni munkájához. 1877 március végén utalásokat és jegyzeteket készített a fent említett négy kéziratból, alapul a II. könyvnek ahhoz az újrafeldolgozásához, amelyet azután az V. kéziratban (56 folió-oldal) megkezdett. Ez a kézirat az első négy fejezetet foglalja magában és még csak kevéssé van kidolgozva; lényeges pontokat lapalji jegyzetekben tárgyal; az anyag inkább csak össze van gyűjtve, mint megszűrve, de az első szakasz e legfontosabb részének ez az utolsó teljes tárgyalása. – Az első kísérlet arra, hogy ebből nyomdakész szöveget csináljon, a VI. kézirat (1877 október *után* és 1878 július előtt); ez csak 17 quart-oldal és az első fejezet nagyobb részét öleli fel; a második – és utolsó – kísérlet a VII. kézirat, „1878 július 2.", csak 7 folió-oldal.

Ez idő tájt Marx, úgy látszik, felismerte, hogy egészségi állapotának gyökeres megjavulása nélkül sohasem sikerül a második és harmadik könyv kidolgozását úgy befejeznie, hogy az őt magát kielégítse. Valóban az V–VIII. kéziratok nagyon is sok helyütt magukon viselik a ránehezedő betegségek ellen vívott megfeszített harc nyomait. Az első szakasz legnehezebb részét Marx az V. kéziratban újra feldolgozta; az első szakasz többi része és az egész második szakasz (a tizenhetedik fejezet kivételével) nem okozott jelentős elméleti nehézségeket; a harmadik szakaszt viszont, a társadalmi tőke újratermelését és forgalmát feltétlenül átdolgozandónak látta. A II. kéziratban ugyanis az újratermelést először az azt közvetítő pénzforgalom figyelembevétele nélkül, majd még egyszer, ennek figyelembevételével tárgyalta. Ezt ki kellett küszöbölni, és az egész szakaszt egyáltalán úgy átdol-

gozni, hogy az megfeleljen a szerző tágabbá vált látókörének. Így jött létre a VIII. kézirat, egy mindössze 70 quart-oldalnyi füzet; de hogy Marx ennyi helyre mit tudott összeszorítani, azt meglátjuk, ha összehasonlítjuk a nyomtatott III. szakasszal, levonva ebből a II. kéziratból betoldott részeket.

Ez a VIII. kézirat sem végleges tárgyalása a témának, Marx itt mindenekelőtt arra törekedett, hogy a II. kézirattal szemben nyert új nézőpontokat leszögezze és kifejtse, mellőzve azokat a kérdéseket, amelyekről nem volt új mondanivalója. Megint elővette és kibővítette a második szakasz 17. fejezetének egy lényeges részét is, amely egyébként is némileg átnyúlik a harmadik szakaszba. A logikai sorrend gyakran megszakad, a tárgyalás helyenként hézagos, és kivált a végén egészen töredékes. De amit Marx mondani akart, azt így vagy amúgy elmondotta itt.

Ez a II. könyv anyaga, amiből – mint azt Marx kevéssel halála előtt Eleanor lányának kijelentette – nekem kellett „valamit csinálni". Ezt a megbízatást a legszűkebben fogtam fel; ahol csak lehetett, tevékenységemet pusztán a különböző szövegváltozatok közti választásra korlátoztam. Mégpedig úgy, hogy mindig az utoljára készült szövegváltozatot vettem alapul, összehasonlítva a korábbiakkal. Valódi, azaz több mint pusztán technikai nehézséget csak az első és a harmadik szakasz okozott, de ez a kettő éppen eleget. Arra törekedtem, hogy kizárólag a szerző szellemében oldjam meg őket.

A szövegben szereplő idézeteket, ahol azok tényeket bizonyítanak, vagy ahol – mint A. Smith esetében – az eredeti mindenkinek rendelkezésére áll, aki a dologgal mélyebben akar foglalkozni, többnyire lefordítottam. Ez csak a 10. fejezetben nem volt lehetséges, mert itt Marx közvetlenül az angol szöveget bírálja. – Az I. könyvből vett idézeteket a második kiadás oldalszámozásával jelöltem meg: ez volt az utolsó kiadás, amelyet Marx még megért.

A III. könyv számára „A politikai gazdaságtan bírálatához" című kéziratban foglalt első feldolgozáson, a III. kéziratban szereplő már említett részeken és néhány, a jegyzetfüzetekben alkalmilag elszórt rövid megjegyzésen kívül csak a már említett 1864–65. évi folió-kézirat áll rendelkezésre, amely körülbelül olyan teljességgel van kidolgozva, mint a II. könyv II. kézirata, és végül egy füzet 1875-ből: az értéktöbbletráta viszonya a profitrátához, matematikailag (egyenletekben) kifejtve. Ennek a könyvnek sajtó alá rendezése gyorsan halad előre. Ahogyan eddig meg tudom ítélni, ez főleg csak technikai nehézségeket fog okozni, persze néhány igen fontos szakasz kivételével.

Ezen a helyen kell visszautasítanom egy Marx elleni vádat, amelyet eleinte csak halkan és szórványosan vetettek fel, most, halála után azonban német katedra- és államszocialisták,* valamint követőik bebizonyított tényként hangoztatnak – azt a vádat, hogy Marx Rodbertustól plagizált. A legfontosabbat erről más helyen már elmondottam,[1] de csak itt mutathatom be a döntő bizonyítékokat.

Ez a vád tudomásom szerint először R. Meyer „Emanzipationskampf des vierten Standes"-jának 43. oldalán található meg: „Bírálatának legnagyobb részét Marx *bizonyíthatóan* ezekből a közleményekből" (Rodbertusnak a harmincas évek második felétől megjelent írásaiból) „merítette". Addig, amíg további bizonyítékokat nem kapok, joggal feltételezhetem, hogy ennek az állításnak egész „bizonyíthatósága" abban áll, hogy Rodbertus biztosította erről Meyer urat. – 1879-ben maga Rodbertus lép a színre és „Zur Erkenntnis unsrer staatswirtschaftlichen Zustände" (1842) című munkájával kapcsolatban a következőket írja J. Zellernek („Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft", Tübingen 1879, 219. old.)**: „Látni fogja, hogy ezt" {a könyvben kifejtett gondolatmenetet} „Marx már jócskán ... felhasználta, persze anélkül, hogy engem idézett volna." Ezt azután Rodbertus posthumus kiadója, Th. Kozak egyszerűen utána szajkózza (*Rodbertus*: „Das Kapital", Berlin 1884, Bevezetés, XV. old.). – Végül az R. Meyer kiadásában 1881-ben megjelent „Briefe und sozialpolitische Aufsätze von Dr. Rodbertus-Jagetzow"-ban Rodbertus egyenesen ezt mondja: „Ma azt látom, hogy Schäffle és Marx *megraboltak*, anélkül hogy a nevemet megemlítették volna" (60. sz. levél, 134. old.). Egy másik helyen pedig Rodbertus igénye határozottabb alakot ölt: „Azt, hogy miből *keletkezik* a tőkés *értéktöbblete*, harmadik szociális levelemben *lényegében éppen úgy* mutattam ki, mint Marx, csak rövidebben és világosabban" (48. sz. levél, 111. old.).

Mindezekről a plágiumvádakról Marx sohasem értesült. Az „Emanzipationskampf" nála levő példányában csak az Internacionáléra vonatkozó rész volt felvágva, a többi ívet csak én vágtam fel Marx halála után. A tübingai „Zeitschrift"-et soha nem látta. Az R. Meyerhez intézett „Briefe stb." ugyancsak ismeretlen maradt előtte, s arra a helyre, ahol a „megrablás" szerepel, csak 1884-ben volt oly jó felhívni a figyelmemet maga Meyer doktor úr. A 48. számú levelet viszont ismerte Marx; Meyer úr szíveskedett az ere-

[1] *Karl Marx*: „Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons »Philosophie des Elends«", németre fordította E. Bernstein és K. Kautsky, Stuttgart 1885, előszavában. [Lásd Marx és Engels Művei, 4. köt. 551–561. old.]

detit odaajándékozni Marx legfiatalabb lányának. Marx, akinek persze fülébe jutott egy és más abból a titokzatos suttogásból, hogy bírálatának titkos forrását Rodbertusnál kell keresni, azzal a megjegyzéssel mutatta meg nekem a levelet: itt végre hiteles felvilágosítást kapott arról, hogy magának Rodbertusnak az igénye mire terjed ki; ha semmi mást nem mond, ez az állítása neki, Marxnak, közömbös; s ha Rodbertus a saját tárgyalását rövidebbnek és világosabbnak tartja, ezt az örömöt is meghagyhatja neki. Valóban Rodbertus e levelével az egész ügyet elintézettnek tekintette.

Annál is inkább megtehette ezt, mert mintegy 1859-ig, amikor a politikai gazdaságtanról alkotott saját bírálata nemcsak alapvonásaiban, hanem legfontosabb részleteiben is készen állott már, Rodbertus egész irodalmi tevékenysége, mint határozottan tudom, ismeretlen volt előtte. Közgazdasági tanulmányait Marx 1843-ban Párizsban a nagy angolokkal és franciákkal kezdte, a németek közül csak Raut és Listet ismerte, s elege volt belőlük. Sem Marx, sem én nem tudtunk semmit arról, hogy Rodbertus létezik, mindaddig, amíg 1848-ban a „Neue Rheinische Zeitung"-ban nem kellett bírálnunk berlini képviselői beszédeit és miniszteri cselekedeteit. Annyira tájékozatlanok voltunk, hogy megkérdeztük a rajnai képviselőket, ki hát ez a Rodbertus, aki ilyen hirtelen miniszter lett. De ezek sem tudtak semmit elárulni Rodbertus közgazdasági írásairól. Azt viszont, hogy Marx — Rodbertus segítsége nélkül is — már akkor nagyon jól tudta nemcsak azt, hogy miből, hanem azt is, *hogyan* „keletkezik a tőkés értéktöbblete", bizonyítják a „Misère de la philosophie" (1847)*, s a bérmunkáról és tőkéről 1847-ben Brüsszelben tartott és 1849-ben a „Neue Rheinische Zeitung"-ban (264–269. sz.) közzétett előadások.** Csak Lassalle-tól, 1859 körül értesült Marx arról, hogy egy közgazdász Rodbertus is létezik, s ekkor találta meg ennek „harmadik szociális levelét" a British Museumban.

Ez a ténybeli összefüggés. Mi a helyzet mármost a tartalommal, amellyel Marx állítólag „megrabolta" Rodbertust? „Azt, hogy miből keletkezik a tőkés értéktöbblete", mondja Rodbertus, „harmadik szociális levelemben éppen úgy mutattam ki, mint Marx, csak rövidebben és világosabban." Ez tehát a dolog magva: az értéktöbblet-elmélet; és valóban nem képzelhető el, hogy Rodbertus mi mást tudott volna számon kérni Marxtól mint saját tulajdonát. Rodbertus itt tehát kijelenti, hogy ő az értéktöbblet-elmélet igazi megalkotója s Marx ezt elrabolta tőle.

S mit mond nekünk a harmadik szociális levél*** az értéktöbblet eredetéről? Egyszerűen azt, hogy a „járadék" — ezzel a szóval foglalja egybe a földjáradékot és a profitot — nem az áru értékéhez való „értékhozzácsapásból" jön létre, hanem a „munkabér rovására történt értéklevonás következ-

tében, másszóval: mert a munkabér csak egy része a munkatermék értékének", és a munka kielégítő termelékenysége esetén „nem szükségképpen egyenlő termékének természetes csereértékével, hogy így ez utóbbiból még maradjon tőkepótlásra" (!) „és járadékra". Közben nem mondja meg, hogy a terméknek miféle „természetes csereértéke" az, amelynél semmi sem marad „tőkepótlásra", tehát nyilván a nyersanyag pótlására és a szerszámok kopására.

Szerencsére módunk van megállapítani, milyen benyomást tett Marxra Rodbertusnak ez a korszakalkotó felfedezése. „A politikai gazdaságtan bírálatához" című kéziratban, a X. füzetben a 445. és köv. oldalakon egy „Kitérő"-t találunk: „Rodbertus úr. A földjáradék új elmélete." Csak ebből a szempontból vizsgálja itt Marx a harmadik szociális levelet. A Rodbertus-féle értéktöbblet-elméletet általánosságban a következő gúnyos megjegyzéssel intézi el: „Rodbertus úr először azt vizsgálja, mi a helyzet egy olyan országban, ahol a föld- és a tőkebirtok nem vált szét, és ekkor arra a *fontos* eredményre jut, hogy a járadék (amin ő az egész értéktöbbletet érti) pusztán egyenlő a meg nem fizetett munkával, vagy azzal a termékmennyiséggel, amelyben ez jelentkezik."*

A tőkés emberiség már több évszázadon át termelt értéktöbbletet és fokozatosan eljutott odáig is, hogy elgondolkodjék az értéktöbblet keletkezéséről. Az első nézet erről a közvetlen kereskedői gyakorlatból fakadt: az értéktöbblet a termék értékéhez csapott felárból keletkezik. Ez a nézet uralkodott a merkantilistáknál, de már James Steuart belátta, hogy ez esetben amit az egyik ember nyer, azt a másiknak szükségképpen el kell veszítenie. Mindazonáltal ez a nézet még sokáig tovább kísért, kivált szocialistáknál; a klasszikus tudományból azonban A. Smith kiszorítja.

A „Wealth of Nations" I. könyv VI. fejezetében A. Smith így ír: „Mihelyt tőke (stock) halmozódott fel egyesek kezében, néhányan közülük azt természetszerűen arra használják fel, hogy iparkodó embereket munkába állítsanak, s ezeket anyagokkal és létfenntartási eszközökkel lássák el avégett, hogy ezek munkatermékének eladása révén, vagyis annak révén, *amit munkájuk az anyagok értékéhez hozzátesz, profitra* tegyenek szert . . . Az az *érték*, amelyet a munkások *az anyagokhoz hozzátesznek*, ebben az esetben *két részre* oldódik fel, az egyik *bérüket* fizeti meg, a másik *munkáltatójuk profitját* az anyagok és bérek általa előlegezett teljes összegére." S valamivel tovább: „Mihelyt egy ország egész földje magántulajdonná vált, a földbirtokosok — akárcsak minden más ember — szeretnek aratni ott, ahol nem vetettek, s még a föld természetes termékeiért is járadékot követelnek . . . A munkás . . . kénytelen *átengedni* a földbirtokosnak *egy részt* abból, amit

munkája gyűjt vagy termel. Ez a rész, vagy ami ugyanaz, e rész ára a *földjáradék*."

Ehhez a helyhez Marx az említett „A politikai gazdaságtan bírálatához" című kéziratban a 253. oldalon a következő megjegyzést fűzi: „A. Smith tehát az értéktöbbletet — tudniillik a többletmunkát, az elvégzett és az áruban tárgyiasult munka többletét a megfizetett munka *felett*, tehát a felett a munka felett, amely megkapta egyenértékét a bérben — mint az *általános kategóriát* fogja fel, amelynek a tulajdonképpeni profit és földjáradék csak elágazásai."*

A. Smith továbbá az I. könyv VIII. fejezetében ezt mondja: „Mihelyt a föld magántulajdonná vált, a földbirtokos részesedést követel szinte minden termékből, amelyet a munkás azon a földön termelhet vagy begyűjthet. Az ő járadéka az *első levonás a földre fordított munka termékéből*. De a föld megművelőjének ritkán vannak meg az eszközei ahhoz, hogy a termés betakarításáig fenntartsa magát. Létfenntartását általában egy munkáltató, a bérlő előlegezi tőkéjéből (stock), ennek pedig nem volna érdeke, hogy alkalmazza, ha *nem osztoznék a megművelő munkájának termékében*, vagyis ez nem pótolná profittal együtt az ő tőkéjét. Ez a profit a *második levonás* a földre fordított munka termékéből. Csaknem minden más munka terméke is alá van vetve annak, hogy ugyanúgy profitot vonjanak le belőle. Valamennyi művességben és iparban a legtöbb munkás munkáltatóra szorul, hogy a munka befejezéséig előlegezze nekik munkájuk anyagait, munkabérüket és létfenntartásukat. Ez a munkáltató *osztozik* velük *munkájuk termékében*, illetve abban az értékben, amelyet munkájuk a feldolgozott anyagokhoz hozzátesz, s ez a részesedés az ő profitja."

Marx megjegyzi ehhez (kézirat 256. old.):** „A. Smith tehát itt a földjáradékot és a tőke profitját kereken úgy jellemzi, mint puszta *levonásokat* a munkás termékéből vagy termékének értékéből, amely egyenlő a munkás által az anyaghoz hozzátett munkamennyiséggel. Ez a levonás azonban, mint ahogy korábban A. Smith maga kifejtette, a munkának csak abból a részéből állhat, amelyet a munkás az anyagokhoz hozzátesz ama munkamennyiségen felül, amely csak munkabérét fizeti meg, vagyis csak munkabére egyenértékét szolgáltatja — tehát a többletmunkából, munkája meg nem fizetett részéből."

Tehát már A. Smith tudta, „miből keletkezik a tőkés értéktöbblete" és ráadásul a földtulajdonosé is; Marx ezt már 1861-ben nyíltan elismeri, ezzel szemben Rodbertus és tisztelőinek az államszocializmus meleg nyári esőjétől fejét gombamódra felütő raja úgy látszik tökéletesen megfeledkezett erről.

Smith, folytatja Marx, „mégsem választotta el az értéktöbbletet mint olyant külön kategóriaként azoktól a különös formáktól, amelyeket a profitban és a földjáradékban ölt. Innen ered vizsgálódásában, és még inkább Ricardóéban, sok tévedés és fogyatékosság."* — Ez a mondat szóról szóra illik Rodbertusra. Az ő „járadéka" egyszerűen a földjáradék meg a profit összege; a földjáradékról teljesen téves elméletet állít fel, a profitot szemügyrevétel nélkül átveszi úgy, ahogyan elődeinél találja. — Marx értéktöbblete viszont az *általános formája* a termelési eszközök tulajdonosai által egyenérték nélkül elsajátított értékösszegnek, amely egészen sajátságos, csak Marx által felfedezett törvények szerint a profit és földjáradék különös, *átváltozott* formáira hasad. Ezeknek a törvényeknek a kifejtésére a III. könyvben kerül sor, s csak ott fog megmutatkozni, mennyi közbenső láncszemre van szükség ahhoz, hogy az általában-való értéktöbbletet megértésétől eljussunk profittá és földjáradékká való átváltozásának megértéséhez, tehát azoknak a törvényeknek a megértéséhez, amelyek szerint az értéktöbbletet a tőkésosztályon belül elosztják.

Ricardo már jelentékenyen tovább megy, mint A. Smith. Az értéktöbbletről alkotott felfogását egy új, A. Smithnél csírájában ugyan már meglevő, de a kifejtés során szinte mindig újra elfelejtett értékelméletre alapozza, amely kiindulópontjává vált az egész utána következő közgazdaságtudománynak. Ricardo abból, hogy az áruk értékét a bennük realizált munkamennyiség határozza meg, levezeti a munka által a nyersanyagokhoz hozzátett értékmennyiségnek a munkások és tőkések közötti elosztását, munkabérre és profitra (azaz itt értéktöbbletre) való széthasadását. Kimutatja, hogy az áruk értéke ugyanaz marad, bárhogyan változik is e két rész aránya, s e törvény alól csak egyes esetekben ismer el kivételt. Sőt néhány fő törvényt is megállapít a munkabér és (a profit formájában felfogott) értéktöbblet kölcsönös viszonyáról, habár túlságosan általános megfogalmazásban (*Marx*: „A tőke", I. könyv, 15. fej. I.), és kimutatja, hogy a földjáradék a profit feletti többlet, amely bizonyos körülmények között elesik. — Rodbertus e pontok közül egyetlenegyben sem haladta túl Ricardót. Ricardo elméletének belső ellentmondásai, amelyeken iskolája hajótörést szenvedett, Rodbertus előtt vagy teljesen ismeretlenek maradtak, vagy közgazdasági megoldások helyett csak utopikus követelésekre („Zur Erkenntnis etc.", 130. old.) csábították.

Ricardo érték- és értéktöbblet-tanának azonban nem kellett Rodbertus „Zur Erkenntnis etc."-jára várnia, hogy szocialista szempontból aknázzák ki. A „Tőke" első kötetének 609. oldalán (2. kiadás [nálunk 549. old.]) a következő idézet található: „The possessors of surplus produce or capital"

[A többlettermék, vagyis tőke birtokosai], egy „The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russell", London 1821, című írásból. Ebben a 40 oldalas röpiratban, amelynek jelentőségére már a „surplus produce or capital" kifejezés is fel kellett volna hogy hívja a figyelmet, s amelyet Marx ragadott ki a feledésből, ez olvasható:

„Bármi járjon is a tőkésnek" {a tőkés álláspontjáról}, „csak a munkás többletmunkáját (surplus labour) kaphatja meg, minthogy a munkásnak élnie kell." (23. old.) De hogy a munkás *hogyan* él és ezért mekkora lehet a tőkés által elsajátított többletmunka, az igen relatív. „Ha a tőke értéke nem csökken, ahogy tömege növekszik, akkor a tőkések ki fogják csikarni a munkásokból minden óra munkájának termékét azon felül, amiből a munkásnak lehetséges megélnie ... a tőkés végül azt mondhatja a munkásnak: »Ne egyél kenyeret, mert [...] lehetséges megélni vörösrépán és krumplin.« És elérkeztünk erre a pontra." (23—24. old.) „Ha a munkást oda lehet juttatni, hogy kenyér helyett krumplival táplálkozzék, akkor elvitathatatlanul igaz, hogy többet lehet munkájából kicsikarni; azaz ha, amikor kenyérrel táplálkozott, kénytelen volt önmaga és családja fenntartására *megtartani a hétfő és a kedd munkáját*, akkor krumplival csak a *hétfő felére* lesz szüksége; és a hétfő megmaradó fele és az egész kedd *felhasználható* az állam vagy a *tőkés szolgálatára.*" (26. old.) „Elismert dolog (it is admitted), hogy a tőkéseknek fizetett kamatot, akár járadék, pénzkamat vagy ipari profit természetében, mások munkájából fizetik." (23. old.) Ez tehát egészen a Rodbertus-féle „járadék", csakhogy „járadék" helyett kamatot mond.

Marx („A politikai gazdaságtan bírálatához" című kézirat, 852. old.*) ehhez megjegyzi: „Ez az alig ismert röpirat — oly időben, amikor »ez a hihetetlen foltozóvarga«** MacCulloch elkezdett magáról beszéltetni — lényeges előrehaladást tartalmaz Ricardón túl. A többletértéket vagy »profitot«, ahogy Ricardo nevezi (sokszor többlettermék is, surplus produce), vagy »kamatot«, ahogy a röpirat szerzője hívja, közvetlenül surplus labournek, többletmunkának jellemzi, annak a munkának, amelyet a munkás ingyen végez el, amelyet azon munkamennyiségen túl végez el, mellyel munkaereje értékét pótolja, vagyis bére egyenértékét megtermeli. Amilyen fontos volt az *értéket* feloldani *munkára*, éppolyan fontos a többletértéket (surplus value), amely *többlettermékben* (surplus produce) jelentkezik, *többletmunkára* (surplus labour) feloldani. Ezt valójában *A. Smith már megmondta, és Ricardo kifejtésének egyik fő mozzanatát alkotja.* De náluk ez sehol sincs abszolút formában kimondva és rögzítve." Azután tovább, a kézirat 859. oldalán*** ez olvasható: „Egyebekben a szerző foglya a készentalált gazdaságtani kategóriáknak. Ahogy Ricardónál az értéktöbblet és a profit össze-

cserélése kellemetlen ellentmondásokhoz vezet, ugyanúgy nála is az, hogy az értéktöbbletet tőkekamatnak kereszteli. Bár Ricardo felett áll abban, hogy először minden többletértéket többletmunkára vezet vissza, és amikor az értéktöbbletet tőkekamatnak nevezi, ugyanakkor kiemeli, hogy interest of capitalen [tőkekamaton] a többletmunka általános formáját érti, megkülönböztetve különös formáitól, a járadéktól, a pénzkamattól és az ipari profittól. De e különös formák egyikének nevét, a kamatot veszi megint az általános formának. És ez elegendő, hogy a gazdaságtani tolvajnyelvbe" (a kéziratban slang áll) „visszaessék."

Ez az utóbbi passzus úgy illik a mi Rodbertusunkra, mintha rászabták volna. Ő is foglya a készentalált gazdaságtani kategóriáknak. Az értéktöbbletet ő is átváltozott alformái egyikének nevére kereszteli, amelyet méghozzá egészen határozatlanná tesz: járadéknak. E két baklövés eredménye az, hogy visszaesik a gazdaságtani tolvajnyelvbe, nem folytatja tovább kritikai módon azt, amivel túlhaladta Ricardót, s ehelyett enged a csábításnak, hogy nem-kész elméletét, amelyen még rajta van a tojáshéj, egy utópia alapzatává tegye, amellyel, mint minden egyébbel, elkésik. Az említett röpirat 1821-ben jelent meg és már minden tekintetben megelőzte Rodbertus 1842. évi „járadékát".

Ez a röpirat csak legelőretoltabb előőrse egy egész irodalomnak, amely a húszas években a ricardoi érték- és értéktöbblet-elméletet a proletariátus érdekében a tőkés termelés ellen fordítja és a burzsoáziát saját fegyvereivel támadja. Az egész oweni kommunizmus, amennyiben a gazdaságtani viták terére lép, Ricardóra támaszkodik. De mellette még írók egész sora áll, akik közül Marx már 1847-ben csupán néhányat említ Proudhonnal szemben („Misère de la philosophie", 49. old. [Marx és Engels Művei, 4. köt. 94. old.]): Edmondst, Thompsont, Hodgskint stb. stb. „és még négy oldalra való stb.-t". Ebből a számtalan írásból csak találomra ragadok ki egyet: „An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness", írta William Thompson; új kiadás, London 1850. Ez az 1822-ben készült írás 1824-ben jelent meg először. A nem-termelő osztályok által elsajátított gazdagságot ez is mindenütt a munkás termékéből eszközölt levonásnak jellemzi, mégpedig meglehetősen erős kifejezésekkel. „Az, amit társadalomnak neveztek, állandóan arra törekedett, hogy csalással és rábeszéléssel, megfélemlítéssel és kényszerrel a termelő munkást arra bírja, hogy a munkát saját munkája termékének lehető legkisebb részéért végezze el." (28. old.) „Miért ne kapja meg a munkás munkájának teljes abszolút termékét?" (32. old.) „Arra a térítésre, amelyet a tőkések a termelő munkástól földjáradék vagy profit néven kicsikarnak, a föld vagy más

tárgyak használatáért támasztanak igényt . . . Minthogy mindazok a fizikai anyagok, amelyeken vagy amelyek révén a vagyontalan és termelőképességén kívül semmivel sem rendelkező termelő munkás ezt a termelőképességét érvényesítheti, mások tulajdonában vannak, akiknek érdekei az övével ellentétesek és akiknek beleegyezése az ő tevékenységének előfeltétele — vajon nem ezeknek a tőkéseknek a kegyétől függ-e és kell mindig függnie annak, hogy *saját munkája gyümölcsének* mekkora *részét* hajlandók juttatni neki kárpótlásul ezért a munkáért?" (125. old.) „. . . *a visszatartott termék* nagyságához viszonyítva, akár adóknak, profitnak, vagy lopásnak nevezik . . . ezeket a levonásokat" (126. old.) és így tovább.

Bevallom, hogy bizonyos szégyenkezéssel írom ezeket a sorokat. Az, hogy a húszas és harmincas évek angol antikapitalista irodalma Németországban ennyire teljesen ismeretlen, noha Marx már a „Misère de la philosophie"-ban határozottan utalt rá és egyetmást belőle — az 1821. évi röpiratot, Ravenstone-t, Hodgskint stb. — a „Tőke" I. kötetében többször idézett, mégcsak hagyján. De hogy nemcsak a Rodbertus kabátszárnyába kétségbeesetten kapaszkodó literatus vulgaris [vulgáris író], „aki valóban nem is tanult semmit", hanem a „tudományosságával büszkélkedő" magas méltóságú professzor* is annyira elfelejtette klasszikus gazdaságtanát, hogy olyan dolgoknak Rodbertustól való eltulajdonítását veti komolyan szemére Marxnak, amelyek már A. Smith és Ricardo műveiben olvashatók — ez mutatja, milyen mélyre süllyedt manapság a hivatalos gazdaságtan.

De akkor mi újat mondott Marx az értéktöbbletről? Hogy van az, hogy Marx értéktöbblet-elmélete úgy csapott le, mint derült égből a villám, mégpedig valamennyi civilizált országban, valamennyi szocialista elődjének — Rodbertust is beleértve — elméletei viszont hatástalanul puffantak el?

Ezt a kémia története világíthatja meg egy példával.

Mint ismeretes, a múlt század végén még a flogiszton-elmélet uralkodott, amely szerint minden égés lényege abban áll, hogy az égő testről leválik egy másik, hipotetikus test, egy abszolút égési anyag, melynek a flogiszton nevet adták. Ez az elmélet kielégítő volt a legtöbb akkor ismert vegyi jelenség megmagyarázására, habár némely esetben nem minden erőszakoltság nélkül. Mármost 1774-ben Priestley előállított egy olyan levegőfajtát, „amelyet annyira tisztának, azaz annyira flogisztontól mentesnek talált, hogy hozzáképest a közönséges levegő már romlottnak tűnt fel". Priestley ezt deflogisztizált levegőnek nevezte. Nem sokkal ezután Scheele Svédországban előállította ugyanezt a levegőfajtát és kimutatta, hogy ez a légkörben jelen van. Azt is megállapította, hogy ez a levegőfajta eltűnik, ha benne vagy

közönséges levegőben elégetnek valamilyen testet, s ezért tűzlégnek nevezte. „Ezekből az eredményekből mármost azt a következtetést vonta le, hogy az a vegyület, amely a flogisztonnak a levegő egyik alkotórészével való egyesülésekor" {tehát az égésnél} „keletkezik, nem egyéb, mint tűz vagy hő, amely az üvegen át elillan."[2]

Mind Priestley, mind Scheele az oxigént állították elő, de nem tudták, mi az, amivel dolguk van. „Foglyai maradtak a készentalált" flogisztikus „kategóriáknak". Az az elem, amely hivatva volt arra, hogy az egész flogisztikus szemléletet megdöntse és a kémiát forradalmasítsa, az ő kezükben terméketlenséggel volt sújtva. Priestley azonban felfedezését rögtön közölte a Párizsban élő Lavoisier-val, és Lavoisier ebből az új tényből kiindulva most már az egész flogisztikus kémiát megvizsgálta, s csak ő fedezte fel, hogy az új levegőfajta egy új vegyi elem, hogy az égésnél nem a titokzatos flogiszton *távozik* az égő testből, hanem ez az új elem *egyesül* a testtel, és ezzel az egész kémiát, amely flogisztikus formájában a feje tetején állott, a talpára fordította. És ha nem is a másik kettővel egyidejűleg és tőlük függetlenül állította elő az oxigént — mint ahogy később mondotta —, mégis ő az oxigén tulajdonképpeni *felfedezője* azzal a kettővel szemben, akik csupán *előállították*, de nem is sejtették, hogy *mit* állítottak elő.

Ahogy Lavoisier viszonylik Priestleyhez és Scheeléhez, úgy viszonylik Marx az elődeihez az értéktöbblet-elmélet tekintetében. Azt, hogy a termék értékének az a része, amelyet most értéktöbbletnek nevezünk, *létezik*, már régen Marx előtt megállapították; ugyancsak többé-kevésbé világosan kimondották, hogy miből áll, tudniillik annak a munkának a termékéből, amelyért elsajátítója nem fizetett egyenértéket. Tovább azonban nem jutottak. Az egyik oldalon — a klasszikus polgári közgazdászok — legfeljebb azt vizsgálták, hogy a munkatermék milyen mennyiségi arányban oszlik meg a munkás és a termelési eszközök birtokosa között. A másik oldalon — a szocialisták — ezt az elosztást igazságtalannak találták és utopikus eszközöket kerestek az igazságtalanság megszüntetésére. Mindkét fél foglya maradt a készentalált gazdaságtani kategóriáknak.

Ekkor lépett fel Marx. Mégpedig egyenes ellentétben valamennyi elődjével. Ahol azok *megoldást* láttak, ő csak *problémát* látott. Meglátta, hogy itt nem deflogisztizált levegővel és nem tűzléggel van dolgunk, hanem oxigénnel — hogy itt nem egy gazdaságtani tény puszta megállapításáról, vagy akár e ténynek az örök igazságossággal és az igaz erkölccsel való összeütkö-

[2] *Roscoe–Schorlemmer*: „Ausführliches Lehrbuch der Chemie", Braunschweig 1877, I. köt. 13., 18. old.

zéséről van szó, hanem olyan tényről, amely hivatott arra, hogy forradalmasítsa az egész közgazdaságtant, és amely kulcsa az egész tőkés termelés megértésének — annak kezében, aki bánni tud vele. Ebből a tényből kiindulva megvizsgálta az összes készentalált kategóriákat, mint ahogy Lavoisier az oxigénből kiindulva megvizsgálta a flogisztikus kémia készentalált kategóriáit. Hogy megtudja, mi az értéktöbblet, tudnia kellett, mi az érték. Magát a ricardoi értékelméletet kellett mindenekelőtt bírálat alá vetni. Marx tehát megvizsgálta a munkát értékképző minőségében és elsőnek állapította meg, *milyen* munka, miért és hogyan képez értéket, s hogy egyáltalában az érték nem más, mint *ilyen*fajta megalvadt munka — amit Rodbertus mindvégig nem fogott fel. Marx ezután megvizsgálta az áru és a pénz viszonyát, s kimutatta, hogyan és miért szüli az áru és az árucsere a bennerejlő értéktulajdonság folytán szükségképpen az áru és a pénz ellentétét; erre alapozott pénzelmélete az első kimerítő és most hallgatólag általánosan elfogadott pénzelmélet. Megvizsgálta a pénznek tőkévé való átváltozását és bebizonyította, hogy ez a munkaerő vételén és eladásán nyugszik. Azáltal hogy itt a munkaerőt, az értékalkotó tulajdonságot tette a munka helyébe, egycsapással megoldotta egyikét azoknak a nehézségeknek, amelyeken a ricardoi iskola tönkrement: hogy lehetetlenség a tőke és a munka kölcsönös cseréjét összhangba hozni a Ricardo-féle törvénnyel, amely szerint az értéket a munka határozza meg. Azáltal hogy megállapította a tőke állandó és változó részre különülését, elsőnek jutott el oda, hogy az értéktöbblet-képződés folyamatát valóságos menetében, minden részletében ábrázolja és ezzel megmagyarázza — ami egyetlen elődjének sem sikerült; Marx tehát olyan különbséget állapított meg magán a tőkén belül, amellyel sem Rodbertus, sem a polgári közgazdászok nem tudtak mit kezdeni, amely azonban kulcsa a legbonyolultabb gazdaságtani problémák megoldásának, amire itt megint igen csattanó bizonyíték a II. könyv —, és még inkább, mint látni fogjuk, a III. könyv. Magát az értéktöbbletet tovább vizsgálta, felfedte annak két formáját: az abszolút és a relatív értéktöbbletet, és kimutatta azt a különböző, de mindkét esetben döntő szerepet, amelyet ezek a tőkés termelés történelmi fejlődésében játszottak. Az értéktöbblet alapján kifejtette az első ésszerű munkabér-elméletet, elsőnek vázolta fel a tőkés felhalmozás történetének alapvonásait és írta le e felhalmozás történelmi tendenciáját.

Rodbertus pedig? Miután mindezt elolvasta, úgy találja — irányzatos közgazdászhoz illően —, hogy ez „rátörés a társadalomra"*, hogy ő maga már sokkal rövidebben és világosabban megmondotta, miből keletkezik az értéktöbblet, s végül, hogy mindez érvényes ugyan „a *mai tőkeformára*", azaz a történelmileg létező tőkére, de nem érvényes „a tőkefogalomra", azaz

Rodbertus úrnak a tőkéről alkotott utopikus elképzelésére. Teljesen úgy viselkedik, mint az öreg Priestley, aki haláláig esküdött a flogisztonra és hallani sem akart az oxigénről. Csakhogy Priestley valóban elsőnek állította elő az oxigént, ezzel szemben Rodbertus a maga értéktöbbletében, helyesebben „járadékában" csupán egy közhelyet fedezett fel újra, Marx pedig, Lavoisier eljárásával ellentétben, sokkal becsületesebb volt, semhogy azt állította volna, hogy ő az első, aki az értéktöbblet létezésének *tényét* felfedezte.

Rodbertus egyéb gazdaságtani teljesítményei hasonló színvonalúak. Az értéktöbblet rodbertusi átalakítását utópiává Marx a „Misère de la philosophie"-ban, anélkül, hogy ez szándékában lett volna, már megbírálta; ami egyebet erről még szükséges volt elmondani, azt az említett mű német fordításához írott előszóban elmondottam. A kereskedelmi válságoknak a munkásosztály elégtelen fogyasztásával való rodbertusi magyarázata már Sismondi „Nouveaux principes de l'économie politique"-jában, IV. könyv, IV. fej., megtalálható.[3] Csakhogy Sismondi közben mindig a világpiacot tartotta szem előtt, Rodbertus látóköre viszont nem terjed túl a porosz határon. Akörül forgó spekulációi, hogy a munkabér a tőkéből vagy a jövedelemből származik-e, a skolasztika területére tartoznak és a „Tőke" e második könyvének harmadik szakasza véglegesen elintézi őket. Járadékelmélete az ő kizárólagos tulajdona maradt, s tovább szunnyadhat, amíg meg nem jelenik Marx ezt bíráló kézirata. Végül az óporosz földbirtoknak a tőke nyomása alól történő felszabadítására irányuló javaslatai megint teljesen utopikusak; kitérnek ugyanis az egyetlen gyakorlati kérdés elől, amelyről itt szó van, az elől a kérdés elől, hogyan költhet az óporosz vidéki junker mondjuk 20 000 márka évi jövedelemből mondjuk 30 000 márkát úgy, hogy mégse bonyolódjék adósságba.

A ricardoi iskola 1830 táján az értéktöbbleten futott zátonyra. Az, amit ez az iskola nem tudott megoldani, még inkább megoldhatatlan maradt utóda, a vulgáris gazdaságtan számára. Az a két kérdés, amelyen hajótörést szenvedett, a következő:

Először. A munka az érték mérője. De az eleven munkának a tőkével való cserében kisebb értéke van, mint a tárgyiasult munkának, amelyre kicseré-

[3] „Így tehát annak következtében, hogy a vagyonok csekély számú tulajdonos kezében koncentrálódnak, a belső piac mindinkább szűkül s az ipar mindinkább arra kényszerül, hogy fogyasztóterületeit az idegen piacokon keresse, ahol nagyobb forradalmi megrázkódtatások fenyegetik" (az 1817. évi válságról van szó, amelyet közvetlenül ezután ír le). „Nouveaux principes", 1819-es kiadás, I. rész, 336. old.

lik. A munkabér, vagyis meghatározott mennyiségű eleven munka értéke, mindig kisebb, mint annak a terméknek az értéke, amelyet ugyanez a mennyiségű eleven munka előállít, vagyis amelyben megtestesül. A kérdés ebben a megfogalmazásban valóban megoldhatatlan. Marx a kérdést helyesen tette fel és ezzel megválaszolta. Nem a munkának van értéke. Mint értékalkotó tevékenységnek éppúgy nem lehet külön értéke, amiként a nehézkedésnek nem lehet külön súlya, a hőnek külön hőmérséklete, az elektromosságnak külön áramerőssége. Nem a munkát veszik és adják el áruként, hanem a munka*erőt*. Mihelyt ez áruvá válik, értéke a benne mint társadalmi termékben megtestesült munka szerint igazodik, vagyis egyenlő a termeléséhez és újratermeléséhez társadalmilag szükséges munkával. A munkaerőnek ezen értéke alapján történő vétele és eladása tehát semmiképpen nem mond ellent a közgazdaságtan értéktörvényének.

Másodszor. A Ricardo-féle értéktörvény szerint két tőke, amely egyenlő mennyiségű és egyenlően fizetett eleven munkát használ fel, minden egyéb körülményt egyenlőnek véve, egyenlő idő alatt egyenlő értékű terméket és ugyancsak egyenlő nagyságú értéktöbbletet vagy profitot termel. Ha pedig nem-egyenlő mennyiségű eleven munkát használnak fel, akkor nem termelhetnek egyenlő nagyságú értéktöbbletet vagy, ahogy a ricardiánusok mondják, profitot. Mármost az ellenkezője a helyzet. Valójában egyenlő tőkék egyenlő idő alatt átlagosan egyenlő profitokat termelnek, akár sok eleven munkát használnak fel, akár keveset. Ez tehát ellentmond az értéktörvénynek, amit már Ricardo észrevett, és iskolája szintén nem tudott megoldani. Rodbertus is kénytelen volt ezt az ellentmondást meglátni; ahelyett, hogy megoldotta volna, utópiája egyik kiindulópontjává tette („Zur Erkenntnis etc.", 131. old.). Ezt az ellentmondást Marx már „A politikai gazdaságtan bírálatához" című kéziratban megoldotta; a megoldás a „Tőke" tervezete szerint a III. könyvben kerül sorra. Közzétételéig még hónapok fognak eltelni. Azoknak a közgazdászoknak tehát, akik Rodbertusban Marx titkos forrását és felette álló elődjét óhajtják felfedezni, itt alkalmuk van arra, hogy megmutassák, mit tud a Rodbertus-féle közgazdaságtan. Ha kimutatják, hogyan képződhet és kell hogy képződjék egyenlő átlagprofitráta nemcsak az értéktörvény megsértése nélkül, hanem éppen annak alapzatán, akkor tovább tárgyalhatunk egymással. De szíveskedjenek közben kissé sietni. E II. könyv ragyogó vizsgálódásai s ezeknek eddig szinte szűz területen elért teljesen új eredményei csak bevezető tételek a III. könyv tartalmához, amely a tőkés alapzaton végbemenő társadalmi újratermelési folyamat marxi ábrázolásának végső eredményeit fejti ki. Ha ez a III. könyv megjelenik, kevés szó fog már esni arról, hogy volt egy Rodbertus nevű közgazdász.

A „Tőke" második és harmadik könyvét Marx — mint ezt nekem többször említette — feleségének kívánta ajánlani.

London, Marx születése napján, 1885 május 5.

Friedrich Engels

[Előszó a második kiadáshoz]

Ez a második kiadás lényegében szószerinti lenyomata az elsőnek. A sajtóhibákat kijavítottam, néhány stiláris lazaságot kiküszöböltem, néhány rövid, csak ismétlést tartalmazó bekezdést töröltem.

A harmadik könyv, amely egészen váratlan nehézségeket okozott, most kéziratban szintén csaknem készen van. Ha egészséges maradok, kinyomatása még az ősszel megkezdődhet.

London, 1893 július 15.

F. Engels

A könnyebb áttekintés kedvéért az alábbi rövid összeállításban feltüntetjük a II–VIII. kéziratokból felhasznált szövegek helyét.

Első szakasz

27–28. old. a II. kéziratból
28–37. » a VII. kéziratból
37–40. » a VI. kéziratból
40–109. » az V. kéziratból
109–112. » könyvkivonatok között talált megjegyzés
113. oldaltól végig a IV. kéziratból
de beleékelve 120–121. old. a VIII. kéziratból
124., 130. » jegyzetek a II. kéziratból

Második szakasz

Eleje, 141–150. old. a IV. kézirat vége
Innen a szakasz végéig, 318. » az egész a II. kéziratból

Harmadik szakasz

18. fej. (319–326. old.) a II. kéziratból
19. fej. I., II. (327–354. ») a VIII. kéziratból
III. (354–356. ») a II. kéziratból
20. fej. I. (357–359 ») a II. kéziratból, csak az utolsó bekezdés a VIII. kéziratból
II. (360–362. ») lényegében a II. kéziratból
III–V. (362–383. ») a VIII. kéziratból
VI–IX. (384–397. ») a II. kéziratból
X–XII. (397–436. ») a VIII. kéziratból
XIII. (436–444. ») a II. kéziratból
21. fej. (445–476. ») teljesen a VIII. kéziratból.

Második könyv

A tőke forgalmi folyamata

ELSŐ SZAKASZ

A tőke metamorfózisai és körforgásuk

Első fejezet

A pénztőke körforgása

A tőke körforgási folyamata[1] három stádiumban megy végbe, amelyek, ahogyan az első kötet kifejti, a következő sort alkotják:

Első stádium: A tőkés megjelenik az árupiacon és a munkapiacon mint vevő; pénze áruvá változik, vagyis elvégzi a $P-Á$ forgalmi műveletet.

Második stádium: A megvásárolt árukat a tőkés termelő módon elfogyasztja. Tőkés árutermelőként működik; tőkéje elvégzi a termelési folyamatot. Az eredmény: olyan áru, amelynek értéke nagyobb, mint a termelési elemeinek értéke.

Harmadik stádium: A tőkés visszatér a piacra mint eladó; áruja pénzzé változik, vagyis elvégzi az $Á-P$ forgalmi műveletet.

A pénztőke körforgásának képlete tehát:

$P-Á \ldots T \ldots Á'-P'$, ahol a pontok azt jelzik, hogy a forgalmi folyamat megszakadt, $Á'$ és P' pedig értéktöbblettel gyarapodott $Á$-t és P-t jelölnek.

Az első és a harmadik stádiumot az első könyvben csak annyira tárgyaltuk, amennyire ez a második stádiumnak, a tőke termelési folyamatának a megértéséhez szükséges. Ezért azokat a különböző formákat, amelyekbe a tőke a különböző stádiumaiban öltözik és amelyeket a körforgás ismétlődése során hol magára vesz, hol levet, figyelmen kívül hagytuk. Most ezek a legközelebbi tárgyai a vizsgálatnak.

Ahhoz, hogy a formákat tisztán foghassuk fel, először is el kell vonatkoztatnunk mindazoktól a mozzanatoktól, amelyeknek a formaváltozáshoz és a formaképzéshez mint olyanokhoz nincsen közük. Ezért itt nemcsak azt feltételezzük, hogy az árukat értékükön adják el, hanem azt is, hogy ez válto-

[1] A II. kéziratból.

zatlan körülmények között történik. Figyelmen kívül hagyjuk tehát a körforgási folyamat alatt bekövetkezhető értékváltozásokat is.

I. Első stádium. P–Á[2]

P–Á valamely pénzösszegnek áruk összegére való átváltását ábrázolja: a vevő számára pénzének áruvá változását, az eladók számára áruik pénzzé változását. Az általános áruforgalomnak ezt a műveletét mindenekelőtt nem a formája teszi egyúttal valamely egyéni tőke önálló körforgásának funkcionálisan meghatározott szakaszává, hanem anyagi tartalma, a pénzzel helyet cserélő áruk sajátos használati jellege. Ezek az áruk egyrészt termelési eszközök, másrészt munkaerő, az árutermelés tárgyi és személyi tényezői, amelyeknek különös jellege természetesen meg kell hogy feleljen az előállítandó árucikk fajtájának. Ha a munkaerőt *M*-mel, a termelési eszközöket *Te*-vel jelöljük, akkor a megvásárolandó áruösszeg $Á = M + Te$, vagy rövidebben $Á < \frac{M}{Te}$. A *P–Á* tehát tartalmát tekintve úgy jelenik meg, mint $P–Á < \frac{M}{Te}$; azaz *P–Á* szétválik *P–M*-re és *P–Te*-re; a *P* pénzösszeg két részre hasad, amelyek közül az egyik munkaerőt, a másik termelési eszközöket vásárol. A vételeknek ez a két sora egymástól teljesen különböző piacokon történik, az egyik a tulajdonképpeni árupiacon, a másik a munkapiacon.

De $P–Á < \frac{M}{Te}$, azon kívül, hogy annak az áruösszegnek, amelyre *P*-t átváltják, e minőségi széthasadását ábrázolja, még egy igen jellegzetes mennyiségi viszonyt is ábrázol.

Tudjuk, hogy a munkaerő értékét, illetve árát birtokosának, aki áruként vételre kínálja, munkabér formájában fizetik ki; azaz olyan munkamennyiség áraként, amely többletmunkát tartalmaz; úgyhogy, ha például a munkaerő napi értéke = 3 márkával, 5 órai munka termékével, akkor a vevő és az eladó közötti szerződésben ez az összeg úgy szerepel mint mondjuk 10 órai munka ára vagy bére. Ha ilyen szerződést például 50 munkással kötöttek, akkor ezek a vevőnek egy nap alatt együttesen 500 munkaórát kell hogy szolgáltassanak, aminek a fele, 250 munkaóra, azaz 25 tízórás munkanap, pusztán többletmunkából áll. A megvásárolandó termelési eszközök mennyiségének és terjedelmének elegendőnek kell lennie e munkamennyiség felhasználásához.

$P–Á < \frac{M}{Te}$ tehát nemcsak azt a minőségi viszonyt fejezi ki, hogy meghatározott pénzösszeget, például 422 £-et, egymásnak megfelelő termelési eszkö-

[2] Innen VII. kézirat; megkezdve 1878. július 2-án.

zökre és munkaerőre váltanak át, hanem mennyiségi viszonyt is kifejez a pénznek M munkaerőre és Te termelési eszközökre kiadott részei között, amely viszonyt eleve meghatározza a meghatározott munkáslétszám által ráfordítandó fölös többletmunka mennyisége.

Ha tehát például egy fonodában az 50 munkás hetibére 50 £, akkor 372 £-et kell termelési eszközökre kiadni, feltéve, hogy ennyi azoknak a termelési eszközöknek az értéke, amelyeket heti 3000 óra munka – és ebből 1500 óra többletmunka – fonallá változtat át.

Itt teljesen mellékes, hogy különböző iparágakban a pótlólagos munka felhasználásának milyen mértékben feltétele pótlólagos érték termelési eszközök formájában. Csak arról van szó, hogy a pénznek termelési eszközökre fordított része – a P–Te műveletben megvásárolt termelési eszközök – minden körülmények között elegendő legyen, hogy tehát ezt eleve számításba vegyék és a termelési eszközöket megfelelő arányban szerezzék be. Vagyis a termelési eszközök tömegének elegendőnek kell lennie ahhoz, hogy a munka tömegét felszívja, hogy általa termékké változzék át. Ha nem lenne kéznél elegendő termelési eszköz, a pótlólagos munkát, amellyel a vevő rendelkezik, nem lehetne felhasználni; e munka fölötti rendelkezési joga nem érne semmit. Ha több termelési eszköz lenne kéznél, mint rendelkezésre álló munka, a termelési eszközök nem telítődnének munkával, nem változnának át termékké.

Mihelyt a P–$Á<^{M}_{Te}$ művelet végbement, a vevő nemcsak valamely hasznos cikk termeléséhez szükséges termelési eszközökkel és munkaerővel rendelkezik. A munkaerő nagyobb folyósításával, vagyis nagyobb mennyiségű munkával rendelkezik, mint amennyi a munkaerő értékének pótlásához szükséges, s egyúttal rendelkezik az e munkamennyiség megvalósulásához, vagyis tárgyiasulásához megkívánt termelési eszközökkel is: olyan árucikkek termelésének tényezőivel rendelkezik tehát, amelyeknek értéke nagyobb, mint termelési elemeiké, vagyis olyan árutömeg termelésének tényezőivel, amely értéktöbbletet tartalmaz. A vevő által pénzformában előlegezett érték tehát most abban a természetbeni formában van meg, amelyben mint értéktöbbletet (áruk alakjában megtestesülő értéktöbbletet) fiadzó érték megvalósulhat. Másszóval: ez az érték *termelőtőke* állapotában vagy formájában van, amely tőke azzal a képességgel bír, hogy értéket és értéktöbbletet létrehozó módon funkcionáljon. Jelöljük az ilyen formában levő tőkét T-vel.

T értéke azonban $= M+Te$ értékével, $=$ az M-re és Te-re átváltott P-vel. P ugyanaz a tőkeérték, mint T, csak létezési módja más, ti. pénzállapotban vagy pénzformában levő tőkeérték – *pénztőke*.

$P–Á<^{M}_{Te}$, vagy általános formája szerint $P–Á$, áruvásárlások összege, az általános áruforgalomnak ez a művelete ezért egyúttal – mint a tőke önálló körforgási folyamatának stádiuma – a tőkeérték átváltozása pénzformájából termelőformájába, vagy rövidebben: *pénztőke* átváltozása *termelőtőkévé*. A körforgásnak itt elsőnek vizsgált figurájában tehát a pénz jelenik meg mint a tőkeérték első hordozója, s ezért a pénztőke jelenik meg mint az a forma, amelyben a tőkét előlegezik.

Mint pénztőke a tőke olyan állapotban van, amelyben pénzfunkciókat végezhet, például a jelen esetben az általános vásárlóeszköz és az általános fizetési eszköz funkcióit. (Az utóbbit azért, mert a munkaerőt ugyan előbb vásárolják meg, de csak működése után fizetik ki. Ha a termelési eszközök nem találhatók készen a piacon, hanem előbb meg kell őket rendelni, akkor a pénz a $P–Te$ műveletben ugyancsak mint fizetési eszköz működik.) Ez a képesség nem abból fakad, hogy a pénztőke tőke, hanem abból, hogy pénz.

Másrészt a pénzállapotban levő tőkeérték csakis pénzfunkciókat végezhet, *másokat nem*. E *pénzfunkciókat a tőke mozgásában betöltött meghatározott szerepük teszi tőkefunkciókká*, ennélfogva az is, hogy az a stádium, amelyben megjelennek, összefügg a tőke körforgásának többi stádiumával. Abban az esetben pl., amely mindenekelőtt foglalkoztat minket, a pénzt olyan árukra váltják át, amelyeknek egyesítése a termelőtőke természetbeni formája, tehát lappangva, potenciálisan már magában rejti a tőkés termelési folyamat eredményét.

Egy része annak a pénznek, amely a $P–Á<^{M}_{Te}$ műveletben a pénztőke funkcióját végzi, magának e forgásnak végrehajtása következtében olyan funkcióba megy át, amelyben tőkejellege eltűnik és pénzjellege megmarad. A P pénztőke forgása $P–Te$-re és $P–M$-re, termelési eszközök vételére és munkaerő vételére válik szét. Vegyük szemügyre az utóbbi műveletet önmagában. $P–M$ a tőkés részéről munkaerő vétele; a munkás, a munkaerő birtokosa részéről a munkaerő eladása – itt mondhatjuk, hogy a munkáé, mert a munkabér-forma előfeltétel. Ami a vevő számára $P–Á$ ($=P–M$), az itt, mint minden vételnél, az eladó (a munkás) számára $M–P$ ($=Á–P$), munkaerejének eladása. Ez az áru első forgalmi stádiuma, vagyis első metamorfózisa (I. könyv, 3. fej. 2a); a munka eladója részéről árujának pénzformájába való átváltoztatása. Az így kapott pénzt a munkás fokozatosan elkölti egy csomó árura, amelyek szükségleteit elégítik ki, fogyasztási cikkekre. Árujának teljes forgása tehát mint $M–P–Á$ jelenik meg, azaz először $M–P$ ($=Á–P$), és másodszor $P–Á$, tehát az egyszerű áruforgalom általános formájában $Á–P–Á$,

ahol a pénz pusztán mint tovatűnő forgalmi eszköz, mint áru árura való átváltásának puszta közvetítője szerepel.

P–M a pénztőke termelőtőkévé való átváltozásának jellegzetes mozzanata, mert ez a lényeges feltétele annak, hogy a pénzformában előlegezett érték valóban átalakuljon tőkévé, értéktöbbletet termelő értékké. *P–Te* csak azért szükséges, hogy a *P–M* művelettel megvásárolt munkamennyiség realizálható legyen. Ezért az I. kötet II. szakaszában – A pénz átváltozása tőkévé – *P–M*-et ebből a nézőpontból ábrázoltuk. Itt a dolgot még egy másik nézőpontból is meg kell vizsgálnunk, különös vonatkozással a pénztőkére mint a tőke megjelenési formájára.

Általános az a nézet, hogy *P–M* a tőkés termelési mód jellegzetessége. De korántsem az említett ok miatt, nem azért, mert a munkaerő vétele olyan vételi szerződés, amelyben nagyobb mennyiségű munka adását kötik ki, mint amekkora a munkaerő árának, a munkabérnek a pótlásához szükséges; vagyis mert többletmunka adását kötik ki, ami alapfeltétele az előlegezett érték tőkésítésének, vagy ami ugyanaz: értéktöbblet termelésének. Hanem sokkal inkább formája miatt, mert a munkabér formájában *pénzért* vásárolnak munkát, s ezt a pénzgazdaság ismertetőjegyének tartják.

Itt megint nem a forma ésszerűtlensége az, amit jellegzetesnek tartanak. Sőt ezt az ésszerűtlenséget nem is veszik észre. Az ésszerűtlenség abban van, hogy a munkának, mint értékképző elemnek, önmagának nem lehet értéke, tehát egy meghatározott mennyiségű munkának sem lehet értéke, amely e munka árában, meghatározott mennyiségű pénzzel való egyenértékűségében fejeződik ki. Tudjuk azonban, hogy a munkabér csupán álcázott forma, olyan forma, amelyben pl. a munkaerő napi ára úgy jelenik meg, mint az illető munkaerő által egy nap alatt folyósított munka ára, úgyhogy tehát az e munkaerő által mondjuk 6 órai munkával termelt érték úgy fejeződik ki, mint e munkaerő 12 órai funkcionálásának, vagyis 12 órai munkájának az értéke.

P–M-et azért tartják az ún. pénzgazdaság jellegzetességének, ismertetőjegyének, mert a munka itt úgy jelenik meg, mint birtokosának áruja, a pénz ezért mint vevő – tehát mert pénzviszony áll fenn (azaz emberi tevékenység vétele és eladása). A pénz azonban már igen korán megjelenik úgynevezett szolgálatok vásárlójaként, anélkül hogy *P* pénztőkévé változna át vagy a gazdaság általános jellege gyökeresen átalakulna.

A pénznek teljesen közömbös, milyen fajta árukká változtatják át. A pénz az általános egyenértékformája minden árunak, s ezek már azzal, hogy áruk van, mutatják, hogy eszmeileg egy meghatározott pénzösszeget képviselnek, várják pénzzé való átváltoztatásukat, és csak pénzzel való helycseréjük révén

tesznek szert arra a formára, amelyben a birtokosaik számára használati értékké válthatók át. Ha tehát egyszer már ott van a piacon a munkaerő, mint birtokosának áruja, amelynek eladása munkáért történő fizetés formájában, munkabér alakjában megy végbe, akkor a munkaerő vétele és eladása semmivel sem feltűnőbb, mint bármely más áru vétele és eladása. Nem az a jellegzetes, hogy a munkaerő-áru megvásárolható, hanem az, hogy a munkaerő áruként jelenik meg.

$P–A<^{M}_{Te}$ révén, a pénztőkének termelőtőkévé való átváltoztatása révén a tőkés létrehozza a termelés tárgyi és személyi tényezőinek kapcsolatát, amennyiben ezek a tényezők árukból állnak. Ha a pénzt első alkalommal változtatják át termelőtőkévé, vagyis ha először funkcionál birtokosa számára pénztőkeként, akkor annak előbb termelési eszközöket, munkaépületeket, gépeket stb. kell vásárolnia, mielőtt a munkaerőt megvásárolja; mert mihelyt az utóbbi a fennhatósága alá kerül, a termelési eszközöknek már meg kell lenniök ahhoz, hogy mint munkaerőt felhasználhassa.

Így áll a dolog a tőkés részéről.

A munkás részéről: Munkaerejének termelő ténykedése csak attól a pillanattól fogva válik lehetővé, amikor munkaereje, eladása következtében, kapcsolatba kerül a termelési eszközökkel. Az eladás előtt tehát munkaereje a termelési eszközöktől, ténykedésének tárgyi feltételeitől elválasztva létezik. Az elválasztottságnak ebben az állapotában munkaereje nem használható fel sem arra, hogy birtokosa számára közvetlenül használati értékeket termeljen, sem arra, hogy árukat termeljen, melyeknek eladásából ez megélhetne. Mihelyt azonban a munkaerő, eladása folytán, kapcsolatba kerül a termelési eszközökkel, ugyanúgy alkotórésze vásárlója termelőtőkéjének, mint a termelési eszközök.

Ezért noha a $P–M$ műveletben pénzbirtokos és munkaerőbirtokos csak mint vevő és eladó viszonyulnak egymáshoz, mint pénzbirtokos és árubirtokos kerülnek szembe egymással, tehát ebből a szempontból puszta pénzviszony van közöttük – a vevő egyúttal mégis eleve úgy lép fel, mint a termelési eszközök birtokosa, amelyek tárgyi feltételei annak, hogy a munkaerő birtokosa munkaerejét termelő módon fejtse ki. Másszóval: ezek a termelési eszközök mint idegen tulajdon lépnek szembe a munkaerő birtokosával. Másrészt: a munka eladója a vevőjével mint idegen munkaerő áll szemben, amelynek át kell mennie a vevő fennhatósága alá, be kell kebeleződnie tőkéjébe ahhoz, hogy az valóban mint termelőtőke ténykedhessen. A tőkés és a bérmunkás közti osztályviszony tehát már megvan, már előfeltételezett abban a pillanatban, amikor e kettő a $P–M$ (a munkás részéről

M–P) műveletben szembelép egymással. Ez vétel és eladás, pénzviszony, de olyan vétel és eladás, amelynek előfeltétele, hogy a vevő tőkés, az eladó pedig bérmunkás, s ez a viszony adva van azáltal, hogy a munkaerő megvalósulásának feltételei – a létfenntartási eszközök és termelési eszközök – idegen tulajdonként el vannak választva a munkaerő birtokosától.

Itt nem foglalkozunk azzal, hogy ez az elválasztás hogyan keletkezik. Megvan, mihelyt *P–M* végbemegy. Bennünket itt a következő érdekel: Ha *P–M* a pénztőke funkciójaként, vagyis a pénz itt a tőke létezési formájaként jelenik meg, akkor ez semmiképpen nem csak azért van így, mert a pénz itt úgy lép fel, mint fizetési eszköze egy hasznos hatással járó emberi tevékenységnek, valamilyen szolgálatnak; tehát semmiképpen nem azért, mert a pénz fizetési eszközként funkcionál. A pénzt csak azért lehet ebben a formában kiadni, mert a munkaerő el van választva termelési eszközeitől (beleértve a létfenntartási eszközöket mint magának a munkaerőnek a termelési eszközeit); és mert ezt az elválasztást csak azáltal lehet megszüntetni [aufheben], hogy a munkaerőt eladják a termelési eszközök birtokosának; hogy tehát a munkaerő folyósítása — amelynek határai semmiképpen nem esnek egybe a saját árának újratermeléséhez szükséges munkamennyiséggel – ugyancsak a vevőé. A tőkeviszony a termelési folyamat alatt csak azért tűnik ki, mert magában-valóan létezik a forgalmi műveletben, az egymással szembelépő vevő és eladó eltérő gazdasági alapfeltételeiben, osztályviszonyukban. Nem a pénz természetéből fakad ez a viszony; ellenkezőleg, e viszony megléte az, ami a puszta pénzfunkciót tőkefunkcióvá képes változtatni.

A pénztőkét illetően (egyelőre csak azon a meghatározott funkción belül van vele dolgunk, amelyben itt elénk kerül) rendszerint két téves felfogás fut egymás mellett vagy keveredik össze. Először: Azokat a funkciókat, amelyeket a tőkeérték mint pénztőke végez és éppen azért végezhet, mert pénzformában van, tévesen tőkejellegéből vezetik le, holott csak a tőkeérték pénzállapotának tulajdoníthatók, annak, hogy megjelenési formája pénz. Másodszor pedig fordítva: A pénzfunkciónak azt a sajátos tartalmát, amely azt egyúttal tőkefunkcióvá teszi, a pénz természetéből vezetik le (ezért a pénzt összecserélik a tőkével), holott ez a funkció olyan társadalmi feltételeket előfeltételez – mint itt *P–M* elvégzésében –, amelyek a puszta áruforgalomban és az ennek megfelelő pénzforgalomban semmiképpen nem adottak.

Formája szerint a rabszolgák vétele és eladása is áruvétel és árueladás. A rabszolgaság létezése nélkül azonban a pénz nem töltheti be ezt a funkciót. Ha van rabszolgaság, akkor a pénz rabszolgák vásárlására fordítható.

Megfordítva, az, hogy a vevő kezében pénz van, semmiképpen nem elég ahhoz, hogy rabszolgaságot tegyen lehetővé.

Az, hogy a saját munkaerő eladása (a saját munka eladásának, vagyis a munkabérnek a formájában) ne elszigetelt jelenségként, hanem az áruk termelésének társadalmilag irányadó előfeltételeként jelenjék meg, hogy tehát a pénztőke társadalmi szinten töltse be az itt szemügyre vett $P–Á<^{M}_{Te}$ funkciót – ez olyan történelmi folyamatokat feltételez, amelyek a termelési eszközök és a munkaerő eredeti kapcsolatát felbontották; amely folyamatok következtében a nép zöme, a dolgozók, mint a termelési eszközöknek nem-tulajdonosai, a nem-dolgozók pedig mint e termelési eszközök tulajdonosai kerülnek szembe egymással. Amikor is mit sem változtat a dolgon, hogy a kapcsolat, felbomlása előtt, olyan formájú volt-e, hogy maga a dolgozó mint termelési eszköz hozzátartozott a többi termelési eszközökhöz, avagy tulajdonosa volt ezeknek.

A $P–Á<^{M}_{Te}$ művelet tehát itt az elosztás tényén alapul; nem a szokásos értelemben vett elosztáson, vagyis nem a fogyasztási eszközök elosztásán, hanem maguknak a termelés elemeinek az elosztásán, amelyek közül a tárgyi tényezők az egyik oldalon összpontosulnak, a munkaerő pedig tőlük elszigetelten a másikon.

A termelési eszközöknek, a termelőtőke tárgyi részének, tehát már szemben kell állniok a munkással, mint olyanoknak, mint tőkének, mielőtt a $P–M$ művelet általános társadalmi műveletté válhat.

Korábban láttuk*, hogy a tőkés termelés, ha egyszer létrejött, fejlődése során nemcsak újratermeli ezt az elválasztást, hanem mind nagyobb méretűvé bővíti, amíg általánosan uralkodó társadalmi állapottá nem válik. De van a dolognak még egy másik oldala is. Annak, hogy tőke képződhessen és a termelést hatalmába keríthesse, a kereskedelemnek, tehát az áruforgalomnak és ezzel együtt az árutermelésnek bizonyos fejlettségi foka az előfeltétele; cikkek ugyanis nem kerülhetnek áruként forgalomba, ha nem eladásra, tehát nem áruként termelik őket. A termelés normális, uralkodó jellegeként azonban az árutermelés csak a tőkés termelés alapzatán jelenik meg.

Az orosz földtulajdonosok, akik az úgynevezett parasztfelszabadítás következtében most röghözkötött jobbágy kényszermunkások helyett bérmunkásokkal gazdálkodnak, két dologról panaszkodnak: Először pénztőke hiányáról. Így például azt mondják: már a termés eladása előtt nagyobb méretekben kell fizetni bérmunkásoknak, és itt hiányzik az első feltétel, a készpénz. Tőkés módon való termeléshez ugyanis az kell, hogy állandóan

legyen kéznél tőke pénz formájában éppen a munkabér fizetéséhez. Emiatt azonban a földbirtokosoknak nem kell kétségbeesniök. A türelem rózsát terem, s az ipari tőkésnek nemcsak saját pénze áll rendelkezésére, hanem l'argent des autres [a mások pénze] is.

Jellemzőbb azonban a *második panasz*, nevezetesen: ha van is pénzük, nem áll rendelkezésükre elegendő mennyiségben és tetszőleges időben a megvásárolandó munkaerő, mert az orosz mezőgazdasági munkás a faluközösség közös földtulajdona miatt még nincs teljesen elválasztva termelési eszközeitől és ezért még nem „szabad bérmunkás" a szó szoros értelmében. Márpedig az, hogy a szabad bérmunkás társadalmi méretekben kéznél legyen, elengedhetetlen feltétele annak, hogy $P–\acute{A}$, a pénz átváltozása áruvá, úgy jelentkezhessen, mint pénztőke átváltozása termelőtőkévé.

Magától értetődik ezért, hogy a pénztőke körforgásának képlete: $P–\acute{A} \ldots \ldots T \ldots \acute{A}'–P'$, csak a már kifejlett tőkés termelés alapzatán természetes formája a tőke körforgásának, mert előfeltételezi, hogy a bérmunkásosztály társadalmi méretekben megvan. A tőkés termelés, mint láttuk, nemcsak árut és értéktöbbletet termel; újratermeli, mégpedig folyton bővített terjedelemben, a bérmunkások osztályát, és a közvetlen termelők óriási többségét bérmunkásokká változtatja. $P–\acute{A} \ldots T \ldots \acute{A}'–P'$ ezért, minthogy lefolyásának első előfeltétele a bérmunkásosztály állandó megléte, már feltételezi a termelőtőke formájában levő tőkét, s ezért feltételezi a termelőtőke körforgásának formáját.

II. Második stádium. A termelőtőke funkciója

A tőke itt szemügyre vett körforgása a $P–\acute{A}$ forgalmi művelettel, pénznek áruvá való átváltoztatásával, vétellel kezdődik. A forgásnak tehát ki kell egészülnie az ellenkező $\acute{A}–P$ metamorfózissal, árunak pénzzé való átváltoztatásával, eladással. De $P–\acute{A}\lessdot^{M}_{Te}$ közvetlen eredménye a pénzformában előlegezett tőkeérték forgásának megszakadása. A pénztőkének termelőtőkévé való átváltozása folytán a tőkeérték olyan természetbeni formára tett szert, amelyben nem foroghat tovább, hanem be kell kerülnie a fogyasztásba, mégpedig a termelő fogyasztásba. A munkaerő használatát, a munkát, csak a munkafolyamatban lehet realizálni. A tőkés a munkást nem adhatja el újra mint árut, mert a munkás nem rabszolgája és a tőkés nem vett meg egyebet, mint a munkás munkaerejének meghatározott időre szóló felhasználását. A munkaerőt viszont csak úgy használhatja el, ha a termelési eszközöket mint áruképzőket használtatja el vele. Az első stádium eredménye tehát az, hogy a tőke belép a második, a termelő stádiumba.

A mozgás mint $P–Á<^{M}_{Te}\ldots T$ jelentkezik, ahol a pontok azt jelzik, hogy a tőke forgása megszakadt, körforgási folyamata azonban folytatódik, mert az áruforgalom területéről belép a termelés területére. Az első stádium, a pénztőke átváltozása termelőtőkévé, csak előzménye és bevezető fázisa tehát a második stádiumnak, a termelőtőke funkcionálásának.

$P–Á<^{M}_{Te}$ előfeltételezi, hogy az az egyén, aki ezt a műveletet elvégzi, nemcsak akármilyen használati formában rendelkezik értékekkel, hanem ezek az értékek pénzformában vannak birtokában, vagyis hogy pénzbirtokos. De a művelet éppen abban áll, hogy a pénzt továbbadják, s az illető csak akkor maradhat pénzbirtokos, ha a pénz magával a továbbadás műveletével implicite [beleértve] visszaáramlik hozzá. Pénz azonban csak áruk eladása révén áramolhat vissza hozzá. A művelet tehát előfeltételezi, hogy az illető árutermelő.

P–M. A bérmunkás csak munkaereje eladásából él. Ennek fenntartása – a bérmunkás önfenntartása – napi fogyasztást követel meg. A munkás megfizetését tehát rövidebb időközönként folyton meg kell ismételni, hogy ő megismételhesse az önfenntartásához szükséges bevásárlásokat, az $M–P–Á$, vagyis az $Á–P–Á$ műveletet. A tőkés ezért folyton mint pénztőkés, tőkéje pedig mint pénztőke kell, hogy szembelépjen vele. Másrészt viszont ahhoz, hogy a közvetlen termelők, a bérmunkások tömege az $M–P–Á$ műveletet elvégezhesse, a szükséges létfenntartási eszközöknek folyton megvásárolható formában, azaz áruformában kell vele szembelépniök. Ez az állapot tehát már a termékek áruként lebonyolódó forgalmának, tehát az árutermelés terjedelmének is magas fokát követeli meg. Mihelyt a bérmunkával történő termelés általánossá vált, az árutermelésnek kell a termelés általános formájának lennie. Az árutermelés, általánosnak előfeltételezve, feltételezi viszont a társadalmi munka egyre fokozódó megosztását, vagyis az egy meghatározott tőkés által áruként termelt termékek mind nagyobb differenciálódását, az egymást kiegészítő termelési folyamatok mind nagyobb széthasadását önállósult folyamatokra. Ezért ugyanolyan mértékben, mint $P–M$, fejlődik $P–Te$; azaz ugyanolyan terjedelemben a termelési eszközök termelése elválik annak az árunak a termelésétől, amelynek termelési eszközei, s ez utóbbiak mindegyik árutermelővel maguk is mint áruk lépnek szembe, amelyeket ő nem termel, hanem a maga meghatározott termelési folyamata céljából megvásárol. E termelési eszközök az övétől teljesen elvált, önállóan űzött termelési ágakból származnak, és az ő termelési ágába mint áruk kerülnek bele, ezért meg kell őket vásárolnia. Az árutermelés tárgyi feltételei az egyes árutermelővel mind na-

gyobb terjedelemben mint más árutermelők termékei, mint áruk lépnek szembe. Ugyanilyen terjedelemben kell a tőkésnek pénztőkésként fellépnie, vagyis bővül a mérték, amelyben tőkéjének pénztőkeként kell funkcionálnia.

Másrészt: Ugyanazok a körülmények, amelyek kitermelik a tőkés termelés alapfeltételét – a bérmunkásosztály létezését –, elősegítik az egész árutermelésnek tőkés árutermelésbe való átmenetét. Amilyen mértékben ez utóbbi kifejlődik, bomlasztóan és feloldóan hat a termelés minden régebbi formájára, amely főképp a saját szükséglet közvetlen kielégítésére irányult és csak a termékek többletét változtatta áruvá. A tőkés árutermelés a termék eladását teszi fő érdekké, eleinte látszólag anélkül, hogy magát a termelési módot megtámadná – ez volt például a tőkés világkereskedelem első hatása olyan népekre, mint a kínaiak, indiaiak, arabok stb. Másodszor azonban ott, ahol gyökeret vert, szétrombolja az árutermelés mindazon formáit, amelyek vagy a termelők saját munkáján, vagy csupán a fölös terméknek áruként való eladásán alapulnak. Először általánossá teszi az árutermelést, majd fokozatosan minden árutermelést tőkés árutermeléssé változtat.[3]

Bármilyen is a termelés társadalmi formája, a termelés tényezői mindig a munkások és a termelési eszközök. De egymástól elválasztott állapotban egyik is, másik is csak lehetőség szerint az. Ahhoz, hogy egyáltalában termelni lehessen, egyesülniök kell. A különös mód, ahogyan ez az egyesülés megvalósul, különbözteti meg egymástól a társadalom-struktúra különböző gazdasági korszakait. A szóbanforgó esetben az adott kiindulópont az, hogy a szabad munkás el van választva termelési eszközeitől, s láttuk, hogyan és milyen feltételek között egyesül e kettő a tőkés kezében – tudniillik mint tőkéjének termelő létezési módja. Ezért a valóságos folyamat, amelybe az így összehozott személyi és tárgyi áruképzők belépnek, a termelési folyamat, maga is a tőkének a funkciójává: tőkés termelési folyamattá lesz, amelynek természetét részletesen kifejtettük ez írás első könyvében. Minden árutermelő üzem egyszersmind a munkaerő kizsákmányolásának üzemévé lesz; de csak a tőkés árutermelés válik olyan, korszakot alkotó kizsákmányolási móddá, amely történelmi továbbfejlődésében a munkafolyamat megszervezésével és a technika óriási arányú kifejlesztésével a társadalom egész gazdasági struktúráját forradalmasítja és minden megelőző korszakot hasonlíthatatlanul felülmúl.

A termelési folyamat során az értékképzésben, tehát az értéktöbblet előállításában is játszott különböző szerepük révén a termelési eszközök és a

[3] Idáig VII. kézirat. Ettől kezdve VI. kézirat.

munkaerő, amennyiben az előlegezett tőkeérték létezési formái, mint állandó és változó tőke különböztetődnek meg. Mint a termelőtőke különböző alkotórészei, abban különböztetődnek meg továbbá, hogy a termelési eszközök a termelési folyamaton kívül is a tőkés birtokában maradnak, az ő tőkéjét alkotják, a munkaerő pedig csak a termelési folyamatban válik valamely egyéni tőke létezési formájává. A munkaerő csak eladójának, a bérmunkásnak a kezében áru, tőkévé viszont csak vásárlójának, a tőkésnek a kezében válik, aki időleges használatát megszerezte. Maguk a termelési eszközök csak attól a pillanattól kezdve válnak a termelőtőke tárgyi alakjaivá, vagyis termelőtőkévé, amikor a munkaerőt, mint a termelőtőke személyi létezési formáját, bekebelezhetik. Ahogy tehát az emberi munkaerő nem természettől fogva tőke, úgy a termelési eszközök sem. E sajátos társadalmi jellegükre csak meghatározott, történelmileg kifejlődött feltételek között tesznek szert, mint ahogy csak ilyen feltételek között nyomódik rá a nemesfémekre a pénz, vagy akár a pénzre a pénztőke jellege.

Funkcionálása közben a termelőtőke elhasználja saját alkotórészeit, hogy magasabb értékű terméktömegre váltsa át őket. Minthogy a munkaerő csak a termelőtőke egyik szerveként működik, ezért a termékértéknek az alkotóelemei értéke feletti, a munkaerő többletmunkája által előállított többlete is a tőke gyümölcse. A munkaerő többletmunkája a tőke ingyenmunkája, s ezért a tőkés számára értéktöbbletet képez, olyan értéket, amely neki nem kerül egyenértékbe. A termék ezért nem csupán áru, hanem értéktöbblettel megtermékenyült áru. Értéke = $T+m$, vagyis az előállításában elfogyasztott T termelőtőke értéke plusz az általa előállított m értéktöbblet. Tegyük fel, hogy ez az áru 10 000 font fonal, amelynek előállításához 372 £ értékű termelési eszközt és 50 £ értékű munkaerőt használtak el. A fonás folyamata során a fonómunkások a munkájuk által elfogyasztott termelési eszközök 372 £-nyi értékét átvitték a fonalra s egyszersmind, munkakifejtésüknek megfelelően, mondjuk 128 £ új értéket állítottak elő. A 10 000 font fonal ezért 500 £ érték hordozója.

III. Harmadik stádium. A'–P'

Az áru azáltal lesz *árutőkévé*, hogy a már értékesített tőkeértéknek közvetlenül magából a termelési folyamatból eredő funkcionális létezési formája. Ha az árutermelést egész társadalmi terjedelmében tőkés módon űznék, akkor minden áru, akár nyersvasból vagy brüsszeli csipkéből, akár kénsavból vagy szivarból áll, már eleve valamely árutőke eleme volna. Az a probléma, hogy az áruk seregének mely fajtái hivatottak természetüknél fogva

tőkerangra, és mely mások közönséges áruszolgálatra, egyike a skolasztikus gazdaságtan magateremtette kellemetes sanyargattatásainak.*

Áruformában a tőkének árufunkciót kell végeznie. Az árucikkeket, amelyekből áll, eleve piacra termelték, el kell adni, pénzzé kell változtatni őket, át kell tehát menniök az *Á–P* mozgáson.

Tegyük fel, hogy a tőkés áruja 10 000 font pamutfonal. Ha a fonás folyamata során 372 £ értékű termelési eszközt fogyasztottak el és 128 £ új értéket alkottak, akkor a fonal értéke 500 £ s ez a fonal azonos összegű árában jut kifejezésre. Tegyük fel, hogy ezt az árat az *Á–P* eladással realizálják. Mi teszi minden áruforgalomnak ezt az egyszerű műveletét egyszersmind tőkefunkcióvá? A műveleten belül nem történik semmi változás, sem az áru használati jellegét illetően, hiszen mint használati tárgy kerül át az áru a vevőhöz, sem értékét illetően, mert ez nem megy át nagyságváltozáson, hanem csak formaváltozáson. Először fonalban létezett, most pénzben létezik. Lényeges különbség mutatkozik tehát a *P–Á* első stádium és az *Á–P* utolsó stádium között. Ott az előlegezett pénz mint pénztőke funkcionál, mert a forgalom révén sajátos használati értékű árukra váltódik át. Itt az áru csak annyiban funkcionálhat tőkeként, amennyiben ezt a jelleget már készen magával hozza a termelési folyamatból, mielőtt forgalma megkezdődnék. A fonás folyamata során a fonómunkások 128 £ összegű fonalértéket hoztak létre. Ebből mondjuk 50 £ a tőkés számára csak egyenértéke a munkaerőre fordított kiadásának, 78 £ pedig – a munkaerő 156%-os kizsákmányolási foka mellett – értéktöbblet. A 10 000 font fonal értéke tehát, először, tartalmazza az elfogyasztott *T* termelőtőke értékét, amiből az állandó rész = = 372 £, a változó = 50 £, a kettő összege = 422 £ = 8440 font fonal. A *T* termelőtőke értéke azonban = *Á*, vagyis alkotóelemeinek értéke, amelyek a *P–Á* stádiumban mint eladóik kezében levő áruk kerültek szembe a tőkéssel. – Másodszor azonban a fonal értéke 78 £ = 1560 font fonal értéktöbbletet tartalmaz. *Á* mint a 10 000 font fonal értékkifejezése tehát = *Á*+*ΔÁ*, *Á* plusz *Á* növekménye (= 78 £), amelyet *á*-val jelölünk, mert ugyanabban az áruformában létezik, mint most *Á*, az eredeti érték. A 10 000 font fonal értéke, = 500 £, tehát = *Á*+*á* = *Á'*. *Á*-t mint a 10 000 font fonal értékkifejezését nem abszolút értéknagysága (500 £) teszi *Á'*-vé, mert ezt, akárcsak minden más *Á*-nál mint bármilyen más áruösszeg értékkifejezésénél, a benne tárgyiasult munka nagysága határozza meg. Viszonylagos értéknagysága, a termelésében elfogyasztott *T* tőke értékéhez viszonyított értéknagysága teszi azzá. *Á'* tartalmazza ezt az utóbbi értéket plusz a termelőtőke által szolgáltatott értéktöbbletet. Értéke nagyobb, meghaladja ezt a tőkeértéket ezzel az *á* értéktöbblettel. A 10 000 font fonal hordozója az értékesített, értéktöbblettel gya-

rapított tőkeértéknek, mégpedig mint a tőkés termelési folyamat terméke hordozója ennek. *Á'* értékviszonyt fejez ki, az árutermék értékének viszonyát a termelésére fordított tőke értékéhez, tehát azt fejezi ki, hogy az árutermék értéke tőkeértékből és értéktöbbletből tevődik össze. A 10 000 font fonal csak a *T* termelőtőke átváltozott formájaként árutőke, *Á'*, tehát olyan összefüggésben, amely egyelőre csak ennek az egyéni tőkének a körforgásában létezik, vagyis csak annak a tőkésnek a számára, aki tőkéjével fonalat termelt. A 10 000 font fonalat mint értékhordozót úgyszólván csak egy belső, nem pedig külső viszony teszi árutőkévé; tőkés anyajegyét nem értékének abszolút nagyságában hordja, hanem viszonylagos nagyságában: értéknagyságában összehasonlítva azzal az értéknagysággal, amellyel a fonalban foglalt termelőtőke bírt, mielőtt áruvá változott. Ezért ha a 10 000 font fonalat értékén, 500 £-ért adják el, ez a forgalmi művelet önmagában tekintve *Á–P*, egy változatlan érték puszta átváltozása áruformából pénzformába. De ugyanez a művelet valamely egyéni tőke körforgásának külön stádiumaként realizálása az áru által hordozott 422 £ tőkeértéknek + az általa hordozott 78 £ értéktöbbletnek, tehát *Á'–P'*, az árutőke átváltozása áruformájából pénzformába.[4]

Á'-nek, mint minden áruterméknek, az a funkciója, hogy pénzzé változzék, eladassék, menjen át az *Á–P* forgalmi fázison. Amíg a most értékesült tőke az árutőke formájában marad, a piacon vesztegel, addig a termelési folyamat szünetel. A tőke sem termék-, sem értékképzőként nem működik. A sebesség különböző foka szerint, amellyel a tőke leveti áruformáját és felölti pénzformáját, vagyis az eladás gyorsasága szerint, ugyanaz a tőkeérték igen különböző fokban szolgál termék- és értékképzőként s az újratermelés szintje bővül vagy szűkül. Az első könyvben megmutattuk, hogy egy adott tőke hatásfokát a termelési folyamat olyan potenciái szabják meg, amelyek a tőke saját értéknagyságától bizonyos fokig függetlenek.* Most megmutatkozik, hogy a forgalmi folyamat a tőke hatásfokának, kitágulásának és összehúzódásának a tőke értéknagyságától független, új potenciáit hozza mozgásba.

Az *Á'* árutömegnek, mint az értékesített tőke hordozójának, továbbá teljes terjedelmében át kell mennie az *Á'–P'* metamorfózison. Az eladott áru mennyisége itt lényeges meghatározóvá lesz. Az egyes áru már csak mint az össztömeg integráns része szerepel. Az 500 £ érték 10 000 font fonalban létezik. Ha a tőkésnek csak 7440 fontot sikerül értékén, 372 £-ért eladni, akkor csak állandó tőkéjének, a ráfordított termelési eszközöknek az értékét

[4] Idáig VI. kézirat. Ettől kezdve V. kézirat.

pótolta; ha 8440 fontot, akkor csak az előlegezett összтőke értéknagyságát. Értéktöbblet realizálásához többet kell eladnia, s ahhoz, hogy a 78 £-nyi (=1560 font fonal) egész értéktöbbletet realizálja, mind a 10 000 font fonalat el kell adnia. Az 500 £ pénzben tehát a tőkés csak egyenértéket kap az eladott áruért; a forgalmon belüli ügylete egyszerű *Á–P*. Ha munkásainak 50 £ helyett 64 £ bért fizetett volna, akkor értéktöbblete 78 £ helyett csak 64 £ lenne, a kizsákmányolás foka pedig 156% helyett csak 100%; de fonalának értéke továbbra sem változna; csak különböző részeinek aránya lenne más; az *Á–P* forgalmi művelet továbbra is 10 000 font fonal 500 £-ért, értékén való eladása lenne.

Á' = *Á*+*á* (= 422 £+78 £). – *Á* egyenlő *T*, vagyis a termelőtőke értékével, ez pedig egyenlő *P* értékével, amelyet *P–Á*-nál, a termelés elemeinek vételénél előlegeztek; példánkban = 422 £-gel. Ha az árutömeget értékén adják el, akkor *Á* = 422 £-gel és *á* = 78 £-gel, az 1560 font fonalnyi többlettermék értékével. Ha a pénzben kifejezett *á*-t *p*-vel jelöljük, akkor *Á'–P'* = = (*Á*+*á*) – (*P*+*p*), tehát a *P–Á* ... *T* ... *Á'–P'* körforgás a kifejtett formájában $P–Á \lessdot^{M}_{Te} \ldots T \ldots (Á+á)-(P+p)$.

Az első stádiumban a tőkés használati cikkeket von el a tulajdonképpeni árupiacról és a munkapiacról; a harmadik stádiumban árut dob vissza, de csak egy piacra, a tulajdonképpeni árupiacra. De ha áruja révén a piacról több értéket von el, mint amennyit eredetileg piacra dobott, ezt csak azért teheti, mert nagyobb áruértéket dob piacra, mint amennyit eredetileg onnan elvont. *P* értéket dobott a piacra és *Á* egyenértéket vont el; *Á*+*á*-t dob piacra és *P*+*p* egyenértéket von el. – Példánkban *P* 8440 font fonal értékével volt egyenlő; de a tőkés 10 000 fontot dob piacra; tehát nagyobb értéket ad a piacnak, mint amennyit elvett onnan. Másrészt ezt a megnövekedett értéket csak azért dobta a piacra, mert a termelési folyamatban a munkaerő kizsákmányolása révén értéktöbbletet (mint a termék megfelelő hányadát többlettermékben kifejezve) termelt. Az árutömeg csak e folyamat termékeként árutőke, az értékesült tőkeérték hordozója. Az *Á'–P'* elvégzésével mind az előlegezett tőkeértéket, mind az értéktöbbletet realizálják. A kettő realizálása egybeesik az eladások sorában vagy akár az egész árumennyiség egyszeri eladásában, amelyet *Á'–P'* fejez ki. De ugyanaz az *Á'–P'* forgalmi művelet különbözik tőkeérték és értéktöbblet szempontjából annyiban, hogy kettőjük számára forgásuk más-más stádiumát, a forgalmon belül elvégzendő metamorfózisaik sorának más-más stádiumát fejezi ki. Az értéktöbblet, *á*, csak a termelési folyamatban jött a világra. Első alkalommal lép tehát az árupiacra, mégpedig áruformában; az értéktöbbletnek ez az első forgalmi formája, ezért az *á–p* művelet is az első forgalmi művelete, vagyis első me-

tamorfózisa, amelynek tehát ki kell még egészülnie az ellenkező forgalmi művelettel, vagyis a fordított, *p–á* metamorfózissal.[5]

Másképp áll a dolog azzal a forgással, amelyet az *Á* tőkeérték végez ugyanabban az *Á'–P'* forgalmi műveletben; ez az ő számára az *Á–P* forgalmi művelet, ahol $Á = T$, egyenlő az eredetileg előlegezett *P*-vel. A tőkeérték az első forgalmi műveletét mint *P*, mint pénztőke kezdte meg és az *Á–P* művelettel visszatér ugyanebbe a formába; tehát átment a forgalom két ellenkező fázisán, 1. *P–Á* és 2. *Á–P* fázison, s ismét abban a formában van, amelyben ugyanazt a körforgási folyamatot újra megkezdheti. Ami az értéktöbblet számára az áruforma első átváltozása pénzformává, az a tőkeérték számára visszatérés, vagyis visszaváltozás eredeti pénzformájává.

$P–Á\left<\begin{matrix}M\\Te\end{matrix}\right.$ révén a pénztőkét átváltották ugyanolyan értékű árura, *M*-re és *Te*-re. Ezek az áruk nem funkcionálnak újra mint áruk, mint eladási cikkek. Értékük most megvásárlójuknak, a tőkésnek a kezében létezik, mint az ő *T* termelőtőkéjének az értéke. És *T* funkciójában, a termelő fogyasztásban átváltoznak egy a termelési eszközöktől anyagában különböző árufajtává, fonallá, amelyben értékük nemcsak megmarad, hanem meg is növekszik, 422 £-ről 500 £-re nő. E reális metamorfózis folytán azokat az árukat, amelyeket a *P–Á* első stádiumban a piacról elvontak, anyagában és értékében tőlük különböző áruval pótolják, s ennek most áruként kell funkcionálnia, pénzzé kell változnia és eladásra kell kerülnie. A termelési folyamat ezért csak úgy jelenik meg, mint megszakítása a tőkeérték forgalmi folyamatának, amelynek eddig csak első, *P–Á* fázisán ment át. A tőkeérték a második és befejező, *Á–P* fázison azután megy át, hogy *Á* anyagában és értékében megváltozott. Ami azonban az önmagában vett tőkeértéket illeti, ezzel csak annyi történt, hogy használati formája a termelési folyamatban megváltozott. Mint 422 £ érték *M*-ben és *Te*-ben létezett, most mint 8440 font fonal 422 £-nyi értéke létezik. Ha tehát csupán az értéktöbbletétől különválasztva elgondolt tőkeérték forgalmi folyamatának két fázisát vesszük szemügyre, akkor ez a tőkeérték 1. *P–Á* és 2. *Á–P* fázison megy át, ahol a második *Á* használati formája megváltozott, értéke azonban ugyanaz, mint az első *Á*-é; tehát *P–Á–P* áll előttünk, olyan forgalmi forma, amely az árunak kétszeri, ellenkező irányú helyváltoztatásával, pénzből áruvá, áruból pénzzé való átváltozással szükségképpen feltételezi a pénzként előlegezett érték visszatérését pénzformájába: visszaváltozását pénzzé.

[5] Ez egyaránt érvényes, bárhogyan választjuk el a tőkeértéket és az értéktöbbletet. 10 000 *font fonalban* 1560 *font* = 78 *font sterling értéktöbblet rejlik, de egy font fonalban, amely* = = 1 shilling, ugyancsak rejlik 2,496 uncia = 1,872 penny értéktöbblet.

Ugyanaz az *Á'–P'* forgalmi művelet, amely a pénzben előlegezett tőkeérték számára második, befejező metamorfózis, pénzformába való visszatérés, az értéktöbblet számára, amelyet az árutőke ugyanakkor magával visz és pénzformára való átváltása révén magával együtt realizál, első metamorfózis, áruformából pénzformába való átváltozás, *Á–P*, első forgalmi fázis.

Itt tehát két dolgot kell megjegyezni. Először: a tőkeérték befejező visszaváltoztatása eredeti pénzformájába az árutőke funkciója. Másodszor: ez a funkció magában foglalja az értéktöbblet első formaváltozását eredeti áruformájából pénzformába. A pénzforma tehát itt kettős szerepet játszik; egyrészt visszatérő formája egy eredetileg pénzben előlegezett értéknek, tehát visszatérés ahhoz az értékformához, amely a folyamatot megnyitotta; másrészt első átváltozott formája egy olyan értéknek, amely eredetileg áruformában lép a forgalomba. Ha az árukat, amelyekből az árutőke áll, értékükön adják el, ahogy itt előfeltételeztük, akkor *Á+á* átváltozik a vele egyenértékű *P+p*-vé; a realizált árutőke most ebben a *P+p* (422 £+78 £= =500 £) formában létezik a tőkés kezében. Tőkeérték és értéktöbblet most pénzként, tehát az általános egyenértékformában van meg.

A folyamat végén tehát a tőkeérték ismét ugyanabban a formában van, amelyben belépett abba, tehát ismét mint pénztőke nyithatja meg a folyamatot és mehet át rajta. Éppen azért, mert a folyamat kiinduló és befejező formája a pénztőke (*P*) formája, nevezzük a körforgási folyamatnak ezt a formáját a pénztőke körforgásának. A folyamat végén az előlegezett értéknek nem a formája, hanem csak a nagysága változott meg.

P+p nem más, mint meghatározott nagyságú pénzösszeg, a mi esetünkben 500 £. De mint a tőke körforgásának eredménye, mint realizált árutőke, ez a pénzösszeg tartalmazza a tőkeértéket és az értéktöbbletet; s e kettő most már nincs egymással összenőve, mint a fonalban; most egymás mellett találhatók. Realizálásuk mindkettőjüknek önálló pénzformát adott. A teljes pénzösszeg $^{211}/_{250}$ része a tőkeérték, 422 £, $^{39}/_{250}$ része pedig az értéktöbblet, 78 £. Ennek az árutőke realizálása által előidézett szétválásnak nemcsak formális tartalma van, amelyről rögtön szólunk: fontossá válik a tőke újratermelési folyamatában, aszerint hogy *p*-t teljesen, részben, vagy egyáltalán nem csapják hozzá *P*-hez, tehát aszerint hogy *p* az előlegezett tőkeérték alkotórészeként tovább funkcionál-e vagy nem. Az is lehetséges, hogy *p* és *P* egészen különböző forgáson mennek át.

P'-ben a tőke ismét visszatért eredeti *P* formájába, pénzformájába; de olyan formában, amelyben mint tőke valósult meg.

Először is mennyiségi különbség van. Azelőtt volt *P*, 422 £; most van

P', 500 £, s ez a különbség *P . . . P'*-ben, a körforgás mennyiségileg különböző végpontjaiban fejeződik ki, magát a körforgás mozgását csak a három pont jelzi. *P'*>*P*-nél, *P'*–*P* = *m*-mel, az értéktöbblettel. – E *P . . . P'* körforgás eredményeként azonban most már csak *P'* létezik; ez az a termék, amelyben képződésének folyamata kihunyt. *P'* most önállóan, magáértvalóan létezik, függetlenül a mozgástól, amely létrehozta. A mozgás elmúlt, helyette itt van a terméke.

De *P'* mint *P*+*p*, 500 £ mint 422 £ előlegezett tőke plusz ennek 78 £ növekménye, egyúttal minőségi viszonyt is jelenít meg, noha maga ez a minőségi viszony csak mint egynemű összeg részeinek viszonya, tehát mint mennyiségi viszony létezik. *P*, az előlegezett tőke, amely most ismét eredeti formájában (422 £) van meg, most mint realizált tőke létezik. Nemcsak fennmaradt, hanem tőkeként realizálódott is, mert mint olyan különbözik *p*-től (78 £-től), amelyhez úgy viszonyul, mint az *ő* szaporulatához, az *ő* gyümölcséhez, mint olyan növekményhez, amelyet önmaga fiadzott. Azért realizálódott tőkeként, mert értéket fiadzó értékként realizálódott. *P'* mint tőkeviszony létezik; *P* már nem puszta pénzként jelenik meg, hanem kifejezetten pénztőkeként van tételezve, mint olyan érték jut kifejezésre, amely értékesült, tehát azzal a tulajdonsággal is bír, hogy értékesüljön, a magáénál nagyobb értéket fiadzzon. *P* azáltal van tőkeként tételezve, hogy úgy viszonylik *P'* egy másik részéhez, mint amelyet ő tételezett, amely belőle mint okból fakadt, mint következményhez, amelynek ő az alapja. *P'* tehát úgy jelenik meg, mint önmagában differenciált, magát funkcionálisan (fogalmilag) önmagában megkülönböztető, a tőkeviszonyt kifejező értékösszeg.

De ez csak mint eredmény jut kifejezésre, annak a folyamatnak a közvetítése nélkül, amelynek eredménye.

Az értékrészek mint olyanok minőségileg nem különböznek egymástól, kivéve hogy mint különböző cikkek, konkrét dolgok értékei, tehát különböző használati formákban, ennélfogva mint különböző árutestek értékei lépnek fel – amely különbség nem belőlük magukból mint puszta értékrészekből fakad. A pénzben az áruk minden különbözősége kihuny, mert a pénz éppen a közös egyenértékformája valamennyi árunak. 500 £ pénzösszeg csupa egynemű egy £-es elemből áll. Minthogy e pénzösszeg egyszerű létezésében eredetének közvetítettsége kihunyt és annak a sajátos különbségnek, amellyel a különböző tőkealkotórészek a termelési folyamatban bírnak, minden nyoma eltűnt, ezért a különbség már csak egy főösszeg (angolul: principal) = az előlegezett tőke, 422 £, és egy többlet értékösszeg, 78 £ fogalmi formájában létezik. Tegyük fel pédláúl, hogy *P'*=110 £,

ebből $100=P$, főösszeg, és $10=m$, értéktöbblet. A 110 £ összeg két alkotórésze között abszolút egyneműség uralkodik, tehát fogalmilag nincs különbség közöttük. Tetszőleges 10 £, akár az előlegezett 100 £ főösszeg $^1/_{10}$-e az, akár a főösszeg feletti 10 £ többlet, mindig $^1/_{11}$ része a 110 £ teljes összegnek. Főösszeg és növekményösszeg, tőke és többletösszeg ezért kifejezhető a teljes összeg törtrészeként; példánkban $^{10}/_{11}$ a főösszeg, vagyis a tőke, $^1/_{11}$ a többletösszeg. Ezért fogalomnélküli kifejezése a tőkeviszonynak az, amelyben a realizált tőke itt folyamatának a végén pénzkifejezésében megjelenik.

Persze ez az $\acute{A}'$ $(=\acute{A}+\acute{a})$ kifejezésre is érvényes. De azzal a különbséggel, hogy $\acute{A}'$, amelyben $\acute{A}$ és $\acute{a}$ szintén csak arányos értékrészei ugyanannak az egynemű árutömegnek, utal arra, hogy T-ből ered, ennek közvetlen terméke, ezzel szemben P'-ben, e közvetlenül a forgalomból származó formában a T-re való közvetlen vonatkozás eltűnt.

A fő- és a növekményösszeg közötti fogalomnélküli különbség, amelyet P' tartalmaz, amennyiben a $P \ldots P'$ mozgás eredményét fejezi ki, azonnal eltűnik, mihelyt P' ismét aktívan pénztőkeként funkcionál, tehát nem rögződik meg, megfordítva, az értékesült ipari tőke pénzkifejezéseként. A pénztőke körforgása sohasem kezdődhet P'-vel (habár P' funkcionál most mint P), hanem csak P-vel; azaz sohasem kezdődhet a tőkeviszony kifejezésével, hanem csak a tőkeérték előlegezését kifejező formával. Mihelyt az 500 £-et újból tőkeként előlegezik, hogy újból értékesüljön, ez az összeg kiindulópont és nem visszatérési pont. Most 422 £-nyi tőke helyett 500 £-nyi tőkét előlegeztek, több pénzt, több tőkeértéket, mint azelőtt, de a két alkotórész közötti viszony eltűnt; ugyanúgy eredetileg is funkcionálhatott volna tőkeként az 500 £ összeg a 422 £ összeg helyett.

A pénztőkének nem aktív funkciója, hogy mint P' jelenjen meg; a pénztőke P'-ként való megjelenése ellenkezőleg az $\acute{A}'$ funkciója. Már az egyszerű áruforgalomban – 1. $\acute{A}_1$–P, 2. P–$\acute{A}_2$ – csak a második, P–$\acute{A}_2$ műveletben funkcionál P aktívan; P-ként való megjelenítése csak eredménye az első műveletnek, melynek következtében lép csupán fel $\acute{A}_1$ átváltozott formájaként. A P'-ben foglalt tőkeviszony, a P' egyik részének tőkeértékként való vonatkozása a másik részre mint ennek értéknövekményére, funkcionális jelentőségre tesz szert ugyan, mert a $P \ldots P'$ körforgás folytonos megismétlődése esetén P' két forgalomra hasad, tőkeforgalomra és értéktöbbletforgalomra, tehát a két rész nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is különböző funkciókat végez, P másokat mint p. De önmagában tekintve a $P \ldots P'$ forma a tőkés fogyasztását nem foglalja magában, hanem határozottan csak a tőke önértékesítését és a felhalmozást, amennyiben az utóbbi mindenek-

előtt az újra és újra előlegezett pénztőke periodikus megnövekedésében fejeződik ki.

Bár fogalomnélküli formája a tőkének, $P'=P+p$ egyúttal először jelenti a pénztőkét annak realizált formájában, mint pénzt, amely pénzt fiadzott. Ezt azonban meg kell különböztetni a pénztőkének a $P-\acute{A}<^{M}_{Te}$ első stádiumban betöltött funkciójától. P ebben az első stádiumban mint pénz forog. Pénztőkeként csak azért funkcionál, mert csupán pénzállapotában képes pénzfunkciót elvégezni, T-nek a vele áruként szemben álló elemeire, M-re és Te-re átváltódni. Ebben a forgalmi műveletben csak mint pénz funkcionál; de mivel ez a művelet a folyamatot végző tőkeérték első stádiuma, ezért – a megvásárlásra kerülő M és Te áruk sajátos használati formájánál fogva – egyúttal a pénztőke funkciója is. P' viszont, amely P-ből, a tőkeértékből, és p-ből, az általa létrehozott értéktöbbletből tevődik össze, értékesült tőkeértéket fejez ki, a tőke teljes körforgási folyamatának célját és eredményét, funkcióját. Hogy ezt az eredményt pénzformában, realizált pénztőkeként fejezi ki, az nem abból fakad, hogy P' a tőke pénzformája, *pénztőke*, hanem fordítva, abból, hogy pénz*tőke*, pénzformában levő tőke, hogy a tőke ebben a formában nyitotta meg a folyamatot, pénzformában előlegezték. A pénzformába való visszaváltozás, mint láttuk, az $\acute{A}'$ árutőke funkciója, nem pedig a pénztőkéé. Ami pedig a P' és P közötti különbséget illeti, ez (p) csak pénzformája $\acute{a}$-nak, $\acute{A}$ növekményének; P' csak azért $=P+p$, mert megelőzőleg $\acute{A}'=\acute{A}+\acute{a}$. Ez a különbség és a tőkeértéknek az általa fiadzott értéktöbblethez való viszonya tehát $\acute{A}'$-ben megvan és kifejezésre jut, mielőtt mind a kettő P'-vé változna, olyan pénzösszeggé, amelyben a két értékrész *önállóan lép fel egymással szemben, s ezért önálló és egymástól* különböző funkciókra is használhatók.

P' csak $\acute{A}'$ realizálásának eredménye. Mind a kettő, $\acute{A}'$ is, P' is, csak különböző formái, áruformája és pénzformája az értékesült tőkeértéknek, mindkettőjükben közös, hogy értékesült tőkeértékek. Mind a kettő megvalósult tőke, mert itt a tőkeérték mint olyan együtt létezik az értéktöbblettel mint tőle különböző és az ő révén kapott gyümölccsel, noha ez a viszony csak egy pénzösszeg vagy áruérték két része közötti viszony fogalomnélküli formájában jut kifejezésre. De mint a tőke kifejezései az általa létrehozott értéktöbbletre való vonatkozásában és ez utóbbitól való különbözőségében, tehát mint értékesült érték kifejezései, P' és $\acute{A}'$ ugyanazok és ugyanazt fejezik ki, csak különböző formában; nem mint pénztőke és árutőke különböznek, hanem mint pénz és áru. Amennyiben értékesült értéket, tőkeként ténykedett tőkét testesítenek meg, csak a termelőtőke funkciójának eredményét fejezik ki, az egyetlen funkcióét, amelyben a tőkeérték értéket fiad-

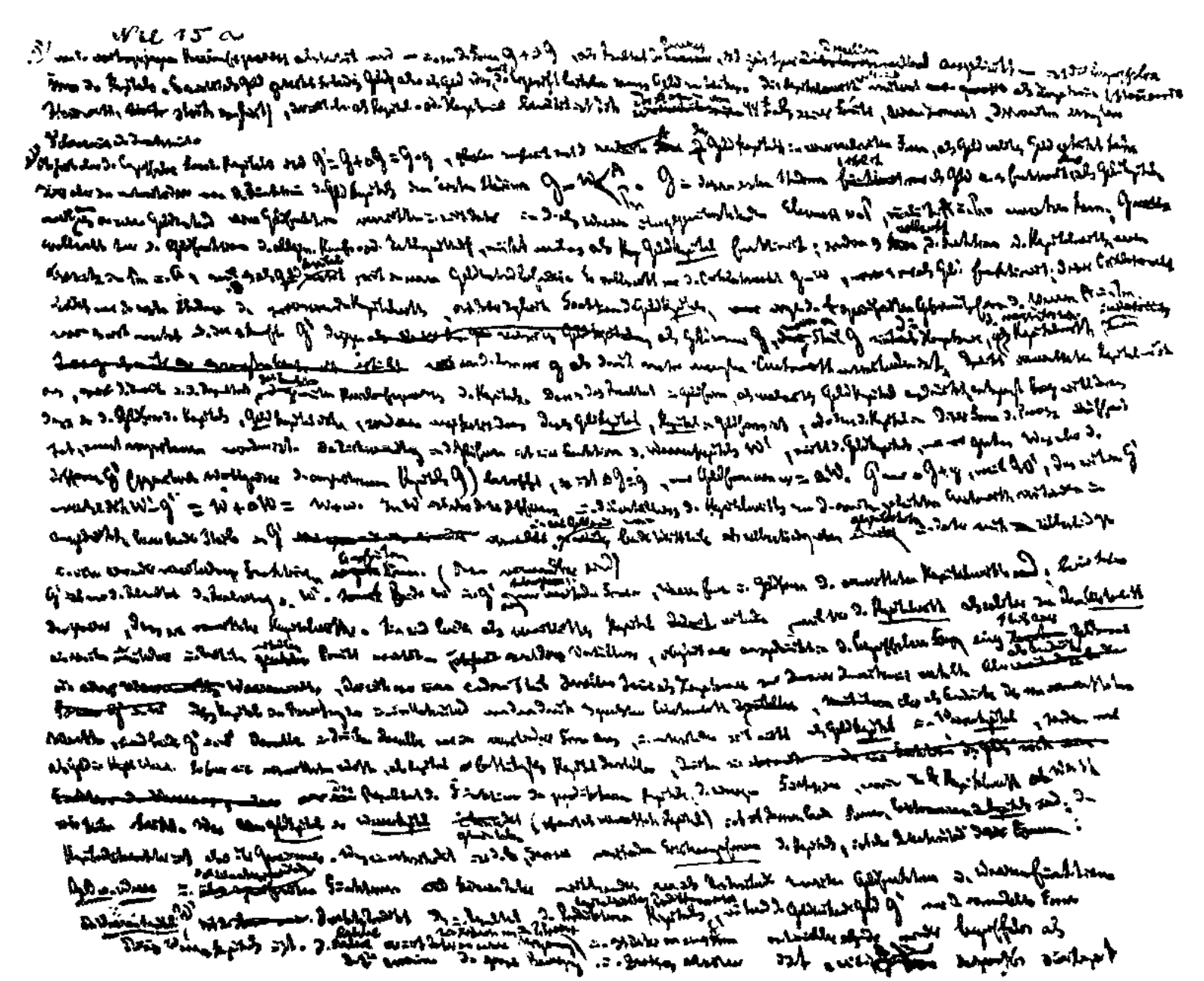

Marx kéziratának egy oldala

zik. A közös bennük az, hogy mind a kettő, pénztőke és árutőke, a tőke létezési módja. Az egyik pénzformában, a másik áruformában levő tőke. Az őket megkülönböztető sajátos funkciók ezért nem lehetnek egyebek, mint a pénzfunkció és az árufunkció különbségei. Az árutőke, mint a tőkés termelési folyamat közvetlen terméke, magán viseli ennek az eredetének nyomait és ezért formájában ésszerűbb, kevésbé fogalomnélküli, mint a pénztőke, melyben e folyamat minden nyoma kihunyt, mint ahogy általában a pénzben az áru valamennyi különös használati formája kihuny. A P' formájának bizarrsága ezért csak ott tűnik el, ahol maga funkcionál árutőkeként, ahol egy termelési folyamat közvetlen terméke, nem pedig e termék átváltozott formája – tehát magának a pénzanyagnak a termelésében. Az aranytermelésre például ez lenne a képlet: $P–Á\lessdot^{M}_{Te}\ldots T\ldots P'\ (P+p)$, ahol P' árutermékként szerepel, mert T több aranyat szolgáltat, mint amennyit az arany termelési elemeire az első P-ben, a pénztőkében előlegeztek. Itt tehát eltűnik az ésszerűtlen volta a $P\ \ldots\ P'\ (P+p)$ kifejezésnek, ahol a pénzösszeg egy része ugyanezen pénzösszeg másik részének szülőanyjaként jelenik meg.

IV. A teljes körforgás

Láttuk, hogy a forgalmi folyamatot első fázisa, $P–Á\lessdot^{M}_{Te}$ lezajlása után megszakítja T, amelyben a piacon megvásárolt M és Te árukat a termelőtőke anyagi és értékbeli alkotórészeiként elfogyasztják; e fogyasztás terméke egy új, anyagát és értékét tekintve megváltozott áru, $Á'$. A megszakított forgalmi folyamatnak, $P–Á$-nak ki kell egészülnie $Á–P$-vel. De a forgalom e második és befejező fázisának hordozójaként $Á'$ jelenik meg, vagyis egy olyan áru, amely az első $Á$-tól anyagában és értékében különbözik. A forgalom sora tehát úgy jelentkezik, mint 1. $P–Á_1$; 2. $Á'_2–P'$, ahol a második fázisban az első áru, $Á_1$ helyébe egy másik, nagyobb értékű és más használati formájú áru, $Á'_2$ került azalatt, hogy a forgalom a T funkciója következtében megszakadt, hogy $Á'$-t $Á$ elemeiből, a T termelőtőke létezési formáiból megtermelték. Az első megjelenési forma viszont, amelyben a tőkével találkoztunk (I. könyv, 4. fej. 1.), $P–Á–P'$ (feloldva: 1. $P–Á_1$; 2. $Á_1–P'$), ugyanazt az árut mutatja kétszer. Ott mindkétszer ugyanaz az áru van – ugyanaz az áru az, amellyé a pénz az első fázisban átváltozik és amely a második fázisban több pénzzé visszaváltozik. E lényeges különbség ellenére mindkét forgalomban közös az, hogy első fázisukban pénzt változtatnak áruvá, a másodikban árut pénzzé, hogy tehát az első fázisban kiadott pénz a másodikban megint visszafolyik. Mindkét forgalomban közös egyrészt a

pénznek ez a visszaáramlása kiindulópontjához, másrészt pedig az is, hogy a visszaáramló pénz több, mint az előlegezett. Ennyiben úgy jelenik meg, hogy a P–$Á$–P' általános képlet tartalmazza P–$Á$ . . . $Á'$–P'-t is.

Ebből továbbá az adódik itt, hogy a forgalomhoz tartozó P–$Á$ és $Á'$–P' metamorfózisok mindegyikében mindannyiszor egyenlő nagyságú, egy időben meglevő értékek kerülnek szembe és helyettesítik egymást. Az értékváltozás csupán a T metamorfózishoz, a termelési folyamathoz tartozik, amely ennélfogva úgy jelenik meg, mint a tőke reális metamorfózisa, szemben a forgalom területén végbemenő pusztán formális metamorfózisokkal.

Vegyük mármost szemügyre a P–$Á$ . . . T . . . $Á'$–P' összmozgást, illetve annak kifejtett P–$Á<^{M}_{Te}$ . . . T . . . $Á'$ $(Á+á)$–P' $(P+p)$ formáját. A tőke itt mint olyan érték jelenik meg, amely összefüggő, egymás által feltételezett átváltozások során megy keresztül, egy sor metamorfózison, amelyek egy összfolyamat megannyi fázisát illetve stádiumát alkotják. E fázisok közül kettő a forgalom területéhez, egy a termelés területéhez tartozik. A tőkeérték minden egyes fázisban más és más alakban van, s az egyes alakoknak másmás, sajátos funkció felel meg. E mozgáson belül az előlegezett érték nemcsak megmarad, hanem gyarapszik, nagyságát megnöveli. Végül a befejező stádiumban visszatér ugyanabba a formába, amelyben az összfolyamat kiindulásakor megjelent. Ez az összfolyamat ennélfogva körforgási folyamat.

A két forma, amelyet a tőkeérték a forgalmi stádiumain belül felölt, a *pénztőke* és az *árutőke* formája; a termelési stádiumban hozzátartozó forma a *termelőtőke* formája. Az a tőke, amely teljes körforgása során e formákat felölti és megint leveti, s mindegyikben elvégzi az ennek megfelelő funkciót, *ipari tőke* – ipari itt abban az értelemben, hogy minden tőkés módon űzött termelési ágat felölel.

Pénztőke, árutőke, termelőtőke itt tehát nem önálló tőkefajtákat jelöl, amelynek funkciói ugyancsak önálló és egymástól elválasztott üzletágak tartalmát alkotják. Ezek az elnevezések itt csak különös funkcionális formáit jelölik az ipari tőkének, amely mindhármat egymás után felölti.

A tőke körforgása csak addig folyik normálisan, amíg különböző fázisai fennakadás nélkül átmennek egymásba. Ha a tőke az első, P–$Á$ fázisban akad fenn, a pénztőke kinccsé merevedik; ha a termelési fázisban, akkor az egyik oldalon funkció nélkül hevernek a termelési eszközök, a másikon pedig nincs foglalkoztatva a munkaerő; ha az utolsó, $Á'$–P' fázisban történik fennakadás, akkor felhalmozódott eladhatatlan áruk torlaszolják el a forgalom folyását.

Másrészt a dolog természetében rejlik, hogy maga a körforgás feltételezi a tőkének meghatározott időközökre való rögződését a körforgás egyes sza-

NY 30a

NY 30b

Az Engels által letisztázott és szerkesztett kézirat egy oldala

kaszaiban. Az ipari tőke a körforgás mindegyik fázisában meghatározott formához van kötve, mint pénztőke, termelőtőke, árutőke. Csak miután elvégezte a mindenkori formájának megfelelő funkciót, ölti azt a formát, amelyben átváltozásának új fázisába léphet. Ennek világossá tételére példánkban feltettük, hogy a termelési stádiumban előállított árutömeg tőkeértéke egyenlő az eredetileg pénzként előlegezett érték teljes összegével, másszóval, hogy a pénzként előlegezett egész tőkeérték mindig egyszerre lép az egyik stádiumból a következőbe. Láttuk azonban (I. könyv, 6. fej.), hogy az állandó tőke egy része, a tulajdonképpeni munkaeszközök (pl. gépek) ugyanazoknak a termelési folyamatoknak nagyobb vagy kisebb számú megismétlésében mindig újra szolgálnak, ezért értéküket is csak apránként adják át a terméknek. Hogy ez a körülmény a tőke körforgási folyamatát mennyiben módosítja, az később fog kitűnni. Itt elegendő a következő: Példánkban a termelőtőke értéke = 422 £ csak a gyárépületek, gépi berendezés stb. átlagosan számított kopását, tehát csak azt az értékrészt tartalmazta, amelyet ezek 10 600 font gyapotnak 10 000 font fonallá való átváltoztatása során az utóbbira, a heti 60 órás fonási folyamat termékére átvisznek. Ezért azok közt a termelési eszközök közt, amelyekké a 372 £ előlegezett állandó tőke átváltozik, a munkaeszközök, épületek, gépi berendezés stb. is úgy szerepeltek, mintha csak bérelték volna őket a piacon heti részletfizetésre. Ez azonban mit sem változtat a tényálláson. Az egy hét alatt termelt 10 000 fontnyi fonalmennyiséget csak meg kell szoroznunk az évek bizonyos sorára számított hetek számával ahhoz, hogy a megvásárolt és ez idő alatt felhasznált munkaeszközök egész értéke átvivődjék a fonalra. Ekkor aztán világos, hogy az előlegezett pénztőkének előbb át kell változnia ezekké az eszközökké, tehát ki kell lépnie a $P–\acute{A}$ első stádiumból, hogy mint T termelőtőke funkcionálhasson. Éppoly világos a példánkban az is, hogy a termelési folyamat során a fonalba bekebelezett 422 £ tőkeérték-összeg nem kerülhet bele a 10 000 font fonal értékének alkotórészeként az $\acute{A}'–P'$ forgalmi fázisba, amíg a fonal el nem készült. A fonalat nem lehet eladni, amíg meg nem fonták.

Az általános képletben a T termékét úgy tekintjük, mint a termelőtőke elemeitől különböző anyagi dolgot, mint egy tárgyat, amely a termelési folyamattól elkülönült létezéssel, a termelési elemekétől különböző használati formával bír. S amikor a termelési folyamat eredménye mint dolog lép fel, mindig így tekintjük, még ott is, ahol a termék egy része elemként ismét belekerül a megújított termelésbe. A gabona például mint vetőmag a saját termelésére szolgál; de a termék csak gabonából áll, tehát az ugyancsak felhasznált elemektől, a munkaerőtől, a szerszámoktól, a trágyától különböző

alakja van. De vannak önálló iparágak, amelyekben a termelési folyamat terméke nem új tárgyi termék, nem áru. Közgazdaságilag közülük csak a közlekedési ipar fontos, akár árukat és embereket továbbító tulajdonképpeni szállítóipar, akár pusztán közlések, levelek, táviratok stb. továbbítása.

A. Csuprov[6] erről a következőket mondja: „A gyáros megteheti, hogy először cikkeket termel, s aztán keres számukra fogyasztókat" {terméke, miután a termelési folyamat készen kilökte, e folyamattól elkülönült áruként átmegy a forgalomba}. „Termelés és fogyasztás tehát úgy jelenik meg, mint két, térben és időben elkülönült művelet. A szállítóiparban, amely nem alkot új termékeket, hanem csak embereket és dolgokat áthelyez, e két művelet egybeesik; a szolgáltatásokat" {a helyváltoztatást} „abban a pillanatban el kell fogyasztani, amelyben termelik. Ezért az a körzet, amelyből a vasutak ügyfeleket szerezhetnek, legfeljebb 50 versztre" (53 km) „terjedhet a vasútvonal mindkét oldalán."

Az eredmény – akár embereket, akár árukat szállítanak – az, hogy hollétük megváltozott, például, hogy a fonal most Indiában van, nem pedig Angliában, ahol termelték.

Amit azonban a szállítóipar elad, az maga a helyváltoztatás. Az előidézett hasznos hatás elválaszthatatlanul össze van kötve a szállítási folyamattal, azaz a szállítóipar termelési folyamatával. Emberek és áruk a szállítóeszközzel utaznak, s annak utazása, helyváltoztatása, – ez éppen a szállítóeszköz által véghezvitt termelési folyamat. A hasznos hatást csak a termelési folyamat alatt lehet elfogyasztani: ez a hatás nem ettől a folyamattól különböző használati dologként létezik, amely csak megtermelése után funkcionál mint kereskedelmi cikk, forog mint áru. E hasznos hatás csereértékét azonban, mint bármely más áruét, a benne elhasznált termelési elemek (munkaerő és termelési eszközök) értéke plusz az az értéktöbblet határozza meg, amelyet a szállítóiparban foglalkoztatott munkások többletmunkája hozott létre. Fogyasztása tekintetében is teljesen úgy viselkedik ez a hasznos hatás, mint a többi áru. Ha egyénileg fogyasztják el, értéke az elfogyasztással eltűnik; ha termelő módon fogyasztják el, úgy, hogy maga is termelési stádiuma a szállított árunak, akkor a hasznos hatás értékét mint pótlólagos értéket átviszik magára az árura. A szállítóipar számára a képlet tehát $P–Á<^{M}_{Te}\ldots T–P'$ lenne, mert itt magát a termelési folyamatot fizetik meg és fogyasztják el, nem pedig egy tőle elválasztható terméket. E képlet formája tehát majdnem pontosan ugyanaz, mint a nemesfémtermelés képletéé, azzal a különb-

[6] *А. Чупров*: „Железнодорожное хозяйство", Moszkva 1875, 69–70. old.

séggel, hogy P' itt átváltozott formája a termelési folyamat során létrehozott hasznos hatásnak, nem pedig természetbeni formája az e folyamat során létrehozott és belőle kilökött aranynak vagy ezüstnek.

Az ipari tőke az egyetlen olyan létezési módja a tőkének, amelyben a tőke funkciója nemcsak elsajátítása értéktöbbletnek, illetve többlettermóknek, hanem egyúttal létrehozása is. Ezért az ipari tőke feltételezi a termelés tőkés jellegét; létezése magában foglalja a tőkések és bérmunkások osztályellentétének létezését. Amilyen mértékben az ipari tőke a társadalmi termelést hatalmába keríti, forradalmasodik a munkafolyamat technikája és társadalmi szervezete, s ezzel a társadalom gazdasági-történeti típusa. A tőke egyéb fajtáit, amelyek letűnt vagy letűnő társadalmi termelési állapotokban előtte jelentek meg, nemcsak alávetik az ipari tőkének és funkcióik mechanizmusában neki megfelelően megváltoztatják, hanem ezek már csupán az ő alapzatán mozognak, s ezért ezzel az alapzatukkal élnek és halnak, állnak és buknak. Pénztőke és árutőke, amennyiben funkcióikkal mint külön üzletágak hordozói lépnek fel az ipari tőke mellett, már csak a munka társadalmi megosztása folytán önállósult és egyoldalúan kifejlődött létezési módjai azoknak a különböző funkcionális formáknak, amelyeket az ipari tőke a forgalom területén hol felölt, hol levet.

A $P \ldots P'$ körforgás egyrészt összefonódik az általános áruforgalommal, abból indul ki, abba tér vissza, s annak része. Másrészt az egyéni tőkés számára ez a körforgás a tőkeérték külön önálló mozgása, amely részint az általános áruforgalomban, részint azon kívül megy végbe, de mindig megőrzi önálló jellegét. Először azáltal, hogy a körforgásnak a forgalom területén végbemenő mindkét fázisa, P–$Á$ és $Á'$–P', mint a tőkemozgás fázisai, funkcionálisan meghatározott jellegzetességekkel bír; P–$Á$-ban $Á$ anyagát illetően mint munkaerő és termelési eszköz van meghatározva; $Á'$–P'-ben a tőkeértéket + az értéktöbbletet realizálják. Másodszor T, a termelési folyamat, magában foglalja a termelő fogyasztást. Harmadszor a pénz visszatérése kiindulópontjához teszi a $P \ldots P'$ mozgást önmagában befejeződő körforgássá.

Egyrészt tehát minden egyéni tőke a maga forgalmának két felében, P–$Á$-ban és $Á'$–P'-ben az általános áruforgalom szereplője, amelyben hol mint pénz, hol mint áru funkcionál, illetve kapcsolódik be, s ilymódon maga is egyik láncszeme az áruvilág általános metamorfózis-sorának. Másrészt az általános forgalmon belül a saját önálló körforgását végzi, amelyben a termelés területe átmeneti stádium, és amelyben visszatér kiindulópontjához ugyanabban a formában, amilyenben elhagyta. Saját körforgásán belül, amely magában foglalja a termelési folyamatban végbemenő reális metamor-

fózisát, egyúttal értéknagyságát is megváltoztatja. Nemcsak mint pénzérték tér vissza, hanem mint megnagyobbodott, megnövekedett pénzérték.

Ha végül a $P–Á \ldots T \ldots Á'–P'$ folyamatot mint a tőke körforgási folyamatának a később megvizsgálandó egyéb formák mellett előforduló sajátos formáját vesszük szemügyre, akkor ezt a következők jellemzik.

1. Úgy jelenik meg mint a *pénztőke körforgása*, mert az ipari tőke pénzformájában, mint pénztőke, képezi összfolyamata kiinduló- és visszatérési pontját. Maga a képlet kifejezi, hogy a pénzt itt nem mint pénzt költik el, hanem csak előlegezik, tehát a pénz csak pénzformája a tőkének, pénztőke. A képlet továbbá kifejezi, hogy a mozgás meghatározó öncélja nem a használati érték, hanem a csereérték. Éppen mert a pénzalak az érték önálló, kézzelfogható megjelenési formája, fejezi ki a $P \ldots P'$ forgalmi forma, amelynek kiinduló- és végpontja valóságos pénz, a legkézzelfoghatóbban a pénzcsinálást, a tőkés termelés indítékát. A termelési folyamat csak úgy jelenik meg, mint elkerülhetetlen közbenső láncszem, mint szükséges rossz a pénzcsinálás érdekében. {Ezért minden tőkés módon termelő nemzetet időszakosan szédelgés ragadja magával, amelyben a termelési folyamat közvetítése nélkül akar pénzt csinálni.}

2. A termelési stádium, T funkciója, ebben a körforgásban megszakítás a $P–Á \ldots Á'–P'$ forgalom két fázisa közt, amely forgalom viszont csak közvetítője a $P–Á–P'$ egyszerű forgalomnak. A termelési folyamat magában a körforgási folyamat formájában formálisan és kifejezetten úgy jelenik meg, mint amilyen valóban a tőkés termelési módban, mint puszta eszköz az előlegezett érték értékesítésére, tehát a meggazdagodás mint olyan a termelés öncéljaként jelenik meg.

3. Minthogy a fázisok egymásutánját $P–Á$ nyitja meg, ezért a forgalom második láncszeme $Á'–P'$; tehát a kiindulópont P, az értékesítendő pénztőke, a végpont P', az értékesült $P+p$ pénztőke, amelyben P mint realizált tőke szerepel ivadéka, p mellett. Ez megkülönbözteti a P körforgást a két másik, T és $Á'$ körforgástól, mégpedig kettős módon. Egyrészt a két végpont pénzformája által; a pénz azonban az érték önálló kézzelfogható létezési formája, a termék értéke ennek önálló értékformájában, amelyben az áruk használati értékének minden nyoma kihunyt. Másrészt a $T \ldots T$ formából nem szükségképpen lesz $T \ldots T'$ $(T+t)$, és az $Á' \ldots Á'$ formában egyáltalában nem látható értékkülönbség a két végpont között. – A $P \ldots P'$ képletre tehát egyrészt az jellemző, hogy a tőkeérték a kiindulópont, az értékesült tőkeérték pedig a visszatérési pont, úgyhogy a tőkeérték előlegezése úgy jelenik meg, mint az egész művelet eszköze, az értékesült tőkeérték pedig mint annak célja; másrészt az, hogy ez a viszony pénzformában, az önálló értékfor-

mában fejeződik ki, ennélfogva a pénztőke mint pénzt fiadzó pénz jut kifejezésre. Ez a képlet nemcsak kifejezésre juttatja, hogy a folyamat alfája és omegája az, hogy az érték értéktöbbletet nemzzen, hanem ezt kifejezetten a vakító pénzformában teszi.

4. Minthogy P' a realizált pénztőke mint $Á–P'$-nek, $P–Á$ kiegészítő és lezáró fázisának eredménye abszolúte ugyanabban a formában van, amelyben első körforgását megnyitotta, ezért mihelyt abból kilép, ismét megnyithatja ugyanazt a körforgást mint megnagyobbodott (felhalmozódott) pénztőke: $P' = P + p$; és legalábbis a $P \ldots P'$ formában nem jut kifejezésre, hogy a körforgás megismétlésénél p forgalma elválik P forgalmától. Ezért egyszeri alakjában tekintve, formálisan, a pénztőke körforgása csak az értékesítési és felhalmozási folyamatot fejezi ki. A fogyasztás csak mint termelő fogyasztás jut kifejezésre benne a $P–Á<^{M}_{Te}$ révén, csak ez foglaltatik az egyéni tőkének ebben a körforgásában. $P–M$ a munkás részéről $M–P$ vagy $Á–P$; tehát az első fázisa annak a forgalomnak, amely az ő egyéni fogyasztását közvetíti: $M–P–Á$ (létfenntartási eszközök). A $P–Á$ második fázis már nem esik bele az egyéni tőke körforgásába; de ez utóbbi vezeti be, előfeltételezi, mert a munkásnak ahhoz, hogy a tőkés számára kizsákmányolható anyagként mindig jelen legyen a piacon, mindenekelőtt élnie kell, tehát magát egyéni fogyasztással fenn kell tartania. De magát ezt a fogyasztást itt csak úgy előfeltételezik, mint annak feltételét, hogy a tőke a munkaerőt termelő módon elfogyassza, tehát csak amennyiben a munkás az egyéni fogyasztása révén magát mint munkaerőt tartja fenn és termeli újra. A Te, a tulajdonképpeni áruk pedig, amelyek a körforgásba bekerülnek, csak a termelő fogyasztás tápanyagai. Az $M–P$ művelet közvetíti a munkás egyéni fogyasztását, a létfenntartási eszközöknek a munkás húsává és vérévé való átváltozását. Igaz, hogy a tőkésnek szintén lennie, tehát szintén élnie és fogyasztania kell ahhoz, hogy tőkésként funkcionálhasson. Ehhez valójában csak munkásként kell fogyasztania, s ezért a forgalmi folyamatnak ez a formája többet nem is előfeltételez. Formálisan még ezt sem fejezi ki, mert a képlet P'-vel zárul, tehát olyan eredménnyel, amely azonnal ismét funkcionálhat mint megnövekedett pénztőke.

$Á'–P'$ közvetlenül tartalmazza $Á'$ eladását: de $Á'–P'$, eladás az egyik oldal részéről, ugyanakkor $P–Á$, vétel a másik részéről, s az árut véglegesen csak használati értéke miatt veszik meg, hogy (közbenső eladásokat figyelmen kívül hagyva) belekerüljön a fogyasztási folyamatba, akár egyéni ez, akár termelő, a vásárolt cikk természetétől függően. De ez a fogyasztás nem kerül bele annak az egyéni tőkének a körforgásába, amelynek terméke $Á'$; ezt a terméket, éppen mint eladandó árut, kilökik a körforgásból. Az $Á'$-t

kifejezetten idegen fogyasztásra szánják. Ezért a merkantilrendszer (amely a $P–Á...T...Á'–P'$ képleten alapul) tolmácsolói igen hosszasan prédikálnak arról, hogy az egyes tőkés csak mint munkás fogyasszon, és arról, hogy a tőkés nemzet engedje át áruinak elfogyasztását és egyáltalán a fogyasztási folyamatot a többi, ostobább nemzeteknek, saját életfeladatává viszont a termelő fogyasztást tegye. Ezek a prédikációk formájukban és tartalmukban gyakran emlékeztetnek az egyházatyák hasonló aszkétikus intelmeire.

A tőke körforgási folyamata tehát a forgalom és a termelés egysége, mindkettőt magában foglalja. Minthogy a két fázis, $P–Á$ és $Á'–P'$ forgalmi műveletek, a tőke forgalma része az általános áruforgalomnak. De minthogy funkcionálisan meghatározott szakaszok, stádiumok a tőke körforgásában, amely nemcsak a forgalom, hanem a termelés területéhez is tartozik, a tőke az általános áruforgalmon belül a saját körforgását végzi. Az általános áruforgalom a tőke számára az első stádiumban arra szolgál, hogy felöltse azt az alakot, amelyben mint termelőtőke funkcionálhat; a másodikban, hogy levesse az árufunkciót, amelyben körforgását nem képes megújítani; s egyúttal lehetőséget nyisson számára, hogy saját tőkekörforgását elkülönítse a hozzánőtt értéktöbblet forgalmától.

A pénztőke körforgása ennélfogva a legegyoldalúbb, s ezért legkirívóbb és legjellegzetesebb megjelenési formája az ipari tőke körforgásának, melynek célját és indítékát: az érték értékesítését, a pénzcsinálást és a felhalmozást szembeszökően mutatja meg (venni, hogy drágábban lehessen eladni). Azáltal, hogy az első fázis $P–Á$, előtérbe lép az is, hogy a termelőtőke alkotórészei az árupiacról származnak, valamint az, hogy egyáltalában a tőkés termelési folyamatnak feltétele a forgalom, a kereskedelem. A pénztőke körforgása nemcsak árutermelés; maga a körforgás csak a forgalom révén jön létre, előfeltételezi a forgalmat. Ez már abból is adódik, hogy a P forma, amely a forgalomhoz tartozik, az előlegezett tőkeérték első és tiszta formájaként jelenik meg, ami a körforgás két másik formájánál nem így van.

A pénztőke körforgása annyiban marad mindig az ipari tőke általános kifejezése, amennyiben mindig magában foglalja az előlegezett érték értékesítését. $T...T$-ben a tőke pénzkifejezése csak mint a termelési elemek ára, tehát csak mint számolópénzben kifejezett érték lép előtérbe, s ebben a formában rögzítik a könyvelésben.

Az ipari tőke körforgásának különös formájává $P...P'$ annyiban lesz, amennyiben újonnan fellépő tőkét először pénzként előlegeznek, s ugyanebben a formában vonják vissza, akár az ipari tőkének egyik üzletágból a

másikba való átmenetekor, akár az üzlettől való visszavonulásakor. Ez magában foglalja az először pénzformában előlegezett értéktöbblet tőkefunkcióját, s a legkirívóbban akkor lép előtérbe, ha az értéktöbblet más üzletben funkcionál, mint amelyikből származik. $P \ldots P'$ lehet egy tőke első körforgása; lehet utolsó körforgása; számíthat a társadalmi össztőke formájának; olyan tőkének a formája, amelyet újonnan fektettek be, akár mint pénzformában újonnan felhalmozott tőkét, akár mint olyan régi tőkét, amelyet teljesen pénzzé változtatnak, hogy egyik termelési ágból a másikba vigyék át.

A pénztőke, mint valamennyi körforgásban mindig bennefoglalt forma, ezt a körforgást a tőkének éppen amiatt a része miatt végzi el, amely az értéktöbbletet nemzi, a változó tőke miatt. A munkabér előlegezésének szokásos formája a pénzben való fizetés; ezt a folyamatot rövidebb időközökben folyton meg kell ismételni, mert a munkás máról holnapra él. A tőkés ezért szükségképpen folyton mint pénztőkés, tőkéje pedig mint pénztőke lép szembe a munkással. Itt nem mehet végbe, mint a termelési eszközök vásárlásánál és a termelt áruk eladásánál, közvetlen vagy közvetett kiegyenlítődés (úgyhogy a pénztőke nagyobb tömege ténylegesen csak áruk formájában, a pénz csak számolópénz formájában, és végül készpénzben csak az egyenlegek kiegyenlítésére szerepel). Másrészt a változó tőkéből fakadó értéktöbblet egy részét a tőkés a magánfogyasztására költi el, amely a kiskereskedelemhez tartozik, és, bármilyen kerülőutakon is, készpénzben, az értéktöbblet pénzformájában költi el. Hogy az értéktöbbletnek ez a része nagy-e vagy kicsi, az mit sem változtat a dolgon. A változó tőke mindig újra úgy jelenik meg, mint munkabérbe fektetett pénztőke (P–M), p pedig mint olyan értéktöbblet, amelyet a tőkés magánszükségleteinek fedezésére költenek el. P tehát előlegezett változó tőkeértékként és p annak növekményeként jelenik meg, s mindkettőt szükségképpen pénzformában rögzítik, hogy ebben a formában költsék el.

A P–$\acute{A} \ldots T \ldots \acute{A}'$–$P'$ képlet formája, a $P' = P + p$ eredménnyel együtt, megtévesztést foglal magában, illuzórikus jellegű, ami abból fakad, hogy az előlegezett és értékesített érték a maga egyenértékformájában, pénzben van jelen. A hangsúly nem az érték értékesítésén, hanem e folyamat *pénzformáján* van, azon, hogy végül is több pénzformában levő értéket húznak ki a forgalomból, mint amennyit eredetileg előlegeztek, tehát azon, hogy megnövekszik a tőkéshez tartozó arany- és ezüsttömeg. Az úgynevezett monetárrendszer nem egyéb, mint a P–$\acute{A}$–P' fogalomnélküli formának a kifejezése, egy olyan mozgásé, amely kizárólag a forgalomban megy végbe, s ezért a két műveletet: 1. P–$\acute{A}$-t, 2. $\acute{A}'$–P'-t csak azzal képes megmagya-

rázni, hogy a második műveletben $Á$ értékén felül kel el, ennélfogva több pénzt von ki a forgalomból, mint amennyit megvásárlásával belédobtak. Ellenben $P–Á \ldots T \ldots Á'–P'$, kizárólagos formaként rögzítve, az alapja a fejlettebb merkantilrendszernek, amelyben nemcsak az áruforgalom, hanem az árutermelés is szükséges elemként jelenik meg.

$P–Á \ldots T \ldots Á'–P'$ illuzórikus jellege és a neki megfelelő illuzórikus értelmezés itt van, mihelyt ezt a formát mint egyszerit rögzítik, nem mint folyó, állandóan megújuló formát; mihelyt tehát nem a körforgás egyik formájának, hanem kizárólagos formájának számít. De már maga ez a forma más formákra utal.

Először is ez az egész körforgás előfeltételezi magának a termelési folyamatnak a tőkés jellegét, s ezért bázisként előfeltételezi ezt a termelési folyamatot a sajátos, általa megszabott társadalmi állapottal együtt. $P–Á = P–Á' \lessdot^{M}_{Te}$; de $P–M$ feltételezi a bérmunkást, s ennélfogva feltételezi, hogy a termelési eszközök a termelőtőke részei, ennélfogva feltételezi a munka- és értékesítési folyamatot, azt, hogy a termelési folyamat már a tőke funkciója.

Másodszor: ha $P \ldots P'$ megismétlődik, akkor a pénzformához való visszatérés éppoly eltűnőnek jelenik meg, mint az első stádiumban a pénzforma. $P–Á$ eltűnik, hogy helyet adjon T-nek. A pénz folytonos újraelőlegezése, akárcsak pénzként való folytonos visszatérése maguk is csak mint a körforgásban eltűnő mozzanatok jelennek meg.

Harmadszor:

$$\underbrace{P–Á \ldots \overbrace{T \ldots Á'–P'}. \underbrace{P–Á \ldots T}_{} \ldots Á'–P'}. \underbrace{P–Á \ldots T}_{} \ldots \text{ stb.}$$

Már a körforgás második megismétlődésénél megjelenik a $T \ldots Á'–P'. P–Á \ldots T$ körforgás, még mielőtt P második körforgása befejeződött, s ilymódon valamennyi további körforgást a $T \ldots Á'–P–Á \ldots T$ forma alapján lehet vizsgálni, úgyhogy $P–Á$ mint az első körforgás első fázisa csak eltűnő előkészítése a termelőtőke folyton ismétlődő körforgásának, mint ahogy valóban így is van annál az ipari tőkénél, amelyet első ízben fektetnek be pénztőke formájában.

Másrészt T második körforgásának befejezése előtt az $Á'–P'. P–Á \ldots T \ldots Á'$ (rövidítve $Á' \ldots Á'$) első körforgást, az árutőke körforgását már leírták. Így az első forma már tartalmazza a két másikat, s a pénzforma ilymódon eltűnik, amennyiben nem puszta értékkifejezés, hanem egyenértékformában, pénzben való értékkifejezés.

Végül: ha egy újonnan fellépő egyedi tőkét veszünk, amely a $P–Á \ldots T \ldots Á'–P'$ körforgást először írja le, akkor $P–Á$ előkészítő fázisa, előfutára az első termelési folyamatnak, amelyet ez az egyedi tőke elvégez. Ezért ez a $P–Á$ fázis nem meglevő előfeltétel, hanem ellenkezőleg a termelési folyamat tételezi vagy szabja meg. De ez csak erre az egyedi tőkére érvényes. Az ipari tőke körforgásának általános formája a pénztőke körforgása, amennyiben a tőkés termelési módot előfeltételezzük, tehát olyan társadalmi állapoton belül megy végbe, amelyet a tőkés termelés határoz meg. A tőkés termelési folyamat ennélfogva előfeltételezve van mint prius [előzmény], ha nem egy újonnan befektetett ipari tőke első pénztőke-körforgásában, akkor e körforgáson kívül; e termelési folyamat állandó létezése feltételezi az állandóan megújított $T \ldots T$ körforgást. A $P–Á\lessdot^{M}_{Te}$ első stádiumon belül maga ez az előfeltétel már fellép, egyrészt mert ez a stádium előfeltételezi a bérmunkásosztály létezését; másrészt, mert az, ami a termelési eszközök vásárlójának $P–Á$ első stádium, az a termelési eszközök eladójának $Á'–P'$, tehát $Á'$-ben előfeltételezi az árutőkét, vele magát az árut mint a tőkés termelés eredményét, s ezzel a termelőtőke funkcióját.

Második fejezet

A termelőtőke körforgása

A termelőtőke körforgásának általános képlete: $T \ldots \acute{A}'–P'–\acute{A} \ldots T$. Ez a körforgás a termelőtőke periodikusan megújított funkcióját, tehát az újratermelést jelenti, vagyis a tőke termelési folyamatát mint értékesítéssel egybekapcsolt újratermelési folyamatot; értéktöbbletnek nemcsak termelését jelenti, hanem periodikus újratermelését; a termelő formájában tartózkodó ipari tőke funkcióját, nem mint egyszeri, hanem mint periodikusan ismétlődő funkciót, úgyhogy az újrakezdés már a kiindulópont révén adva van. Előfordulhat (bizonyos esetekben, az ipari tőke bizonyos befektetési ágaiban), hogy $\acute{A}'$ egy része mint termelési eszköz közvetlenül újra belekerül ugyanabba a munkafolyamatba, amelyből mint áru kilépett; ezáltal csak értékének valóságos pénzzé vagy pénzjelekké történő átváltozását takarítják meg, vagyis csak mint számolópénz kap önálló kifejezést. Ez az értékrész nem kerül bele a forgalomba. Ilymódon a termelési folyamatba belekerülnek olyan értékek, amelyek nem kerülnek bele a forgalmi folyamatba. Ugyanez érvényes $\acute{A}'$-nek arra a részére, amelyet a tőkés mint a többlettermék részét in natura [természetben] fogyaszt el. Ez a rész azonban a tőkés termelés szempontjából jelentéktelen; legfeljebb a földművelésben jön tekintetbe.

Két dolog azonnal szemünkbe ötlik ennél a formánál.

Először. Az első $P \ldots P'$ formában a termelési folyamat, T funkciója, a pénztőke forgalmát szakítja meg és csak annak két fázisa, $P–\acute{A}$ és $\acute{A}'–P'$ közötti közvetítőként jelenik meg, ezzel szemben itt az ipari tőke teljes forgalmi folyamata, a forgalmi fázison belüli egész mozgása csak megszakítás és ezért csak közvetítés a kezdőpontként a körforgást megnyitó termelőtőke és a végpontként azt ugyanabban a formában, tehát újrakezdésének formájában, bezáró termelőtőke között. A tulajdonképpeni forgalom csak mint a periodikusan megújított és a megújulás következtében folyamatos újratermelés közvetítése jelenik meg.

Másodszor. Az egész forgalom az ellenkező formában jelentkezik, mint

a pénztőke körforgásában. Ott ez a forma, az értékmeghatározást figyelmen kívül hagyva, $P–Á–P$ ($P–Á \cdot Á–P$) volt; itt, az értékmeghatározást ismét figyelmen kívül hagyva, $Á–P–Á$ ($Á–P \cdot P–Á$), tehát az egyszerű áruforgalom formája.

I. Egyszerű újratermelés

Vegyük szemügyre tehát mindenekelőtt a $T \ldots T$ végpontok között a forgalom területén végbemenő $Á'–P'–Á$ folyamatot.

Ennek a forgalomnak kiindulópontja az árutőke: $Á' = Á + á = T + á$. Az árutőke $Á'–P'$ funkcióját (a realizálását a bennefoglalt tőkeértéknek $= T$, amely most mint $Á$ árualkotórész létezik, valamint a bennefoglalt értéktöbbletnek, amely ugyanazon árutömeg $á$ értékű alkotórészeként létezik) a körforgás első formájában szemügyre vettük. De ott ez a megszakított forgalom második fázisa és az egész körforgás zárófázisa volt. Itt a körforgás második fázisa, de a forgalom első fázisa. Az első körforgás P'-vel végződik, s minthogy P' pénztőkeként éppúgy újból megnyithatja a második körforgást, mint az eredeti P, ezért egyelőre nem volt szükséges tovább megnézni, hogy a P'-ben foglalt P és p (az értéktöbblet) együtt folytatják-e pályájukat, avagy más-más pályát írnak le. Ez csak akkor vált volna szükségessé, ha az első körforgást tovább követtük volna megújulásában. A termelőtőke körforgásánál azonban el kell dönteni ezt a kérdést, mert már a termelőtőke első körforgásának meghatározása ettől függ, és mert a termelőtőke körforgásában $Á'–P'$ mint első forgalmi fázis jelenik meg, amelynek $P–Á$-val kell kiegészülnie. Ettől a döntéstől függ, hogy a képlet egyszerű újratermelést vagy bővített újratermelést ábrázol-e. A körforgás jellege tehát e döntés szerint változik.

Vegyük tehát szemügyre először a termelőtőke egyszerű újratermelését, amikor is előfeltételezzük, akárcsak az első fejezetben, hogy a körülmények nem változnak és az áruk vétele és eladása értékükön történik. E feltevés esetén az egész értéktöbblet a tőkés személyes fogyasztásába kerül bele. Mihelyt az $Á'$ árutőke pénzzé való átváltozása megtörtént, a pénzösszegnek az a része, amely a tőkeértéket képviseli, tovább forog az ipari tőke körforgásában; a másik rész, amely arannyá változtatott értéktöbblet, belekerül az általános áruforgalomba, a tőkéstől kiinduló pénzforgalom ez, amely azonban egyéni tőkéjének forgalmán kívül megy végbe.

Példánkban $Á'$ árutőkeként 10 000 font fonal szerepelt, 500 £ értékben; ebből 422 £ a termelőtőke értéke, s ez mint 8440 font fonal pénzformája folytatja az $Á'$ által megkezdett tőkeforgalmat, ezzel szemben a 78 £ érték-

többlet, 1560 font fonalnak az árutermék többletrészének pénzformája, ebből a forgalomból kilép és különvált pályát ír le az általános áruforgalmon belül.

$$A' \begin{pmatrix} \acute{A} \\ + \\ \acute{a} \end{pmatrix} - - - P' \begin{pmatrix} P \\ + \\ p \end{pmatrix} - \acute{A} \lessdot \begin{matrix} M \\ Te \end{matrix} \\ - \acute{a}$$

p—á a pénz által közvetített vételek sora, amely pénzt a tőkés akár tulajdonképpeni árukra, akár szolgálatokra adja ki becses személye, illetve családja számára. Ezek a vételek szétaprózottak, különböző időpontokban történnek. A pénz tehát időnként a folyó fogyasztásra szánt pénzkészlet vagy kincs formájában létezik, mert az olyan pénz, amelynek forgalma megszakadt, kincsformában van. Forgalmieszköz-funkciója, amely átmeneti kincsformáját is magában foglalja, nem kerül bele a tőkének pénzformájában, *P*-ben végbemenő forgalmába. A pénzt itt nem előlegezik, hanem elköltik.

Előfeltételezzük, hogy az előlegezett össztőke mindig a maga egészében lép át egyik fázisából a másikba, s hogy így *T* árutermése itt is a 422 £-nyi *T* termelőtőke + a termelési folyamat során létrehozott 78 £-nyi értéktöbblet összértékének hordozója. Példánkban, ahol osztható árutermékkel van dolgunk, az értéktöbblet 1560 font fonal formájában létezik; ugyanúgy, ahogy 1 font fonalra számítva 2,496 uncia fonal formájában. Ha azonban az árutermék például egy 500 £ értékű és ugyanilyen értékösszetételű gép volna, akkor e gép értékének egy része egyenlő volna ugyan 78 £ értéktöbblettel, de ez a 78 £ csak a gép egészében létezne; a gépet nem lehet tőkeértékre és értéktöbbletre felosztani, anélkül hogy őt magát darabokra ne törnék és ezáltal használati értékével együtt értékét is meg ne semmisítenék. Az érték két alkotórészét tehát csak eszmeileg lehet az árutest alkotórészeiben ábrázolni, nem az *Á'* áru önálló elemeiként úgy, ahogy minden font fonal elkülöníthető, mint a 10 000 font önálló árueleme. Az előbbi esetben az egész árut, az árutőkét, a gépet, teljesen el kell adni, mielőtt *p* a maga külön forgalmába beléphet. Ha viszont a tőkés elad 8440 font fonalat, akkor a további 1560 font eladása az értéktöbbletnek teljesen különálló forgalmát képviselné *á* (1560 font fonal) — *p* (78 £) — *á* (fogyasztási cikkek) formájában. De a 10 000 font fonaltermék minden egyes hányadának értékelemei ugyanúgy ábrázolhatók a termék részeiben, mint az össztermék értékelemei. Mint ahogy az össztermék, 10 000 font fonal felosztható állandó tőkeértékre (*c*) = = 372 £ értékű 7440 font fonalra, változó tőkeértékre (*v*) = 50 £ értékű 1000 font fonalra, és értéktöbbletre (*m*) = 78 £ értékű 1560 font fonalra, mindegyik font fonalat fel lehet osztani *c*-re = 8,928 d. értékű 11,904 uncia

fonalra, *v*-re = 1,200 d. értékű 1,600 uncia fonalra, *m*-re = 1,872 d. értékű 2,496 uncia fonalra. A tőkés meg is tehetné, hogy a 10 000 font egymásutáni eladásával az egymásutáni adagokban foglalt értéktöbbletelemeket egymásután fogyassza el, s ezáltal a $c+v$ összeget éppenúgy egymásután realizálja. De ez a művelet végső soron ugyancsak feltételezi, hogy az egész 10 000 fontot eladják, tehát azt is feltételezi, hogy 8440 font eladásával *c* és *v* értékét pótolják. (I. könyv, 7. fej. 2.)

Akárhogy is van, $Á'–P'$ révén az $Á'$-ben foglalt tőkeérték és értéktöbblet egymástól elkülöníthető létezésre tesznek szert, különböző pénzösszegek létezésére; mindkét esetben *P*, szintúgy mint *p*, valóban átváltozott formája annak az értéknek, amely eredetileg, $Á'$-ben, csak mint az áru ára bír saját, csupán eszmei kifejezéssel.

$á–p–á$ egyszerű áruforgalom, amelynek első fázisa, $á–p$ bennefoglaltatik az árutőke $Á'–P'$ forgalmában, tehát a tőke körforgásában; kiegészítő fázisa, $p–á$ viszont kívül esik ezen a körforgáson, mint tőle elkülönült folyamata az általános áruforgalomnak. $Á$ és $á$, a tőkeérték és az értéktöbblet forgalma $Á'$-nek P'-vé való átváltozása után kettéhasad. Ebből következik:

Először: Azáltal hogy $Á'–P' = Á'–(P+p)$ révén az árutőkét realizálják, a tőkeértéknek és az értéktöbbletnek $Á'–P'$-ben még közös és egyazon árutömeg által megvalósított mozgása széthasadhat, mert mint pénzösszeg most mindkettő önálló formával bír.

Másodszor: Ha ez a széthasadás megtörténik, azáltal hogy *p*-t mint a tőkés jövedelmét kiadják, *P* pedig mint a tőkeérték funkcionális formája folytatja a körforgás által meghatározott pályáját – akkor az $Á'–P'$ első művelet, összefüggésben az utána következő $P–Á$ és $p–á$ műveletekkel, úgy ábrázolható, mint két különböző forgalom: $Á–P–Á$ és $á–p–á$; mindkettő, általános formáját tekintve, a közönséges áruforgalomhoz tartozó sor.

Egyébként a gyakorlatban, amikor összefüggő árutestekről van szó, amelyek nem oszthatóak, az értékalkotórészeket eszmeileg választják külön. Így például a londoni építőszakmában, amelyet legnagyobbrészt hitelre űznek, az építési vállalkozó aszerint kap előlegeket, hogy a ház építése milyen stádiumban van. E különböző stádiumok egyike sem ház, hanem csak a kialakuló jövőbeli ház valóban létező alkotórésze; tehát valóságos volta ellenére csak eszmei hányada az egész háznak, de mégis eléggé valóságos ahhoz, hogy biztosítékul szolgáljon további előlegre. (Lásd erről később 12. fej.)

Harmadszor: Ha a tőkeértéknek és az értéktöbbletnek $Á$-ban és *P*-ben még közös mozgása egyáltalában nem, vagy csak részben válik szét (úgy, hogy az értéktöbblet egy részét nem mint jövedelmet adják ki), akkor magában a tőkeértékben még körforgása során, mielőtt az befejeződött volna,

változás áll be. Példánkban a termelőtőke értéke 422 £ volt. Ha tehát *P–Á*-t mondjuk mint 480 £ vagy 500 £ folytatja, akkor a körforgás utolsó stádiumait mint a kezdeti értéknél 58 £-gel vagy 78 £-gel nagyobb érték járja be. Ez egyúttal össze lehet kötve értékösszetételének megváltozásával.

Á'–P', a forgalom második stádiuma és az I. körforgás (*P . . . P'*) befejező stádiuma, a mi körforgásunkban második stádium és az áruforgalom első stádiuma. Amennyiben a forgalom tekintetbe jön, ki kell tehát egészülnie *P'–Á'*-vel. De *Á'–P'* már nemcsak az értékesítési folyamatot (amely itt a *T* funkciója, az első stádium) hagyta maga mögött, hanem annak eredménye, az *Á'* árutermék is realizálódott már. A tőke értékesítési folyamata, valamint annak az áruterméknek a realizálása, amelyben az értékesült tőkeérték megtestesül, be van tehát fejezve *Á'–P'*-vel.

Egyszerű újratermelést előfeltételeztünk tehát, vagyis azt, hogy *p–á* teljesen elválik *P–Á*-tól. Minthogy mindkét forgalom – mind *á–p–á*, mind *Á–P–Á* – általános formája szerint az áruforgalomhoz tartozik (s ennélfogva végpontjai között nem is mutatkozik értékkülönbség), ezért könnyű, ahogy a vulgáris gazdaságtan teszi, a tőkés termelési folyamatot úgy felfogni, mint pusztán áruknak, valamilyen fajta fogyasztásra szánt használati értékeknek a termelését, amelyeket a tőkés csak azért termel, hogy azokat más használati értékű árukkal helyettesítse, illetve ilyenekre elcserélje, ahogy azt a vulgáris gazdaságtanban hamisan állítják.

Á' eleve mint árutőke lép fel, és az egész folyamat célja, a gazdagodás (értékesítés), semmiképpen nem zárja ki, hanem éppen magában rejti azt, hogy a tőkés fogyasztása növekszik, ahogyan nő az értéktöbblet nagysága (tehát a tőke nagysága is).

A tőkés jövedelmének forgalmában a megtermelt *á* áru (illetve az *Á'* árutermék ennek eszmeileg megfelelő hányada) valóban csak arra szolgál, hogy előbb pénzre, majd pénzből egy sor más, magánfogyasztásra szolgáló árura váltsák át. De nem szabad itt figyelmen kívül hagynunk azt az apró körülményt, hogy *á* olyan áruérték, amely a tőkésnek semmibe sem került, hogy többletmunka megtestesülése, s ezért eredetileg mint az *Á'* árutőke alkotórésze lép a színre. Ez az *á* tehát már létezésénél fogva kötve van a folyamatot végző tőkeérték körforgásához, s ha az utóbbi megakad vagy más zavar áll be nála, akkor nemcsak az *á* elfogyasztása korlátozódik vagy szűnik meg teljesen, hanem egyúttal az áruk azon sorának az elhelyezése is, amelyre *á*-t becserélik. Ugyanez az eset akkor is, ha *Á'–P'* nem sikerül, vagy *Á'*-nek csak egy részét lehet eladni.

Láttuk, hogy *á–p–á*, mint a tőkés jövedelmének forgalma, csak addig kerül bele a tőkeforgalomba, amíg *á* értékrésze *Á'*-nek, az árutőke funkcio-

nális formájában levő tőkének; mihelyt azonban *p–á* révén önállósult, tehát az *á–p–á* teljes formában, már nem kerül bele a tőkés által előlegezett tőke mozgásába, noha abból keletkezik. A jövedelem forgalma tehát annyiban függ össze az előlegezett tőke forgalmával, amennyiben a tőke létezése előfeltételezi a tőkés létezését, s ez utóbbinak feltétele, hogy a tőkés értéktöbbletet fogyasszon.

Az általános forgalmon belül *Á'*, például a fonal, csak mint áru funkcionál; de mint a tőke forgalmának mozzanata *árutőkeként* funkcionál, olyan alakban, amelyet a tőkeérték váltakozva felölt és levet. Miután a kereskedőnek eladták, a fonal eltávozott annak a tőkének a körforgási folyamatából, amelynek terméke, de ennek ellenére mint áru állandóan az általános forgalom körében tartózkodik. Ugyanazon árutömeg forgalma tovább tart, noha már nem mozzanata a fonógyáros tőkéje önálló körforgásának. A tőkés által a forgalomba dobott árutömeg valóban befejező metamorfózisa, *Á–P*, az áru végleges kiesése a fogyasztásba, ezért időben és térben teljesen el lehet választva attól a metamorfózistól, amelyben ez az árutömeg mint e tőkés árutőkéje funkcionál. Ugyanazt a metamorfózist, amelyet a tőke forgalmában már elvégeztek, az általános forgalom területén még el kell végezni.

Mit sem változtat a dolgon, ha a fonal újra belekerül egy másik ipari tőke körforgásába. Az általános forgalom éppúgy felöleli a társadalmi tőke különböző önálló töredékei körforgásának összefonódását, azaz az egyes tőkék összességét, mint azoknak az értékeknek a forgalmát, amelyeket nem tőkeként dobtak a piacra, illetve amelyek az egyéni fogyasztásba kerülnek bele.

Hogy milyen viszony van a tőke körforgása mint az általános forgalom része és e körforgás mint egy önálló körforgás láncszeme között, az megmutatkozik továbbá, ha szemügyre vesszük $P' = P + p$ forgalmát. *P*, mint pénztőke, tovább folytatja a tőke körforgását. *p*, mint jövedelem elköltése (*p–á*), belekerül az általános forgalomba, de kirepül a tőke körforgásából. Ebbe az utóbbi körforgásba csak az a része kerül bele, amely pótlólagos pénztőkeként funkcionál. *á–p–á*-ban a pénz csak mint érme funkcionál; e forgalom célja a tőkés egyéni fogyasztása. Jellemző a vulgáris gazdaságtan kretenizmusára, hogy ezt a forgalmat, amely nem kerül bele a tőke körforgásába – az értéktermék jövedelemként elfogyasztott részének forgalmát – a tőke jellegzetes körforgásának tünteti fel.

A második, *P–Á* fázisban a *P* tőkeérték, amely egyenlő *T*-vel (a termelőtőke értékével, amely termelőtőke az ipari tőke körforgását itt megnyitja), ismét jelen van, az értéktöbblettől megszabadítva, tehát ugyanazzal az értéknagysággal, mint a pénztőke körforgásának *P–Á* első stádiumában. A hely különbözősége ellenére a pénztőkének, amellyé az árutőke most átváltozott,

funkciója ugyanaz: átváltozás *Te*-vé és *M*-mé, termelési eszközökké és munkaerővé.

A tőkeérték az árutőke *Á'–P'* funkciójában tehát *á–p*-vel egyidejűleg átment az *Á–P* fázison és most belép a kiegészítő $P–Á<^{M}_{Te}$ fázisba; teljes forgalma tehát $Á–P–Á<^{M}_{Te}$.

Először: a *P* pénztőke az I. formában (*P . . . P'* körforgás) mint eredeti forma lépett fel, amelyben a tőkeértéket előlegezik; itt eleve úgy lép fel, mint része annak a pénzösszegnek, amellyé az árutőke az *Á'–P'* első forgalmi fázisban átváltozott, tehát eleve mint *T*-nek, a termelőtőkének, az árutermék eladása által közvetített átváltozása pénzformává. A pénztőke itt eleve mint a tőkeérték nem eredeti és nem végleges formája létezik, mert az *Á–P* fázist lezáró *P–Á* fázist csak úgy végezheti el, ha a pénzformát újból leveti. *P–Á* ama része, amely egyúttal *P–M*, ennélfogva nem is úgy jelenik már meg, mint puszta pénzelőleg munkaerő vásárlására, hanem mint olyan előleg, amellyel a munkaerőnek az általa létrehozott áruérték egy részét alkotó, 50 £ értékű 1000 font fonalat előlegezik pénzformában. A pénz, amelyet itt a munkásnak előlegeznek, csak átváltozott egyenértékformája a maga a munkás termelte áruérték egyik részének. S a *P–Á* művelet, amennyiben *P–M*, már csak ezért sem csupán a pénzformában levő áru pótlása használati formában levő áruval, hanem egyéb elemeket is magában foglal, amelyek az általános áruforgalomtól mint olyantól függetlenek.

P' úgy jelenik meg, mint átváltozott formája *Á'*-nek, mely utóbbi maga is terméke *T* múltbeli funkciójának, a termelési folyamatnak; a *P'* teljes pénzösszeg ennélfogva mint múltbeli munka pénzkifejezése jelenik meg. Példánkban 10 000 font fonal = 500 £-gel, a fonási folyamat termékével; ebből 7440 font fonal = az előlegezett *c* állandó tőkével = 372 £-gel; 1000 font fonal = az előlegezett *v* változó tőkével = 50 £-gel, és 1560 font fonal = = az *m* értéktöbblettel = 78 £-gel. Ha *P'*-ből csak az eredeti tőkét = 422 £-et előlegezik újból, egyébként változatlan körülmények között, akkor a munkás *P–M*-ben csak az e héten termelt 10 000 font fonal egy részét (1000 font fonal pénzértékét) kapja a következő héten előlegül. *Á–P* eredményeként a pénz mindig múltbeli munka kifejezése. Amennyiben a *P–Á* kiegészítő művelet az árupiacon azonnal végbemegy, tehát *P*-t átváltják létező, a piacon található árukra, ez megint múltbeli munka átváltása egyik formából (pénzből) a másik formába (áruba). De *P–Á* időben eltér *Á–P*-től. Kivételesen lehet egyidejű, ha például az a tőkés, aki *P–Á*-t végzi el, és az a tőkés, akinek számára ez a művelet *Á–P*, áruikat egyazon időben kölcsönösen átutalják, s *P* ekkor csak az egyenleget egyenlíti ki. Az *Á–P* és a *P–Á* végrehajtása közötti időeltérés nagyobb vagy kisebb lehet. Noha *P*, mint az *Á–P*

művelet eredménye, múltbeli munkát képvisel, előfordulhat, hogy a $P–Á$ művelet számára P olyan áruk átváltozott formáját képviseli, amelyek még egyáltalán nincsenek a piacon, hanem csak a jövőben lesznek ott, mert $P–Á$-nak csak akkor kell végbemennie, miután $Á$-t újonnan megtermelték. Ugyanígy az is előfordulhat, hogy P olyan árukat képvisel, amelyeket egyidejűleg termelnek azzal az $Á$-val, amelynek pénzkifejezése ez a P. Például a $P–Á$ forgalomban (termelési eszközök vétele) a szenet meg lehet venni, még mielőtt a bányából a napvilágra hozzák. Amennyiben p mint pénzfelhalmozás szerepel és nem költik el jövedelemként, képviselhet olyan gyapotot, amelyet csak a jövő évben termelnek. Ugyanígy a tőkés jövedelmének elköltésénél, $p–á$-nál. Ugyanígy az $M = 50$ £ munkabér; ez a pénz nemcsak a munkások múltbeli munkájának pénzformája, hanem egyúttal utalvány egyidejű vagy jövőbeni munkára, amely csak most realizálódik, vagy a jövőben kell realizálódnia. Előfordulhat, hogy a munkás ezen egy kabátot vásárol, amelyet csak a jövő héten fognak elkészíteni. Nevezetesen így áll a dolog azzal az igen nagyszámú szükséges létfenntartási eszközzel, amelyet szinte közvetlenül termelésének pillanatában kell elfogyasztani, hogy ne romoljon meg. Ilymódon a munkás abban a pénzben, amellyel munkabérét kifizetik, a saját – vagy más munkások – jövőbeni munkájának átváltozott formáját kapja meg. A munkás múltbeli munkájának egy részével a tőkés utalványt ad neki saját jövőbeni munkájára. A munkás saját egyidejű vagy jövőbeni munkája alkotja azt a még meg nem levő készletet, amellyel múltbeli munkáját kifizetik. A készletalkotás képzete itt teljesen eltűnik.

Másodszor: az $Á–P–Á\left\langle\begin{matrix}M\\Te\end{matrix}\right.$ forgalomban ugyanaz a pénz kétszer cserél helyet; a tőkés először megkapja mint eladó és továbbadja mint vevő; az áru átváltozása pénzformába csak arra szolgál, hogy pénzformából ismét áruformába lehessen átváltoztatni; a tőke pénzformája, pénztőkeként való létezése ezért ebben a mozgásban csak tovatűnő mozzanat; vagyis a pénztőke, ameddig a mozgás tart, csak forgalmi eszközként jelenik meg, ha vásárlóeszközül szolgál; tulajdonképpeni fizetési eszközként akkor jelenik meg, ha tőkések kölcsönösen egymástól vásárolnak, ennélfogva csak a fizetési egyenleget kell kiegyenlíteni.

Harmadszor: A pénztőke funkciója, akár pusztán forgalmi eszközül szolgál ez a tőke, akár fizetési eszközül, csak $Á$-nak M-mel és Te-vel való pótlását közvetíti, azaz a fonalnak, a termelőtőke által eredményezett (a jövedelemként elhasználandó értéktöbblet levonása után fennmaradó) áruterméknek termelési elemeivel történő pótlását, tehát a tőkeérték áruformájából való visszaváltozását ennek az árunak alkotóelemeivé; tehát végső

soron csak az árutőkének termelőtőkévé történő visszaváltozását közvetíti.

Ahhoz, hogy a körforgás normálisan menjen végbe, $Á'$-t értékén és teljes egészében kell eladni. Továbbá $Á–P–Á$ nemcsak azt foglalja magában, hogy egy árut másik áruval pótolnak, hanem azt is, hogy ugyanolyan értékviszonyok közt pótolják. Feltételezzük, hogy itt ez történik. Valójában azonban a termelési eszközök értéke változik; éppen a tőkés termelés sajátossága, hogy az értékviszonyok folytonosan változnak, már csak a munka termelékenységének állandó változása miatt is, amely a tőkés termelést jellemzi. A termelési tényezőknek erre a később* tárgyalandó értékváltozására itt csak utalunk. A termelési elemeknek árutermékké, T-ből $Á'$-vé való átváltozása a termelés területén megy végbe, $Á'$-ből T-vé való visszaváltozása pedig a forgalom területén. Ezt a visszaváltozást az egyszerű árumetamorfózis közvetíti. Tartalma azonban az újratermelési folyamatnak mint egésznek egyik mozzanata. $Á–P–Á$, mint a tőke forgalmának formája, funkcionálisan meghatározott anyagcserét foglal magában. Az $Á–P–Á$ forgalom továbbá feltételezi, hogy $Á$ = az $Á'$ árumennyiség termelési elemeivel, s hogy ezek eredeti értékviszonyaikat egymással szemben megtartják; nemcsak azt tesszük fel tehát, hogy az árukat értékükön vásárolják, hanem azt is, hogy értékük a körforgás során nem változik; ha nem így van, a folyamat nem mehet végbe normálisan.

$P \ldots P'$-ben P a tőkeérték eredeti formája, amelyet azért vet le, hogy ismét magára öltse. $T \ldots Á'–P'–Á \ldots T$-ben P csak a folyamatban felöltött forma, amelyet a tőkeérték már magán a folyamaton belül ismét levet. A pénzforma itt csak úgy jelenik meg, mint a tőke tovatűnő önálló értékformája; a tőke mint $Á'$ alig várja, hogy felöltse, mint P' pedig, hogy levesse pénzgubóját, s ismét a termelőtőke formájába kerüljön. Amíg pénzalakban időzik, nem funkcionál tőkeként, s ezért nem értékesül; a tőke parlagon hever. P itt mint forgalmi eszköz működik, de mint a tőke forgalmi eszköze.** Az önállóságnak az a látszata, amellyel a tőkeérték pénzformája körforgásának első formájában (a pénztőke formájában) bír, eltűnik ebben a második formában, amely ennélfogva bírálata az I. formának, és azt csupán különös formává redukálja. Ha a $P–Á$ második metamorfózis akadályokba ütközik (például, ha nincsenek a piacon termelési eszközök), akkor a körforgás, az újratermelési folyamat menete éppúgy megszakad, mint akkor, ha a tőke az árutőke formájában vesztegel. De van különbség is: Pénzformában a tőke tovább időzhet, mint a múlékony áruformában. A tőke ha nem pénztőkeként funkcionál, azért még továbbra is pénz marad; de ha túl soká tartóztatják árutőke funkciójában, akkor nem áru és egyáltalában használati érték többé. Másodszor, pénzformában képes arra, hogy eredeti termelő-

tőke-formája helyett másikat öltsön fel, $Á'$ formájában viszont egyáltalában nem mozdulhat el helyéről.

$Á'–P'–Á$, formáját tekintve, csupán $Á'$ számára foglal magában olyan forgalmi műveleteket, amelyek újratermelésének a mozzanatai; de $Á'–P'–Á$ végrehajtásához szükség van annak az $Á$-nak a valóságos újratermelésére, amelyre $Á'$ átváltódik: ennek azonban olyan újratermelési folyamatok a feltételei, amelyek az $Á'$-ben megjelenített egyéni tőke újratermelési folyamatán kívül mennek végbe.

Az I. formában $P–Á<^{M}_{Te}$ csak a pénztőkének termelőtőkévé történő első átváltozását készíti elő; a II. formában az árutőkéből termelőtőkévé való visszaváltozást; tehát amennyiben az ipari tőke befektetése ugyanaz marad, az árutőkének ugyanazokká a termelési elemekké való visszaváltozását készíti elő, amelyekből keletkezett. Ennélfogva itt, miként az I. formában, ez a művelet úgy jelenik meg, mint a termelési folyamat előkészítő fázisa, de mint ahhoz való visszatérés, annak megújulása, ennélfogva mint előfutára az újratermelési folyamatnak, tehát az értékesítési folyamat megismétlésének is.

Ismét meg kell jegyeznünk, hogy $P–M$ nem egyszerű árucsere, hanem egy olyan árunak, M-nek a megvásárlása, amelynek értéktöbblet termelésére kell szolgálnia, $P–Te$ pedig nem egyéb, mint olyan művelet, amely anyagát tekintve elengedhetetlen e cél eléréséhez.

$P–Á<^{M}_{Te}$ elvégzésével P visszaváltozott termelőtőkévé, T-vé, s a körforgás újból megkezdődik.

$T\ldots Á'–P'–Á\ldots T$ kifejtett formája tehát:

$$T\ldots Á'\begin{pmatrix} Á \\ + \\ á \end{pmatrix} - \begin{pmatrix} P \\ + \\ p \end{pmatrix} - Á<^{M}_{Te}\ldots T \quad - á$$

A pénztőke átváltoztatása termelőtőkévé áruvásárlás az árutermeléshez. A fogyasztás csak annyiban kerül bele magának a tőkének a körforgásába, amennyiben ilyen termelő fogyasztás; feltétele az, hogy az így elfogyasztott áruk segítségével értéktöbbletet hoznak létre. Ez pedig igen különbözik attól a termeléstől, sőt attól az árutermeléstől is, amelynek célja a termelő létezése; az árunak ilyen, értéktöbblettermeléstől megszabott pótlása áruval egészen másvalami, mint termékcsere – csak éppen pénzzel közvetítve – önmagában véve. A közgazdászok azonban így fogják fel a dolgot, mert ezzel akarják bizonyítani, hogy túltermelés nem lehetséges.

A körforgás az M-mé és Te-vé átváltoztatott P termelő fogyasztásán kí-

vül tartalmazza *P–M* első tagját, amely a munkás számára *M–P=Á–P*. A munkás *M–P–Á* forgalmából, amely fogyasztását foglalja magában, csak az első tag – a *P–M* eredménye – kerül bele a tőke körforgásába. A második művelet, nevezetesen *P–Á*, nem kerül bele az egyéni tőke forgalmába, noha abból indul ki. A tőkésosztálynak azonban szüksége van a munkásosztály állandó létezésére, s ezért a munkásnak *P–Á* által közvetített fogyasztására is.

Az *Á'–P'* művelet a tőkeérték körforgásának folytatása, valamint az értéktöbbletnek a tőkés által történő elfogyasztása szempontjából csak azt tételezi fel, hogy *Á'*-t átváltoztatták pénzzé, eladták. *Á'*-t természetesen csak azért veszik meg, mert ez a cikk használati érték, tehát alkalmas valamiféle fogyasztásra, termelő vagy egyéni fogyasztásra. Ha azonban *Á'* tovább forog, például a kereskedőnél, aki a fonalat megvette, akkor ez egyelőre semmiképpen sem érinti amaz egyéni tőke körforgásának folytatását, amely a fonalat termelte és a kereskedőnek eladta. Az egész folyamat, s vele együtt a tőkésnek és a munkásnak ezáltal feltételezett egyéni fogyasztása megy tovább a maga útján. Ez olyan körülmény, amely fontos a válságok vizsgálata szempontjából.

Mihelyt ugyanis *Á'*-t eladták, pénzzé változtatták, vissza lehet változtatni a munkafolyamat és ezért az újratermelési folyamat reális tényezőivé. Hogy *Á'*-t a végső fogyasztó vásárolta-e meg, avagy a kereskedő, aki újra el akarja adni, az közvetlenül mit sem változtat a dolgon. A tőkés termelés által előállított árutömegek terjedelmét e termelés szintje és állandó bővítésének szükséglete határozza meg, nem pedig a keresletnek és kínálatnak, a kielégítendő szükségleteknek egy eleve megszabott köre. A tömegtermelésnek – más ipari tőkéseken kívül – csak a nagykereskedő lehet közvetlen vevője. Az újratermelési folyamat bizonyos határok között egyazon vagy bővített szinten mehet végbe akkor is, ha a belőle kilökött áruk valójában nem kerültek bele az egyéni vagy a termelő fogyasztásba. Az áruk elfogyasztása nem foglaltatik benne annak a tőkének a körforgásában, amelyből származtak. Mihelyt például a fonalat eladták, a fonalban megtestesült tőkeérték körforgása újból megkezdődhet, akármi lesz is egyelőre az eladott fonallal. Amíg a terméket sikerül eladni, a tőkés termelő álláspontjáról minden szabályszerűen megy. A tőkeértéknek, amelyet ő képvisel, körforgása nem szakad félbe. S ha ez a folyamat bővült – ami a termelési eszközök bővített termelő fogyasztását foglalja magában –, akkor a tőkének ez az újratermelése a munkások bővített egyéni fogyasztásával (tehát keresletével) járhat együtt, mert a folyamatot termelő fogyasztás vezeti be és közvetíti. Ilymódon lehetséges, hogy az értéktöbblet termelése és vele a

tőkés egyéni fogyasztása is növekszik, az egész újratermelési folyamat a legvirágzóbb állapotban van, s az áruk nagy része mégis csupán látszólag került bele a fogyasztásba, a valóságban azonban eladatlanul hever viszonteladóknál, tehát valójában még a piacon van. Egyik áruözön a másikat követi, s végül kiderül, hogy az előzőt a fogyasztás csak látszólag nyelte el. Az árutőkék elvitatják egymás helyét a piacon. A később érkezők, hogy eladhassanak, áron alul adnak el. A korábbi áruözönöket még nem sikerült pénzzé tenni, amikor a fizetési határidők már esedékessé válnak. Tulajdonosaik kénytelenek fizetésképtelenséget bejelenteni, vagy bármilyen áron eladni, hogy fizethessenek. Ennek az eladásnak abszolúte semmi köze a kereslet valóságos állásához. Csak a *fizetésre irányuló keresletnek* van köze, annak abszolút szükségességéhez, hogy az árut pénzzé változtassák. Ekkor kitör a válság. A válság nem a fogyasztói kereslet, az egyéni fogyasztásra irányuló kereslet közvetlen csökkenésében válik láthatóvá, hanem a tőke és tőke közti cserének, a tőke újratermelési folyamatának csökkenésében. —

Ha a *Te* és *M* árukat, amelyekre *P* átváltódik, hogy funkcióját mint pénztőke, mint termelőtőkévé visszaváltoztatandó tőkeérték elvégezhesse – ha ezeket az árukat különböző időpontokban kell megvásárolni vagy kifizetni, ha tehát *P–Á* egymásután végbemenő vételek és fizetések sorát képviseli, akkor *P* egy része a *P–Á* műveletet végzi el, miközben egy másik része pénzállapotban időzik, hogy majd olyan időpontban, amelyet magának a folyamatnak a feltételei határoznak meg, egyidejű, vagy egymást követő *P–Á* műveletekre szolgáljon. *P*-nek ezt a részét csak időlegesen vonják el a forgalomtól, hogy meghatározott időpontban működésbe lépjen, funkcióját elvégezze. Felraktározása ilyenkor maga is olyan funkció, amelyet forgalma határoz meg és a forgalmat szolgálja. Vásárlási és fizetési alapként való létezése, mozgásának felfüggesztése, megszakított forgalmának állapota ekkor olyan állapot, amelyben a pénz az egyik pénztőke-funkcióját végzi. Pénztőke-funkciót végez, mert ebben az esetben az időlegesen nyugalomban levő pénz maga is része a *P* pénztőkének (a *P'–p* = *P*-nek), az árutőke ama értékrészének, amely = *T*-vel, a körforgást megkezdő termelőtőke értékével. Másrészt minden pénz, amelyet a forgalomból elvontak, kincsformában van. A pénz kincsformája tehát itt a pénztőke funkciójává lesz, egészen úgy, ahogy *P–Á*-ban a pénznek vásárlási vagy fizetési eszközként való funkcionálása lesz a pénztőke funkciójává, mégpedig azért, mert a tőkeérték itt pénzformában létezik, mert a pénzállapot itt az ipari tőkének olyan állapota, amelyet a körforgás összefüggése ír elő stádiumainak egyikében. De itt egyúttal ismét beigazolódik, hogy a pénztőke az ipari tőke körforgásán belül csakis pénzfunkciókat végez, s ezek a pénzfunkciók csak azáltal

jelentenek egyúttal tőkefunkciókat, hogy összefüggenek e körforgás egyéb stádiumaival.

P'-nek *p* és *P* viszonyaként, tőkeviszonyként való megjelenítése közvetlenül nem a pénztőke funkciója, hanem az *Á'* árutőkéé, amely viszont *á* és *Á* viszonyaként csak a termelési folyamat eredményét, a tőkeértéknek a termelési folyamatban végbement önértékesítése eredményét fejezi ki.

Ha a forgalmi folyamat folytatása akadályokba ütközik, úgyhogy külső körülmények, a piac helyzete stb. miatt *P* kénytelen felfüggeszteni a maga *P–Á* funkcióját és ezért rövidebb vagy hosszabb ideig pénzállapotában időzik, ez megint a pénz kincsállapota, amely az egyszerű áruforgalomban is előfordul, mihelyt az *Á–P*-ből *P–Á*-ba való átmenetet külső körülmények félbeszakítják. Ez kényszerű kincsképzés. A tárgyalt esetben tehát a pénz parlagon heverő, latens pénztőke formájában van. Ám egyelőre nem térünk ki erre bővebben.

Mindkét esetben azonban a pénztőkének pénzállapotában való időzése úgy jelenik meg, mint a mozgás megszakításának eredménye, függetlenül attól, hogy ez a megszakítás célszerű-e vagy célszerűtlen, önkéntes vagy kényszerű, a tőke funkciójából fakadó vagy azzal ellentétes.

II. Felhalmozás és bővített újratermelés

Minthogy azok az arányok, amelyekben a termelési folyamat bővíthető, nem önkényesek, hanem technikailag megszabottak, előfordulhat, hogy a realizált értéktöbblet, noha tőkésítésre szánták, gyakran csak különböző körforgások megismétlése által növekszik olyan terjedelemre (addig tehát fel kell halmozni), amelyben valóban mint pótlólagos tőke funkcionálhat, vagyis beléphet a folyamatot végző tőkeérték körforgásába. Az értéktöbblet tehát kinccsé merevedik és ebben a formában latens pénztőkét alkot. Latens azért, mert amíg pénzformában időzik, nem működhet tőkeként.[6a] Ennélfogva a kincsképzés itt úgy jelenik meg, mint a tőkés felhalmozási folyamatban bennefoglalt, azt kísérő, de egyúttal attól lényegesen megkülönböztetett mozzanat. Mert a latens pénztőke képződése révén maga az újratermelési folyamat nem bővül. Megfordítva. Azért képződik itt latens pénztőke, mert a tőkés termelő nem tudja közvetlenül bővíteni termelésének szintjét. Ha többlettermékét egy arany- vagy ezüsttermelőnek adja el, aki új aranyat

[6a] A „latens" kifejezés a latens hő fizikai fogalmából van átvéve, amely fogalmat most az energia átalakulásának elmélete meglehetősen kiküszöbölte. Ezért Marx a harmadik szakaszban (későbbi szövegezés) ehelyett a potenciális energia fogalmából átvett „potenciális", vagy D'Alembert virtuális sebességeinek analógiájára a „virtuális tőke" kifejezést használja. – *F. E.*

vagy ezüstöt dob a forgalomba, vagy, ami egyre megy, olyan kereskedőnek adja el, aki a nemzeti többlettermék egy részéért pótlólagos aranyat vagy ezüstöt hoz be külföldről, akkor latens pénztőkéje növekménye a nemzeti arany- vagy ezüstkincsnek. Minden egyéb esetben a mondjuk 78 font sterling, amely a vevő kezében forgalmi eszköz volt, a tőkés kezében csak felöltötte a kincsformát: tehát csak a nemzeti arany- vagy ezüstkincs elosztása változott meg.

Ha tőkésünk ügyleteiben a pénz mint fizetési eszköz funkcionál (olyképpen, hogy az árut a vevőnek csak rövidebb vagy hosszabb határidő elteltével kell megfizetnie), akkor a tőkésítésre szánt többlettermék nem pénzzé változik át, hanem adósságkövetelésekké, olyan egyenértékre szóló tulajdoni jogcímmé, amely a vevőnek talán már birtokában van, talán csak kilátása van rá. A körforgás újratermelési folyamatába éppúgy nem kerül bele, mint az a pénz, amelyet kamatozó papírokba stb. fektettek, bár más ipari egyedi tőkék körforgásába belekerülhet.

A tőkés termelés egész jellegét meghatározza az előlegezett tőkeérték értékesítése, tehát elsősorban a lehető legtöbb értéktöbblet termelése; másodszor azonban (lásd I. könyv, 22. fej.) a tőke termelése, tehát értéktöbbletnek tőkévé való átváltoztatása. De a felhalmozás, illetve a bővített szinten végbemenő termelés, amely értéktöbblet egyre kiterjedtebb termelésének, s ezért a tőkés meggazdagodásának eszközeként, a tőkés személyes céljaként jelenik meg, és bennefoglaltatik a tőkés termelés általános tendenciájában, a továbbiakban – mint az első könyvben kimutattuk – fejlődése folytán szükségszerűséggé válik minden egyéni tőkés számára. Tőkéjének állandó növelése feltételévé válik annak, hogy tőkéjét megtartsa. De nem szükséges részletesebben visszatérnünk arra, amit korábban már kifejtettünk.

Először az egyszerű újratermelést vettük szemügyre, amikoris azt feltételeztük, hogy az egész értéktöbbletet jövedelemként költik el. A valóságban normális viszonyok között mindig úgy áll a dolog, hogy az értéktöbblet egy részét jövedelemként kell elkölteni, másik részét pedig tőkésíteni kell, és teljesen mellékes, hogy a meghatározott időszakokban termelt értéktöbbletet egyszer teljesen elfogyasztják, másszor teljesen tőkésítik. A mozgás átlagában – s az általános képlet csak ezt ábrázolhatja – mind a kettő megtörténik. De hogy a képletet ne tegyük bonyolulttá, jobb feltenni, hogy az egész értéktöbbletet felhalmozzák. A $T \ldots \acute{A}\text{–}P'\text{–}\acute{A}' \lessdot^{M}_{Te.} \ldots T'$ képlet olyan termelőtőkét fejez ki, amelyet nagyobb szinten és nagyobb értékben termelnek újra, s amely megnövekedett termelőtőkeként kezdi meg második körforgását, vagy ami ugyanaz, újítja meg első körforgását. Mihelyt ez a második körforgás megkezdődik, kiindulópontja megint T; csak ez a T

nagyobb termelőtőke, mint az első T volt. Ugyanígy amikor a $P \ldots P'$ képletben a második körforgás P'-vel kezdődik, P' mint P, mint meghatározott nagyságú előlegezett pénztőke funkcionál; P' nagyobb pénztőke, mint az, amellyel az első körforgás megnyílt, de mihelyt előlegezett pénztőke funkciójában lép fel, eltűnik minden utalás arra, hogy értéktöbblet tőkésítése folytán megnövekedett. A pénztőke-formában, amelyben körforgását megkezdi, ez az eredet kihunyt. Ugyanígy áll a dolog T'-vel, mihelyt az egy új körforgás kiindulópontjaként funkcionál.

Ha $T \ldots T'$-t összehasonlítjuk $P \ldots P'$-vel, vagyis az első körforgással, kitűnik, hogy semmiképpen nem ugyanaz a jelentésük. $P \ldots P'$ önmagában véve, mint különálló körforgás, csak azt fejezi ki, hogy P, a pénztőke (vagyis az ipari tőke, amely mint pénztőke végzi körforgását) pénzt fiadzó pénz, értéket fiadzó érték, hogy értéktöbbletet tételez. T körforgásában viszont maga az értékesítési folyamat már végbement az első stádium, a termelési folyamat leteltével, s az $\acute{A}$–P' második stádium (az első forgalmi stádium) elvégzése után tőkeérték+értéktöbblet már úgy létezik, mint realizált pénztőke, mint P', amely az első körforgásban végpontként jelent meg. Hogy értéktöbbletet termeltek, azt az először szemügyre vett $T \ldots T$ formában (lásd a kifejtett képletet a 47. [71.] oldalon) *á–p–á* ábrázolta, amely második stádiumában kívül esik a tőkeforgalmon és az értéktöbbletnek mint jövedelemnek a forgalmát ábrázolja. Ebben a formában tehát, amelyben az egész mozgás $T \ldots T$-ben ábrázolódik, vagyis a két végpont között értékkülönbség nincsen, éppúgy ábrázolva van az előlegezett érték értékesítése, az értéktöbblettermelés, mint $P \ldots P'$-ben; csak az $\acute{A}$–P' művelet $P \ldots P'$-ben mint utolsó stádium, $T \ldots T$-ben pedig mint a körforgás második és a forgalom első stádiuma jelenik meg.

$T \ldots T'$-ben T' nem azt fejezi ki, hogy értéktöbbletet termeltek, hanem hogy a termelt értéktöbbletet tőkésítették, tehát tőkét halmoztak fel, s ezért T', T-vel szemben, az eredeti tőkeértékből plusz az ennek mozgása révén felhalmozott tőke értékéből áll.

Mind P', mint $P \ldots P'$ puszta befejezése, mind $\acute{A}'$, ahogyan mindezekben a körforgásokban megjelenik, önmagukban véve nem a mozgást fejezik ki, hanem annak eredményét: a tőkeérték áruformában vagy pénzformában realizált értékesítését, s ennélfogva a tőkeértéket mint $P+p$-t vagy $\acute{A}+\acute{a}$-t fejezik ki, mint tőkeérték viszonyát értéktöbbletéhez, mint származékához. Ezt az eredményt mint az értékesített tőkeérték különböző forgalmi formái juttatják kifejezésre. De maga a megtörtént értékesítés sem az $\acute{A}'$ formában, sem a P' formában nem funkciója sem a pénztőkének, sem az árutőkének. Mint különös, különböző formák, létezési módok, amelyek az ipari tőke

különös funkcióinak felelnek meg, a pénztőke csak pénzfunkciókat, az árutőke csak árufunkciókat végezhet, egymástól való különbségük csak a pénz és áru különbsége. Éppen így az ipari tőke, termelőtőke-formájában, csak ugyanazokból az elemekből állhat, mint bármely más termékképző munkafolyamat: egyrészt tárgyi munkafeltételekből (termelési eszközökből), másrészt termelően (célszerűen) tevékenykedő munkaerőből. Amiként az ipari tőke a termelés területén csak olyan összetételben létezhet, amely megfelel a termelési folyamatnak általában, tehát a nem-tőkés termelési folyamatnak is, úgy a forgalom területén csak mint áru és pénz létezhet, abban a két formában, amely a forgalomnak megfelel. De amiként a termelési elemek összege eleve termelőtőkeként jelentkezik azáltal, hogy a munkaerő idegen munkaerő, amelyet a tőkés éppúgy megvásárolt saját tulajdonosától, mint termelési eszközeit más árutulajdonosoktól; amiként ennélfogva a termelési folyamat maga is az ipari tőke termelő funkciójaként lép fel, úgy a pénz és az áru mint ugyanazon ipari tőke forgalmi formái lépnek fel, tehát funkcióik is mint az ipari tőke forgalmi funkciói, amelyek a termelőtőke funkcióit vagy bevezetik, vagy azokból fakadnak. A pénzfunkció és az árufunkció itt csak azért a funkciója egyúttal a pénztőkének és az árutőkének, mert összefüggnek mint olyan funkciók formái, amelyeket az ipari tőkének körforgási folyamata különböző stádiumaiban el kell végeznie. Visszájára fordítja tehát a valóságot, aki a pénzt mint pénzt és az árut mint árut jellemző sajátos tulajdonságokat és funkciókat tőkejellegükből akarja levezetni, vagy megfordítva, a termelőtőke tulajdonságait abból próbálja levezetni, hogy az termelési eszközök formájában létezik.

Mihelyt P' vagy $Á'$ mint $P+p$ és $Á+á$ rögződik, azaz mint a tőkeérték viszonya az értéktöbblethez mint ivadékához, ez a viszony mind a kettőben kifejezésre jut, az egyik alkalommal pénzformában, a másik alkalommal áruformában, ami magán a dolgon mit sem változtat. Ez a viszony ezért nem a pénzt mint olyant, és nem is az árut mint olyant megillető tulajdonságokból, illetve funkciókból fakad. Mindkét esetben az a tőkét jellemző tulajdonság, hogy értéket fiadzó érték, csak mint eredmény jut kifejezésre. $Á'$ mindig T funkciójának terméke, és P' mindig csak $Á'$-nek az ipari tőke körforgásában átváltozott formája. Mihelyt ezért a realizált pénztőke ismét megkezdi különös funkcióját mint pénztőke, már nem fejezi ki azt a tőkeviszonyt, amelyet $P'=P+p$ tartalmaz. Ha $P \ldots P'$ megtörtént és P' a körforgást újrakezdi, már nem mint P', hanem mint P szerepel, még akkor is, ha a P'-ben foglalt egész értéktöbbletet tőkésítik. A második körforgás a mi esetünkben 500 £ pénztőkével kezdődik, szemben a 422 £-gel kezdődő első körforgással. A körforgást megnyitó pénztőke 78 £-gel nagyobb, mint azelőtt; ez a különb-

ség az egyik körforgásnak a másikkal való összehasonlításában létezik; de ez az összehasonlítás nem létezik az egyes körforgásokon belül. Az a pénztőkeként előlegezett 500 £, amelyből 78 £ azelőtt mint értéktöbblet létezett, nem egyéb szerepet játszik, mint az az 500 £, amellyel egy másik tőkés az első körforgását nyitja meg. Ugyanígy a termelőtőke körforgásában. A megnövekedett T' az újrakezdésnél mint T lép fel, akárcsak T a $T \ldots T$ egyszerű újratermelésben.

A $P'–Á' \lessdot_{Te}^{M}$ stádiumban a megnövekedett nagyságot csak $Á'$ jelzi, nem pedig M' és Te'. Minthogy $Á$ M-nek és Te-nek az összege, már $Á'$ jelzi, hogy a bennefoglalt M és Te összege nagyobb, mint az eredeti T. Másrészt pedig az M' és Te' jelölés helytelen volna, mert tudjuk, hogy a tőke megnövekedésével együtt jár értékösszetételének megváltozása, s ennek előrehaladásával a Te értéke nő, M értéke pedig relatíve mindig csökken, gyakran abszolúte is.

III. Pénzfelhalmozás

Azt, hogy p, az arannyá változtatott értéktöbblet, azonnal hozzácsapható-e ismét a folyamatot végző tőkeértékhez, és így, a P tőkével együtt, P' nagyságban bekerülhet-e a körforgás folyamatába, olyan körülmények döntik el, amelyek p puszta meglététől függetlenek. Ha p-nek pénztőkeként az első vállalkozás mellett megindítandó második önálló vállalkozásban kell szolgálnia, világos, hogy erre csak akkor alkalmazható, ha rendelkezik az ilyen vállalkozáshoz megkívánt minimális nagysággal. Ha az eredeti vállalkozás kibővítésére akarják felhasználni, akkor T anyagi tényezőinek viszonyai és ezek értékviszonyai ugyancsak megszabnak p-nek bizonyos minimális nagyságot. Az ebben a vállalkozásban működő termelési eszközök mind nemcsak minőségi, hanem meghatározott mennyiségi viszonyban is vannak egymással, méreteik arányosak. A termelőtőkébe belekerülő tényezőknek ezek az anyagi viszonyai és az értékviszonyok, amelyeknek az előbbiek hordozói, meghatározzák, milyen minimális terjedelemmel kell bírnia p-nek ahhoz, hogy mint a termelőtőke növekményét pótlólagos termelési eszközökre és munkaerőre, vagy csak termelési eszközökre lehessen átváltani. Így a fonógyáros nem növelheti orsóinak számát, ha egyidejűleg nem szerzi be a megfelelő kártoló és előfonó gépeket, nem beszélve a gyapotra és munkabérre fordítandó többletkiadásról, amelyet a vállalat ilyen kibővítése feltételez. Ahhoz tehát, hogy ezt a bővítést véghezvihesse, az értéktöbbletnek már meglehetősen nagy összegre kell rúgnia (1 £-et szoktak számítani újonnan beszerzett orsónként). Amíg p ezzel a minimális terjedelemmel nem bír, a

tőke körforgásának többször ismétlődnie kell, mielőtt az általa egymás után létrehozott p-k összege, P-vel együtt, tehát P'–$Á'<^{M}_{Te}$-ben funkcionálhat. Már puszta részváltoztatások is, például a fonó gépi berendezésben, amenynyiben ezt termelékenyebbé teszik, nagyobb kiadást kívánnak meg a fonás nyersanyagára, az előfonást végző gépi berendezés bővítésére stb. A közbenső időben tehát p-t felhalmozzák és felhalmozása nem a saját funkciója, hanem $T \ldots T$ megismétléseinek az eredménye. Saját funkciója az, hogy pénzállapotban időzzön, amíg a megismételt értékesítési körforgásokból, tehát kívülről, elég pótlást nem kap, hogy elérje az aktív funkciójához megkívánt minimális nagyságot, azt a nagyságot, amellyel mint pénztőke, az adott esetben mint a funkcionáló P pénztőke felhalmozott része, szintén hathatósan részt vehet a P pénztőke funkciójában. A közbenső időben felhalmozzák, és csak egy képződési folyamatban, növekvésben levő kincs formájában létezik. A pénzfelhalmozás, a kincsképzés itt tehát olyan folyamatként jelenik meg, amely átmenetileg együtt jár a valóságos felhalmozással, az ipari tőke működése szintjének kiszélesítésével. Átmenetileg jár együtt, mert amíg a kincs kincsállapotában időzik, nem funkcionál tőkeként, nem vesz részt az értékesítési folyamatban, olyan pénzösszeg marad, amely csak azért növekszik, mert közreműködése nélkül meglevő pénzt dobnak ugyanabba a pénzesládába.

A kincs formája csak a forgalomban nem levő pénz formája, olyan pénzé, amelynek forgalma megszakadt, s ezért pénzformájában őrzik. Ami magát a kincsképzés folyamatát illeti, ez minden árutermelés közös sajátossága s öncélként csak az árutermelés fejletlen, kapitalizmus előtti formáiban játszik szerepet. Itt azonban a kincs úgy jelenik meg, mint a pénztőke formája, a kincsképzés pedig mint olyan folyamat, amely átmenetileg együtt jár a tőke felhalmozásával, mert és amennyiben a pénz itt *latens pénztőkeként* szerepel; mert a kincsképzés, a pénzformában meglevő értéktöbblet kincsállapota, a tőke körforgásán kívül végbemenő, funkcionálisan meghatározott előkészítő stádiuma annak, hogy az értéktöbblet valóban funkcionáló tőkévé változzon át. Latens pénztőkévé tehát ez a rendeltetése teszi, s ezért a termelőtőke mindenkori értékösszetétele határozza meg a terjedelmet is, amelyet el kell érnie, hogy a folyamatba beléphessen. Amíg azonban kincsállapotban időzik, addig még nem funkcionál pénztőkeként, még parlagon heverő pénztőke; nem azért, mert – mint korábban – funkciója félbeszakadt, hanem mert még nem képes azt ellátni.

A pénzfelhalmozást itt eredeti reális formájában, mint valóságos pénzkincset fogjuk fel. Előfordulhat az is, hogy ez a felhalmozás az $Á'$-t eladó tőkés puszta kinnlevőségei, adósságkövetelései formájában létezik. Ami a többi

formát illeti, amelyekben ez a latens pénztőke a közbenső időben maga is pénzt fiadzó pénz alakjában létezik, például mint kamatozó bankbetét, váltó vagy bármiféle értékpapír, ezek nem tartoznak ide. Ezekben az esetekben a pénzben realizált értéktöbblet különös tőkefunkciókat végez annak az ipari tőkének a körforgásán kívül, amelyből származott; olyan funkciókat, amelyeknek először is ehhez a körforgáshoz mint olyanhoz semmi közük, másodszor pedig az ipari tőke funkcióitól eltérő tőkefunkciókat tételeznek fel, amelyeket itt még nem fejtettünk ki.

IV. Tartalékalap

Az imént szemügyre vett formában a kincs mint az értéktöbblet létezésének formája pénzfelhalmozási alap, az a pénzforma, amelyet a tőkefelhalmozás átmenetileg magára ölt, s ennyiben maga is a tőkefelhalmozás feltétele. Ez a felhalmozási alap azonban külön mellékes szolgálatokat is végezhet, azaz belekerülhet a tőke körforgási folyamatába, anélkül hogy e körforgás formája $T \ldots T'$ volna, tehát anélkül hogy a tőkés újratermelés bővülne.

Ha az $\acute{A}'$–P' folyamat normális mértékén túl meghosszabbodik, tehát az árutőke átváltozása pénzformába abnormális akadályokba ütközik, vagy ha, miután ez az átváltozás már végbement, például a termelési eszközök ára, amelyekre a pénztőkét át kell váltani, magasabban áll, mint a körforgás kezdetén, akkor a felhalmozási alapként funkcionáló kincset arra lehet felhasználni, hogy a pénztőkének vagy e tőke egy részének a helyét töltse be. A pénzfelhalmozási alap ilymódon tartalékalapul szolgál, amellyel a körforgás zavarait kiegyenlítik.

Mint ilyen tartalékalap különbözik a vásárló- vagy fizetési eszközöknek a $T \ldots T$ körforgásban vizsgált alapjától. Ezek az eszközök részei a funkcionáló pénztőkének (tehát létezési formái a folyamatban egyáltalában bennelevő tőkeérték egy részének), amelynek részei csak különböző egymást követő időpontokban lépnek funkcióba. A termelési folyamat folytonosságában mindig képződik tartalék-pénztőke, mert ma fizetések folytak be, fizetni viszont csak későbbi időpontban kell, ma nagyobb árutömegeket eladtak, nagyobb árutömegeket vásárolni viszont csak később kell majd; ezekben az időközökben tehát a forgalomban levő tőke egy része mindig pénzformában létezik. Ezzel szemben a tartalékalap nem a funkcionáló tőkének, pontosabban pénztőkének az alkotórésze, hanem a felhalmozása előkészítő stádiumában levő tőkének, az aktív tőkévé még át nem változtatott értéktöbbletnek. Egyébként teljesen magától értetődik, hogy a tőkés szorult helyzetben semmiképpen nem kutatja, mik a kezében levő pénz meghatározott funkciói,

hanem amije csak van, felhasználja arra, hogy tőkéje körforgási folyamatát mozgásban tartsa. Például a mi esetünkben P=422 £, P'=500 £. Ha a 422 £ tőke egy része mint fizetési és vásárlóeszközök alapja, mint pénzkészlet létezik, akkor arra számítanak, hogy ez a rész változatlan körülmények között teljesen belekerül a körforgásba, és e célra elegendő is. A tartalékalap viszont a 78 £ értéktöbbletnek a része; a 422 £ értékű tőke körforgási folyamatába csak akkor léphet be, ha ez a körforgás nem változatlan körülmények között megy végbe; hiszen a tartalékalap a felhalmozási alap része, itt pedig úgy játszik szerepet, hogy az újratermelés szintjét nem bővítik.

A pénzfelhalmozási alap már latens pénztőke létezése; tehát pénz átváltozása pénztőkévé.

A termelőtőke körforgásának általános képlete, amely egyszerű és bővített újratermelést egyesít, a következő:

$$T \ldots \overset{1}{\overbrace{A'-P'}}.\ \overset{2}{\overbrace{P-A}}\left\langle\begin{matrix}M\\Te\end{matrix}\right. \ldots T\ (T').$$

Ha $T=T$, akkor P a 2)-ben $=P'-p$; ha $T=T'$, akkor P a 2)-ben nagyobb, mint $P'-p$; azaz p-t teljesen vagy részben pénztőkévé változtatták át.

A termelőtőke körforgása az a forma, amelyben a klasszikus gazdaságtan az ipari tőke körforgási folyamatát vizsgálja.

Harmadik fejezet

Az árutőke körforgása

Az árutőke körforgásának általános képlete ez:

$$\acute{A}'–P'–\acute{A} \ldots T \ldots \acute{A}'.$$

$\acute{A}'$ a két előző körforgásnak nemcsak termékeként, hanem előfeltételeként is jelenik meg, mert az, ami az egyik tőkének $P–\acute{A}$, a másiknak már $\acute{A}'–P'$, amennyiben a termelési eszközöknek legalább egy része maga is más, körforgásukat végző egyéni tőkék áruterméke. A mi esetünkben például a szén, a gépek stb. árutőkéje a bányakiaknázónak, a tőkés gépgyártónak stb Továbbá már az I. fejezet 4. pontjában kimutattuk, hogy már a $P \ldots P'$ első megismétlésénél, még mielőtt a pénztőkének ez a második körforgása befejeződött volna, előfeltétel nemcsak a $T \ldots T$ körforgás, hanem az $\acute{A}' \ldots \acute{A}'$ körforgás is.

Ha bővített újratermelés megy végbe, a befejező $\acute{A}'$ nagyobb, mint a kiinduló $\acute{A}'$, s ezért itt $\acute{A}''$-vel kell jelölni.

A harmadik forma különbsége a két elsőtől abban mutatkozik meg, hogy, először, itt a körforgást az összforgalom nyitja meg két ellenkező fázisával, ezzel szemben az I. formában a forgalmat megszakítja a termelési folyamat, a II. formában pedig az összforgalom, egymást kiegészítő két fázisával, csak az újratermelési folyamat közvetítőjeként jelenik meg, s ezért a $T \ldots T$ közötti közvetítő mozgást alkotja. $P \ldots P'$-nél a forgalom formája $P–\acute{A} \ldots \acute{A}'–P' = P–\acute{A}–P$. $T \ldots T$-nél a fordítottja: $\acute{A}'–P'$. $P–\acute{A} = \acute{A}–P–\acute{A}$. $\acute{A}' \ldots \acute{A}'$-nél formája ugyancsak ez az utóbbi.

Másodszor: az I. és a II. körforgás ismétlődésében, még ha a P' és T' végpontok kezdőpontjai is a megújított körforgásnak, eltűnik az a forma, amelyben létrehozták őket. $P' = P + p$ és $T' = T + t$ az új folyamatot megint mint P és T kezdi el. A III. formában azonban az $\acute{A}$ kiindulópontot $\acute{A}'$-vel kell jelölni, még akkor is, ha a körforgás ugyanazon a szinten újul meg, mégpedig a következő okból. Az I. formában, mihelyt P' mint olyan új körforgást nyit meg, úgy funkcionál, mint P pénztőke, mint az értékesítendő tőkeérték pénzformájú előlege. Az előlegezett pénztőke nagysága, az első kör-

forgásban végbement felhalmozás által gyarapodva, megnövekedett. De akár 422 £, akár 500 £ az előlegezett pénztőke nagysága, ez mit sem változtat azon, hogy mint puszta tőkeérték jelenik meg. *P'* már nem mint értékesített, vagyis értéktöbblettel terhes tőke, mint tőkeviszony létezik. Hiszen még csak a folyamatban kell majd értékesülnie. Ugyanez érvényes *T* . . . *T'*-re: *T'*-nek folytonosan tovább kell funkcionálnia *T*-ként, értéktöbblet termelésére hivatott tőkeértékként, és meg kell újítania körforgását. – Ezzel szemben az árutőke körforgása nem tőkeértékkel, hanem áruformában megnövekedett tőkeértékkel nyílik meg, tehát eleve magában foglalja nemcsak az áruformában meglevő tőkeérték körforgását, hanem az értéktöbbletét is. Ezért ha ebben a formában egyszerű újratermelés megy végbe, akkor ugyanolyan nagyságú *Á'* van a végponton, mint amilyen a kiindulóponton. Ha az értéktöbblet egy része bekerül a tőke körforgásába, akkor *Á'* helyett a végén *Á''*, egy nagyobb *Á'* jelenik meg ugyan, de az ezt követő körforgást megint *Á'* nyitja meg, amely csupán nagyobb, mint az előző körforgásban szereplő *Á'*, és nagyobb felhalmozott tőkeértékkel, s ezért aránylag nagyobb újonnan előállított értéktöbblettel kezdi meg új körforgását. Valamennyi esetben *Á'* a körforgást mindig mint olyan árutőke nyitja meg, amely = tőkeérték + értéktöbblet.

Á' mint *Á* valamely egyes ipari tőke körforgásában nem mint ennek a tőkének a formája, hanem mint egy másik ipari tőke formája jelenik meg, amennyiben a termelési eszközök ez utóbbinak a termékei. Az első tőke *P–Á* (azaz *P–Te*) művelete e második tőke számára *Á'–P'*.

A $P–Á<^{M}_{Te}$ forgalmi folyamatban *M* és *Te* annyiban azonosan viselkednek, hogy áruk eladóik kezében, egyfelől a munkásokéban, akik munkaerejüket, másfelől a termelési eszközök birtokosai kezében, akik ez utóbbiakat adják el. A vevő számára, akinek pénze itt pénztőkeként funkcionál, csak addig funkcionálnak árukként, amíg még nem vásárolta meg őket, amíg tehát mint mások árui kerülnek szembe az ő pénzformában létező tőkéjével. *Te* és *M* itt csak annyiban különböznek egymástól, hogy *Te* az eladója kezében = = *Á'*, tehát tőke lehet, ha *Te* áruformája az ő tőkéjének, ezzel szemben *M* a munkás számára mindig csak áru, s csak a vevő kezében, mint *T* alkotórésze, válik tőkévé.

Á' ezért sohasem nyithat meg körforgást mint puszta *Á*, mint a tőkeérték puszta áruformája. Mint árutőke mindig kettős valami. A használati érték szempontjából terméke *T* funkciójának, a jelen esetben fonal, amelynek a forgalomból áruként előkerülő elemei, *M* és *Te*, csak mint e termék termékképzői funkcionáltak. Másodszor, az érték szempontjából *Á'* nem más, mint a *T* tőkeérték plusz a *T* funkciója során létrehozott *m* értéktöbblet.

Csak magának A'-nek a körforgásában válhat el és kell hogy elváljon $A = T =$ a tőkeérték A' ama részétől, amelyben értéktöbblet létezik, a többletterméktől, amelyben az értéktöbblet rejlik, akár valóban elválasztható a kettő egymástól, mint a fonalnál, akár nem, mint a gépben. Minden esetben elválaszthatókká lesznek, mihelyt A' átváltozik P'-vé.

Ha a teljes áruterméket el lehet különíteni önálló, egynemű résztermékekre – mint például a mi 10 000 font fonalunkat –, s ennélfogva az A'–P' művelet egymás után végrehajtott eladások összegében jelentkezhet, akkor lehetséges, hogy a tőkeérték áruformában mint A funkcionáljon, hogy A'-től elváljon, mielőtt az értéktöbblet realizálódott, tehát mielőtt A' mint egész realizálódott.

Az 500 £ értékű 10 000 font fonalból 8440 font értéke = 422 £ = az értéktöbblettől elvált tőkeértékkel. Ha a tőkés először 8440 font fonalat ad el 422 £-ért, akkor ez a 8440 font fonal A-t testesíti meg, az áruformában levő tőkeértéket; az A'-ben ezenkívül foglalt 1560 font fonal többlettermék = 78 £ értéktöbblet csak később kerülne forgalomba; a tőkés elvégezhetné A–P–$A < \frac{M}{Te}$-t, mielőtt a többlettermék $á$–p–$á$ forgalma lebonyolódna.

Vagy ha először 372 £ értékű 7440 font fonalat adna el, s azután 50 £ értékű 1000 font fonalat, akkor A első részével pótolni lehetne a termelési eszközöket (a c állandó tőkerészt), második részével pedig a v változó tőkerészt, a munkaerőt, s azután ugyanúgy, mint az előbbi esetben.

Ha azonban ilyen egymást követő eladások történnek, s a körforgás feltételei ezt megengedik, a tőkés, ahelyett hogy A'-t választaná szét $c+v+m$-re, ezt az elválasztást A' egyes hányadainál is elvégezheti.

Például a 7440 font fonal = 372 £, amely mint A' (10 000 font fonal = 500 £) része az állandó tőkerészt képviseli, megint széttagolható 276,768 £ értékű 5 535,360 font fonalra, amely csupán az állandó részt, a 7440 font fonalhoz elhasznált termelési eszközök értékét pótolja; 37,200 £ értékű 744 font fonalra, amely csak a változó tőkét pótolja; 58,032 £ értékű 1 160,640 font fonalra, amely mint többlettermék az értéktöbblet hordozója. A tőkés tehát megteheti, hogy az eladott 7440 font fonalból 6 279,360 font fonalnak 313,968 £ áron történő eladásával pótolja az előbbi mennyiségben foglalt tőkeértéket, az 1 160,640 font többlettermék 58,032 £-nyi értékét pedig jövedelemként költi el.

Ugyanígy továbbá széttagolhatja és ennek megfelelően adhatja el a tőkés azt az 1000 font fonalat, amely = 50 £-gel = a változó tőkeértékkel; 744 font fonalat 37,200 £-ért, ami az 1000 font fonalban foglalt állandó tőkeérték; 100 font fonalat 5,000 £-ért, ami ugyanazon fonalmennyiség változó tőkerésze; tehát 844 font fonalat 42,200 £-ért, ami pótolja az 1000 font fonalban

foglalt tőkeértéket; végül 156 font fonalat 7,800 £ értékben, amely az 1000 font fonalban foglalt többlettermeket képviseli, s mint ilyen elfogyasztható.

Végül a még fennmaradó 1560 font fonalat, amelynek értéke 78 £, széttagolhatja olyan módon, ha az eladás sikerül, hogy 1 160,640 font fonal eladása 58,032 £-ért pótolja az 1560 font fonalban foglalt termelési eszközök értékét, és 7,800 £ értékű 156 font fonal eladása a változó tőkeértéket; összesen 1 316,640 font fonal = 65,832 £ pótolja az egész tőkeértéket; végül a fennmaradó 243,360 font többlettermék = 12,168 £ mint jövedelem elkölthető.

Ahogy a fonalban létező minden c, *v*, *m* elem ismét széttagolható ugyanilyen alkotórészekre, úgy minden egyes font fonal is, amelynek értéke 1 sh. = = 12 d.

c	= 0,744 font fonal =	8,928 d.
v	= 0,100 „ „ =	1,200 „
m	= 0,156 „ „ =	1,872 „
c + *v* + *m* = 1	font fonal = 12	d.

Ha a fenti három részeladás eredményét összeadjuk, ugyanazt az eredményt kapjuk, mint amikor a 10 000 font fonalat egyszerre adják el.

Állandó tőkére jut:

az 1. eladásnál:	5 535,360	font fonal =	276,768 £
a 2. „	744,000	„ „ =	37,200 „
a 3. „	1 160,640	„ „ =	58,032 „
összesen	7 440	font fonal = 372	£

Változó tőkére:

az 1. eladásnál:	744,000	font fonal =	37,200 £
a 2. „	100,000	„ „ =	5,000 „
a 3. „	156,000	„ „ =	7,800 „
összesen	1 000	font fonal = 50	£

Értéktöbbletre:

az 1. eladásnál:	1 160,640	font fonal =	58,032 £
a 2. „	156,000	„ „ =	7,800 „
a 3. „	243,360	„ „ =	12,168 „
összesen	1 560	font fonal = 78	£

Végeredmény:

állandó tőke:	7 440	font fonal =	372 £
változó „	1 000	„ „ =	50 „
értéktöbblet:	1 560	„ „ =	78 „
összesen	10 000	font fonal =	500 £

$Á'–P'$ önmagában véve nem egyéb, mint 10 000 font fonal eladása. A 10 000 font fonal éppolyan áru, mint minden más fonal. A vevőt az érdekli, hogy egy font fonal ára 1 sh., vagyis 10 000 fonté 500 £. Ha az alkunál az értékösszetételt szóbahozza, ezt csak azzal az alattomos szándékkal teszi, hogy bebizonyítsa, a fonal fontját 1 shillingnél olcsóbban is el lehetne adni, s az eladó még így is jó üzletet csinálna. Az viszont, hogy mennyit vásárol, szükségleteitől függ: ha például szövödetulajdonos, akkor a szövödében funkcionáló saját tőkéje összetételétől, nem pedig a fonógyáros tőkéjének összetételétől, akitől vásárol. Azok az arányok, amelyekben $Á'$-nek egyrészt a benne feldolgozott tőkét (illetve annak különböző alkotórészeit) kell pótolnia, másrészt többlettermékül kell szolgálnia, akár értéktöbblet elköltésére, akár tőkefelhalmozásra, csak annak a tőkének a körforgásában léteznek, amelynek áruformája a 10 000 font fonal. Az eladáshoz mint olyanhoz ezeknek az arányoknak semmi közük. Ezenkívül itt feltételezzük, hogy $Á'$-t értékén adják el, hogy tehát csak áruformából pénzformába való átváltozásáról van szó. $Á'$ számára mint ennek az egyes tőkének a körforgásában megjelenő funkcionális forma számára, amelyből a termelőtőkét pótolni kell, természetesen döntő, hogy az eladásnál az ár eltér-e és mennyire az értéktől, de ezzel itt, ahol pusztán a formakülönbségeket vizsgáljuk, nem kell foglalkoznunk.

Az I. formában, $P \ldots P'$-ben, a termelési folyamat a tőke forgalmának egymást kiegészítő és egymással ellenkező két fázisa között a középen jelenik meg; a termelési folyamat már elmúlt, mielőtt az $Á'–P'$ befejező fázis bekövetkezik. Pénzt előlegeztek tőkeként, átváltoztatták először termelési elemekké, ezekből árutermékké, ezt az áruterméket pedig ismét pénzre váltották át. Teljesen lezárt üzleti ciklus ez, amelynek eredménye a mindenre felhasználható pénz. Az újrakezdés tehát csak mint lehetőség van adva. $P \ldots T \ldots P'$ éppúgy lehet utolsó körforgás, amely az üzlettől való visszavonulás esetén az egyéni tőke funkcióját befejezi, mint az újonnan funkcióba lépő tőke első körforgása. Az általános mozgás itt $P \ldots P'$, pénztől több pénz felé.

A II. formában, $T \ldots Á'–P'–Á \ldots T$ (T'), a teljes forgalmi folyamat az első T után következik és megelőzi a másodikat; de az I. formával ellenkező sorrendben megy végbe. Az első T a termelőtőke, és funkciója a termelési folyamat, mint előfeltétele az ezt követő forgalmi folyamatnak. A befejező T viszont nem a termelési folyamat; ez csak az ipari tőkének termelőtőke formájában való újralétezése. Mégpedig annak eredményeképpen az, hogy a tőkeérték az utolsó forgalmi fázisban átváltozott $M+Te$-vé, azokká a szubjektív és objektív tényezőkké, amelyek egyesülésükben a termelőtőke

létezési formáját alkotják. A tőke, akár T, akár T', a végén megint olyan formában van meg, amelyben újból termelőtőkeként kell funkcionálnia, el kell végeznie a termelési folyamatot. A mozgás általános formája, $T \ldots T$, az újratermelés formája, és $P \ldots P'$-vel ellentétben nem mutatja meg, hogy a folyamat célja az értékesítés. Ezért ez a forma a klasszikus gazdaságtan számára annál is inkább megkönnyíti, hogy figyelmen kívül hagyja a termelési folyamat meghatározott tőkés formáját és a folyamat céljaként a termelést mint olyat ábrázolja; azt, hogy lehetőleg sokat és olcsón kell termelni, s a terméket lehetőleg sokféle más termékre kell kicserélni, részint a termelés megújítása ($P–Á$), részint fogyasztás ($p–á$) végett. Eközben azután, minthogy P és p itt csak mint tovatűnő forgalmi eszköz jelenik meg, figyelmen kívül lehet hagyni mind a pénz, mind a pénztőke sajátságosságait, s az egész folyamat egyszerűnek és természetesnek jelenik meg, azaz a sekélyes racionalizmus természetességével bír. Ugyanígy az árutőke vizsgálatánál alkalmilag megfeledkeznek a profitról, s az árutőke, amikor a termelés körforgásáról mint egészről van szó, csak mint áru szerepel; amikor viszont az értékalkotórészekről van szó, akkor mint árutőke. A felhalmozás természetesen ugyanolyan módon jelenik meg náluk, mint a termelés.

A III. formában, $Á'–P'–Á' \ldots T \ldots Á'$, a körforgást a forgalmi folyamat két fázisa nyitja meg, mégpedig ugyanolyan sorrendben, mint a II. formában, $T \ldots T$-ben; ezután T következik, mégpedig, mint az I. formában, funkciójával, a termelési folyamattal; az utóbbinak az eredményével, $Á'$-vel, zárul a körforgás. Ahogy a II. formában T-vel, mint a termelőtőke puszta újralétezésével, zárult a körforgás, itt $Á'$-vel, mint az árutőke újralétezésével; ahogy a II. formában a tőkének befejező, T formájában újra kell kezdenie a folyamatot mint termelési folyamatot, úgy itt, az ipari tőkének árutőke formájában való újramegjelenése folytán, a körforgásnak újra meg kell nyílnia az $Á'–P'$ forgalmi fázissal. A körforgás mindkét formája befejezetlen, mert egyik sem P'-vel, a *pénzzé* visszaváltoztatott, értékesített tőkeértékkel zárul. Tehát mind a kettőnek folytatódnia kell, s ezért magukban foglalják az újratermelést. A teljes körforgás a III. formában $Á' \ldots Á'$.

A harmadik formát a két elsőtől az különbözteti meg, hogy csak ez az a körforgás, amelyben az értékesült tőkeérték, nem pedig az eredeti, még értékesítendő tőkeérték jelenik meg értékesítésének kiindulópontjaként. Itt $Á'$ mint tőkeviszony a kiindulópont, s mint ilyen meghatározóan hat az egész körforgásra, mert már első fázisában magában foglalja mind a tőkeérték, mind az értéktöbblet körforgását, s az értéktöbbletnek, ha nem is minden egyes körforgásban, de ezek átlagában részben mint jövedelemnek elköltésre

kell kerülnie, át kell mennie az *á–p–á* forgalmon, részben mint a tőkefelhalmozás elemének kell funkcionálnia.

Az *Á'...Á'* formában a teljes árutermék elfogyasztása előfeltételezve van mint annak feltétele, hogy maga a tőke körforgása normálisan folyik le. A munkás egyéni fogyasztása és a többlettermék fel nem halmozott részének egyéni elfogyasztása magában foglalja a teljes egyéni fogyasztást. A fogyasztás tehát összességében – mint egyéni és mint termelő fogyasztás – feltételként belekerül *Á'* körforgásába. A termelő fogyasztást (amely a dolog természeténél fogva a munkás egyéni fogyasztását is magában foglalja, mivel a munkaerő, bizonyos határok között, a munkás egyéni fogyasztásának állandó terméke) minden egyéni tőke maga végzi. Az egyéni fogyasztás – kivéve amennyire az egyéni tőkés létezéséhez szükséges – csak mint társadalmi művelet van feltételezve, semmiképpen nem mint az egyéni tőkés művelete.

Az I. és a II. formában az összmozgás az előlegezett tőkeérték mozgásaként jelentkezik. A III. formában az értékesített tőke – a teljes árutermék alakjában – a kiindulópont, és a mozgó tőke, árutőke formájával bír. Csak az árutőke pénzzé változtatása után ágazik ketté ez a mozgás tőkemozgásra és jövedelemmozgásra. A társadalmi össztermék elosztása, akárcsak minden egyéni árutőke termékének különös elosztása egyrészt egyéni fogyasztási alapra, másrészt újratermelési alapra, ebben a formában benne foglaltatik a tőke körforgásában.

P...P'-ben benne foglaltatik a körforgás bővítésének lehetősége aszerint, hogy mekkora a megújult körforgásba belekerülő *p*.

T...T-ben előfordulhat, hogy *T* ugyanolyan, sőt kisebb értékkel kezdi az új körforgást, és mégis bővített újratermelést képvisel; például ha áruelemek a munka megnövekedett termelékenysége következtében olcsóbbá válnak. Megfordítva, az ellenkező esetben az értékben megnövekedett termelőtőke képviselhet anyagi tekintetben szűkített újratermelést, például ha termelési elemek megdrágultak. Ugyanez érvényes *Á'...Á'*-re.

Á'...Á'-ben a termelés előfeltételezi az áruformában levő tőkét; ez utóbbi visszatér mint előfeltétel e körforgáson belül a második *Á*-ban. Ha ennek az *Á*-nak a termelése vagy újratermelése még nem történt meg, a körforgás akadályokba ütközik; ezt az *Á*-t újra kell termelni, legnagyobbrészt mint egy másik ipari tőke *Á*-ját. Ebben a körforgásban *Á'* mint a mozgás kiindulópontja, átmenőpontja és végpontja létezik, ennélfogva mindig megvan. Állandó feltétele az újratermelési folyamatnak.

Á'...Á' egy másik mozzanat révén is különbözik az I. és II. formától. Mindhárom körforgásban közös, hogy az a forma, amelyben a tőke a körforgási folyamatát megnyitja, egyszersmind az a forma, amelyben befejezi,

s ilymódon a tőke megint a kezdő formában van, amelyben ugyanazt a körforgást újra megnyitja. A *P*, *T*, *Á'* kezdő forma mindig az a forma, amelyben a tőkeértéket (III.-ban a hozzánőtt értéktöbblettel együtt) előlegezik, tehát a tőkének a körforgásra vonatkozóan eredeti formája; a *P'*, *T*, *Á'* befejező forma pedig mindenkor átváltozott formája egy a körforgásban ezt megelőző funkcionális formának, amely nem az eredeti forma.

Ennélfogva *P'* az I. körforgásban átváltozott formája *Á'*-nek, a befejező *T* a II.-ban átváltozott formája *P*-nek (s az I. és a II. körforgásban ez az átváltozás az áruforgalom egyszerű folyamata, áru és pénz formális helycseréje révén megy végbe); a III. körforgásban *Á'* átváltozott formája *T*-nek, a termelőtőkének. De itt a III.-ban az átváltozás először is nemcsak a tőke funkcionális formáját, hanem értéknagyságát is érinti; másodszor pedig nem a forgalmi folyamathoz tartozó, pusztán formális helycserének, hanem annak a valóságos átváltozásnak az eredménye, amelyen a termelőtőke áru-alkotórészeinek használati formája és értéke a termelési folyamatban keresztülment.

A kezdőpont formája, *P*, *T*, *Á'*, előfeltétele a mindenkori I., II., III. körforgásnak; a végpontban visszatérő formát magának a körforgásnak a metamorfózis-sora tételezi és ennélfogva szabja meg. *Á'* mint valamely egyéni ipari tőkekörforgás végpontja csak a nem a forgalomhoz tartozó *T* formáját előfeltételezi ugyanannak az ipari tőkének, amelynek ő terméke. *P'* mint az I. körforgás végpontja, mint *Á'* átváltozott formája (*Á'–P'*), előfeltételezi *P*-t a vevő kezében, azt, hogy *P* a *P . . . P'* körforgáson kívül létezik, és hogy *Á'* eladása vonja be ebbe a körforgásba és teszi ennek befejező formájává. Ugyanígy a II. körforgásban a befejező *T* előfeltételezi, hogy *M* és *Te* (*Á*) a körforgáson kívül létezik, s hogy *P–Á* révén kebelezik be abba mint befejező formát. De, a végpontot nem tekintve, sem az egyéni pénztőke körforgása nem előfeltételezi, hogy egyáltalában létezzen pénztőke, sem az egyéni termelőtőke körforgása nem előfeltételezi a termelőtőke létezését körforgásukban. Az I. körforgásban *P* lehet az első pénztőke, a II.-ban *T* lehet az első termelőtőke, amely a történelem színpadára lép, de a III.-ban

$$Á' \begin{cases} Á- \\ -P' \\ á- \end{cases} \begin{cases} P–Á \lessdot^{M}_{Te} \ldots T \ldots Á' \\ \\ p–á \end{cases}$$

Á kétszer szerepel mint a körforgáson kívüli előfeltétel. Egyszer az *Á'–P'––Á* $\lessdot^{M}_{Te}$ körforgásban. Ez az *Á*, amennyiben *Te*-ből áll, áru az eladó kezében; maga is árutőke, amennyiben tőkés termelési folyamat terméke; s még ha nem is az, a kereskedő kezében mint árutőke jelenik meg. Másodszor

á–p–á második *á*-jában, amelynek ugyancsak meg kell lennie mint árunak ahhoz, hogy meg lehessen vásárolni. Mindenesetre, akár árutőkék, akár nem, *M* és *Te* éppúgy áruk, mint *Á'*, és árukként viszonyulnak egymáshoz. Ugyanez áll az *á–p–á* második *á*-jára. Amennyiben tehát *Á'* = *Á* (*M*+*Te*), annyiban áruk a saját létrehozó elemei és ugyanolyan fajta árukkal kell őket a forgalomban pótolni; mint ahogy *á–p–á* második *á*-ját is más ugyanolyan fajta árukkal kell pótolni a forgalomban.

Ezenkívül a tőkés termelési mód mint uralkodó termelési mód alapzatán minden árunak az eladó kezében árutőkének kell lennie. A kereskedő kezében árutőke is marad, vagy azzá lesz az ő kezében, ha még nem volt az. Vagy pedig olyan árunak kell lennie – például importcikknek –, amely eredeti árutőkét pótol, ezért csak más létezési formát adott annak.

M és *Te* áruelemeknek, amelyekből a *T* termelőtőke áll, *T* létezési formáiként nem ugyanaz az alakjuk, mint a különböző árupiacokon, ahol összeszedik őket. Most egyesültek, és összekapcsolódva képesek termelőtőkeként funkcionálni.

Az, hogy csak ebben a III. formában jelenik meg *Á* úgy, mint *Á* előfeltétele magán a körforgáson belül, onnan ered, hogy a körforgás kiindulópontja az áruformában levő tőke. A körforgást az nyitja meg, hogy *Á'*-t (amennyiben tőkeértékként funkcionál, akár értéktöbblet hozzáadása révén megnövekedve, akár nem) átváltják azokra az árukra, amelyek termelési elemeit alkotják. Ez az átváltás azonban felöleli az egész *Á–P–Á* (= *M*+*Te*) forgalmi folyamatot, s eredménye annak. Itt tehát mindkét végponton *Á* van, de a második végpont, amely a maga *Á* formáját *P–Á* révén kívülről, az árupiacról kapja, nem a körforgásnak, hanem csak e körforgás két első, a forgalmi folyamatot felölelő stádiumának a végpontja. Eredménye *T*, amelynek funkciója, a termelési folyamat ezután kezdődik. *Á'* csak mint ennek eredménye, tehát nem mint a forgalmi folyamatnak az eredménye jelenik meg a körforgás befejezéseként és ugyanabban a formában, mint az *Á'* kezdőpont. *P*...*P'*-ben és *T*...*T*-ben viszont a *P'* és *T* végpontok közvetlen eredményei a forgalmi folyamatnak. Itt tehát csak a körforgás végén szerepel előfeltételként a más kezében levő *P'*, illetve *T*. Amennyiben a körforgás a két végpont között megy végbe, sem *P* az egyik esetben, sem *T* a másikban – *P*-nek mint idegen pénznek és *T*-nek mint idegen termelési folyamatnak a létezése – nem úgy jelenik meg, mint e körforgások előfeltétele. *Á'*...*Á'* viszont előfeltételezi, hogy *Á* (= *M*+*Te*) idegen kézben levő idegen áruk, amelyeket a bevezető forgalmi folyamat révén bevonnak a körforgásba és termelőtőkévé változtatnak, amelynek funkciója eredményeképpen azután *Á'* ismét a körforgás befejező formájává lesz.

De éppen mert az $\acute{A}' \ldots \acute{A}'$ körforgás elvégzése másik ipari tőkét előfeltételez $\acute{A}$ $(= M + Te)$ formában (és Te különféle egyéb tőkéket foglal magában, például a mi esetünkben gépeket, szenet, olajat stb.), ezért maga is megköveteli, hogy ne csak mint a körforgás *általános* formáját vegyük szemügyre, azaz mint olyan társadalmi formát, amelyben minden egyes ipari tőke (kivéve amikor először fektetik be) szemügyre vehető, ennélfogva ne csak mint az összes egyéni ipari tőkék közös mozgási formáját, hanem egyúttal mint az egyéni tőkék összegének, tehát a tőkésosztály össztőkéjének mozgási formáját, mint olyan mozgást, amelyben minden egyéni ipari tőke mozgása csak a többiekével összefonódó és általuk feltételezett részmozgásként jelenik meg. Ha például egy ország évi teljes árutermékét vesszük szemügyre és elemezzük azt a mozgást, amelynek folytán ennek egy része az összes egyéni vállalatok termelőtőkéjét pótolja, másik része pedig a különböző osztályok egyéni fogyasztásába kerül bele, akkor $\acute{A}' \ldots \acute{A}'$-t úgy vesszük szemügyre, mint nemcsak a társadalmi tőkének, hanem az általa létrehozott értéktöbbletnek, illetve többletterméknek a mozgási formáját. Az, hogy a társadalmi tőke = az egyéni tőkék összegével (beleértve a részvénytőkéket, illetve az állami tőkét, amennyiben a kormányok bányákban, vasutaknál stb. termelő bérmunkát alkalmaznak, ipari tőkésként funkcionálnak), és hogy a társadalmi tőke összmozgása egyenlő az egyéni tőkék mozgásainak számtani összegével, semmiképpen nem zárja ki azt, hogy ez a mozgás az elszigetelt egyéni tőke mozgásaként más jelenségeket mutat, mint ugyanaz a mozgás, ha a társadalmi tőke összmozgásának egyik részeként, tehát többi részeinek mozgásaival való összefüggésében vizsgáljuk, s hogy ez egyúttal megold olyan problémákat, amelyeknek megoldását az egyes egyéni tőke körforgásának vizsgálatánál előfeltételeznünk kell, ahelyett hogy e vizsgálatból adódna.

$\acute{A}' \ldots \acute{A}'$ az egyetlen körforgás, amelyben az eredetileg előlegezett tőkeérték csak egyik része a mozgás kezdőpontjának, s ilymódon a mozgás eleve mint az ipari tőke teljes mozgása jelentkezik: mozgása mind a termelőtőkét pótló termékrésznek, mind annak a termékrésznek, amely többletterméket alkot, s amelyet átlagosan részint jövedelemként költenek el, részint pedig a felhalmozás elemeként kell szolgálnia. Amennyiben ez a körforgás magában foglalja értéktöbbletnek jövedelemként való elköltését, annyiban az egyéni fogyasztást is tartalmazza. Ez utóbbit azonban azáltal is magában foglalja, hogy kiindulópontja, $\acute{A}$, áru, valamilyen tetszőleges használati cikkként létezik; de minden tőkés módon termelt cikk árutőke, függetlenül attól, hogy használati formája folytán termelő vagy egyéni fogyasztásra, avagy mindkettőre hivatott. $P \ldots P'$ csak az értékoldalra mutat rá, az előlegezett

tőkeérték értékesítésére mint az egész folyamat céljára; $T \ldots T$ (T') a tőke termelési folyamatára mint újratermelési folyamatra, amelynek során a termelőtőke azonos nagyságú marad vagy növekszik (felhalmozás); $Á' \ldots Á'$, amely már kezdőpontjában úgy jelentkezik, mint a tőkés árutermelés alakja, eleve magában foglalja mind a termelő, mind az egyéni fogyasztást; a termelő fogyasztás és az abban bennefoglalt értékesítés csak mozgásának egyik ágaként jelenik meg. Végül, minthogy $Á'$ létezhet olyan használati formában, amely semmilyen termelési folyamatba nem kerülhet be újra, ez eleve jelzi, hogy $Á'$-nek a termék egyes részeiben kifejezett különböző értékalkotórészei szükségképpen más-más helyet foglalnak el aszerint, hogy $Á' \ldots Á'$ a társadalmi össztőke mozgása formájának vagy valamely egyéni ipari tőke önálló mozgásának számít. Mindezekben a sajátságosságaiban ez a körforgás túlmutat önmagán mint egy pusztán egyéni tőke elszigetelt körforgásán.

Az $Á' \ldots Á'$ figurában az árutőkének, azaz a tőkés módon termelt összterméknek a mozgása úgy jelenik meg, mint előfeltétele az egyéni tőke önálló körforgásának és egyúttal mint amely e körforgás által megszabott. Ezért ha ezt a figurát sajátságosságában fogjuk fel, nem elégedhetünk már meg azzal, hogy az $Á'–P'$ és $P_{\ldots}Á$ metamorfózisok egyrészt a tőke metamorfózisának funkcionálisan meghatározott szakaszai, másrészt az általános áruforgalom láncszemei. Tisztázni kell az egyéni tőke metamorfózisainak összefonódását más egyéni tőkék metamorfózisaival és az össztermék egyéni fogyasztásra hivatott részével. Az egyéni ipari tőke körforgásának elemzésekor ezért kiváltképpen a két első formát vesszük alapul.

Az $Á' \ldots Á'$ körforgás az egyes egyéni tőke formájaként jelenik meg például a mezőgazdaságban, ahol aratástól aratásig számolnak. A II. figurában a vetésből, a III. figurában az aratásból indulnak ki, vagy ahogy a fiziokraták mondják, az előbbiben az avances-ból [előlegekből], az utóbbiban a reprises-ből [visszaáramlásokból]. A III.-ban a tőkeérték mozgása eleve csak mint az általános terméktömeg mozgásának része jelenik meg, ezzel szemben az I.-ben és a II.-ban $Á'$ mozgása csak valamely elszigetelt tőke mozgásának egyik mozzanata.

A III. figurában a piacon található áruk állandó előfeltételei a termelési és újratermelési folyamatnak. Ezért ha figyelmünket erre a figurára összpontosítjuk, úgy tűnik fel, hogy a termelési folyamat valamennyi eleme az áruforgalomból származik és csak árukból áll. Ez az egyoldalú felfogás nem veszi figyelembe a termelési folyamatnak az áruelemektől független elemeit.

Minthogy $Á' \ldots Á'$-ben a kiindulópont az össztermék (az összérték), itt kitűnik, hogy (a külkereskedelmet figyelmen kívül hagyva) bővített újratermelés, egyébként változatlan termelékenység esetén, csak akkor mehet vég-

be, ha a többlettermék tőkésítendő része már tartalmazza a pótlólagos termelőtőke anyagi elemeit; tehát kitűnik – amennyiben egy év termelése előfeltételéül szolgál a következő év termelésének, vagy amennyiben ez egy éven belül, az egyszerű újratermelési folyamattal egyidejűleg megtörténhet –, hogy a többletterméket mindjárt abban a formában termelik, amely képessé teszi arra, hogy pótlólagos tőkeként funkcionáljon. Megnövekedett termelékenység csak a tőke anyagát szaporíthatja, anélkül hogy értékét emelné; ezzel azonban pótlólagos anyagot képez az értékesítés számára.

$\acute{A}' \ldots \acute{A}'$ az alapja Quesnay Tableau économique-jának, s nagy és helyes érzékre vall, hogy $P \ldots P'$-vel (a merkantilrendszer elszigetelten ehhez a formához tartotta magát) szemben ezt és nem a $T \ldots T$ formát választotta.

Negyedik fejezet

A körforgási folyamat három figurája

Ha a teljes forgalmi folyamatot *F*-fel jelöljük, a három figurát a következőképpen ábrázolhatjuk:

I. $P–Á \ldots T \ldots Á'–P'$
II. $T \ldots F \ldots T$
III. $F \ldots T\,(Á')$.

Mindhárom formát összefoglalva a folyamat valamennyi előfeltétele úgy jelenik meg, mint a folyamat eredménye, mint önmaga által létrehozott előfeltétel. Minden mozzanat kiindulópontként, átmenőpontként és visszatérési pontként jelenik meg. Az összfolyamat úgy jelentkezik, mint a termelési folyamat és a forgalmi folyamat egysége; a termelési folyamat a forgalmi folyamat közvetítője lesz és viszont.

Mindhárom körforgásban közös, hogy a meghatározó cél, az indíték az érték értékesítése. I.-ben ez a formában jut kifejezésre. A II. forma *T*-vel, magával az értékesítési folyamattal kezdődik. III.-ban a körforgás az értékesült értékkel kezdődik és újonnan értékesített értékkel fejeződik be, még akkor is, ha a mozgást változatlan szinten ismétlik meg.

Amennyiben $Á–P$ a vevő számára $P–Á$, és $P–Á$ az eladó számára $Á–P$, annyiban a tőke forgalma csak a szokásos áruátalakulást ábrázolja, és annyiban érvényesek az azzal kapcsolatban (I. könyv, 3. fej. 2.) kifejtett, a forgalomban levő pénz tömegére vonatkozó törvények. Ha azonban nem állunk meg ennél a formális oldalnál, hanem szemügyre vesszük a különböző egyéni tőkék metamorfózisainak valóságos összefüggését, tehát valójában az egyéni tőkék körforgásainak mint a társadalmi össztőke újratermelési folyamata részmozgásainak az összefüggését, akkor ezt nem lehet a pénz és az áru puszta formaváltoztatásából megmagyarázni.

Az állandó forgásban levő körben mindegyik pont kiindulópont és egyúttal visszatérési pont is. Ha a forgást megszakítjuk, akkor nem minden kiindulópont visszatérési pont. Láttuk, hogy nemcsak mindegyik különös

körforgás előfeltételezi (implicite [értelemszerűen]) a másikat, hanem a körforgásnak egyik formában való megismétlése magában foglalja a többi formákban való megtételét. Ilyenképpen az egész különbség mint pusztán formális, sőt mint pusztán szubjektív, csak a szemlélő számára fennálló különbség jelentkezik.

Amennyiben e körforgások mindegyikét úgy vizsgáljuk, mint különös formáját a mozgásnak, amelyben különböző egyéni ipari tőkék találhatók, annyiban ez a különbözőség is mindig csak mint egyéni különbözőség létezik. A valóságban azonban mindegyik egyéni ipari tőke mindhárom körforgásban egyszerre található. A három körforgás, a tőke három alakjának újratermelési formája, folyamatosan egymás mellett megy végbe. A tőkeérték egy része például, amely most mint árutőke funkcionál, pénztőkévé változik át, de ezzel egyidejűleg egy másik rész a termelési folyamatból átlép a forgalomba mint új árutőke. Ilymódon állandóan leírja az $\acute{A}' \ldots \acute{A}'$ körformát; ugyanígy a két másik formát. A tőke újratermelése mindegyik formájában és mindegyik stádiumában éppoly folyamatos, mint e formák metamorfózisa és a három stádiumon való egymásutáni áthaladás. Így tehát a teljes körforgás valóban egysége a maga három formájának.

Vizsgálatunkban feltételeztük, hogy a tőkeérték teljes értéknagyságában egészen mint pénztőke vagy mint termelőtőke vagy mint árutőke lép fel. Így például a 422 £ először teljes egészében pénztőke volt, azután éppúgy egész terjedelmében átváltozott termelőtőkévé és végül árutőke lett: 500 £ értékű fonal (amelyből 78 £ értéktöbblet). A három különböző stádium itt ugyanannyi megszakítás. Amíg például a 422 £ pénzformában időzik, azaz amíg a P–$\acute{A}$ (M+Te) vásárlásokat elvégzik, az egész tőke csak mint pénztőke létezik és funkcionál. Mihelyt termelőtőkévé változtatták, már nem funkcionál sem pénztőkeként, sem árutőkeként. Teljes forgalmi folyamata megszakadt, mint ahogy másrészt teljes termelési folyamata megszakad, mihelyt a két forgalmi stádium egyikében funkcionál, akár mint P, akár mint $\acute{A}'$. Ilyenformán tehát a $T \ldots T$ körforgás nemcsak mint a termelőtőke periodikus megújítása jelentkezne, hanem ugyanannyira mint funkciójának, a termelési folyamatnak a megszakítása a forgalmi folyamat elvégzéséig; a termelés nem folyamatos volna, hanem lökésszerű, és megújulása csak olyan időközökben történne, amelyeknek tartamát a véletlen szabja meg, az, hogy a forgalmi folyamat két stádiumán gyorsabban vagy lassabban jutnának túl. Így van ez például a kínai kézművesnél, aki csak magánvevők számára dolgozik és akinek termelési folyamata szünetel, amíg nem kap új megrendelést.

Valójában ez minden egyes mozgásban levő tőkerészre érvényes, s a tőke valamennyi része sorjában elvégzi ezt a mozgást. Például a 10 000 font fonal heti terméke a fonógyárosnak. Ez a 10 000 font fonal teljes egészében kilép a termelés területéről a forgalom területére; a benne foglalt tőkeértéket teljes egészében pénztőkévé kell változtatni, s amíg pénztőke formájában időzik, nem kerülhet be újra a termelési folyamatba; előbb be kell lépnie a forgalomba és vissza kell változnia a termelőtőke $M+Te$ elemeivé. A tőke körforgási folyamata állandó megszakítás, elhagyása az egyik stádiumnak, belépés a következőbe; levetése az egyik formának, létezés a másikban; e stádiumok mindegyike nemcsak feltételezi a másikat, hanem egyúttal ki is zárja.

A folyamatosság azonban jellemző ismertetőjegye a tőkés termelésnek, és ezt feltételezi e termelés technikai alapzata, habár nem mindig lehet feltétlenül elérni. Nézzük tehát, hogyan történik a dolog a valóságban. Miközben például a 10 000 font fonal mint árutőke piacra kerül és pénzzé (akár fizetési eszköz az, akár vásárlóeszköz vagy akár csak számolópénz) változik át, új gyapot, szén stb. lép a termelési folyamatban a helyére, tehát pénzformából és áruformából már ismét visszaváltozott a termelőtőke formájába és megkezdi funkcióját mint ilyen; ugyanakkor, amikor az első 10 000 font fonalat átváltják pénzre, korábbi 10 000 font fonal már forgalmának második stádiumát végzi és pénzből a termelőtőke elemeivé változik vissza. A tőke összes részei sorjában elvégzik a körforgási folyamatot és egyazon időben e folyamat különböző stádiumaiban találhatók. Az ipari tőke ilymódon körforgása folyamatosságában egyidejűleg található a körforgás valamennyi stádiumában és az ezeknek megfelelő különböző funkcionális formákban. Azon rész számára, amely első alkalommal változik át árutőkéből pénzzé, az $Á' \ldots Á'$ körforgás éppen megnyílt, miközben az ipari tőke mint mozgó egész számára az $Á' \ldots Á'$ körforgás befejeződött. Az egyik kézzel pénzt előlegeznek; a másikkal pénzt bevételeznek; a $P \ldots P'$ körforgás megnyitása az egyik ponton egyszersmind visszatérése a másikon. Ugyanez érvényes a termelőtőkére.

Az ipari tőke valóságos körforgása folyamatosságában ezért nemcsak a forgalmi és a termelési folyamat egysége, hanem mindhárom körforgásának egysége is. De ilyen egység csak akkor lehetséges, ha a tőke különböző részeinek mindegyike sorjában bejárhatja a körforgás egymást követő fázisait, ha egyik fázisból, egyik funkcionális formából átmehet a másikba, ha tehát az ipari tőke, mint e részek egésze, egyidejűleg található a különböző fázisokban és funkciókban és ilymódon egyidejűleg írja le mindhárom körforgást. Az egyes részek egymásutánját itt a részek egymásmellettisége,

vagyis a tőke megosztása szabja meg. Így például a részműveletekre tagozott gyárrendszerben a termék éppoly állandóan képződési folyamata különböző fokain található, mint ahogy átmenőben van egyik termelési fázisból a másikba. Minthogy az egyéni ipari tőke meghatározott nagyságot képvisel, amely a tőkés eszközeitől függ és amelynek minden iparágban meghatározott minimuma van, ezért megosztásánál meghatározott arányszámoknak kell fennállniok. A meglevő tőke nagysága megszabja a termelési folyamat terjedelmét, ez utóbbi az árutőke és a pénztőke terjedelmét, amennyiben ezek a termelési folyamat mellett funkcionálnak. A termelés folyamatosságának feltételét jelentő egymásmellettiség azonban csak a tőke részeinek ama mozgása folytán létezik, amelyben e részek a különböző stádiumokat sorjában elvégzik. Az egymásmellettiség maga is csak eredménye az egymásutániságnak. Ha például $\acute{A}'$–P' az egyik rész számára fennakad, s az áru eladhatatlan, akkor ennek a résznek a körforgása megszakadt, és ez a rész nem pótlódik termelési eszközeivel; a termelési folyamatból $\acute{A}'$ formájában kilépő következő részek funkcióváltozását elődeik elzárják. Ha ez egy ideig eltart, a termelést korlátozzák és az egész folyamat megáll. Az egymásutániság minden fennakadása zavart okoz az egymásmellettiségben, s minden fennakadás az egyik stádiumban nagyobb vagy kisebb fennakadást idéz elő nemcsak a megakadt tőkerész teljes körforgásában, hanem az egész egyéni tőke teljes körforgásában is.

A következő forma, amelyben a folyamat jelentkezik, fázisok egymásutániságának a formája, úgyhogy a tőke új fázisba való átmenetének a másik fázis elhagyása a feltétele. Mindegyik különös körforgásnak ezért is a tőke egyik funkcionális formája a kiinduló- és visszatérési pontja. Másrészt az összfolyamat valóban a három körforgás egysége, s ez utóbbiak a különböző formák, amelyekben a folyamat folyamatossága kifejezésre jut. A teljes körforgás a tőke mindegyik funkcionális formája számára mint annak sajátos körforgása jelentkezik, s e körforgások mindegyike feltétele az összfolyamat folyamatosságának; az egyik funkcionális forma körpályája feltétele a másikének. A teljes termelési folyamat számára, különösen a társadalmi tőke esetében, szükségszerű feltétel, hogy egyúttal újratermelési folyamat, és ezért mindegyik mozzanatának körforgása is legyen. A tőke különböző törtrészei egymásután áthaladnak a különböző stádiumokon és funkcionális formákon. Ezáltal mindegyik funkcionális forma, noha a tőkének mindig egy másik része testesül meg benne, a többiekkel egyidejűleg halad át a saját körforgásán. A tőke egy része, de folyton váltakozó, folyton újratermelt része mint árutőke létezik, amely pénzzé változik át; egy másik része mint pénztőke, amely termelőtőkévé változik át; egy harmadik része mint termelő-

tőke, amely árutőkévé változik át. Mindhárom forma állandó meglétét közvetíti az össztőke körforgása éppen e három fázison át.

A tőke mint egész tehát egyidejűleg, térben egymás mellett található a különböző fázisaiban. De mindegyik rész folyton sorjában az egyik fázisból, az egyik funkcionális formából a másikba megy át, s ilymódon sorjában valamennyiben funkcionál. A formák ennélfogva folyékony formák, amelyeknek egyidejűségét egymásutániságuk közvetíti. Mindegyik forma követi és megelőzi a másikat, úgyhogy az egyik tőkerész egyik formához való visszatérésének feltétele a másik tőkerész visszatérése egy másik formához. Mindegyik rész folytonosan végzi a saját körforgását, de mindig a tőkének egy másik része van ebben a formában, s e külön körforgások csak egyidejű és egymást követő mozzanatai az összfolyamatnak.

Az összfolyamat folyamatossága – ellentétben a fentebb vázolt megszakítással – csak a három körforgás egységében valósul meg. A társadalmi össztőkének mindig megvan ez a folyamatossága és folyamata mindig a három körforgás egysége.

Egyéni tőkéknél az újratermelés folyamatossága helyenként többékevésbé megszakad. Először is az értéktömegek különböző időszakokban gyakran nem egyenlő adagokban osztódnak el a különböző stádiumokra és funkcionális formákra. Másodszor ezek az adagok különbözőképpen osztódhatnak el aszerint, hogy milyen a termelendő áru jellege, tehát hogy a tőkét melyik különös termelési területen fektették be. Harmadszor a folyamatosság többé-kevésbé megszakadhat olyan termelési ágakban, amelyek az évszaktól függenek, akár természeti feltételek következtében (földművelés, heringhalászat stb.), akár konvencionális körülmények következtében, mint például az úgynevezett szezonmunkáknál. A legszabályosabban és legegyenletesebben a gyárban és a bányászatban megy végbe a folyamat. De a termelési ágaknak ez a különbözősége nem idéz elő különbözőséget a körforgási folyamat általános formáiban.

A tőke mint magát értékesítő érték nemcsak osztályviszonyokat, nemcsak a munkának bérmunkaként való létezésén nyugvó meghatározott társadalmi jelleget foglal magában. A tőke – mozgás, különböző stádiumokon áthaladó körforgási folyamat, amely viszont maga is a körforgási folyamat három különböző formáját öleli fel. Ezért csak mint mozgást lehet megérteni, mint nyugvó dolgot nem. Akik az érték önállósulását puszta absztrakciónak tekintik, elfeledkeznek arról, hogy az ipari tőke mozgása nem más, mint ez az absztrakció in actu [működésben]. Az érték itt különböző formákon megy át, különböző mozgásokon, amelyekben fenntartja és egyszersmind értékesíti, megnöveli magát. Minthogy itt egyelőre csak

a mozgás formájával van dolgunk, nem vesszük figyelembe azokat a forradalmakat, amelyek a tőkeértéket körforgási folyamatában érhetik; de világos, hogy minden értékforradalom ellenére a tőkés termelés csak addig létezik és létezhet, amíg a tőkeérték értékesül, azaz mint önállósult érték elvégzi körforgási folyamatát, amíg tehát az értékforradalmakon valamilyen módon úrrá lesznek és kiegyenlítik őket. A tőke mozgásai az egyes ipari tőkés műveleteiként olyan módon jelennek meg, hogy a tőkés mint áru- és munkavásárló, mint árueladó és mint termelő tőkés funkcionál, tehát tevékenységével közvetíti a körforgást. Ha a társadalmi tőkeértéket értékforradalom éri, előfordulhat, hogy a tőkés egyéni tőkéje ennek áldozatul esik és elpusztul, mert nem tudja teljesíteni ennek az értékmozgásnak a feltételeit. Minél hevesebbé és gyakoribbá válnak az értékforradalmak, annál inkább érvényre jut az egyes tőkés előrelátásával és számításával szemben az önállósult érték elemi természeti folyamat erejével ható automatikus mozgása, annál inkább úrrá lesz a normális termelés menetén az abnormális spekuláció, annál nagyobb veszélybe kerül az egyes tőkék létezése. Ezek a periodikus értékforradalmak tehát igazolják azt, amit állítólag cáfolniok kellene: az önállósulást, amelyre az érték tőkeként szert tesz, s amelyet mozgásával fenntart és kiélez.

A folyamatot végző tőke metamorfózisainak ez az egymásutánja magában foglalja a tőke értéknagyságában a körforgás során végbemenő változások folytonos összehasonlítását az eredeti értékkel. Az értéknek az értékalkotó erővel, a munkaerővel szemben való önállósulása a *P–M* műveletben (a munkaerő megvásárlása) kezdődik ugyan és a termelési folyamatban mint a munkaerő kizsákmányolása valósul meg, de az értéknek ez az önállósulása nem jelenik meg újra ebben a körforgásban, amelyben pénz, áru, termelési elemek csak váltakozó formái a folyamatot végző tőkeértéknek, és amelyben a tőke múltbeli értéknagysága összehasonlítódik a jelenlegi megváltozott nagysággal.

„Value", mondja Bailey* tagadva az érték önállósulását, amely a tőkés termelési módot jellemzi és amelyet ő bizonyos közgazdászok illúziójaként tárgyal, „value is a relation between contemporary commodities, because such only admit of being exchanged with each other." [Az érték egyidejűleg meglevő áruk közötti viszony, mert csak ilyeneket lehet egymással kicserélni.] Ezt különböző időszakokban meglevő áruértékek összehasonlítása elleni érvként mondja, amely összehasonlítás – ha egyszer a pénz értéke minden időszakra rögzítve van – csak annyit jelent, hogy egyazon árufajta termeléséhez a különböző időszakokban szükséges munkaráfordítást hasonlítják össze. Ez a nézete abból az általános tévedéséből ered, hogy a

csereérték egyenlő az értékkel, az érték formája az maga az érték; áruértékeket tehát nem lehet többé összehasonlítani, mihelyt nem funkcionálnak aktívan mint csereértékek, tehát ha valóságosan nem cserélhetők ki egymással. Baileynek tehát halvány sejtelme sincs arról, hogy az érték csak annyiban funkcionál tőkeértékként vagy tőkeként, amennyiben körforgásának különböző fázisaiban, amelyek semmiképpen nem contemporary [egyidejűek], hanem egymást követik, önmagával azonos marad és önmagával hasonlítják össze.

Ahhoz, hogy a körforgás képletét tiszta alakjában vehessük szemügyre, nemcsak azt kell feltételeznünk, hogy az árukat értékükön adják el, hanem azt is, hogy az egyébként változatlan körülmények között történik. Vegyük például a $T \ldots T$ formát, figyelmen kívül hagyva a termelési folyamatban végbemenő összes technikai forradalmakat, amelyek egy meghatározott tőkés termelőtőkéjét elértéktelenítheti; ugyancsak figyelmen kívül hagyva azt, hogy a termelőtőke értékelemeinek változása visszahat a meglevő árutőke értékére s ez utóbbi, ha készlet van belőle, emelkedhet vagy süllyedhet. Tegyük fel, hogy A'-t, a 10 000 font fonalat, értékén, 500 £-ért adják el; 8440 font = 422 £ pótolja az A'-ben foglalt tőkeértéket. Ha azonban a gyapot, szén stb. értéke emelkedett (puszta áringadozásokat itt nem veszünk figyelembe), akkor ez a 422 £ talán nem elegendő a termelőtőke elemeinek teljes pótlására; pótlólagos pénztőkére van szükség, pénztőke kötődik le. A fordítottja történik, ha az árak estek; ekkor pénztőke válik szabaddá. Teljesen normálisan a folyamat csak akkor megy végbe, ha az értékviszonyok állandóak; ténylegesen mindaddig végbemegy, amíg a zavarok a körforgás ismétlődése során kiegyenlítődnek; minél nagyobbak a zavarok, annál nagyobb pénztőkével kell az ipari tőkésnek rendelkeznie ahhoz, hogy a kiegyenlítődést kivárhassa; s minthogy a tőkés termelés továbbhaladásával mindegyik egyéni termelési folyamat szintje s ezzel az előlegezendő tőke minimális nagysága növekszik, ez hozzájárul azokhoz az egyéb körülményekhez, amelyek folytán az ipari tőkés funkciója egyre inkább átváltozik nagy – magános vagy társult – pénztőkéseknek a monopóliumává.

Itt mellékesen meg kell jegyeznünk, hogy a termelési elemek értékének megváltozása esetén különbség mutatkozik egyfelől a $P \ldots P'$ forma, másfelől a $T \ldots T$ és $A' \ldots A'$ forma között.

A $P \ldots P'$ képletben, ha ez újonnan befektetett tőkét ábrázol, amely először pénztőkeként lép fel, a termelési eszközök, például nyersanyagok, segédanyagok stb. értékének esése kevesebb pénztőke kiadását teszi szükségessé egy meghatározott terjedelmű vállalkozás megkezdéséhez, mint az

értékesés előtt, mert a termelési folyamat terjedelme (a termelőerő változatlan fejlettsége esetén) azoknak a termelési eszközöknek a tömegétől és a terjedelmétől függ, amelyekkel egy adott mennyiségű munkaerő meg tud birkózni; de nem függ sem ezeknek a termelési eszközöknek, sem a munkaerőnek az értékétől (az utóbbinak csak az értékesítés nagyságára van befolyása). A fordított esetben, ha a termelőtőke elemeit alkotó áruk termelési elemeinek értéke emelkedik, akkor egy adott terjedelmű vállalkozás alapításához több pénztőkére van szükség. Mindkét esetben csak az újonnan befektetendő pénztőke mennyiségét érinti a dolog; az első esetben pénztőke fölössé válik, a másodikban pénztőke lekötődik, amennyiben az adott termelési ágban új egyéni ipari tőkék növekedése a szokott módon halad tovább.

A $T \ldots T$ és $Á' \ldots Á'$ körforgások csak annyiban mutatkoznak mint $P \ldots P'$, amennyiben T és $Á'$ mozgása egyúttal felhalmozás, tehát pótlólagos p-t, pénzt, pénztőkévé változtatnak. Ezt nem tekintve a termelőtőke elemeinek értékváltozása e körforgásokat másképp érinti, mint $P \ldots P'$-t; itt ismét figyelmen kívül hagyjuk az ilyen értékváltozás visszahatását a tőkének a termelési folyamatban levő alkotórészeire. Az értékváltozás itt nem az eredeti kiadást érinti közvetlenül, hanem egy újratermelési folyamatában, vagyis nem első körforgásában levő ipari tőkét; tehát $Á' \ldots Á' \lessdot^{M}_{Te}$-t, az árutőke visszaváltását termelési elemeire, amennyiben ezek árukból állnak. Értékeséskor (illetve áreséskor) három eset lehetséges: az újratermelési folyamatot ugyanazon a szinten folytatják, ekkor az eddigi pénztőke egy része szabaddá válik és pénztőke gyülemlik fel, anélkül hogy valóságos felhalmozás (bővített újratermelés) történne vagy sor kerülne p-nek (értéktöbbletnek) ezt bevezető és kísérő átváltoztatására felhalmozási alappá; vagy az újratermelési folyamatot – ha a technikai arányok ezt megengedik – jobban bővítik, mint különben tették volna; vagy nagyobb készleteket képeznek nyersanyagokból stb.

A megfordítottja történik, ha az árutőkét pótló elemek értéke emelkedik. Ilyenkor az újratermelés nem a normális terjedelmében folyik tovább (például rövidebb időt dolgoznak); vagy pótlólagos pénztőkének kell belépnie, hogy az újratermelés a régi terjedelmében folytatódjék (pénztőke megkötése); vagy a felhalmozási pénzalapot – ha van – teljesen vagy részben az újratermelési folyamat bővítése helyett annak a régi szinten való űzésére fordítják. Ez is pénztőke megkötése, csakhogy itt a pótlólagos pénztőke nem kívülről, nem a pénzpiacról, hanem magának az ipari tőkésnek az eszközeiből származik.

De $T \ldots T$ és $Á' \ldots Á'$ esetében módosító körülmények léphetnek fel.

Ha például pamutfonónknak nagy készlete van gyapotból (tehát termelőtőkéjének nagy része gyapotkészlet formájában van meg), akkor a gyapotárak esése elértéktelenîti termelőtőkéje egy részét; ha viszont emelkedik a gyapot ára, akkor termelőtőkéje e részének értéke emelkedik. Másrészt, ha nagy tömegeket rögzített árutőke formájában, például pamutfonalban, akkor a gyapot áresésekor árutőkéjének, tehát egyáltalában a körforgásban levő tőkéjének egy része elértéktelenedik; a gyapotárak emelkedésekor az ellenkezője történik. Végül az $\acute{A}'–P–\acute{A}<^{M}_{Te}$ folyamatban ha $\acute{A}'–P$, az árutőke realizálása már megtörtént, mielőtt $\acute{A}$ elemeinek értéke megváltozott volna, akkor a változás a tőkét csak az első esetben vizsgált módon érinti, tudniillik a $P–\acute{A}<^{M}_{Te}$ második forgalmi műveletben; ha azonban az értékváltozás $\acute{A}'–P$ elvégzése előtt következik be, akkor egyébként változatlan körülmények között a gyapot áresése a fonal árának megfelelő esését, áremelkedése pedig megfordítva, a fonal árának emelkedését idézi elő. Az egyazon termelési ágban befektetett különböző egyes tőkékre gyakorolt hatás igen különböző lehet a különböző körülmények szerint, amelyek között ezek a tőkék lehetnek. – Pénztőke felszabadulása vagy megkötődése fakadhat a forgalmi folyamat időtartamának, tehát úgyszintén a forgási sebességnek a különbözőségéből is. Ez azonban a megtérülés vizsgálatába tartozik. Itt bennünket csak az a valóságos különbség érdekel, amely a termelőtőke elemeinek értékváltozása tekintetében $P \ldots P'$ és a körforgási folyamat két másik formája között mutatkozik.

A már kifejlett, ennélfogva uralkodóvá vált tőkés termelési mód korában a $P–\acute{A}<^{M}_{Te}$ forgalmi szakaszban azoknak az áruknak nagy része, amelyekből *Te*, a termelési eszközök állnak, maga is idegen funkcionáló árutőke. Az eladó álláspontjáról tehát $\acute{A}'–P'$ megy végbe, árutőke átváltozása pénztőkévé. De ez nem feltétlenül érvényes. Ellenkezőleg. Forgalmi folyamatában, ahol az ipari tőke vagy mint pénz, vagy mint áru funkcionál, az ipari tőke körforgása – akár mint pénztőke, akár mint árutőke lép fel – kereszteződik a legkülönfélébb társadalmi termelési módok áruforgalmával, amennyiben ezek termelése egyúttal árutermelés. Akár rabszolgaságon alapuló termelés terméke az áru, akár parasztok (kínaiak, indiai raijatok) termelték, akár közösségek munkájának (holland Kelet-India) vagy állami termelésnek az eredménye (amint ez, jobbágyságra alapozva, előfordul az orosz történelem régebbi korszakaiban), akár félvad vadásznépektől stb. származik: ezek a termékek mint áruk és pénz lépnek szembe az ipari tőkét képviselő pénzzel és árukkal, s belekerülnek mind az ipari tőkének, mind az árutőkében foglalt értéktöbbletnek a körforgásába, amennyiben az utóbbit jövedelemként elköltik; belekerülnek tehát az árutőke forgalmának mindkét elágazásába.

Közömbös, milyen jellegű termelési folyamatból származnak; a piacon mint áruk funkcionálnak, mint áruk kerülnek bele az ipari tőke körforgásába, valamint az ipari tőkében foglalt értéktöbblet forgalmába. Az ipari tőke forgalmi folyamatára tehát az jellemző, hogy az áruk származása igen különböző s hogy a piac mint világpiac létezik. Ami az idegen árukra érvényes, érvényes az idegen pénzre is; amiként az árutőke csak mint áru, úgy ez a pénz csak mint pénz funkcionál az ipari tőkével szemben; a pénz itt mint világpénz funkcionál.

Itt azonban két megjegyzést kell tennünk.

Először. Mihelyt a *P–Te* művelet befejeződött, az áruk (*Te*) már nem áruk többé, és az ipari tőke egyik létezési módjává lesznek a maga *T*, termelőtőke funkcionális formájában. Ezzel azonban származásuk kihunyt; már csupán az ipari tőke létezési formáiként léteznek, bekebelezték őket abba. De továbbra is fennáll az, hogy pótlásukhoz szükség van újratermelésükre, s ennyiben a tőkés termelési módnak feltételei a saját fejlettségi fokán kívülálló termelési módok. Tendenciája azonban, hogy minden termelést lehetőleg árutermeléssé változtasson; ennek főeszköze éppen az, hogy így bevonja őket forgalmi folyamatába; s a fejlett árutermelés maga is tőkés árutermelés. Az ipari tőke beavatkozása mindenütt elősegíti ezt az átváltozást, de ezzel azt is, hogy valamennyi közvetlen termelő bérmunkássá változik át.

Másodszor. Az ipari tőke forgalmi folyamatába belépő áruk (ide tartoznak a szükséges létfenntartási eszközök is, amelyekre a változó tőke – miután a munkásoknak kifizették – a munkaerő újratermelése céljából átváltódik), bármi is a származásuk, az őket előállító termelési folyamat társadalmi formája, magával az ipari tőkével már árutőke formájában, áruval kereskedő, vagyis kereskedőtőke formájában lépnek szembe; ez utóbbi pedig természeténél fogva minden termelési mód áruit felöleli.

Ahogy a tőkés termelési mód előfeltételezi a nagyméretű termelést, úgy szükségképpen a nagyméretű eladást is; tehát előfeltételezi azt, hogy a kereskedőnek adnak el, nem pedig az egyes fogyasztónak. Amennyiben ez a fogyasztó maga termelő fogyasztó, tehát ipari tőkés, tehát amennyiben az egyik termelési ág ipari tőkéje termelési eszközöket szállít a másik ágnak, annyiban (rendelés stb. formájában) az is előfordul, hogy egy ipari tőkés sok más ipari tőkésnek ad el közvetlenül. Ennyiben minden ipari tőkés közvetlen eladó, önmaga kereskedője, mint ahogy egyébként akkor is az, amikor a kereskedőnek ad el.

A tőkés termelés előfeltételezi az árukereskedelmet mint a kereskedőtőke funkcióját, s a tőkés termelés fejlődésével ez is mindjobban kifejlődik.

Alkalomadtán tehát feltételezzük az árukereskedelmet, hogy megvilágítsuk a tőkés forgalmi folyamat egyes oldalait; ez utóbbi általános elemzésénél azonban azt tesszük fel, hogy közvetlen eladás megy végbe a kereskedő közbejötte nélkül, mert az eltakarja a mozgás különböző mozzanatait.

Nézzük Sismondit, aki a dolgot kissé naivan ábrázolja:

„Le commerce emploie un capital considérable qui paraît, au premier coup d'oeil, ne point faire partie de celui dont nous avons détaillé la marche. La valeur des draps accumulés dans les magasins du marchand-drapier semble d'abord tout-à-fait étrangère à cette partie de la production annuelle que le riche donne au pauvre comme salaire pour le faire travailler. Ce capital n'a fait cependant que remplacer celui dont nous avons parlé. Pour saisir avec clarté le progrès de la richesse, nous l'avons prise à sa création, et nous l'avons suivie jusqu'à sa consommation. Alors le capital employé dans la manufacture des draps, par exemple, nous a paru toujours le même; échangé contre le revenu du consommateur, il ne s'est partagé qu'en deux parties: l'une a servi de revenu au fabricant comme produit, l'autre a servi de revenu aux ouvriers comme salaire, tandis qu'ils fabriquent de nouveau drap.

Mais on trouva bientôt que, pour l'avantage de tous, il valait mieux que les diverses parties de ce capital se remplaçassent l'une l'autre, et que, si cent mille écus suffisaient à faire toute la circulation entre le fabricant et le consommateur, ces cent mille écus se partageassent également entre le fabricant, le marchand en gros, et le marchand en détail. Le premier, avec le tiers seulement, fit le même ouvrage qu'il avait fait avec la totalité, parcequ'au moment où sa fabrication était achevée, il trouvait le marchand acheteur beaucoup plus tôt qu'il n'aurait trouvé le consommateur. Le capital du marchand en gros se trouvait de son côté beaucoup plus tôt remplacé par celui du marchand en détail... La différence entre les sommes des salaires avancés et le prix d'achat du dernier consommateur devait faire le profit des capitaux. Elle se répartit entre le fabricant, le marchand et le détaillant, depuis qu'ils eurent divisé entre eux leurs fonctions, et l'ouvrage accompli fut le même, quoiqu'il eût employé trois personnes et trois fractions de capitaux, au lieu d'une." [A kereskedelem tekintélyes tőkét használ fel, amely az első pillantásra látszólag nem része annak a tőkének, amelynek mozgását részletesen leírtuk. Egyelőre úgy látszik, hogy a posztókereskedő raktáraiban felhalmozott posztó értékének semmi köze sincs az évi termelés ama részéhez, amelyet a gazdag bérként odaad a szegénynek, hogy dolgoztassa őt. Ez a tőke azonban csak pótolta azt a másikat, amelyről beszéltünk. A gazdagságot, hogy haladását világosan fel-

fogjuk, nyomon követtük keletkezésétől elfogyasztásáig. Ekkor úgy látszott, hogy például a posztógyártásban felhasznált tőke mindig ugyanaz; amikor a fogyasztó jövedelmére elcserélődött, csupán két részre osztódott: az egyik rész mint profit a gyáros jövedelméül szolgált, a másik mint munkabér a munkások jövedelméül, amíg azok új posztót gyártottak.

Hamarosan kiderült azonban, hogy mindenkinek előnyösebb, ha e tőke különböző részei egymást kölcsönösen helyettesítik, s ha – feltéve, hogy a gyáros és a fogyasztó közötti egész forgalom lebonyolítására elegendő 100 000 tallér – ez a 100 000 tallér egyenlően oszlik meg a gyáros, a nagykereskedő és a kiskereskedő között. Az első mindössze egy harmaddal végezte el ugyanazt, amit az egésszel végzett volna, mert abban a pillanatban, amidőn a gyártást befejezte, sokkal hamarabb megtalálta a kereskedő vásárlót, mint ahogy a fogyasztót megtalálta volna. A nagykereskedő tőkéjét viszont sokkal hamarabb helyettesítette a kiskereskedő tőkéje... Az előlegezett bérösszeg és az utolsó fogyasztó fizette vételár közti különbség volt szükségképpen a tőkék profitja. Amióta funkcióikat egymás között megosztották, ez a profit megoszlott a gyáros, a nagykereskedő és a kiskereskedő között, s az elvégzett munka ugyanaz maradt, noha most három személyt és három tőkerészt vett igénybe egy helyett.] („Nouveaux Principes." I. rész. 139., 140. old.) – „Tous" (a kereskedők) „concouraient indirectement à la production; car celle-ci, ayant pour objet la consommation, ne peut être considérée comme accomplie que quand elle a mis la chose produite à la portée du consommateur." [Valamennyien (a kereskedők) részt vettek közvetetten a termelésben; mert a termelést, minthogy célja a fogyasztás, nem lehet befejezettnek tekinteni, amíg a terméket el nem juttatta a fogyasztóhoz.] (i. m. 137. old.)

A körforgás általános formáinak vizsgálatánál és egyáltalában ebben az egész második könyvben a pénzt fémpénznek vesszük és kizárjuk a jelképes pénzt, a puszta értékjeleket, amelyek csak bizonyos államok sajátosságai, valamint a hitelpénzt, amelynek a kifejtése még nem történt meg. Először is ez megfelel a történelem menetének; a hitelpénz a tőkés termelés első korszakában nem szerepel, vagy csak jelentéktelen szerepet játszik. Másodszor a vizsgálat e menetének szükségességét elméletileg is igazolja, hogy mindaz, amit eddig a hitelpénz forgalmáról Tooke és mások bírálólag kifejtettek, arra kényszerítette őket, hogy mindig visszatérjenek annak vizsgálatára, hogyan mutatkozna a dolog pusztán fémforgalom alapzatán. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy a fémpénz egyaránt funkcionálhat vásárlóeszközként és fizetési eszközként. Az egyszerűség kedvéért ebben a második könyvben általában csak az első funkcionális formában vesszük számításba.

Az ipari tőke forgalmi folyamatát – amely egyéni körforgási folyamatának csak egy része –, amennyiben csupán bizonyos műveletsort képvisel az általános áruforgalmon belül, a korábban (I. könyv, 3. fej.) kifejtett általános törvények határozzák meg. Ugyanaz a pénzmennyiség, pl. 500 £, annál több ipari tőkét (vagy akár árutőke formájukban levő egyéni tőkéket) hoz egymásután forgalomba, minél nagyobb a pénz forgási sebessége, tehát minél gyorsabban futja be minden egyes tőke a maga áru- illetve pénzmetamorfózisainak a sorát. Ugyanazon tőke-értéktömeg forgalmának a lebonyolításához eszerint annál kevesebb pénzre van szükség, minél inkább fizetési eszközként funkcionál a pénz, tehát minél inkább csupán egyenlegeket kell kifizetni amikor például egy árutőkét termelési eszközeivel helyettesítenek, és minél rövidebbek a fizetési határidők pl. a munkabér kifizetésénél. Másrészt ha a forgalom sebességét és az összes egyéb körülményeket változatlannak előfeltételezzük, akkor annak a pénznek a tömegét, amelynek pénztőkeként kell forognia, az áruk árának összege (az ár és az árutömeg szorzata), vagy, ha az áruk tömege és értéke adva van, magának a pénznek az értéke határozza meg.

Az általános áruforgalom törvényei azonban csak annyiban érvényesek, amennyiben a tőke forgalmi folyamata egyszerű forgalmi műveletek sorozata, de nem érvényesek, amennyiben e műveletek egyéni ipari tőkék körforgásának funkcionálisan meghatározott szakaszai.

Ennek megvilágítására a leghelyesebb, ha a forgalmi folyamatot megszakítatlan összefüggésében vesszük szemügyre, ahogyan a két alábbi formában megjelenik:

$$\text{II. } T\ldots\acute{A}' \begin{cases} \acute{A}- \begin{cases} P-\acute{A} \lessdot^{M}_{Te} \ldots T\,(T') \\ p-\acute{a} \end{cases} \\ -P' \\ \acute{a}- \end{cases}$$

$$\text{III. } \acute{A} \begin{cases} \acute{A}- \begin{cases} P-\acute{A} \lessdot^{M}_{Te} \ldots T\ldots\acute{A}' \\ p-\acute{a} \end{cases} \\ -P' \\ \acute{a}- \end{cases}$$

A forgalmi folyamat (akár $\acute{A}$–P–$\acute{A}$, akár P–$\acute{A}$–P formájában), mint forgalmi műveletek sora egyáltalában, csak az árumetamorfózisok két ellenkező sorát ábrázolja, amelyek közül minden egyes metamorfózis viszont magában foglalja a vele szemben álló idegen áru vagy idegen pénz részéről történő ellenkező metamorfózist.

Ami az árubirtokos részéről $\acute{A}$–P, az a vevő részéről P–$\acute{A}$; az áru első metamorfózisa $\acute{A}$–P-ben egyúttal a P-ként fellépő áru második metamorfó-

zisa; fordítva van *P–Á*-ban. Amit tehát kimutattunk, hogy az egyik áru metamorfózisa az egyik stádiumban összefonódik egy másik áru metamorfózisával a másik stádiumban, érvényes a tőkeforgalomra is, amennyiben a tőkés mint áru vásárlója és eladója funkcionál, ennélfogva tőkéje mint pénz idegen áruval szemben, vagy mint áru idegen pénzzel szemben. Ez az összefonódás azonban nem fejezi ki egyúttal a tőkék metamorfózisainak összefonódását is.

Először is *P–Á* (*Te*), mint láttuk, képviselheti különböző egyéni tőkék metamorfózisainak összefonódását. Például a pamutfonó árutőkéjét, a fonalat, részben szénnel helyettesítik. Tőkéjének egy része pénzformában van, ebből áruformára váltják át, a tőkés széntermelő tőkéje viszont áruformában van, s ezért pénzformára váltják át; ugyanaz a forgalmi művelet itt két (különböző termelési ágakhoz tartozó) ipari tőke ellenkező metamorfózisait, tehát e tőkék metamorfózisai sorának összefonódását képviseli. De mint láttuk, nem szükséges, hogy az a *Te*, amelyre *P* átváltódik, kategorikus értelemben való árutőke legyen, azaz ipari tőke funkcionális formája, nem szükséges, hogy tőkés termelje. Az egyik oldalon mindig *P–Á*, a másikon mindig *Á–P* megy végbe, de nem mindig tőkemetamorfózisok összefonódása. Továbbá *P–M*, a munkaerő megvásárlása, sohasem tőkemetamorfózisok összefonódása, mert a munkaerő ugyan áruja a munkásnak, de tőkévé csak akkor lesz, ha a tőkésnek eladta. Másrészt az *Á'–P'* folyamatban a *P'*-nek nem kell átváltozott árutőkének lennie; lehet ezüstté változtatása a munkaerő-árunak (munkabér), vagy olyan terméknek, amelyet önálló munkás, rabszolga, jobbágy, közösség termelt.

Másodszor azonban arra a funkcionálisan meghatározott szerepre, amelyet az egyéni tőke forgalmi folyamatában előforduló bármelyik metamorfózis játszik, semmiképpen sem érvényes az – még ha előfeltételezzük is, hogy a világpiac teljes termelése tőkés termelés –, hogy ez egy másik tőke körforgásában a megfelelő ellenkező metamorfózist ábrázolja. Például a *T...T* körforgásban *P'*, amely ezüstté változtatja *Á'*-t, a vevő részéről esetleg csak az ő értéktöbbletének ezüstté változtatása (ha az áru fogyasztási cikk); vagy $P'–Á' < \overset{M}{Te}$-ben (amelybe tehát a tőke már felhalmozva kerül bele) *P'* a *Te* eladója szempontjából esetleg csak mint előlegezett tőkéjének pótlása kerül bele, vagy talán egyáltalában nem kerül bele újra tőkéjének a forgalmába, ha ugyanis a jövedelemkiadásba ágazik el.

Ennélfogva az áruforgalom metamorfózisainak egyszerű összefonódásaiból, amelyek a tőkeforgalomnál éppúgy fellépnek, mint bármely más áruforgalomnál, nem derül ki, hogyan helyettesítik a forgalmi folyamatban egymást kölcsönösen – akár tőkéről, akár értéktöbbletről van szó – a kü-

lönböző alkotórészei a társadalmi össztőkének, amelynek az egyéni tőkék csak önállóan funkcionáló alkotórészei; ezt a kérdést másképp kell megvizsgálni. E téren eddig megelégedtek frázisokkal, amelyek tüzetesebben elemezve nem tartalmaznak egyebet, mint a metamorfózisoknak minden áruforgalommal velejáró összefonódása alapján megalkotott homályos elképzeléseket.

Az ipari tőke körforgási folyamatának, tehát a tőkés termelésnek is, egyik legnyilvánvalóbb sajátságossága az a körülmény, hogy egyrészt a termelőtőke alkotóelemei az árupiacról származnak, és mindig onnan kell őket megújítani, mint árukat megvásárolni; másrészt, hogy a munkafolyamat terméke mint áru lép ki e folyamatból és mindig mint árut kell újra eladni. Hasonlítsunk össze például egy dél-skóciai modern bérlőt egy kontinentális régimódi kisparaszttal. Az előbbi eladja egész termékét, s ezért ennek valamennyi elemét, még a vetőmagot is, a piacról kell pótolnia, az utóbbi pedig termékének legnagyobb részét közvetlenül elfogyasztja, lehetőleg keveset vásárol és ad el, szerszámait, ruházatát stb. a lehetőség szerint maga készíti.

Ennek alapján a naturálgazdaságot, a pénzgazdaságot és a hitelgazdaságot állították szembe egymással a társadalmi termelés három jellegzetes gazdasági mozgásformájaként.

Először is ez a három forma nem képvisel egyenértékű fejlődési fázisokat. Az úgynevezett hitelgazdaság maga is csak egyik formája a pénzgazdaságnak, mert mindkét megjelölés a maguk a termelők közötti forgalom [érintkezés, Verkehr] funkcióit, illetve módjait fejezi ki. A fejlett kapitalista termelésben a pénzgazdaság már csak mint a hitelgazdaság alapzata jelenik meg. Pénzgazdaság és hitelgazdaság tehát csak a tőkés termelés különböző fejlődési fokainak felelnek meg, de semmiképpen sem különböző önálló forgalmi formák a naturálgazdasággal szemben. Ugyanilyen joggal a naturálgazdaság egymástól igen különböző formáit is egyenértékű formákként lehetne szembeállítani a pénzgazdasággal és a hitelgazdasággal.

Másodszor: Minthogy a pénzgazdaság, hitelgazdaság kategóriákban nem a gazdaságot, azaz magát a termelési folyamatot hangsúlyozzák és emelik ki megkülönböztető jegyként, hanem a termelés különböző szereplői, vagyis a termelők között a gazdaságnak megfelelően kialakuló forgalmi módot, ezért az első kategóriánál is így kellene eljárni. Naturálgazdaság helyett tehát cseregazdaságot kellene mondani. A teljesen zárt naturálgazdaság, például a perui inka-állam*, e kategóriák egyikébe sem tartozna.

Harmadszor: A pénzgazdaság minden árutermelés közös vonása, s a termék a legkülönbözőbb társadalmi termelési organizmusokban jelenik meg

áruként. A tőkés termelést tehát csak az jellemezné, hogy a terméket milyen mértékben termelik kereskedelmi cikként, áruként, tehát milyen mértékben kell saját alkotóelemeinek is újból kereskedelmi cikként, áruként belekerülniök abba a gazdaságba, amelyből származik.

Valóban a tőkés termelés a termelés általános formájává lett árutermelés, de csak azért az, és fejlődése során azért válik egyre inkább azzá, mert itt a munka maga is áruként jelenik meg, mert a munkás a munkát, azaz munkaerejének funkcióját eladja, mégpedig feltevésünk szerint az újratermelési költségei által meghatározott értékén adja el. Abban a terjedelemben, amelyben a munka bérmunkává válik, válik a termelő ipari tőkéssé; ezért a tőkés termelés (tehát az árutermelés is) csak akkor jelenik meg egész terjedelmében, amikor a falusi közvetlen termelő is bérmunkás. A tőkés és bérmunkás közti viszonyban a pénzviszony, a vevő és eladó viszonya olyan viszonnyá lesz, amely benne rejlik magában a termelésben. Ez a viszony azonban alapzatát tekintve a termelés társadalmi jellegén, nem a forgalmi módon nyugszik; megfordítva, az utóbbi az előbbiből fakad. Egyébként megfelel a polgári látókörnek, ahol az üzletelés foglalja le az egész elmét, hogy nem a termelési mód jellegében látják a neki megfelelő forgalmi mód alapzatát, hanem megfordítva.[7]

A tőkés pénz formájában kevesebb értéket dob a forgalomba, mint amennyit onnan kihúz, mert áru formájában több értéket dob be, mint amennyit áru formájában a forgalomból elvont. Amennyiben pusztán mint a tőke megszemélyesítése, mint ipari tőkés funkcionál, áruérték-kínálata mindig nagyobb, mint áruérték-kereslete. Ha kínálata és kereslete fedné egymást, az e tekintetben azt jelentené, hogy tőkéje nem értékesült; nem funkcionált volna termelőtőkeként; a termelőtőke olyan árutőkévé változott volna át, amely nem terhes értéktöbblettel; a termelési folyamat során nem húzott volna ki a munkaerőből értéktöbbletet áruformában, tehát egyáltalában nem funkcionált volna tőkeként; kell hogy a tőkés valóban „drágábban adjon el, mint ahogyan vásárolt", de ez csak azért sikerül neki, mert a tőkés termelési folyamat révén az általa vásárolt olcsóbb, mivel kisebb értékű árut átváltoztatta nagyobb értékű, tehát drágább áruvá. Nem azért ad el drágábban, mert áruját értéke fölött adja el, hanem mert az eladott áru értéke nagyobb, mint termelési elemeinek értékösszege.

---

[7] Idáig V. kézirat. – A következő rész, a fejezet végéig, egy 1877-ből vagy 1878-ból származó füzetben könyvkivonatok között levő megjegyzés.

A tőkés tőkéjének értékesítési rátája annál nagyobb, minél nagyobb a különbség kínálata és kereslete között, azaz minél inkább meghaladja az általa kínált áruk értéke az általa keresett árukét. Célja nem az, hogy a kettő fedje, hanem hogy lehetőleg ne fedje egymást, hogy kínálata nagyobb legyen, mint kereslete.

Ami érvényes az egyes tőkésre, az érvényes a tőkésosztályra is.

Amennyiben a tőkés pusztán az ipari tőke megszemélyesítője, annyiban saját kereslete csak termelési eszközökre és munkaerőre irányuló kereslet. Termelési eszközök iránti kereslete értékét tekintve kisebb előlegezett tőkéjénél; kisebb értékben vásárol termelési eszközöket, mint amennyi tőkéjének az értéke, s ezért még sokkal kisebb értékben, mint az árutőke értéke, amelyet eladásra kínál.

Ami a tőkés munkaerő iránti keresletét illeti, ezt értékét tekintve az határozza meg, hogy változó tőkéje hogyan aránylik össztőkéjéhez, tehát = $v : C$, s ezért a tőkés termelésben kisebb arányban nő, mint termelési eszközök iránti kereslete. A tőkés egyre növekvő mértékben inkább vevő *Te*-re, mint *M*-re.

Minthogy a munkás munkabérét legtöbbnyire létfenntartási eszközökre, mégpedig túlnyomórészt szükséges létfenntartási eszközökre váltja át, ezért a tőkés munkaerő iránti kereslete közvetve egyúttal a munkásosztály fogyasztásába bekerülő létfenntartási eszközök iránti kereslet. Ez a kereslet azonban = v, s egy atommal sem nagyobb (ha a munkás megtakarít a béréből – a hitelviszonyokat itt szükségképpen figyelmen kívül hagyjuk –, ez azt jelenti, hogy bérének egy részét kinccsé változtatja és pro tanto [ennek arányában] nem támaszt keresletet, nem lép fel vevőként). A tőkés keresletének felső határa = $C = c+v$, kínálata azonban = $c+v+m$; ha tehát árutőkéjének összetétele $80_c+20_v+20_m$, akkor kereslete = 80_c+20_v, tehát értékét tekintve $^1/_5$-del kisebb, mint kínálata. Minél nagyobb az általa termelt m tömegének százalékaránya (a profitráta), annál kisebb lesz kereslete a kínálatához viszonyítva. Bár a tőkésnek munkaerőre, s ezért közvetve a szükséges létfenntartási eszközökre irányuló kereslete a termelés haladásával fokozódóan kisebbé válik termelési eszközök iránti keresletéhez képest, másrészt nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy *Te* iránti kereslete folytonosan kisebb, napról napra számítva, mint tőkéje. Termelési eszközök iránti kereslete tehát értékét tekintve szükségképpen mindig kisebb, mint annak az ugyanakkora tőkével és egyébként azonos körülmények között dolgozó tőkésnek az áruterméke, aki neki ezeket a termelési eszközöket szállítja. Hogy nem egy tőkés szállít, hanem sok, az mit sem változtat a dolgon. Tegyük fel, hogy tőkésünk tőkéje 1000 £, s ennek állandó része = 800 £; akkor kereslete a

termelési eszközöket gyártó valamennyi többi tőkés irányában = 800 £; ezek 1000 £ tőkével (akármennyi jut is ebből egyre és akármekkora része is az egy tőkésre jutó mennyiség tőkésünk össztőkéjének) ugyanazon profitráta mellett 1200 £ értékű termelési eszközt állítanak elő; tőkésünk kereslete tehát a többi tőkés kínálatának csak kétharmadát fedezi, saját összkereslete viszont – értéknagyságát tekintve – csak négyötöde saját kínálatának.

Most még futólag, mintegy előlegezve, meg kell vizsgálnunk a megtérülést. Tegyük fel, hogy tőkésünk össztőkéje 5000 £, ebből 4000 £ álló- és 1000 £ forgótőke; ez az 1000 a fenti feltevés szerint = $800_c + 200_v$. Forgótőkéjének évente ötször kell megtérülnie ahhoz, hogy össztőkéje évente egyszer megtérüljön; áruterméke akkor = 6000 £, tehát 1000 £-gel nagyobb, mint előlegezett tőkéje, ami megint ugyanazt az értéktöbbletarányt adja, mint fentebb:

$5000\,C : 1000_m = 100_{(c+v)} : 20_m$. Ez a megtérülés tehát mit sem változtat a tőkés összkereslete és összkínálata közti arányon, az előbbi most is $^1/_5$-del kisebb, mint az utóbbi.

Tegyük fel, hogy tőkésünknek 10 év alatt kell megújítania állótőkéjét. Évente tehát $^1/_{10}$ részt = 400 £-et ír le amortizációra. Ezáltal az első év végén már csak 3600 £ értékkel rendelkezik állótőkében + 400 £-gel pénzben. Amennyiben javítások szükségesek és nem haladják meg az átlagos mértéket, ezek nem egyebek, mint utólagosan eszközölt tőkebefektetések. Úgy tekinthetjük a dolgot, mintha a tőkés a javítási költségeket mindjárt beszámította volna befektetett tőkéje értékének becslésénél, amennyiben ez belekerül az évi árutermékbe, úgyhogy e költségek benne foglaltatnak az $^1/_{10}$ amortizációban. (Ha javítási szükséglete valójában kisebb az átlagosnál, ez az ő haszna, ha pedig nagyobb, az ő kára. Ez azonban az ugyanazon iparágban foglalatoskodó tőkések egész osztályára nézve kiegyenlítődik.) Bár össztőkéjének évente egyszeri megtérülése esetén tőkésünk évi kereslete = 5000 £ marad, vagyis egyenlő az eredetileg előlegezett tőkeértékkel, mégis a tőke forgó részére vonatkozóan mindenesetre növekszik, az álló részre vonatkozóan viszont állandóan csökken.

Térjünk most rá az újratermelésre. Tegyük fel, hogy a tőkés az egész p értéktöbbletet elfogyasztja és csupán az eredeti C tőkenagyságot váltja át ismét termelőtőkére. A tőkés kereslete most értékét tekintve egyenlő kínálatával. De nem egyenlő tőkéjének mozgása tekintetében; hanem mint tőkés a kínálatának (értéknagysága szerint) csupán $^4/_5$-ére támaszt keresletet; $^1/_5$-öt mint nem-tőkés fogyaszt el, nem tőkési funkciójában, hanem magánszükségletére vagy élvezetére.

Számítása százalékosan ekkor a következő:

mint tőkés, kereslete = 100, kínálata = 120
mint élvhajhász, „ = 20, „ = —
Összes kereslete = 120, kínálata = 120.

Ez az előfeltételezés egyúttal előfeltételezi azt, hogy tőkés termelés sem létezik, és ezért nem létezik maga az ipari tőkés sem. Mert a kapitalizmus már alapzatában megszűnik azzal az előfeltételezéssel, hogy nem maga a meggazdagodás, hanem az élvezet hat mint indítóok.

De ez az előfeltételezés technikailag is lehetetlen. A tőkésnek nemcsak hogy tartaléktőkét kell képeznie, hogy védekezhessék az áringadozások ellen és hogy kivárhassa a kedvező konjunktúrát vételre és eladásra; tőkét kell felhalmoznia, hogy ezzel kibővítse a termelést és termelő organizmusába bekebelezze a technika vívmányait.

Ahhoz, hogy tőkét halmozzon fel, először is az értéktöbblet egy részét pénzformában, ahogyan a forgalomból hozzá áramlott, ki kell vonnia a forgalomból, s mint kincset növekedni kell hagynia, amíg ez nem ölti a régi vállalkozás kibővítéséhez vagy egy mellékvállalkozás megnyitásához szükséges méreteket. Amíg a kincsképzés tart, nem növeli a tőkés keresletét; a pénz be van fagyasztva; nem von el az árupiacról áruegyenértéket annak a pénzegyenértéknek a fejében, amelyet a piacra vitt áru fejében onnan elvont.

A hitelt itt figyelmen kívül hagyjuk; s a hitel területére tartozik az, ha például a tőkés a pénzt, ahogy felgyülemlik, kamatok ellenében bankban helyezi el folyószámlán.

Ötödik fejezet

A forgalmi idő[8]

A tőke mozgása a termelés területén és a forgalom területének két fázisán át, mint láttuk, időbeli egymásutánban megy végbe. A termelés területén való tartózkodásának tartama a tőke termelési ideje, a forgalom területén való tartózkodásának tartama a forgalmi ideje. A teljes idő, amely alatt körforgását leírja, ezért egyenlő a termelési idő és a forgalmi idő összegével.

A termelési idő természetesen magában foglalja a munkafolyamat időszakát, de ez utóbbi nem öleli fel az előbbit. Először is emlékeztetünk arra, hogy az állandó tőke egy része olyan munkaeszközökben létezik, mint gépek, épületek stb., amelyek életük végéig szolgálnak ugyanazokban a mindig újra ismétlődő munkafolyamatokban. A munkafolyamat periodikus megszakítása, például éjjel, megszakítja ugyan e munkaeszközök funkcionálását, de nem a termelési helyen való tartózkodásukat. Oda tartoznak nemcsak funkcionálásuk közben, hanem akkor is, amikor nem funkcionálnak. Másrészt a tőkésnek meghatározott készletet kell tartania nyersanyagból és segédanyagokból, hogy a termelési folyamat hosszabb vagy rövidebb időn át az előzetesen meghatározott méretekben menjen végbe és ne függjön a napi piaci kínálat véletleneitől. A nyersanyagoknak stb. ez a készlete csak fokozatosan kerül termelő fogyasztásra. Ezért különbség van e készlet termelési ideje[9] és funkcionálási ideje között. A termelési eszközök egyáltalában-való termelési ideje magában foglalja tehát 1. azt az időt, amely alatt mint termelési eszközök funkcionálnak, tehát a termelési folyamatban szolgálnak, 2. a szüneteket, amelyek alatt a termelési folyamat – tehát az abba bekebelezett termelési eszközök funkcionálása is – megszakad, 3. azt az időt, amely alatt a termelési eszközök készenlétben vannak ugyan, mint a folya-

[8] Innen kezdve IV. kézirat.

[9] A termelési idő itt aktívan értendő: a termelési eszközök termelési ideje itt nem az az idő, amely alatt megtermelik őket, hanem amely alatt részt vesznek valamely árutermék termelési folyamatában. – *F. E.*

mat feltételei, tehát már termelőtőkét képviselnek, de még nem kerültek bele a termelési folyamatba.

Az eddig szemügyre vett különbség mindenkor a termelőtőkének a termelés területén való tartózkodási ideje és a termelési folyamatban való tartózkodási ideje közötti különbség. De előfordulhat, hogy maga a termelési folyamat teszi szükségessé a munkafolyamat, s ezért a munkaidő olyan megszakításait, szüneteit, amelyek során a munkatárgyat emberi munka további hozzáadása nélkül teszik ki fizikai folyamatok hatásának. Ebben az esetben a termelési folyamat, ennélfogva a termelési eszközök funkcionálása folytatódik, noha a munkafolyamat, s ezért a termelési eszközöknek munkaeszközökként való funkcionálása megszakadt. Így például a gabona, amelyet elvetettek, a bor, amely a pincében forr, sok iparnak, például a cserzőüzemeknek a munkaanyaga, amely vegyi folyamatok hatása alá kerül. A termelési idő hosszabb, mint a munkaidő. Kettőjük különbsége a termelési időnek a munkaidő feletti többlete. Ez a többlet mindig azon alapul, hogy a termelőtőke *latens* módon a termelés területén tartózkodik, anélkül hogy magában a termelési folyamatban funkcionálna, vagy hogy a termelési folyamatban funkcionál, anélkül hogy a munkafolyamatban tartózkodna.

A latens termelőtőkének az a része, amely csak a termelési folyamat feltételeként van készenlétben, mint a fonodában a gyapot, a szén stb., sem termék- sem értékképzőként nem működik. Ez parlagon heverő tőke, noha hevertetése feltétele a termelési folyamat megszakítatlan folyásának. Azok az épületek, berendezések stb., amelyekre a termelőkészlet (a latens tőke) tárolásához van szükség, feltételei a termelési folyamatnak, s ezért alkotórészei az előlegezett termelőtőkének. Funkciójukat azzal töltik be, hogy a termelő alkotórészeket az előzetes stádiumban megőrzik. Amennyiben munkafolyamatokra e stádiumban szükség van, ezek megdrágítják a nyersanyagot stb., de termelő munkák, s értéktöbbletet hoznak létre, mert e munka egy részét, mint minden egyéb bérmunkáét, nem fizetik meg. A teljes termelési folyamat szokásos megszakításai, tehát azok az időközök, amelyekben a termelőtőke nem funkcionál, sem értéket, sem értéktöbbletet nem termelnek. Innen ered a tőkéseknek az a törekvése, hogy éjjel is dolgoztassanak. (I. könyv, 8. fej. 4.) – A munkaidőt megszakító közök, amelyeken a munkatárgynak a termelési folyamat során át kell mennie, sem értéket, sem értéktöbbletet nem hoznak létre; de elősegítik a termék létrejöttét, életének egy részét alkotják, olyan folyamatot, amelyen át kell mennie. A berendezések stb. értéke annak az egész időnek az arányában tevődik át a termékre, amely alatt ezek funkcionálnak; a terméket maga a munka juttatta ebbe a stádiumba, s e berendezések használata éppúgy feltétele a

termelésnek, mint a gyapot egy részének elporlása, amely rész nem kerül bele a termékbe, de értékét mégis átviszi arra. A latens tőke másik része, például az épületek, gépek stb., azaz a munkaeszközök, amelyeknek funkcionálását csak a termelési folyamat szabályos szünetei szakítják meg – a termelés csökkentése, válságok stb. következtében beálló szabálytalan megszakítások merő veszteségek –, hozzátesz értéket, anélkül hogy a termékképzésbe belekerülne; azt az összértéket, amelyet a termékhez hozzátesz, átlagos élettartama határozza meg; veszít értékéből, mert veszít használati értékéből, akkor is, amikor funkcionál és akkor is, amikor nem funkcionál.

Végül annak az állandó tőkerésznek az értéke, amely továbbra is ott van a termelési folyamatban, noha a munkafolyamat megszakadt, újra megjelenik a termelési folyamat eredményében. Itt maga a munka helyezi a termelési eszközöket olyan feltételek közé, hogy maguktól bizonyos természeti folyamatokon esnek át, amelyeknek eredménye egy meghatározott hasznos hatás, vagy használati értékük formájának megváltozása. A munka a termelési eszközök értékét mindig átviszi a termékre, amennyiben azokat valóban célszerűen, mint termelési eszközöket fogyasztja el. Ezen mit sem változtat, hogy a munkának e hatás eléréséhez folyamatosan kell-e a munkaeszközökkel a munkatárgyra hatnia, avagy csak az első lökést kell megadnia, azáltal hogy a termelési eszközöket olyan feltételek közé helyezi, hogy ezek maguktól, a munka további közreműködése nélkül, természeti folyamatok következtében, a szándékolt módon megváltoznak.

Bármi is az oka annak, hogy a termelési idő a munkaidőt meghaladja – akár az, hogy bizonyos termelési eszközök csak latens termelőtőkék, tehát még olyan szakaszban vannak, amely a valóságos termelési folyamatot csupán előkészíti, akár az, hogy saját funkcionálásukat a termelési folyamaton belül e folyamat szünetei megszakítják, akár, végül, hogy maga a termelési folyamat a munkafolyamat megszakításait teszi szükségessé –, a termelési eszközök egyetlen ilyen esetben sem funkcionálnak munka felszívójaként. Nem szívnak fel munkát, tehát többletmunkát sem. Ezért amíg a termelőtőke a termelési idejének a munkaidőn felüli részében tartózkodik, addig nem értékesül, bármennyire elválaszthatatlan is az értékesítési folyamat véghezvitele ezektől a szünetektől. Világos, hogy minél inkább fedi egymást a termelési idő és a munkaidő, annál nagyobb valamely adott termelőtőkének adott időtartamon belüli termelékenysége és értékesülése. Innen ered a tőkés termelésnek az a tendenciája, hogy a termelési időnek a munkaidő feletti többletét lehetőleg lerövidítse. De bár a tőke termelési ideje eltérhet munkaidejétől, az előbbi mégis mindig magában foglalja az utóbbit, s maga a többlet feltétele a termelési folyamatnak. A termelési idő tehát

mindig az az idő, amely alatt a tőke használati értékeket termel és önmagát értékesíti, ennélfogva termelőtőkeként funkcionál, noha ez olyan időt is magában foglal, amelyben a tőke vagy latens, vagy termel ugyan, de nem értékesül.

A forgalom területén a tőke mint árutőke és mint pénztőke tartózkodik. Két forgalmi folyamata abból áll, hogy áruformából pénzformába és pénzformából áruformába változik át. Az a körülmény, hogy az áru pénzzé való átváltozása itt egyúttal az áruba bekebelezett értéktöbblet realizálása, s hogy a pénz áruvá való átváltozása egyúttal a tőkeérték átváltozása vagy visszaváltozása termelési elemeinek alakjába, mit sem változtat azon, hogy ezek a folyamatok, mint forgalmi folyamatok, az egyszerű árumetamorfózis folyamatai.

Forgalmi idő és termelési idő kizárják egymást. Forgalmi ideje alatt a tőke nem funkcionál termelőtőkeként, s ezért sem árut, sem értéktöbbletet nem termel. Ha a körforgást a legegyszerűbb formájában vesszük szemügyre, úgyhogy a teljes tőkeérték mindenkor egyszerre lép át az egyik fázisból a másikba, akkor nyilvánvaló, hogy a termelési folyamat, tehát a tőke önértékesítése is, megszakad arra az időre, ameddig forgalmi ideje tart, s hogy a forgalmi idő hosszától függően a termelési folyamat gyorsabban vagy lassabban újul meg. Ha ellenben a tőke különböző részei egymás után mennek át a körforgáson, úgyhogy a teljes tőkeérték körforgása különböző adagjainak körforgásában egymás után megy végbe, akkor világos, hogy minél hosszabbra nyúlik a tőkeérték hányadainak a forgalom területén való állandó tartózkodása, annál kisebbnek kell lennie az állandóan a termelés területén funkcionáló részének. A forgalmi idő kitágulása vagy összehúzódása ezért negatív korlátként hat a termelési időnek vagyis annak a terjedelemnek az összehúzódására vagy kitágulására, amelyben egy adott nagyságú tőke termelőtőkeként funkcionál. Minél inkább csak eszmeiek a tőke forgalmi metamorfózisai, azaz minél inkább válik egyenlővé a forgalmi idő a nullával, vagy közeledik hozzá, annál inkább funkcionál a tőke, annál nagyobb lesz termelékenysége és önértékesítése. Ha például egy tőkés megrendelésre dolgozik, úgyhogy a terméket leszállításakor kifizetik, s a fizetés a saját termelési eszközeiben történik, akkor a forgalmi idő nullához közeledik.

A tőke forgalmi ideje tehát egyáltalában korlátozza termelési idejét és ezért értékesítési folyamatát is. Mégpedig tartamának arányában korlátozza az utóbbit. Ez a tartam viszont igen különböző mértékben növekedhet vagy csökkenhet, s ezért igen különböző fokban korlátozhatja a tőke termelési

idejét. A politikai gazdaságtan azonban csak azt látja, ami *megjelenik*, tudniillik a forgalmi idő hatását a tőke értékesítési folyamatára egyáltalában. Ezt a negatív hatást pozitívnak fogja fel, mert következményei pozitívak. E látszathoz annál is inkább ragaszkodik, mert ez azt látszik bizonyítani, hogy a tőke az önértékesítés misztikus forrásával rendelkezik, amely független a tőke termelési folyamatától, s ezért a munka kizsákmányolásától, és a forgalom területén ered. Később látni fogjuk, hogy ez a látszat még a tudományos gazdaságtant is megtéveszti. Megszilárdítják ezt a látszatot, mint ugyancsak ki fog tűnni, különböző jelenségek: 1. a profit kiszámításának tőkés módja, amelyben a negatív ok pozitívként szerepel, mivel különböző területeken befektetett tőkéknél, amelyeken csak a forgalmi idő különböző, a hosszabb forgalmi idő úgy hat, mint az áremelkedés oka, egyszóval mint egyik oka a profitok kiegyenlítődésének. 2. A forgalmi idő csak egyik mozzanata a megtérülés idejének; az utóbbi azonban magában foglalja a termelési, illetve újratermelési időt. Amiről a termelési idő tehet, az látszólag a forgalmi időnek köszönhető. 3. Az áruk változó tőkére (munkabérre) való átváltásának feltétele előzetes átváltozásuk pénzzé. A tőkefelhalmozás esetében tehát a pótlólagos változó tőkére való átváltás a forgalom területén, vagyis a forgalmi idő alatt megy végbe. Ezért úgy látszik, mintha a vele adott felhalmozás a forgalmi időnek lenne köszönhető.

A forgalom területén a tőke – ilyen vagy amolyan sorrendben – befutja a két ellenkező, *Á–P* és *P–Á* fázist. Forgalmi ideje is két részre oszlik tehát, arra az időre, amely az áruból pénzzé, és arra, amely a pénzből áruvá való átváltozáshoz szükséges. Már az egyszerű áruforgalom elemzéséből (I. könyv, 3. fej.) tudjuk, hogy *Á–P*, az eladás, a tőke metamorfózisának legnehezebb része, s ezért szokásos körülmények között ez tölti be a forgalmi idő legnagyobb részét. Mint pénz, az érték olyan formában van meg, hogy bármikor átváltható. Mint áru, csak a pénzzé való átváltoztatás útján szerezheti meg azt az alakot, amelyben közvetlenül kicserélhető és ezért bármikor hatékony. A tőke forgalmi folyamatának *P–Á* fázisában viszont arról van szó, hogy olyan árukká változzék át, amelyek a termelőtőke meghatározott elemei egy adott befektetésben. A termelési eszközök esetleg nincsenek meg a piacon, hanem előbb meg kell őket termelni, vagy távoli piacokról kell beszerezni, vagy szokásos kínálatukban kiesések vannak, árváltozások történnek stb., egyszóval egy sereg olyan körülmény merülhet fel, amely nem vehető észre a *P–Á* egyszerű formaváltozásban, de amely a forgalmi fázis e részéhez is egyszer több, másszor kevesebb időt vesz igénybe. *Á–P* és *P–Á* nemcsak időben, de térben is elválhat egymástól, vagyis a vásárlási és az eladási piac térbelileg különbözhet. Sőt például gyáraknál a bevásárló

és az eladó gyakran két különböző személy. Az árutermelésben a forgalom ugyanolyan szükséges, mint maga a termelés, tehát a forgalom szereplői ugyanolyan szükségesek, mint a termelés szereplői. Az újratermelési folyamat a tőke mindkét funkcióját magában foglalja, tehát annak a szükségességét is, hogy valaki képviselje ezeket a funkciókat, akár a tőkés maga, akár bérmunkásai, ügynökei. Ez azonban éppúgy nem ok a forgalom szereplőinek és a termelés szereplőinek az összecserélésére, mint ahogy nem ok arra sem, hogy az árutőke és a pénztőke funkcióit összecseréljék a termelőtőke funkcióival. A forgalom szereplőit a termelés szereplőinek kell megfizetniök. De minthogy azok a tőkések, akik maguk végzik a bevásárlást és eladást, ezzel a művelettel sem terméket, sem értéket nem teremtenek, nem változtat ezen az, ha vállalatuk terjedelme lehetővé és szükségessé teszi ezeknek a funkcióknak másokra történő áthárítását. Némely vállalatnál a bevásárlókat és eladókat a profitból való jutalékkal fizetik. Az a frázis, hogy őket a fogyasztók fizetik, nem segít. A fogyasztók csak annyiban fizethetnek, amennyiben maguk is mint a termelés szereplői termelnek maguknak egyenértéket árukban, vagy ilyet – akár különböző jogcímeken (mint a termelés szereplőinek társai stb.), akár személyes szolgálatok fejében – a termelés szereplőitől elsajátítanak.

Á–P és *P–Á* között van egy olyan különbség, amelynek semmi köze az áru és a pénz formakülönbségéhez, hanem a termelés tőkés jellegéből fakad. Önmagában véve mind *Á–P*, mind *P–Á* egy adott érték puszta áttétele egyik formából a másikba. De *Á'–P'* egyúttal realizálása az *Á'*-ben foglalt értéktöbbletnek. *P–Á* esetében nem ez a helyzet. Ezért az eladás fontosabb, mint a vétel. Normális feltételek között *P–Á* szükséges művelet a *P*-ben kifejezett érték értékesítése szempontjából, de nem realizálása értéktöbbletnek; bevezetés az értéktöbblet termeléséhez, nem pedig pótlás.

Az árutőke *Á'–P'* forgalmának bizonyos határokat szab maga az áruk létezési formája, használati értékként való létezésük. Az áruk természetüknél fogva mulandók. Ha tehát bizonyos időn belül nem kerülnek, rendeltetésük szerint, termelő vagy egyéni fogyasztásra, ha, másszóval, bizonyos időn belül nem kelnek el, akkor megromlanak, s használati értékükkel együtt azt a tulajdonságukat is elveszítik, hogy a csereérték hordozói. A bennük foglalt tőkeérték, illetve az erre rakódott értéktöbblet veszendőbe megy. A használati értékek csak akkor maradnak hordozói a maradandó és magát értékesítő tőkeértéknek, ha állandóan megújítják és újratermelik, ha ugyanolyan vagy másfajta új használati értékekkel helyettesítik őket. De újratermelésüknek állandóan megújuló feltétele az, hogy kész áruformájukban eladják őket, tehát az eladás közvetítésével bekerüljenek a termelő vagy az egyéni fogyasz-

tásba. Régi használati formájukat meghatározott időn belül meg kell változtatniok, hogy új formában tovább létezzenek. A csereérték csak azáltal marad fenn, hogy teste így állandóan megújul. A különböző áruk használati értékei gyorsabban vagy lassabban romlanak meg; termelésük és fogyasztásuk között tehát több vagy kevesebb idő telhet el; rövidebb vagy hosszabb ideig képesek tehát az *Á–P* forgalmi fázisban árutőkeként kitartani, mint áruk rövidebb vagy hosszabb forgalmi időt bírnak el anélkül, hogy tönkremennének. Az árutőke forgalmi idejének maga az árutest megromlása által vont határa az abszolút határa a forgalmi idő e részének, vagyis annak a forgalmi időnek, amelyet az árutőke mint árutőke tölthet el. Minél mulandóbb valamely áru, minél hamarabb kell ezért termelése után elfogyasztani, tehát eladni is, annál kisebb távolságra tud eljutni termelési helyétől, annál szűkebb tehát forgalmi területe térbelileg, annál inkább helyi jellegű az elhelyezési piaca. Minél mulandóbb ezért valamely áru, minél szűkebb abszolút korlátot szab fizikai sajátossága áruként való forgalma idejének, annál kevésbé alkalmas arra, hogy a tőkés termelés tárgya legyen. Az ilyen árut a tőkés termelés csak sűrűn lakott helyeken vagy olyan mértékben kerítheti hatalmába, amilyenben a földrajzi távolságok a szállítóeszközök fejlődése folytán összezsugorodnak. Valamely árucikk termelésének kevés kézben és sűrűn lakott helyen való összpontosulása azonban ilyen cikkek számára is viszonylag nagy piacot teremthet, mint például nagy sörgyáraknál, tejgazdaságoknál stb.

Hatodik fejezet

A forgalmi költségek

I. Tiszta forgalmi költségek

1. Vételi és eladási idő

A tőke formaváltozásai áruból pénzzé és pénzből áruvá egyúttal a tőkés ügyletei, a vétel és az eladás műveletei. Az az idő, amely alatt a tőkének ezek a formaváltozásai végbemennek, szubjektíven, a tőkés álláspontjáról, eladási és vételi idő, az az idő, amely alatt a tőkés a piacon mint eladó és vevő funkcionál. Mint ahogyan a tőke forgalmi ideje szükséges szakasza az újratermelési idejének, úgy az az idő, amely alatt a tőkés vesz és elad, a piacon kószál, szükséges szakasza annak az időnek, amely alatt tőkésként, azaz megszemélyesült tőkeként funkcionál. Üzleti idejének része ez.

{Minthogy feltettük, hogy az árukat értékükön veszik és adják el, ezért e műveleteknél csak ugyanannak az értéknek egyik formából a másikba, áruformából pénzformába és pénzformából áruformába való átváltásáról, állapotváltoztatásról van szó. Ha az árukat értékükön adják el, akkor az értéknagyság mind a vevő, mind az eladó kezében változatlan marad; csak létezési formája változott meg. Ha az árukat nem értékükön adják el, akkor az átváltott értékek összege marad változatlan; ami az egyik oldalon plusz, az a másikon mínusz.

De az *Á–P* és *P–Á* metamorfózisok vevő és eladó között lebonyolódó ügyletek; nekik időre van szükségük, hogy megegyezzenek, annál is inkább, mert itt harc folyik, amelyben mindkét fél arra törekszik, hogy túljárjon a másik eszén, s üzletemberek állnak szemben egymással, márpedig: „when Greek meets Greek then comes the tug of war"*. Az állapotváltoztatás időbe és munkaerőbe kerül, de nem azért, hogy értéket hozzanak létre, hanem hogy véghezvigyék az érték átváltását egyik formából a másikba, s ezt nem érinti a két fél kölcsönös próbálkozása, hogy ez alkalommal többlet mennyiségű értéket sajátítson el. Ez a munka, amelyet megnövel a két fél gonosz szándéka, éppúgy nem hoz létre értéket, mint ahogyan a bírósági eljárásra

fordított munka nem gyarapítja a per tárgyának értéknagyságát. Ezzel a munkával – amely szükséges mozzanata a teljes, a forgalmat is magában foglaló, illetve abban bennefoglalt tőkés termelési folyamatnak – úgy áll a dolog, mint mondjuk az elégetés munkájával egy hőfejlesztésre használt anyag esetében. Ez az elégetési munka nem hoz létre hőt, noha szükséges mozzanata az égési folyamatnak. Ahhoz például, hogy a szenet tüzelőanyagnak használjam el, egyesítenem kell oxigénnel s e célból szilárd állapotból gázneműbe kell átvinnem (mert a széndioxidban, az égés eredményében, a szén gázállapotban van), tehát változást kell előidéznem fizikai létezési formájában, illetve állapotában. A szilárd egésszé összekapcsolt szénmolekulák egymástól való elválasztásának és a szénmolekula egyes atomokra való szétbontásának meg kell előznie az új egyesülést, s ez bizonyos erőkifejtésbe kerül, amely tehát nem változik át hővé, hanem abból levonandó. Ezért ha az árubirtokosok nem tőkések, hanem önálló közvetlen termelők, akkor a vételre és eladásra fordított idő levonás a munkaidejükből, s ezért mindig (mind az ókorban, mind a középkorban) arra törekedtek, hogy az ilyen műveleteket ünnepnapokra tegyék.

A méretek, amelyeket az áruk forgalma a tőkések kezében ölt, természetesen nem változtathatják át ezt az értéket nem alkotó, hanem csak az érték formaváltozását közvetítő munkát értékalkotó munkává. Ugyancsak nem mehet végbe az átlényegülésnek ez a csodája személycsere révén sem, vagyis azáltal, hogy az ipari tőkések nem maguk végzik „az elégetés munkáját", hanem azt általuk fizetett más személyek kizárólagos foglalkozásává teszik. Ezek a más személyek munkaerejüket természetesen nem fogják az ipari tőkések szép szeméért rendelkezésükre bocsátani. A földbirtokos bérbeszedőjének vagy a bankszolgának szintén közömbös, hogy munkája egy fillérrel sem gyarapítja a haszonbérnek, illetve a másik bankba zsákokban átvitt aranydaraboknak az értéknagyságát.}[10]

A tőkés számára, aki másokat dolgoztat, a vétel és eladás fő funkcióvá válik. Minthogy sokak termékét nagyobb társadalmi méretekben sajátítja el, ezért a terméket ilyen méretekben is kell eladnia és később pénzből újra a termelés elemeivé visszaváltoztatnia. A vételi és eladási idő továbbra sem alkot értéket. Az illúziót a kereskedőtőke funkcionálása kelti. De anélkül, hogy erre itt még részletesebben kitérnénk, annyi már eleve világos: Ha a munka megosztása folytán egy önmagában véve nem-termelő funkció, amely azonban az újratermelés szükséges mozzanata, sokak mellékes tevékenységéből kevesek kizárólagos tevékenységévé, különös foglalkozásává

[10] A zárójelbe tett rész a VIII. kézirat végén levő megjegyzésből való.

válik, ezzel nem változik meg maga a funkció jellege. Meglehet, hogy *egy* kereskedő (akit itt pusztán az áruk formaváltozása agensének, pusztán vevőnek és eladónak tekintünk) műveleteivel a vételi és eladási időt *sok* termelő számára lerövidíti. Ekkor olyan gépnek tekintendő, amely csökkenti a haszontalan erőkifejtést, vagyis hozzásegít ahhoz, hogy idő szabaduljon fel a termelés számára.[11]

Az egyszerűség kedvéért (minthogy a kereskedőt mint tőkést és a kereskedőtőkét csak később vesszük szemügyre) tegyük fel, hogy ez a vásárló és eladó ágens olyan ember, aki eladja munkáját. Munkaerejét és munkaidejét ezekre az *Á–P* és *P–Á* műveletekre fordítja. Ezért ebből él, ahogy másvalaki például fonásból vagy pirulakészítésből. Szükséges funkciót végez, mert maga az újratermelési folyamat nem-termelő funkciókat is tartalmaz. Éppúgy dolgozik, mint bárki más, de munkájának tartalma nem hoz létre sem értéket, sem terméket. Ő maga a termelés faux frais-jéhez [járulékos költségeihez] tartozik. Haszna nem az, hogy nem-termelő funkciót termelő funkcióvá, vagy nem-termelő munkát termelő munkává változtat. Csoda volna, ha a funkció ilyen áthárításával efféle változást lehetne elérni. Ellenkezőleg, az a haszna, hogy a társadalom munkaerejének és munkaidejének kisebb része kötődik le ebben a nem-termelő funkcióban. Sőt ennél is több a haszon. Tegyük fel, hogy ez az ember puszta bérmunkás, akit – ha úgy tetszik – jobban fizetnek. Bármennyi is a fizetése, mint bérmunkás, idejének egy részében ingyen dolgozik. Naponta talán nyolc munkaóra értéktermékét kapja meg és tíz órán át funkcionál. A kétórai többletmunka, amelyet végez, éppúgy nem termel értéket, mint nyolcórai szükséges munkája, noha ez utóbbi révén megkapja a társadalmi termék egy részét. Először, a társadalom szempontjából tekintve, egy munkaerőt tíz órán át ebben a puszta forgalmi funkcióban használnak el továbbra is. Másra, termelő munkára nem használható.

[11] „A kereskedelem költségeit, noha szükségesek, terhes kiadásnak kell tekinteni." (*Quesnay*: „Analyse du Tableau économique", Daire kiadása, „Physiocrates", I. rész, Párizs 1846, 71. old.) – Quesnay szerint az a „profit", amelyet a konkurrencia a kereskedők között létrehoz, tudniillik azáltal, hogy kényszeríti őket „díjazásuk, illetve nyereségük leszállítására ... szigorúan véve csupán a *veszteség csökkenése* az elsőkézből eladó és a fogyasztó vevő számára. A kereskedelem költségeivel járó veszteség csökkenése nem *valóságos termék*, vagyis a gazdagságnak a kereskedelem révén elért növekedése, akár önmagában véve, egyszerűen mint cserét tekintjük a kereskedelmet, függetlenül a szállítási költségektől, akár a szállítási költségekkel együtt vesszük szemügyre." (145–146. old.) „A kereskedelem költségeit mindig a termékek eladói viselik, akik a vevők által fizetett teljes áratélveznék, ha nem volnának közvetítési költségek." (163. old.) A földtulajdonosok és a termelők „bért fizetnek", a kereskedők „bért kapnak". (*Quesnay*: „Dialogues sur le commerce", Daire kiadása, „Physiocrates", I. rész, Párizs 1846, 164. old.)

Másodszor azonban a társadalom nem fizeti meg ezt a kétórai többletmunkát, habár az egyén, aki végzi, ráfordította. A társadalom ezáltal nem sajátít el többletet termékben vagy értékben. De a forgalmi költségek, amelyeket az illető személy képvisel, egyötöddel, tíz óráról nyolc órára csökkennek. A társadalom nem fizet egyenértéket ennek az aktív forgalmi időnek az egyötödéért, amelynek ez az egyén az ágense. Ha azonban ezt az ágenst a tőkés használja fel, akkor a két óra meg nem fizetése az *ő* tőkéjének forgalmi költségeit csökkenti, mely forgalmi költségek levonást jelentenek bevételéből. Számára ez pozitív nyereség, mert tőkéje értékesítésének negatív korlátja összébb húzódik. Ameddig kis önálló árutermelők fordítják saját idejük egy részét vételre és eladásra, addig ez csak úgy jelentkezik, mint termelő funkciójuk közeiben ráfordított idő vagy mint termelési idejük csorbítása.

Az erre felhasznált idő minden körülmények között forgalmi költség, amely a forgalmazott értékekhez semmit sem tesz hozzá. Ez a költség szükséges az értékeknek áruformából pénzformába való áttételéhez. Amennyiben a tőkés árutermelő a forgalom szereplőjeként jelenik meg, a közvetlen árutermelőtől csak abban különbözik, hogy nagyobb méretekben ad el és vásárol, s ezért nagyobb terjedelemben funkcionál a forgalom szereplőjeként. Ha azonban üzletének terjedelme szükségessé vagy lehetővé teszi, hogy külön forgalmi ágenseket vásároljon (fogadjon fel) bérmunkásokként, ez a jelenség lényegén nem változtat. Bizonyos mennyiségű munkaerőt és munkaidőt a forgalmi folyamatra (amennyiben az puszta formaváltozás) kell fordítani. De ez most pótlólagos tőkekiadásként jelenik meg; a változó tőke egy részét arra kell kiadni, hogy megvásárolják ezeket a csak a forgalomban funkcionáló munkaerőket. Ez a tőkeelőleg sem terméket, sem értéket nem hoz létre. Pro tanto [ennek arányában] csökkenti azt a terjedelmet, amelyben az előlegezett tőke termelő módon funkcionál. Ez ugyanaz, mint ha a termék egy részét olyan géppé változtatnák, amely a termék fennmaradó részét megveszi és eladja. Ez a gép levonás a termékből. Nem működik közre a termelési folyamatban, noha csökkentheti a forgalomra fordított munkaerőt stb. Ez csupán a forgalmi költségek egy része.

2. Könyvvitel

A valóságos vétel és eladás mellett munkaidőt fordítanak a könyvvitelre, amelybe ezenkívül tárgyiasult munka is belekerül, toll, tinta, papiros, írópolc, irodaköltségek. Erre a funkcióra tehát egyrészt munkaerőt, másrészt munkaeszközöket fordítanak. Ezzel ugyanúgy áll a dolog, mint a vételi és eladási idővel.

Mint egység a körforgásaiban, mint folyamatot végző érték – akár a termelés területén, akár a forgalom területének két fázisában – a tőke csak eszmeileg, a számolópénz alakjában létezik, mindenekelőtt az árutermelő, illetve a tőkés árutermelő fejében. A könyvvitel, amely magában foglalja az árak meghatározását, vagyis az áruk árainak kiszámítását (árkalkuláció) is, ezt a mozgást rögzíti és ellenőrzi. A termelés és főként az értékesítés mozgása – amelyben az áruk csak mint értékhordozók szerepelnek, mint olyan dolgok nevei, amelyeknek eszmei értéklétezése számolópénzben van rögzítve – ilymódon jelképesen tükröződik az elképzelésben. Amíg az egyes árutermelő vagy csak a fejében könyvel (mint például a paraszt; csak a tőkés mezőgazdaság termeli ki a könyvvitellel dolgozó bérlőt), vagy csak mellékesen, termelési idején kívül könyveli kiadásait, bevételeit, a fizetési határidőket stb., addig nyilvánvaló, hogy ez a funkciója és a hozzá esetleg elhasznált munkaeszközök, mint például a papír stb., munkaidő és munkaeszközök pótlólagos felhasználását jelentik, ami szükséges ugyan, de levonás abból az időből, amelyet termelő módon használhat fel, valamint azokból a munkaeszközökből, amelyek a valóságos termelési folyamatban funkcionálnak, amelyek bekerülnek a termék- és értékképzésbe.[12] Magának a funkciónak a természete nem változik meg sem attól, hogy a tőkés árutermelő kezében összpontosulva nagy méreteket ölt és sok kis árutermelő funkciója helyett úgy jelenik meg, mint *egy* tőkés funkciója, mint egy nagyméretű termelési folyamatban fellépő funkció; sem attól, hogy elszakad azoktól a termelő funkcióktól, amelyeknek tartozéka volt és külön, kizárólag ezzel megbízott ágensek funkciójává önállósul.

A munka megosztása, valamely funkció önállósulása nem teszi ezt a funkciót termék- és értékalkotóvá, ha önmagában véve, tehát már önállósulása előtt nem volt az. Ha egy tőkés újonnan fekteti be tőkéjét, akkor egy részét könyvelő stb. megvásárlásába és a könyvvitel eszközeibe kell fektetnie. Ha tőkéje már funkcionál, állandó újratermelési folyamatában van, akkor árutermékének egy részét – pénzzé való átváltoztatás útján – állandóan vissza

[12] A középkorban mezőgazdasági könyvvitellel csak a kolostorokban találkozunk. Láttuk azonban (I. könyv, 343. [335.] old.), hogy már az ősrégi indiai közösségekben szerepel könyvelő, aki a mezőgazdasági munkát tartja nyilván. A könyvvitel itt a közösség egy tisztviselőjének kizárólagos funkciójává önállósult. A munka e megosztása folytán időt, fáradságot és költségeket takarítanak meg, de a termelés és a termelésre vonatkozó könyvvitel két ugyanannyira különböző dolog marad, mint a hajórakomány és a rakománylevél. A könyvelő személyében a közösség munkaerejének egy részét elvonták a termeléstől, és funkciója költségeit nem a saját munkája pótolja, hanem a közösségi termékből történő levonás. A tőkés könyvelőjével mutatis mutandis [megváltoztatva a megváltoztatandókat] ugyanúgy áll a dolog, mint az indiai közösség könyvelőjével. (A II. kéziratból.)

kell változtatnia könyvelőkké, írnokokká és hasonlókká. A tőkének ez a része nem vehet részt a termelési folyamatban és a forgalmi költségekhez, a teljes hozadékból eszközölt levonásokhoz tartozik. (Beleértve magát a munkaerőt is, amelyet kizárólag erre a funkcióra használnak.)

Bizonyos különbség van azonban a könyvvitelből fakadó költségek, illetve nem-termelő munkaidőráfordítás és a puszta vételi és eladási idő költségei között. Az utóbbiak csak a termelési folyamat meghatározott társadalmi formájából fakadnak, abból, hogy ez áruk termelésének a folyamata. A könyvvitel mint a folyamat ellenőrzése és eszmei egybefogása annál szükségesebbé válik, minél inkább társadalmi szinten megy végbe a folyamat és minél inkább elveszíti tisztán egyéni jellegét; a könyvvitel tehát a tőkés termelésben szükségesebb, mint az elaprózott kézműves- és paraszti üzemben, közösségi termelésben szükségesebb, mint tőkés termelésben. A könyvvitel költségei azonban csökkennek a termelés összpontosulásával és ahogy a könyvvitel egyre inkább társadalmivá válik.

Itt a puszta formametamorfózisból fakadó forgalmi költségek általános jellegéről van csak szó. Felesleges itt a költségek minden formájára részletesen kitérni. De hogy az érték puszta formaváltozásával kapcsolatos, tehát a termelési folyamat meghatározott társadalmi formájából fakadó formák, amelyek az egyéni árutermelőnél csak tovatűnő és alig észrevehető mozzanatok és a produktív funkciói mellett futnak vagy velük összefonódnak – hogy ezek mint tömegével fellépő forgalmi költségek mennyire ámulatba ejthetik a szemlélőt, az meglátszik a pénz puszta beszedésénél és kiadásánál, mihelyt ez bankoknak stb. vagy egyéni vállalatokban a pénztárosnak kizárólagos funkciójává önállósul és nagy méretekben összpontosul. Amiről nem szabad megfeledkeznünk, az az, hogy e forgalmi költségek alakjának megváltozása jellegüket nem változtatja meg.

3. Pénz

Akár áruként termelik, akár nem, a termék mindig anyagi alakja a gazdagságnak, használati érték, s az a rendeltetése, hogy az egyéni vagy termelő fogyasztásba kerüljön. Ha áru, akkor értéke eszmeileg létezik az árban, amely valóságos használati alakján mit sem változtat. Az azonban, hogy bizonyos áruk, mint például az arany és az ezüst, pénzként funkcionálnak és mint pénz kizárólag a forgalmi folyamatban tartózkodnak (mint kincs, tartalék stb. is a forgalom területén maradnak, bár latens módon), csak a termelési folyamat meghatározott társadalmi formájának a terméke, amely folyamat áruk termelési folyamata. Minthogy a tőkés termelés alapzatán az

áru válik a termék általános alakjává és a termékek zömét áruként termelik, és ezért fel kell ölteniök a pénzformát, minthogy tehát az árutömeg, a társadalmi gazdagság áruként funkcionáló része folyton növekszik – ezért itt a forgalmi eszközként, fizetési eszközként, tartalékként stb. funkcionáló arany és ezüst terjedelme is nő. Ezek a pénzként funkcionáló áruk sem az egyéni, sem a termelő fogyasztásba nem kerülnek bele. Társadalmi munka ez, olyan formában rögzítve, amelyben pusztán forgalmi gépezetül szolgál. Azon kívül, hogy a társadalmi gazdagság egy része ebbe a nem-termelő formába van lekötve, a pénz kopása megköveteli az állandó pótlását, vagyis több – termékformában levő – társadalmi munkának több arannyá és ezüstté való átváltoztatását. Ezek a pótlási költségek tőkés módon fejlett nemzeteknél jelentékenyek, mert egyáltalában a gazdagságnak pénz formájában lekötött része terjedelmes. Az arany és az ezüst, mint pénzáruk, olyan forgalmi költségei a társadalomnak, amelyek csak a termelés társadalmi formájából fakadnak. Az egyáltalában-való árutermelés járulékos költségei ezek, amelyek az árutermelés és különösen a tőkés termelés fejlődésével növekszenek. A társadalmi gazdagság olyan része ez, amelyet fel kell áldozni a forgalmi folyamatnak.[13]

II. Tárolási költségek

Az érték puszta formaváltozásából, az eszmeileg tekintett forgalomból eredő forgalmi költségek nem kerülnek bele az áruk értékébe. A rájuk kiadott tőkerészek a tőkés szempontjából puszta levonást jelentenek a termelő módon kiadott tőkéből. Más természetűek azok a forgalmi költségek, amelyeket most veszünk szemügyre. Ezek fakadhatnak olyan termelési folyamatokból, amelyek csak folytatódnak a forgalomban, tehát amelyek termelő jellegét a forgalmi forma csak leplezi. Másrészt előfordulhat, hogy társadalmi szempontból puszta költségek, akár eleven, akár tárgyiasult munka nem-termelő ráfordításai, amelyek azonban éppen ezáltal az egyéni tőkés számára értékalkotó módon hatnak, hozzátesznek árujának eladási árához. Ez már abból is következik, hogy e költségek különböző termelési területeken és olykor ugyanazon termelési terület különböző egyéni tőkéi számára is különbözők. Azáltal, hogy a költségeket hozzáteszik az áru árához, abban

[13] „A valamely országban forgalomban levő pénz az ország tőkéjének bizonyos része, amelyet teljesen elvontak a termelő céloktól, hogy megkönnyítsék vagy növeljék a fennmaradó rész termelékenységét; ezért éppannyira szükséges bizonyos mennyiségű gazdagság ahhoz, hogy az aranyat forgalmi eszköznek fogadják el, mint ahhoz, hogy bármilyen más termelés megkönnyítésére hivatott gépet készítsenek." („Economist", V. köt. 520. old.)

a mértékben osztják el őket, amelyben az egyéni tőkésekre jutnak. De minden munka, amely értéket tesz hozzá, értéktöbbletet is tehet hozzá és tőkés alapzaton mindig tesz hozzá értéktöbbletet, mert az általa alkotott érték a munka saját nagyságától, az értéktöbblet pedig attól függ, hogy milyen mértékben fizeti meg a tőkés a munkát. Olyan költségek tehát, amelyek az árut megdrágítják, anélkül hogy használati értéket tennének hozzá, amelyek tehát a társadalom szempontjából a termelés járulékos költségeihez tartoznak, az egyéni tőkés számára a meggazdagodás forrásai lehetnek. Másrészt mivel az, amit az áru árához hozzátesznek, ezeket a forgalmi költségeket csak egyenletesen osztja el, improduktív jellegük ezzel nem szűnik meg. A biztosító társaságok például az egyéni tőkések veszteségeit elosztják a tőkésosztály között. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az így kiegyenlített veszteségek ne lennének továbbra is veszteségek a társadalmi össztőke szempontjából.

1. Készletalkotás egyáltalában

A termék, amikor mint árutőke létezik, vagyis a piacon tartózkodik, tehát abban a közbenső időben, amikor már kikerült a termelési folyamatból, de még nem került be a fogyasztási folyamatba, árukészletet alkot. Mint piacon levő áru, és ezért a készlet alakjában, az árutőke minden körforgásban kettősen jelenik meg, egyrészt mint annak a folyamatot végző tőkének az áruterméke, amelynek körforgását vizsgáljuk; másrészt viszont mint egy másik tőke áruterméke, amelynek ott kell lennie a piacon, hogy megvásárolják és termelőtőkévé változtassák. Lehetséges persze, hogy ezt az utóbbi árutőkét csak rendelésre termelik. Akkor a körforgás megszakad, amíg meg nem termelték. A termelési és újratermelési folyamat zavartalansága azonban megköveteli, hogy áruk (termelési eszközök) bizonyos tömege állandóan a piacon legyen, tehát készletet alkosson. Ugyanígy a termelőtőke magában foglalja a munkaerő megvásárlását, s a pénzforma itt csak értékformája olyan létfenntartási eszközöknek, amelyeket a munkásnak nagyrészt ott kell találnia a piacon. E paragrafus további folyamán erre részletesebben kitérünk. Itt ez a pont már megvan. Ha a folyamatot végző tőkeérték álláspontjára helyezkedünk, amely árutermékké változott át és most el kell adni, vagyis pénzzé kell visszaváltoztatni, amely tehát most mint árutőke funkcionál a piacon, akkor ez az állapot, amelyben készletet alkot, célszerűtlen, kényszerű időzés a piacon. Minél gyorsabban adják el, annál zavartalanabb az újratermelési folyamat. Az *Á'–P'* formaváltozásban való időzés akadályozza a valóságos anyagcserét, amelynek a tőke körforgásában

végbe kell mennie, valamint a tőkének termelőtőkeként való további funkcionálását. Másrészt *P–Á* számára az áru állandó jelenléte a piacon, az árukészlet úgy jelenik meg, mint feltétele az újratermelési folyamat zavartalanságának valamint új vagy pótlólagos tőke befektetésének.

Ahhoz, hogy az árutőke mint árukészlet a piacon tartózkodjék, épületekre, raktárakra, tartályokra, árutárolókra, tehát állandó tőke ráfordítására van szükség; de szükség van arra is, hogy munkaerőket fizessenek, akik az árukat tárolóikba beraktározzák. Az áruk ezenkívül romlandók és ki vannak téve káros elemi erők hatásának. Megóvásukra pótlólagos tőkét kell ráfordítani, részint munkaeszközökben, tárgyi formában, részint munkaerőben.[14]

A tőkének árutőke és ezért árukészlet formájában való létezése tehát költségeket okoz, amelyek, minthogy nem tartoznak a termelés területéhez, a forgalmi költségekhez számítanak. Ezek a forgalmi költségek az I. alatt felsoroltaktól abban különböznek, hogy bizonyos mértékben belekerülnek az áruk értékébe, tehát az árut megdrágítják. Az árukészlet fenntartására és tárolására szolgáló tőkét és munkaerőt minden körülmények között elvonják a közvetlen termelési folyamattól. Másrészt az itt felhasznált tőkéket, beleszámítva a munkaerőt mint a tőke alkotórészét, a társadalmi termékből kell pótolni. Ráfordításuk ezért úgy hat, mint a munka termelőerejének a csökkenése, úgyhogy egy meghatározott hasznos hatás eléréséhez nagyobb mennyiségű tőkére és munkára van szükség. Ezek *járulékos költségek* [*Unkosten*].

Amennyiben mármost a készletalkotás által okozott forgalmi költségek csak a meglevő értékek áruformából pénzformába való átváltoztatásának időtartamából, tehát csak a termelési folyamat meghatározott társadalmi formájából fakadnak (csak abból, hogy a terméket áruként termelik, s ezért a pénzzé való átváltozást is el kell végeznie), annyiban teljesen azonos jellegűek az I. alatt felsorolt forgalmi költségekkel. Másrészt az áruk értéke itt csak azért konzerválódik, illetve gyarapszik, mert a használati értéket, magát a terméket, meghatározott tárgyi feltételek közé juttatják, amelyek tőke-

[14] Corbet 1841-ben a búza raktározási költségeit kilenchónapos idényre így számítja ki: $^1/_2$% mennyiségi veszteség, 3% a búzaár kamata, 2% a raktár bére, 1% megforgatási és rakodási díj, $^1/_2$% a szállítás munkájáért, összesen 7%, vagyis 50 sh.-es búzaár esetén quarteronként 3 sh. 6 d. (*Th. Corbet*: „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals etc.", London 1841. [140. old.]) Liverpooli kereskedőknek a Vasúti Bizottság előtt tett vallomásai szerint a gabona raktározásának (tiszta) költségei 1865-ben havonta quarteronként 2 d.-re, vagyis tonnánként 9–10 d.-re rúgtak. („Royal Commission on Railways", 1867, Evidence, 19. old., 331. sz.)

ráfordításba kerülnek, és olyan műveleteknek vetik alá, amelyek útján pótlólagos munka hat a használati értékekre. Ezzel szemben az áruértékek kiszámítása, az e folyamatot nyilvántartó könyvvitel, valamint a vételi és eladási ügyletek nincsenek hatással arra a használati értékre, amelyben az áruérték létezik. Ezeknek csak az áruérték formájával van dolguk. Ezért, noha az előfeltételezett esetben a készletalkotásnak (amely itt kényszerűség) ezek a járulékos költségei csupán a formaváltozás elhúzódásából és e formaváltozás szükségességéből fakadnak, mégis különböznek az I. alatt felsorolt járulékos költségektől abban, hogy céljuk nem az érték formaváltozása, hanem az érték fenntartása, amely az áruban mint termékben, mint használati értékben létezik, s ezért csak a terméknek, magának a használati értéknek a fenntartásával tartható fenn. A használati érték itt nem emelkedik és gyarapszik, ellenkezőleg, csökken. Csökkenését azonban korlátozzák, s a használati értéket fenntartják. Az áruban létező előlegezett értéket sem emelik itt. De új munkát, tárgyiasult és eleven munkát tesznek hozzá.

A továbbiakban meg kell vizsgálni, hogy ezek a járulékos költségek mennyire erednek az árutermelés sajátságos jellegéből egyáltalában és az árutermelésből annak általános, abszolút formájában, azaz a tőkés árutermelésből; másrészt mennyire közösek minden társadalmi termelésben, s itt, a tőkés termelésben, csak különös alakot, különös megjelenési formát öltenek.

A. Smith azt a mesébe illő nézetet állította fel, hogy a készletalkotás a tőkés termelés sajátságos jelensége.[15] Újabb közgazdászok, például Lalor, ellenkezőleg azt állítják, hogy a tőkés termelés fejlődésével a készletalkotás csökken. Sőt Sismondi ezt a tőkés termelés egyik árnyoldalának tekinti.*

Valójában a készlet három formában létezik: termelőtőke formájában, egyéni fogyasztási alap formájában és árukészlet vagy árutőke formájában. A készlet az egyik formában viszonylag csökken, ha a másikban nő, bár abszolút nagyságát tekintve mindhárom formában egyidejűleg növekedhet.

Magától értetődő, hogy ott, ahol a termelés közvetlenül a saját szükséglet kielégítésére irányul, és csak kisebb részben termelnek cserére, vagyis eladásra, tehát ahol a társadalmi termék egyáltalában nem vagy csak kisebb részében ölt áruformát, ott az áru formájában levő készlet, vagyis az árukészlet, a gazdagságnak csak jelentéktelen, elenyésző részét alkotja. A fogyasztási alap azonban itt viszonylag nagy, főként a tulajdonképpeni létfenntartási eszközökből. Csak a régimódi parasztgazdaságot kell megnéznünk. A termék túlnyomó része itt közvetlenül, anélkül hogy árukészletet alkotna

[15] II. könyv, Bevezetés.

– éppen mert birtokosa kezében marad –, átváltozik termelési eszközök, illetve létfenntartási eszközök készletévé. Nem ölti fel az árukészlet formáját, s éppen ezért A. Smith szerint azokban a társadalmakban, amelyek ilyen termelési módon alapulnak, nincs készlet. A. Smith összecseréli a készlet formáját magával a készlettel, s azt hiszi, hogy a társadalom eddig máról holnapra élt, vagyis rábízta magát a másnap véletlenére.[16] Ez gyerekes félreértés.

A termelőtőke formájában a készlet olyan termelési eszközök formájában létezik, amelyek már a termelési folyamatban vannak, vagy legalábbis a termelő kezében, tehát latens módon már a termelési folyamatban. Korábban láttuk, hogy a munka termelékenységének fejlődésével, tehát a tőkés termelési mód fejlődésével is – amely minden előző termelési módnál jobban fejleszti a munka társadalmi termelőerejét – állandóan nő a munkaeszközök formájában a folyamatba egyszer és mindenkorra bekebelezett és benne folyton ismétlődően, hosszabb vagy rövidebb periódusokban funkcionáló termelési eszközök (épületek, gépek stb.) tömege, s hogy ez a növekedés előfeltétele és egyúttal következménye a munka társadalmi termelőereje fejlődésének. A gazdagságnak ebben a formájában való nemcsak abszolút, hanem relatív növekedése (v. ö. I. könyv, 23. fej. 2.) mindenekelőtt a tőkés termelési módot jellemzi. Az állandó tőke anyagi létezési formái, a termelési eszközök, azonban nemcsak ilyesfajta munkaeszközökből állanak, hanem úgyszintén a feldolgozás legkülönbözőbb fokán levő munkaanyagból és segédanyagokból. A termelés méreteivel és a munka termelőerejének kooperáció, munkamegosztás, gépi berendezés stb. révén elért emelkedésével nő a napi újratermelési folyamatba bekerülő nyersanyag,

[16] Szemben A. Smith nézetével, amely szerint a készletalkotás csak a terméknek áruvá és a fogyasztási készletnek árukészletté való átváltozásából fakad, valójában ez a formaváltozás a saját szükségletre való termelésből az árutermelésre történő átmenet során igen heves válságokat okoz a termelők gazdaságában. Indiában például egészen a legújabb időkig „szokásban volt, hogy a gabonát, amelyért a bőség éveiben keveset lehetett kapni, nagy mennyiségben elraktározzák". („East India (Bengal and Orissa Famine), House of Commons", 1867, I. 230–231. old., 74. sz.) Az amerikai polgárháború következtében hirtelen megnövekedett a kereslet gyapot, juta stb. iránt, és ez India sok részében oda vezetett, hogy a rizstermesztést erősen korlátozták, a rizsárak emelkedtek és a termelők régi rizskészleteiket eladták. Ehhez 1864–66-ban még hozzájárult az Ausztráliába, Madagaszkárba stb. történt példátlan méretű rizskivitel. Innen ered az 1866. évi éhínség akut jellege; csupán Orissa kerületében egymillió embert ragadott el (i. m. 174., 175., 213., 214. és III.: „East India (Bengal and Orissa Famine), Papers relating to the Famine in Behar", 32., 33. old., ahol kiemelik, hogy az éhínség egyik oka a „drain of old stock" [régi készletek kiapadása]). (A II. kéziratból.)

segédanyagok stb. tömege. Ezeknek az elemeknek a termelés helyén készenlétben kell lenniök. Ennek a termelőtőke formájában létező készletnek a terjedelme tehát abszolúte nő. Ahhoz, hogy a folyamatban ne következzék be fennakadás – egészen függetlenül attól, hogy ezt a készletet naponta vagy csupán meghatározott időközökben lehet megújítani – mindig nagyobb halom nyersanyagot stb. kell a termelés helyén készenlétben tartani, mint amennyit például naponta vagy hetente elhasználnak. A folyamat folytonossága azt követeli, hogy feltételeinek megléte ne függjön sem napi bevásárlásoknál lehetséges megszakítástól, sem attól, hogy az áruterméket naponta vagy hetenként adják el és ezért csak rendszertelenül változtatható vissza termelési elemeivé. Ezzel szemben nyilvánvaló, hogy a termelőtőke igen különböző terjedelemben lehet latens, vagyis alkothat készletet. Nagy különbség például az, hogy a fonógyárosnak gyapotból vagy szénből háromhavi vagy egyhavi készletet kell-e tartania. Láthatjuk, hogy ez a készlet relatíve csökkenhet, noha abszolúte növekszik.

Ez különböző feltételektől függ, amelyek lényegében mind azon a nagyobb gyorsaságon, szabályosságon és biztonságon alapulnak, amellyel a nyersanyag szükséges tömegéhez mindig úgy lehet hozzájutni, hogy a termelési folyamat soha ne szakadjon meg. Minél kevésbé teljesítik ezeket a feltételeket, tehát minél kevésbé biztos, szabályos és gyors az anyagellátás, annál nagyobbnak kell lennie a termelőtőke latens részének, vagyis a nyersanyagok stb. még feldolgozásra váró készletének a termelő kezén. Ezek a feltételek fordítottan arányosak a tőkés termelésnek és ezért a társadalmi munka termelőerejének fejlettségével. Fordítottan arányos tehát az ebben a formában levő készlet is.

De az, ami itt a készlet csökkeneséként jelenik meg (például Lalornál), részben csak az árutőke formájában levő készlet, vagyis a tulajdonképpeni árukészlet csökkenése; tehát pusztán formaváltozása ugyanannak a készletnek. Ha például a belföldön naponta kitermelt szén tömege, tehát a széntermelés mérete és energiája nagy, akkor a fonógyárosnak nincs szüksége nagy szénraktárra ahhoz, hogy termelése folyamatosságát biztosítsa. A szénszállítás állandó és biztos megújulása feleslegessé teszi ezt. Másodszor: A gyorsaság, amellyel valamely folyamat terméke termelési eszközként átmehet egy másik folyamatba, függ a szállítási és közlekedési eszközök fejlettségétől. Itt nagy szerepet játszik a szállítás olcsósága. Például a szénnek állandóan megújuló szállítása a bányából a fonodába drágább volna, mint a fonodának nagyobb szénmennyiséggel hosszabb időre való ellátása, amikor is a szállítás viszonylag olcsóbb. Ez a két eddig szemügyre vett körülmény magából a termelési folyamatból ered. Harmadszor hatással van a hitelrendszer

fejlettsége. Minél kevésbé függ a fonógyáros gyapot-, szén- stb. készletének megújítása tekintetében fonalának közvetlen eladásától – s minél fejlettebb a hitelrendszer, annál csekélyebb ez a közvetlen függőség –, annál kisebb lehet ezeknek a készleteknek a viszonylagos nagysága ahhoz, hogy a fonal eladásának véletleneitől függetlenül, adott szinten, folyamatos fonaltermelést biztosítsanak. De, negyedszer, sok nyersanyag, félgyártmány stb. termeléséhez hosszabb időszakra van szükség, s ez kiváltképpen érvényes minden mezőgazdasági eredetű nyersanyagra. Ha tehát a termelési folyamat megszakítását el akarják kerülni, akkor ezekből meghatározott készlettel kell rendelkezni arra az egész időre, amely alatt az új termék még nem pótolhatja a régit. Ha ez a készlet az ipari tőkésnél csökken, ez csak azt bizonyítja, hogy a kereskedőnél levő árukészlet formájában növekszik. A szállítási eszközök fejlődése például lehetővé teszi a behozatali kikötőben fekvő gyapot gyors átszállítását Liverpoolból Manchesterbe, úgyhogy a gyáros, szükségletétől függően, viszonylag kis adagokban újíthatja meg gyapotkészletét. Ekkor azonban ugyanez a gyapot annál nagyobb tömegben fekszik árukészletként a liverpooli kereskedőknél. Lalor és mások tehát nem vették észre, hogy pusztán a készlet formája változik. A társadalmi tőkét tekintve pedig itt továbbra is ugyanaz a terméktömeg van meg készlet formájában. Egy-egy ország számára az a terjedelem, amelyben például egy évre szükséges tömegnek készen kell állnia, a szállítási eszközök fejlődésével csökken. Ha sok gőz- és vitorláshajó közlekedik Amerika és Anglia között, akkor Anglia számára több alkalom nyílik gyapotkészletének megújítására, tehát az átlagosan raktáron tartandó gyapotkészlet tömege Angliában csökken. Ugyanilyen hatással van a világpiac fejlődése és ugyanazon árucikk beszerzési forrásainak ebből fakadó megsokszorozódása. Az árut részletekben szállítják különböző országokból és különböző időpontokban.

2. Tulajdonképpeni árukészlet

Láttuk már: a tőkés termelés alapzatán az áru a termék általános formájává válik, mégpedig annál inkább, minél jobban kifejlődik terjedelemben és mélységben a tőkés termelés. Mind a régebbi termelési módokhoz, mind a tőkés termelési mód kevésbé fejlett fokához képest tehát – még a termelés azonos terjedelme esetén is – a termék hasonlíthatatlanul nagyobb része létezik áruként. De minden áru – tehát minden árutőke is, amely nem egyéb, mint áru, de a tőkeérték létezési formáját alkotó áru –, ha termelési területéről nem kerül közvetlenül bele a termelő vagy az egyéni fogyasztásba, tehát közben a piacon tartózkodik, eleme az árukészletnek. Önmagában véve ezért

– a termelés változatlan terjedelme esetén – az árukészlet (azaz a termék áruformájának ez az önállósulása és rögződése) a tőkés termeléssel növekszik. Láttuk már, hogy ez csak a készlet formaváltozása, azaz hogy az egyik oldalon azért növekszik a készlet áruformában, mert a másikon csökken közvetlen termelési vagy fogyasztási készlet formájában. Csupán a készlet társadalmi formája változik. Ha ugyanakkor az árukészletnek nemcsak a relatív nagysága nő meg a társadalmi össztermékhez képest, hanem abszolút nagysága is, akkor ez azért van, mert a tőkés termeléssel együtt az össztermék tömege is nő.

Ahogy a tőkés termelés fejlődik, a termelés méreteit egyre kevésbé a termék iránti közvetlen kereslet határozza meg, s egyre inkább az egyéni tőkés rendelkezésére álló tőke terjedelme, a tőkéjének értékesítésére való törekvés, valamint termelési folyamata folytonosságának és kibővítésének szükségessége. Ezzel mindegyik különös termelési ágban szükségképpen nő az a terméktömeg, amely mint áru a piacon tartózkodik, vagyis elhelyezést keres. Növekszik a rövidebb vagy hosszabb időre árutőke formájában rögzített tőke tömege. Növekszik ennélfogva az árukészlet.

Végül, a társadalom túlnyomó részét bérmunkásokká változtatják, olyan emberekké, akik máról holnapra élnek, bérüket hetenként kapják meg és naponta költik el, akiknek tehát meg kell találniok létfenntartási eszközeiket mint készletet. Bármennyire cserélődnek e készlet egyes elemei, egy részüknek mindig fenn kell akadnia, hogy a készlet állandó áramlásban maradhasson.

Mindezek a mozzanatok a termelés formájából, valamint abból a bennefoglalt formaváltozásból származnak, amelyen a terméknek a forgalmi folyamatban keresztül kell mennie.

Bármilyen a termékkészlet társadalmi formája, tárolása költségekkel jár: épületeket, tartályokat stb. kíván, amelyekben a terméket tartják; valamint termelési eszközöket és munkát, a termék jellege szerint többet vagy kevesebbet, kártékony behatások elhárítására. Minél koncentráltabbak társadalmilag a készletek, annál kisebbek viszonylag ezek a költségek. Ezek a kiadások mindig a társadalmi munka egy részét alkotják, akár tárgyiasult, akár eleven formában – tehát a tőkés formában ezek tőkekiadások –, amelyek magába a termékképzésbe nem kerülnek bele, tehát levonások a termékből. Szükségesek, a társadalmi gazdagság járulékos költségei. A társadalmi termék fenntartási költségei ezek, függetlenül attól, hogy a társadalmi terméknek az árukészlet elemeként való létezése pusztán a termelés társadalmi formájából, tehát az áruformából s annak szükségszerű formaváltozásából fakad-e, avagy az árukészletet csak úgy tekintjük, mint sajátos formáját a termékkész-

letnek, amely valamennyi társadalomban megvan, ha nem is *áru*készlet formájában, amely utóbbi a termékkészletnek a forgalmi folyamathoz tartozó formája.

A kérdés mármost az, milyen mértékben kerülnek bele ezek a költségek az áruk értékébe.

Ha a tőkés a termelési eszközökre és munkaerőre előlegezett tőkéjét termékké, eladásra szánt kész árutömeggé változtatta át, s ez eladhatatlanul raktáron marad, akkor erre az időre nemcsak tőkéjének értékesítési folyamata akad fenn. Azok a kiadások, amelyeket e készlet fenntartása épületekben, pótlólagos munkában stb. megkíván, tényleges veszteséget jelentenek. Aki az árut végül is megveszi, kinevetné a tőkést, ha az így panaszkodna: Árumat hat hónapon át nem tudtam eladni, s fenntartása e hat hónap alatt nemcsak azt jelentette, hogy ennyi és ennyi tőkém parlagon hevert, hanem még *x* járulékos költséget is okozott. Tant pis pour vous [annál rosszabb önre nézve], mondja a vevő. Ön mellett itt áll egy másik eladó, akinek áruja csak tegnapelőtt készült el. Az ön áruja raktáron hevert, s az idő vasfoga valószínűleg többé-kevésbé kikezdte. Önnek tehát olcsóbban kell eladnia, mint versenytársának. – Az áru életfeltételein mit sem változtat, hogy az árutermelő igazi termelője-e árujának, vagy tőkés termelője, tehát valójában csak az igazi termelők képviselője. Portékáját pénzzé kell változtatnia. Azok a járulékos költségek, amelyeket a terméknek áruformájában való rögződése az árutermelőnek okoz, az ő egyéni viszontagságaihoz tartoznak, s ezekkel az áru megvásárlója nem törődik. A vevő nem fizeti meg a termelőnek áruja forgalmi idejét. Még ha a tőkés, valóságos vagy vélt értékforradalmak idején, szándékosan tartja vissza áruját a piacról, akkor is ennek az értékforradalomnak a bekövetkezésétől, spekulációjának helyes vagy helytelen voltától függ, hogy a pótlólagos járulékos költségeket realizálja-e. De az értékforradalom nem az ő járulékos költségeinek a következménye. Amennyiben tehát a készletalkotás a forgalom fennakadása, annyiban az általa okozott költségek nem tesznek hozzá értéket az áruhoz. Másrészt nem lehetséges készlet anélkül, hogy a tőke a forgalom területén ne tartózkodna, hosszabb vagy rövidebb ideig ne vesztegelne áruformájában; tehát nincs készlet a forgalom fennakadása nélkül, mint ahogy pénz nem foroghat pénztartalék képződése nélkül. Tehát árukészlet nélkül nincs áruforgalom. A tőkés szembetalálja magát ezzel a szükségességgel, ha nem *Á'–P'*-ben, akkor *P–Á*-ban; nem saját árutőkéjére, de más tőkések árutőkéjére vonatkozóan, akik neki termelési eszközöket, munkásainak pedig létfenntartási eszközöket termelnek.

Úgy látszik, mintha a dolog lényegén mit sem változtathatna, hogy a készletalkotás önkéntes-e vagy kényszerű, azaz, hogy az árutermelő szándéko-

san tart-e készletet vagy azért alkotnak készletet az árui, mert magának a forgalmi folyamatnak a körülményei ellenállást fejtenek ki eladásukkal szemben. Mégis e kérdés megoldásához hasznos tudni, mi különbözteti meg az önkéntes készletalkotást a kényszerűtől. A kényszerű készletalkotás a forgalom fennakadásából fakad, illetve azzal azonos; ez a fennakadás az árutermelő tudásától független és akaratát keresztezi. Mi jellemzi az önkéntes készletalkotást? Az eladó továbbra is igyekszik a lehető leggyorsabban megszabadulni árujától. A terméket mint árut állandóan eladásra kínálja. Ha az eladástól elvonná, akkor terméke az árukészletnek csak lehetőség szerinti (δυνάμει), de nem tényleges (ἐνεργείᾳ) elemét alkotná. Az áru mint olyan, az ő számára továbbra is csak csereértékének hordozója, s mint ilyen csak azáltal és azután fejtheti ki hatását, hogy áruformáját leveti, s a pénzformát felölti.

Az árukészletnek bizonyos terjedelműnek kell lennie, hogy egy adott időszakban a kereslet terjedelmének megfeleljen. Emellett a vevők körének állandó bővülésére számítanak. Ahhoz például, hogy a készlet egy napra elegendő legyen, a piacon tartózkodó áruk egy részének állandóan áruformában kell vesztegelnie, miközben a másik rész áramlik, pénzzé változik. Igaz, hogy az a rész, amely fennakad, miközben a másik áramlik, állandóan csökken, mint ahogy magának a készletnek a terjedelme is csökken, míg végül teljesen eladják. Az áru fennakadásával itt tehát úgy számolnak, mint az áru eladásának szükséges feltételével. Az árukészlet terjedelmének továbbá nagyobbnak kell lennie a közepes eladásnál, vagyis a közepes kereslet terjedelménél. Különben az ezt meghaladó keresletet nem lehetne kielégíteni. Másrészt a készletet állandóan meg kell újítani, mert állandóan feloszlik. Ez a megújítás végső soron csak a termelésből, új áruszállítmányból eredhet. Hogy ez külföldről érkezik-e vagy sem, nem változtat a dolgon. A megújítás azoktól a periódusoktól függ, amelyek az áruk újratermeléséhez szükségesek. Az árukészletnek erre az időre elegendőnek kell lennie. Hogy nem marad az eredeti termelő kezén, hanem különböző tartályokon halad keresztül a nagykereskedőtől a kiskereskedőig, az csak a jelenséget változtatja meg, magát a dolgot nem. Társadalmilag tekintve a tőke egy része továbbra is árukészlet formájában tartózkodik, amíg az áru bele nem kerül a termelő vagy az egyéni fogyasztásba. Maga a termelő arra törekszik, hogy átlagos keresletének megfelelő raktárkészlete legyen, hogy ne függjön közvetlenül a termeléstől, és hogy állandó vevőkört biztosítson magának. A termelési periódusoknak megfelelően eladási határidők alakulnak ki, s az áru hosszabb vagy rövidebb ideig készletet alkot, amíg ugyanazon fajtájú új példányokkal nem helyettesíthető. Csak ez a készletalkotás biztosítja a forgalmi folya-

mat állandóságát és folyamatosságát, és ezért az újratermelési folyamatét is, amely a forgalmi folyamatot magában foglalja.

Emlékezzünk vissza: Előfordulhat, hogy *Á'–P'* az *Á* termelője számára már végbement, noha *Á* még a piacon tartózkodik. Ha a termelő maga akarná saját áruját raktáron tartani, amíg azt a végleges fogyasztó megveszi, akkor kettős tőkét kellene mozgásba hoznia, az egyiket mint az áru termelője, a másikat mint kereskedő. Magának az árunak a szempontjából – akár mint egyes árut, akár mint a társadalmi tőke alkotórészét tekintjük – mit sem változtat a dolgon, hogy a készletalkotás költségei az áru termelőjét terhelik-e, vagy kereskedők egész sorát *A*-tól *Z*-ig.

Amennyiben az árukészlet nem egyéb, mint áruformája annak a készletnek, amely a társadalmi termelés adott szintjén vagy mint termelési készlet (latens termelési alap), vagy mint fogyasztási alap (fogyasztási eszközök tartaléka) akkor is létezne, ha nem mint árukészlet létezne, annyiban a készlet fenntartásával járó költségek is, tehát a készletalkotás költségei – azaz az erre fordított tárgyiasult vagy eleven munka – csupán transzponált költségei a társadalmi termelési alap, illetve a társadalmi fogyasztási alap fenntartásának. Az áru értékének általuk okozott emelkedése ezeket a költségeket csak pro rata [arányosan] elosztja a különböző árukra, mivel a különböző árufajtáknál különbözőek. A készletalkotás költségei továbbra is levonást jelentenek a társadalmi gazdagságból, noha létezési feltételei közé tartoznak.

Az árukészlet csak annyiban normális, amennyiben feltétele az áruforgalomnak és maga is az áruforgalomban szükségszerűen keletkezett forma, amennyiben tehát ez a látszólagos stagnálás magának az áramlásnak a formája, mint ahogy pénztartalék képződése feltétele a pénzforgalomnak. Mihelyt azonban a forgalmi tartályaikban időző áruk nem adnak helyet a termelés soronkövetkező hullámának, tehát a tartályok túltelítődnek, akkor az árukészlet a forgalom fennakadása miatt bővül, mint ahogy a kincsek gyarapodnak, ha a pénzforgalom fennakad. Mellékes, hogy ez a fennakadás az ipari tőkés tárolóiban vagy a kereskedő raktáraiban következik-e be. Az árukészlet akkor nem feltétele a szakadatlan eladásnak, hanem következménye az áruk eladhatatlanságának. A költségek ugyanazok maradnak, de mivel most tisztára a formából, tudniillik az áruk pénzzé való átváltoztatásának szükségességéből és e metamorfózis nehézségéből fakadnak, ezért nem kerülnek bele az áru értékébe, hanem levonást, értékveszteséget jelentenek az érték realizálásában. Minthogy a normális és az abnormális készlet formára nem különbözik és mind a kettő a forgalom fennakadása, ezért a jelenségek összecserélhetők, s magukat a termelés szereplőit annál inkább

megtéveszthetik, mert a termelő számára tőkéjének forgalmi folyamata zavartalan lehet, noha áruinak forgalmi folyamata – amelyek a kereskedők kezébe mentek át – fennakad. Ha a termelés és a fogyasztás terjedelme felduzzad, akkor, egyébként változatlan körülmények között, felduzzad az árukészlet terjedelme is. Éppoly gyorsan újul meg és szívódik fel, mint azelőtt, de terjedelme nagyobb. Az árukészletnek a forgalom fennakadása következtében felduzzadt terjedelmét tehát tévesen az újratermelési folyamat bővülése tünetének lehet nézni, kivált amikor a hitelrendszer kifejlődése lehetőséget nyújt a valóságos mozgás misztifikálására.

A készletalkotás költségei a következőkből állnak: 1. a termék tömegének mennyiségi csökkenéséből (például lisztkészletnél); 2. a minőség romlásából; 3. a készlet fenntartásához szükséges tárgyiasult és eleven munkából.

III. Szállítási költségek

A forgalmi költségek minden részletére, például a csomagolásra, szortírozásra stb., itt nem kell kitérnünk. Az általános törvény az, hogy *mindazok a forgalmi költségek, amelyek csak az áru formaváltozásából fakadnak, semmiféle értéket nem tesznek hozzá az áruhoz.* Ezek csak az érték realizálásával, illetve egyik formából a másikba való átvitelével járó költségek. Az ezekre a költségekre fordított tőke (beleértve a parancsnoksága alatt álló munkát) a tőkés termelés járulékos költségeihez tartozik. Pótlásuknak a többlettermékből kell történnie, és ez, az egész tőkésosztályt tekintve, levonás az értéktöbbletből vagy a többlettermékből, mint ahogyan a munkás szempontjából elveszett idő az az idő, amelyre létfenntartási eszközei bevásárlásához van szüksége. A szállítási költségek azonban igen fontos szerepet játszanak, s ezért itt röviden meg kell még vizsgálnunk őket.

A tőke körforgásában és az ennek egyik szakaszát alkotó árumetamorfózisban végbemegy a társadalmi munka anyagcseréje. Ez az anyagcsere szükségessé teheti a termékek helyváltoztatását, valóságos mozgásukat egyik helyről a másikra. De végbemehet áruk forgalma fizikai mozgásuk nélkül, termékek szállítása pedig áruforgalom nélkül, sőt közvetlen termékcsere nélkül is. Az a ház, amelyet *A* elad *B*-nek, áruként forog, anélkül hogy lábra kelne. Mozgatható áruértékek, mint például gyapot vagy nyersvas, ugyanabban az áruraktárban vesztegelnek, miközben tucatnyi forgalmi folyamaton mennek keresztül, a spekulánsok megveszik és újra eladják őket.[17] Ami itt valóban mozog, az a dolog tulajdoni jogcíme, nem maga a dolog. Más-

[17] Storch ezt circulation factice-nek [mesterséges forgalomnak] nevezi.

részt például az inkák birodalmában a szállítóipar nagy szerepet játszott, noha a társadalmi termék nem forgott áruként és nem is cserekereskedelem útján került elosztásra.

Ha ezért a szállítóipar a tőkés termelés alapzatán forgalmi költségek okaként jelenik meg, ez a különös megjelenési forma mit sem változtat a dolog lényegén.

A termékek tömegét szállításuk nem növeli. A termékek természetes tulajdonságainak a szállítás által esetleg előidézett megváltozása sem szándékolt hasznos hatás, bizonyos kivételektől eltekintve, hanem elkerülhetetlen rossz. De a dolgok használati értéke csak fogyasztásukban valósul meg, és fogyasztásuk szükségessé teheti helyváltoztatásukat, tehát a szállítóipar pótlólagos termelési folyamatát. A szállítóiparba befektetett termelőtőke tehát hozzátesz értéket a szállított termékekhez, részint azáltal, hogy átviszi a szállítóeszközök értékét, részint azáltal, hogy a szállítómunka révén hozzátesz értéket. Ez az utóbbi hozzátett érték, mint minden tőkés termelésnél, munkabér pótlására és értéktöbbletre válik szét.

Minden termelési folyamatban nagy szerepet játszik a munkatárgy helyváltoztatása és az ehhez szükséges munkaeszközök és munkaerő – például a gyapotot átviszik a kártolóműhelyből a fonóműhelybe, a szenet felhozzák az aknából a felszínre. A kész terméknek mint készárunak az átkerülése az egyik önálló termelési helyről a másik, tőle térben távolfekvő termelési helyre ugyanaz a jelenség, csak nagyobb méretekben. A termékeknek az egyik termelési helyről a másikra való szállítását követi még a kész termékeknek a termelés területéről a fogyasztás területére való szállítása. A termék fogyasztásra csak akkor kész, amikor ezt a mozgást befejezte.

Mint korábban kimutattuk, az árutermelésnek általános törvénye, hogy a munka termelékenysége fordított arányban áll az általa előállított értékkel. Ez a törvény a szállítóiparra éppúgy érvényes, mint minden egyéb iparra. Minél kisebb munkamennyiséget, holt és eleven munkát kíván az árunak adott távolságra való elszállítása, annál nagyobb a munka termelőereje, és megfordítva.[18]

---

[18] Ricardo idézi Sayt, aki a kereskedelem egyik áldásának tekinti, hogy a szállítási költségek révén megdrágítja a termékeket, vagyis emeli azok értékét. „A kereskedelem", mondja Say, „lehetővé teszi számunkra, hogy az árut származási helyén megszerezzük és elszállítsuk egy másik helyre, ahol elfogyasztják; ennélfogva lehetővé teszi számunkra, hogy az áru értékét megnöveljük az első és a második helyen kialakult ára közötti egész különbözettel."* Ricardo ehhez megjegyzi: „Ez igaz, de hogyan tevődik hozzá ez a pótlólagos érték? Úgy, hogy a termelési költséghez hozzáadják először a szállítás kiadásait, másodszor a kereskedő által előlegezett tőke profitját. Az áru csak ugyanabból az okból értékesebb, amelyből minden más áru

Az az abszolút értéknagyság, amelyet a szállítás az árukhoz hozzátesz, egyébként változatlan körülmények között fordított arányban áll a szállítóipar termelőerejével és egyenes arányban a megteendő távolságokkal.

Az a relatív értékrész, amelyet a szállítási költségek, egyébként változatlan körülmények között, az áru árához hozzátesznek, egyenes arányban áll az áru térfogatával és súlyával. De igen sok a módosító körülmény. A szállítás például nagyobb vagy kisebb óvintézkedéseket, ennélfogva nagyobb vagy kisebb munka- és munkaeszköz-ráfordítást követel aszerint, hogy az áru mennyire törékeny, romlandó vagy robbanékony. Ezen a téren a vasutak urai nagyobb zsenialitásról tesznek tanúságot a legképtelenebb fajták megalkotásában, mint a botanikusok vagy a zoológusok. Az áruk osztályozása például az angol vasutakon köteteket tölt meg, és általános elvét tekintve az a tendenciája, hogy a javak sokféle természeti tulajdonságát megannyi szállítási hátránnyá és szokásos pénzkicsalási ürüggyé változtassa át. „Az az üveg, amelynek crate-je" (meghatározott űrtartalmú csomagolóláda) „azelőtt 11 £-et ért, most az ipar haladása és az üvegadó eltörlése következtében csak 2 £-et ér, de a szállítási költségek most is ugyanakkorák, sőt csatornai szállításnál magasabbak. Régebben az ólomüveg készítésére felhasznált üveget és üvegárukat Birminghamtől 50 mérföldnyi távolságon belül tonnánként 10 sh.-ért szállították. Most a fuvardíjat a háromszorosára emelték azzal az ürüggyel, hogy az áru törékenysége miatt nagy a kockázat. A valóban előforduló törésekért azonban nem fizet a vasútigazgatóság."[19] Továbbá az, hogy a szállítási költségek által hozzátett relatív értékrész fordított arányban áll az árucikk értékével, a vasutak urainak különös alap arra, hogy egy-egy cikket értékével egyenes arányban megadóztassanak. A gyárosok és kereskedők ilyen tárgyú panaszai az idézett jelentésben közölt tanúvallomások minden oldalán visszatérnek.

A tőkés termelési mód a szállítási és közlekedési eszközök fejlesztésével, valamint a szállítás koncentrációjával – méreteinek növelésével – csökkenti az egyes áru szállítási költségeit. Megnöveli a társadalmi munkának, eleven és tárgyiasult munkának azt a részét, amelyet áruk szállítására fordítanak, mert, először, a termékek nagy többségét árukká változtatja, azután a helyi piacokat távoliakkal helyettesíti.

értékesebbé válhat, mert több munkát fordítottak termelésére és szállítására, mielőtt a fogyasztó megveszi. Ezt nem szabad a kereskedelem előnyeként említeni." (*Ricardo*: „Principles of Political Economy", 3. kiad., London 1821, 309–310. old.)

[19] „Royal Commission on Railways", 31. old., 630. sz.

Az áruk forgalma, azaz tényleges térbeli mozgása az áru szállításában oldódik fel. A szállítóipar egyrészt önálló termelési ág, s ezért a termelőtőke külön befektetési területe. Másrészt megkülönbözteti a termelés többi ágaitól az, hogy úgy jelenik meg, mint a termelési folyamat folytatása a forgalmi folyamaton *belül* és a forgalmi folyamat *céljából*.

MÁSODIK SZAKASZ

A tőke megtérülése

Hetedik fejezet

Megtérülési idő és megtérülési szám

Láttuk: egy adott tőke teljes forgási ideje e tőke forgalmi idejének és termelési idejének összegével egyenlő. Ez a tőkeérték meghatározott formában történő előlegezésének pillanatától a folyamatot végző tőkeértéknek ugyanebbe a formába való visszatéréséig tartó időszakasz.

A tőkés termelés meghatározó célja mindig az előlegezett érték értékesítése, akár önálló formájában, azaz pénzformában előlegezik ezt az értéket, akár áruban, úgyhogy értékformájának az előlegezett áruk árában csak eszmei önállósága van. Mindkét esetben ez a tőkeérték a körforgása során különböző létezési formákon halad keresztül. Önmagával való azonosságát a tőkés könyveiben, vagyis a számolópénz formájában állapítják meg.

Akár a $P \ldots P'$, akár a $T \ldots T$ formát vesszük szemügyre, mindkét forma magában foglalja, 1. hogy az előlegezett érték mint tőkeérték funkcionált és értékesült; 2. hogy folyamatának elvégzése után visszatért abba a formába, amelyben a folyamatot megkezdte. Az előlegezett P érték értékesülése és egyúttal a tőke visszatérése ebbe a formába (a pénzformába) világosan látható a $P \ldots P'$-ben. De ugyanez történik a második formában is. A T kiindulópontja ugyanis a termelési elemek, adott értékű áruk megléte. Ez a forma magában foglalja ennek az értéknek az értékesülését (A' és P') és a visszatérést az eredeti formába, mert a második T-ben az előlegezett érték ismét a termelési elemek formájában jelenik meg, amelyben eredetileg előlegezték.

Korábban láttuk: „Ha a termelésnek tőkés formája van, akkor ugyanilyen formája van az újratermelésnek is. Ahogyan a tőkés termelési módban a munkafolyamat csak az értékesítési folyamat eszközeként jelenik meg, ugyanúgy az újratermelés is csak mint eszköz az előlegezett érték tőkeként, azaz magát értékesítő értékként való újratermeléséhez." (I. könyv, 21. fej. 588. [528.] old.)

A három forma: I. $P \ldots P'$, II. $T \ldots T$ és III. $Á' \ldots Á'$ között a különbség a következő: A II. forma ($T \ldots T$) azt fejezi ki, hogy a folyamat megújulása, az újratermelési folyamat valóban megtörténik, az I. forma pedig csak azt, hogy erre megvan a lehetőség. De mindkettő különbözik a III. formától abban, hogy a kiindulópont és ezért a visszatérési pont is az előlegezett tőkeérték, akár pénzalakban, akár a termelés anyagi elemeinek alakjában. $P \ldots P'$-ben a visszatérés $P' = P + p$. Ha a folyamatot ugyanazon a szinten újítják meg, akkor a kiindulópont megint P, és p ebbe nem kerül bele, hanem csak azt mutatja, hogy P tőkeként értékesült és ezért p értéktöbbletet hozott létre, de ezt ellökte magától. A $T \ldots T$ formában a kiindulópont ugyancsak a T termelési elemek formájában előlegezett tőkeérték. Ez a forma magában foglalja ennek értékesülését. Ha egyszerű újratermelés megy végbe, ugyanaz a tőkeérték ugyanabban a T formában kezdi meg újra folyamatát. Ha felhalmozás megy végbe, akkor most T' (értéknagyságát tekintve = $P' = Á'$) mint megnagyobbodott tőkeérték nyitja meg a folyamatot. De a folyamat megint az előlegezett tőkeérték kezdeti formájával kezdődik, habár nagyobb tőkeértékkel, mint azelőtt. Ezzel szemben a III. formában a tőkeérték nem mint előlegezett, hanem mint már értékesült tőkeérték kezdi meg a folyamatot, mint az áruk formájában levő teljes gazdagság, amelynek az előlegezett tőkeérték csak egy része. Ez az utóbbi forma fontos a harmadik szakasz szempontjából, ahol az egyes tőkék mozgását a társadalmi össztőke mozgásával összefüggésben tárgyaljuk. Nem használható viszont a tőke megtérülése szempontjából, amely mindig a tőkeérték előlegezésével kezdődik, akár pénz, akár áru formájában, és mindig feltételezi, hogy a keringő tőkeérték abban a formában tér vissza, amelyben előlegezték. Az I. és a II. körforgás közül az elsőt kell megragadni, ha főleg a megtérülésnek az értéktöbbletképzésre való befolyását, a másodikat, ha a megtérülésnek a termékképzésre való befolyását vesszük szemügyre.

A közgazdászok, minthogy nem különböztették meg a körforgások különféle formáit, nem vizsgálták meg ezeket különválasztva a tőke megtérülésére való vonatkozásukban sem. Rendszerint a $P \ldots P'$ formát veszik elő, mert ez uralkodik az egyes tőkésen, s ezt használja számvetésénél, még ha a pénz csak számolópénz alakjában alkot is kiindulópontot. Mások a termelési elemek formájában való kiadásból indulnak ki, amíg a visszaáramlás bekövetkezik, miközben szó sem esik arról, hogy a visszaáramlás milyen formában, áruban vagy pénzben történik-e. Például: „A gazdasági ciklus ... azaz a termelés egész menete, a kiadás időpontjától amíg a visszaáramlás bekövetkezik. A földművelésben ez a vetéssel kezdődik és az aratással végződik." („Economic Cycle ... the whole course of production, from the

time that outlays are made till returns are received. In agriculture seedtime is its commencement, and harvesting its ending." – *S. P. Newman*: „Elements of Political Economy", Andover és New York, 81. old.) Ismét mások *A'*-vel kezdik (III. forma): „A termelési kapcsolatok világát úgy tekinthetjük, hogy az egy körben forog, amelyet gazdasági ciklusnak nevezünk, s amelyben egy-egy körforgás befejeződött, mihelyt az üzlet, egymást követő műveleteinek végrehajtása után, ismét elérkezik a ponthoz, amelyről kiindult. Kezdetnek azt a pontot tekinthetjük, amelyen a tőkés megkapta azokat a bevételeket, amelyek révén tőkéje visszaáramlik hozzá; ettől a ponttól kezdve a tőkés újra nekilát annak, hogy munkásait felfogadja, s létfenntartásukat, helyesebben az ennek megszerzésére módot nyújtó hatalmat, nekik munkabér alakjában kiossza; tőlük az árucikkeket, amelyekkel kereskedik, elkészítve megkapja; ezeket a cikkeket piacra vigye, s ott a mozgások e sorának körforgását lezárja, azáltal hogy eladja e cikkeket, s az áruért befolyó bevételben megkapja a szóbanforgó időszakban eszközölt egész tőkekiadásának megtérítését." (*Th. Chalmers*: „On Political Economy", II. kiad., Glasgow 1832, 85. old.)

Mihelyt a teljes tőkeérték, amelyet valamely egyéni tőkés egy tetszőleges termelési ágba befektet, leírta mozgásának körforgását, ismét kezdeti formájában található, s most megismételheti ugyanazt a folyamatot. Ezt a körforgást meg kell ismételnie ahhoz, hogy az érték mint tőkeérték megörökítődjön és értékesüljön. Az egyes körforgás a tőke életében csak állandóan ismétlődő szakasz, tehát egy periódus. A $P \ldots P'$ periódus végén a tőke megint a pénztőke formájában van, amely újból átmegy a formaváltozások során, mely magában foglalja e tőke újratermelési, illetve értékesítési folyamatát. A $T \ldots T$ periódus végén a tőke megint a termelési elemek formájában van, amelyek előfeltételei újabb körforgásának. A tőke körforgását, nem magábanálló műveletként, hanem periodikus folyamatként való meghatározásában, a tőke megtérülésének nevezzük. E megtérülés tartamát a tőke termelési idejének és forgalmi idejének az összege adja. Ez az időösszeg a tőke megtérülési ideje. Ezért ez utóbbi méri a teljes tőkeérték egyik körforgási periódusától a következőig tartó időközt; méri a periodicitást a tőke életfolyamatában, vagy ha úgy tetszik, azt az időt, amely alatt ugyanazon tőkeérték értékesítési, illetve termelési folyamata megújul, ismétlődik.

Eltekintve azoktól az egyéni kalandoktól, amelyek egy adott tőke számára a megtérülési időt gyorsíthatják, vagyis megrövidíthetik, a tőkék megtérülési ideje különböző befektetési területeik szerint különbözik.

Mint ahogy a munkaerő funkcionálásának természetes mértékegysége a munkanap, úgy a folyamatot végző tőke megtérüléseinek természetes mér-

tékegysége az év. E mértékegységnek az a természeti bázisa, hogy a mérsékelt égövben, a tőkés termelés szülőföldjén, a földművelés legfontosabb termékei évi termékek.

Ha az évet mint a megtérülési idő mértékegységét U-val, egy meghatározott tőke megtérülési idejét u-val és megtérüléseinek számát n-nel jelöljük, akkor $n = \frac{U}{u}$. Ha tehát az u megtérülési idő például 3 hónap, akkor $n = {}^{12}/_{3} = 4$; a tőke egy évben 4 megtérülést végez, vagyis négyszer térül meg. Ha $u = 18$ hónap, akkor $n = {}^{12}/_{18} = {}^{2}/_{3}$, vagyis a tőke egy év alatt megtérülési idejének csak kétharmadát futja be. Ha tehát megtérülési ideje több évig tart, akkor egy év többszörösével számítják.

A tőkés számára tőkéjének megtérülési ideje az az idő, amelyre tőkéjét előlegeznie kell ahhoz, hogy értékesítse és eredeti alakjában visszakapja.

Mielőtt közelebbről megvizsgálnánk a megtérülés befolyását a termelési és értékesítési folyamatra, két új formát kell szemügyre vennünk, amelyek a tőkére a forgalmi folyamatból tapadnak rá és megtérülésének formájára hatással vannak.

Nyolcadik fejezet

Állótőke és forgótőke

I. A formakülönbségek

Láttuk az I. könyv 6. fejezetében [191–192. old.], hogy az állandó tőke egy része megtartja a közreműködésével előállított termékekkel szemben azt a meghatározott használati formáját, amelyben a termelési folyamatba belép. Ez a tőkerész tehát folytonosan ismétlődő munkafolyamatokban egy rövidebb vagy hosszabb perióduson át mindig újra ugyanazokat a funkciókat végzi. Ide tartoznak például a munkaépületek, gépek stb., egyszóval mindaz, amit *munkaeszközök* néven foglalunk össze. Az állandó tőkének ez a része abban az arányban ad át értéket a terméknek, amelyben saját használati értékével együtt saját csereértékét elveszíti. Ezt az értékátadást, vagyis az ilyen termelési eszköz értékének ezt az átvitelét a közreműködésével előállított termékre, átlagszámítással határozzák meg: a termelési eszköz funkcionálásának átlagos tartamával mérik, attól a pillanattól kezdve, amikor bekerül a termelési folyamatba, addig a pillanatig, amikor teljesen elhasználódott, tönkrement, s ugyanazon fajtájú új példánnyal kell pótolni, vagyis újra kell termelni.

Az állandó tőke e részének – a tulajdonképpeni munkaeszközöknek – a sajátságossága tehát a következő:

A tőke egy részét állandó tőke, azaz termelési eszközök formájában előlegezték, amelyek most a munkafolyamat tényezőiként funkcionálnak, amíg tart az önálló használati alak, amellyel a munkafolyamatba belépnek. A kész termékek, tehát a termékképzők is, amennyiben termékké változtak át, a termelési folyamatból kilökődnek, hogy mint áruk a termelés területéről átmenjenek a forgalom területére. A munkaeszközök viszont sohasem hagyják el a termelés területét, ha egyszer oda beléptek. Funkciójuk odaköti őket. Az előlegezett tőkeérték egy része ebben a formában *rögződik*, amelyet a munkaeszközöknek a termelési folyamatban betöltött funkciója határoz meg. A munkaeszköz funkcionálásával és ennélfogva elhasználódásával értékének egy része átmegy a termékre, másik része rögzítve marad a mun-

kaeszközben és ezért a termelési folyamatban. Az így rögzített érték folytonosan csökken mindaddig, amíg a munkaeszköz ki nem szolgált és ezért értéke is hosszabb vagy rövidebb periódus alatt el nem oszlott az állandóan megismételt munkafolyamatok sorából eredő termékek bizonyos tömegére. Amíg azonban még munkaeszközként működik, tehát nem kell ugyanazon fajtájú új példánnyal pótolni, addig mindig marad benne rögzítve állandó tőkeérték, miközben a benne eredetileg rögződött értéknek egy másik része átmegy a termékre és ennélfogva az árukészlet alkotórészeként forgalomba kerül. Minél tovább tart a munkaeszköz, minél lassabban kopik el, annál tovább marad az állandó tőkeérték ebben a használati formában rögzítve. Bármilyen is azonban tartósságának foka, az az arány, amelyben értékét átadja, mindig fordított arányban van teljes funkcionálási idejével. Ha két egyenlő értékű gép közül az egyik öt év alatt, a másik tíz év alatt kopik el, akkor egyenlő idő alatt az első kétszer annyi értéket ad át, mint a második.

A tőkeértéknek ez a munkaeszközben rögzített része éppúgy forog, mint minden más rész. Egyáltalán láttuk, hogy az egész tőkeérték állandó forgásban van s ezért ebben az értelemben minden tőke forgótőke. De az itt szemügyre vett tőkerész forgása sajátságos. Először is nem használati formájában forog, hanem csak értéke forog, mégpedig fokozatosan, apránként, abban a mértékben, ahogyan átmegy róla a termékre, amely áruként forog. Értékének egy része funkcionálásának egész tartama alatt állandóan benne rögzítve marad, önállóan azokkal az árukkal szemben, amelyeknek termelésében közreműködik. E sajátságossága miatt az állandó tőkének ez a része az *állótőke* formát ölti. Vele szemben a termelési folyamatra előlegezett tőke valamennyi egyéb anyagi alkotórésze *forgó-* vagy *folyótőke* [flüssiges Kapital]*.

A termelési eszközök egy része – tudniillik olyan segédanyagok, amelyeket maguk a munkaeszközök fogyasztanak el funkcionálásuk közben, mint a gőzgép a szenet; vagy amelyek csak elősegítik a folyamatot, mint a világítógáz stb. – anyagukat illetően nem kerülnek bele a termékbe. Csak értékük válik a termékérték részévé. A termék a saját forgalmában az ő értéküket is forgatja. Ez a sajátosságuk közös az állótőkével. De ezeket a termelési eszközöket minden munkafolyamatban, amelybe bekerülnek, teljesen elfogyasztják, tehát minden új munkafolyamat számára teljesen pótolni kell őket ugyanazon fajtájú új példányokkal. Nem őrzik meg funkcionálásuk közben önálló használati alakjukat. Funkcionálásuk közben tehát a tőkeérték egyetlen része sem marad e termelési eszközök régi használati alakjában, természeti formájában rögzítve. Az a körülmény, hogy a segédanyagoknak ez a része anyagát illetően nem kerül bele a termékbe, hanem csak

értéke szerint mint értékrész a termékértékbe kerül bele, s ami ezzel összefügg, hogy ezen anyagok funkcionálása a termelés területéhez van kötve, olyan közgazdászt, mint Ramsay (ugyanakkor összecserélve az állótőkét és az állandó tőkét), arra késztetett, hogy az állótőke kategóriáját alkalmazza rájuk.*

A termelési eszközöknek az a része, amely anyagát tekintve belekerül a termékbe, tehát a nyersanyag stb., ezáltal részben olyan formákra tesz szert, amelyekben később mint élvezeti cikk az egyéni fogyasztásba kerülhet. A tulajdonképpeni munkaeszközöket, az állótőke anyagi hordozóit csak termelő módon fogyasztják el, s nem kerülhetnek az egyéni fogyasztásba, mert nem kerülnek bele a közreműködésükkel előállított termékbe, illetve használati értékbe, hanem vele szemben teljes elhasználódásukig megőrzik önálló alakjukat. Kivételt alkotnak a szállítóeszközök. A termelő funkcionálásuk alatt, tehát a termelés területén való tartózkodásuk alatt előidézett hasznos hatás, a helyváltoztatás, vele egyidejűleg kerül egyéni fogyasztásra, például elfogyasztja az utazó. Az egyéni fogyasztó ebben az esetben meg is fizeti használatukat, mint ahogy megfizeti más fogyasztási eszközök használatát. Láttuk, hogy például a vegyi gyártásban nyersanyag és segédanyagok között elmosódik a különbség.** Így van ez munkaeszköz, segédanyag és nyersanyag között is. Így például a földművelésben a talajjavításra felhasznált anyagok mint termékképzők részben belekerülnek a növényi termékbe. Másrészt hatásuk hosszabb periódusra, például 4–5 évre oszlik el. Egy részük ezért anyagát tekintve belekerül a termékbe, s ezzel egyszersmind értékét is átviszi a termékre, másik részük viszont régi használati formájában marad és értékét is benne rögzíti. Ez az utóbbi rész továbbra is termelési eszköz, s ezért állótőke formáját ölti. Az ökör, mint igavonó állat, állótőke. Ha megeszik, nem mint munkaeszköz funkcionál, tehát nem is mint állótőke.

A meghatározás, amely a termelési eszközökre fordított tőkeérték egy részének az állótőke jellegét adja, kizárólag abban a sajátságos módban rejlik, ahogyan ez az érték forog. A forgásnak ez a sajátos módja abból a sajátos módból fakad, ahogyan a munkaeszköz az értékét a terméknek átadja, vagyis ahogyan mint értékképző a termelési folyamat alatt viselkedik. Ez a mód maga pedig abból fakad, hogy a munkaeszköz különös módon funkcionál a munkafolyamatban.

Tudjuk, hogy ugyanaz a használati érték, amely mint termék jön ki az egyik munkafolyamatból, mint termelési eszköz kerül be a másikba. Valamely termék csak azáltal lesz állótőkévé, hogy a termelési folyamatban munkaeszközként funkcionál. Ezzel szemben amikor maga is éppen hogy kilép

egy folyamatból, semmiképpen sem állótőke. Például egy gép mint a gépgyáros terméke, illetve áruja, e tőkés árutőkéjéhez tartozik. Állótőkévé csak vevőjének, annak a tőkésnek a kezében lesz, aki termelő módon használja fel.

Ha minden egyéb körülmény azonos, a munkaeszközök rögzítettségének foka tartósságukkal növekszik. E tartósságtól függ ugyanis, hogy mekkora a különbség a munkaeszközökben rögzített tőkeérték és ennek az értéknagyságnak ama része között, amelyet ismétlődő munkafolyamatokban a terméknek átad. Minél lassabban megy végbe ez az értékátadás – s a munkaeszköz ugyanazon munkafolyamat minden egyes megismétlésénél értéket ad át –, annál nagyobb a rögzített tőke, annál nagyobb a különbség a termelési folyamatban felhasznált és a benne elfogyasztott tőke között. Mihelyt ez a különbség eltűnt, a munkaeszköz élete lejárt és használati értékével együtt értékét is elveszítette. Már nem értékhordozó többé. Minthogy a munkaeszköz, akárcsak az állandó tőke bármely más anyagi hordozója, csupán abban a mértékben ad át értéket a terméknek, amelyben használati értékével együtt értékét is elveszíti, ezért világos, hogy minél lassabban veszíti el használati értékét, minél tovább tart ki a termelési folyamatban, annál hosszabb periódusón át marad rögzítve benne állandó tőkeérték.

Ha valamely olyan termelési eszköz, amely a szó tulajdonképpeni értelmében nem munkaeszköz – például segédanyag, nyersanyag, félgyártmány stb. –, az értékátadás és ezért értékének forgási módja tekintetében úgy viselkedik, mint a munkaeszközök, akkor ez ugyancsak állótőke anyagi hordozója, létezési formája. Ez a helyzet olyan már említett talajjavításoknál, amelyek több termelési periódusón vagy éven át ható vegyi alkotórészeket juttatnak a talajba. Itt az érték egy része a termék mellett még tovább létezik önálló alakjában, vagyis állótőke alakjában, egy másik értékrész viszont már átment a termékre és ezért vele együtt forog. Ebben az esetben nemcsak az állótőke egy értékrésze kerül bele a termékbe, hanem az a használati érték, az a szubsztancia is, amelyben ez az értékrész létezik.

Az alapvető tévedést – az álló- és forgótőke kategóriáknak az állandó és változó tőke kategóriákkal való összecserélését – figyelmen kívül hagyva, a közgazdászok eddigi fogalommeghatározásában mutatkozó zűrzavar mindenekelőtt a következő pontokon alapul:

Meghatározott tulajdonságokat, amelyek a munkaeszközökhöz anyagilag hozzátartoznak, az állótőke közvetlen tulajdonságaivá változtatnak, például a fizikai mozdulatlanságot, mondjuk egy háznál. Ekkor aztán mindig könnyű bebizonyítani, hogy más munkaeszközöknek, amelyek mint olyanok szintén állótőkék, ellenkező tulajdonságuk van, például a fizikai mozgékonyság, mondjuk egy hajónál.

Vagy azt a gazdasági formameghatározottságot, amely az érték forgásából ered, dologi tulajdonságnak nézik; mintha dolgok, amelyek önmagukban egyáltalában nem tőkék, hanem csak meghatározott társadalmi viszonyok között válnak azzá, *önmagukban* és természetüknél fogva már meghatározott formájú tőkék, álló- vagy forgótőkék lehetnének. Az I. könyv 5. fejezetében [168–172. old.] láttuk, hogy a termelési eszközök minden munkafolyamatban, akármilyen társadalmi feltételek között megy az végbe, munkaeszközökre és munkatárgyakra oszlanak. De egyik is, másik is csak a tőkés termelési módban válik tőkévé, mégpedig „termelőtőkévé", amint azt az előző szakaszban meghatároztuk. Ezzel a munkaeszköz és a munkatárgy közti, a munkafolyamat természetén alapuló különbség új formában, az állótőke és a forgótőke közti különbség formájában tükröződik vissza. Csak ezáltal válik egy dolog, amely munkaeszközként funkcionál, állótőkévé. Ha anyagi tulajdonságai folytán más funkciókat is betölthet, mint a munkaeszközét, akkor különböző funkciója szerint állótőke vagy nem az. A barom mint igavonó állat állótőke; ha hízásra fogják, nyersanyag, amely végül is mint termék forgalomba kerül, tehát nem álló-, hanem forgótőke.

Valamely termelési eszköz huzamosabb ideig való puszta rögzítettsége ismétlődő munkafolyamatokban, amelyek azonban összefüggenek, folyamatosak, s ezért egy termelési periódust – azaz a termék elkészítéséhez szükséges egész termelési időt – alkotnak, ez a rögzítettség egészen úgy, mint az állótőke, megszabja hogy a tőkésnek hosszabb vagy rövidebb időre előlegeznie kell, de nem teszi tőkéje szóbanforgó részét állótőkévé. A vetőmag például nem állótőke, hanem csak nyersanyag, amely mintegy egy évig rögzítve van a termelési folyamatban. Minden tőke, amíg termelőtőkeként funkcionál, rögzítve van a termelési folyamatban, tehát a termelőtőke valamennyi eleme is, bármilyen az anyagi alakjuk, funkciójuk és az a mód, ahogyan értékük forog. Az álló- és a forgótőke közti különbséget nem az teszi, hogy a termelési folyamat jellege vagy az elérni kívánt hasznos hatás szerint ez a rögzítettség hosszabb vagy rövidebb ideig tart-e.[20]

A munkaeszközök egy részét, beleértve az általános munkafeltételeket is, vagy egy helyhez rögzítik, mihelyt mint munkaeszközök a termelési folyamatba belépnek, illetve mihelyt termelő funkcióra előkészítik őket, mint például gépeket. Vagy eleve ilyen álló, helyhez kötött formában termelik, mint például talajjavításokat, gyárépületeket, kohókat, csatornákat, vasuta-

[20] Minthogy az álló- és a forgótőke meghatározása nehéz, Lorenz Stein úr úgy véli, hogy ez a megkülönböztetés csak a könnyebb tárgyalás kedvéért van.

kat stb. A munkaeszköz állandó odakötöttségét a termelési folyamathoz, amelyben funkcionálnia kell, itt egyszersmind érzéki létezési módja is megszabja. Másrészt lehetséges, hogy a munkaeszköz fizikailag állandóan változtatja helyét, mozog, és mégis állandóan a termelési folyamatban tartózkodik, mint a mozdony, a hajó, az igavonó állat stb. Az egyik esetben a mozdulatlanság nem ad neki állótőke jelleget, a másikban a mozgékonyság nem fosztja meg ettől a jellegétől. Mégis az a körülmény, hogy munkaeszközök helyileg rögzítve vannak, hogy gyökereiket szilárdan a földbe eresztik, az állótőke e részének sajátos szerepet juttat a nemzetek gazdaságában. Ezeket a munkaeszközöket nem lehet külföldre küldeni, nem foroghatnak mint áruk a világpiacon. A tulajdoni jogcímek erre az állótőkére változhatnak, ez az állótőke megvásárolható és eladható, s ennyiben eszmeileg foroghat. Sőt ezek a tulajdoni jogcímek külföldi piacokon is forgalomban lehetnek, például részvények formájában. De a személyek változása, akik tulajdonosai az ilyenfajta állótőkének, nem változtatja meg valamely országban a gazdagság álló, anyagában rögzített részének arányát a mozgékony részéhez.[21]

Az állótőke sajátságos forgása sajátságos megtérülést eredményez. Az az értékrész, amelyet természetbeni formájában elhasználódás folytán elveszít, a termék értékrészeként forog. A termék, forgása révén, áruból pénzzé változik; ez történik tehát a munkaeszköznek a termék által forgalomba hozott értékrészével is, mégpedig értéke ugyanabban az arányban csapódik le cseppenként pénz formájában a forgalmi folyamatból, amelyben ez a munkaeszköz megszűnik értékhordozó lenni a termelési folyamatban. A munkaeszköz értéke tehát most kettős létezésre tesz szert. Egy része továbbra is a munkaeszköznek a termelési folyamathoz tartozó használati vagy természetbeni formájához van kötve, másik része elválik ettől mint pénz. Funkcionálása során a munkaeszköz természetbeni formában létező értékrésze állandóan csökken, közben pénzformába átváltott értékrésze állandóan nő, míg végül a munkaeszköz élete lejár és teljes értéke, tetemétől elválva, pénzzé változik át. Itt kitűnik, hogy a termelőtőkének ez az eleme sajátságosan térül meg. Értékének pénzzé való átváltozása együtt halad annak az árunak pénzzé való begubózásával, amely a munkaeszköz értékhordozója. De pénzformából használati formába való visszaváltozása elválik az árunak a többi termelési elemeivé történő visszaváltozásától és inkább saját újratermelési periódusa, vagyis az az idő határozza meg, amely alatt a munkaeszköz élete lejár és ugyanazon fajtájú más példánnyal kell pótolni. Ha egy mondjuk 10 000 £

[21] Idáig IV. kézirat. – Innen II. kézirat.

értékű gép funkcionálásának tartama például tíz év, akkor a reá eredetileg előlegezett értéknek tíz év a megtérülési ideje. Ennek az időnek a letelte előtt a gépet nem kell megújítani, hanem az természetbeni formájában tovább működik. Értéke ezalatt apránként kerül forgalomba, mint azoknak az áruknak az értékrésze, amelyeknek folyamatos termelésében közreműködik, s ilymódon a gépet fokozatosan váltják át pénzre, míg végül a tizedik év végén teljesen pénzzé változott és pénzből géppé változott vissza, tehát megtérülését elvégezte. Ennek az újratermelési időnek a bekövetkeztéig a gép értékét fokozatosan felhalmozzák, egyelőre pénztartalékalap formájában.

A termelőtőke egyéb elemei részint az állandó tőke segédanyagokban és nyersanyagokban létező elemeiből állnak, részint változó, munkaerőre fordított tőkéből.

A munka- és értékesítési folyamat elemzése (I. könyv, 5. fej.) megmutatta, hogy ezek a különböző alkotórészek mint termékképzők és mint értékképzők egészen különbözőképpen viselkednek. Az állandó tőke segédanyagokból és nyersanyagokból álló részének értéke – éppúgy, mint a munkaeszközökből álló részének értéke – átvitt értékként csupán újra megjelenik a termék értékében, ezzel szemben a munkaerő a munkafolyamat révén a termékhez hozzáteszi saját értékének egyenértékét, vagyis értékét valóban újratermeli. Továbbá: A segédanyagok egy részét, a tüzelésre használt szenet, a világítógázt stb. a munkafolyamatban elfogyasztják, anélkül hogy anyaguk belekerülne a termékbe, egy másik részük viszont fizikailag belekerül a termékbe és a termék szubsztanciájának anyagát alkotja. Mindezek a különbségek azonban közömbösek a forgalomnak és ezért a megtérülés módjának szempontjából. Amennyiben segéd- és nyersanyagokat a termék előállításában teljesen elfogyasztanak, teljes értéküket átviszik a termékre. Ezért a termékkel teljes értékük forgalomba kerül, átváltozik pénzzé és pénzből visszaváltozik az áru termelési elemeivé. Megtérülése nem szakad félbe, mint az állótőkéé, hanem folytonosan befutja formáinak teljes körforgását, úgyhogy a termelőtőkének ezeket az elemeit állandóan in natura [természetben] megújítják.

Ami a termelőtőkének változó, munkaerőre fordított alkotórészét illeti: A munkaerőt meghatározott időtartamra veszik meg. Mihelyt a tőkés megvette és a termelési folyamatba bekebelezte, tőkéjének egyik alkotórésze lett, mégpedig a változó alkotórésze. A munkaerő naponta bizonyos időn át működik, s ezalatt nemcsak a maga teljes napi értékét teszi hozzá a termékhez, hanem még pótlólagos értéktöbbletet is hozzátesz, amelyet itt egyelőre figyelmen kívül hagyunk. Miután a munkaerőt például egy hétre megvették és egy hétig működött, a vételt a szokásos időközökben folyton meg kell

újítani. Értékének egyenértékét, amelyet a munkaerő a funkcionálása közben hozzátesz a termékhez és amely a termék forgalmával pénzzé változik, pénzből állandóan munkaerővé kell visszaváltoztatni, vagyis állandóan be kell futnia formáinak teljes körforgását, azaz meg kell térülnie ahhoz, hogy a folyamatos termelés körforgása meg ne szakadjon.

A termelőtőkének munkaerőre előlegezett értékrésze tehát teljesen átmegy a termékre (az értéktöbbletet itt folyton figyelmen kívül hagyjuk), vele együtt elvégzi a forgalom területéhez tartozó mindkét metamorfózist s ez állandó megújulás révén mindig a termelési folyamatban marad bekebelezve. Bármennyire különböző is tehát a munkaerő viszonya máskülönben, az értékképzés tekintetében, az állandó tőkének azokhoz az alkotórészeihez, amelyek *nem* képeznek *állótőkét*, értéke megtérülésének ez a módja közös az utóbbiakéval és ellentétes az állótőkével. A termelőtőkének ezek az alkotórészei – a munkaerőre és a nem állótőkét képező termelési eszközökre fordított értékrészei – megtérülésüknek e közös jellege folytán az állótőkével mint *forgó-* vagy *folyó*tőke állnak szemben.

Mint korábban láttuk,* az a pénz, amelyet a tőkés a munkásnak a munkaerő használatáért fizet, valójában csak a munkás szükséges létfenntartási eszközeinek általános egyenértékformája. Ennyiben a változó tőke, anyagát illetően, létfenntartási eszközökből áll. Itt azonban, a megtérülés vizsgálatánál, a formáról van szó. A tőkés nem a munkás létfenntartási eszközeit vásárolja meg, hanem magát a munkaerejét. Tőkéjének változó részét nem a munkás létfenntartási eszközei alkotják, hanem a munkás ténykedő munkaereje. A tőkés nem a munkás létfenntartási eszközeit fogyasztja el termelő módon a munkafolyamatban, hanem magát a munkaerőt. Maga a munkás váltja át a munkaerejéért kapott pénzt létfenntartási eszközökre, hogy ezeket munkaerővé változtassa vissza, hogy fenntartsa életét, éppen úgy, ahogyan például a tőkés pénzért eladott áruja értéktöbbletének egy részét létfenntartási eszközökre váltja át a maga számára, s mégsem mondja ezért senki azt, hogy az áru vevője a tőkésnek létfenntartási eszközökben fizet. Még akkor is, ha a munkás munkabérének egy részét létfenntartási eszközökben, in natura fizetik ki, manapság ez egy második művelet. A munkás meghatározott áron eladja munkaerejét, s amellett megállapodnak abban, hogy ennek az árnak egy részét létfenntartási eszközökben kapja meg. Ez csak a fizetés formáján változtat, nem pedig azon, hogy amit valóban elad, az a munkaereje. Második művelet ez, amely már nem a munkás és tőkés, hanem a munkás mint áru vásárlója és a tőkés mint áru eladója között megy végbe; az első műveletben viszont a munkás az áru (munkaereje) eladója, s a tőkés a megvásárlója. Ez éppen olyan, mint amikor a tőkés az áru-

jáért árut fogad el, például a vasgyárnak eladott gépért vasat. Nem a munkás létfenntartási eszközei kapják tehát a forgótőke meghatározottságát az állótőkével ellentétben. Nem is a munkaereje, hanem a termelőtőkének arra fordított értékrésze az, amely megtérülésének formája folytán az állandó tőke néhány alkotórészével közösen és más alkotórészeivel ellentétesen ilyen jelleget ölt.

A forgótőke értékét – munkaerőben és termelési eszközökben – csak a termék elkészülésének idejére előlegezik, a termelés méretei szerint, amelyek az állótőke terjedelmével adottak. Ez az érték teljesen belekerül a termékbe, tehát a termék eladásával ismét teljesen visszatér a forgalomból és újból előlegezhető. A munkaerőt és a termelési eszközöket, amelyekben a forgótőke-alkotórész létezik, a kész termék előállításához és eladásához szükséges terjedelemben elvonják a forgalomtól, de állandó pótlásra és megújításra szorulnak visszavásárlás, pénzformából a termelés elemeivé visszaváltoztatás útján. Kisebb tömegekben vonják el őket egyszerre a piacról, mint az állótőke elemeit, de annál gyakrabban kell őket ismét elvonni, s a reájuk fordított tőke előlegezése rövidebb periódusokban újul meg. Ezt az állandó megújulást a termék állandó átváltása közvetíti, amellyel teljes értékük forgalomba kerül. Végül nemcsak értékük szerint, hanem anyagi formájukban is folyvást elvégzik a metamorfózisok teljes körforgását; áruból folyton visszaváltoznak ugyanazon áru termelési elemeivé.

Saját értékével együtt a munkaerő mindig értéktöbbletet is hozzátesz a termékhez, meg nem fizetett munka megtestesülését. Ez tehát éppúgy állandóan forgalomba kerül és pénzzé változik a kész termékkel, mint a termék egyéb értékelemei. Itt azonban, ahol elsősorban a tőkeérték megtérüléséről, nem pedig a vele egyidejűleg megtérülő értéktöbbletről van szó, az utóbbit egyelőre figyelmen kívül hagyjuk.

Az eddigiekből a következők adódnak:

1. Az álló- és a forgótőke formameghatározottságai csak a termelési folyamatban funkcionáló tőkeértéknek, vagyis a *termelőtőkének* különböző megtérüléséből fakadnak. A megtérülésnek ez a különbözősége viszont abból a különböző módból fakad, ahogyan a termelőtőke különböző alkotórészei értéküket a termékre átviszik, nem pedig a termékérték termelésében való részvételük különbözőségéből, vagy az értékesítési folyamatban tanúsított magatartásuk jellegzetességéből. Végül az, hogy különbözőképpen adják át az értéket a terméknek – s ezért különböző az a mód is, ahogyan ez az érték a termékkel forog és annak metamorfózisai következtében eredeti természetbeni formájában megújul –, azoknak az anyagi alakoknak a különbözőségéből fakad, amelyekben a termelőtőke létezik, s amelyeknek egy részét

az egyes termék előállítása során teljesen elfogyasztják, másik részét csak fokozatosan használják el. Csak a termelőtőke hasadhat tehát szét álló- és forgótőkére. Ezzel szemben az ipari tőke két másik létezési módjánál ez az ellentét nem létezik, tehát sem az árutőkénél, sem a pénztőkénél, sem mint e kettő ellentéte a termelőtőkével szemben. Ez az ellentét csak *a termelőtőkénél és a termelőtőkén belül* létezik. Pénztőke és árutőke, ha mégúgy tőkeként funkcionálnak és mégoly folyékonyan forognak is, folyótőkévé az állótőkével ellentétben csak akkor válhatnak, amikor átváltoznak a termelőtőke folyékony alkotórészeivé. Minthogy azonban a tőkének ez a két formája a forgalom területén tartózkodik, a közgazdaságtan A. Smith óta, mint látni fogjuk, engedett annak a csábításnak, hogy őket a termelőtőke folyékony részével egy kalap alá vegye a forgótőke kategóriában. Valójában e kettő forgalmi tőke ellentétben a termelőtőkével, de nem forgótőke ellentétben az állótőkével.

2. Az állótőke-alkotórész megtérülése, tehát az ehhez szükséges megtérülési idő is, a folyékony tőke-alkotórészek több megtérülését öleli fel. Az állótőke egyszeri megtérülésének ideje alatt a forgótőke többször térül meg. A termelőtőke egyik érték-alkotórésze csak azáltal tesz szert az állótőke formameghatározottságára, hogy a termelési eszköz, amelyben létezik, nem használódik el az alatt az időtartam alatt, amíg a termék elkészül és a termelési folyamatból mint árut kilökik. Értéke egy részének továbbra is a régi tartós használati formában lekötve kell maradnia, míg egy másik részét forgatja a kész termék, amelynek forgalma viszont egyúttal a folyékony tőke-alkotórészek összértékét forgatja.

3. A termelőtőkének állótőkére fordított értékrészét egészében, egyszerre előlegezték a termelési eszközök ama részének egész funkcionálási tartamára, amelyből az állótőke áll. Ezt az értéket tehát a tőkés egyszerre dobja forgalomba; de csak apránként és fokozatosan vonja ismét el a forgalomtól azoknak az értékrészeknek a realizálásával, amelyeket az állótőke apránként tesz hozzá az árukhoz. Másrészt: Magukat a termelési eszközöket, amelyekben a termelőtőke egyik alkotórésze rögződik, egyszerre vonják el a forgalomtól, hogy funkcionálásuk egész tartamára bekebelezzék a termelési folyamatba, de erre az időre nem kell pótolni őket ugyanazon fajtájú új példányokkal, nem kell újratermelni. Hosszabb vagy rövidebb ideig továbbra is közreműködnek a forgalomba dobott áruk létrehozásában, anélkül hogy saját megújításuk elemeit a forgalomtól elvonnák. Ez alatt az idő alatt tehát a tőkésnek nem is kell rájuk újból előlegeznie. Végül az állótőkére fordított tőkeérték azoknak a termelési eszközöknek a funkcionálási tartama alatt, amelyekben létezik, formáinak körforgását nem anyaga, hanem csak

értéke tekintetében futja be, s ezt is csak részenként és fokozatosan. Azaz értékének egy része folytonosan mint az áru értékrésze forog és pénzzé változik át, anélkül hogy a pénzből visszaváltozna eredeti természetbeni formájába. A pénznek ez a visszaváltozása a termelési eszköz természetbeni formájába csak a termelési eszköz funkcionálási periódusa végén történik meg, amikor az már teljesen elhasználódott.

4. A forgótőke elemei éppúgy állandóan rögzítve vannak a termelési folyamatban – ha azt folytonosnak szánják –, mint az állótőke elemei. De a forgótőke ilymódon rögzített elemeit állandóan megújítják in natura (a termelési eszközöket ugyanazon fajtájú új példányokkal, a munkaerőt állandóan megújított vásárlással); az állótőke elemeit illetően viszont, amíg eltartanak, sem őket magukat nem újítják meg, sem vásárlásukat nem kell megújítani. Állandóan vannak a termelési folyamatban nyersanyagok és segédanyagok, de ezek ugyanazon fajta mindig új példányai, mert a régieket a kész termék előállításában elfogyasztották. Ugyanígy állandóan van a termelési folyamatban munkaerő, de csak vásárlásának állandó megújítása révén, s gyakran a személyek változásával. Ezzel szemben ugyanazok az épületek, gépek stb. tovább funkcionálnak ugyanazokban az ismétlődő termelési folyamatokban, miközben a forgótőke ismételten megtérül.

II. Az állótőke alkotórészei, pótlása, javítása, felhalmozása

Ugyanabban a tőkebefektetésben az állótőke egyes elemeinek különböző az élettartama, ezért megtérülési idejük is különbözik. Egy vasútnál például a sínek, talpfák, földmunkák, állomásépületek, hidak, alagutak, mozdonyok és vagonok funkcionálási tartama és újratermelési ideje különböző, tehát különböző a reájuk előlegezett tőkerészek megtérülési ideje is. Az épületek, a peronok, víztartályok, viaduktok, alagutak, bevágások és töltések, egyszóval mindaz, amit az angol vasutaknál works of art-nak [műtárgyaknak] neveznek, évek hosszú során át nem szorulnak megújításra. Legfőképpen a sínpálya és a gördülőállomány (rolling stock) kopik.

Eredetileg, a modern vasutak megépítésekor, az a nézet uralkodott, s ezt a legkiválóbb gyakorlati mérnökök támogatták, hogy egy vasút évszázadokig eltart és a sínek kopása annyira észrevehetetlen, hogy pénzügyi és gyakorlati szempontból figyelmen kívül hagyható; azt gondolták, hogy jó sínek élettideje 100–150 év. Hamarosan kiderült azonban, hogy a sínek élettartama, amely természetesen függ a mozdonyok sebességétől, a vonatok súlyától és számától, maguknak a síneknek a vastagságától és egy sereg egyéb mellékkörülménytől, átlagosan nem haladja meg a 20 évet. Sőt egyes pályaudvaro-

kon, nagyforgalmú központokban, a sínek egy év alatt elkopnak. 1867 körül megkezdték az acélsínek bevezetését, amelyek körülbelül kétszer annyiba kerültek, mint a vassínek, de több mint kétszer annyi ideig tartanak. A talpfák élettartama 12–15 év. A gördülőállománynál kiderült, hogy a teherkocsik jóval gyorsabban kopnak, mint a személyszállító vagonok. Egy mozdony élettartamát 1867-ben 10–12 évre becsülték.

A kopás oka először is maga a használat. A sínek általában a vonatok számával arányosan kopnak (R. C., 17 645. sz.).[22] A sebesség fokozásakor a kopás nagyobb arányban növekedett a sebesség négyzeténél: azaz a vonatok sebességének megkettőzésekor a kopás több mint a négyszeresére emelkedett. (R. C., 17 046. sz.)

A kopás további oka a természeti erők hatása. Így például a talpfák nemcsak valóságos kopás miatt mennek tönkre, hanem el is korhadnak. „A pálya fenntartási költségei nem annyira a vonatok közlekedése okozta kopástól függenek, mint a fa, a vas és a falazat minőségétől, amelyek ki vannak téve a légköri behatásoknak. Egy szigorú téli hónap több kárt tesz a pályatestben, mint az egész évi vonatközlekedés." (*R. P. Williams*: „On the Maintenance of Permanent Way." Előadás az Institute of Civil Engineersben, 1867 őszén.*)

Végül, mint a nagyiparban mindenütt, itt is szerepet játszik az erkölcsi kopás: Tíz év elteltével ugyanazt a vagon- és mozdonymennyiséget, amely azelőtt 40 000 £-be került, 30 000 £-ért lehet rendszerint megvásárolni. Ennél az anyagnál tehát a piaci ár 25%-ára rúgó elértéktelenedéssel kell számolni, még akkor is, ha a használati értéknél nem történt elértéktelenedés. (*Lardner*: „Railway Economy" [120. old.])

„A csőhidakat jelenlegi formájukban nem fogják megújítani." (Mert most már jobb formák vannak ilyen hidakra.) „A szokásos javítások elvégzése rajtuk, egyes alkatrészek kiemelése és pótlása nem célszerű." (*W. B. Adams*: „Roads and Rails", London 1862, [136. old.]) A munkaeszközök nagy részét állandóan forradalmasítja az ipar haladása. Ezért nem eredeti formájukban, hanem a forradalmasult formában pótolják őket. Egyrészt az állótőke tömege, amelyet meghatározott természetbeni formában fektettek be és amelynek ebben a formában meghatározott átlagos életkort el kell érnie, ok arra, hogy új gépeket stb. csak lassanként vezessenek be, és ezért akadálya a tökéletesebb munkaeszközök gyors általános bevezetésének. Másrészt a

[22] Az R. C.-vel jelölt idézetek forrása: „Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence taken before the Commissioners. Presented to both Houses of Parliament", London 1867. – A kérdések és feleletek számozva vannak és a számokat itt feltüntetjük.

konkurrenciaharc arra kényszerít, hogy, kiváltképpen döntő forradalmasítások esetén, a régi munkaeszközöket az újakkal helyettesítsék, még mielőtt természetes halállal kimúltak volna. Az üzemi felszerelés ilyen időelőtti megújítását nagyobb társadalmi méretekben főleg katasztrófák, válságok kényszerítik ki.

A kopás (az erkölcsi kopást figyelmen kívül hagyva) az az értékrész, amelyet az állótőke fokozatosan átad elhasználódása révén a terméknek, abban az átlagos mértékben, ahogyan használati értékét elveszíti.

Ez az elhasználódás részben olyan, hogy az állótőkének bizonyos átlagos életideje van; erre az időre egészben előlegezik; s lejártakor egészben pótolni kell. Az élő munkaeszközök, például lovak újratermelési idejét maga a természet szabja meg. Munkaeszközként való átlagos életidejüket természeti törvények határozzák meg. Mihelyt ez a határidő lejárt, az elhasznált példányokat újakkal kell pótolni. Lovat nem lehet apránként pótolni, hanem csak egy másik lóval.

Az állótőke más elemei megengednek periodikus vagy részleges megújítást. Itt meg kell különböztetni a részleges vagy periodikus pótlást az üzem fokozatos bővítésétől.

Az állótőke részint egynemű alkotórészekből áll, amelyek azonban nem egyenlő ideig tartanak, hanem különböző időközökben darabonként újítják meg őket. Így például a síneket a pályaudvarokon gyakrabban kell pótolni, mint a pályatest egyéb részein. Ugyanez a helyzet a talpfákkal, amelyeknek az 50-es években a belga vasutaknál Lardner szerint évente mintegy 8%-át újították meg, tehát 12 év alatt az összes talpfákat kicserélték. A helyzet tehát itt a következő: Egy összeget például tíz évre előlegeznek meghatározott fajta állótőkére. Ezt az összeget egyszerre adják ki. De ennek az állótőkének meghatározott részét, amelynek értéke belekerült a termék értékébe s vele együtt átváltódott pénzre, minden évben in natura pótolják, a másik rész viszont eredeti természetbeni formájában létezik tovább. Éppen az egyszerre történő kiadás és a természetbeni formában csak darabonként végbemenő újratermelés különbözteti meg ezt a tőkét mint állótőkét a forgótőkétől.

Az állótőke más darabjai nem-egynemű alkotórészekből állanak, amelyek nem-egyenlő időközökben használódnak el és amelyeket ezért nem-egyenlő időközökben kell pótolni. Ez főleg gépeknél van így. Az állótőke különböző alkotórészeinek különböző életidejére vonatkozóan tett iménti megjegyzésünk itt egyazon gép – amely ennek az állótőkének a darabjaként szerepel – különböző alkotórészeinek életidejére érvényes.

A vállalatoknak a részleges megújítás során végrehajtott fokozatos kibővíi-

tésére vonatkozóan a következőket jegyezzük meg. Bár az állótőke, mint láttuk, in natura tovább működik a termelési folyamatban, értékének egy része, az átlagos kopástól függően, a termékkel forgalomba került, pénzzé változott, s eleme annak a pénztartalékalapnak, amely arra hivatott, hogy a tőkét in natura újratermelésének határidejére pótolja. Az álló tőkeértéknek ez az ilymódon pénzzé változtatott része arra szolgálhat, hogy bővítsék az üzemet vagy tökéletesítéseket alkalmazzanak a gépeken s ezáltal fokozzák hatékonyságukat. Rövidebb vagy hosszabb szakaszokban ilymódon újratermelés megy végbe, mégpedig – a társadalom álláspontjáról tekintve – bővített újratermelés; extenzíven, ha a termelés mezejét kiterjesztik; intenzíven, ha a termelési eszközt hatékonyabbá teszik. Ez a bővített újratermelés nem felhalmozásból – értéktöbbletnek tőkévé való átváltoztatásából – fakad, hanem az állótőke testéről elágazott, pénzformában levált értéknek új, vagy pótlólagos, vagy legalábbis hatékonyabb ugyanazon fajtájú állótőkévé való visszaváltoztatásából. Természetesen részben az üzem specifikus természetétől függ, mennyire és milyen méretekben képes ilyen fokozatos bővítésre, tehát milyen méretekben kell tartalékalapot összegyűjteni ahhoz, hogy ezen a módon ismét befektethessék, s hogy ez milyen időközökben történhet meg. Másrészt az, hogy a meglevő gépi berendezésen mennyire lehet részlettökéletesítéseket alkalmazni, természetesen a tökéletesítés jellegétől és magának a gépnek a konstrukciójától függ. Hogy azonban például vasúti berendezéseknél ezt a pontot már eleve mennyire figyelembe veszik, bizonyítja Adams: „Az egész konstrukciónak a méhkasban uralkodó elvhez kellene igazodnia – a határtalan terjeszkedés képességéhez. Minden túlságosan szolid és eleve szimmetrikus szerkezet ártalmas, mert kiterjesztés esetén le kell rombolni." (123. old.)

Ez nagyrészt a rendelkezésre álló tértől függ. Egyes épületekre lehet emeleteket ráépíteni, másoknál oldalirányú bővítés, tehát több földterület szükséges. A tőkés termelésben egyrészt sok eszközt elpazarolnak, másrészt sok ilyesfajta célszerűtlen oldalirányú bővítést végeznek (részben a munkaerő kárára) az üzem fokozatos bővítésénél, mert semmi sem társadalmi terv szerint történik, hanem minden azoktól a végtelenül különböző körülményektől, eszközöktől stb. függ, amelyekkel az egyes tőkés operál. Ez a termelőerők óriási pazarlására vezet.

A pénztartalékalapnak (azaz az állótőke pénzzé visszaváltoztatott részének) ez a darabonként való újbóli befektetése legkönnyebben a földművelésben valósítható meg. Itt egy adott kiterjedésű termelési mező igen nagymértékű fokozatos tőkefelszívásra képes. Ugyanez a helyzet ott, ahol természetes újratermelés megy végbe, mint az állattenyésztésben.

Az állótőke külön fenntartási költségeket okoz. A fenntartásról részben maga a munkafolyamat gondoskodik: az állótőke tönkremegy, ha nem funkcionál a munkafolyamatban. (Lásd I. könyv, 6. fej. 196. [195.] old. és 13. fej. 423. [377.] old.: a gépi berendezésnek nem-használatából fakadó kopása.) Az angol törvény ezért kifejezetten megkárosításnak (waste) tekinti, ha bérbevett földeket nem művelnek meg úgy, ahogyan az az országban szokás. (*W. A. Holdsworth*, Barrister at Law: „The Law of Landlord and Tenant", London 1857, 96. old.) Ez a fenntartás, amely a munkafolyamatban való használatból ered, az eleven munka ingyenes természeti ajándéka. Mégpedig a munka fenntartó ereje kettős jellegű. Egyrészt fenntartja a munka anyagainak értékét azzal, hogy átviszi a termékre, másrészt a munkaeszközök értékét, amennyiben nem viszi át ezt is a termékre, fenntartja azzal, hogy a termelési folyamatban való működtetésükkel fenntartja használati értéküket.

Az állótőke karbantartása azonban külön munkaráfordítást is megkövetel. A gépi berendezést időről időre tisztítani kell. Itt olyan pótlólagos munkáról van szó, amely nélkül a gép használhatatlanná válna; pusztán arról, hogy elhárítsák a termelési folyamattól elválaszthatatlan káros elemi behatásokat, tehát arról, hogy a gépeket a szó szoros értelmében munkaképes állapotban tartsák. Az állótőke normális életidejének megállapításánál magától értetődően arra számítanak, hogy teljesülnek azok a feltételek, amelyek között ez idő alatt normálisan funkcionálhat, mint ahogyan feltételezik, hogy ha egy ember átlagosan harminc évig él, akkor mosakszik is. Itt nem is a gépben foglalt munka pótlásáról van szó, hanem állandó pótlólagos munkáról, amelyet a gép használata szükségessé tesz. Nem arról a munkáról van szó, amelyet a gép végez, hanem amelyet rajta végeznek, s amelyben a gép nem aktív szereplője a termelésnek, hanem nyersanyag. Az a tőke, amelyet erre a munkára fordítanak, a forgótőkéhez tartozik, noha nem kerül bele a tulajdonképpeni munkafolyamatba, amelynek a termék az eredetét köszönheti. Ezt a munkát állandóan ki kell fejteni a termelésben, tehát értékét is állandóan pótolni kell a termék értékéből. A reá fordított tőke a forgótőkének ahhoz a részéhez tartozik, amelynek az általános járulékos költségeket [Unkosten] kell fedeznie, és amelyet évi átlagszámítással kell elosztani az értéktermékre. Láttuk,* hogy a tulajdonképpeni iparban a tisztításnak ezt a munkáját a munkások ingyenesen végzik el a pihenőidőben, s éppen ezért gyakran még a termelési folyamat közben is, ahol ez a legtöbb baleset forrása. Ezt a munkát nem számítják bele a termék árába. A fogyasztó ennyiben ingyen kapja. Másrészt a tőkés számára így ingyenes gépeinek karbantartása. A munkás a saját személyével fizet, s ez egyike a tőke ama önfenntartási titkainak, amelyek valójában a munkás jogi igényét jelentik a gépi berendezésre, és őt még

a polgári jog álláspontjáról is annak társtulajdonosává teszik. Különböző termelési ágakban azonban, ahol, mint például mozdonyoknál, a gépi berendezést tisztítása céljából el kell távolítani a termelési folyamatból, s ezért a tisztítás nem történhet meg lopva, ott ez a fenntartó munka beleszámít a folyó költségekbe, tehát a forgótőke elemeként jön számba. A mozdonyt legkésőbb háromnapi munka után be kell vinni a kocsiszínbe és ott meg kell tisztítani; a kazánnak előbb le kell hűlnie, hogy ne menjen tönkre kimosáskor. (R. C., 17 823. sz.)

A tulajdonképpeni javítások, vagyis a foltozgató munkák olyan tőke- és munkaráfordításokat kívánnak meg, amelyek nincsenek benne az eredetileg előlegezett tőkében, tehát nem pótolhatók és fedezhetők, legalábbis nem mindig, az állótőke fokozatos értékpótlása révén. Ha például az állótőke értéke 10 000 £ és teljes életideje 10 év, akkor ez a 10 000 £, amely 10 év elteltével teljesen átváltozott pénzzé, csak az eredetileg befektetett tőke értékét pótolja, de nem pótolja a közben javításokra újonnan hozzátett tőkét, illetve munkát. Ez pótlólagos érték-alkotórész, amelyet nem is egyszerre előlegeznek, hanem mindig szükség szerint, s különböző előlegezési időpontjai a dolog természeténél fogva véletlenek. Ilyen későbbi, apránkénti pótlólagos tőkeráfordítást munkaeszközökre és munkaerőre minden állótőke megkíván.

A rongálódások, amelyeknek a gépi berendezés stb. egyes részei ki vannak téve, a dolog természeténél fogva véletlenek, s ezért véletlenek a miattuk szükségessé váló javítások is. Mégis kiválik ebből a tömegből kétfajta javítási munka, amely többé-kevésbé szabályszerű jellegű és az állótőke életidejének különböző periódusaira esik – a gyermekbetegségek és a közepes életidőn túli előrehaladott kor sokkal nagyobb számú megbetegedése. Bármilyen tökéletes konstrukcióval lép is be például egy gép a termelési folyamatba, gyakorlati használata során fogyatékosságok mutatkoznak, amelyeket utólagos munkával kell kijavítani. Másrészt minél inkább túljutott a közepes életkorán, tehát minél jobban felhalmozódott a normális kopás, minél jobban elhasználódott és elöregedett az anyag, amelyből áll, annál gyakoribbá és jelentékenyebbé válnak azok a javítási munkák, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a gépet átlagos életperiódusának végéig működésben tartsák; ahogy az öreg embernek is többet kell költenie orvosra, hogy idő előtt meg ne haljon, mint az ifjúi erőben levőnek. A javítási munkák tehát véletlen jellegük ellenére egyenlőtlenül oszlanak el az állótőke életének különböző periódusaira.

Ebből, valamint a gépen végzett javítási munkák egyébként véletlen jellegéből következik, hogy:

Egyrészt a javítási munkák valóságos munkaerő- és munkaeszköz-ráfordítása véletlen, mint ahogy véletlenek maguk a körülmények is, amelyek ezeket a javításokat szükségessé teszik; a szükséges javítások mennyisége különbözőképpen oszlik el az állótőke életének különböző periódusaira. Másrészt az állótőke átlagos életperiódusának becslésénél feltételezik, hogy állandóan működőképes állapotban tartják, részint tisztítással (ehhez a helyiségek tisztántartása is hozzátartozik), részint javítással, valahányszor ez szükséges. Az állótőke kopása útján történő értékátadást az állótőke átlagos életperiódusának alapulvételével számítják ki, de magának az átlagos életperiódusnak a kiszámításánál feltételezik azt, hogy a karbantartáshoz szükséges pótlólagos tőkét folytonosan előlegezik.

Másrészt ugyancsak világos, hogy az az érték, amelyet ez a pótlólagos tőke- és munkaráfordítás tesz hozzá az áruhoz, nem kerülhet bele az áruk árába azzal egyidejűen, hogy a ráfordítás valóban megtörténik. A fonógyáros például nem adhatja ezen a héten drágábban a fonalát, mint az előzőn, mert most egy kerék eltörött vagy egy hajtószíj elszakadt. A fonás általános költségein ez az egyetlen gyárban bekövetkezett baleset semmiképpen nem változtat. Itt is, mint minden értékmeghatározásnál, az átlag a meghatározó. A tapasztalat mutatja a meghatározott termelési ágban befektetett állótőke átlagos életperiódusa során előforduló ilyen balesetek és a szükséges fenntartási és javítási munkák átlagos mennyiségét. Ezt az átlagos kiadást elosztják az átlagos életperiódusra és megfelelő hányadát hozzácsapják a termék árához, és ennélfogva a termék eladása által pótolják.

Az így pótolt pótlólagos tőke a forgótőkéhez tartozik, noha a kiadás rendszertelen jellegű. Minthogy a gépi berendezés minden fogyatékosságának azonnali orvoslása igen fontos, ezért minden nagyobb gyárban található a tulajdonképpeni gyári munkások mellé csatolt személyzet mérnökökből, asztalosokból, műszerészekből, lakatosokból stb. Bérük része a változó tőkének és munkájuk értéke megoszlik a termékre. Másrészt a termelési eszközökre szükségessé váló kiadásokat ama bizonyos átlagszámítás alapján határozzák meg, s azok e számításnak megfelelően folytonosan a termék értékrészét alkotják, noha tényleges előlegezésük rendszertelen periódusokban történik, tehát rendszertelen periódusokban kerülnek is bele a termékbe, illetve az állótőkébe. Ez a tulajdonképpeni javításokra fordított tőke némely tekintetben sajátos fajtájú tőke, amelyet sem a forgó-, sem az állótőkéhez nem lehet sorolni, minthogy azonban a folyó kiadásokhoz tartozik, inkább az előbbihez számítható.

A könyvvitel módja természetesen mit sem változtat azoknak a dolgoknak a valóságos összefüggésén, amelyekről könyvet vezetnek. Fontos azonban

megjegyeznünk, hogy sok termelési ágban a javítási költségeket egybe szokták számítani az állótőke valóságos kopásával a következőképpen. Tegyük fel, hogy az előlegezett állótőke 10 000 £., életperiódusa 15 év; az évi kopás akkor 666 $^2/_3$ £. A kopást azonban csak 10 évre számítják, azaz a termelt áruk árához 666 $^2/_3$ £ helyett 1000 £-et csapnak hozzá évente az állótőke elhasználódása fejében; azaz 333 $^1/_3$ £-et javítási munkára stb. tartalékolnak. (A 10 és 15-ös számot csak példaképpen vettük.) Átlagosan tehát ennyit fordítottak javításra ahhoz, hogy az állótőke 15 évig tartson. Ez a számítás természetesen nem változtat azon, hogy az állótőke és a javításokra fordított pótlólagos tőke különböző kategóriák. Ennek a számítási módnak az alapján például feltették, hogy a legalacsonyabb költségelőirányzat gőzhajók fenntartására és pótlására évi 15%, tehát hogy az újratermelési idő $6^2/_3$ év. A 60-as években az angol kormány a Peninsular and Oriental Co.-nak évi 16%-ot térített ennek fejében, ami tehát $6^1/_4$ éves újratermelési időnek felel meg. A vasutaknál egy mozdony átlagos élettartama 10 év, de a javítások beszámításával a kopást 12 $^1/_2$%-nak veszik, ami az élettartamot 8 évre redukálja. Személy- és teherkocsiknál 9%-ot számítanak, tehát felteszik, hogy életidejük $11^1/_9$ év.

Házak és más olyan tárgyak bérleti szerződésével kapcsolatban, amelyek tulajdonosuk számára állótőkét jelentenek és mint ilyen kerülnek bérbeadásra, a törvényhozás mindenütt elismerte a különbséget a normális kopás között, amelyet az idő múlása, az elemek hatása és maga a normális elhasználódás idéz elő, és az alkalmi javítások között, amelyekre időnként szükség van ahhoz, hogy a házat normális élettartama és normális használata során karbantartsák. Az előbbiek rendszerint a tulajdonost, az utóbbiak a bérlőt terhelik. A javítások továbbá szokásos és főjavításokra oszlanak. Az utóbbiak az állótőkének természetbeni formájában való részleges megújítását jelentik és szintén a tulajdonost terhelik, hacsak a szerződés határozottan ki nem mondja az ellenkezőjét. Így például az angol jog szerint:

„Az éves bérlő csak arra köteles, hogy az épületeket olyan állapotban tartsa, hogy a szél és az eső át ne járja őket – amíg ez főjavítások nélkül lehetséges; s egyáltalában csak olyan javításokról kell gondoskodnia, amelyeket szokásosaknak lehet nevezni. S még ebben a vonatkozásban is szem előtt kell tartani az épület szóbanforgó részeinek korát és általános állapotát a bérlet átvételének időpontjában, mert a bérlő sem arra nem köteles, hogy régi és elhasznált anyagot újjal pótoljon, sem arra, hogy az idő múlása és a szabályos használat következtében előálló elkerülhetetlen elértéktelenedést jóvátegye." (*Holdsworth*: „Law of Landlord and Tenant", 90–91. old.)

Mind a kopás pótlásától, mind a fenntartási és javítási munkáktól egészen

különböző a *biztosítás*, amely rendkívüli természeti események, tűzvész, árvíz stb. okozta pusztításra vonatkozik. Ezt az értéktöbbletből kell fedezni és levonást jelent belőle. Vagy, az egész társadalom álláspontjáról tekintve: állandó túltermelésnek kell végbemennie, azaz nagyobb méretű termelésnek, mint amennyi a meglevő gazdagság egyszerű pótlásához és újratermeléséhez szükséges – a népesség szaporodásától teljesen függetlenül –, hogy rendelkezésre álljanak a termelési eszközök a véletlen és a természeti erők okozta rendkívüli pusztítások kiegyenlítésére.

Valójában a pótláshoz szükséges tőkének csak igen csekély része a pénztartalékalap. Legfontosabb része magának a termelés szintjének a bővítése, amely részint valóságos bővítés, részint – az állótőkét előállító termelési ágakban – a termelés normális terjedelmének szükséges feltétele. Így például a gépgyár számol azzal, hogy vevői egyrészt évente bővítik gyáraikat, másrészt pedig e gyárak egy része állandóan teljes vagy részbeni újratermelésre szorul.

A kopásnak, valamint a javítási költségeknek társadalmi átlag szerint történő meghatározásánál szükségképpen nagy egyenlőtlenségek adódnak még ugyanazon termelési ág ugyanakkora és egyébként ugyanazon körülmények között befektetett tőkéi számára is. A gyakorlatban a gép stb. az egyik tőkésnél az átlagosnál hosszabb, a másiknál rövidebb ideig tart. Az egyik tőkés javítási költségei magasabbak, a másiké alacsonyabbak az átlagosnál stb. Az árunak a kopás és a javítási költségek által meghatározott ártöbblete azonban ugyanaz, és az átlag határozza meg. Az egyik tőkés tehát az ártöbblet révén többet kap, mint amennyit valóban hozzátesz, a másik kevesebbet. Ez, mint minden egyéb körülmény, amely a munkaerő egyenlő kizsákmányolása mellett különböző tőkések nyereségét ugyanabban a termelési ágban különbözővé teszi, hozzájárul ahhoz, hogy az értéktöbblet igazi természetének felismerése nehezebb legyen.

A tulajdonképpeni javítás és a pótlás közötti, a fenntartási költségek és a megújítási költségek közötti határ többé-kevésbé elmosódó. Ezért örökös vita folyik arról, például a vasutaknál, hogy bizonyos kiadások javítások-e vagy pótlások, hogy a folyó kiadásokból vagy az alaptőkéből kell-e fedezni őket. A javítási költségek átvitele a jövedelemszámláról a tőkeszámlára a vasútigazgatóságok ismert eszköze arra, hogy osztalékaikat mesterségesen felsrófolják. A tapasztalat azonban már erre is megadta a legfontosabb támpontokat. Például a vasút életének első periódusában végzett utólagos munkák „nem javítások, hanem a vasútépítés lényeges alkotórészének kell őket tekinteni, tehát nem a jövedelemszámlát, hanem a tőkeszámlát kell velük megterhelni, mert nem a kopásból vagy a közlekedés normális hatá-

sából erednek, hanem a vasútépítés eredeti és elkerülhetetlen tökéletlenségének tulajdoníthatók". (*Lardner*, i. m. 40. old.) „Ezzel szemben az egyetlen helyes módszer az, hogy minden egyes év jövedelmét megterheljék azzal az elértéktelenedéssel, amely szükségképpen bekövetkezett, hogy erre a jövedelemre szert lehessen tenni – egyremegy, hogy a szóbanforgó összeget valóban elköltötték-e vagy sem." (Captain Fitzmaurice; „Committee of Inquiry on Caledonian Railway", megjelent a „Money Market Review"-ban, 1868.)

Gyakorlatilag lehetetlen és céltalan az állótőke pótlásának és fenntartásának szétválasztása a mezőgazdaságban, legalábbis amennyiben még nem gőzgépekkel dolgozik. „Teljes, de nem túlzottan bő felszerelés esetén" (mindenfajta talajművelő és egyéb munka- és gazdasági eszközök) „a felszerelés évi elhasználódását *és* fenntartását nagy átlagban a fennálló viszonyok különbözősége szerint a beszerzési tőke 15–25%-ára szokták becsülni." (*Kirchhof*: „Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre", Dessau 1852, 137. old.)

A vasutak gördülőállományánál a javítást és a pótlást egyáltalában nem lehet elválasztani. „Gördülőállományunkat számszerűleg fenntartjuk. Akármennyi mozdonyunk van is, számukat fenntartjuk. Ha az idők folyamán egyik mozdony használhatatlanná válik, úgyhogy előnyösebb újat építeni, akkor a jövedelem terhére építjük fel azt, miközben természetesen a jövedelem javára írjuk a régi mozdonyból megmaradt anyagok értékét... Mindig meglehetősen sok marad meg ... a kerekek, a tengelyek, a kazán stb., egyszóval a régi mozdony tekintélyes része megmarad." (T. Gooch, Chairman of Great Western Railway Co. [a Nagy Nyugati Vasúti Társaság elnöke], R. C. 17 327–29. sz.) – „Javítani annyi, mint megújítani; én azt a szót, hogy »pótlás«, nem ismerem ... ha egy vasúti társaság egyszer megvásárolt egy vagont vagy egy mozdonyt, akkor azt úgy kell javítania, hogy örökké járhasson." (17 784.) „A mozdony költségeire angol mérföldenként $8^1/_2$ pennyt számítunk. Ebből a $8^1/_2$ pennyből örökre fenntartjuk a mozdonyokat. Gépeinket megújítjuk. Ha ön új gépet akar vásárolni, a szükségesnél több pénzt ad ki... A régi gépen mindig van néhány használható kerék, tengely vagy más darab, s ez hozzásegít ahhoz, hogy olcsóbban állítsunk elő egy gépet, amely épp olyan jó, mintha egészen új volna." (17 790.) „Én most minden héten egy új mozdonyt állítok elő, azaz olyat, amely szinte teljesen új, mert új a kazán, a henger vagy az alváz." (17 823. Archibald Sturrock, Locomotive Superintendent of Great Northern Railway [a Nagy Északi Vasút mozdonyainak főfelügyelője], R. C., 1867.)

Ugyanez a helyzet a vagonokkal; „Az idők során a mozdony- és vagon-

állományt folytonosan megújítják; egyszer új kerekeket szerelnek fel, másszor új alvázat készítenek. A mozgó alkatrészeket, amelyek a leginkább kopnak, fokozatosan megújítják; előfordulhat, hogy a mozdonyokon és vagonokon olyan sorozatos javításokat végeznek, hogy egynémelyikben a régi anyagnak nyoma sem marad... Még akkor is, amikor már egészen javíthatatlanok, a régi vagonok és mozdonyok egyes darabjait továbbra is feldolgozzák, s ilymódon sohasem tűnnek el teljesen a vasútról. A mozgó tőke ezért állandó újratermelésben van; aminek a pályatest esetében egy meghatározott időben egyszerre kell megtörténnie, amikor az egész pályát újra fektetik, az a gördülőállománynál fokozatosan, évről évre megy végbe. Létezése örökké tart, folytonos megifjodásban van." (*Lardner*, i. m. 115–116. old.)

Ez a folyamat, ahogyan azt itt Lardner a vasutakra vonatkozóan ábrázolja, nem illik rá az egyes gyárra, de képet ad az állótőke állandó, részleges, a javítással összefonódó újratermeléséről egy egész iparágban, vagy egyáltalában a társadalmi szinten tekintett össztermelésben.

Íme egy bizonyíték arra, hogy ügyes igazgatóságok osztalék elérése céljából milyen széles határok között manipulálhatnak a javítás és a pótlás fogalmával. R. P. Williams fentebb idézett előadása szerint különböző angol vasúti társaságok a pályatest, valamint az építmények javítása és fenntartási költségei címén több év átlagában a következő összegeket írták le a jövedelemszámlán (a pálya hosszának egy-egy angol mérföldjére évente):

London & North Western	370 £
Midland	225 £
London & South Western	257 £
Great Northern	360 £
Lancashire & Yorkshire	377 £
South Eastern	263 £
Brighton	266 £
Manchester & Sheffield	200 £

Ezek a különbségek csak igen kis részben fakadnak a valóságos kiadások különbözőségéből; szinte kizárólag a különböző számítási módból erednek, attól függően, hogy a kiadási tételekkel a tőkeszámlát vagy a jövedelemszámlát terhelik-e meg. Williams kereken kimondja: „A kisebb megterhelést azért alkalmazzák, mert ez a jó osztalék érdekében szükséges, a nagyobb megterhelést pedig azért, mert komolyabb jövedelem mutatkozik, amely ezt elbírja."

Bizonyos esetekben a kopás, tehát a pótlása is gyakorlatilag elenyésző nagyság, úgyhogy csak a javítási költségek jönnek számba. Amit Lardner

a következőkben a vasutak works of art-jairól [műtárgyairól] mond, az általánosan érvényes minden ilyen tartós építményre, csatornákra, dokkokra, vas- és kőhidakra stb. – „Az idő lassú hatása következtében előálló kopás a tartósabb építményeknél rövidebb időközökben szinte észrevehetetlen; hosszú idő, például évszázadok elteltével azonban szükségképpen odavezet, hogy még a legtartósabb konstrukciókat is teljesen vagy részben meg kell újítani. Ennek az észrevétlen kopásnak a vasút egyéb részeinek érzékelhetőbb kopásához való viszonya az égitestek mozgásában előforduló évszázados egyenetlenségek és periodikus egyenetlenségek közti viszonnyal hasonlítható össze. Az időnek a vasút szilárdabb építményeire, hidakra, alagutakra, viaduktokra stb. gyakorolt hatása példa arra, amit évszázados kopásnak nevezhetünk. A gyorsabb és észrevehetőbb elértéktelenedés, amelyet rövidebb időközökben javításokkal vagy pótlással hoznak helyre, a periodikus egyenetlenségekkel analóg. Az évi javítási költségekbe beszámítják annak az esetleges kárnak a pótlását is, amely időről időre a tartósabb építmények külszínét is éri; de függetlenül ezektől a javításoktól, a kor megteszi a hatását rájuk és el kell jönnie az időnek, bármily távoli is, amikor állapotuk újrafelépítést tesz szükségessé. Pénzügyi és gazdasági vonatkozásban ez az időpont esetleg túlságosan távoli ahhoz, hogy a gyakorlatban számításba vegyék." (*Lardner*, i. m. 38–39. old.)

Ez érvényes az összes ilyen évszázados tartósságú építményekre, amelyeknél tehát nem a reájuk előlegezett tőkét kell kopásuknak megfelelően fokozatosan pótolni, hanem csak a fenntartás és a javítás évi átlagos költségeit kell a termék árára átvinni.

Bár, mint láttuk, az állótőke kopásának pótlására visszaáramló pénz nagy részét évente, sőt kisebb időközökben ismét természetbeni formájába változtatják vissza, mégis minden egyes tőkésnek szüksége van egy amortizációs alapra az állótőke ama része számára, amelynek újratermelési ideje csak évek múltán egyszerre érkezik el és ekkor teljes egészében pótolni kell. Az állótőke egy jelentékeny alkotórésze természeténél fogva kizárja az apránkénti újratermelést. Azonkívül ott, ahol az újratermelés apránként történik olymódon, hogy az elértéktelenedett állományhoz kisebb időközökben újat tesznek hozzá, a termelési ág sajátos jellegétől függően nagyobb vagy kisebb terjedelmű előzetes pénzfelhalmozásra van szükség, mielőtt ez a pótlás megtörténhet. Ehhez nem elegendő bármilyen pénzösszeg, hanem meghatározott terjedelmű pénzösszeget kíván.

Ha ezt csupán az egyszerű pénzforgalom előfeltételezésével vizsgáljuk, és nem vesszük tekintetbe a csak később kifejtendő hitelrendszert, akkor a mozgás mechanizmusa a következő: Az I. könyvben (3. fej. 3. a.) kimutat-

tuk, hogy ha a valamely társadalomban meglevő pénz egy része mindig kincsként parlagon hever, egy másik rész pedig forgalmi eszközként, illetve a már forgalomban levő pénz közvetlen tartalékalapjaként funkcionál, a pénz össztömege állandóan más és más arányban oszlik meg kincsre és forgalmi eszközre. A mi esetünkben mármost azt a pénzt, amelynek kincsként egy nagyobb tőkés kezében nagyobb terjedelemben kell felhalmozódnia, az állótőke megvásárlásánál egyszerre forgalomba dobják. A társadalomban ez a pénz megint forgalmi eszközre és kincsre oszlik. Az amortizációs alap folytán, amelyben az állótőke kopásának mértékében e tőke értéke visszaáramlik kiindulópontjához, a forgalomban levő pénz egy része ismét kincset alkot – hosszabb vagy rövidebb időre – ugyanannak a tőkésnek a kezében, akinek kincse az állótőke megvásárlásakor forgalmi eszközzé változott és tőle eltávolodott. Állandóan változó megoszlása ez a társadalomban létező kincsnek, amely felváltva, egyszer forgalmi eszközként funkcionál, azután kincsként ismét elkülönül a forgalomban levő pénz tömegétől. A hitelügy kifejlődésével, amely szükségképpen párhuzamosan halad a nagyipar és a tőkés termelés fejlődésével, ez a pénz nem mint kincs, hanem mint tőke funkcionál, de nem tulajdonosának, hanem más tőkéseknek a kezében, akiknek rendelkezésére bocsátják.

Kilencedik fejezet

Az előlegezett tőke teljes megtérülése. Megtérülési ciklusok

Láttuk, hogy a termelőtőke álló és forgó alkotórészei különbözőképpen és különböző periódusokban térülnek meg, valamint hogy az állótőke különböző alkotórészeinek megtérülési periódusa ugyanabban a vállalatban megint különböző a különböző életidejük és ennélfogva újratermelési idejük szerint. (Egyazon vállalatnál a forgótőke különböző alkotórészeinek megtérülésében tapasztalható valóságos vagy látszólagos különbözőségről lásd e fejezet végén a 6. pontot.)

1. Az előlegezett tőke teljes megtérülése e tőke különböző alkotórészeinek átlagos megtérülése; a kiszámítás módjáról később. Amennyiben csak különböző időtartamokról van szó, természetesen mi sem egyszerűbb, mint átlagukat kiszámítani; de:

2. a különbség itt nemcsak mennyiségi, hanem minőségi is.

A termelési folyamatba belépő forgótőke az egész értékét átviszi a termékre és ezért a termék eladása útján in natura [természetben] állandóan pótolni kell ahhoz, hogy a termelési folyamat meg ne szakadjon. A termelési folyamatba belépő állótőke értékének csak egy részét (a kopást) viszi át a termékre és a kopás ellenére tovább funkcionál a termelési folyamatban; ezért csak hosszabb-rövidebb időközökben kell in natura pótolni, mindenesetre nem oly gyakran, mint a forgótőkét. A pótlásnak ez a szükségessége, az újratermelési határidő, nemcsak mennyiségileg különbözik az állótőke különböző alkotórészei számára, hanem, mint láttuk, a maradandóbb, sok évig tartó állótőke egy részét évente vagy rövidebb időközökben lehet pótolni és a régi állótőkéhez in natura hozzá lehet tenni; más természetű állótőkénél a pótlás csak életidejének lejárta után egyszerre történhet.

Az állótőke különböző részeinek különmegtérüléseit ezért a megtérülés egynemű formájára kell visszavezetni, úgy, hogy már csak mennyiségileg, a megtérülés tartama tekintetében különbözzenek.

Ez a minőségi azonosság nincs meg, ha $T \ldots T$-t – a folytonos termelési

folyamat formáját – vesszük kiindulópontul. Mert T meghatározott elemeit állandóan in natura pótolni kell, másokat pedig nem. A $P \ldots P'$ forma viszont kétségtelenül megadja a megtérülésnek ezt az azonosságát. Vegyünk például egy 10 000 £ értékű gépet, amely tíz évig tart el, tehát értékéből évente $^1/_{10} = 1000$ £ változik vissza pénzzé. Ez az 1000 £ egy év alatt pénztőkéből termelőtőkévé és árutőkévé, ebből pedig pénztőkévé változott vissza. Visszatért eredeti pénzformájába, akárcsak a forgótőke, ha ezt ebben a formában vizsgáljuk, s eközben mellékes, hogy az 1000 £ pénztőkét az év végén újra visszaváltoztatják-e egy gép természetbeni formájába, vagy sem. Az előlegezett termelőtőke teljes megtérülésének kiszámításakor ezért e tőke összes elemeit pénzformában rögzítjük, úgyhogy a megtérülést a pénzformába való visszatérés zárja le. Az értéket mindig pénzben előlegezettnek tekintjük, még a folytonos termelési folyamatnál is, amelyben az értéknek ez a pénzformája csak a számolópénz formája. Így azután kiszámíthatjuk az átlagot.

3. Ebből következik, hogy még akkor is, ha az előlegezett termelőtőke túlnyomó része állótőke, amelynek újratermelési, tehát megtérülési ideje is sokéves ciklusra terjed, az egy év alatt megtérült tőkeérték a forgótőke évente többszöri megtérülései következtében nagyobb lehet, mint az előlegezett tőke összértéke.

Tegyük fel, hogy az állótőke = 80 000 £, újratermelési ideje = 10 év, úgyhogy 8000 £ évente visszatér pénzformájába, vagyis az állótőke elvégzi megtérülésének $^1/_{10}$-ét. Tegyük fel, hogy a forgótőke = 20 000 £ és évente ötször térül meg. Az össztőke ekkor = 100 000 £. A megtérült állótőke = = 8000 £; a megtérült forgótőke = $5 \times 20\,000 = 100\,000$ £. Az év folyamán megtérült tőke tehát = 108 000 £, 8000 £-gel nagyobb az előlegezett tőkénél. A tőke $1 + {}^2/_{25}$-e térült meg.

4. Az előlegezett tőke *értékmegtérülése* tehát időbelileg elválik e tőke valóságos újratermelésétől, vagyis alkotórészeinek reális megtérülésétől. Tegyük fel például, hogy egy 4000 £-nyi tőke egy évben ötször térül meg. A megtérült tőke ekkor $5 \times 4000 = 20\,000$ £. Ami azonban mindegyik megtérülés végén visszatér, hogy ismét újból előlegezzék, az az eredetileg előlegezett 4000 £ tőke. Nagyságát nem változtatja meg azoknak a megtérülési periódusoknak a száma, amelyek alatt újból tőkeként funkcionál. (Az értéktöbbletet figyelmen kívül hagyjuk.)

A 3. pontban szereplő példában tehát az előfeltevés szerint az év végén a tőkés kezébe visszatért a) egy 20 000 £-nyi értékösszeg, amelyet újból kiad a tőke forgó alkotórészeire, és b) egy 8000 £-nyi összeg, amely a kopás folytán levált az előlegezett állótőke értékéről; emellett ugyanaz az állótőke to-

vábbra is létezik a termelési folyamatban, de értéke 80 000 £-ről 72 000 £-re csökkent. A termelési folyamatot tehát még kilenc évig kellene folytatni, amíg az előlegezett állótőke élete véget ér, mind termékképző, mind értékképző funkcionálása megszűnik és az állótőkét pótolni kell. Az előlegezett tőkeértéknek tehát a megtérülések bizonyos ciklusát kell elvégeznie, az adott esetben például egy olyan ciklust, amely tíz évenkénti megtérülésből áll – s ezt a ciklust a felhasznált állótőke életideje, ennélfogva újratermelési vagy megtérülési ideje határozza meg.

Amilyen mértékben tehát a tőkés termelési mód fejlődésével az alkalmazott állótőke értékterjedelme és élettartama növekszik, abban a mértékben fejlődik az ipar és az ipari tőke élete minden különös befektetésben többévessé, mondjuk átlagosan tízévessé. Ezt az életet egyfelől megnyújtja az állótőke fejlődése, másfelől azonban megrövidíti a termelési eszközök állandó forradalmasítása, amely a tőkés termelési mód fejlődésével ugyancsak állandóan fokozódik. A tőkés termelési mód fejlődésével együtt ezért egyre fokozódik a termelési eszközök változása is és állandó pótlásuk szükségessége az erkölcsi kopás következtében, jóval fizikai kimúlásuk előtt. Feltehetjük, hogy a nagyipar legdöntőbb ágaiban ez az életciklus most átlagosan 10 év. Itt azonban nem a meghatározott szám a fontos. Annyi világos: ezzel az évek sorát felölelő ciklusával az összefüggő megtérüléseknek, amelyekhez a tőkét álló alkotórésze hozzáláncolta, anyagi alapzata adódik a periodikus válságoknak; a ciklusban az üzlet az elernyedés, közepes élénkség, lázas tevékenység és válság egymást követő periódusain megy át. Azok a periódusok ugyan, amelyekben tőkét fektetnek be, igen különbözők és nem esnek egybe. A válság azonban mindig kiindulópontja nagy új befektetéseknek. Tehát egyszersmind – az egész társadalmat tekintve – a válság többé-kevésbé a következő megtérülési ciklus új anyagi alapzata.[22a]

5. A megtérülés kiszámításának módjáról szólaltassunk meg egy amerikai közgazdászt.

„Némely üzletágakban az egész előlegezett tőke egy éven belül többször megtérül vagy megfordul; másokban a tőke egyik része egy évben többször, a másik része kevésbé gyakran térül meg. A tőkésnek arra az átlagos periódusra kell kiszámítania profitját, amelyre egész tőkéjének szüksége van ahhoz, hogy kezén áthaladjon, vagyis egyszer megtérüljön. Tegyük fel, hogy

[22a] „A városi termelés a napok váltakozásához van kötve, a falusi viszont az évek váltakozásához." (*Adam H. Müller*: „Die Elemente der Staatskunst", Berlin 1809, III., 178. old.) Ez a romantika naiv elképzelése az iparról és a mezőgazdaságról.

valaki egy meghatározott vállalkozásban tőkéjének felét épületekbe és gépi berendezésbe fektette, amelyeket tíz évben egyszer újítanak meg; egy negyedét szerszámokba stb., amelyeket kétévenként kell megújítani; az utolsó negyed, amelyet munkabérekre és nyersanyagokra fordított, évente kétszer térül meg. Tegyük fel, hogy egész tőkéje 50 000 dollár. Évi kiadása ekkor a következő:

$$\frac{50\,000}{2} = 25\,000 \text{ dollár } 10 \text{ év alatt} = 2\,500 \text{ dollár } 1 \text{ év alatt}$$

$$\frac{50000}{4} = 12\,500 \text{ dollár } 2 \text{ év alatt} = 6\,250 \text{ dollár } 1 \text{ év alatt}$$

$$\frac{50000}{4} = 12\,500 \text{ dollár } {}^1/_2 \text{ év alatt} = 25\,000 \text{ dollár } 1 \text{ év alatt}$$

$$1 \text{ év alatt} = 33\,750 \text{ dollár}$$

Az átlagos idő tehát, amely alatt egész tőkéje egyszer megtérül, 16 hónap*... Vegyünk egy másik esetet: az 50 000 dollár össztőke egynegyede tíz év alatt fordul meg; egynegyede 1 év alatt; a fennmaradó fele évente kétszer. Az évi kiadás ekkor a következő:

$$\frac{12500}{10} = 1\,250 \text{ dollár}$$

$$12\,500 = 12\,500 \quad \text{„}$$

$$25\,000 \times 2 = 50\,000 \quad \text{„}$$

$$\text{Egy év alatt megtérült} = 63\,750 \text{ dollár.”}$$

(*Scrope*: „Political Economy”, Alonzo Potter kiadása, New York 1841, 142–143. old.)**

6. Valóságos és látszólagos különbözőségek a tőke különböző részeinek megtérülésében. – Ugyanez a Scrope ugyanazon a helyen [141. old.] ezt mondja: „Az a tőke forog a leggyorsabban, amelyet a gyáros, a mezőgazda vagy a kereskedő munkabérek fizetésére fordít, mert ez talán – ha embereit hetenként fizeti – hetenként megtérül az eladásaiból vagy számlák kifizetéséből adódó heti bevételek révén. A nyersanyagokra vagy készárukészletekre fordított tőke kevésbé gyorsan forog; kétszer vagy négyszer térülhet meg évente aszerint, hogy az egyesek vásárlása és a mások eladása között mennyi idő telik el, feltéve, hogy a tőkés egyazon hitelhatáridőre vásárol és ad is el. A szerszámokban és gépekben rejlő tőke még lassabban forog, minthogy átlagosan talán csak öt vagy tíz évben egyszer térül meg, azaz fogyasztják el és újítják meg; habár sok szerszámot egyetlen művelet-sor alatt elhasználnak. Az épületekbe, pl. gyárakba, boltokba, raktárházakba, csűrökbe,

valamint utakba, öntözési berendezésekbe stb. befektetett tőke látszólag szinte egyáltalán nem forog. Valójában azonban ezeket a befektetéseket, miközben közreműködnek a termelésben, éppúgy teljesen elhasználják, mint az előbb említetteket, és újra kell őket termelni, hogy a termelő tovább folytathassa műveleteit. Csak annyi a különbség, hogy ezeket lassabban fogyasztják el és termelik újra, mint a többit... A beléjük fektetett tőke esetleg csak húsz vagy ötven év alatt térül meg."

Scrope itt összecseréli a forgótőke bizonyos részeinek áramlásában a fizetési határidők és hitelviszonyok következtében az egyéni tőkés számára előálló különbséget a megtérüléseknek azzal a különbségével, amely a tőke természetéből ered. Azt mondja, a munkabért hetenként kell kifizetni a kifizetett eladások vagy számlák révén adódó heti bevételből. Itt először is meg kell jegyezni, hogy különbségek keletkeznek magára a munkabérre vonatkozóan is aszerint, hogy milyen hosszú a fizetési határidő, vagyis az az idő, amelyre a munkás kénytelen a tőkésnek hitelezni; tehát aszerint, hogy a bérfizetési határidő heti, havi, háromhavi, félévi stb. Itt érvényesül a korábban kifejtett törvény: „A fizetési eszközök szükséges tömege (tehát az egyszerre előlegezendő pénztőke tömege) egyenes* arányban van a fizetési periódusok hosszával." (I. könyv, 3. fej. 3. b. 124. [136.] old.)

Másodszor: a heti termékbe nemcsak a heti munka által termelése során hozzátett új érték kerül bele teljesen, hanem éppen úgy a heti termékhez elfogyasztott nyers- és segédanyagok értéke is. A termékkel együtt forog ez a benne rejlő érték. Ennek a terméknek az eladásával pénzformát ölt és újra át kell váltani ugyanazokra a termelési elemekre. Ez éppúgy érvényes a munkaerőre, mint a nyers- és segédanyagokra. Láttuk azonban (6. fej. II., 1.), hogy a termelés folytonossága termelési eszközök készletét követeli meg, amely különböző termelési ágakban különböző, és ugyanabban a termelési ágban megint különböző a forgótőke ezen elemének különböző alkotórészeinél, pl. szénnél vagy gyapotnál. Ezért bár ezeket az anyagokat állandóan in natura meg kell újítani, nem kell állandóan újra megvásárolni őket. A vásárlás megújulásának gyakorisága a befektetett készlet nagyságától függ, attól, hogy mennyi ideig tart, amíg kimerül. A munkaerőből nem létesítenek ilyen készletet. A munkára fordított tőkerésznek pénzzé való visszaváltoztatása együtt halad a segéd- és nyersanyagra fordított tőkerész visszaváltoztatásával. De a pénz visszaváltoztatása egyrészt munkaerővé, másrészt nyersanyagokká különváltan megy végbe e két alkotórész külön vételi és fizetési határidői miatt; az egyiket mint termelési készletet nagyobb időközönként vásárolják, a másikat, a munkaerőt, kisebb időközönként, pl. hetenként. Másrészt a tőkésnek a termelési készlet mellett készárukészletet is kell tartania. Elte-

kintve az eladási nehézségektől stb., bizonyos árutömeget pl. megrendelésre kell termelni. Mialatt ennek utolsó részét termelik, a már elkészült áru raktáron vár addig, amíg a megrendelésnek teljesen eleget lehet tenni. Egyéb különbségek jönnek létre a forgótőke megtérülésében, mihelyt egyes elemei hosszabban kénytelenek a termelési folyamat valamely előstádiumában (fa kiszárítása stb.) időzni, mint a többiek.

A hitelügy, amelyre Scrope itt hivatkozik, valamint a kereskedelmi tőke, módosítja a megtérülést az egyes tőkés számára. Társadalmi szinten csak annyiban módosítja, amennyiben nemcsak a termelést, hanem a fogyasztást is meggyorsítja.

Tizedik fejezet

Elméletek az álló- és a forgótőkéről. A fiziokraták és Adam Smith

Quesnaynél az álló- és a forgótőke közti különbség mint avances primitives [eredeti előlegek] és avances annuelles [évi előlegek] közti különbség jelenik meg. Ezt a különbséget helyesen úgy ábrázolja, mint a közvetlen termelési folyamatba bekebelezett tőkén, a termelőtőkén belüli különbséget. Minthogy az ő szemében csakis a mezőgazdaságban alkalmazott tőke, tehát a bérlő tőkéje számít valóban termelőnek, ezért ezek a különbségek is csak a bérlő tőkéjénél adódnak. Ebből adódik nála a tőke egy részének egyéves, a másik részének pedig hosszabb (tízéves) megtérülési ideje. A kifejtés során a fiziokraták úgy mellékesen átviszik ezeket a különbségeket a tőke egyéb fajtáira, egyáltalában az ipari tőkére is. A társadalom számára az évi és többévi előlegek közti különbség annyira fontos, hogy sok közgazdász még A. Smith után is visszatér erre a meghatározásra.

Az előlegek két fajtája közti különbség csak akkor jön létre, amikor az előlegezett pénzt átváltoztatták a termelőtőke elemeivé. Ez a különbség csak és kizárólag a termelőtőkén belül van meg. Ezért Quesnaynek nem jut eszébe a pénzt akár az eredeti, akár az évi előlegekhez számítani. Mint a termelés előlegei – azaz mint termelőtőke – mindkettő szemben áll mind a pénzzel, mind a piacon található árukkal. Továbbá a termelőtőke e két elemének különbségét Quesnay helyesen arra vezeti vissza, hogy különböző módon kerülnek bele a kész termék értékébe, ezért értékük különböző módon forog a termékértékkel, és ezért pótlásuk vagy újratermelésük különbözőképpen történik, mivel az egyiknek az értékét évenként teljesen, a másikét hosszabb periódusok alatt apránként pótolják.[23]

[23] Quesnayt illetően v. ö. „Analyse du Tableau économique" („Physiocrates", Daire kiad. I. rész, Párizs 1846). Ott pl. ez olvasható: „Az évi előlegek azok a kiadások, amelyeket évente a megművelés munkájára fordítanak; ezeket az előlegeket meg kell különböztetni az eredeti előlegektől, amelyek a megművelés létesítésének alapját [fonds] alkotják." (59. old.) – A későbbi fiziokraták az avances-t [előlegeket] már többször egyenesen capitalnak [tőkének]

Az egyetlen haladás, amelyet A. Smith tesz, a kategóriák általánosítása. Nála ezek már nem a tőke egy sajátos formájára, a bérlő tőkéjére vonatkoznak, hanem a termelőtőke minden formájára. Ebből magától következik, hogy az évi és több évi megtérülésnek a mezőgazdaságból vett különbsége helyébe a különböző idejű megtérülések általános különbsége lép, úgyhogy az állótőke egy megtérülése mindig a forgótőke egynél több megtérülését foglalja magában, bármekkora is a forgótőke e megtérüléseinek időtartama, egy év, több, mint egy év, vagy kevesebb, mint egy év. Így Smithnél az avances annuelles forgótőkévé és az avances primitives állótőkévé változnak át. De az általa tett haladás a kategóriáknak erre az általánosítására szorítkozik. A kifejtésben messze elmarad Quesnay mögött.

Már mindjárt az a durván empirikus mód, ahogyan Smith a vizsgálatot megkezdi, tisztázatlanságot teremt: „There are two different ways in which a capital may be employed so as to yield a revenue or profit to its employer." [Tőkét két különböző módon lehet úgy alkalmazni, hogy alkalmazójának jövedelmet vagy profitot hozzon.] („Wealth of Nations", II. könyv, I. fej. 185. old. Aberdeeni kiad. 1848.)

Azok a módok, amelyeken értéket lehet befektetni, hogy tőkeként funkcionáljon, hogy tulajdonosának értéktöbbletet hajtson, éppoly különbözők, éppoly sokfélék, mint a tőke befektetési területei. Ez a különböző termelési ágaknak a kérdése, amelyekbe tőke befektethető. De a kérdés ebben a megfogalmazásban még tovább megy. Magában foglalja azt a kérdést, hogy érték, akkor is, ha nem fektetik be termelőtőkeként, hogyan funkcionálhat tulajdonosa számára mint tőke, pl. mint kamatozó tőke, kereskedőtőke stb. Itt tehát már mérhetetlenül messze vagyunk az elemzés valóságos tárgyától, attól a kérdéstől ugyanis, hogy a *termelő*tőkének különböző elemeire való megoszlása, függetlenül befektetési területeinek különbözőségétől, hogyan hat a megtérülésére.

A. Smith közvetlenül ezután így folytatja: „First, it may be employed in raising, manufacturing, or purchasing goods, and selling them again with a profit." [Először, alkalmazni lehet arra, hogy javakat termesszenek, gyárt-

---

nevezik: „Capital ou avances". *Dupont de Nemours*: „Maximes du Docteur Quesnay etc." (Daire, I., 391. old.); továbbá Le Trosne: „A munkatermékek hosszabb vagy rövidebb élettartama következtében egy nemzet az évi újratermelésétől függetlenül javak tekintélyes alapjával rendelkezik, amely régóta felhalmozott *tőkét* alkot és, eredetileg termékekkel megfizetve, állandóan fennmarad és gyarapszik." (Daire, II., 928—929. old.) – Turgot a capital szót már rendszeresebben használja az avances helyett, és még inkább azonosítja a manufacturiers [ipari tőkések] avances-ait a bérlőkével. (*Turgot*: „Réflexions sur la formation et la distribution des richesses", 1766.)

sanak vagy vásároljanak, s ezeket profittal újra eladják.] A. Smith itt csak annyit mond, hogy tőkét alkalmazni lehet a mezőgazdaságban, az iparban és a kereskedelemben. Tehát csak a tőke különböző befektetési területeiről beszél, mégpedig olyanokról is, amelyeken, mint a kereskedelemben, a tőke nem a közvetlen termelési folyamatba van bekebelezve, tehát nem termelőtőkeként funkcionál. Ezzel már letér arról az alapzatról, amelyen a fiziokraták kimutatták a termelőtőke különbségeit és ezek befolyását a megtérülésre. Sőt a kereskedőtőkét mindjárt példának is veszi egy olyan kérdésben, amelyben kizárólag a *termelő*tőkének a termék- és értékképző folyamatban mutatkozó különbségeiről van szó, amelyek viszont különbségeket idéznek elő a tőke megtérülésében és újratermelésében.

Így folytatja: „The capital employed in this manner yields no revenue or profit to its employer while it either remains in his possession or continues in the same shape." [Az ezen a módon alkalmazott tőke sem jövedelmet, sem profitot nem hoz alkalmazójának, amíg vagy birtokában marad, vagy továbbra is ugyanabban az alakban marad.] – The capital employed in this manner! De Smith olyan tőkéről beszél, amely a mezőgazdaságban vagy az iparban van befektetve és később mondja meg, hogy az így befektetett tőke álló- és forgótőkére hasad szét! Az ezen a módon való befektetés nem teheti tehát a tőkét sem álló-, sem forgótőkévé.

Vagy arra gondolt, hogy a tőkét – amelyet arra alkalmaztak, hogy árukat termeljenek és ezeket az árukat profittal adják el –, miután árukká változtatták, el kell adni, és az eladás révén e tőkének először az eladó birtokából a vevő birtokába kell átmennie, másodszor természetbeni áruformájából pénzformájába kell átváltódnia, s ezért birtokosa számára mindaddig haszontalan, amíg vagy birtokában van, vagy – számára – ugyanabban a formában marad? De akkor a dolog arra lyukad ki, hogy ugyanaz a tőkeérték, amely azelőtt a termelőtőke formájában, a termelési folyamathoz tartozó formában funkcionált, most mint árutőke és pénztőke a forgalmi folyamathoz tartozó formáiban funkcionál, tehát nem álló- és nem forgótőke többé. S ez éppúgy érvényes azokra az értékelemekre, amelyeket nyers- és segédanyagok, tehát forgótőke, mint azokra, amelyeket a munkaeszközök elhasználása, tehát állótőke tesz hozzá. Az álló- és a forgótőke közti különbséghez így sem jutunk egy lépéssel sem közelebb.

Továbbá: „The goods of the merchant yield him no revenue or profit till he sells them for money, and the money yields him as little till it is again exchanged for goods. His capital is continually going from him in one shape, and returning to him in another, and it is only by means of such circulation, or successive exchanges, that it can yield him any profit. Such

capitals, therefore, may very properly be called circulating capitals." [A kereskedőnek árui sem jövedelmet, sem profitot nem hoznak, amíg pénzért el nem adja őket, s a pénz éppoly keveset hoz neki, amíg megint el nem cserélik árukra. Tőkéje állandóan eltávozik tőle egyik alakban és visszatér hozzá egy másikban, s csak az ilyen forgalom, vagyis egymást követő cserék révén hozhat neki valamilyen profitot. Ezért az ilyen tőkéket teljes joggal forgótőkéknek lehet nevezni.]

Amit A. Smith itt forgótőkének határoz meg, azt én *forgalmi tőkének* fogom nevezni; olyan tőke ez, amely a forgalmi folyamathoz, a cserével közvetített formaváltozáshoz (anyagcsere és gazdacsere) tartozó formában van, tehát árutőke és pénztőke, ellentétben a termelési folyamathoz tartozó formájával, a termelőtőke formájával. Ezek nem külön fajták, amelyekre az ipari tőkés a tőkéjét felosztja, hanem különböző formák, amelyeket ugyanaz az előlegezett tőkeérték curriculum vitae-je [életpályája] alatt egymás után mindig újra magára ölt és levet. Ezt A. Smith – s ez nagy visszaesés a fiziokratákhoz képest – összekeveri azokkal a formakülönbségekkel, amelyek a tőkeérték forgásán belül, az egymást követő formáin áthaladó körforgásában keletkeznek, miközben a tőkeérték a *termelő*tőke formájában van; abból keletkeznek, hogy a termelőtőke különböző elemei az értékképző folyamatban különbözőképpen vesznek részt és értéküket különbözőképpen viszik át a termékre. A továbbiakban látjuk majd, milyen következményekkel jár a termelőtőkének és a forgalom területén található tőkének (az árutőkének és a pénztőkének) ez az alapvető összecserélése az álló- és forgótőkével. Az állótőkére előlegezett tőkeérték éppúgy a termék révén forog, mint a forgótőkére előlegezett érték, s az árutőke forgása révén éppúgy átváltozik pénztőkévé, mint a másik. A különbség csak abból fakad, hogy az állótőke értéke apránként forog, s ezért aztán apránként, rövidebb vagy hosszabb periódusokban kell pótolni, természetbeni formájában újratermelni.

Hogy A. Smith itt forgótőkén nem ért egyebet, mint forgalmi tőkét, azaz a tőkeértéket a forgalmi folyamathoz tartozó formáiban (árutőkét és pénztőkét), azt bizonyítja különösen szerencsétlenül választott példája. Olyan tőkefajtát vesz példának, amely egyáltalában nem tartozik a termelési folyamathoz, hanem csak a forgalom területén tanyázik, csak forgalmi tőkéből áll, a kereskedőtőkét.

Hogy mennyire ízetlen dolog egy olyan példával kezdeni, amelyben a tőke egyáltalában nem szerepel termelőtőkeként, azt maga Smith megmondja rögtön ezután: „The capital of a merchant is altogether a circulating capital." [A kereskedő tőkéje teljességgel forgótőke.] De hiszen a forgó- és az állótőke közti különbség, mint azt később elmondja nekünk, éppen a

termelőtőkén belüli lényeges különbségekből fakad. A. Smithnek egyrészt a fiziokraták által megállapított különbség jár a fejében, másrészt azok a formakülönbségek, amelyeken a tőkeérték a körforgásában átmegy. S a kettő tarkán összekeveredik.

De hogy hogyan keletkezhetne profit a pénz és áru formaváltozása által, az érték puszta átváltoztatása által e formák egyikéből a másikba, az teljesen felfoghatatlan. A magyarázatot az is teljesen lehetetlenné teszi, hogy Smith itt a kereskedőtőkével kezdi, amely csak a forgalom területén mozog. Erre még visszatérünk; egyelőre halljuk, mit mond az állótőkéről:

„Secondly, it" (capital) „may be employed in the improvement of land, in the purchase of useful machines and instruments of trade, or in such like things as yield a revenue or profit without changing masters, or circulating any further. Such capitals, therefore, may very properly be called fixed capitals. Different occupations require very different proportions between the fixed and circulating capitals employed in them... Some part of the capital of every master artificer or manufacturer must be fixed in the instruments of his trade. This part, however, is very small in some, and very great in others... The far greater part of the capital of all such master artificers" (pl. szabó, cipész, takács) „however is circulated, either in the wages of their workmen, or in the price of their materials, and to be repaid with a profit by the price of the work." [Másodszor, (a tőkét) talajjavításra, hasznos gépek és munkaeszközök megvásárlására vagy hasonló dolgokra lehet alkalmazni, amelyek jövedelmet vagy profitot hoznak, anélkül hogy gazdát cserélnének vagy valahogyan tovább forognának. Az ilyen tőkéket ezért teljes joggal állótőkéknek lehet nevezni. Különböző foglalkozások a bennük alkalmazott álló- és forgótőkék igen különböző arányát követelik meg... Mindegyik kézművesmester vagy gyáros tőkéjének bizonyos része szükségképpen rögzítve van munkaeszközeiben. Ez a rész azonban némelyeknél igen kicsi, másoknál igen nagy... De minden ilyen kézművesmester (pl. szabó, cipész, takács) tőkéjének túlnyomó része forog, vagy munkásainak bérében, vagy nyersanyagainak árában, és profittal visszatérül a termék árában.]

A profit forrásának gyerekes meghatározását figyelmen kívül hagyva, a gondolat gyengesége és zavaros volta mindjárt kiütközik a következőkből: A gépgyáros számára például a gép termék, amely mint árutőke forog, tehát A. Smith szavaival: „is parted with, changes masters, circulates further" [amelytől megválnak, amely gazdát cserél, tovább forog]. A gép tehát saját meghatározása szerint nem álló-, hanem forgótőke volna. Ez a zűrzavar megint abból fakad, hogy Smith az álló- és a forgótőkének a termelőtőke

különböző elemei különféle forgásából fakadó különbségét összecseréli azokkal a formakülönbségekkel, amelyeken egyazon tőke megy át, amennyiben a termelési folyamatban mint *termelőtőke*, a forgalom területén viszont mint forgalmi tőke funkcionál, azaz mint árutőke vagy pénztőke. Ezért ugyanazok a dolgok, attól függően, hogy a tőke életfolyamatában milyen helyet foglalnak el, A. Smith szerint funkcionálhatnak mint állótőke (mint munkaeszközök, a termelőtőke elemei), és mint „forgó"-tőke, árutőke (mint olyan termék, amelyet kilöknek a termelés területéről, át a forgalom területére).

A. Smith azonban egyszerre csak megváltoztatja a felosztás egész alapját és ellentmondásba keveredik azzal, amivel pár sorral előbb az egész vizsgálatot megnyitotta. Ez ugyanis ezzel a mondattal történt: „There are two different ways in which a capital may be employed so as to yield a revenue or a profit to its employer." [Tőkét két különböző módon lehet úgy alkalmazni, hogy alkalmazójának jövedelmet vagy profitot hozzon], tudniillik mint forgó- vagy mint állótőkét. E mondat szerint ezek tehát különböző, egymástól független tőkék különböző felhasználási módjai, ahogy például tőkéket az iparban vagy a mezőgazdaságban lehet felhasználni. – Most pedig azt mondja: „Different occupations require very different proportions between the fixed and circulating capitals employed in them." [Különböző foglalkozások a bennük alkalmazott álló- és forgótőkék igen különböző arányát követelik meg.] Álló- és forgótőke most már nem különböző, önálló tőkebefektetések, hanem ugyanannak a termelőtőkének különböző adagjai, amelyek a különböző befektetési területeken e tőke összértékének különböző részét alkotják. Ezek tehát olyan különbségek, amelyek magának a *termelőtőkének* tárgyszerű felosztásából fakadnak és ezért csak erre a tőkére érvényesek. Ennek azonban ismét ellentmond az, hogy maga Smith a kereskedelmi tőkét mint pusztán forgótőkét állítja szembe az állótőkével, mert azt mondja: „A kereskedő tőkéje teljességgel forgótőke." Ez valójában olyan tőke, amely csak a forgalom területén funkcionál, és mint ilyen egyáltalában szemben áll a termelőtőkével, a termelési folyamatba bekebelezett tőkével, de éppen ezért nem állhat szemben a termelőtőke folyó (forgó) alkotórészeként a termelőtőke álló alkotórészével.

Smith az általa említett példákban állótőkének határozza meg az instrument of trade-eket [munkaeszközöket], forgótőkének a munkabérekre és nyersanyagokra – segédanyagokat beleértve – kiadott tőkerészt (repaid with a profit by the price of the work [amely a termék árában profittal térül vissza]).

Először tehát csak a munkafolyamat különböző alkotórészeiből indul

ki, munkaerőből (munkából) és nyersanyagokból egyfelől, munkaeszközökből másfelől. Ezek azonban azért tőkealkotórészek, mert olyan értékösszeget adtak ki rájuk, amelynek az a hivatása, hogy tőkeként funkcionáljon. Ennyiben ezek anyagi elemei, létezési formái a *termelő*, azaz a termelési folyamatban funkcionáló tőkének. Miért nevezi mármost az egyik részt állónak [fix]? Mert „some parts of the capital must be fixed in the instruments of trade" [a tőke némely részének rögzítve kell lennie a munkaeszközökben]. De a másik rész szintén rögzítve van munkabérben és nyersanyagokban. A gépek viszont és az „instruments of trade ... such like things ... yield a revenue or profit without changing masters, or circulating any further. Such capitals, therefore, may very properly be called fixed capitals." [munkaeszközök ... hasonló dolgok ... jövedelmet vagy profitot hoznak, anélkül hogy gazdát cserélnének vagy valahogyan tovább forognának. Az ilyen tőkéket ezért teljes joggal állótőkéknek lehet nevezni.]

Nézzük például a bányászatot. Nyersanyagot itt egyáltalában nem használnak, mert a munkatárgy, például a réz, a természet terméke, amelyet először munkával el kell sajátítani. A még elsajátítandó réz, a folyamatnak az a terméke, amely később mint áru, illetve árutőke forog, nem eleme a termelőtőkének. A termelőtőke értékének semmilyen részét nem adták ki rá. Másrészt a termelési folyamat többi eleme, munkaerő és segédanyagok, például szén, víz stb., anyagát illetően éppúgy nem kerül bele a termékbe. A szenet egészen elfogyasztják és csak értéke kerül bele a termékbe; egészen úgy, ahogy a gép stb. egy értékrésze belekerül a termékbe. Végül a munkás éppolyan önállóan megmarad a termékkel, a rézzel szemben, mint a gép. Csak az az érték, amelyet munkájával termelt, most a réz értékének alkotórésze. Ebben a példában tehát a termelőtőke egyetlen alkotórésze sem cserél gazdát (masters), vagyis egyik sem forog tovább, mert egyik sem kerül bele anyagát tekintve a termékbe. Hol van tehát itt a forgótőke? A. Smith saját meghatározása szerint a rézbányában felhasznált egész tőke csak állótőke lenne.

Nézzünk meg ezzel szemben egy másik ipart, amely nyersanyagokat használ fel, s ezek a termék szubsztanciáját alkotják, továbbá olyan segédanyagokat, amelyek testi mivoltukban is, nemcsak értékük szerint, mint például a fűtési szén, belekerülnek a termékbe. A termékkel, például a fonallal, gazdát cserél a nyersanyag is, amelyből áll, a gyapot, és a termelési folyamatból belekerül a fogyasztási folyamatba. De ameddig a gyapot mint a termelőtőke eleme funkcionál, tulajdonosa nem adja el, hanem feldolgozza, fonalat készíttet belőle. Nem adja ki a kezéből. Vagyis Smith durvántéves közhelyszerű kifejezésével élve, nem azzal tesz szert profitra by part-

ing with it, by its changing masters, or by circulating it [hogy megválik tőle, hogy az gazdát cserél, vagyis hogy forgalomba hozza]. Anyagait éppúgy nem hozza forgalomba, mint gépeit. Rögzítve vannak a termelési folyamatban, akárcsak a fonógépek és a gyárépületek. Sőt a termelőtőke egy részének éppúgy állandóan rögzítve kell lennie szén, gyapot stb. formájában, mint munkaeszközök formájában. A különbség csak annyi, hogy a fonal például heti termeléséhez szükséges gyapotot, szenet stb. a heti termék termelésében mindig teljesen elfogyasztják, s ezért a gyapot, szén stb. új példányaival kell őket pótolni; tehát a termelőtőkének ezek az elemei, noha fajtájuk szerint azonosak maradnak, ugyanazon fajtának mindig új példányaiból állanak, ezzel szemben ugyanaz az egyéni fonógép, ugyanaz az egyéni gyárépület, anélkül hogy fajtája újabb példányával pótolnák, továbbra is közreműködik a heti termékek egész sorának létrehozásában. A termelőtőke összes alkotórészei mint e tőke elemei állandóan rögzítve vannak a termelési folyamatban, mert ez utóbbi nélkülük nem mehet végbe. S a termelőtőke valamennyi eleme, akár álló, akár forgó, egyaránt mint termelőtőke áll szemben a forgalmi tőkével, azaz az árutőkével és a pénztőkével.

Ugyanígy áll a dolog a munkaerővel. A termelőtőke egy része szükségképpen állandóan rögzítve van benne, s ugyanaz a tőkés mindenütt egy és ugyanazokat a munkaerőket, ahogy ugyanazokat a gépeket használja huzamosabb időn át. A különbség a munkaerők és a gépek között itt nem az, hogy a gépet egyszer s mindenkorra megvették (ha például részletekben fizetik, akkor nem is ez az eset), a munkást pedig nem – hanem az, hogy a munkás által ráfordított munka egészen belekerül a termék értékébe, a gép értéke viszont csak apránként.

Smith összecserél különböző meghatározásokat, amikor a forgótőkéről az állótőkével szembeállítva ezt mondja: „The capital employed in this manner yields no revenue or profit to its employer, while it either remains in his possession or continues in the same shape." [Az ezen a módon alkalmazott tőke sem jövedelmet, sem profitot nem hoz alkalmazójának, amíg vagy birtokában marad, vagy továbbra is ugyanabban az alakban marad.] Smith az árunak azt a csak formális metamorfózisát, amelyen a termék, az árutőke, a forgalom területén megy át és amely az áruk gazdacseréjét közvetíti, egyenlő szintre helyezi azzal a fizikai metamorfózissal, amelyen a termelőtőke különböző elemei a termelési folyamat során mennek át. Árunak pénzzé és pénznek áruvá való átváltozását, vételt és eladást itt kurtán-furcsán összekeveri termelési elemeknek termékké való átváltozásával. A forgótőkére példája a kereskedőtőke, amely áruból pénzzé, pénzből

áruvá változik – ez az áruforgalomhoz tartozó *Á–P–Á* formaváltozás. Ennek a forgalomban végbemenő formaváltozásnak azonban a funkcionáló ipari tőke számára az a jelentősége, hogy azok az áruk, amelyekké a pénzt visszaváltoztatják, termelési elemek (munkaeszközök és munkaerő), hogy tehát a formaváltozás az ipari tőke funkciójának folytonosságát, a termelési folyamatot mint folytonos vagyis mint újratermelési folyamatot közvetíti. Ez az egész formaváltozás a *forgalomban* megy végbe; ez a formaváltozás közvetíti az áruk valóságos átmenetét egyik kézből a másikba. Azok a metamorfózisok viszont, amelyeken a termelőtőke a termelési folyamatában megy át, a *munkafolyamathoz* tartozó metamorfózisok, ahhoz szükségesek, hogy a termelési elemeket átváltoztassák a kívánt termékké. A. Smith ahhoz tartja magát, hogy a termelési eszközök egy része (a tulajdonképpeni munkaeszközök) a munkafolyamatban szolgál (amit helytelenül úgy fejez ki: yield a profit to their master [profitot hoz tulajdonosának]), miközben természetbeni formája nem változik, csak fokozatosan használódik el; másik részük viszont, az anyagok, megváltozik és éppen változásával tölti be termelésieszköz-rendeltetését. A termelőtőke elemeinek ez a különböző viselkedése a munkafolyamatban azonban csak kiindulópontja az álló- és nemálló tőke közötti különbségnek, nem pedig a különbség maga, ami már abból is kitűnik, hogy ez a különböző viselkedés minden termelési módban, tőkésben és nem-tőkésben egyaránt fennáll. E különböző anyagi viselkedésnek azonban megfelel a terméknek való *értékátadás*, ennek viszont az felel meg, ahogyan az értéket a termék eladása útján pótolják; s csak ez utóbbi teszi a szóbanforgó különbséget. A tőke tehát nem azért állótőke, mert a munkaeszközökben van rögzítve, hanem mert a munkaeszközökre fordított értékének egy része ezekben rögzítve marad, miközben másik része a termék értékalkotórészeként forog.

„If it" (the stock) „is employed in procuring future profit, it must procure this profit by staying with him" (the employer), „or by going from him. In the one case it is a fixed, in the other it is a circulating capital." [Ha azt (a készletet) azért alkalmazzák, hogy a jövőben profitot szerezzen, akkor ezt a profitot vagy azáltal kell szereznie, hogy nála (az alkalmazónál) marad, vagy azáltal, hogy elmegy tőle. Az egyik esetben a tőke álló-, a másikban forgótőke.] (189. old.)

Itt mindenekelőtt feltűnik a profitnak az a durván empirikus, a szokvány tőkés szemléletmódjából merített elképzelése, amely teljesen ellentmond A. Smith helyesebb, ezoterikus belátásának. A termék árában pótolták mind az anyagok, mind a munkaerő árát, de ugyanígy pótolták a munkaeszközökről a kopás révén a termékre átvitt értékrészt is. Ez a pótlás semmilyen

esetben nem forrása a profitnak. Hogy a termék termeléséhez előlegezett érték egészében vagy apránként, egyszerre vagy fokozatosan pótlódik-e a termék eladásával, az csak a pótlás módján és idején változtathat; de semmi esetre sem változtathatja át a mindkettőben közöset – az érték pótlását – értéktöbblet létrehozásává. A fenti nézet azon a szokásos elképzelésen alapul, hogy az értéktöbblet, mivel csupán a termék eladása, forgása útján realizálódik, keletkezni is az eladásból, a forgalomból keletkezhet csak. Valójában a profit különböző keletkezési módja itt csak helytelen kifejezés arra, hogy a termelőtőke különböző elemei különbözőképpen szolgálnak, mint termelőelemek különbözőképpen hatnak a munkafolyamatban. Végül Smith a különbséget nem a munka-, illetve értékesítési folyamatból, nem magának a termelőtőkének a funkciójából vezeti le, hanem a különbség szerinte csak szubjektíve számít az egyes tőkés szempontjából, akinek az egyik tőkerész ilyen, a másik amolyan módon hasznos.

Ezzel szemben Quesnay a különbségeket magából az újratermelési folyamatból és annak szükségszerűségeiből vezette le. Ahhoz, hogy ez a folyamat folytonos legyen, az évi termék értékéből az évi előlegek értékét évente teljesen pótolni kell, a befektetett tőke [Anlagekapital] értékét viszont csak apránként, úgyhogy azt csak évek során, például 10 év alatt kell teljesen pótolni és ezért teljesen újratermelni (ugyanazon fajta új példányaival pótolni). A. Smith tehát nagyon visszaesik Quesnayhez képest.

A. Smithnél az állótőke meghatározásából így nem marad semmi más, mint hogy az munkaeszközökből áll, amelyek, szemben a termékekkel, amelyeknek előállításában közreműködnek, alakjukat a termelési folyamatban nem változtatják és elhasználódásukig tovább szolgálnak a termelésben. Elfelejti, hogy a termelőtőke minden eleme természetbeni formájában (mint munkaeszköz, anyag és munkaerő) folyton szemben áll a termékkel, valamint az áruként forgó termékkel, s hogy az anyagokból és munkaerőből álló rész a munkaeszközökből álló résztől a munkaerőt illetően csak abban különbözik, hogy azt mindig újra megveszik (létezésének nem egész tartamára veszik meg, mint a munkaeszközöket); az anyagokat illetően pedig abban, hogy nem ugyanazok, hanem ugyanazon fajta mindig új példányai funkcionálnak a munkafolyamatban. Egyúttal az a csalóka látszat keletkezik, mintha az állótőke értéke nem forogna, noha A. Smith korábban természetesen kifejtette, hogy az állótőke kopása része a termék árának.

Amikor a forgótőkét mint az állótőke ellentétét ábrázolja, A. Smith nem emeli ki, hogy a forgótőke ezzel az ellentéttel csak mint a termelőtőke ama alkotórésze bír, amely *teljesen* pótlandó a termék értékéből és amelynek ezért a termék metamorfózisait teljesen végig kell csinálnia, az állótőkénél

viszont nem így áll a dolog. Ehelyett a forgótőkét összekeveri azokkal az alakokkal, amelyeket a tőke akkor ölt magára, amikor a termelés területéről a forgalom területére megy át, amikor mint árutőke és pénztőke lép fel. De mindkét forma, árutőke és pénztőke éppúgy hordozója a termelőtőke álló, mint a folyó alkotórészei értékének. Mindkettő forgalmi tőke ellentétben a termelőtőkével, de nem forgó (folyó) tőke ellentétben az állótőkével.

Végül: Az a teljesen hibás fejtegetés, mely szerint az állótőke azáltal csinál profitot, hogy a termelési folyamatban marad, a forgótőke viszont azáltal, hogy azt elhagyja és forog – a változó tőkének és az állandó tőke forgó alkotórészének a *megtérülésben* magára öltött azonos formája mögött elrejti ezeknek az *értékesítési folyamatban* és az értéktöbbletképzésben fennálló lényegi különbségét, tehát még inkább homályba burkolja a tőkés termelés egész titkát; a közös „forgótőke" elnevezés megszünteti ezt a lényegi különbséget; ezt azután a későbbi gazdaságtan még tovább vitte, mivel nem a változó és az állandó tőke ellentétét, hanem az álló- és a forgótőke ellentétét rögzítették mint a lényegest és egyedül megkülönböztetőt.

Miután az álló- és a forgótőkét először úgy jelölte meg, mint a tőke befektetésének két külön módját, amelyek közül egyik is, másik is önmagában véve profitot hoz, A. Smith ezt mondja: „No fixed capital can yield any revenue but by means of a circulating capital. The most useful machines and instruments of trade will produce nothing without the circulating capital which affords the materials they are employed upon, and the maintenance of the workmen who employ them." [Semmiféle állótőke nem hozhat jövedelmet, csak forgótőke segítségével. A leghasznosabb gépek és munkaeszközök sem termelnek semmit a forgótőke nélkül, ez nyújtja az anyagokat, amelyekre alkalmazzák őket, és a munkások eltartását, akik alkalmazzák őket.] (188. old.)

Itt kiderül, mit jelentenek a korábbi kifejezések: yield a revenue, make a profit [jövedelmet hoz, profitot szolgáltat] stb., tudniillik azt, hogy mind a két tőkerész termékképző.

A. Smith most a következő példát említi meg: „That part of the capital of the farmer which is employed in the implements of agriculture is a fixed, that which is employed in the wages and maintenance of his labouring servants is a circulating capital." [A bérlő tőkéjének az a része, amely mezőgazdasági felszerelésbe van befektetve, állótőke, az pedig, amely dolgozó cselédeinek bérébe és eltartásába van befektetve, forgótőke.] (Itt tehát az állóés a forgótőke közti különbség helyesen csak a termelőtőke különböző alkotórészeinek különböző forgására, megtérülésére vonatkozik.) „He makes a profit of the one by keeping it in his own possession, and of the other by

parting with it. The price or value of his labouring cattle is a fixed capital" [Az egyikkel azáltal tesz szert profitra, hogy megtartja saját birtokában, a másikkal pedig azáltal, hogy megválik tőle. Dolgozó barmainak ára, illetve értéke ugyanúgy állótőke] (itt megint helyes az, hogy a különbség az értékre vonatkozik, nem az anyagi elemre), „in the same manner as that of the instruments of husbandry; their maintenance" (igásállat) „is a circulating capital, in the same way as that of the labouring servants. The farmer makes his profit by keeping the labouring cattle, and by parting with their maintenance" [mint a gazdasági szerszámoké; az (igásállat) eltartása ugyanúgy forgótőke, mint a dolgozó cselédek eltartása. A bérlő a dolgozó barommal úgy tesz szert profitjára, hogy megtartja, eltartásának eszközeivel pedig úgy, hogy megválik tőlük]. (A bérlő az állat takarmányát megtartja, nem adja el. Elhasználja állati takarmányként, miközben magát az állatot munkaeszközként használja el. A különbség csak annyi, hogy a takarmányt, amely az igásállat eltartásába kerül bele, teljesen elfogyasztják és azt állandóan új takarmánnyal kell pótolni a földművelés termékéből vagy annak eladásából; magát az állatot csak abban a mértékben pótolják, amelyben az egyes egyedek sorjában munkaképtelenné válnak.) „Both the price and the maintenance of the cattle which are bought in and fattened, not for labour but for sale, are a circulating capital. The farmer makes his profit by parting with them." [A nem munkára, hanem eladásra vásárolt és hizlalt állat ára és eltartása forgótőke. A bérlő azáltal tesz szert profitjára, hogy megválik az állattól.] (Minden árutermelő, tehát a tőkés árutermelő is eladja termékét, termelési folyamatának eredményét, de ezért még ez a termék az *ő termelő*tőkéjének nem álló és nem forgó alkotórésze. Ellenkezőleg, most olyan formában van, amilyenben a termelési folyamatból kilökték és amilyenben árutőkeként kell funkcionálnia. A hízómarha a termelési folyamatban nyersanyagként funkcionál, nem pedig munkaeszközként, mint az igásállat. Ezért mint szubsztancia kerül bele a termékbe, és egész értéke belekerül, akárcsak a segédanyagok {a takarmány} értéke. Ezért forgó része a termelőtőkének, nem pedig azért, mert az eladott terméknek – a hízott jószágnak – itt ugyanolyan a természetbeni formája, mint a nyersanyagnak, a még fel nem hizlalt állatnak. Ez véletlen. De Smith ebből a példából egyúttal azt is megláthatta volna, hogy nem a termelési elem dologi alakja, hanem a termelési folyamatban betöltött funkciója határozza meg, hogy a benne rejlő érték álló vagy forgó.) „The whole value of the seed too is a fixed capital. Though it goes backwards and forwards between the ground and the granary, it never changes masters, and therefore it does not properly circulate. The farmer makes his profit not by its sale, but by its increase." [A vetőmag teljes értéke szin-

tén állótőke. Bár a szántóföld és a magtár között oda-vissza vándorol, sohasem cserél gazdát és ezért tulajdonképpen nem forog. A farmer nem azáltal tesz szert profitjára, hogy eladja, hanem azáltal, hogy gyarapítja.]

Itt kitűnik a Smith-féle megkülönböztetés egész gondolatnélkülisége. Szerinte a vetőmag állótőke, ha nem történik change of masters [gazdacsere], azaz ha a vetőmagot közvetlenül az évi termékből pótolják, abból levonják. Ezzel szemben forgótőke, ha az egész terméket eladják s értéke egy részéből idegen vetőmagot vásárolnak. Az egyik esetben történik change of masters, a másikban nem. Smith itt megint összecseréli a forgótőkét és az árutőkét. A termék anyagi hordozója az árutőkének. De természetesen a terméknek csak az a része, amely valóban forgalomba jut és nem kerül bele megint közvetlenül abba a termelési folyamatba, amelyből mint termék kilépett.

Akár közvetlenül levonják a vetőmagot a termékből mint részt, akár eladják az egész terméket és értékének egy részét idegen vetőmag vásárlásában átváltják, mindkét esetben csak pótlás történik és e pótlás révén nem tesznek szert profitra. Az egyik esetben a vetőmag a termék többi részével együtt áruként forgalomba kerül, a másikban csak a könyvelésben szerepel az előlegezett tőke érték-alkotórészeként. De mindkét esetben a termelőtőke forgó alkotórésze marad. Teljesen elfogyasztják, hogy a terméket elkészítsék, s a termékből teljesen pótolni kell, hogy az újratermelés lehetővé váljék.

„Nyersanyag és segédanyagok tehát elveszítik azt az önálló alakjukat, amellyel a munkafolyamatba mint használati értékek beléptek. Másképp áll a dolog a tulajdonképpeni munkaeszközökkel. Egy szerszám, egy gép, egy gyárépület, egy edény stb. csak addig szolgál a munkafolyamatban, ameddig eredeti alakját megőrzi és holnap megint ugyanabban a formában lép be a munkafolyamatba, amelyben tegnap belépett. Mint ahogyan életükben, a munkafolyamatban, ugyanúgy haláluk után is megőrzik a munkaeszközök a termékkel szemben önálló alakjukat. A gépek, szerszámok, munkaépületek stb. teteme még mindig különállóan létezik azoktól a termékektől, amelyeknek megalkotásában segédkeztek." (I. könyv, 6. fej. 192. [191–192.] old.)

A termelési eszközök termékképzésre való felhasználásának ezeket a különböző módjait, azt, hogy egyes termelési eszközök a termékkel szemben megőrzik önálló alakjukat, mások viszont megváltoztatják vagy teljesen elveszítik – ezt a különbséget, amely a munkafolyamathoz mint olyanhoz tartozik, amely ezért éppúgy érvényes a pusztán saját szükséglet kielégítésére irányuló, semmiféle cserével és árutermeléssel nem járó munkafolyamatokra is, például a patriarchális családban –, A. Smith meghamisítja azzal, hogy 1. beleviszi a profit egyáltalán nem idetartozó meghatározását, azt, hogy

egyes termelési eszközök azzal hoznak tulajdonosuknak profitot, hogy alakjukat megtartják, mások azzal, hogy elveszítik azt; 2. a termelési elemek egy részének a munkafolyamatban bekövetkező változásait összekeveri azzal a termékek cseréjéhez, az áruforgalomhoz tartozó formaváltozással (vétellel és eladással), amely egyúttal magában foglalja a forgó áruk tulajdonának változását.

A megtérülés feltételezi, hogy az újratermelést a forgalom, tehát a termék eladása közvetíti, átváltozása pénzzé és visszaváltozása pénzből saját termelésének elemeivé. Ha azonban a tőkés termelő számára a saját termékének egy része ismét közvetlenül termelési eszközül szolgál, akkor a termelő úgy jelenik meg, mint aki azt eladja önmagának, és az ügy így is szerepel a könyvelésében. Az újratermelésnek ez a része akkor nincs a forgalom által közvetítve, hanem közvetlen. A terméknek az a része azonban, amely ilymódon ismét termelési eszközül szolgál, forgótőkét és nem állótőkét pótol, ha 1. értéke teljesen belekerül a termékbe, és ha 2. *őt magát in natura* teljesen pótolták egy új példánnyal az új termékből.

A. Smith mármost megmondja, miből áll a forgó- és az állótőke. Azokat a dolgokat, azokat az anyagi elemeket, amelyek állótőkét és amelyek forgótőkét alkotnak, úgy sorolja fel, mintha ez a meghatározottság e dolgokat anyagilag, természettől megilletné, nem pedig a tőkés termelési folyamatban betöltött meghatározott funkciójukból fakadna. És mégis ugyanebben a fejezetben (II. könyv, 1. fej.) azt a megjegyzést teszi, hogy bár egy bizonyos dolog, mint pl. egy lakóház, amely közvetlen fogyasztásra van fenntartva, „may yield a revenue to its proprietor, and thereby serve *in the function of a capital* to him, it cannot yield any to the public, nor serve in the function of a capital to it, and the revenue of the whole body of the people can never be in the smallest degree increased by it" [hozhat jövedelmet tulajdonosának és ennélfogva szolgálhat *tőkefunkcióban* neki, az összességnek nem hozhat jövedelmet, nem szolgálhat tőkefunkcióban, és az egész nép jövedelme ezáltal a legcsekélyebb mértékben sem gyarapodhat]. (186. old.) Itt tehát A. Smith világosan kimondja, hogy a tőketulajdonság a dolgokat nem mint olyanokat és nem minden körülmények között illeti meg, hanem olyan funkció, amellyel a körülményektől függően fel vannak ruházva vagy nincsenek felruházva. Ami azonban érvényes a tőkére egyáltalában, az érvényes a tőke alosztályaira is.

Ugyanazok a dolgok a forgó- vagy az állótőke alkotórészei, aszerint, hogy milyen funkciót végeznek a munkafolyamatban. Pl. az állat mint igásállat (munkaeszköz) a bérlő állótőkéjének anyagi létezési módja, ezzel szemben mint hízómarha (nyersanyag) forgótőkéjének alkotórésze. Másrészt előfor-

dulhat, hogy ugyanaz a dolog hol mint a termelőtőke alkotórésze funkcionál, hol a közvetlen fogyasztási alaphoz tartozik. Egy ház például, ha munkahelyiségként funkcionál, a termelőtőke álló alkotórésze; ha lakóházként, akkor mint lakóház egyáltalában nem formája a tőkének. Ugyanazok a munkaeszközök sok esetben hol termelési eszközként, hol fogyasztási eszközként funkcionálhatnak.

A Smith-féle felfogásból eredő tévedések egyike: az álló- és forgótőkejellegnek a dolgokhoz tartozó jellegként való felfogása. Már a munkafolyamat elemzése (I. könyv, 5. fej.) megmutatja, hogy az olyan meghatározások, mint munkaeszköz, munkaanyag, termék váltakoznak aszerint, hogy egy és ugyanaz a dolog milyen szerepet tölt be a folyamatban. De ezek a meghatározások viszont: álló és nem álló tőke, azon a meghatározott szerepen alapulnak, amelyet ezek az elemek a munkafolyamatban és ezért az értékképző folyamatban is játszanak.

Másodszor pedig, azoknak a dolgoknak a felsorolásánál, amelyekből az álló- és a forgótőke áll, teljesen világossá lesz, hogy Smith az álló és a forgó alkotórészeknek a különbségét, amely csak a termelőtőkére (a termelő formájában levő tőkére) érvényes és csak ott van értelme, összekeveri a termelőtőke és a forgalmi folyamatában levő tőkéhez tartozó formák – az árutőke és pénztőke – közötti különbséggel. Ugyanezen a helyen (188. old.) ezt mondja: „The circulating capital consists ... of the provisions, materials, and finished work of all kinds that are in the hands of their respective dealers, and of the money that is necessary for circulating and distributing them etc." [A forgótőke áll ... azokból az élelmiszerekből, anyagokból és mindenféle kész termékekből, amelyek a megfelelő kereskedők kezén vannak, valamint abból a pénzből, amely forgalmukhoz és elosztásukhoz szükséges stb.] – Valóban, ha a dolgot jobban szemügyre vesszük, itt korábbi megállapításaival ellentétben a forgótőkét ismét azonosítja az árutőkével és a pénztőkével, tehát a tőke két olyan formájával, amelyek semmiképpen nem a termelési folyamathoz tartoznak, amelyek nem az állótőkével ellentétes forgó- (folyó) tőkét jelentenek, hanem a termelőtőkével ellentétes forgalmi tőkét. Csak e tőkeformák *mellett* szerepelnek aztán megint a termelőtőkének anyagokra (nyersanyagra vagy félgyártmányokra) előlegezett és a termelési folyamatba valóban bekebelezett alkotórészei. A. Smith azt mondja:

„... The third and last of the three portions into which the general stock of the society naturally divides itself, is the circulating capital, of which the characteristic is, that it affords a revenue only by circulating or changing masters. This is composed likewise of four parts: first, of the money..." [...Ama három rész közül, amelyre a társadalom általános készlete termé-

szetszerűen oszlik, a harmadik és utolsó a forgótőke, amelynek az az ismertető jele, hogy csak forgás révén hoz jövedelmet, vagyis úgy, hogy gazdát cserél. Ez ugyancsak négy részből áll: először a pénzből . . .] (De a pénz sohasem formája a termelő, a termelési folyamatban funkcionáló tőkének. Mindig csak azon formák egyike, amelyeket a tőke a forgalmi folyamatában ölt magára.) „secondly, of the stock of provisions which are in the possession of the butcher, the grazier, the farmer . . . and from the sale of which they expect to derive a profit . . . Fourthly and lastly, of the work which is made up and completed, but which is still in the hands of the merchant and manufacturer" [másodszor az élelmiszerkészletekből, amelyek a mészáros, a hizlaló, a bérlő birtokában vannak . . . és amelyeknek eladásából ezek profitra számítanak . . . Negyedszer és végül abból a termékből, amely teljesen elkészült, de még a kereskedő vagy a gyáros kezében van]. – És: „thirdly, of the materials, whether altogether rude or more or less manufactured, of clothes, furniture, and building, which are not yet made up into any of those three shapes but which remain in the hands of the growers, the manufacturers, the mercers and drapers, the timber-merchants, the carpenters and joiners, the brickmakers etc." [harmadszor a teljesen nyers vagy többé-kevésbé megmunkált anyagból, amely ruhák, bútorok és épületek készítésére rendeltetett, de még nincs e három alak valamelyikévé feldolgozva, hanem még a gazdák, a gyárosok, a selyem- és posztókereskedők, a fakereskedők, az ácsok és asztalosok, a téglaégetők stb. kezében van.]

A 2. és a 4. csak olyan termékeket tartalmaz, amelyeket mint ilyeneket a termelési folyamat már kilökött magából és el kell adni őket; egyszóval amelyek most áruként, ezért ez esetben árutőkeként funkcionálnak, tehát formájuk és a folyamatban elfoglalt helyük szerint nem elemei a termelőtőkének, függetlenül végső rendeltetésüktől, azaz attól, hogy céljuk (használati értékük) szerint végül is egyéni vagy termelő fogyasztásra kell-e kerülniök. A 2. pontban felsorolt termékek élelmiszerek, a 4. pont alattiak az összes egyéb késztermékek, amelyek tehát ismét csak kész munkaeszközökből vagy kész fogyasztási cikkekből (a 2. pontban foglalt élelmiszerektől eltérőekből) állanak.

Smith zűrzavarát mutatja, hogy közben a kereskedőről is beszél. Ha a termelő a termékét a kereskedőnek eladta, az többé egyáltalában nem formája az ő tőkéjének. A társadalom szempontjából ugyan még mindig árutőke, habár nem termelőjének, hanem másnak a kezében van; de éppen mert árutőke, ezért nem álló- és nem forgótőke.

Minden olyan termelésben, amely nem közvetlenül a saját szükséglet kielégítésére irányul, a terméknek áruként kell forognia, azaz eladásra kell

kerülnie, nem azért, hogy ezzel profitot szerezzenek, hanem hogy a termelő egyáltalában megélhessen. A tőkés termelésben ehhez még az járul, hogy az áru eladásával a bennerejlő értéktöbbletet is realizálják. A termék mint áru kilép a termelési folyamatból, tehát e folyamatnak nem álló és nem forgó eleme.

Egyébként Smith itt önmagát cáfolja. A kész termékek, anyagi alakjuktól vagy használati értéküktől, hasznos hatásuktól függetlenül, itt mind árutőkét képviselnek, tehát olyan tőkét, amely a forgalmi folyamathoz tartozó formában van. Ebben a formájukban a kész termékek nem alkotórészei tulajdonosuk esetleges termelőtőkéjének; ami koránt sem akadálya annak, hogy mihelyt eladják őket, vevőjük kezében ne *váljanak* termelőtőke alkotórészeivé, akár forgó-, akár állótőkévé. Itt megmutatkozik, hogy ugyanazok a dolgok, amelyek egy bizonyos időpontban árutőkeként, a termelőtőke ellentéteként lépnek fel a piacon – mihelyt a piacról elvonták őket, a termelőtőke forgó vagy álló alkotórészeiként funkcionálhatnak vagy esetleg tétlenül vesztegelhetnek.

A pamutfonó terméke – a fonal – áruformája a tőkéjének, árutőke az ő számára. Nem funkcionálhat megint mint termelőtőkéjének alkotórésze, sem mint munkaanyag, sem mint munkaeszköz. De a szövő kezében, aki megvásárolja, bekebeleződik termelőtőkéjébe mint annak egyik forgó alkotórésze. A fonó számára azonban a fonal az ő álló- és forgótőkéje (az értéktöbbletet figyelmen kívül hagyjuk) egy része értékének hordozója. Hasonlóképpen a gép, mint a gépgyáros terméke, áruformája az ő tőkéjének, árutőke az ő számára; és amíg ebben a formában időzik, nem forgó- és nem állótőke. Ha eladják egy gyárosnak, aki felhasználja, akkor termelőtőke álló alkotórészévé válik. Még ha a terméknek olyan is a használati formája, hogy mint termelési eszköz részben bekerülhet megint abba a folyamatba, amelyből származott, mint például a szén a széntermelésbe, akkor is a széntermléknek éppen az eladásra szánt része nem képvisel sem forgó-, sem állótőkét, hanem árutőkét.

Másrészt előfordulhat, hogy a termék a használati formájánál fogva teljesen alkalmatlan arra, hogy a termelőtőke valamilyen elemét alkossa, akár mint munkaanyag, akár mint munkaeszköz. Például valamely létfenntartási eszköz. Mindazonáltal az ilyen termék a termelője számára árutőke, értékhordozója mind az álló-, mind a forgótőkének; mégpedig aszerint az egyiknek vagy a másiknak, hogy a termelésében felhasznált tőkét egészen vagy részben kell-e pótolni, értékét egészen vagy részben vitte-e át a termékre.

Smithnél a 3. pontban a nyersanyag (nyersanyag, félgyártmány, segédanyag) egyfelől nem úgy szerepel, mint a termelőtőkébe már bekebelezett

alkotórész, hanem valójában csak mint külön fajtája azoknak a használati értékeknek, amelyekből a társadalmi termék egyáltalában áll, mint külön fajtája az árutömegnek, a 2. és 4. pontban felsorolt egyéb anyagi alkotórészek, létfenntartási eszközök stb. mellett. Másfelől viszont úgy sorolja fel a nyersanyagokat, mint amelyek be vannak kebelezve a termelőtőkébe, és ennélfogva mint a termelőtőke elemeit a termelő kezében. A zűrzavar abban mutatkozik, hogy a nyersanyagot egyrészt úgy fogja fel, mint amely a termelő kezében (in the hands of the growers, the manufacturers etc. [a gazdák, a gyárosok stb. kezében]) funkcionál, másrészt, mint amely kereskedők (mercers, drapers, timber-merchants [selyem-, posztó- és fakereskedők]) kezében van, ahol pusztán árutőke, nem alkotórésze a termelőtőkének.

Valójában A. Smith itt a forgótőke elemeinek felsorolása közben teljesen megfeledkezik az álló- és a forgótőke különbségéről, amely csak a termelőtőkére érvényes. Sőt, az árutőkét és a pénztőkét, azaz a tőkének a forgalmi folyamathoz tartozó két formáját állítja szembe a termelőtőkével, de ezt sem tudatosan teszi.

Feltűnő végül, hogy A. Smith a forgótőke alkotórészeinek felsorolásánál megfeledkezik a munkaerőről. Ez két okból történik.

Éppen most láttuk, hogy, a pénztőkét figyelmen kívül hagyva, a forgótőke nála csak más neve az árutőkének. De a munkaerő, amennyiben a piacon forog, nem tőke, nem formája az árutőkének. Egyáltalában nem tőke; a munkás nem tőkés, noha árut visz a piacra, tudniillik a saját bőrét. Csak ha már a munkaerőt eladták, a termelési folyamatba bekebelezték, – amikor tehát már nem forog áruként, akkor válik a termelőtőke alkotórészévé: változó tőkévé mint az értéktöbblet forrásává, a termelőtőke folyó alkotórészévé a reá fordított tőkeérték megtérülése szempontjából. Minthogy Smith itt a forgótőkét összecseréli az árutőkével, a munkaerőt nem tudja bevenni a maga forgótőke rovatába. A változó tőke ezért itt azoknak az áruknak a formájában lép fel, amelyeket a munkás a bérével megvásárol, a létfenntartási eszközök formájában. Szerinte a munkabérre fordított tőkeérték ebben a formában tartozik a forgótőkéhez. A termelési folyamatba a munkaerőt, magát a munkást kebelezik be, nem pedig azokat a létfenntartási eszközöket, amelyekből a munkás fenntartja magát. Láttuk ugyan (I. könyv, 21. fej.), hogy, a társadalom szempontjából, magának a munkásnak a saját egyéni fogyasztása útján történő újratermelése is hozzátartozik a társadalmi tőke újratermelési folyamatához. De ez nem érvényes az egyes, önmagában zárt termelési folyamatra, amelyet itt vizsgálunk. Az acquired and useful abilities [szerzett és hasznos képességek] (187. old.), amelyeket

Smith az állótőke rovatában sorol fel, ellenkezőleg a forgótőke alkotórészei, ha azok a bérmunkás képességei, s ha a bérmunkás eladta munkáját, képességeivel együtt.

Nagy hibája Smithnek, hogy az egész társadalmi gazdagságot 1. közvetlen fogyasztási alapra, 2. állótőkére, 3. forgótőkére osztja fel. Ezek szerint a gazdagság feloszlana 1. a fogyasztási alapra, amely nem része a funkcionáló társadalmi tőkének, noha részei állandóan mint tőke funkcionál*hatnak*; és 2. tőkére. Eszerint a gazdagság egy része mint tőke, másik része mint nemtőke, vagyis mint fogyasztási alap funkcionál. S itt elkerülhetetlen szükségszerűségként jelenik meg minden tőke számára, hogy vagy álló-, vagy forgótőke legyen, valahogy úgy, ahogy egy emlősállatnál természeti szükségszerűség, hogy vagy hímnemű, vagy nőnemű. Láttuk azonban, hogy az álló-forgó ellentét csak a *termelő*tőke elemeire alkalmazható, hogy tehát ezek mellett még igen jelentékeny mennyiségű tőke – árutőke és pénztőke – van olyan formában, amelyben sem álló, sem forgó nem *lehet*.

Minthogy tőkés alapzaton a társadalmi termék egész tömege – a termékek ama részének kivételével, amelyet természetbeni formában maguk az egyes tőkés termelők használnak el újra mint termelési eszközt, közvetlenül, eladás vagy megvásárlás nélkül – mint árutőke forog a piacon, világos, hogy az árutőkéből kerülnek ki mind a termelőtőke álló és folyó elemei, mind a fogyasztási alap valamennyi eleme; ami valójában csak annyit jelent, hogy a termelési eszközök és a fogyasztási eszközök a tőkés termelés bázisán először árutőkeként lépnek fel, még ha az is a rendeltetésük, hogy később fogyasztási vagy termelési eszközül szolgáljanak; mint ahogy maga a munkaerő is a piacon található mint áru, ha nem is mint árutőke.

Ebből A. Smithnél a következő újabb zavar támad. Ezt mondja:

„Of these four parts" [E négy rész közül] (a circulating capital [forgótőke] négy részéről van szó, azaz a tőkének a forgalmi folyamathoz tartozó formáiról, az árutőkéről és a pénztőkéről – amely két rész azáltal változik át néggyé, hogy Smith az árutőke alkotórészei között ismét különbséget tesz anyaguk szerint) „three – provisions, materials, and finished work, are either annually or in a longer or shorter period, regularly withdrawn from it, and placed either in the fixed capital, or in the stock reserved for immediate consumption. Every fixed capital is both originally derived from, and requires to be continually supported by, a circulating capital. All useful machines and instruments of trade are originally derived from a circulating capital, which furnishes the materials of which they are made and the maintenance of the workmen who make them. They require, too, a capital of the same kind to keep them in constant repair." [hármat – az

élelmiszereket, az anyagokat és a kész termékeket – évenként vagy hosszabbrövidebb időközökben rendszeresen visszavonnak a forgótőkéből, és vagy az állótőkében, vagy a közvetlen fogyasztásra szánt készletben helyeznek el. Minden állótőke eredetileg forgótőkéből származik és a forgótőkének kell állandóan fenntartania. Minden hasznos gép és munkaeszköz eredetileg forgótőkéből származik, ez szolgáltatja az anyagot, amelyből készültek, valamint az őket készítő munkások létfenntartását. Ugyanilyen fajta tőkére van szükség ahhoz is, hogy a gépeket és munkaeszközöket állandóan jókarban tartsák.] (188. old.)

A termék ama részének kivételével mindig, amelyet közvetlenül a termelője használ el újra mint termelési eszközt, a tőkés termelésre a következő általános tétel érvényes: Valamennyi termék áruként kerül a piacra, s ezért a tőkés számára úgy forog, mint tőkéjének áruformája, mint árutőke, függetlenül attól, hogy természetbeni formájuk, használati értékük azt parancsolja vagy engedi meg ezeknek a termékeknek, hogy mint a termelőtőke (a termelési folyamat) elemei funkcionáljanak, mint termelési eszközök, és ezért mint a termelőtőke álló vagy forgó elemei; vagy hogy csakis az egyéni, nem pedig a termelő fogyasztás eszközeiként szolgálhatnak. Minden terméket áruként a piacra dobnak; ennélfogva minden termelési és fogyasztási eszközt, a termelő és az egyéni fogyasztás minden elemét vásárlással, mint árut kell a piacról újra elvonni. Ez a közhely (truism) természetesen igaz. Ezért ez egyaránt érvényes a termelőtőke álló és forgó elemeire, a munkaeszközök és a munkaanyagok minden formájára. (Smith emellett még megfeledkezik arról, hogy vannak a termelőtőkének olyan elemei, amelyek természettől készen állnak, nem termékek.) A gépet éppúgy a piacon veszik meg, mint a gyapotot. De ebből semmiképpen nem következik – ez csupán a forgalmi tőkének a forgó vagy folyó, azaz nem álló tőkével való Smith-féle összecserélésében következik –, hogy minden állótőke eredetileg valamilyen forgótőkéből származik. Ráadásul Smith önmagát cáfolja. A gépek mint áruk saját szavai szerint a forgótőke negyedik rovatába tartoznak. Az az állítás tehát, hogy a gépek a forgótőkéből származnak, csak annyit mond, hogy árutőkeként funkcionáltak, mielőtt gépekként funkcionáltak volna, de anyagukat tekintve önmagukból származnak; ugyanúgy, ahogy a gyapot mint a fonó tőkéjének forgó eleme, a piacon levő gyapotból származik. Ha azonban Smith további fejtegetései során az állótőkét azért vezeti le a forgótőkéből, mert a gépek készítéséhez munka és nyersanyag szükséges, akkor először is a gépek készítéséhez még munkaeszközre, tehát állótőkére is szükség van, másodszor pedig ahhoz, hogy nyersanyagokat termeljenek, ugyancsak szükség van állótőkére, gépi berendezésre stb.,

mert a termelőtőke munkaeszközöket mindig foglal magában, de munkaanyagot nem mindig. Maga Smith mondja mindjárt ezután: „Lands, mines, and fisheries, require all both a fixed and circulating capital to cultivate them" [A föld, a bányák és a halászterületek megművelése megköveteli mind az álló-, mind a forgótőkét] (elismeri tehát, hogy a nyersanyagtermeléshez nemcsak forgó-, hanem állótőkére is szükség van) „and" [és] (itt újabb hiba) „their produce replaces with a profit, not only those capitals, but *all the others in society.*" [termékük nemcsak ezeket a tőkéket, hanem a *társadalom valamennyi egyéb* tőkéjét is profittal pótolja.] (188. old.) Ez teljesen helytelen. Termékük szolgáltatja a nyersanyagot, a segédanyagokat stb. valamennyi többi iparág számára. De értékük nem pótolja valamennyi többi társadalmi tőke értékét; csak saját tőkeértéküket pótolja (+ értéktöbbletet). Itt A. Smitht ismét elragadják a fiziokrata emlékek.

Társadalmi összefüggésben tekintve helyes, hogy azoknak az árutőke részét alkotó termékeknek, amelyek csak munkaeszközül szolgálhatnak, előbb vagy utóbb – hacsak termelésük nem bizonyul egyáltalában haszontalannak, hacsak nem eladhatatlanok – munkaeszközként is kell funkcionálniok, azaz a tőkés termelés bázisán az ilyen termékeknek, mihelyt már nem áruk többé, a társadalmi termelőtőke álló részének valóságos elemeivé kell lenniök, mint ahogy már azelőtt előrelátható elemei voltak.

Itt egy olyan különbség áll fenn, amely a termék természetbeni formájából fakad.

Egy fonógépnek például nincs használati értéke, ha nem használják fonásra, ha nem funkcionál a termelés elemeként, tehát, tőkés álláspontról, valamilyen termelőtőke álló alkotórészeként. A fonógép azonban elmozdítható. Abból az országból, ahol termelték, ki lehet vinni és idegen országban közvetlenül vagy közvetve el lehet adni, akár nyersanyagokért stb., akár pezsgőért. Ilyen esetben ez a gép abban az országban, ahol termelték, csak árutőkeként funkcionált, de sohasem, még eladása után sem állótőkeként.

Azok a termékek viszont, amelyek a földbe való bekebelezésük miatt helyhez vannak kötve, s ezért csak helyben használhatók el, például gyárépületek, vasutak, hidak, alagutak, dokkok stb., talajjavítások stb., fizikailag, úgy ahogy vannak, nem exportálhatók. Ezeket nem lehet elmozdítani. Vagy haszontalanok, vagy eladásuk után állótőkeként kell funkcionálniok abban az országban, ahol termelték őket. Tőkés termelőjük számára, aki spekulációs célból gyárakat épít, vagy földeket javít meg, hogy azokat eladja, ezek a dolgok árutőkéjének formái, tehát A. Smith szerint a forgótőke formái. Társadalmi összefüggésben tekintve azonban ezeknek a dolgoknak – ahhoz, hogy ne bizonyuljanak haszontalannak – végül is az illető ország-

ban állótőkeként kell funkcionálniok egy olyan termelési folyamatban, amely e dolgok helyéhez van kötve; amiből semmiképpen sem következik, hogy az el nem mozdítható dolog mint olyan már önmagában véve állótőke; előfordulhat, hogy mint lakóház stb. a fogyasztási alaphoz tartozik, tehát egyáltalában nem tartozik a társadalmi tőkéhez, noha eleme a társadalmi gazdagságnak, amelynek a tőke csak egy része. Az ilyen dolgok termelője, hogy Smith szavaival éljünk, eladásuk útján tesz szert profitra. Tehát forgótőke! Felhasználójuk, végleges megvásárlójuk csak úgy használhatja őket, hogy a termelési folyamatban alkalmazza. Tehát állótőke!

Tulajdoni jogcímek, például egy vasútra, naponta cserélhetnek gazdát, sőt birtokosuk szert tehet profitra azáltal is, hogy külföldre adja el őket, úgyhogy a tulajdoni jogcímek exportálhatók, noha maga a vasút nem. Mindazonáltal ezek a dolgok az illető országban, ahol helyhez vannak kötve, szükségképpen vagy parlagon hevernek, vagy valamely termelőtőke álló alkotórészeként funkcionálnak. Ugyanígy *A* gyáros profitra tehet szert azzal, hogy gyárát eladja *B* gyárosnak, ettől azonban a gyár továbbra is mint állótőke funkcionál.

Ennélfogva ha a helyhez kötött, a talajtól el nem választható munkaeszköznek, bár termelője számára árutőkeként funkcionálhat és nem *az ő* állótőkéjének eleme (ez utóbbi az ő számára azokból a munkaeszközökből áll, amelyekre az épületek, vasutak stb. építéséhez van szüksége), mégis szükségképpen előreláthatólag mint állótőkének kell funkcionálnia majd az illető országban, ebből semmiképpen nem következik megfordítva az, hogy az állótőke szükségképpen elmozdíthatatlan dolgokból áll. Egy hajó vagy egy mozdony csak azáltal hat, hogy helyéről elmozdul; és – felhasználója, nem pedig termelője számára – mégis állótőkeként funkcionál. Másrészt olyan dolgok, amelyek valóban a termelési folyamatban rögzítve vannak, benne élnek és halnak, s azt, ha már oda beléptek, soha el nem hagyják, forgó alkotórészei a termelőtőkének. Így például az a szén, amelyet a gépnek a termelési folyamatban való üzemben tartásához, az a gáz, amelyet a gyárépület világításához fogyasztanak el stb. Ezek nem azért forgók, mert a termékkel együtt a termelési folyamatot fizikailag elhagyják és áruként forognak, hanem mert értékük teljesen belekerül a közreműködésükkel termelt áru értékébe, tehát azt az áru eladásából teljesen pótolni is kell.

A. Smith utóbb idézett helyén megjegyzendő még ez a kitétel: „A circulating capital which furnishes . . . the maintenance of the workmen who make them" (gépeket stb.). [A forgótőke . . . szolgáltatja . . . az őket (gépeket stb.) készítő munkások létfenntartását.]

A fiziokratáknál a munkabérre előlegezett tőkerész helyesen az avances

annuelles [évi előlegek] között szerepel, ellentétben az avances primitivesvel [eredeti előlegekkel]. Másrészt náluk nem maga a munkaerő jelenik meg a bérlő által alkalmazott termelőtőke alkotórészeként, hanem a mezőgazdasági munkásoknak adott létfenntartási eszközök (the maintenance of the workmen [a munkások létfenntartása], ahogy Smith mondja). Ez szorosan összefügg sajátos tantételükkel. Az az értékrész ugyanis, amelyet a munka tesz hozzá a termékhez (egészen úgy, mint az az értékrész, amelyet a nyersanyag, a munkaeszközök stb., egyszóval az állandó tőke anyagi alkotórészei tesznek hozzá), szerintük csak azoknak a létfenntartási eszközöknek az értékével egyenlő, amelyeket a munkásoknak kifizetnek és amelyeket munkaerő-funkciójuk fenntartásához szükségképpen el kell fogyasztaniok. Az állandó tőke és a változó tőke közötti különbség felfedezésében éppen ez a tantételük akadályozta meg őket. Ha a munka termeli az értéktöbbletet (azonkívül, hogy újratermeli saját árát), akkor éppúgy termeli azt az iparban, mint a földművelésben. Minthogy azonban a fiziokrata rendszer szerint a munka csak az egyik termelési ágban, a földművelésben termel értéktöbbletet, ezért ez utóbbi nem a munkából ered, hanem a természetnek ebben az ágban kifejtett különös tevékenységéből (közreműködéséből). S csak ezért nevezik ők a földművelő munkát termelő munkának, megkülönböztetve a többi munkafajtától.

A. Smith a munkások létfenntartási eszközeit forgótőkeként határozza meg, szemben az állótőkével,

1. mert az állótőkével ellentétes forgótőkét összecseréli a tőkének a forgalom területéhez tartozó formáival, a forgalmi tőkével; ezt az összecserélést később mások kritikátlanul átvették tőle. Ezért összecseréli az árutőkét a termelőtőke forgó alkotórészével, s így magától értetődő, hogy ahol a társadalmi termék áruformát ölt, ott a munkások, valamint a nem-munkások létfenntartási eszközeit, az anyagokat, valamint magukat a munkaeszközöket az árutőkéből kell szolgáltatni.

2. De a fiziokrata elképzelés is közbevegyül Smithnél, habár ellentmond saját kifejtése ezoterikus – valóban tudományos – részének.

Az előlegezett tőke egyáltalán átváltódik termelőtőkére, azaz termelési elemek alakját ölti, melyek maguk korábbi munkának a termékei. (Köztük a munkaerő is.) Az előlegezett tőke csak ebben a formában funkcionálhat a termelési folyamatban. Ha mármost magának a munkaerőnek a helyére, amelyre a tőke változó része átváltódott, a munkások létfenntartási eszközeit tesszük, akkor világos, hogy ezek a létfenntartási eszközök mint olyanok értékképzés tekintetében nem különböznek a termelőtőke egyéb elemeitől, a nyersanyagoktól és az igásállat létfenntartási eszközeitől, ezért

Smith, a fiziokraták példájára, egy előbb idézett helyen egy szintre is helyezi mindezeket. A létfenntartási eszközök maguk nem értékesíthetik értéküket, vagyis nem tehetnek hozzá értéktöbbletet. Értékük, miként a termelőtőke többi eleméé, csak újra megjelenhet a termék értékében. Nem tehetnek hozzá a termékhez több értéket, mint amennyivel saját maguk bírnak. A nyersanyaghoz, félgyártmányhoz stb. hasonlóan csak abban különböznek a munkaeszközökben megtestesülő állótőkétől, hogy (legalábbis a tőkés számára, aki fizeti őket) teljesen elfogyasztják őket a termékben, melynek képzésébe belekerülnek, ennélfogva értéküket teljesen pótolni kell, az állótőkénél viszont ez csak fokozatosan, apránként történik. A termelőtőkének munkaerőre (illetve a munkás létfenntartási eszközeire) előlegezett része tehát most már csak anyagát illetően, nem pedig a munka- és értékesítési folyamat szempontjából különbözik a termelőtőke egyéb anyagi elemeitől. Csak abban különbözik, hogy a tárgyi termékképzők (materials [anyagok] mondja Smith általánosságban) egy részével együtt a forgótőke kategóriájába kerül, ellentétben a tárgyi termékképzők másik részével, amely az állótőke kategóriájába tartozik.

Annak a ténynek, hogy a tőke munkabérre fordított része a termelőtőke forgó részéhez tartozik és a termelőtőke álló alkotórészével ellentétes folyékonysága közös a tárgyi termékképzők egy részével, a nyersanyagokkal stb., egyáltalán nincsen semmi köze ahhoz a szerephez, amelyet a tőkének ez a változó része, az állandó résszel ellentétben, az értékesítési folyamatban játszik. Ez csak arra vonatkozik, hogyan kell az előlegezett tőkeértéknek ezt a részét a termék értékéből a forgalom révén pótolni, megújítani, tehát újratermelni. A munkaerő vásárlása és újravásárlása a forgalmi folyamathoz tartozik. De a munkaerőre fordított érték csak a termelési folyamatban változik át (nem a munkás, hanem a tőkés számára) meghatározott, állandó nagyságból változó nagysággá, és egyáltalában az előlegezett érték csak ezáltal változik át tőkeértékké, tőkévé, magát értékesítő értékké. Az a körülmény azonban, hogy, mint Smith, nem a munkaerőre fordított értéket határozzák meg a termelőtőke forgó alkotórészének, hanem a munkások létfenntartási eszközeire fordított értéket, lehetetlenné teszi a változó és az állandó tőke különbségének felfogását, tehát egyáltalában a tőkés termelési folyamat felfogását. E tőkerésznek azt a meghatározását, hogy változó tőke, ellentétben a tárgyi termékképzőkre fordított állandó tőkével, elássa az a meghatározás, hogy a munkaerőre fordított tőkerész a megtérülés tekintetében a termelőtőke forgó részéhez tartozik. Ezt az elásást teljessé teszik azzal, hogy a munkaerő helyett a munkás létfenntartási eszközeit sorolják fel a termelőtőke elemeként. Hogy a munkaerő értékét pénzben vagy közvetlenül létfenn-

tartási eszközökben előlegezik-e, az közömbös. Bár az utóbbi a tőkés termelés bázisán természetesen csak kivétel lehet.[24]

Azáltal, hogy ilymódon a forgótőke meghatározást rögzítette mint a munkaerőre fordított tőkeértékre nézve döntő meghatározást – ezt a fiziokrata meghatározást, amelyhez azonban nem voltak meg a fiziokraták előfeltételei –, A. Smithnek sikerült lehetetlenné tennie, hogy utódai felismerjék a munkaerőre fordított tőkerészben a változó tőkét. A mélyebb és helyes fejtegetései, amelyeket másutt ő maga adott erről, nem győzedelmeskedtek, de ez a tévedése igen. Sőt későbbi írók még tovább mentek, nemcsak azt tették a munkaerőre fordított tőkerész döntő meghatározásává, hogy az – ellentétben az állótőkével – forgótőke, hanem a forgótőke lényeges meghatározásává azt tették, hogy a munkások létfenntartási eszközeire kell fordítani. Ehhez természetszerűen kapcsolódott az a tanítás, hogy a szükséges létfenntartási eszközökből álló munkaalap adott nagyság, amely egyrészt fizikailag korlátozza a munkásoknak a társadalmi termékből való részesedését, másrészt pedig teljes terjedelmében el is kell költeni munkaerő vásárlására.*

[24] Hogy A. Smith mennyire önmaga vágta el a lehetőségét annak, hogy megértse a munkaerőnek az értékesítési folyamatban betöltött szerepét, bizonyítja következő mondata, amely a munkások munkáját fiziokrata módon egy szintre helyezi az igásállat munkájával: „Nemcsak" (a bérlő) „dolgozó cselédei, hanem dolgozó barmai is termelő munkások." (II. könyv, V. fej. 243. old.)

Tizenegyedik fejezet

Elméletek az álló- és a forgótőkéről. Ricardo

Ricardo csak azért hozza fel az álló- és a forgótőke közti különbséget, hogy ábrázolja az értékszabály alóli kivételeket, nevezetesen olyan eseteket, amikor a munkabér rátája hatással van az árakra. Erről majd csak a III. könyvben szólunk.*

Az eredeti tisztázatlanság azonban eleve megmutatkozik abban a közömbösségben, amellyel egymás mellé állítja a következőket: „Ez a különbség az állótőke tartóssági fokában, *és* ez a változóság az arányokban, amelyekben a két tőkefajta kombinálható."[25]

Arra a kérdésre, hogy melyik a két tőkefajta, ezt a választ kapjuk: „Úgyszintén az arányok a munka eltartására szolgáló tőke és a szerszámokba, gépi berendezésbe és épületekbe befektetett tőke között változóan kombinálhatók."[26] Tehát állótőke = munkaeszközök, és forgótőke = munkára fordított tőke. A munka eltartására szolgáló tőke – ez máris ízetlen, A. Smithtől átvett kifejezés. Ricardo itt a forgótőkét egyrészt összekeveri a változó tőkével, azaz a termelőtőkének munkára fordított részével. Másrészt azonban, minthogy az ellentétet nem az értékesítési folyamatból meríti – ahol az ellentétpár az állandó és a változó tőke –, hanem a forgalmi folyamatból (a régi Smith-féle zűrzavar), ezért kétszeresen helytelen meghatározásokhoz jut.

Először: Az állótőke tartóssági fokában mutatkozó különbségeket egyenértékűnek fogja fel a tőke összetételének, az állandó és a változó tőke arányának különbségeivel. Az utóbbi különbség határozza azonban meg az értéktöbblet termelésében való különbséget; az előbbi viszont, az értékesítési folyamat tekintetében, csak arra a módra vonatkozik, ahogyan egy

[25] „This difference in the degree of durability of fixed capital, *and* this variety in the proportions in which the two sorts of capital may be combined." – *Ricardo*: „Principles etc.", 25. old.

[26] „The proportions, too, in which the capital that is to support labour, and the capital that is invested in tools, machinery, and buildings, may be variously combined." – u. o.

adott értéket a termelési eszközről átvisznek a termékre; a forgalmi folyamat tekintetében pedig csak a ráfordított tőke megújításának periódusát vagy másként tekintve azt az időt érinti, amelyre előlegezték. Ha az ember ahelyett hogy a tőkés termelési folyamat belső mechanizmusát átlátná, a kész jelenségek álláspontjára helyezkedik, akkor ezek a különbségek valóban egybeesnek. A társadalmi értéktöbbletnek a különböző üzemágakba befektetett tőkék közötti elosztásánál a tőkeelőlegezés eltérő időtartama (tehát pl. az állótőke eltérő élettartama), és a tőke eltérő szerves összetétele (tehát az állandó és a változó tőke eltérő forgása is) egyaránt közrejátszik az általános profitráta kiegyenlítődésében és az értékeknek termelési árakká való átváltozásában.

Másodszor: A forgalmi folyamat álláspontjáról az egyik oldalon a munkaeszközök vannak: állótőke, a másikon a munkaanyagok és munkabér: forgótőke. A munka- és értékesítési folyamat álláspontjáról viszont az egyik oldalon vannak: a termelési eszközök (munkaeszközök és munkaanyag), állandó tőke; a másikon a munkaerő, változó tőke. A tőke szerves összetétele szempontjából (I. könyv, 23. fej. 2., 647. [583. sk.] old.) teljesen közömbös, hogy ugyanazon értékmennyiségű állandó tőke sok munkaeszközből és kevés munkaanyagból vagy sok munkaanyagból és kevés munkaeszközből áll-e, ezzel szemben minden attól függ, hogyan aránylik a termelési eszközökre fordított tőke a munkaerőre fordított tőkéhez. Fordítva: A forgalmi folyamat álláspontjáról, az álló- és a forgótőke különbsége álláspontjáról ugyanígy közömbös, hogy egy adott értékmennyiségű forgótőke milyen arányban oszlik munkaanyagra és munkabérre. Az egyik álláspontról a munkaanyag ugyanabba a kategóriába tartozik, mint a munkaeszközök, szemben a munkaerőre fordított tőkeértékkel. A másik álláspontról a munkaerőre fordított tőkerész ugyanoda tartozik, mint a munkaanyagra fordított rész, szemben a munkaeszközökre fordított tőkerésszel.

Ezért Ricardónál a tőkének a munkaanyagra (nyers- és segédanyagokra) fordított értékrésze egyik oldalon sem jelenik meg. Teljesen eltűnik. Nem illik ugyanis az állótőke oldalára, mert forgásának módja teljesen megegyezik a munkaerőre fordított tőkerészével. Másrészt a forgótőke oldalára sem állítható, mert ezzel önmagát szüntetné meg az álló- és a forgótőke ellentétének A. Smithtől átvett és hallgatólagosan végighúzódó azonosítása az állandó és a változó tőke ellentétével. Ricardónak túlságosan erős a logikai ösztöne, semhogy ezt ne érezné, s ezért ez a tőkerész nála teljesen eltűnik.

Meg kell itt jegyeznünk, hogy a tőkés a munkabérre fordított tőkét a politikai gazdaságtan szólásmódja szerint előlegezi különböző határidőkre, aszerint hogy ezt a bért például hetenként, havonta vagy háromhavonta

fizeti. Valójában a dolog éppen fordítva van. A munkás előlegezi munkáját a tőkésnek egy hétre, egy hónapra, három hónapra, aszerint hogy hetenként, havonta vagy háromhavonta fizetik. Ha a tőkés a munkaerőt *vásárolná*, nem pedig fizetné, ha tehát a munkásnak a munkabért naponta, hetenként, havonta vagy háromhavonta előre fizetné, akkor lehetne beszélni arról, hogy ezekre a határidőkre előleget nyújtott. Minthogy azonban azután fizet, hogy a munka már napokig, hetekig, hónapokig tart*ott*, ahelyett hogy megvásárolná és fizetné arra az időre, ameddig tartania *kell*, ezért az egész csak tőkés quid pro quo [felcserélés], és az az előleg, amelyet a munkás munkában ad a tőkésnek, átváltozik olyan előleggé, amelyet a tőkés pénzben ad a munkásnak. A dolgon semmit nem változtat az, hogy a tőkés magát a terméket vagy annak értékét – a különböző időtartam szerint, amelyre előállításához szükség van, illetve a forgalmához szükséges különböző időtartam szerint – csak rövidebb vagy hosszabb idő után kapja vissza a forgalomból, illetve realizálja (az abba bekebelezett értéktöbblettel együtt). Hogy az áru vevője mihez akar azzal kezdeni, az eladó számára teljesen közömbös. A tőkés nem kapja olcsóbban a gépet azért, mert annak egész értékét egyszerre kell előlegeznie, noha ez az érték csak fokozatosan és apránként áramlik vissza hozzá a forgalomból; de nem is fizeti a gyapotot drágábban azért, mert értéke teljesen belekerül a belőle készített termék értékébe és ennélfogva a termék eladásával teljes egészében és egyszerre pótlódik.

Térjünk vissza Ricardóhoz.

1. A változó tőkének az a jellegzetessége, hogy egy meghatározott, adott (tehát önmagában véve állandó) tőkerészt, egy adott értékösszeget (amely feltevés szerint egyenlő a munkaerő értékével, noha itt közömbös, hogy a munkabér egyenlő-e, nagyobb vagy kisebb-e, mint a munkaerő értéke), kicserélnek egy magát értékesítő, értékalkotó erőre – a munkaerőre, amely nemcsak újratermeli a tőkés által megfizetett saját értékét, hanem egyúttal értéktöbbletet termel, olyan értéket, amely azelőtt nem volt meg és amelyért nem adtak semmi egyenértéket. A munkabérre fordított tőkerésznek ez a jellegzetes tulajdonsága, amely azt mint változó tőkét toto coelo [minden tekintetben] megkülönbözteti az állandó tőkétől, azonnal eltűnik, mihelyt a munkabérre fordított tőkerészt pusztán a forgalmi folyamat álláspontjáról vizsgáljuk, s ilymódon e tőkerész forgótőkeként jelenik meg a munkaeszközökre fordított állótőkével szemben. Ez már abból is következik, hogy akkor egy rovatban – a forgótőke rovatában – szerepel az állandó tőke egyik alkotórészével, a munkaanyagra fordított résszel, s mint forgótőkét szembeállítják az állandó tőke másik, a munkaeszközökre fordított alkotórészével. Eközben teljesen figyelmen kívül hagyják az értéktöbbletet, tehát éppen azt

a körülményt, amely a ráfordított értékösszeget tőkévé változtatja. Ugyancsak figyelmen kívül hagyják azt, hogy a munkabérre fordított tőke által a termékhez hozzátett értékrészt újonnan termelték (tehát valóban újratermelték), ezzel szemben azt az értékrészt, amelyet a nyersanyag tesz hozzá a termékhez, nem újonnan termelték, valójában nem termelték újra, hanem csak fenntartották, konzerválták a termék értékében, s ezért ez mint a termék értékének alkotórésze csak újra megjelenik. A különbség, ahogy a forgó- és az állótőke ellentéte szempontjából most jelentkezik, csupán a következő: a valamely áru termeléséhez felhasznált munkaeszközök értéke csak részben kerül bele az áru értékébe, s ezért az áru eladásával csak részben is pótlódik, ezért egyáltalában csak apránként és fokozatosan kerül pótlásra. Másrészt az áru termeléséhez felhasznált munkaerő és munkatárgyak (nyersanyagok stb.) értéke teljesen belekerül az áruba és ezért az áru eladásával teljesen pótlódik. Ennyiben a forgalmi folyamat szempontjából a tőke egyik része mint álló-, a másik mint folyó vagy forgótőke jelentkezik. Mindkét esetben adott, előlegezett értékeknek a termékre való átviteléről és ezeknek a termék eladása útján történő újból való pótlásáról van szó. A különbség most csak annyi, hogy az értékátvitel, s ezért az érték pótlása, apránként és fokozatosan vagy egyszerre megy-e végbe. Ezzel kihunyt a változó és az állandó tőke közötti mindent eldöntő különbség, tehát az értéktöbbletképzés és a tőkés termelés egész titka, kihunytak azok a körülmények, amelyek bizonyos értékeket és a dolgokat, amelyekben megtestesülnek, tőkévé változtatnak. A tőke valamennyi alkotórésze már csak a forgási módban különbözik (és az áru forgalmának természetesen csak már meglevő, adott értékekkel van dolga); és egy különös forgási mód közös a munkabérre fordított tőkénél és a nyersanyagokra, félgyártmányokra, segédanyagokra fordított tőkerésznél, ellentétben a munkaeszközökre fordított tőkerésszel.

Érthető ezért, hogy a polgári politikai gazdaságtan miért ragaszkodott ösztönösen az „állandó és változó tőke" kategóriáinak az „álló- és forgótőke" kategóriáival való Smith-féle összecseréléséhez és miért szajkózta ezt kritikátlanul utána nemzedékről nemzedékre egy évszázadon át. A munkabérre fordított tőkerész az ő szemükben már egyáltalában nem különbözik a nyersanyagra fordított tőkerésztől, és csak formailag – aszerint hogy apránként vagy teljes egészében kerül a termékkel forgalomba – különbözik az állandó tőkétől. Ezzel egycsapásra elvész az alapzat a tőkés termelés valóságos mozgásának és ezért a tőkés kizsákmányolásnak a megértéséhez. Most már csak előlegezett értékek újramegjelenéséről van szó.

Az A. Smith-féle zűrzavar kritikátlan átvétele Ricardónál zavaróbb, mint

a későbbi apologetikusoknál, akiknek eleme a fogalmi zűrzavar, sőt zavaróbb, mint magánál A. Smithnél, mert Ricardo Smithszel ellentétben következetesebben és élesebben fejti ki az értéket és az értéktöbbletet, s valójában az ezoterikus Smitht juttatja érvényre az exoterikus Smithszel szemben.

A fiziokratáknál ebből a zűrzavarból semmi sem tapasztalható. Az avances annuelles [évi előlegek] és avances primitives [eredeti előlegek] közötti különbség csak a tőke – sajátosan a földművelő tőke – különböző alkotórészeinek különböző újratermelési periódusaira vonatkozik; az értéktöbblet termelésével kapcsolatos nézeteik viszont elméletüknek e megkülönböztetésektől független részét alkotják, mégpedig azt, amelyet ők mint az elmélet fő pontját emelnek ki. Az értéktöbblet képződését nem a tőkéből mint olyanból magyarázzák, hanem csak a tőke egy meghatározott termelési területének, a földművelésnek tulajdonítják.

2. A változó tőke meghatározásánál – s ezért bármely tetszőleges értékösszeg tőkévé való átváltoztatásához – az a lényeges, hogy a tőkés egy meghatározott, adott (és ebben az értelemben állandó) értéknagyságot elcserél értékteremtő erőre; értéknagyságot elcserél értéktermelésre, önértékesítésre. Ezen a lényegi meghatározáson semmit sem változtat, hogy a tőkés pénzben vagy létfenntartási eszközökben fizeti-e a munkást. Ez csak az általa előlegezett érték létezési módjában okoz változást, amely érték egyszer pénz formájában létezik, amellyel a munkás önmaga vásárolja meg a piacon létfenntartási eszközeit, másszor létfenntartási eszközök formájában, amelyeket a munkás közvetlenül elfogyaszt. A fejlett tőkés termelés valójában feltételezi, hogy a munkást pénzben fizetik, mint ahogy egyáltalában feltételezi a forgalmi folyamat által közvetített termelési folyamatot, tehát a pénzgazdaságot. Az értéktöbblet teremtése – ennélfogva az előlegezett értékösszeg tőkésítése – azonban nem a munkabérnek, illetve a munkaerő megvásárolására fordított tőkének a pénzformájából vagy természetbeni formájából fakad. Abból fakad, hogy értéket értékalkotó erőre cserélnek, állandó nagyságot átváltanak változó nagyságra. –

A munkaeszközök többé vagy kevésbé álló jellege tartósságuk fokától, tehát egy fizikai tulajdonságtól függ. Tartósságuk foka szerint, egyébként változatlan körülmények között, gyorsabban vagy lassabban kopnak el, tehát hosszabb vagy rövidebb ideig funkcionálnak állótőkeként. De állótőkeként való funkcionálásuk semmi esetre sem pusztán a tartósságnak, ennek a fizikai tulajdonságnak a következménye. A fémgyárakban a nyersanyag épp olyan tartós, mint a gépek, amelyekkel dolgoznak, és tartósabb, mint e gépek némely alkotórészei, a bőr, fa stb. Mégis a nyersanyagul használt fém a

forgótőke része, a talán ugyanabból a fémből készített funkcionáló munkaeszköz pedig az állótőke része. Tehát nem az anyagi, fizikai sajátosság, nem a nagyobb vagy kisebb mulandóság teszi, hogy ugyanaz a fém egyszer az állótőke, másszor a forgótőke rovatába kerül. Ez a különbség inkább a termelési folyamatban betöltött szerepéből fakad, abból, hogy egyszer munkatárgy, másszor munkaeszköz.

A munkaeszköznek a termelési folyamatban betöltött funkciója általában megköveteli, hogy hosszabb-rövidebb perióduson át mindig újra szolgáljon ismétlődő munkafolyamatokban. Funkciója ezért megszabja, hogy anyaga többé-kevésbé tartós legyen. De az anyag tartóssága, amelyből készítik, önmagában véve nem teszi állótőkévé. Ugyanaz az anyag mint nyersanyag forgótőke lesz, azoknál a közgazdászoknál pedig, akik az árutőke és a termelőtőke közötti különbséget összecserélik a forgó- és az állótőke különbségével, ugyanaz az anyag, ugyanaz a gép mint termék – forgótőke, mint munkaeszköz – állótőke.

Noha a munkaeszközt nem anyagának tartóssága teszi állótőkévé, mégis munkaeszköz-szerepe megköveteli, hogy viszonylag tartós anyagból készüljön. Anyagának tartóssága tehát feltétele munkaeszköz-funkciójának, ezért anyagi alapzata is a forgás ama módjának, amely a munkaeszközt állótőkévé teszi. Egyébként változatlan körülmények között anyagának többé vagy kevésbé mulandó volta kisebb vagy nagyobb mértékben nyomja rá az álló jelleg bélyegét, tehát lényegesen összenőtt a munkaeszköz állótőke-minőségével.

Ha mármost a munkaerőre fordított tőkerészt kizárólag a forgótőke szempontjából, tehát az állótőke ellentéteként vizsgálják, s ha ezért az állandó és a változó tőke különbségeit is összecserélik az álló- és a forgótőke különbségeivel, akkor, mint ahogy a munkaeszköz anyagi realitása lényeges alapzata a munkaeszköz állótőke jellegének, természetes, hogy a munkaerőre fordított tőke – az állótőkével ellentétes – forgótőke jellegét e tőke anyagi realitásából vezetik le, s aztán a forgótőkét ismét a változó tőke anyagi realitásával határozzák meg.

A munkabérre fordított tőke valóságos anyaga maga a munka, a ténykedő, értékalkotó munkaerő, az eleven munka, amelyet a tőkés holt, tárgyiasult munka ellenében elcserélt és tőkéjébe bekebelezett; a kezében levő érték csak ezáltal változik át önmagát értékesítő értékké. De ezt az önértékesítő erőt a tőkés nem adja el. Ez mindig csak termelőtőkéjének alkotórésze, akárcsak a munkaeszközei, sohasem része a tőkés árutőkéjének, mint például a késztermék, amelyet elad. A termelési folyamatban, mint a termelőtőke alkotórészei, a munkaeszközök nem állótőkeként állnak szemben a munka-

erővel, mint ahogyan a munkaanyag és a segédanyagok sem esnek egybe vele forgótőkeként, hanem a munkaerő mint személyi tényező áll szemben mind a kettővel, a termelés dologi tényezőivel – a munkafolyamat szempontjából. Mind a kettő mint állandó tőke áll szemben a munkaerővel, a változó tőkével – az értékesítési folyamat szempontjából. Vagy, ha itt olyan anyagi különbözőségről akarunk beszélni, amely hatással van a forgalmi folyamatra, ez csak ennyi: az érték természetéből, amely nem más, mint tárgyiasult munka, és a ténykedő munkaerő természetéből, amely nem más, mint tárgyiasuló munka, következik, hogy a munkaerő a funkcionálásának tartama alatt állandóan értéket és értéktöbbletet hoz létre; hogy az, ami a munkaerő oldalán mint mozgás, mint értékteremtés, az a termék oldalán nyugvó formában, mint megtermett érték jelentkezik. Ha a munkaerő már befejezte működését, akkor a tőke már nem egyfelől munkaerőből, másfelől termelési eszközökből áll. A munkaerőre fordított tőkeérték most olyan érték, amelyet (értéktöbblettel együtt) hozzátettek a termékhez. Ahhoz, hogy a folyamatot megismételjék, a terméket el kell adni, az érte kapott pénzen mindig újból munkaerőt kell vásárolni, s a termelőtőkébe bekebelezni. Ez aztán a munkaerőre fordított tőkerésznek, éppúgy mint a munkaanyagra stb. fordítottnak, forgótőke jelleget ad, ellentétben a munkaeszközökben rögzítve maradó tőkével.

Ha ellenben azt a másodlagos és az állandó tőke egy részével (a nyers- és segédanyagokkal) közös meghatározást teszik a munkaerőre fordított tőkerész lényegi meghatározásává, hogy forgótőke – tudniillik hogy a ráfordított érték teljesen átmegy arra a termékre, amelynek termelésében elfogyasztják, nem pedig fokozatosan és apránként megy át, mint az állótőkénél, s ezért ezt az értéket a termék eladásával teljes egészében pótolni is kell –, akkor a munkabérre fordított tőkerésznek sem kell, anyagát illetően, ténykedő munkaerőből állnia, hanem azokból az anyagi elemekből, amelyeket a munkás a béréből megvásárol, tehát a társadalmi árutőkének a munkás fogyasztásába bekerülő részéből – létfenntartási eszközökből. Az állótőke ekkor a lassabban mulandó és ezért lassúbb pótlást kívánó munkaeszközökből, a munkaerőre fordított tőke pedig a gyorsabban pótlandó létfenntartási eszközökből áll.

A gyorsabb vagy lassúbb mulandóságnak a határai azonban elmosódnak.

„Az élelem és a ruházat, melyet a munkás elfogyaszt, az épületek, amelyekben dolgozik, a kellékek, amelyek munkáját segítik, mind mulandó természetűek. Hatalmas különbség van azonban az idő tekintetében, ameddig e különböző tőkék el fognak tartani; a gőzgép tovább tart, mint a hajó, a

hajó tovább, mint a munkás ruházata, a munkás ruházata viszont tovább, mint az élelem, amelyet elfogyaszt."[27]

A felsorolásból Ricardo kifelejti a házat, amelyben a munkás lakik, a munkás bútorait, fogyasztási szerszámait, például a kést, villát, edényeket stb., amelyek mind ugyanúgy tartós jellegűek, mint a munkaeszközök. Ugyanazok a dolgok, a dolgok ugyanazon osztályai hol mint fogyasztási eszközök, hol mint munkaeszközök jelennek meg.

A különbség, ahogy Ricardo kifejezi, ez: „A tőkét, aszerint hogy gyorsan mulandó és gyakran szükséges újratermelni vagy lassan fogyasztják el, a forgó- vagy az állótőke rovata alá sorolják be."[28]

Ehhez a következő jegyzetet fűzi: „Nem lényeges felosztás, amelynél méghozzá a határvonalat sem lehet pontosan meghúzni."[29]

Ismét sikerült tehát elérkeznünk a fiziokratákhoz, akiknél az avances annuelles és az avances primitives közötti különbség a fogyasztás idejében, s ennélfogva az alkalmazott tőke eltérő újratermelési idejében mutatkozó különbség volt. Csakhogy az, ami a fiziokratáknál a társadalmi termelés szempontjából fontos jelenséget fejez ki és amit a „Tableau économique"-ban a forgalmi folyamattal összefüggésben is ábrázolnak, itt szubjektív és, mint Ricardo maga mondja, fölösleges megkülönböztetéssé válik.

Ha a munkára fordított tőkerész csak újratermelési periódusában és ennélfogva forgási határidejében különbözik a munkaeszközökre fordított tőkerésztől, ha az egyik rész létfenntartási eszközökből és a másik munkaeszközökből áll, úgyhogy az előbbiek az utóbbiaktól csak a nagyobb fokú mulandóságban különböznek, mint ahogy az előbbiek maguk is különböző fokban mulandóak – akkor természetesen minden differentia specifica [sajátos különbség] kihunyt a munkaerőre és a termelési eszközökre fordított tőke között.

Ez teljesen ellentmond Ricardo értékről szóló tanításának, valamint profitelméletének, amely valójában értéktöbblet-elmélet. Ricardo az álló- és a forgótőke különbségét egyáltalában csak annyiban vizsgálja, amennyiben a

[27] „The food and clothing consumed by the labourer, the buildings in which he works, the implements with which his labour is assisted, are all of a perishable nature. There is, however, a vast difference in the time for which these different capitals will endure: a steam-engine will last longer than a ship, a ship than the clothing of the labourer, and the clothing of the labourer longer than the food which he consumes." – *Ricardo*: „Principles etc." 26. old.

[28] „According as capital is rapidly perishable and requires to be frequently reproduced, or is of slow consumption, it is classed under the heads of circulating, or of fixed capital."

[29] „A division not essential, and in which the line of demarcation cannot be accurately drawn."

kettő különböző aránya, egyenlő nagyságú tőkék esetén, a különböző termelési ágakban, befolyásolja az érték törvényét, mégpedig azt vizsgálja, mennyiben érinti a munkabérnek e körülmények következtében való emelkedése vagy süllyedése az árakat. De az álló- és a forgótőkének az állandó és a változó tőkével való összecserélése folytán még e korlátozott vizsgálatban is igen nagy tévedéseket követ el és valójában egészen hamis bázisról indul ki. Így hát 1. minthogy a tőke munkaerőre fordított értékrészét a forgótőke rovatába kell sorolni, ezért helytelenül fejti ki magának a forgótőkének a meghatározásait és sajátosan azokat a körülményeket, amelyek a munkára fordított tőkerészt ebbe a rovatba sorolják be. 2. Azt a meghatározást, amely szerint a munkára fordított tőkerész változó tőke, összecseréli azzal, amely szerint forgótőke, ellentétben az állótőkével.

Már eleve világos, hogy a munkaerőre fordított tőkének forgó- vagy folyótőkeként való meghatározása másodlagos meghatározás, amelyben a termelési folyamatbeli differentia specificája kihunyt; mert ebben a meghatározásban egyrészt a munkára és a nyersanyagokra stb. fordított tőkék egyenértékűek; az olyan rovat, amely az állandó tőke egy részét azonosítja a változó tőkével, nem törődik a változó tőkének az állandóval szembeni differentia specificájával. Másrészt ez a meghatározás szembeállítja ugyan egymással a munkára és a munkaeszközökre fordított tőkerészt, de semmiképpen nem abban a vonatkozásban, hogy ezek teljesen különböző módon kerülnek bele az érték termelésébe, hanem abban, hogy mind a kettő átviszi adott értékét a termékre, csak különböző idő alatt.

Mindezekben az esetekben arról van szó, hogy egy adott érték, amelyet az áru termelési folyamatára fordítottak, akár munkabér az, akár a nyersanyag ára vagy a munkaeszközök ára, *hogyan* vivődik át a termékre, ennélfogva hogyan forog a termékkel és hogyan tér vissza kiindulópontjára, illetve hogyan pótlódik a termék eladásával. Az egyetlen különbség itt a *„hogyanban"*, az átvitelnek és ennélfogva a szóbanforgó érték forgásának különös módjában van.

Az, hogy a munkaerő minden esetben szerződésileg előre meghatározott árát pénzben vagy létfenntartási eszközökben fizetik-e, mit sem változtat azon a jellegén, hogy ez az ár meghatározott, adott. A pénzben fizetett munkabérnél azonban nyilvánvaló, hogy nem maga a pénz kerül bele a termelési folyamatba úgy, ahogyan a termelési eszközöknek nemcsak az értéke, hanem az anyaga is belekerül. Ha viszont a munkás béréből vásárolt létfenntartási eszközöket mint a forgótőke anyagi alakját közvetlenül egy rovatba veszik a nyersanyagokkal stb., és szembeállítják a munkaeszközökkel, akkor ez más látszatot ad az ügynek. Ha a dolgok egy fajtájának, a termelési

eszközöknek az értéke a munkafolyamatban átvivődik a termékre, akkor más dolgoknak, a létfenntartási eszközöknek az értéke újra megjelenik az őket elfogyasztó munkaerőben és a munkaerő ténykedése révén szintén átvivődik a termékre. Mindkét esetben egyaránt arról van szó, hogy a termelés során előlegezett értékek a termékekben csak újra megjelennek. (A fiziokraták ezt komolyan vették és ezért tagadták, hogy az ipari munka értéktöbbletet hoz létre.) Így például Wayland a már idézett helyén*: „Mindegy, hogy a tőke milyen formában jelenik meg újra . . . a táplálék, a ruházat és a hajlék különféle fajtái, amelyek az emberi lény létezéséhez és kényelméhez szükségesek, szintén megváltoznak. Időről időre elfogyasztják őket, s értékük újramegjelenik stb." („Elements of Political Economy", 31—32. old.) A termelésre termelési eszközök és létfenntartási eszközök alakjában előlegezett tőkeértékek itt egyaránt újra megjelennek a termék értékében. Ezzel aztán szerencsésen sikerült a tőkés termelési folyamatot teljes misztériummá változtatni és a termékben meglevő értéktöbblet eredetét teljesen eltüntetni a szem elől.

Ezzel továbbá kiteljesül a polgári gazdaságtanra jellemző fetisizmus, amely a dolgokra a társadalmi termelési folyamatban rányomódott társadalmi, gazdasági jelleget átváltoztatja valamiféle természetes, e dolgok anyagi természetéből fakadó jelleggé. Például a munkaeszköz állótőke — ez skolasztikus meghatározás, amely ellentmondásokhoz és zűrzavarhoz vezet. Éppúgy, ahogy a munkafolyamatnál (I. könyv, 5. fej.) bebizonyult, hogy teljesen a tárgyi alkotórészeknek a meghatározott munkafolyamatban betöltött mindenkori szerepétől, funkciójától függ, hogy munkaeszközként, munkaanyagként vagy termékként funkcionálnak-e — ugyanúgy a munkaeszköz csak akkor állótőke, ha a termelési folyamat egyáltalán tőkés termelési folyamat és ezért a termelési eszköz egyáltalán tőke, ha a tőke gazdasági meghatározottságával, társadalmi jellegével bír; és másodszor csak akkor állótőke, ha értékét egy különös módon viszi át a termékre. Ha nem ez a helyzet, akkor munkaeszköz marad anélkül, hogy állótőke lenne. Éppúgy a segédanyagok, pl. a trágya, ha ugyanazon a különös módon adják át értéküket, mint a munkaeszközök legnagyobb része, akkor állótőkévé lesznek, noha nem munkaeszközök. Itt nem meghatározásokról van szó, amelyekbe a dolgokat belepréseljük. Meghatározott funkciókról van szó, amelyek meghatározott kategóriákban fejeződnek ki.

Ha a létfenntartási eszközöket önmagukban véve, minden körülmények között megillető tulajdonságuk az, hogy munkabérre fordított tőke legyenek, akkor ennek a „forgó" tőkének az is jellegzetességévé válik, hogy „eltartja a munkát", to support labour {*Ricardo*, 25. old.}. Tehát ha a létfenn-

tartási eszközök nem volnának „tőke", akkor nem tartanák el a munkaerőt; holott éppen tőkejellegükből adódik az a tulajdonságuk, hogy a *tőkét* tartják el idegen munka révén.

Ha a létfenntartási eszköz önmagában véve forgótőke – miután ez utóbbit munkabérré változtatták –, akkor ebből továbbá következik a közgazdászok ama kedvelt tétele, hogy a munkabér nagysága a munkáslétszámnak és a forgótőke adott tömegének arányától függ, holott valójában a munkás által a piacról elvont létfenntartási eszközök tömege és a tőkés saját fogyasztására rendelkezésre álló létfenntartási eszközök tömege függ az értéktöbbletnek és a munka árának az arányától.

Ricardo, akárcsak Barton[29[a]], mindenütt összecseréli a változó tőke és az állandó tőke viszonyát a forgótőke és az állótőke viszonyával. Később meglátjuk, mennyire tévútra viszi ez Ricardónak a profitrátára vonatkozó vizsgálatát.

Ricardo továbbá azokat a megtérülésbeli különbségeket, amelyek más okokból erednek, mint az álló- és a forgótőke különbségéből, azonosítja az utóbbival: „Meg kell továbbá jegyeznünk, hogy a forgótőke nagyon egyenlőtlen idők alatt foroghat, vagyis térhet vissza alkalmazójához. A bérlő által vetőmagnak vásárolt búza állótőke ahhoz a búzához viszonyítva, amelyet a pék vett azért, hogy cipókká változtassa. Az egyik a búzát a földben hagyja és csak egy év múlva kaphatja vissza; a másik lisztté őröltetheti, mint kenyeret eladhatja vevőinek, és így tőkéje egy hét alatt felszabadul, hogy megismételje ugyanazt a vállalkozást vagy valamilyen másikat kezdjen."[30]

Itt jellegzetes az, hogy a búza, noha vetőmagként, nem létfenntartási eszközként, hanem nyersanyagként szolgál, először azért forgótőke, mert önmagában véve létfenntartási eszköz, és másodszor azért állótőke, mert visszaáramlása egy évig tart. A termelési eszközt azonban nemcsak a lassúbb vagy gyorsabb visszaáramlás teszi állótőkévé, hanem a meghatározott mód, ahogyan értéket ad át a terméknek.

Az A. Smith által előidézett zűrzavar a következő eredményekre vezetett:

29[a] „Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society." London 1817. Egy idevágó passzusát idéztük az I. könyvben, 655. [590.] old. 79. jegyzet.

30 „It is also to be observed that the circulating capital may circulate, or be returned to its employer, in very unequal times. The wheat bought by a farmer to sow is comparatively a fixed capital to the wheat purchased by a baker to make into loaves. The one leaves it in the ground, and can obtain no return for a year; the other can get it ground into flour, sell it as bread to his customers, and have his capital free, to renew the same, or commence any other employment in a week." (*Ricardo*: „Principles etc.", 26–27. old.)

1. Az álló- és a forgótőke közti különbséget összecserélik a termelőtőke és az árutőke közötti különbséggel. Így például ugyanaz a gép forgótőke, ha mint áru a piacon van, és állótőke, ha a termelési folyamatban van bekebelezve. Emellett egyáltalán nem látható be, hogy egy meghatározott fajta tőke miért inkább álló vagy inkább forgó, mint a másik.

2. Minden forgótőkét munkabérre fordított vagy fordítandó tőkével azonosítanak. Így van ez J. St. Millnél* és másoknál.

3. A változó és az állandó tőke közötti különbséget, amelyet már Barton, Ricardo és mások összecserélnek a forgó- és az állótőke közti különbséggel, végül is teljesen erre redukálják, például Ramsay**, akinél minden termelési eszköz — a nyersanyagok stb. éppúgy mint a munkaeszközök — állótőke, és csak a munkabérre fordított tőke forgótőke. Mivel pedig a redukció ebben a formában történik, ezért az állandó és a változó tőke közötti valódi különbséget nem fogják fel.

4. A legújabb angol és különösen skót közgazdászoknál, akik mindent a banktisztviselő hihetetlenül korlátolt álláspontjáról tekintenek, mint MacLeod, Patterson*** és mások, az álló- és a forgótőke közötti különbség átváltozik a money at call és money not at call (felmondás nélkül és csak előzetes felmondással visszavonható bankletét) közti különbséggé.

Tizenkettedik fejezet

A munkaperiódus

Vegyünk két termelési ágat, amelyben ugyanakkora a munkanap, mondjuk 10 órás a munkafolyamat, pl. a gyapotfonást és a mozdonygyártást. Az egyik ágban naponként, hetenként meghatározott mennyiségű kész terméket, pamutfonalat szolgáltatnak; a másikban a munkafolyamatot talán három hónapon át kell ismételni, hogy előállítsák a kész terméket, a mozdonyt. Az egyik esetben a termék megszakításos [diszkrét] természetű, s naponként vagy hetenként ugyanaz a munka újra kezdődik. A másik esetben a munkafolyamat folytonos [kontinuens], nagyobb számú napi munkafolyamatra terjed ki, amelyek kapcsolatukban, műveletük folytonosságában csak hosszabb idő után szolgáltatnak kész terméket. Bár a napi munkafolyamat tartama itt ugyanaz, igen jelentékeny különbség van a termelési művelet tartamában, vagyis azoknak a megismételt munkafolyamatoknak a tartamában, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a terméket készen szolgáltassák, áruként a piacra küldjék, tehát termelőtőkéből árutőkévé változtassák. Az álló- és a forgótőke közötti különbségnek ehhez nincsen köze. Az itt szóbanforgó különbség akkor is fennállna, ha mindkét termelési ágban pontosan ugyanabban az arányban alkalmaznának álló- és forgótőkét.

A termelési művelet tartamának ilyen különbsége nemcsak különböző termelési területek között fordul elő, hanem egyazon termelési területen belül is, a szolgáltatandó termék terjedelmétől függően. Egy közönséges lakóház rövidebb idő alatt építhető fel, mint egy nagyobb gyár, s ezért kisebb számú folytonos munkafolyamatot követel meg. Egy mozdony megépítése három hónapba, egy páncélos hajóé pedig egy vagy több évbe kerül. A gabona termelése csaknem egy évet vesz igénybe, a szarvasmarha tenyésztése több évet, a fatermesztés 12—100 évig tarthat; egy földutat talán néhány hónap alatt meg lehet építeni ott, ahol egy vasút építése évekbe telik; egy közönséges szőnyeget talán egy hét alatt készítenek el, gobelinokat évekig szőnek stb. A termelési művelet tartamában mutatkozó különbségek tehát végtelenül sokfélék.

A termelési művelet tartamában mutatkozó különbség ugyanakkora tőkeráfordítás esetén nyilván okvetlenül különbséget idéz elő a megtérülés sebességében, tehát azokban az időközökben, amelyekre az adott tőkét előlegezik. Tegyük fel, hogy a gépi fonoda és a mozdonygyár ugyanakkora tőkét alkalmaz, az állandó és változó tőke közötti, valamint a tőke álló és forgó alkotórészei közötti megoszlás ugyanaz, végül a munkanap ugyanakkora és egyformán oszlik meg szükséges munkára és többletmunkára. Továbbá, hogy minden a forgalmi folyamatból fakadó és ebben az esetben nem lényeges körülményt kiküszöböljünk, feltételezzük, hogy mindkettőt, a fonalat is, a mozdonyt is megrendelésre gyártják és a kész termék leszállításakor fizetik. A fonógyáros, amikor a hét elteltével a kész fonalat leszállítja, visszakapja a ráfordított forgótőkét, valamint az állótőkének a fonal értékében foglalt kopását (az értéktöbbletet itt figyelmen kívül hagyjuk). Ugyanazzal a tőkével tehát újra megismételheti ugyanazt a körforgást. Ez a tőke véghezvitte megtérülését. A mozdonygyárosnak viszont a három hónapon át hétről hétre mindig új tőkét kell munkabérre és nyersanyagra fordítania, s a három hónapon át fokozatosan ugyanazon termelési műveletre, egyazon áru előállítására fordított forgótőke csak ez idő elteltével, a mozdony leszállítása után kerül ismét olyan formába, amelyben körforgását újra megkezdheti; éppígy a gépi berendezés e három hónap alatti kopását is csak most pótolják neki. Az egyiknek a ráfordítása egy hétre szóló, a másiké a heti ráfordítás 12-vel megszorozva. Minden egyéb körülményt egyenlőnek előfeltételezve, az egyiknek tizenkétszerte annyi forgótőkével kell rendelkeznie, mint a másiknak.

A hetenként előlegezett tőkék egyenlő volta azonban itt közömbös körülmény. Bármekkora is az előlegezett tőke nagysága, az egyik esetben csak egy hétre, a másikban tizenkét hétre előlegezik, s csak ennek az időnek az elteltével lehet újból felhasználni, lehet vele ugyanazt a műveletet megismételni, vagy egy másfajta műveletbe kezdeni.

A különbség a megtérülési sebességben, vagyis abban az időtartamban, amelyre az egyes tőkét előlegezni kell, amíg ugyanaz a tőkeérték ismét új munka- illetve, értékesítési folyamatban szolgálhat, itt a következőkből fakad:

Tegyük fel, hogy a mozdony vagy bármely gép építése 100 munkanapba kerül. Mind a fonodában, mind a gépgyártásban foglalkoztatott munkások szempontjából a 100 munkanap megszakításos [diszkrét] nagyság, amely feltevésünk szerint 100 egymást követő, különálló tízórás munkafolyamatból áll. De a termék — a gép — szempontjából a 100 munkanap folytonos [kontinuens] nagyság, egy ezerórás munkanap, egyetlen összefüggő terme-

lési művelet. Az ilyen munkanapot, amely kisebb vagy nagyobb számú összefüggő munkanapok egymásutánjából képeződik, *munkaperiódusnak* nevezem. Ha munkanapról beszélünk, akkor ezen annak a munkaidőnek a hosszát értjük, amely alatt a munkásnak munkaerejét naponta ki kell fejtenie, naponta dolgoznia kell. Ha viszont munkaperiódusról beszélünk, akkor ez az egymással összefüggő munkanapoknak azt a mennyiségét jelenti, amelyre egy meghatározott termelési ágban szükség van ahhoz, hogy egy kész terméket szolgáltassanak. Egy-egy munkanap terméke itt csak részterméke, amelyen napról napra tovább dolgoznak, és csak a munkaidő hosszabb vagy rövidebb periódusának a végén tesz szert kész alakjára, válik kész használati értékké.

A társadalmi termelési folyamat megszakításai, zavarai, például válságok következtében, ezért egészen másképpen hatnak olyan munkatermékekre, amelyek megszakításos természetűek, és olyanokra, amelyeknek termeléséhez hosszabb összefüggő periódus szükséges. Az egyik esetben ma termeltek meghatározott tömegű fonalat, szenet stb., holnap pedig nem termelnek új fonalat, szenet stb. De másképp áll a dolog hajókkal, épületekkel, vasutakkal stb. Nemcsak a munkát szakítják félbe, hanem egy összefüggő termelési műveletet is. Ha a művet nem folytatják, akkor a termelésében már elfogyasztott termelési eszközöket és munkát haszontalanul fordították rá. Még ha újra megkezdik is a munkát, a közbenső időben mindig romlás következik be.

A munkaperiódus egész tartama alatt rétegszerűen halmozódik fel az az értékrész, amelyet az állótőke naponta ad át a terméknek, míg az utóbbi teljesen meg nem érik. S itt egyúttal megmutatkozik az álló- és a forgótőke közötti különbség gyakorlati fontossága. Az állótőkét hosszabb időre előlegezik a termelési folyamatban, s e talán több éves határidő lejárta előtt nem kell megújítani. Az a körülmény, hogy a gőzgép apránként, napról napra adja-e át értékét a fonalnak, a megszakításos munkafolyamat termékének, vagy három hónap alatt a mozdonynak, a folytonos termelési művelet termékének, mit sem változtat a gőzgép megvásárlásához szükséges tőke ráfordításán. Értéke az egyik esetben kis adagokban áramlik vissza, pl. hetenként, a másikban nagyobb tömegekben, pl. háromhavonként. De mindkét esetben a gőzgép megújítására talán csak húsz év múlva kerül sor. Amíg az egyes periódusok, amelyekben a gőzgép értéke a termék eladása révén apránként visszaáramlik, rövidebbek, mint saját létezésének periódusa, addig ugyanaz a gőzgép több munkaperióduson át tovább funkcionál a termelési folyamatban.

Másképp áll viszont a dolog az előlegezett tőke forgó alkotórészeivel. Az

erre a hétre megvásárolt munkaerő kifejtése ezen a héten megtörtént, s ez tárgyiasult a termékben. A hét végén ki kell fizetni. S ez a munkaerőre való tőkeráfordítás a három hónap alatt hetenként ismétlődik, anélkül hogy e tőkerésznek az egyik héten való befektetése képessé tenné a tőkést arra, hogy a munka megvásárlását a következő héten fedezze. Hetenként új pótlólagos tőkét kell munkaerő megfizetésére fordítani, s ha a hitelviszonyokat teljesen figyelmen kívül hagyjuk, a tőkésnek képesnek kell lennie arra, hogy három hónapi időre fektessen be munkabért, jóllehet csak heti adagokban fizeti. Ugyanígy van a forgótőke másik részével, a nyers- és segédanyagokkal is. Egyik munkaréteg a másik után rakódik rá a termékre. Nemcsak a kifejtett munkaerő értéke, hanem értéktöbblet is tevődik át a munkafolyamat során állandóan a termékre, de az el nem készült termékre, amely még nem öltötte kész áru alakját, tehát még nem hozható forgalomba. Ugyanez érvényes arra a tőkeértékre, amelyet nyers- és segédanyagokban visznek át rétegszerűen a termékre.

Aszerint, hogy hosszabb vagy rövidebb tartamú a munkaperiódus, amelyet a termék vagy az elérendő hasznos hatás sajátos természete az előállításhoz igényel, forgótőke (munkabér, nyers- és segédanyagok) állandó, pótlólagos kiadására van szükség, amely forgótőke egyetlen része sincs forgalomba hozható formában és ezért nem szolgálhat ugyanazon művelet megújítására; ellenkezőleg, mindegyik része mint a leendő termék alkotórésze egymás után ottragad a termelés területén, le van kötve termelőtőke formájában. A megtérülési idő azonban egyenlő a tőke termelési idejének és forgalmi idejének az összegével. A termelési idő meghosszabbodása tehát éppúgy csökkenti a megtérülés sebességét, mint a forgalmi idő meghosszabbodása. A szóbanforgó esetben azonban két dologra fel kell hívni a figyelmet:

Először: A meghosszabbodott tartózkodásra a termelés területén. Például az első héten munkára, nyersanyagra stb. előlegezett tőke, valamint az állótőkéről a termékre átvitt értékrészek az egész háromhónapos időszakon át a termelés területén lekötve maradnak és mivel egy csak leendő, még nem kész termékbe vannak bekebelezve, nem léphetnek áruként a forgalomba.

Másodszor: Minthogy a termelési művelethez szükséges munkaperiódus három hónapig tart és valójában csak egyetlen összefüggő munkafolyamat, ezért hetenként állandóan új forgótőke adagot kell az előzőhöz hozzátenni. Az egymás után előlegezett, pótlólagos tőke tömege tehát a munkaperiódus hosszával növekszik.

Feltételeztük, hogy a fonodában és a gépgyártásban ugyanakkora tőkék vannak befektetve, hogy ezek a tőkék ugyanakkora arányban oszlanak meg

állandó és változó, valamint álló- és forgótőkére, hogy a munkanapok egyenlő hosszúak, egyszóval, hogy a munkaperiódus tartamán kívül minden körülmény ugyanaz. Az első héten a ráfordítás mindkettőnél ugyanakkora, de a fonógyáros termékét el lehet adni, s a bevételből új munkaerőt és új nyersanyagokat stb. lehet vásárolni, egyszóval a termelést ugyanazon a szinten tovább lehet folytatni. A gépgyáros viszont az első héten kiadott forgótőkéjét csak három hónap elteltével, terméke elkészültével változtathatja vissza pénzzé és kezdhet vele új műveletet. Különbség van tehát először is ugyanazon ráfordított tőkemennyiség visszaáramlásában. Másodszor azonban: a három hónap folyamán ugyanakkora termelőtőkét használnak fel a fonodában és a gépgyártásban, de a tőkeráfordítás nagysága a fonógyáros és a gépgyáros számára teljesen különböző, mert az egyik esetben ugyanaz a tőke gyorsan újul meg, s ezért ugyanazt a műveletet újra megismételheti; a másik esetben a tőke csak viszonylag lassan újul meg, és ezért megújulásának határidejéig állandóan új tőkemennyiségeket kell hozzátenni a régiekhez. Különböző tehát az az időtartam, amely alatt a tőke meghatározott adagjai megújulnak, vagyis az előlegezési idő hossza, és különböző a tőke tömege is (habár a naponként vagy hetenként alkalmazott tőke ugyanaz), amelyet a munkafolyamat hosszától függően előlegezni kell. Ez a körülmény azért figyelemreméltó, mert az előlegezés hossza, például a következő fejezetben megvizsgálásra kerülő esetekben, növekedhet, anélkül hogy emiatt az előlegezendő tőke tömege ezzel az időtartammal arányosan növekednék. A tőkét hosszabb időre kell előlegezni, és nagyobb tőkemennyiség van lekötve termelőtőke formájában.

A tőkés termelés fejletlenebb fokain a hosszú munkaperiódust, tehát hosszabb időre szóló nagy tőkeráfordítást igénylő vállalkozásokat, főleg ha ezek csak nagy méretekben kivihetők, vagy egyáltalában nem tőkés módon űzik, ahogy például utakat, csatornákat stb. községi, illetve állami költségen építenek (a régebbi időkben, ami a munkaerőt illeti, többnyire kényszermunkával). Vagy olyan termékeket, melyeknek előállítása hosszabb munkaperiódust igényel, csak igen kis részben termelnek magának a tőkésnek a vagyonával. Például a házépítésnél a magánszemély, aki számára a ház épül, adagonként előlegeket fizet az építési vállalkozónak. Valójában tehát a házat apránként fizeti meg, olyan mértékben, ahogyan termelési folyamata előrehalad. A kifejlett kapitalizmus korszakában viszont, amikor egyrészt hatalmas tőkék koncentrálódtak egyesek kezében, másrészt az egyes tőkések mellé a társult tőkés (részvénytársaságok) lép és egyúttal a hitelügy is kifejlődik, a tőkés építési vállalkozó már csak kivételképpen épít egyes magánszemélyek megrendelésére. Üzlete az, hogy a piac számára épít

házsorokat és városnegyedeket, mint ahogy egyes tőkések üzlete az, hogy szerződéses vállalkozókként vasutakat építenek.

Hogy mennyire forradalmasította a tőkés termelés a londoni házépítést, megtudjuk egy építési vállalkozónak az 1857. évi Bankbizottság előtt tett vallomásából. Az ő ifjúkorában, mondotta a vállalkozó, a házakat többnyire rendelésre építették és az összeget az építés alatt részletenként fizették ki a vállalkozónak, ahogyan az építkezés bizonyos szakaszai befejeződtek. Csak keveset építettek spekulációra; a vállalkozók ilyesmibe főleg csak azért bocsátkoztak, hogy munkásaikat rendszeresen foglalkoztassák s ezáltal együtt tartsák. Az utóbbi 40 év alatt mindez megváltozott. Megrendelésre már csak igen keveset építenek. Akinek új házra van szüksége, kiválaszt egyet a spekulációra épített vagy még épülőfélben levők közül. A vállalkozó már nem a megrendelő, hanem a piac számára dolgozik; mint minden más ipari tőkés, ő is rákényszerül arra, hogy kész áruja legyen a piacon. Azelőtt egy vállalkozó talán három vagy négy házat épített egyidejűleg spekulációra, most viszont kénytelen kiterjedt telket vásárolni (azaz a kontinens nyelvén szólva többnyire 99 évre bérelni), ezen 100–200 házat építeni, tehát olyan vállalkozásba bocsátkozni, amely vagyonát hússzorosan, ötvenszeresen meghaladja. A szükséges alapokat jelzáloghitel felvételével szerzik meg, s a pénzt olyan mértékben bocsátják a vállalkozó rendelkezésére, ahogyan az egyes házak építkezése előrehalad. Ha aztán kitör egy válság, amely az előlegrészletek befizetését megakasztja, akkor rendszerint az egész vállalkozás hajótörést szenved; kedvező esetben a házak befejezését elhalasztják jobb időre, rosszabb esetben a házakat árverésre bocsátják és féláron elkótyavetyélik. Spekulációs – mégpedig nagyméretű – építkezések nélkül ma már egyetlen vállalkozó sem érvényesülhet. Maga az építkezés igen csekély profitot hoz; a vállalkozó fő nyeresége abból áll, hogy emeli a földjáradékot, ügyesen választja meg és használja ki az építkezési területet. A házak iránti kereslettel előre számoló ilyen spekuláció útján épült fel csaknem egész Belgravia és Tyburnia, valamint a sok ezer villa London környékén. („Report from the Select Committee on Bank Acts", I. rész, 1857. Evidence. 5413–18., 5435–36. sz. kérdések, rövidítve.)

Igen hosszú munkaperiódust igénylő és nagyméretű munkák elvégzését a tőkés termelés csak akkor keríti teljesen hatalmába, amikor a tőke koncentrációja már igen jelentékeny, és másrészt a hitelrendszer fejlődése lehetővé teszi a tőkés számára azt a kényelmes megoldást, hogy saját tőkéje helyett idegen tőkét előlegezzen és ennélfogva kockáztasson is. De magától értetődően az a körülmény, hogy a termelésre előlegezett tőke a felhasználójáé-e vagy sem, nincs befolyással a megtérülés sebességére és idejére.

Azok a körülmények, amelyek megnövelik az egyes munkanap termékét, például a kooperáció, a munka megosztása, a gépi berendezés alkalmazása, egyúttal megrövidítik a munkaperiódust az összefüggő termelési műveleteknél. Így a gépi berendezés megrövidíti a házak, hidak stb. építésének idejét; az aratógép és cséplőgép megrövidíti a beérett gabonának készáruvá való átváltoztatásához szükséges munkaperiódust. Tökéletesebb hajók építése a sebesség megnövelése révén megrövidíti a hajózásba fektetett tőke megtérülési idejét. Ezek a tökéletesítések azonban, amelyek megrövidítik a munkaperiódust és ennélfogva az időt, amelyre forgótőkét előlegezni kell, többnyire nagyobb állótőkeráfordítással járnak. Másrészt a munkaperiódust bizonyos ágakban pusztán a kooperáció bővítésével meg lehet rövidíteni; egy vasút gyorsabban készül el azáltal, hogy nagy munkásseregeket mozgósítanak, s ezért egyszerre több helyen látnak munkához. A megtérülési idő itt az előlegezett tőke növekedése folytán rövidül meg. Több termelési eszközt és több munkaerőt kell egyesíteni a tőkés parancsnoksága alatt.

A munkaperiódus rövidebbé tétele ezért többnyire együtt jár a rövidebb időre előlegezett tőke megnövekedésével, úgyhogy az előlegezési idő megrövidülésének arányában növekszik az előlegezett tőke tömege, de itt emlékeztetni kell arra, hogy, a társadalmi tőke meglevő tömegétől függetlenül, a dolog azon fordul meg, milyen mértékben vannak szétaprózva a termelési és létfenntartási eszközök, illetve a velük való rendelkezés, vagy mennyire egyesültek egyéni tőkések kezében, tehát milyen méreteket ért már el a tőkék koncentrációja. A hitel azzal, hogy közvetíti, gyorsítja és fokozza a tőkének egy kézben való koncentrációját, hozzájárul ahhoz, hogy a munkaperiódus és ezáltal a megtérülési idő megrövidüljön.

Olyan termelési ágakban, ahol a munkaperiódust – akár folytonos, akár megszakított – meghatározott természeti feltételek szabják meg, a fenti eszközökkel nem lehet rövidítést elérni. „A gyorsabb megtérülés kifejezést nem lehet a gabonatermésre alkalmazni, mert itt csak egy megtérülés lehetséges évente. Ami az állatállományt illeti, egyszerűen feltesszük a kérdést: Hogyan lehet meggyorsítani két-hároméves juhok, valamint négy-ötéves ökrök megtérülését?" (*W. Walter Good*: „Political, Agricultural, and Commercial Fallacies", London 1866, 325. old.)

Annak szükségessége, hogy hamarabb jussanak folyósítható pénzhez (például állandó kötelezettségek, mint adók, földjáradék stb. kifizetése céljából) ezt a kérdést úgy oldja meg, hogy az állatokat például eladják és levágják, mielőtt gazdaságilag normális életkorukat elérték volna. Ez nagy kárt okoz a mezőgazdaságnak; végső soron a húsárak emelkedéséhez is vezet. „Azok az emberek, akik azelőtt főleg azért tenyésztettek állatokat, hogy ellás-

sák velük nyáron a Midland counties [a középső grófságok] legelőit, télen pedig a keleti grófságok istállóit . . . a gabonaárak ingadozása és süllyedése következtében annyira tönkrementek, hogy örülnek, ha a vaj és sajt magas árából profitálhatnak; az előbbit hetenként piacra viszik, hogy folyó kiadásaikat fedezzék; az utóbbira előleget vesznek fel a bizományostól, aki eljön a sajtért, mihelyt az szállítható és aki természetesen saját árat szab. Emiatt, valamint azért, mert a mezőgazdaságot a politikai gazdaságtan alapelvei kormányozzák, a borjakat, amelyeket azelőtt a tejgazdaságot folytató vidékekről délre vittek, hogy ott felneveljék őket, most tömegesen feláldozzák, gyakran már nyolc-tíznapos korukban, Birmingham, Manchester, Liverpool és más szomszédos nagyvárosok vágóhídjain. Ha viszont a malátát nem terhelné adó, akkor nemcsak a bérlők tettek volna szert nagyobb profitra, s ezért növendékállataikat megtarthatták volna, amíg azok felnőnek és meghíznak, hanem a malátát tej helyett felhasználhatták volna borjúnevelésre olyan emberek, akik nem tartanak tehenet; s a növendékállatokban jelenleg mutatkozó ijesztő hiányt nagyrészt elkerültük volna. Ha ezeknek a kisembereknek most azt ajánljuk, neveljék fel a borjakat, így válaszolnak: Jól tudjuk, hogy a tejjel való felnevelés kifizetődne, de először is pénzt kellene rá fordítanunk és ez nem áll módunkban, másodszor pedig sokáig kellene várnunk, amíg pénzünkhöz ismét hozzájutunk, a tejgazdaságban viszont azonnal visszakapjuk." (i. m. 11–12. old.)

Ha a megtérülés meghosszabbodása már kisebb angol bérlőknél ilyen következményekkel jár, könnyű megérteni, milyen zavarokat kell előidéznie a kontinens kisparasztjainál.

A munkaperiódus tartamának, tehát úgyszintén a forgalomképes áru elkészítéséhez szükséges időperiódusnak a meghosszabbodásával felhalmozódik az az értékrész, amelyet az állótőke rétegenként ad át a terméknek, visszaáramlása pedig elhúzódik. Ez az elhúzódás azonban nem okoz újabb kiadást állótőkében. A gép továbbra is közreműködik a termelési folyamatban, függetlenül attól, hogy kopásának pótlása lassabban vagy gyorsabban áramlik-e vissza pénzformában. Más a helyzet a forgótőkénél. A munkaperiódus tartamának megfelelően nemcsak hosszabb időre kell tőkét lekötni, hanem állandóan új tőkét is kell előlegezni munkabérre, nyers- és segédanyagokra. A visszaáramlás elhúzódása tehát különbözőképpen hat a két tőkerészre. Az állótőke folytatja működését, akár lassúbb, akár gyorsabb a visszaáramlás. A forgótőke viszont a visszaáramlás elhúzódása esetén funkcióképtelenné válik, ha eladatlan vagy nem-kész, még el nem adható termék formájában hever, és nincs pótlólagos tőke, amellyel in natura [természetben] meg lehet újítani. – „Miközben a paraszt éhezik, állatai híznak. Meglehetősen sok eső

volt, s a fű dúsan nőtt. Az indiai paraszt éhen fog halni kövér ökre mellett. A babona előírásai kegyetleneknek látszanak az egyes emberrel szemben, de fenntartják a társadalmat; az igásállat fenntartása biztosítja a földművelés továbbfolytatását, s ezzel a jövőbeni megélhetés és gazdagság forrásait. Lehet, hogy kegyetlenül és szomorúan hangzik, de így van: Indiában az ember könnyebben pótolható, mint az ökör." („Return, East India. Madras and Orissa Famine", 4. sz. 44. old.) Hasonlítsuk össze ezzel a „Manava Dharma Sastra" X. fejezete 6. §-ának tételét: „Az élet jutalom nélküli feláldozása egy pap vagy egy tehén fenntartása céljából . . . biztosíthatja ezeknek az alacsony származású törzseknek az üdvösségét."*

Természetesen lehetetlen ötéves állatot szállítani az ötödik év letelte előtt. Bizonyos határok között azonban a kezelésmód megváltoztatásával elérhető, hogy az állatok rövidebb idő alatt váljanak alkalmassá rendeltetésükre. Ezt érte el nevezetesen Bakewell. Azelőtt az angol juhok, akárcsak a franciák még 1855-ben, negyedik vagy ötödik évük előtt nem voltak levágásra érettek. Bakewell rendszere szerint már az egyéves juhot is hízásra lehet fogni és a második év letelte előtt minden esetben teljesen kifejlődik a juh. Gondos kiválogatással Bakewell, egy Dishley Grange-i bérlő, a juhok csontvázát a létükhöz szükséges minimumra csökkentette. Juhait New Leicestereknek nevezték. „A tenyésztő most három juhot vihet piacra annyi idő alatt, amely azelőtt egynek a felneveléséhez volt szükséges; s e juhok legtöbb húst adó részei szélesebbek, gömbölyűbbek, fejlettebbek. Csaknem egész súlyuk tiszta hús." (*Lavergne*: „The Rural Economy of England etc.", 1855, 20. old.)

A munkaperiódust rövidebbé tevő módszerek a különböző iparágakban csak igen különböző mértékben alkalmazhatók és nem egyenlítik ki a különböző munkaperiódusok időtartamának különbségeit. Példánknál maradva, új szerszámgépek alkalmazásával abszolúte meg lehet rövidíteni a mozdony előállításához szükséges munkaperiódust. Ha azonban a fonodában tökéletesített folyamatok révén még gyorsabban nő meg a naponta vagy hetenként előállított késztermék, akkor a munkaperiódus hossza a gépgyártásban mégis relatíve megnövekedett a fonodához képest.

Tizenharmadik fejezet

A termelési idő

A munkaidő mindig termelési idő, azaz olyan idő, amely alatt a tőke a termelés területén van lekötve. De megfordítva nem minden idő, amely alatt a tőke a termelési folyamatban tartózkodik, szükségképpen munkaidő is.

Itt nem a munkafolyamat ama megszakításairól van szó, amelyeket magának a munkaerőnek a természeti korlátai tesznek szükségessé, noha láttuk, mennyire egyik indító oka a munkafolyamat természetellenes meghosszabbításának és az éjjel-nappali munkának pusztán az a körülmény, hogy az állótőke, gyárépületek, gépi berendezés stb. a munkafolyamat szüneteiben parlagon hever.* Itt a munkafolyamat hosszától független, magából a terméknek és előállításának a jellegéből adódó megszakításról van szó, amely alatt a munkatárgyat rövidebb vagy hosszabb ideig tartó természeti folyamatoknak vetik alá, fizikai, kémiai, fiziológiai változásokon kell átmennie, miközben a munkafolyamat teljesen vagy részben szünetel.

Így például a kisajtolt bornak először egy ideig erjednie kell, aztán ismét egy ideig állnia, hogy a tökéletesség meghatározott fokát elérje. Sok iparágban a terméket szárítani kell, mint a fazekasságban, vagy bizonyos körülményeknek kell kitenni, hogy megváltoztassák vegyi sajátosságát, mint például a fehérítésben. Az őszi búzának mintegy 9 hónapra van szüksége a megéréshez. A vetés és az aratás ideje között a munkafolyamat szinte teljesen megszakad. A fatermesztésben, miután a magvetést és az ehhez szükséges előmunkálatokat befejezték, esetleg 100 év kell ahhoz, hogy a mag kész termékké változzék; ezen egész idő alatt csak viszonylag igen jelentéktelen munkát igényel.

Mindezekben az esetekben a termelési idő nagy részében csak néha végeznek pótlólagos munkát. Az előző fejezetben leírt viszony, amelyben a termelési folyamatban már lekötött tőkéhez pótlólagos tőkét és munkát kell hozzátenni, itt csak hosszabb vagy rövidebb megszakításokkal valósul meg.

Mindezekben az esetekben tehát az előlegezett tőke termelési ideje két

periódusból áll: Egy olyan periódusból, amelyben a tőke a munkafolyamatban tartózkodik; egy második periódusból, amelyben a tőke létezési formája – a még nem kész termék formája – természeti folyamatok hatásának van kitéve, anélkül hogy a munkafolyamatban tartózkodna. A dolgon mit sem változtat, hogy ez a két időszak néha kereszteződik és egymásba nyúlik. A munkaperiódus és a termelési periódus itt nem fedi egymást. A termelési periódus hosszabb, mint a munkaperiódus. De a termék csak a termelési periódus befejeztével készült el, érett meg, tehát termelőtőke formájából csak ekkor változtatható át árutőke formájába. A termelési idő nem munkaidőből álló részének hosszától függően tehát meghosszabbodik a tőke megtérülési periódusa is. Ha a munkaidőn felüli, többlet termelési időt nem egyszer és mindenkorra adott természeti törvények határozzák meg, mint a gabona érése, a tölgy növekedése stb. esetében, akkor a megtérülési periódust gyakran többé vagy kevésbé meg lehet rövidíteni a termelési idő mesterséges megrövidítése útján. Így például azáltal, hogy a szabad levegőn történő fehérítés helyett bevezetik a vegyi fehérítést; hatékonyabb szárítókészülékeket alkalmaznak a szárítási folyamatokban. Így a cserzésnél, ahol a csersav behatolása a bőrökbe a régi módszer szerint 6–18 hónapot vett igénybe, az új módszer szerint, légszivattyú alkalmazásával, csak másfél-két hónapra van szükség. (*J. G. Courcelle-Seneuil*: „Traité théorique et pratique des entreprises industrielles etc.", Párizs 1857, II. kiad. [49. old.]) A legjobb példát a kizárólag természeti folyamatokkal kitöltött termelési idő mesterséges lerövidítésére a vastermelés története szolgáltatja, nevezetesen a nyersvas acéllá változtatása az utóbbi 100 évben, kezdve az 1780 körül felfedezett kavarástól a modern Bessemer-féle folyamatig és az azóta bevezetett legújabb eljárási módokig. A termelési idő óriási mértékben megrövidült, de ugyanilyen mértékben nőtt a befektetett állótőke is.

A termelési időnek a munkaidőtől való eltérésére sajátságos példa az amerikai kaptafagyártás. Itt a járulékos költségek jelentékeny része abból keletkezik, hogy a fának mintegy 18 hónapig kell raktáron száradnia, hogy a kész kaptafa később ne vetemedjen meg, ne változtassa meg formáját. Ezen idő alatt a fa semmiféle más munkafolyamaton nem megy át. A befektetett tőke megtérülési periódusát ezért nemcsak a magához a kaptafagyártáshoz szükséges idő határozza meg, hanem az az idő is, amely alatt ez a tőke a száradó fa alakjában parlagon hever. A fa 18 hónapon át van a termelési folyamatban, mielőtt a tulajdonképpeni munkafolyamatba beléphetne. Ez a példa egyszersmind azt is megmutatja, mennyire különbözők lehetnek a forgó össztőke különböző részeinek megtérülési idői olyan körülmények következtében, amelyek nem a forgalom területén, hanem a termelési folyamatból erednek.

Különösen szembeötlő a termelési idő és a munkaidő különbsége a mezőgazdaságban. A mi mérsékelt égövünk alatt a föld évente egyszer terem gabonát. A termelési periódus (őszi vetésnél átlagosan kilenc hónap) megrövidülése vagy meghosszabbodása maga is a jó vagy rossz évek váltakozásától függ, ennélfogva előre pontosan nem határozható meg és nem szabályozható, eltérően a tulajdonképpeni ipartól. Csak melléktermékeket, tejet, sajtot stb. lehet folyamatosan rövidebb periódusokban termelni és eladni. Ezzel szemben a munkaidő a következőképpen alakul: „A munkanapok száma Németország különböző vidékein, tekintettel az éghajlati és egyéb viszonyokra, a három fő munkaperiódusra így becsülhető: A tavaszi periódusra március közepétől vagy április elejétől május közepéig 50–60; a nyári periódusra június elejétől augusztus végéig 65–80; s az őszi periódusra szeptember elejétől október végéig vagy november közepéig, illetve végéig 55–75 munkanap. Télre csak az akkor elvégezhető munkák jönnek számba, mint például a trágya- és fahordás, a piaci és építkezési fuvarok stb." (*F. Kirchhof*: „Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre", Dessau 1852, 160. old.)

Ezért minél kedvezőtlenebb az éghajlat, annál rövidebb időtartamra zsúfolódik össze a mezőgazdaság munkaperiódusa, s ennélfogva a tőke- és munkaráfordítás. Például Oroszországban. Ott néhány északi vidéken mezei munkát csak az év 130–150 napján lehet végezni. Érthető, mekkora veszteséget szenvedne Oroszország, ha 65 millió európai lakosából 50 millió foglalatosság nélkül maradna a hat vagy nyolc téli hónapban, amikor minden mezei munkával fel kell hagyni. Azon a 200 000 paraszton kívül, akik Oroszország 10 500 gyárában dolgoznak, a falvakban mindenütt saját háziiparok fejlődtek ki. Vannak falvak, ahol az összes parasztok nemzedékek óta takácsok, tímárok, cipészek, lakatosok, késművesek stb.; különösen így van ez Moszkva, Vlagyimir, Kaluga, Kosztroma és Pétervár kormányzóságban. Mellékesen ez a háziipar már egyre inkább a tőkés termelés szolgálatába kényszerül; a takácsoknak például a láncfonalat és a vetüléket kereskedők szállítják közvetlenül vagy ügynökeik közvetítésével. („Reports by H. M. Secretaries of Embassy and Legation, on the Manufactures, Commerce etc.", 1865, 8. sz., 86–87. old., rövidítve.) Itt láthatjuk, hogy a termelési periódus és a munkaperiódus eltérése, mely utóbbi csak egy része az előbbinek, a természetes alapzata a mezőgazdaság összekapcsolásának a falusi mellékiparral, másrészt, hogy ezen a mellékiparon ismét megveti lábát a tőkés, aki először mint kereskedő tolakszik közbe. A tőkés termelés azután később elvégzi a feldolgozó ipar és a mezőgazdaság szétválasztását, s ezzel a falusi munkás egyre inkább függésbe kerül a csak véletlen mellékfoglalkozástól és helyzete ezáltal rosz-

szabbodik. A tőke számára, mint később látni fogjuk, a megtérülés összes különbözőségei kiegyenlítődnek. A munkás számára nem.

A tulajdonképpeni ipar, a bányászat, a szállítás stb. legtöbb ágában az üzem egyenletes, évről évre egyenletes munkaidővel dolgoznak, s az áringadozásokat, üzleti zavarokat stb. mint nem normális megszakításokat figyelmen kívül hagyva, a napi forgalmi folyamatba bekerülő tőke számára a ráfordítások egyenletesen oszlanak el, s egyébként változatlan piaci viszonyok esetén ugyancsak egyenletes periódusokban oszlik el az év során a forgótőke visszaáramlása, illetve megújítása. Ezzel szemben azoknál a tőkeráfordításoknál, ahol a munkaidő csak egy része a termelési időnek, ott az év különböző periódusaiban a legnagyobb egyenlőtlenség mutatkozik a forgótőke ráfordításában, visszaáramlása pedig csak egyszerre történik, olyan időpontban, amelyet a természeti feltételek határoznak meg. Ezért a vállalkozás egyenlő méretei, vagyis az előlegezett forgótőke egyenlő nagysága esetén a forgótőkét nagyobb tömegben kell egyszerre és hosszabb időre előlegezni, mint a folytonos munkaperiódusú vállalatokban. Itt az állótőke élettartama is jelentékenyebben tér el attól az időtől, amely alatt valóban termelő módon funkcionál. A munkaidő és a termelési idő különbsége folytán természetesen az alkalmazott állótőke használati ideje is minduntalan megszakad hosszabb vagy rövidebb időre, mint például a földművelésben az igásállatoknál, a szerszámoknál és a gépeknél. Ha ez az állótőke igásállatokból áll, állandóan ugyanolyan vagy csaknem ugyanolyan kiadásokat igényel takarmányra stb., mint az alatt az idő alatt, amikor dolgozik. Holt munkaeszközöknél a nemhasználás is bizonyos elértéktelenedést okoz. A termék tehát egyáltalán megdrágul, mert a terméknek átadott értéket nem a szerint az idő szerint számítják, amelyben az állótőke funkcionál, hanem aszerint, amelyben értéke csökken. Ezekben a termelési ágakban az állótőke parlagonheverése, függetlenül attól, hogy folyó költségekkel is jár-e még vagy sem, éppúgy feltétele normális felhasználásának, mint pl. bizonyos mennyiségű gyapotveszteség a fonodában; s ugyanígy minden munkafolyamatnál a normális technikai feltételek közötti nem-termelő, de elkerülhetetlen munkaerőkifejtés éppúgy számításba jön, mint a termelő. Minden tökéletesítés, amely csökkenti a munkaeszközök, nyersanyagok és munkaerő nem-termelő ráfordítását, a termék értékét is csökkenti.

A mezőgazdaságban párosul a kettő, a munkaperiódus hosszabb tartama, valamint a munkaidő és a termelési idő közötti nagy különbség. Hodgskin helyesen jegyzi meg erről: „A mezőgazdaság termékeinek és a munka más fajtái termékeinek elkészítéséhez szükséges idő különbsége" {itt nem tesz ugyan különbséget munkaidő és termelési idő között} „a fő oka a mezőgaz-

dálkodók nagy függésének. Nem vihetik áruikat kevesebb idő alatt piacra, mint egy év alatt. Ebben az egész időszakban kénytelenek kölcsönözni a cipésztől, a szabótól, a kovácstól, a kerékgyártótól és a különféle más dolgozóktól, akiknek termékeit nem nélkülözhetik, de amelyeket ezek néhány nap vagy hét alatt készítenek el. E természeti körülmény következtében, és annak következtében, hogy az egyéb munka által termelt gazdagság gyorsabban növekszik, mint a mezőgazdaságé, az egész föld monopolizálói, habár a törvényhozást is monopolizálták, nem voltak képesek arra, hogy megóvják magukat és szolgáikat, a bérlőket attól, hogy az emberek legfüggőbb osztályává ne váljanak a közösségben." (*Thomas Hodgskin*: „Popular Political Economy", London 1827, 147. old., jegyzet.)

Mindazok a módszerek, amelyek révén a mezőgazdaságban részint a munkabérre és munkaeszközökre fordított kiadásokat egyenletesebben osztják el az egész évre, részint a megtérülés idejét megrövidítik azáltal, hogy különböző fajta termékeket termelnek, s ennélfogva többféle betakarítás válik az év során lehetővé – mindezek a termelésre előlegezett, munkabérre, trágyára, vetőmagra stb. fordított forgótőke megnövelését kívánják meg. Így, ha áttérnek az ugart hagyó háromnyomásos gazdálkodásról az ugart nem hagyó váltógazdálkodásra. Így a culture dérobée-knél [másodvetéseknél] Flandriában. „A culture dérobée-ben gyökérnövényeket használnak; ugyanazon a földön először gabonát, lent, repcét termesztenek emberi szükségletre, az aratás után pedig gyökérnövényeket vetnek az állatok takarmányozására. Ez a rendszer, amely mellett a szarvasmarha állandóan az istállóban maradhat, nagy mennyiségű trágyát biztosít, és ilymódon alapja a váltógazdálkodásnak. A homokos vidékeken a megművelt terület több mint egyharmadán alkalmaznak culture dérobée-t; az eredmény éppen olyan, mintha a megművelt föld kiterjedését egyharmaddal megnövelték volna." A gyökérnövények mellett felhasználják erre a lóherét és más takarmánynövényeket is. „Az ilyen földművelés, melyet odáig fejlesztettek, hogy már kertészetbe megy át, érthető módon aránylag tekintélyes tőkebefektetést követel. Angliában 250 frank tőkebefektetést számítanak egy hektárra. Flandriában a mi parasztjaink a hektáronkénti 500 frank tőkebefektetést valószínűleg túlságosan alacsonynak találnák." (*Emile de Laveleye*: „Essay sur l'économie rurale de la Belgique", Brüsszel 1863, 59., 60., 63. old.)

Vegyük végül a fatermesztést. – „A fatermelés a legtöbb egyéb termelési ágtól lényegesen különbözik abban, hogy itt a természeti erő önállóan hat és természetes felújításnál nincs szüksége emberi és tőkeerőre. Egyébként még ott is, ahol az erdőket mesterségesen újítják fel, az emberi és tőkeerő alkalmazása a természeti erők hatásához képest csekély. Azonkívül az erdő

még olyan talajon és olyan helyeken is tenyészik, ahol a gabona már nem terem meg, vagy legalábbis termesztése nem kifizetődő. Az erdőművelés viszont a módszeres gazdálkodáshoz nagyobb területet is igényel, mint a gabonatermesztés, mivel kisebb parcellákon nem valósítható meg a vágásrend, a mellékhasználatok többnyire veszendőbe mennek, az erdővédelemről nehezebb gondoskodni stb. De a termelési folyamat olyan hosszú időhöz is van kötve, hogy túlmegy egy magángazdaság tervein, sőt néha egy emberélet idején is. Az erdőterület megszerzésére befektetett tőke" {közösségi termelésben ez a tőke elesik és csak az a kérdés, hogy a közösség mekkora területet tud erdőtermelés céljára a szántó- és legelőterülettől elvonni} „ugyanis csak hosszú idő múlva hoz érdemleges gyümölcsöt és csupán részben térül meg, teljes megtérülése pedig némely fafajtáknál 150 évbe is beletelik. Azonkívül a folyamatos fatermelés az évi kitermelésnél tízszerte-negyvenszerte nagyobb élőfakészletet követel meg. Ezért az, aki jelentékeny erdők tulajdonosa, de más jövedelme nincs, nem folytathat módszeres erdőgazdálkodást." (Kirchhof, 58. old.)

A hosszú termelési idő (amely csak viszonylag kicsiny munkaidőt foglal magában), s ennélfogva a megtérülési periódusok hosszú volta az erdőművelést kezdvezőtlen ággá teszi a magán- és ezért a tőkés üzem számára, amely lényegében akkor is magánüzem, ha az egyes tőkés helyébe a társult tőkés lép. Egyáltalában a kultúra és az ipar fejlődése kezdettől fogva oly tevékenynek mutatkozott az erdőségek pusztításában, hogy ezzel szemben mindaz, amit megfordítva, az erdők fenntartása és létesítése érdekében tett, teljesen elenyésző.

A Kirchhof-idézetből különösen érdemes megjegyezni a következő részt: „Azonkívül a folyamatos fatermelés az évi kitermelésnél tízszerte-negyvenszerte nagyobb élőfakészletet követel meg." Tehát egyszeri megtérülés 10–40, sőt több évig tart.

Ugyanígy van az állattenyésztésben. A nyáj (az állatkészlet) egy része benne marad a termelési folyamatban, egy másik részét pedig évi termékként eladják. Itt csak a tőke egy része térül meg évente, éppúgy, mint az állótőkénél, gépi berendezésnél, igásállatoknál stb. Bár ez a tőke hosszabb időre rögzítve van a termelési folyamatban, és ennélfogva meghosszabbítja az össztőke megtérülését, mégsem állótőke a szó kategorikus értelmében.

Amit itt készletnek neveznek – meghatározott mennyiségű élőfa vagy állat –, az viszonylagos értelemben a termelési folyamatban tartózkodik (munkaeszköz és munkaanyag egyszerre); újratermelésének természeti feltételei szerint, módszeres gazdálkodás esetén, mindig jelentékeny résznek kell ebben a formában tartózkodnia.

Hasonló hatással van a megtérülésre a készletnek egy másik fajtája, amely csak potenciális termelőtőke, de amelyet a gazdálkodás természete következtében nagyobb vagy kisebb tömegben fel kell halmozni, ennélfogva a termelésre hosszabb időre előlegezni kell, noha csak fokozatosan kerül bele az aktív termelési folyamatba. Ide tartozik például a trágya, mielőtt a mezőre kihordják, valamint a gabona, széna stb., ilyenek az olyan létfenntartási eszköz-készletek, amelyek az állattermelésbe belekerülnek. „Az üzemi tőke tekintélyes részét a gazdaság készletei tartalmazzák. Ezek azonban többé vagy kevésbé veszíthetnek értékükből, ha a jó állapotban való fenntartásukhoz szükséges óvintézkedéseket nem alkalmazzák kellően; sőt felügyelet hiánya miatt a termékkészletek egy része teljesen el is veszhet a gazdaság számára. Ezért e tekintetben nagy szükség van a csűrök, takarmány- és gabonapadlások, valamint pincék gondos felügyeletére, mindig megfelelően el kell zárni a raktárhelyiségeket, azonkívül pedig tisztán kell tartani, szellőztetni kell azokat stb., a gabonát és a felraktározott egyéb terményeket időnként kellően meg kell forgatni, a burgonyát és répát mind fagytól, mind víztől és rothadástól óvni kell." (Kirchhof, 292. old.) „A saját gazdaság – különösen az állattartás – igényének kiszámításakor, amikor is az elosztást a terméshez és a célhoz mérten kell elvégezni, nemcsak a szükséglet fedezésére kell tekintettel lenni, hanem ezenkívül még arra is, hogy előre nem látható esetekre maradjon még viszonylagos készlet. Ha eközben kiderül, hogy az igényt saját terménnyel nem lehet teljesen fedezni, akkor először meg kell vizsgálni, nem lehetne-e egyéb termékekkel (pótszerekkel) fedezni ezt a hiányt, vagy legalábbis ilyeneket a hiányzó helyett olcsóbban beszerezni. Ha például hiány mutatkozna szénában, ezt fedezni lehet szalmával kevert gyökerekkel. Általában mindig szem előtt kell itt tartani a különböző termények dologi értékét és piaci árát, s a fogyasztásról eszerint kell dönteni; ha például a zab drága, a borsó és a rozs ára viszont aránylag alacsony, akkor a zab egy részét előnyösen lehet pótolni lovaknál borsóval vagy rozzsal, s az ezáltal megmaradó zabot el lehet adni." (i. m. 300. old.)

Előzőleg a készletalkotás vizsgálatánál már megjegyeztük, hogy szükség van meghatározott, nagyobb vagy kisebb mennyiségű potenciális termelőtőkére, azaz termelésre szánt termelési eszközökre, amelyeknek nagyobb vagy kisebb tömegben raktáron kell lenniök, hogy fokozatosan bekerülhessenek a termelési folyamatba. Ott megjegyeztük, hogy egy adott vállalkozásnál, vagyis meghatározott méretű tőkés üzemnél e termelési készlet nagysága függ a készlet megújításának nehezebb vagy könnyebb voltától, a beszerzési piacok viszonylagos közelségétől, a szállító- és közlekedési eszközök fejlettségétől stb. Mindezek a körülmények hatással vannak arra a tőkemi-

nimumra, amelynek termelési készlet formájában meg kell lennie, tehát a tőkék előlegezési időtartamára és az egyszerre előlegezendő tőketömeg terjedelmére. Ezt a terjedelmet, amely tehát szintén hatással van a megtérülésre, az szabja meg, hogy a forgótőke hosszabb vagy rövidebb ideig hever-e termelési készlet formájában mint pusztán potenciális termelőtőke. Másrészt viszont ez a torlódás, minthogy a gyors utánpótlás nagyobb vagy kisebb lehetőségétől, a piaci viszonyoktól stb. függ, maga is a forgalmi időből, vagyis olyan körülményekből fakad, amelyek a forgalom területéhez tartoznak. „Továbbá annál inkább szükséges, hogy minden ilyen felszerelési tárgyból, illetve tartozékból, mint kéziszerszámokból, szitákból, kosarakból, kötelekből, kocsikenőcsből, szögekből stb. készlet legyen azonnali pótlásukhoz, minél kevésbé van alkalom ezek gyors beszerzésére a közelben. Végül minden télen az egész felszerelést gondosan át kell vizsgálni és azonnal gondoskodni kell a szükségessé váló kiegészítésről és rendbehozatalról. Azt azonban, hogy általában nagyobb vagy kisebb felszerelési készleteket kell-e tartani, főleg a helyi viszonyok határozzák meg. Ahol nincsenek a közelben kézművesek és boltok, ott nagyobb készleteket kell tartani, mint ott, ahol ezek helyben vagy legalábbis igen közel vannak. Ha pedig máskülönben egyenlő viszonyok között a szükséges készleteket nagyobb mennyiségben egyszerre szerzik be, ez rendszerint az olcsó bevásárlás előnyével jár, ha máskülönben alkalmas időpontot választottak a beszerzésre; de természetesen ezzel a forgó üzemi tőkéből annál nagyobb összeget vonnak el egyszerre, amelyet a gazdaság nem mindig tud könnyen nélkülözni." (Kirchhof, 301. old.)

A termelési és a munkaidő eltérésénél, mint láttuk, igen különböző esetek fordulhatnak elő. Meglehet, hogy a forgótőke a termelési időben tartózkodik, még mielőtt a tulajdonképpeni munkafolyamatba bekerült volna (kaptafagyártás); vagy a termelési időben tartózkodik, miután a tulajdonképpeni munkafolyamaton már átment (bor, vetőmag); vagy a termelési időt olykor megszakítja a munkaidő (földművelés, fatermesztés); a forgalomképes termék nagy része bennemarad az aktív termelési folyamatban, sokkal kisebb része viszont bekerül az évi forgalomba (fatermesztés és állattenyésztés); a hosszabb vagy rövidebb időtartam, amelyre forgótőkét potenciális termelőtőke formájában ki kell adni, tehát a nagyobb vagy kisebb tömeg is, amelyben ezt a tőkét egyszerre kell kiadni, részint a termelési folyamat jellegéből (földművelés) fakad, részint pedig a piacok közelségétől stb., egyszóval olyan körülményektől függ, amelyek a forgalom területéhez tartoznak.

Később (III. könyv) látni fogjuk, milyen értelmetlen elméletekre vezette MacCullochot, James Millt és másokat az a kísérlet, hogy a termelési időt,

mely eltér a munkaidőtől, azonosítsák az utóbbival, amely kísérlet maga viszont az értékelmélet téves alkalmazásából fakad.

A megtérülési ciklus, amelyet korábban vizsgáltunk, adva van a termelési folyamatra előlegezett állótőke élettartama révén. Minthogy ez évek hosszabb vagy rövidebb sorát foglalja magában, ezért magában foglalja az állótőke évi, illetve évente többszöri megtérüléseinek sorát is.

A földművelésben ilyen megtérülési ciklus a vetésforgó rendszeréből keletkezik. „A bérleti idő tartamát mindenesetre nem szabad rövidebbre szabni, mint amennyit a bevezetett vetésforgó körforgási ideje kíván, ennélfogva háromnyomásos gazdálkodás esetén mindig 3-mal, 6-tal, 9-cel számolnak. Ha azonban tiszta ugart hagyó háromnyomásos gazdálkodást veszünk alapul, akkor a földet hat év alatt csak négyszer vetik be, mégpedig a megművelés éveiben őszi vagy tavaszi gabonával, s ha a talaj természete megköveteli vagy lehetővé teszi, búzával és rozzsal, árpával és zabbal váltogatva. Ugyanazon a talajon mármost egyik gabonafajta nagyobb vagy kisebb termést hoz, mint a másik, mindegyiknek más az értéke és más áron is kerül eladásra. Ezért a föld hozama a megművelés minden évében másképp alakul, és másképp a körforgás első felében is" (az első három évben), „mint a másodikban. Sőt az átlagos hozam sem ugyanakkora a körforgási idő egyik felében, mint a másikban, mert a termékenység nemcsak a talaj minőségétől, hanem az időjárástól is függ, az árak pedig szintén különféle változó viszonyoktól függenek. Ha a föld hozamát a hatéves teljes körforgási idő közepes termése és átlagos árai alapján számítjuk ki, akkor megkapjuk az évi teljes hozamot mind a körforgás egyik, mind a másik felében. De nem így van, ha a hozamot csak a körforgási idő felére, tehát három évre számítjuk, mert ekkor a teljes hozam nem volna egyenlő. Ebből az következik, hogy a bérleti idő tartamát háromnyomásos gazdálkodás esetén legalább hat évben kell meghatározni. Sokkal kívánatosabb azonban mind a bérlő, mind a bérbeadó szempontjából, ha a bérleti idő sokszorosa a bérleti időnek" {sic! [így!]}, „tehát háromnyomásos gazdálkodás esetén 6 év helyett 12, 18, sőt több évben, hetes vetésforgónál azonban 7 év helyett 14, 28 évben állapítják meg." (Kirchhof, 117–118. old.)

{A kéziratban itt ez áll: „Az angol váltógazdálkodás. Ehhez megjegyzést fűzni."}

Tizennegyedik fejezet

A forgalmi idő

Valamennyi eddig vizsgált körülmény, mely a különböző termelési ágakban befektetett különböző tőkék forgási periódusait, ennélfogva azt az időt is, amelyre a tőkét előlegezni kell, eltérővé teszi, magában a termelési folyamatban fakad, mint például az álló- és a forgótőke különbsége, a munkaperiódusok különbsége stb. A tőke megtérülési ideje azonban egyenlő termelési idejének és forgalmi vagy forgási idejének összegével. Ezért magától értetődik, hogy a forgalmi idő különböző hossza különbözővé teszi a megtérülési időt, s ennélfogva a megtérülési periódus hosszát. Ez a legvilágosabban akkor látható, ha vagy két különböző tőkebefektetést hasonlítunk össze, amelyeknél a megtérülést módosító minden egyéb körülmény egyenlő, csak a forgalmi idő különbözik, vagy ha egy adott tőkét veszünk, amelynek összetétele, az álló- és a forgótőke aránya adott, a munkaperiódus stb. adott, és csak a forgalmi időt változtatjuk feltevésünkben.

A forgalmi idő egyik szakasza – mégpedig a viszonylag legdöntőbb – az eladási idő, az az időszak, amelyben a tőke árutőke állapotában van. Ennek az időszaknak a viszonylagos nagyságától függően meghosszabbodik vagy megrövidül a forgalmi idő és ennélfogva egyáltalában a megtérülési periódus. Az is lehetséges, hogy tárolási stb. költségek következtében pótlólagos tőkeráfordítás válik szükségessé. Eleve világos, hogy a kész áruik eladásához szükséges idő egyazon termelési ág egyes tőkései számára igen különböző lehet; tehát nemcsak a különböző termelési ágakban befektetett tőketömegek számára különbözhet, hanem a különböző önálló tőkék számára is, amelyek valójában csak önállósult részei az egyazon termelési területen befektetett össztőkének. Egyébként változatlan körülmények között ugyanannak az egyéni tőkének az eladási periódusa változni fog a piaci viszonyok általános ingadozásaival vagy a különös termelési ágban mutatkozó ingadozásaival. Itt most nem időzünk tovább. Csak megállapítjuk az egyszerű tényt: Minden olyan körülménynek, amely egyáltalában különbözőséget idéz elő a különböző termelési ágakban befektetett tőkék megtérülési periódusaiban,

ha egyénileg hat (például, ha az egyik tőkésnek alkalma nyílik gyorsabban eladni, mint konkurrensének, ha az egyik inkább alkalmazza a munkaperiódust rövidebbé tevő módszereket, mint a másik stb.), ugyancsak az a következménye, hogy különbözőség jön létre az egyazon termelési ágban tanyázó különböző egyes tőkék megtérülésében.

Az eladási idő, s ennélfogva egyáltalában a megtérülési idő differenciálódásának egyik állandóan ható oka az, hogy a piac, amelyen az árut eladják, távol van termelési helyétől. A piacra utaztában a tőke egész idő alatt az árutőke-állapotban van lekötve; ha rendelésre termelnek, akkor a leszállítás pillanatáig; ha nem rendelésre, akkor a piacra utazás idejéhez még hozzá kell tenni azt az időt, amely alatt az áru a piacon eladásra vár. A közlekedési és szállítóeszközök tökéletesedése abszolúte megrövidíti az áruk vándorlási periódusát, de nem szünteti meg a vándorlásból fakadó relatív különbséget különböző árutőkéknek, vagy akár egyazon árutőke különböző piacokra vándorló különböző részeinek forgalmi idejében. A tökéletesebb vitorláshajók és gőzhajók például, amelyek megrövidítik az utazást, éppúgy megrövidítik azt a közeli, mint a távoli kikötőkbe. A relatív különbség megmarad, habár gyakran csökken. A szállító- és közlekedési eszközök fejlődése következtében azonban a relatív különbségek eltolódhatnak olyan módon, amely nem a természetes távolságoknak felel meg. Például az a vasút, amely a termelési helyet egy belföldi népes központtal köti össze, a távolságot az ország valamely közelebb fekvő pontjához, ahová nem visz vasút, abszolúte vagy relatíve megnövelheti a természetileg távolabbi ponthoz képest; éppígy ugyanezen körülmény következtében eltolódhat a termelési helyek viszonylagos távolsága maguktól a nagyobb felvevőpiacoktól is, ami megmagyarázza, hogy a szállító- és közlekedési eszközök változásával miért indulnak hanyatlásnak régi termelési központok és miért lendülnek fel újak. (Ehhez járul még az, hogy a szállítás nagyobb távolságokra viszonylag olcsóbb, mint kisebbekre.) A szállítóeszközök fejlődésével egyidejűleg nemcsak az történik, hogy a térbeli mozgás sebessége nő és ezzel a térbeli távolság időben rövidebb lesz. Nemcsak a közlekedési eszközök tömege fejlődik, úgyhogy például sok hajó indul egyidejűleg ugyanabba a kikötőbe, több vonat közlekedik egyidejűleg ugyanazon két pont között különböző vonalakon, hanem pl. a hét különböző napjain egymás után indulnak teherhajók Liverpoolból New Yorkba, vagy a nap különböző óráiban tehervonatok Manchesterből Londonba. Ez az utóbbi körülmény, ha a szállítóeszközök teljesítménye adott, az abszolút sebességet, tehát a forgalmi időnek ezt a részét nem érinti ugyan. De kisebb időközökben indíthatók útnak egymást követő árumennyiségek, s ilymódon egymás után piacra kerülhetnek, anélkül hogy mint potenciális

árutőke nagyobb tömegben halmozódnának fel a tényleges elszállításig. Ezért a visszaáramlás is egymást követő rövidebb időközökre oszlik el, úgyhogy egy rész állandóan pénzzé változik, miközben a másik rész mint árutőke forog. A visszaáramlásnak ez a több egymásutáni periódusra való eloszlása megrövidíti a teljes forgalmi időt és ezért a megtérülést is. Először is a nagyobb vagy kisebb gyakoriság a szállítóeszközök funkcionálásában, pl. egy vasútvonal vonatainak száma, egyrészt abban a mértékben fejlődik, ahogyan a termelési hely többet termel, nagyobb termelési centrummá válik, s a fejlődés a már meglevő felvevőpiac felé, tehát a nagy termelési és népességi központok, kiviteli kikötők stb. felé irányul. Másrészt azonban megfordítva, a közlekedésnek ez a különös könnyebbsége, s a tőkének ezáltal meggyorsult megtérülése (amennyiben ez a forgalmi időtől függ) egyfelől a termelési központnak, másfelől felvevőpiacának meggyorsult koncentrációját idézi elő. Az ember- és tőketömegek adott pontokon való, ilymódon meggyorsult koncentrációjával együtt továbbhalad e tőketömegek kevesek kezén való koncentrációja. Ugyanakkor ismét eltolódás és áthelyeződés történik annak következtében, hogy a közlekedési eszközök változásával megváltozik a termelési helyek és a felvevőpiacok viszonylagos fekvése. Egy termelési hely, amely országútnál vagy csatornánál való fekvése révén különösen előnyös helyzetben volt, most egyetlen szárnyvasút mellett van, ahol a vonatok csak viszonylag nagy időközökben közlekednek, egy másik pont viszont, amely teljesen távol esett a fő közlekedési utaktól, most több vasútvonal csomópontja. Az utóbbi hely fellendül, az előbbi hanyatlásnak indul. A szállítóeszközökben bekövetkező változás tehát helyi különbözőséget idéz elő az áruk forgalmi idejében, a bevásárlási, eladási alkalmakban stb., vagy a már létező helyi különbözőség másképp oszlik meg. E körülmény fontossága a tőke megtérülése szempontjából kitűnik a különböző helyek kereskedelmi és ipari képviselőinek a vasútigazgatóságokkal folytatott veszekedéseiből. (Lásd pl. a Railway Committee fentebb idézett Kékkönyvét.)

Mindazok a termelési ágak, amelyek termékük természete folytán főleg helyi felvevőpiacra vannak utalva, mint pl. a serfőzdék, igen nagyméretűvé ezért a sűrűn lakott központokban fejlődnek. A tőke gyorsabb megtérülése itt részben kiegyenlíti némely termelési feltételek, a telek stb. megdrágulását.

A tőkés termelés haladásával a szállító- és közlekedési eszközök fejlődése egyrészt megrövidíti egy adott árumennyiség forgalmi idejét, másrészt viszont ugyanez a haladás és a szállító- és közlekedési eszközök fejlődésével adott lehetőség szükségessé teszi, hogy mind távolabbi piacokra, egyszóval a világpiacra dolgozzanak. Roppantul megnövekszik az úton levő és távoli

pontokra küldött áruk tömege, s ennélfogva abszolúte és relatíve megnő a társadalmi tőkének az a része is, amely hosszabb időre állandóan az árutőke állapotában van, a forgalmi időn belül tartózkodik. Ezzel együtt megnövekszik a társadalmi gazdagságnak az a része is, amely nem szolgál közvetlen termelési eszközül, hanem szállító- és közlekedési eszközökre, valamint az ezek üzemben tartásához szükséges álló- és forgótőkére fordítják.

A termelési helyről a felvevőhelyre szállított áru utazásának viszonylagos hossza nemcsak a forgalmi idő első részében, az eladás idejében idéz elő különbséget, hanem a második részében, a vételi időben is, amely alatt a pénzt visszaváltoztatják a termelőtőke elemeivé. Például az árut Indiába küldik. Ez például négy hónapig tart. Tegyük fel, hogy az eladási idő = 0, vagyis az árut megrendelésre küldik és leszállításakor kifizetik a termelő megbízottjának. A pénz visszaküldése (a visszaküldés formája itt közömbös) ismét négy hónapig tart. Egészében véve tehát nyolc hónap telik el, amíg ugyanaz a tőke ismét mint termelőtőke funkcionálhat, amíg ugyanazt a műveletet meg lehet vele újítani. A megtérülés ezáltal előidézett különbözőségei egyik anyagi alapzatát alkotják a különböző hitelhatáridőknek, mint ahogy a tengerentúli kereskedelemben pl. Velencében és Genovában egyáltalán egyike a tulajdonképpeni hitelügy forrásainak. „Az 1847. évi válság lehetővé tette az akkori idők bankjainak és kereskedelmi cégeinek, hogy az indiai és kínai usance-ot [szokásos fizetési határidőt]" (a váltók ezen országok és Európa közötti utazásának idejére vonatkozóan) „a keltezés utáni tíz hónapról a bemutatás utáni hat hónapra csökkentsék, s az azóta eltelt húsz év, amely alatt meggyorsult az utazás és meghonosodott a távíró, most további csökkentést tesz szükségessé a bemutatás utáni hat hónapról a keltezés utáni négy hónapra, mint első lépést a bemutatás utáni négy hónap felé. Egy vitorláshajó útja Kalkuttából Londonba a Jóreménység foka körülhajózásával átlagosan kevesebb mint 90 napig tart. A bemutatás után négy hónap usance körülbelül 150 napos lejárati idővel lenne egyenlő. A jelenlegi usance, bemutatás után hat hónap, körülbelül 210 napos lejárati idővel egyenlő." („Economist", London, 1866 június 16.) – Ezzel szemben: „A brazíliai usance még mindig bemutatás után két és három hónap; Antwerpenből" (Londonra) „keltezés után három hónapra szóló váltókat intézvényeznek, sőt Manchester és Bradford is háromhónapos és hosszabb határidőkkel intézvényez Londonra. Hallgatólagos megegyezéssel ilymódon elegendő alkalmat adnak a kereskedőnek arra, hogy áruját realizálja, ha nem is sokkal korábban, de mégis addig, amíg az áru ellenében intézvényezett váltók lejárnak. Ezért az indiai váltók usance-a nem túlzott. Indiai termékeket, amelyeket Londonban többnyire háromhónapos fizetési határidőre adnak el, ha még némi időt az eladásra is

hozzászámítunk, nemigen lehet öt hónapnál sokkal hamarabb realizálni, míg átlagosan másik öt hónap telik el az indiai bevásárlás és az angliai raktárházba való beszállítás között. Itt tízhónapos periódussal van dolgunk, az áruk ellenében intézvényezett váltók lejárati ideje viszont nem több hét hónapnál." (uo. 1866 június 30.) „1866 július 2-án öt, főleg Indiával és Kínával kereskedő londoni nagybank, valamint a párizsi Comptoir d'Escompte közhírré tette, hogy 1867 január 1-től kirendeltségeik és keleti ügynökségeik csak olyan váltókat fognak megvenni és eladni, amelyeknek lejárati ideje nem haladja meg a bemutatás utáni négy hónapot." (uo. 1866 július 7.) Ez a csökkentés azonban nem sikerült és le kellett róla mondani. (Azóta a Szuezi-csatorna mindezt forradalmasította.)

Érthető, hogy az áruk hosszabb forgalmi idejével növekszik az eladási piacon való árváltozás kockázata, mert nagyobb az a periódus, amelyen belül árváltozások bekövetkezhetnek.

A forgalmi időbeli egyik különbözőség – részint egyénileg ugyanazon termelési ág különböző egyes tőkéi között, részint különböző termelési ágak között a különböző usance-oknak megfelelően, ott ahol nem fizetnek azonnal készpénzben – a vételnél és eladásnál fennálló különböző fizetési határidőkből fakad. Ennél a hitelügy szempontjából fontos pontnál itt nem időzünk tovább.

A szállítási szerződések méreteiből – márpedig ezek a tőkés termelés méreteivel és szintjével együtt növekszenek – ugyancsak fakadnak különbségek a megtérülési időben. A szállítási szerződés, mint vevő és eladó közötti ügylet, olyan művelet, amely a piachoz, a forgalom területéhez tartozik. A megtérülési időnek ebből fakadó különbségei tehát a forgalom területéről fakadnak, de közvetlenül visszahatnak a termelés területére, mégpedig akkor is, ha a fizetési határidőket és a hitelviszonyokat figyelmen kívül hagyjuk, tehát készpénzfizetés esetén is. Például a szén, a gyapot, a fonal stb. megszakításos jellegű termékek. Minden nap kibocsátja a maga meghatározott mennyiségű késztermékét. Ha azonban a fonógyáros vagy a bányatulajdonos olyan terméktömeg szállítását vállalja, amelynek termeléséhez egymást követő munkanapok mondjuk négy- vagy hathetes periódusa szükséges, akkor a tőkeelőlegezés időtartama szempontjából ez ugyanaz, mintha ebben a munkafolyamatban négy- vagy hathetes folytonos jellegű munkaperiódust vezettek volna be. Itt természetesen előfeltételezzük, hogy az egész megrendelt terméktömeget egyszerre kell leszállítani, vagy legalábbis csak akkor fizetik, ha már teljesen leszállították. Így tehát, egyenként tekintve, minden nap kibocsátotta a maga meghatározott mennyiségű késztermékét. De ez a kész tömeg mindig csak egy része a szerződés szerint szállítandó tömegnek. Eb-

ben az esetben, ha a megrendelt áruk már elkészült része nem tartózkodik is többé a termelési folyamatban, mégis, mint csak potenciális tőke, raktáron hever.

Térjünk most rá a forgalmi idő másik időszakára: a vételi időre, vagyis arra az időszakra, amely alatt a tőke pénzformából visszaváltozik a termelőtőke elemeivé. Ezen időszak folyamán a tőkének rövidebb vagy hosszabb ideig pénztőke-állapotában kell időznie, tehát az előlegezett össztőke bizonyos részének állandóan a pénztőke állapotában kell lennie, habár ez a rész folyton váltakozó elemekből áll. Egy meghatározott vállalkozásban például az előlegezett össztőkéből $n \times 100$ £-nek pénztőke formájában kell meglennie, úgyhogy miközben ennek az $n \times 100$ £-nek valamennyi alkotórésze folytonosan termelőtőkévé változik át, ez az összeg mégis éppoly állandóan újra kiegészül a forgalomból, a realizált árutőkéből való odaáramlás révén. Az előlegezett tőke értékének meghatározott része tehát állandóan pénztőke állapotában van, vagyis olyan formában, amely nem e tőke termelési területéhez, hanem forgalmi területéhez tartozik.

Láttuk már, hogy annak az időnek a piac távolsága okozta meghosszabbodása, amelyben a tőke árutőke formájában van lekötve, közvetlenül késlelteti a pénz visszaáramlását, tehát a tőkének pénztőkéből termelőtőkévé való átváltoztatását is.

Láttuk továbbá (6. fej.), hogy az áruk bevásárlásánál a vételi idő, a nyersanyag fő beszerzési forrásaitól való nagyobb vagy kisebb távolság, szükségessé teszi, hogy hosszabb periódusokra vásároljanak be nyersanyagot, s ezt termelési készlet, latens vagy potenciális termelőtőke formájában készenlétben tartsák; hogy tehát a vételi idő – a termelés egyébként változatlan szintje mellett – megnöveli az egyszerre előlegezendő tőke tömegét és előlegezése idejének tartamát.

Hasonlóképpen hatnak különböző termelési ágakban azok a – rövidebb vagy hosszabb – periódusok, amelyekben nagyobb tömegű nyersanyagot dobnak piacra. Így pl. Londonban háromhónaponként nagy gyapjúárveréseket tartanak, amelyek uralkodnak a piacon; a gyapotpiac viszont egyik aratástól a másikig egészében véve folyamatosan újul meg, ha nem is mindig egyenletesen. Ezek a periódusok meghatározzák e nyersanyagok fő bevásárlási időpontjait, és kiváltképpen hatással vannak a spekulatív bevásárlásokra is, amelyek hosszabb vagy rövidebb előlegezéseket szabnak meg ezekre a termelési elemekre, ugyanúgy, ahogy a termelt áruk természete hatással van a terméknek potenciális árutőke formájában való spekulatív, szándékos, hosszabb vagy rövidebb idejű visszatartására. „A mezőgazdálkodónak tehát bizonyos fokig spekulánsnak is kell lennie, és ezért az időviszonyoktól

függően termékeinek eladását vissza kell tartania..." Következik néhány általános szabály. „Mégis a termékek elhelyezésénél a legtöbb a személyen, magán a terméken és a helyen fordul meg. Aki ügyesség és szerencse" (!) „folytán elegendő üzemi tőkével van ellátva, azt nem lehet megróni, ha begyűjtött termését szokatlanul alacsony ár esetén akár egy egész évig heverteti; aki viszont híján van az üzemi tőkének vagy egyáltalán" (!) „a spekulációs szellemnek, az arra fog törekedni, hogy megkapja az átlagos napi árat, tehát kénytelen lesz eladni, amikor csak alkalma nyílik erre. A gyapjút egy évnél tovább hevertetni szinte mindig csak kárral jár; gabonát és olajosmagvakat viszont néhány évig lehet tárolni anélkül, hogy minőségük romlana. Olyan termékeket, amelyeknek ára rövid időközökben nagyot szokott emelkedni vagy süllyedni, pl. olajosmagvakat, komlót, takácsmácsonyát és hasonlókat, joggal nem adnak el azokban az években, amikor az ár mélyen a termelési ár alatt van. Legkevésbé olyan cikkek eladásánál szabad késlekedni, amelyek fenntartása napi költségeket okoz, pl. hízottmarhánál, vagy amelyek romlandók, pl. gyümölcsnél, burgonyánál stb. Némely vidéken egy-egy termék ára bizonyos évszakokban rendszerint a legalacsonyabb, máskor viszont a legmagasabb; így például a gabona ára Márton napja körül némely helyen rendszerint alacsonyabb, mint karácsony és húsvét között. Továbbá egyes termékeket némely vidéken csak bizonyos időpontban lehet jól eladni, ez az eset pl. a gyapjúval olyan vidékek gyapjúpiacain, ahol máskülönben a gyapjúkereskedelem rendszerint pang stb." (Kirchhof, 302. old.)

Ha a forgalmi idő második felét vizsgáljuk, amelyben a pénzt visszaváltoztatják a termelőtőke elemeivé, itt nemcsak maga ez az átváltoztatás önmagában véve jön számításba; nemcsak az az idő, amely alatt a pénz visszaáramlik, a termék eladási piacának távolságától függően; hanem mindenekelőtt az a terjedelem is, amelyben az előlegezett tőke egy részének állandóan pénzformában, pénztőke állapotában kell tartózkodnia.

Minden spekulációt figyelmen kívül hagyva, a bevásárlások terjedelme azokból az árukból, amelyeknek termelési készletként állandóan kéznél kell lenniök, e készlet megújításának időpontjaitól, tehát olyan körülményektől függ, amelyek viszont a piaci viszonyoktól függnek, s ezért különböző nyersanyagoknál stb. különbözők; itt tehát időről időre nagyobb mennyiségű pénzt kell egyszerre előlegezni. Ez a pénz – a tőke megtérülése szerint – gyorsabban vagy lassabban, de mindig részletekben áramlik vissza. Egy részét rövidebb időközökben éppoly állandóan újra kiadják, tudniillik a munkabérré visszaváltoztatott részt. Más részét azonban, amelynek az a rendeltetése, hogy nyersanyaggá stb. változtassák vissza, hosszabb időközökre fel kell halmozni mint tartalékalapot, akár vásárlás, akár fizetés céljából. Ezért

ez pénztőke formájában létezik, noha a terjedelem, amelyben mint ilyen létezik, változó.

A következő fejezetben fogjuk látni, hogy más körülmények, amelyek fakadhatnak mind a termelési, mind a forgalmi folyamatból, szükségessé teszik az előlegezett tőke egy meghatározott adagjának ezt a pénzformában való meglétét. Általánosságban azonban meg kell jegyezni, hogy a közgazdászok szívesen megfeledkeznek arról, hogy a vállalkozáshoz szükséges tőke egy része folytonosan nemcsak áthalad váltakozva a pénztőke, termelőtőke és árutőke három formáján, hanem hogy különböző adagjai állandóan egymás mellett is megtalálhatók ezekben a formákban, habár ezeknek az adagoknak a viszonylagos nagysága állandóan változik. Kiváltképpen arról a részről feledkeznek meg a közgazdászok, amely állandóan pénztőke formájában van meg, noha éppen ez a körülmény igen fontos a polgári gazdaság megértéséhez, s ezért a gyakorlatban is érezteti hatását.

Tizenötödik fejezet

A megtérülési idő hatása a tőkeelőleg nagyságára

Ebben és az ezt követő tizenhatodik fejezetben a megtérülési időnek a tőke értékesítésére gyakorolt hatását tárgyaljuk.

Vegyünk egy olyan árutőkét, amely például egy kilenchetes munkaperiódus terméke. Egyelőre hagyjuk figyelmen kívül a termék értékének azt a részét, amelyet az állótőke átlagos kopása tett hozzá, valamint a termelési folyamat során hozzátett értéktöbbletet, akkor e termék értéke egyenlő a termeléséhez előlegezett forgótőke, azaz a munkabér és a termelésében elfogyasztott nyers- és segédanyagok értékével. Tegyük fel, hogy ez az érték = = 900 £, úgyhogy a heti ráfordítás 100 £. A periodikus termelési idő tehát, amely itt egybeesik a munkaperiódussal, 9 hét. Közömbös, hogy feltevésünk szerint itt olyan munkaperiódusról van-e szó, amely folytonos terméket eredményez, avagy olyan folytonos munkaperiódusról, amelynek eredménye megszakításos termék, ha a megszakításos termékből olyan mennyiséget visznek egyszerre piacra, amely 9 hét munkájába kerül. Tegyük fel, hogy a forgalmi idő 3 hét. Az egész megtérülési periódus tehát 12 hét. 9 hét elteltével az előlegezett termelőtőke átváltozott árutőkévé, de most három hétig a forgalmi periódusban tanyázik. Az új termelési idő tehát csak a 13. hét elején kezdődhet újra, s a termelés három hétig, vagyis a teljes megtérülési periódus egynegyedéig szünetelne. Az ismét közömbös, hogy feltevésünk szerint az áru eladása tart-e átlagosan ilyen sokáig, avagy ezt az időt a piac távolsága vagy az eladott áru fizetési határidői teszik szükségessé. A termelés 3 hónaponként 3 hétig szünetelne, tehát egy év alatt $4 \times 3 = 12$ hétig = 3 hónapig, ami az évi megtérülési periódus $^1/_4$-e. Ezért a termelés folytonossá tétele és hétről hétre ugyanazon méretekben való űzése csak kétféleképpen lehetséges.

Vagy a termelés méretét kell csökkenteni úgy, hogy a 900 £ elegendő legyen ahhoz, hogy a munkát mind a munkaperiódusban, mind az első megtérülés forgalmi idejében folytathassák. Akkor a 10. héttel egy második munkaperiódus, tehát megtérülési periódus is nyílik, mielőtt az első meg-

térülési periódus befejeződött, mert a megtérülési periódus tizenkéthetes, a munkaperiódus kilenchetes. Ha a 900 £-et 12 hétre osztják el, egy hétre 75 £ jut. Először is, világos, hogy a vállalkozás ilyen csökkentett mértéke az állótőke méreteinek megváltozását, tehát egyáltalán csökkentett vállalati befektetést előfeltételez. Másodszor, kérdéses, hogy ez a csökkentés egyáltalán lehetséges-e, mivel a termelés különböző ágakbeli fejlettségének megfelelően van a tőkebefektetésnek egy normális minimuma, amely alatt az egyes vállalkozás versenyképtelenné válik. Ez a normális minimum a termelés tőkés fejlődésével maga is állandóan növekszik, tehát nem változatlan. A mindenkor adott normális minimum és a folyton növekvő normális maximum között azonban számos közbenső fok van, olyan közép, amely igen különböző méretű tőkebefektetéseket tesz lehetővé. E közép határai között ezért csökkentés is bekövetkezhet, amelynek határa maga a mindenkori normális minimum. — A termelés akadályoztatása, a piacok túltelítettsége, a nyersanyag drágulása stb. esetén a normális forgótőke-ráfordítást, az állótőke alapzata adott lévén, korlátozzák azáltal, hogy csökkentik a munkaidőt, úgyhogy pl. csak fél napot dolgoztatnak; ugyanígy a virágzás idején, az állótőke alapzata adott lévén, a forgótőke abnormális kibővítése következik be, részint azáltal, hogy meghosszabbítják a munkaidőt, részint azáltal, hogy intenzívebbé teszik. Olyan vállalkozásoknál, amelyek eleve számolnak az ilyen ingadozásokkal, részint a fenti eszközökhöz folyamodnak, részint nagyobb számú munkást alkalmaznak egyidejűleg, s ezt tartalék állótőke alkalmazásával kötik össze, pl. a vasútnál tartalékmozdonyokat állítanak be stb. Itt azonban, ahol normális viszonyokat előfeltételezünk, az ilyen abnormális ingadozásokat figyelmen kívül hagyjuk.

A termelés folytonossá tételéhez tehát itt ugyanazon forgótőke kiadását hosszabb időre, 9 hét helyett 12 hétre osztják el. Minden adott időközben egy csökkentett termelőtőke funkcionál tehát; a termelőtőke folyó része 100-ról 75-re, vagyis egynegyeddel csökkent. A teljes összeg, amellyel a 9 hetes munkaperiódus folyamán funkcionáló termelőtőke csökkent = $9 \times 25 = 225$ £, vagyis a 900 £ $^1/_4$-e. De a forgalmi idő aránya a megtérülési periódushoz ugyancsak $^3/_{12} = {}^1/_4$. Ebből következik: Ha a termelést az árutőkévé átváltoztatott termelőtőke forgalmi ideje alatt nem akarják megszakítani, hanem egyidejűleg és folytonosan hétről hétre folytatni akarják, s ha e célra nincs külön forgótőke, akkor ezt csak úgy lehet elérni, hogy csökkentik a termelés üzemét, csökkentik a funkcionáló termelőtőke forgó alkotórészét. A forgalmi idő alatt végbemenő termelés számára ilymódon felszabadított forgó tőkerész úgy aránylik az egész előlegezett forgótőkéhez, mint a forgalmi idő a megtérülési periódushoz. Ez, mint már megjegyeztük, csak

olyan termelési ágakra érvényes, amelyekben a munkafolyamat hétről hétre ugyanazon a szinten megy végbe, ahol tehát nem kell különböző munkaperiódusokra különböző tőkeösszegeket ráfordítani, mint a földművelésben.

Ha azonban, megfordítva, feltesszük, hogy a vállalat jellege kizárja a termelés méretének csökkentését, s ennélfogva a hetenként előlegezendő forgótőke csökkentését is, akkor a termelés folytonosságát csak pótlólagos forgótőkével, a fenti esetben 300 £-gel lehet elérni. A 12 hetes megtérülési periódus folyamán fokozatosan 1200 £-et előlegeznek, amelynek 300 a negyedrésze, ahogyan 3 hét negyedrésze a 12-nek. A 9 hetes munkaperiódus után a 900 £ tőkeérték termelőtőke formájából átváltozott árutőke formájába. Munkaperiódusa lezárult, de nem lehet ugyanazzal a tőkével megújítani. A 3 hét alatt, amelynek folyamán a forgalom területén időzik és mint árutőke funkcionál, a termelési folyamat szempontjából olyan állapotban van, mintha egyáltalában nem létezne. Itt a hitelviszonyokat teljesen figyelmen kívül hagyjuk és ezért feltételezzük, hogy a tőkés csak saját tőkéjével gazdálkodik. Miközben azonban az első munkaperiódusra előlegezett tőke, miután termelési folyamatát elvégezte, 3 héten át a forgalmi folyamatban tartózkodik, egy pótlólagosan ráfordított 300 £-nyi tőke funkcionál, úgyhogy a termelés folytonossága nem szakad meg.

Itt most meg kell jegyezni a következőket:

Először: Az elsőnek előlegezett 900 £ tőke munkaperiódusa 9 hét elteltével befejeződött, s ez a tőke csak 3 hét múlva, tehát csak a 13. hét elején áramlik vissza. De azonnal új munkaperiódust nyitnak meg a 300 £ pótlólagos tőkével. Éppen ez biztosítja a termelés folytonosságát.

Másodszor: A 900 £ eredeti tőke funkciói és az első 9 hetes munkaperiódus végén újonnan hozzátett 300 £ tőke funkciói — amely utóbbi tőke a második munkaperiódust az első lezárulása után megszakítás nélkül megnyitja — az első megtérülési periódusban pontosan el vannak különítve vagy legalábbis elkülöníthetők, a második megtérülési periódus folyamán viszont keresztezik egymást.

Mutassuk meg a dolgot szemléletesen:

Első 12 hetes megtérülési periódus. Első 9 hetes munkaperiódus; az itt előlegezett tőke megtérülése a 13. hét elején befejeződik. Az utolsó 3 hét folyamán a 300 £ pótlólagos tőke funkcionál és ez nyitja meg a második 9 hetes munkaperiódust.

Második megtérülési periódus. A 13. hét elején 900 £ visszaáramlott és új megtérülésbe kezdhet. De a második munkaperiódust a pótlólagos 300 £ a 10. héten már megnyitotta; a 13. hét elején ennek révén a munkaperiódus

egyharmada már lezajlott, 300 £ átváltozott termelőtőkéből termékké. Minthogy már csak 6 hét szükséges a második munkaperiódus befejezéséhez, ezért a visszaáramlott 900 £ tőkének csak kétharmada, vagyis csak 600 £ kerülhet bele a második munkaperiódus termelési folyamatába. Az eredeti 900 £-ből 300 £ felszabadul ugyanarra a szerepre, amelyet az első munkaperiódusban a 300 £ pótlólagos tőke játszott. A második megtérülési periódus 6. hetének végén lezárul a második munkaperiódus. Az erre fordított 900 £ tőke 3 hét múlva, tehát a második 12 hetes megtérülési periódus 9. hetének végén áramlik vissza. Megtérülési idejének 3 hete folyamán a felszabadult 300 £ tőke lép működésbe. Ezzel megkezdődik a 900 £ tőke harmadik munkaperiódusa a második megtérülési periódus 7. hetében, vagyis a 19. naptári héten.

Harmadik megtérülési periódus. A második megtérülési periódus 9. hetének végén újból 900 £ áramlik vissza. De a harmadik munkaperiódus már az előző megtérülési periódus 7. hetében megkezdődött, és 6 hét már eltelt. Ez a munkaperiódus tehát már csak 3 hétig tart. A visszaáramlott 900 £-ből tehát csak 300 £ kerül be a termelési folyamatba. A negyedik munkaperiódus kitölti e megtérülési periódus hátralevő 9 hetét, s ilymódon a 37. naptári héten egyidejűleg kezdődik meg a negyedik megtérülési periódus és az ötödik munkaperiódus.

A számítás egyszerűsítésére tegyük fel, hogy a munkaperiódus 5 hét, a forgalmi idő 5 hét, tehát a megtérülési periódus 10 hét; vegyük az évet 50 hetesnek, s a heti tőkeráfordítás legyen 100 £. A munkaperiódus tehát 500 £ forgótőkét követel meg, a forgalmi idő pedig további 500 £ pótlólagos tőkét. Ebben az esetben a munkaperiódusok és a megtérülési idők a következőképpen alakulnak:

Munkaperiódus	Hét	Áru £	Visszaáramlik
1.	1– 5.	500	a 10. hét végén
2.	6–10.	500	„ 15. „ „
3.	11–15.	500	„ 20. „ „
4.	16–20.	500	„ 25. „ „
5.	21–25.	500	„ 30. „ „ és így tovább.

Ha a forgalmi idő = 0, tehát a megtérülési periódus egyenlő a munkaperiódussal, akkor a megtérülések évi száma egyenlő a munkaperiódusok számával. Öthetes munkaperiódus esetében tehát $\frac{50}{5}$ hét = 10, és a megtérült tőke értéke = 500 × 10 = 5000. Táblázatunk szerint, amelyben öthetes forgalmi időt teszünk fel, évente szintén 5000 £ értékű árut termelnek, ebből azonban $^1/_{10}$ = 500 £ állandóan árutőke alakjában van és csak 5 hét múl-

tán áramlik vissza. Akkor az év végén a tizedik munkaperiódus (46–50. munkahét) terméke csak felét végezte el megtérülési idejének, mert forgalmi ideje a következő év első 5 hetére esik.

Vegyünk még egy harmadik példát: A munkaperiódus 6 hét, a forgalmi idő 3 hét, a munkafolyamatra fordított heti előleg 100 £.

1. munkaperiódus: 1–6. hét. A 6. hét végén 600 £ árutőke, amely a 9. hét végén áramlik vissza.
2. munkaperiódus: 7–12. hét. A 7–9. hét folyamán 300 £ pótlólagos tőke van előlegezve. A 9. hét végén 600 £ áramlik vissza. Ebből 300 £-et előlegeznek a 10–12. hétre; a 12. hét végén tehát folyékony állapotban van 300 £, árutőkében van meg 600 £, amely a 15. hét végén áramlik vissza.
3. munkaperiódus: 13–18. hét. A 13–15. héten előlegezik a fentemlített 300 £-et, majd visszaáramlik 600 £, amelyből 300 £-et a 16–18. hétre előlegeznek. A 18. hét végén 300 £ van folyékony állapotban, pénzben; 600 £ árutőkében van meg, amely a 21. hét végén áramlik vissza. (Ennek az esetnek részletesebb ábrázolását lásd a II. pont alatt később.)

Tehát 9 munkaperiódus (= 54 hét) alatt $600 \times 9 = 5400$ £ árut termelnek. A kilencedik munkaperiódus végén a tőkésnek 300 £-je van pénzben és 600 £-je áruban, amely még nincsen túl forgalmi idején.

E három példa összehasonlításánál először is azt látjuk, hogy csak a második példában történik meg az 500 £ I. sz. tőkének és az ugyancsak 500 £ II. sz. pótlólagos tőkének egymásutáni váltása úgy, hogy ez a két tőkerész egymástól elkülönülten mozog, mégpedig csak azért van ez itt így, mert azt az egészen kivételes esetet feltételeztük, hogy a munkaperiódus és a forgalmi idő két egyenlő fele a megtérülési periódusnak. Minden más esetben, bármekkora az egyenlőtlenség a megtérülési periódus két periódusa között, a két tőke mozgásai már a második megtérülési periódustól kezdve keresztezik egymást, mint az I. és a III. példában. Ekkor a II. sz. pótlólagos tőke alkotja az I. sz. tőke egy részével együtt a második megtérülési periódusban funkcionáló tőkét, miközben az I. sz. tőke maradéka felszabadul a II. sz. tőke eredeti funkciója számára. Az árutőke forgalmi ideje alatt működő tőke itt nem azonos az eredetileg erre a célra előlegezett II. sz. tőkével, de vele egyenlő értékű és ugyanakkora hányada az előlegezett össztőkének.

Másodszor: Az a tőke, amely a munkaperiódus folyamán funkcionált, a forgalmi idő alatt parlagon hever. A második példában a tőke a munkaperiódus öt hete alatt funkcionál és a forgalmi idő öt hetében parlagon hever. A teljes idő tehát, amely alatt az I. sz. tőke ebben az esetben az év során par-

lagon hever, egy fél év. Erre az időre lép aztán működésbe a II. sz. pótlólagos tőke, amely tehát a szóbanforgó esetben szintén egy fél évig hever parlagon. De hogy mekkora pótlólagos tőke szükséges ahhoz, hogy a termelés folytonossága a forgalmi idő alatt biztosítva legyen, azt nem a forgalmi idők évi teljes tartama, illetve összege határozza meg, hanem csak a forgalmi idő és a megtérülési periódus aránya. (Itt természetesen előfeltételezzük, hogy valamennyi megtérülés ugyanazon feltételek között megy végbe.) Ezért a II. példában 500 £ pótlólagos tőkére van szükség, nem pedig 2500 £-re. Ez egyszerűen abból ered, hogy a pótlólagos tőke éppúgy belekerül a megtérülésbe, mint az eredetileg előlegezett, s ezért nála a megtérülések száma éppúgy pótolja a tőke tömegét, mint annál.

Harmadszor: Az itt vizsgált körülményeken mit sem változtat, ha a termelési idő hosszabb, mint a munkaidő. Ez természetesen megnyújtja a teljes megtérülési periódusokat, de e meghosszabbodott megtérülés miatt a munkafolyamat nem követel pótlólagos tőkét. A pótlólagos tőkének csak az a hivatása, hogy betömje a munkafolyamatban a forgalmi idő folytán keletkező réseket; tehát a termelést csak a forgalmi időből fakadó zavaroktól kell megóvnia; olyan zavarokat, amelyek a termelés saját feltételeiből keletkeznek, más, itt most nem vizsgált módon kell kiegyenlíteni. Vannak ellenben olyan vállalkozások, amelyekben csak lökésszerűen, rendelésre dolgoznak, ahol tehát a munkaperiódusok között megszakítások következhetnek be. Az ilyeneknél a pótlólagos tőke szükségessége pro tanto [ennek arányában] elesik. Másrészt a legtöbb idénymunkánál a visszaáramlás idejének is bizonyos határa van. Ugyanazt a munkát a következő évben nem lehet megújítani ugyanazzal a tőkével, ha közben e tőke forgalmi ideje le nem telt. A forgalmi idő viszont rövidebb is lehet, mint az egyik termelési periódustól a következőig tartó időköz. Ilyen esetben a tőke parlagon hever, ha a közbenső időben nem használják fel más célra.

Negyedszer: Az egy munkaperiódusra előlegezett tőkét, például a 600 £-et a III. példában, részint nyers- és segédanyagokra fordítják, termelési készletre a munkaperiódus számára, állandó forgótőkére — részint pedig változó forgótőkére, magának a munkának a megfizetésére. Előfordulhat, hogy az állandó forgótőkére fordított rész nem ugyanennyi ideig létezik termelési készlet formájában, például a nyersanyag nem az egész munkaperiódusra van raktáron, a szenet csak minden két hétben szerzik be. Ám — minthogy a hitelt itt még kizárjuk — ha a tőke e része nem termelési készlet formájában áll rendelkezésre, akkor pénz formájában kell rendelkezésre állnia, hogy szükség szerint termelési készletté lehessen átváltoztatni. Ez mit sem változtat a 6 hétre előlegezett állandó forgótőkeérték nagyságán. Ezzel szemben

– az előre nem látható kiadásokra félretett pénzkészletet, a zavarok kiegyenlítésére szolgáló tulajdonképpeni tartalékalapot figyelmen kívül hagyva – a munkabért rövidebb periódusokban, többnyire hetenként fizetik. Tehát, hacsak a tőkés nem kényszeríti a munkást arra, hogy munkáját hosszabb időre előlegezze neki, a munkabérre szükséges tőkének pénzformában kell meglennie. Visszaáramláskor tehát a tőke egy részét pénzformában kell megtartani a munka megfizetésére, a másik részt viszont termelési készletté lehet átváltoztatni.

A pótlólagos tőke ugyanúgy oszlik meg, mint az eredeti. Az I. sz. tőkétől megkülönbözteti azonban az, hogy (a hitelviszonyokat figyelmen kívül hagyva) már az I. sz. tőke első munkaperiódusának egész tartama alatt – amelybe nem kerül bele – előlegezni kell ahhoz, hogy saját munkaperiódusára rendelkezésre álljon. Előfordulhat, hogy már ez alatt az idő alatt átváltoztatják, legalábbis részben, állandó forgótőkévé, amelyet az egész megtérülési periódusra előlegeznek. Hogy ezt a formát milyen mértékben ölti magára, vagy mennyit időzik pótlólagos pénztőke formájában addig a pillanatig, amikor ez az átváltozás szükségessé válik, az részint a meghatározott termelési ágak különös termelési feltételeitől, részint helyi körülményektől, részint a nyersanyagok áringadozásaitól stb. függ. A társadalmi össztőkét tekintve, e pótlólagos tőke többé vagy kevésbé jelentékeny része mindig a pénztőke állapotában leledzik hosszabb időn át. Ami viszont a II. sz. tőke munkabérre előlegezendő részét illeti, ezt mindig csak fokozatosan változtatják át munkaerővé, abban a mértékben, ahogy kisebb munkaperiódusok letelnek és kifizetik őket. A II. sz. tőkének ez a része tehát a munkaperiódus egész tartama alatt a pénztőke formájában van meg, mindaddig, amíg munkaerővé való átváltoztatása útján részt nem vesz a termelőtőke funkciójában.

Az I. sz. tőke forgalmi idejének termelési idővé való átváltoztatásához szükséges pótlólagos tőke közbejötte tehát nemcsak az előlegezett tőke nagyságát és annak az időnek a hosszát növeli meg, amelyre az össztőkét előlegezni szükséges, hanem sajátlag megnöveli az előlegezett tőkének azt a részét is, amely pénzkészletként létezik, tehát pénztőke állapotában van és potenciális pénztőke formájával bír.

Ez éppúgy bekövetkezik – mind a termelési készlet formájában, mind a pénzkészlet formájában levő előleget illetően –, ha a tőkének a forgalmi idő megkívánta kettéhasadása az első munkaperiódusra szánt tőkére és a forgalmi időre szánt pótlólagos tőkére nem a ráfordított tőke megnövelésével, hanem a termelés méreteinek csökkentésével jön létre. A termelés méreteihez képest a pénzformában lekötött tőke növekedése itt még nagyobb is.

Amit a tőkének ezzel a felosztásával eredeti termelőtőkére és pótlólagos

tőkére egyáltalában elérnek, az, hogy a munkaperiódusok megszakítás nélkül követik egymást, az előlegezett tőkének mindig egyenlő nagyságú része funkcionál mint termelőtőke.

Nézzük a II. példát. Az állandóan a termelési folyamatban található tőke 500 £. Minthogy a munkaperiódus = 5 hét, ez a tőke 50 hét alatt (amit egy évnek veszünk) tízszer működik. Ezért a termék is, ha az értéktöbbletet figyelmen kívül hagyjuk, $10 \times 500 = 5000$ £. A közvetlenül és megszakítás nélkül a termelési folyamatban működő tőke – az 500 £ tőkeérték – álláspontjáról tehát a forgalmi idő látszólag teljesen eltűnt. A megtérülési periódus egybeesik a munkaperiódussal; a forgalmi idő = 0.

Ha ellenben az 500 £ tőkét az öthetes forgalmi idő rendszeresen gátolná termelő tevékenységében, úgyhogy csak a tízhetes teljes megtérülési periódus befejeztével lenne újra termelőképes, akkor az év 50 hetében 5 tízhetes megtérülésre kerülne sor; ezen belül 5 öthetes termelési periódusra, tehát összesen 25 termelési hétre, amelynek össztermeke $5 \times 500 = 2500$ £; 5 öthetes forgalmi időre, tehát ugyancsak 25 hét teljes forgalmi időre. Ha itt azt mondjuk: az 500 £ tőke az év folyamán ötször térült meg, akkor világosan kitűnik, hogy minden egyes megtérülési periódus felében ez az 500 £ tőke egyáltalán nem is funkcionált termelőtőkeként, és hogy, mindent egybevéve, csak egy fél éven át funkcionált, a másik fél évben pedig nem.

Példánkban ennek az öt forgalmi időnek a tartamára közbelép az 500 £ pótlólagos tőke, s ezzel a megtérülés 2500 £-ről 5000 £-re növekszik. De most az előlegezett tőke sem 500 £, hanem 1000 £. 5000 osztva 1000-rel egyenlő 5-tel. Tehát nem tíz, hanem öt megtérülés. Valóban így is számolnak. De amikor azután azt mondják, hogy az 1000 £ tőke ötször térült meg az év folyamán, a tőkések üres fejéből tovatűnik a forgalmi idő emléke, s kialakul az a zavaros elképzelés, hogy ez a tőke az egymást követő öt megtérülés során állandóan a termelési folyamatban funkcionált. Ha azonban azt mondjuk, hogy ez az 1000 £ tőke ötször térült meg, akkor ez magában foglalja mind a forgalmi időt, mind a termelési időt. Valójában, ha tényleg folyton 1000 £ tevékenykedett volna a termelési folyamatban, akkor előfeltételezéseink szerint a terméknek 10 000 £-nek kellene lennie és nem 5000 £-nek. De akkor ahhoz, hogy a termelési folyamatban folyton 1000 £ legyen, 2000 £-et kellett volna egyáltalában előlegezni. A közgazdászok, akik egyáltalában semmi világosat nem mondanak a megtérülés mechanizmusáról, folyton szem elől tévesztik ezt a fő mozzanatot, hogy az ipari tőkének mindig csak egy része lehet ténylegesen lekötve a termelési folyamatban, ha megszakítás nélkül akarnak termelni. Miközben az egyik rész a termelési periódusban van, egy másik résznek állandóan a forgalmi periódusban kell

lennie. Vagy, más szavakkal, az egyik rész csak azzal a feltétellel funkcionálhat termelőtőkeként, hogy egy másik részt áru- vagy pénztőke formájában elvonnak a tulajdonképpeni termeléstől. Azáltal, hogy ezt nem veszik észre, egyáltalában szem elől tévesztik a pénztőke jelentőségét és szerepét.

Most meg kell vizsgálnunk, milyen különbözőség támad a megtérülésben, ha a megtérülési periódus két szakasza – a munkaperiódus és a forgalmi periódus – egyenlő egymással, vagy ha a munkaperiódus nagyobb vagy kisebb, mint a forgalmi periódus, továbbá hogy milyen hatással van ez a tőkének pénztőke formájában való lekötésére.

Feltételezzük, hogy a hetenként előlegezendő tőke valamennyi esetben 100 £ és a megtérülési periódus 9 hét, hogy tehát mindegyik megtérülési periódusra 900 £ tőkét kell előlegezni.

I. A munkaperiódus és a forgalmi periódus egyenlő

Ebből az esetből, amely a valóságban csak véletlen kivétel ugyan, kell kiindulnunk, mert a viszonyok itt jelentkeznek a legegyszerűbben és legvilágosabban.

A két tőke (az I. sz. tőke, amelyet az első munkaperiódusra előlegeztek, és a II. sz. pótlólagos tőke, amely az I. sz. tőke forgalmi periódusa alatt funkcionál) váltogatja egymást mozgásában, anélkül hogy kereszteznék egymást. Ezért az első periódus kivételével a két tőke mindegyikét csak a saját megtérülési periódusára előlegezik. A megtérülési periódus legyen, mint a következő példákban, 9 hét, tehát a munkaperiódus és a forgalmi periódus külön-külön $4^1/_2$ hét. Az évi séma ekkor a következő:

I. Táblázat

I. sz. tőke:

	Megtérülési periódusok hét	Munkaperiódusok hét	Előleg £	Forgalmi periódusok hét
I.	1– 9.	1– $4^1/_2$.	450	$4^1/_2$– 9.
II.	10– 18.	10–$13^1/_2$.	450	$13^1/_2$– 18.
III.	19– 27.	19–$22^1/_2$.	450	$22^1/_2$– 27.
IV.	28– 36.	28–$31^1/_2$.	450	$31^1/_2$– 36.
V.	37– 45.	37–$40^1/_2$.	450	$40^1/_2$– 45.
VI.	46–(54.)	46–$49^1/_2$.	450	$49^1/_2$–(54.)[31]

[31] A második megtérülési évbe eső hetek zárójelben vannak.

II. sz. tőke:

	Megtérülési periódusok hét	Munka-periódusok hét	Előleg £	Forgalmi periódusok hét
I.	$4\,^1/_2$– $13\,^1/_2$.	$4\,^1/_2$– 9.	450	10–$13\,^1/_2$.
II.	$13\,^1/_2$– $22\,^1/_2$.	$13\,^1/_2$– 18.	450	19–$22\,^1/_2$.
III.	$22\,^1/_2$– $31\,^1/_2$.	$22\,^1/_2$– 27.	450	28–$31\,^1/_2$.
IV.	$31\,^1/_2$– $40\,^1/_2$.	$31\,^1/_2$– 36.	450	37–$40\,^1/_2$.
V.	$40\,^1/_2$– $49\,^1/_2$.	$40\,^1/_2$– 45.	450	46–$49\,^1/_2$.
VI.	$49\,^1/_2$–($58\,^1/_2$.)	$49\,^1/_2$–(54.)	450	(55–$58\,^1/_2$.)

Az 51 hét folyamán, amelyet itt egy évnek veszünk, az I. sz. tőke hat teljes munkaperiódust végzett, tehát $6 \times 450 = 2700$ £-nyi árut termelt, a II. sz. tőke pedig öt teljes munkaperiódus alatt $5 \times 450 = 2250$ £-nyi árut. Ezenfelül a II. sz. tőke az év utolsó $1\,^1/_2$ hetében (az 50. hét közepétől az 51. hét végéig) még 150 £-nyit termelt – összes termék 51 hét alatt 5100 £. A közvetlen értéktöbblettermelést illetően tehát, amely csak a munkaperiódus alatt történik, a 900 £ össztőke $5\,^2/_3$-szor térült volna meg ($5\,^2/_3 \times 900 = 5100$ £). De ha a valóságos megtérülést tekintjük, azt látjuk, hogy az I. sz. tőke $5\,^2/_3$-szor térült meg, mert az 51. hét végén hatodik megtérülési periódusának 3 hete még hátra van; $5\,^2/_3 \times 450 = 2550$ £; a II. sz. tőke pedig $5\,^1/_6$-szor térült meg, mert hatodik megtérülési periódusának csak $1\,^1/_2$ hetét végezte el, a többi $7\,^1/_2$ hét tehát a következő évre esik; $5\,^1/_6 \times 450 = 2325$ £; valóságos összmegtérülés = 4875 £.

Tekintsük az I. sz. és a II. sz. tőkét két egymással szemben teljesen önálló tőkének. Mozgásaikban teljesen önállóak: ezek a mozgások egymást csak azért egészítik ki, mert e tőkék munka- és forgalmi periódusai közvetlenül váltogatják egymást. E tőkéket két teljesen független tőkének tekinthetjük, amelyek különböző tőkések kezében vannak.

Az I. sz. tőke öt teljes megtérülési periódust végzett, a hatodiknak pedig elvégezte a kétharmadát. Az év végén árutőke formájában van, amelynek normális realizálásához még 3 hét szükséges. Ez idő alatt nem léphet be a termelési folyamatba. Mint árutőke funkcionál: forog. Utolsó megtérülési periódusának csak $^2/_3$-át végezte el. Ezt így fejezzük ki: csak $^2/_3$-szor térült meg, összértékének csak $^2/_3$-a végzett teljes megtérülést. Azt mondjuk: 450 £ 9 hét alatt végzi el megtérülését, 300 £ tehát 6 hét alatt. Ennél a kifejezési módnál elhanyagoljuk a megtérülési idő két sajátosan különböző alkotórésze közötti szerves viszonyokat. Annak, hogy a 450 £ előlegezett tőke $5\,^2/_3$ megtérülést végzett, csak annyi a pontos értelme, hogy ötször teljesen megtérült és a hatodik megtérülésnek csak $^2/_3$-át végezte el. Abban a kife-

jezésben viszont, hogy a megtérült tőke az előlegezett tőke $5\,^2/_3$-szorosával egyenlő, tehát a fenti esetben $= 5\,^2/_3 \times 450\,£ = 2550\,£$, az a helyes, hogy ha ezt a 450 £ tőkét nem egészítené ki egy másik 450 £ tőke, akkor valóban egy részének a termelési folyamatban, egy másik részének pedig a forgalmi folyamatban kellene tartózkodnia. Ha a megtérülési időt a megtérült tőke tömegével akarjuk kifejezni, akkor ez mindig csak már meglevő érték tömegével (valójában a kész termék tömegével) lehetséges. Az a körülmény, hogy az előlegezett tőke nincs olyan állapotban, amelyben a termelési folyamatot újból megnyithatná, abban fejeződik ki, hogy csak egy része van termelőképes állapotban, vagy hogy a tőkét ahhoz, hogy a folytonos termelés állapotában legyen, fel kellene osztani egy olyan részre, amely állandóan a termelési periódusban, és egy másik részre, amely állandóan a forgalmi periódusban tartózkodik, aszerint, hogy ezek a periódusok hogyan aránylanak egymáshoz. Itt ugyanaz a törvény hat, amely szerint az állandóan funkcionáló termelőtőke tömegét a forgalmi időnek a megtérülési időhöz való aránya határozza meg.

A II. sz. tőkéből az 51. hét végén, amelyet itt az év befejezésének tekintünk, 150 £ van előlegezve a még nem kész termék termelésére. Egy további rész forgó állandó tőke – nyersanyag stb. – formájában van, azaz olyan formában, amelyben mint termelőtőke a termelési folyamatban funkcionálhat. Egy harmadik rész azonban pénzformában van, tudniillik legalábbis a munkaperiódus hátralevő részére (3 hétre) szánt munkabér összege, amelyet azonban csak minden hét végén fizetnek ki. Bár a tőkének ez a része az új év, tehát egy új megtérülési ciklus elején nem termelőtőke formájában van, hanem pénztőke formájában, amelyben nem léphet be a termelési folyamatba, mégis az új megtérülés kezdetén forgó változó tőke, azaz eleven munkaerő már tevékenykedik a termelési folyamatban. Ez a jelenség onnan ered, hogy a munkaerőt ugyan a munkaperiódus elején, mondjuk hetenként, veszik meg és használják el, de csak a hét végén fizetik. A pénz itt mint fizetési eszköz működik. Ezért egyrészt mint pénz még a tőkés kezében van, másrészt viszont a munkaerő, az az áru, amelyre átváltják, már a termelési folyamatban tevékenykedik, tehát ugyanaz a tőkeérték itt kettőzötten jelenik meg.

Ha csupán a munkaperiódusokat tekintjük, akkor

az I. sz. tőke	6×450	$= 2700\,£$-et termelt
a II. „ „	$5\,^1/_3 \times 450$	$= 2400$ „ „ „
összesen tehát	$5\,^2/_3 \times 900$	$= 5100\,£$-et termeltek.

Az előlegezett 900 £ össztőke tehát az év folyamán $5\,^2/_3$-szor funkcionált

termelőtőkeként. Hogy felváltva mindig 450 £ funkcionál-e a termelési folyamatban és mindig 450 £ a forgalmi folyamatban, avagy 900 £ $4\frac{1}{2}$ héten át a termelési folyamatban és a következő $4\frac{1}{2}$ héten át a forgalmi folyamatban, az az értéktöbblet termelése szempontjából egyre megy.

Ha viszont a megtérülési periódusokat tekintjük, akkor

az I. sz. tőke	$5\frac{2}{3} \times 450 = 2550$ £
a II. „ „	$5\frac{1}{6} \times 450 = 2325$ £
tehát az össztőke	$5\frac{5}{12} \times 900 = 4875$ £

megtérülést eredményezett. Az össztőke megtérüléseinek száma ugyanis egyenlő az I. és a II. sz. tőke révén megtérült mennyiségek összege, osztva az I. és a II. sz. tőke összegével.

Meg kell jegyeznünk, hogy ha az I. és a II. sz. tőkék egymással szemben önállók volnának, akkor is csak különböző önálló részei volnának az egyazon termelési területen előlegezett társadalmi tőkének. Ha tehát a társadalmi tőke a termelésnek ezen a területén *csak* az I. és a II. sz. tőkéből állana, akkor az e területen levő társadalmi tőke megtérülésére ugyanaz a számítás volna érvényes, amely itt egyazon magántőke két alkotórészére, I-re és II-re érvényes. Még tágabban ez a számítás alkalmazható a társadalmi össztőkének bármely, a termelés valamely különös területén befektetett részére. Végeredményben pedig a társadalmi össztőke megtérüléseinek száma egyenlő a termelés különböző területein megtérült tőke összege, osztva a termelés e területein előlegezett tőke összegével.

Meg kell továbbá jegyeznünk, hogy amiképpen itt egyazon magánvállalkozásban az I. és a II. sz. tőke megtérülési évei, ha pontosan vesszük, különbözők (mivel a II. sz. tőke megtérülési ciklusa $4\frac{1}{2}$ héttel később kezdődik, mint az I. sz. tőkéé, ezért az I. sz. tőke éve $4\frac{1}{2}$ héttel korábban ér véget, mint a II. sz. tőkéé), úgy egyazon termelési terület különböző magántőkéi is teljesen különböző időszakokban kezdik meg vállalkozásukat, s ezért évi megtérülésüket is az év különböző időpontjaiban fejezik be. Ugyanaz az átlagszámítás, amelyet fentebb az I. és II. sz. tőkére alkalmaztunk, itt is elegendő ahhoz, hogy a társadalmi tőke különböző önálló részeinek megtérülési éveit egy egységes megtérülési évre redukáljuk.

II. A munkaperiódus nagyobb a forgalmi periódusnál

Az I. és II. sz. tőkék munka- és megtérülési periódusai nem váltogatják, hanem keresztezik egymást. Ugyanakkor itt tőke szabadul fel, ami az eddig vizsgált esetben nem fordult elő.

Ez azonban mitsem változtat azon, hogy továbbra is 1. az előlegezett össztőke munkaperiódusainak száma egyenlő a két előlegezett tőkerész évi termékének értékösszege, osztva az előlegezett össztőkével, és 2. az össztőke megtérüléseinek száma egyenlő a két megtérült mennyiség összege, osztva a két előlegezett tőke összegével. A két tőkerészt itt is úgy kell tekintenünk, mintha egymástól teljesen független megtérülési mozgásokat végeznének.

Ismét azt feltételezzük tehát, hogy a munkafolyamatra hetenként 100 £-et kell előlegezni. Tegyük fel, hogy a munkaperiódus 6 hétig tart, tehát mindenkor 600 £ előleget igényel (I. sz. tőke). A forgalmi periódus 3 hét; tehát a megtérülési periódus 9 hét, akárcsak az előbb. Az I. sz. tőke háromhetes forgalmi periódusának tartamára 300 £ II. sz. tőke lép sorompóba. Ha a kettőt egymástól független tőkéknek tekintjük, az évi megtérülés sémája így alakul:

II. Táblázat

I. sz. tőke, 600 £

	Megtérülési periódusok hét	Munka-periódusok hét	Előleg £	Forgalmi periódusok hét
I.	1– 9.	1– 6.	600	7– 9.
II.	10– 18.	10–15.	600	16–18.
III.	19– 27.	19–24.	600	25–27.
IV.	28– 36.	28–33.	600	34–36.
V.	37– 45.	37–42.	600	43–45.
VI.	46–(54.)	46–51.	600	(52–54.)

II. sz. pótlólagos tőke, 300 £

	Megtérülési periódusok hét	Munka-periódusok hét	Előleg £	Forgalmi periódusok hét
I.	7–15.	7– 9.	300	10–15.
II.	16–24.	16–18.	300	19–24.
III.	25–33.	25–27.	300	28–33.
IV.	34–42.	34–36.	300	37–42.
V.	43–51.	43–45.	300	46–51.

A termelési folyamat egész éven át megszakítatlanul egyazon szinten megy végbe. Az I. és a II. sz. tőke teljesen elválasztott marad. De ahhoz, hogy elválasztottan ábrázolhassuk őket, valóságos kereszteződéseiket és összefonó-

dásaikat szét kellett szakítanunk, s ezáltal a megtérülési számot is meg kellett változtatnunk. A fenti táblázat szerint ugyanis

az I. sz. tőke	$5\,{}^{2}/_{3} \times 600 = 3400$ £, és
a II. „ „	$5 \quad \times 300 = 1500$ £
tehát az össztőke	$5\,{}^{4}/_{9} \times 900 = 4900$ £

megtérülést eredményezne. Ez azonban nem igaz, mert mint látni fogjuk, a valóságos termelési és forgalmi periódusok nem esnek teljesen egybe a fenti séma periódusaival, amelyben főleg arra törekedtünk, hogy az I. és II. sz. tőkék egymástól függetlennek jelenjenek meg.

A valóságban ugyanis a II. sz. tőkének nincs az I. sz. tőkétől elválasztott, külön munka- és forgalmi periódusa. A munkaperiódus 6 hét, a forgalmi periódus 3 hét. Minthogy a II. sz. tőke csak 300 £, ezért egy munkaperiódusnak csak egy részét töltheti ki. Így is van. A 6. hét végén 600 £ termékérték forgalomba lép és a 9. hét végén pénzben visszaáramlik. Ezzel a 7. hét elején tevékenykedni kezd a II. sz. tőke és fedezi a következő munkaperiódus szükségleteit a 7–9. hétre. Feltevésünk szerint azonban a 9. hét végén a munkaperiódusnak csak a fele telt le. A 10. hét elején az éppen visszaáramlott 600 £ I. sz. tőke ismét tevékenykedni kezd és 300 £-gel fedezi a 10–12. hétre szükséges előlegeket. Ezzel el van intézve a második munkaperiódus. 600 £ termékérték a forgalomban tartózkodik és a 15. hét végén majd visszaáramlik; ezenkívül azonban 300 £, az eredeti II. sz. tőke összege felszabadult és a következő munkaperiódus első felében, tehát a 13–15. héten módjában áll funkcionálni. Ennek az időnek az elteltével aztán a 600 £ ismét visszaáramlik; ebből 300 £ elegendő a munkaperiódus végéig, 300 £ pedig felszabadul a következő munkaperiódusra.

A dolog tehát a következőképpen folyik le:

I. megtérülési periódus: 1–9. hét.

1. munkaperiódus: 1–6. hét. A 600 £ I. sz. tőke funkcionál.

1. forgalmi periódus: 7–9. hét. A 9. hét végén 600 £ visszaáramlik.

II. megtérülési periódus: 7–15. hét.

2. munkaperiódus: 7–12. hét.

Első fele: 7–9. hét. A 300 £ II. sz. tőke funkcionál. A 9. hét végén 600 £ pénzben visszaáramlik (I. sz. tőke).

Második fele: 10–12. hét. Az I. sz. tőkéből 300 £ funkcionál. Az I. sz. tőke másik 300 £-je szabadon marad.

2. forgalmi periódus: 13–15. hét. A 15. hét végén 600 £ (felerészt I. sz. és felerészt II. sz. tőkéből képződött) pénzben visszaáramlik.

III. megtérülési periódus: 13–21. hét.

3. munkaperiódus: 13–18. hét.
Első fele: 13–15. hét. A felszabadult 300 £ funkcionálni kezd. A 15. hét végén 600 £ pénzben visszaáramlik.
Második fele: 16–18. hét. A visszaáramlott 600 £-ből 300 £ funkcionál, a másik 300 £ ismét szabadon marad.
3. forgalmi periódus: 19–21. hét, amelynek végén ismét 600 £ áramlik vissza pénzben; ebben a 600 £-ben az I. és a II. sz. tőke most megkülönböztethetetlenül egybe van olvadva.

Ilymódon 600 £ tőke nyolc teljes megtérülési periódust (I: 1–9. hét; II: 7–15.; III: 13–21.; IV: 19–27.; V: 25–33.; VI: 31–39.; VII: 37–45.; VIII: 43–51. hét) végez el az 51. hét végéig. Minthogy azonban a 49–51. hét a nyolcadik forgalmi periódusra esik, erre az időre a 300 £ felszabadult tőkének kell belépnie és a termelés menetét fenntartania. Ezzel a megtérülés az év végén így alakul: 600 £ nyolcszor végezte el körforgását – ez 4800 £. Ehhez jön az utolsó 3 hét (49–51.) terméke, amely azonban 9 hetes körforgásának csak egyharmadát végezte el, tehát a megtérülési összegben nagyságának csak egyharmadával, 100 £-gel jön számba. Ha tehát az 51 hetes év terméke = 5100 £, akkor a megtérült tőke csak 4800 + 100 = 4900 £; tehát a 900 £ előlegezett össztőke $5\,^{4}/_{9}$-szer térült meg, vagyis valamivel többször, mint az I. esetben.

Ebben a példában olyan esetet tételeztünk fel, amelyben a munkaidő a megtérülési periódus kétharmada, a forgalmi idő pedig egyharmada, tehát a munkaidő egyszerű többszöröse a forgalmi időnek. Felvetődik a kérdés, hogy a tőke itt megállapított felszabadulása akkor is bekövetkezik-e, ha nem ez az eset.

Tegyük fel, hogy a munkaperiódus = 5 hét, a forgalmi idő = 4 hét, a heti tőkeelőleg 100 £.

I. megtérülési periódus: 1–9. hét.

1. munkaperiódus: 1–5. hét. Az I. sz. tőke = 500 £ funkcionál.
1. forgalmi periódus: 6–9. hét. A 9. hét végén 500 £ pénzben visszaáramlik.

II. megtérülési periódus: 6–14. hét.

2. munkaperiódus: 6–10. hét.
Első szakasz: 6–9. hét. A II. sz. tőke = 400 £ funkcionál. A 9. hét végén az I. sz. tőke = 500 £ pénzben visszaáramlik.

Második szakasz: 10. hét. A visszaáramlott 500 £-ből 100 £ funkcionál. A többi 400 £ szabadon marad a következő munkaperiódusra.

2. forgalmi periódus: 11–14. hét. A 14. hét végén 500 £ pénzben visszaáramlik.

A 14. hét végéig (11–14.) a korábban felszabadult 400 £ funkcionál; a később visszaáramlott 500 £-ből 100 £ kiegészíti a harmadik munkaperiódus (11–15. hét) szükségletét, úgyhogy ismét 400 £ felszabadul a negyedik munkaperiódus számára. Ugyanez a jelenség megismétlődik minden munkaperiódusban; a munkaperiódus kezdetén 400 £ áll rendelkezésre, amely elegendő az első négy hétre. A negyedik hét végén 500 £ pénzben visszaáramlik, s ebből csak 100 £ szükséges az utolsó hétre, a többi 400 £ szabadon marad a következő munkaperiódusra.

Vegyünk továbbá egy 7 hetes munkaperiódust, amikor is az I. sz. tőke 700 £; a forgalmi idő 2 hét, s a II. sz. tőke 200 £.

Ebben az esetben az első megtérülési periódus az 1–9. hétig tart, ebből az első munkaperiódus az 1–7. hét, melyre az előleg 700 £, s az első forgalmi periódus a 8–9. hét. A 9. hét végén a 700 £ pénzben visszaáramlik.

A második megtérülési periódus, 8–16. hét, magában foglalja a második munkaperiódust, ez a 8–14. hét. Ebből a 8. és 9. hét szükségletét a II. sz. tőke fedezi. A 9. hét végén az előbbi 700 £ visszaáramlik; ebből a munkaperiódus végéig (10–14. hét) 500 £-et használnak el. 200 £ szabadon marad a következő munkaperiódusra. A második megtérülési periódus a 15–16. hétig tart; a 16. hét végén ismét visszaáramlik 700 £. Ettől kezdve minden munkaperiódusban ismétlődik ugyanaz a jelenség. Az első 2 hét tőkeszükségletét fedezi az előző munkaperiódus végén felszabadult 200 £; a 2. hét végén visszaáramlik 700 £; de a munkaperiódus már csak öt hétig tart, úgyhogy csak 500 £-et tud elhasználni, 200 £ tehát mindig szabadon marad a következő munkaperiódusra.

Kitűnik tehát, hogy ebben az esetben, ahol a munkaperiódust nagyobbnak vettük a forgalmi periódusnál, mindegyik munkaperiódus végén minden körülmények között pénztőke marad szabadon, amelynek nagysága egyenlő a forgalmi periódusra előlegezett II. sz. tőkével. Három példánk közül az elsőben a II. sz. tőke 300 £ volt, a másodikban 400 £, a harmadikban 200 £; ennek megfelelően a munkaperiódus végén felszabadult tőke 300, illetve 400, illetve 200 £ tőke volt.

III. A munkaperiódus kisebb a forgalmi periódusnál

Egyelőre ismét 9 hetes megtérülési periódust tételezünk fel; ebből a munkaperiódus 3 hét, s erre 300 £ I. sz. tőke áll rendelkezésre. Tegyük fel, hogy a forgalmi periódus 6 hetes. Erre a 6 hétre 600 £ pótlólagos tőke szükséges, amelyet azonban ismét két 300 £-nyi tőkére oszthatunk fel, mindegyikük egy munkaperiódust tölt ki. Ekkor három, egyenként 300 £-nyi tőkénk van, s ebből 300 £ mindig a termelésben van foglalkoztatva, 600 £ pedig forog.

III. Táblázat

I. sz. tőke:

	Megtérülési periódusok hét	Munkaperiódusok hét	Forgalmi periódusok hét
I.	1– 9.	1– 3.	4– 9.
II.	10–18.	10–12.	13–18.
III.	19–27.	19–21.	22–27.
IV.	28–36.	28–30.	31–36.
V.	37–45.	37–39.	40–45.
VI.	46–(54.)	46–48.	49–(54.)

II. sz. tőke:

	Megtérülési periódusok hét	Munkaperiódusok hét	Forgalmi periódusok hét
I.	4–12.	4– 6.	7–12.
II.	13–21.	13–15.	16–21.
III.	22–30.	22–24.	25–30.
IV.	31–39.	31–33.	34–39.
V.	40–48.	40–42.	43–48.
VI.	49–(57.)	49–51.	(52–57.)

III. sz. tőke:

	Megtérülési periódusok hét	Munkaperiódusok hét	Forgalmi periódusok hét
I.	7–15.	7– 9.	10–15.
II.	16–24.	16–18.	19–24.
III.	25–33.	25–27.	28–33.
IV.	34–42.	34–36.	37–42.
V.	43–51.	43–45.	46–51.

Ez itt pontos képmása az I. sz. esetnek, csak azzal a különbséggel, hogy most három tőke váltogatja egymást, nem pedig kettő. A tőkék nem kereszteződnek és nem fonódnak össze; minden egyes tőke elválasztva végig követhető az év lezárulásáig. Akárcsak az I. sz. esetben, itt sem szabadul fel tehát tőke valamely munkaperiódus végén. Az I. sz. tőke teljesen be van fektetve a 3. hét végén, teljes egészében visszaáramlik a 9. hét végén és ismét funkcióba lép a 10. hét elején. Ugyanígy áll a dolog a II. és III. sz. tőkével. A szabályos és teljes felváltás minden felszabadulást kizár.

Az összmegtérülés a következőképpen számítható:

I. sz. tőke	$300\,£ \times 5\,{}^{2}/_{3} = 1700\,£$
II. „ „	$300\,£ \times 5\,{}^{1}/_{3} = 1600\,£$
III. „ „	$300\,£ \times 5 = 1500\,£$
Össztőke	$900\,£ \times 5\,{}^{1}/_{3} = 4800\,£.$

Vegyünk most egy olyan példát is, ahol a forgalmi periódus nem pontos többszöröse a munkaperiódusnak; például a munkaperiódus 4 hét, a forgalmi periódus 5 hét; a megfelelő tőkeösszegek tehát: I. sz. tőke = 400 £, II. sz. tőke = 400 £, III. sz. tőke = 100 £. Csak az első három megtérülést adjuk.

IV. Táblázat

I. sz. tőke:

	Megtérülési periódusok hét	Munka-periódusok hét	Forgalmi periódusok hét
I.	1– 9.	1– 4.	5– 9.
II.	9–17.	9, 10–12.	13–17.
III.	17–25.	17, 18–20.	21–25.

II. sz. tőke:

	Megtérülési periódusok hét	Munka-periódusok hét	Forgalmi periódusok hét
I.	5–13.	5– 8.	9–13.
II.	13–21.	13, 14–16.	17–21.
III.	21–29.	21, 22–24.	25–29.

III. sz. tőke:

	Megtérulési periodusok hét	Munka-periódusok hét	Forgalmi periódusok hét
I.	9–17.	9.	10–17.
II.	17–25.	17.	18–25.
III.	25–33.	25.	26–33.

Itt a tőkék összefonódása annyiban következik be, hogy a III. sz. tőke munkaperiódusa – mely tőkének, mivel csak egy hétre elég, önálló munkaperiódusa nincs – egybeesik az I. sz. tőke első munkahetével. Ezzel szemben mind az I., mind a II. sz. tőke munkaperiódusának a végén felszabadul 100 £, a III. sz. tőkével egyenlő összeg. Ha ugyanis a III. sz. tőke kitölti az I. sz. tőke második és ezt követő valamennyi munkaperiódusának első hetét, és ennek az első hétnek a végén az egész I. sz. tőke, 400 £, visszaáramlik, akkor az I. sz. tőke munkaperiódusának hátralevő részére csak 3 hét idő és ennek megfelelően 300 £ tőkeráfordítás marad. Az ilymódon felszabadult 100 £ ekkor elegendő a II. sz. tőke közvetlenül csatlakozó munkaperiódusának első hetére; e hét végén az egész II. sz. tőke, 400 £, visszaáramlik; minthogy azonban a megkezdett munkaperiódus már csak 300 £-et tud felszívni, a munkaperiódus végén ismét 100 £ marad szabadon; és így tovább. Tehát ha a forgalmi idő nem egyszerű többszöröse a munkaperiódusnak, a munkaperiódus végén tőke szabadul fel, s ez a felszabadult tőke egyenlő azzal a tőkeréssel, amelynek a forgalmi idő egy munkaperióduson vagy a munkaperiódusok többszörösén felüli többletét kell kitöltenie.

Valamennyi megvizsgált esetben feltételeztük, hogy mind a munkaperiódus, mind a forgalmi idő minden itt szemügyre vett vállalatban az egész éven át ugyanaz marad. Erre az előfeltételezésre szükség volt, mert azt akartuk megállapítani, milyen befolyással van a forgalmi idő a megtérülésre és a tőkeelőlegre. Hogy a valóságban ez nincs feltétlenül így, sőt gyakran egyáltalában nem így van, az mitsem változtat a dolgon.

Ebben az egész szakaszban csak a forgótőke megtérüléseit vettük szemügyre, az állótőkéét nem. Ennek egyszerűen az az oka, hogy a tárgyalt kérdésnek semmi köze sincs az állótőkéhez. A termelési folyamatban felhasznált munkaeszközök stb. csak annyiban alkotnak állótőkét, amennyiben használati idejük tovább tart, mint a forgótőke megtérülési periódusa, amennyiben az az idő, amely alatt ezek a munkaeszközök állandóan megismétlődő munkafolyamatokban tovább szolgálnak, nagyobb, mint a forgótőke megtérülési periódusa, tehát egyenlő a forgótőke *n* megtérülési periódusával. Akár hosszabb, akár rövidebb a forgótőke ezen *n* megtérülési periódusa által

alkotott összidő, a termelőtőkének azt a részét, amelyet erre az időre állótőkére előlegeztek, ugyanezen idő alatt nem előlegezik újra. Tovább funkcionál régi használati formájában. A különbség csak annyi, hogy a forgótőke mindegyik megtérülési periódusában foglalt egyes *munkaperiódus* különböző hosszától függően az állótőke az eredeti értékének nagyobb vagy kisebb részét adja át e munkaperiódus termékének, és mindegyik megtérülési periódus forgalmi idejének tartamától függően ez a terméknek átadott állótőkeértékrész gyorsabban vagy lassabban áramlik vissza pénzformában. Az ebben a szakaszban vizsgált tárgy természete – a termelőtőke forgó részének megtérülése – magából e tőkerész természetéből adódik. Az egy munkaperiódusban alkalmazott forgótőkét mindaddig nem lehet új munkaperiódusban felhasználni, amíg megtérülését el nem végezte, amíg nem változott át árutőkévé, ebből pénztőkévé, és ebből ismét termelőtőkévé. Ezért ahhoz, hogy az első munkaperiódust azonnal folytassa egy második, újra tőkét kell előlegezni, át kell változtatni a termelőtőke forgó elemeivé, mégpedig elegendő mennyiségben, hogy kitöltse az első munkaperiódusra előlegezett forgótőke forgalmi periódusa következtében keletkező rést. Ezért van befolyással a forgótőke munkaperiódusának hossza a munkafolyamat üzemi szintjére és az előlegezett tőke megoszlására, illetve új tőkeadagok hozzáadására. De éppen ezt kellett megvizsgálnunk ebben a szakaszban.

IV. Eredmények

Az eddigi vizsgálatból adódik:

A. Azok a különböző adagok, amelyekre a tőkét fel kell osztani, hogy egy része állandóan a munkaperiódusban tartózkodhasson, miközben más részei a forgalmi periódusban tartózkodnak – két esetben váltogatják egymást, mintha különböző önálló magántőkék lennének. 1. Ha a munkaperiódus egyenlő a forgalmi periódussal, tehát ha a megtérülési periódus két egyenlő szakaszra oszlik. 2. Ha a forgalmi periódus hosszabb a munkaperiódusnál, de egyszersmind egyszerű többszöröse a munkaperiódusnak, úgyhogy egy forgalmi periódus = n munkaperiódussal, ahol n-nek egész számnak kell lennie. Ezekben az esetekben az egymás után előlegezett tőke egyetlen része sem szabadul fel.

B. Minden olyan esetben viszont, amikor 1. a forgalmi periódus nagyobb a munkaperiódusnál, de nem egyszerű többszöröse annak, és 2. amikor a munkaperiódus nagyobb a forgalmi periódusnál – az ilyen esetekben a teljes forgótőke egy része a második megtérüléstől kezdve mindegyik munka-

periódus végén állandóan és periodikusan felszabadul. Ez a felszabadult tőke egyenlő az össztőkének a forgalmi periódusra előlegezett részével, ha a munkaperiódus nagyobb a forgalmi periódusnál; és egyenlő azzal a tőkerészszel, amelynek ki kell töltenie a forgalmi periódusnak egy munkaperióduson vagy a munkaperiódusok többszörösén felüli többletét, ha a forgalmi periódus nagyobb a munkaperiódusnál.

C. Ebből következik, hogy a társadalmi össztőke számára, annak forgó részét tekintve, szükségképpen a tőke felszabadulása a szabály, a termelési folyamatban egymás után funkcionáló tőkerészek puszta váltakozása pedig a kivétel. Az ugyanis, hogy a forgalmi periódus egyenlő a munkaperiódussal vagy a munkaperiódus egyszerű többszörösével, ez a szabályos arányosság a megtérülési periódus két alkotórésze között semmiképpen nem a dolog természetéből fakad, s ezért nagyjában és egészében csak kivételesen fordulhat elő.

Az évente többször megtérülő társadalmi forgótőke igen jelentékeny része tehát az évi megtérülési ciklus folyamán periodikusan fog felszabadult tőke formájában tartózkodni.

Világos továbbá, hogy minden egyéb körülményt változatlannak tételezve e felszabadult tőke nagysága a munkafolyamat terjedelmével, vagyis a termelés szintjével, tehát egyáltalában a tőkés termelés fejlődésével növekszik. A B. 2. esetben azért, mert nő az előlegezett össztőke; a B. 1. esetben azért, mert a tőkés termelés fejlődésével nő a forgalmi periódus hossza, tehát nő a megtérülési periódus is azokban az esetekben, amikor a munkaperiódus [kisebb a forgalmi periódusnál], anélkül hogy a két periódus között szabályszerű arány lenne.

Az első esetben például 100 £-et kellett hetenként kiadnunk. Hathetes munkaperiódusra 600 £-et, háromhetes forgalmi periódusra 300 £-et, összesen 900 £-et. Itt 300 £ állandóan felszabadul. Ha viszont hetenként 300 £-et adunk ki, akkor a munkaperiódusra 1800 £ jut, a forgalmi periódusra 900 £; tehát 900 £ is szabadul fel periodikusan 300 £ helyett.

D. Az össztőkét, például a 900 £-et, két részre kell osztani: ahogy fentebb, 600 £ jut a munkaperiódusra és 300 £ a forgalmi periódusra. Ezáltal az a rész, amelyet valóban a munkaperiódusra fordítanak, egyharmaddal csökken, 900 £-ről 600 £-re, és ezért a termelés méretei egyharmaddal kisebbek lesznek. Másrészt a 300 £ csak azért funkcionál, hogy a munkaperiódust folyamatossá tegye, úgyhogy az év mindegyik hetében 100 £-et lehessen fordítani a munkafolyamatra.

Elvontan véve mindegy, hogy 600 £ $6 \times 8 = 48$ héten át működik-e (termék = 4800 £), avagy az egész 900 £ tőkét 6 héten át fordítják a munkafolya-

matra, s aztán a 3 hetes forgalmi periódusban parlagon hever; az utóbbi esetben a 48 hét alatt $5\,^1/_3 \times 6 = 32$ héten át működne (termék $5\,^1/_3 \times 900 = 4800$ £.) és 16 hétig parlagon heverne. De, nem tekintve azt, hogy az állótőke a 16 hetes szünetelésben többet rongálódik, s a munka, amelyet az egész év folyamán fizetni kell, noha csak az év egy részében működik, megdrágul, a termelési folyamat ilyen rendszeres megszakítása egyáltalában összeegyeztethetetlen a modern nagyipari üzemmel. A folyamatosság maga is egyik termelőereje a munkának.

Ha most közelebbről szemügyre vesszük a felszabadult – valójában felfüggesztett – tőkét, kitűnik, hogy jelentékeny részének mindig pénztőke formájában kell lennie. Maradjunk példánknál: munkaperiódus 6 hét, forgalmi periódus 3 hét, heti ráfordítás 100 £. A második munkaperiódus közepén, a 9. hét végén visszaáramlik 600 £, amiből csak 300 £-et kell befektetni a munkaperiódus hátralevő részében. A 600 £-ből tehát a második munkaperiódus végén 300 felszabadul. Milyen állapotban van ez a 300 £? Tegyük fel, hogy $^1/_3$-ot munkabérre, $^2/_3$-ot nyers- és segédanyagokra kell fordítani. A visszaáramlott 600 £-ből tehát 200 £ munkabér céljára pénzformában, 400 £ pedig termelési készlet formájában, az állandó forgó termelőtőke elemeinek formájában van. Minthogy azonban a II. munkaperiódus második feléhez csak e termelési készlet fele szükséges, a másik fele 3 héten át fölös, azaz egy munkaperiódus szükségletét meghaladó termelési készlet formájában található. A tőkés azonban tudja, hogy a visszaáramló tőke e részének (= 400 £) csak a fele = 200 £ szükséges a folyó munkaperiódus számára. A piaci viszonyoktól függ tehát, hogy ezt a 200 £-et azonnal teljesen vagy csak részben átváltoztatja-e fölös termelési készletté, avagy – kedvezőbb piaci viszonyok reményében – teljesen vagy részben mint pénztőkét tartja-e meg. Másrészt magától értetődő, hogy a munkabérre fordítandó részt, 200 £-et, pénzformában tartja meg. A munkaerőt, eltérően a nyersanyagtól, a tőkés nem raktározhatja el, miután megvette. Be kell kebeleznie a termelési folyamatba és a hét végén ki kell fizetnie. A felszabadult 300 £ tőkéből tehát ez a 100 £ mindenesetre felszabadult pénztőke, azaz a munkaperiódus számára nem szükséges pénztőke formájában lesz meg. A pénztőke formájában felszabadult tőkének tehát legalább egyenlőnek kell lennie a változó, a munkabérre fordított tőkerésszel; legfeljebb viszont akkora lehet, mint az egész felszabadult tőke. A valóságban folyton ingadozik e minimum és maximum között.

Az a pénztőke, amely így pusztán a megtérülés mozgásának mechanizmusa révén felszabadul (az állótőke fokozatos visszaáramlása révén felszabaduló és a minden munkafolyamatban a változó tőkéhez szükséges pénz-

tőke mellett), szükségképpen jelentékeny szerepet játszik, mihelyt a hitelrendszer kifejlődik és egyúttal egyik alapzata a hitelrendszernek.

Tegyük fel, hogy a forgalmi idő példánkban 3 hétről 2 hétre rövidül, s hogy ez nem normális eset, hanem mondjuk kedvező konjunktúra, rövidebb fizetési határidők stb. következménye. A 600 £ tőke, amelyet a munkaperiódus alatt kiadtak, a szükségesnél 1 héttel előbb áramlik vissza, tehát erre a hétre felszabadul. Továbbá a munkaperiódus közepén, mint azelőtt, felszabadul 300 £ (a szóbanforgó 600 £ része), de 3 hét helyett 4 hétre. A pénzpiacon tehát egy héten át 600 £ és 3 hét helyett 4 héten át 300 £ tartózkodik. Minthogy ez nemcsak egy tőkésnél van így, hanem soknál és különböző periódusokban a termelés különböző ágaiban fordul elő, ezáltal több rendelkezésre álló pénztőke jelenik meg a piacon. Ha ez az állapot hosszabb ideig tart, akkor a termelést – ahol ezt a körülmények megengedik – kibővítik; a kölcsönvett tőkével dolgozó tőkések kisebb keresletet támasztanak a pénzpiacon, s ez éppúgy könnyebbséget idéz elő ott, mint a megnövekedett kínálat; vagy, végül, azokat az összegeket, amelyek a mechanizmus számára fölössé váltak, véglegesen a pénzpiacra dobják.

A forgalmi* időnek 3 hétről 2 hétre, s ezáltal a megtérülési periódusnak 9 hétről 8 hétre való összehúzódása következtében az előlegezett össztőke $^1/_9$-e fölöslegessé válik; a hathetes munkaperiódus folyamatos menete most 800 £-gel éppúgy biztosítható, mint azelőtt 900 £-gel. Ezért az árutőke értékének egy része, = 100 £, miután visszaváltozott pénzzé, ebben az állapotban marad mint pénztőke, nem funkcionál többé a termelési folyamatra előlegezett tőke részeként. Miközben a termelés változatlan méretekben és egyébként változatlan feltételek – például változatlan árak stb. – mellett folyik tovább, az előlegezett tőke 900 £ értékösszege 800 £-re csökken; az eredetileg előlegezett érték 100 £-nyi maradéka pénztőke formájában kiválik. Mint ilyen a pénzpiacra kerül és az ott funkcionáló tőkék pótlólagos része lesz.

Ebből kitűnik, hogyan keletkezhet pénztőke pléthórája [fölös bősége] – mégpedig nemcsak abban az értelemben, hogy a pénztőke kínálata nagyobb a keresleténél; ez mindig csak viszonylagos pléthóra, amely például a válság befejeződése után az új ciklust megnyitó „melankólikus periódusban" fordul elő; hanem abban az értelemben, hogy az előlegezett tőkeérték meghatározott része fölöslegessé vált az egész társadalmi újratermelési folyamat (amely magában foglalja a forgalmi folyamatot is) folytatásához és ezért pénztőke formájában kiválik; olyan pléthóra, amely a termelés változatlan méretei és változatlan árak mellett pusztán a megtérülési periódus összehúzódása folytán keletkezett. A forgalomban levő pénz tömegének

– hogy több vagy kevesebb van-e belőle – erre a legcsekélyebb befolyása sem volt.

Tegyük fel, megfordítva, hogy a forgalmi periódus meghosszabbodik, mondjuk 3 hétről 5 hétre. Ekkor már a következő megtérülésnél az előlegezett tőke 2 héttel elkésve áramlik vissza. E munkaperiódus termelési folyamata utolsó részének lebonyolítását az előlegezett tőke megtérülésének mechanizmusa egymagában nem tudja biztosítani. Ha ez az állapot hosszabb ideig tart, akkor itt a termelési folyamatnak – űzése terjedelmének – összehúzódása következhet be, ahogy az előbbi esetben bővülése. Ahhoz azonban, hogy a folyamatot ugyanazon a szinten folytathassák, az előlegezett tőkét a forgalmi periódus e meghosszabbodásának egész tartamára $^2/_9$-del = = 200 £-gel meg kellene növelni. Ezt a pótlólagos tőkét csak a pénzpiacról lehet szerezni. Ezért ha a forgalmi periódus meghosszabbodása egy vagy több nagy termelési ágat érint, ez nyomottságot idézhet elő a pénzpiacon, ha ezt a hatást nem ellensúlyozza más oldalról jövő ellenhatás. Ebben az esetben is világosan látható, hogy e nyomottságnak, akárcsak az előbb ama pléthórának, a legcsekélyebb köze sincs sem az áruk árának, sem a meglevő forgalmi eszközök tömegének megváltozásához.

{E fejezet sajtó alá rendezése nem csekély nehézségeket okozott. Amennyire erős volt Marx a matematikában, annyira gyakorlatlan maradt a közönséges számolásban, kiváltképpen a kereskedői számításokban, noha egy vaskos kötegnyi füzet létezik, amelyekben valamennyi kereskedői számítási módból sok példát dolgozott ki. De az egyes számítási módok ismerete és a kereskedő mindennapi gyakorlati számításában való jártasság semmiképpen nem ugyanaz, s ezért a megtérülési számításokba annyira belebonyolódott, hogy befejezetlen számítások mellett végül is néhol téves és ellentmondó eredményekre jutott. A fentebb közölt táblázatokban csak a legegyszerűbbet és számtanilag helyeset tartottam meg, mégpedig főleg a következő okból:

E fáradságos számolgatás bizonytalan eredményei Marxot arra késztették, hogy egy – véleményem szerint – valójában kevéssé fontos körülménynek meg nem érdemelt fontosságot tulajdonítson. Arra gondolok, amit ő pénztőke „felszabadulásának" nevez. A valóságos tényállás, a fenti előfeltételezések mellett, a következő:

Bármekkora a munkaperiódus és a forgalmi idő, tehát az I. sz. tőke és a II. sz. tőke közötti nagyságviszony – az első megtérülés befejeztével a tőkéshez a munkaperiódussal egyenlő hosszúságú szabályos időközökben pénzformában visszatér az egy-egy munkaperiódushoz szükséges tőke, tehát egy olyan összeg, amely az I. sz. tőkével egyenlő.

Ha a munkaperiódus = 5 hét, a forgalmi idő = 4 hét, az I. sz. tőke = = 500 £, akkor mindig 500 £ pénzösszeg áramlik vissza: a 9., 14., 19., 24., 29. stb. hét végén.

Ha a munkaperiódus = 6 hét, a forgalmi idő = 3 hét, az I. sz. tőke = = 600 £, akkor mindig 600 £ áramlik vissza: a 9., 15., 21., 27., 33. stb. hét végén.

Végül ha a munkaperiódus = 4 hét, a forgalmi idő = 5 hét, az I. sz. tőke = = 400 £, akkor mindig 400 £ áramlik vissza: a 9., 13., 17., 21., 25. stb. hét végén.

Mindegy, hogy ebből a visszaáramlott pénzből a folyó munkaperiódusra felesleges-e, tehát felszabadul-e valami és mennyi. Előfeltételezzük, hogy a termelés ugyanazokban a méretekben megszakítás nélkül folyik, s ahhoz, hogy ez így legyen, a pénznek rendelkezésre kell állnia, tehát vissza kell áramlania, akár „felszabadul", akár nem. Ha a termelést megszakítják, a felszabadulás is abbamarad.

Más szavakkal: Valóban felszabadul pénz, tehát latens, csak potenciális tőke képződik pénzformában; de ez minden körülmények között megtörténik, nem pedig csak a szövegben közelebbről meghatározott sajátos feltételek között; s nagyobb méretekben történik meg, mint ezt a szöveg feltételezi. Az I. sz. forgótőke tekintetében az ipari tőkés minden megtérülés végén ugyanabban a helyzetben van, mint a vállalat létrehozásakor; ismét teljes egészében és egyszerre a kezében van, noha csak fokozatosan változtathatja át újra termelőtőkévé.

A szövegben a fő annak bizonyítása, hogy egyrészt az ipari tőke tekintélyes részének mindig pénzformában kell meglennie, másrészt egy még tekintélyesebb részének időnként pénzformát kell öltenie. Ezt a bizonyítást pótlólagos megjegyzéseim legfeljebb megerősítik. – *F. E.*}

V. Árváltozások hatása

Az imént azt tételeztük fel, hogy az árak és a termelés méretei változatlanok, a forgalmi idő viszont összehúzódik vagy kitágul. Tételezzük fel most ezzel szemben, hogy a megtérülési periódus nagysága és a termelés mérete változatlan, az árak viszont változnak, azaz esik vagy emelkedik a nyersanyagoknak, a segédanyagoknak és a munkának az ára, vagy az első kettőé ezen elemek közül. Tegyük fel, hogy a nyers- és a segédanyagok ára, valamint a munkabér a felére esik. Példánkban akkor hetenként 100 £ helyett 50 £, a kilenchetes megtérülési periódusra pedig 900 £ helyett 450 £ előlegezett tőkére lenne szükség. Az előlegezett tőkeértékből kiválna 450 £

egyelőre mint pénztőke, de a termelési folyamat ugyanolyan méretekben, ugyanolyan megtérülési periódussal és ennek régebbi megoszlásával folyna tovább. Az évi terméktömeg is ugyanaz marad, de értéke a felére esett. Ezt a változást, amellyel a pénztőke kínálatának és keresletének a változása is együttjár, nem a forgalom meggyorsulása és nem is a forgalomban levő pénz mennyiségének a megváltozása idézte elő. Ellenkezőleg. A termelőtőke elemei értékének illetve árának a felére való esése először is azzal a hatással járna, hogy a továbbra is változatlan méretekben folytatott *X* vállalatra feleannyi tőkeértéket kellene előlegezni, tehát az *X* vállalatnak, minthogy ezt a tőkeértéket először pénz formájában, azaz pénztőkeként előlegezi, szintén csak fele annyi pénzt kellene piacra dobnia. A forgalomba dobott pénz tömege csökkenne, mert a termelés elemeinek ára esett. Ez lenne az első hatás.

Másodszor azonban: Az eredetileg előlegezett 900 £ tőkeérték fele, = 450 £, amely a) váltakozva áthaladt a pénztőke, a termelőtőke és az árutőke formáján, b) egyidejűleg tartózkodott állandóan egymás mellett részben pénztőke, részben termelőtőke és részben árutőke formájában – ez a 450 £ kiválna az *X* vállalat körforgásából és ezért pótlólagos pénztőkeként lépne a pénzpiacra, pótlólagos alkotórészként hatna rá. Ez a felszabadult 450 £ pénz nem azért hat pénztőkeként, mert olyan pénz, amely az *X* vállalkozás üzéséhez feleslegessé vált, hanem mert alkotórésze az eredeti tőkeértéknek, s ezért az a rendeltetése, hogy tőkeként hasson tovább, s ne pusztán forgalmi eszközként adják ki. A legkézenfekvőbb forma, amelyben tőkeként hathat, az, ha pénztőkeként a pénzpiacra dobják. Másrészt a termelés méreteit (az állótőkét figyelmen kívül hagyjuk) is meg lehetne kettőzni. Akkor ugyanazzal a 900 £ előlegezett pénztőkével megkettőzött terjedelmű termelési folyamatot folytatnának.

Ha másrészt a termelőtőke forgó elemeinek ára a felével emelkedne, akkor 100 £ helyett hetenként 150 £-re, tehát 900 £ helyett 1350 £-re lenne szükség. A vállalkozás ugyanazon méretekben való üzéséhez 450 £ pótlólagos tőke lenne szükséges, s ez pro tanto, a pénzpiac állásától függően, nagyobb vagy kisebb nyomást gyakorolna a pénzpiacra. Ha ott minden számára rendelkezésre álló tőke iránt már kereslet nyilvánult volna meg, akkor a rendelkezésre álló tőkéért folyó konkurrencia fokozódna. Ha e tőkének egy része parlagon heverne, akkor pro tanto tevékenységre szólítanák.

De, harmadszor, az is lehetséges, hogy a termelés adott méretei, változatlan megtérülési sebesség és a folyó termelőtőke elemeinek változatlan árai mellett az *X* vállalat termékeinek ára esik vagy emelkedik. Ha az *X* vállalat által előállított áruk ára esik, akkor e vállalat árutőkéjének ára 600 £-ről, amelyet állandóan forgalomba dobott, például 500 £-re süllyed. Az előle-

gezett tőke értékének egyhatoda tehát nem áramlik vissza a forgalmi folyamatból (az árutőkében rejlő értéktöbbletet itt figyelmen kívül hagyjuk); elvész abban. Minthogy azonban a termelési elemek értéke, illetve ára ugyanaz marad, ez a visszaáramlott 500 £ csak arra elegendő, hogy az állandóan a termelési folyamatban foglalkoztatott 600 £ tőke $^5/_6$-át pótolja. Ahhoz tehát, hogy a termelést ugyanazokban a méretekben lehessen folytatni, 100 £ pótlólagos tőkét kell ráfordítani.

Fordítva: Ha az *X* vállalat termékeinek ára emelkedne, az árutőke ára 600 £-ről pl. 700 £-re nőne. Akkor árának egyhetede, = 100 £, nem a termelési folyamatból származik, nem arra előlegezték, hanem a forgalmi folyamatból áramlik oda. A termelési elemek pótlásához azonban csak 600 £-re van szükség; 100 £ tehát felszabadul.

Azoknak az okoknak a vizsgálata, hogy az első esetben a megtérülési periódus miért rövidül vagy hosszabbodik meg, a második esetben a nyersanyag és a munka ára, a harmadik esetben az előállított termékek ára miért emelkedik vagy esik – nem tartozik eddigi vizsgálódásunk körébe.

De nyilván ide tartozik a következő:

1. eset. A termelés mérete, valamint a termelési elemek és a termékek ára változatlan, a forgalmi és ezért a megtérülési periódus változik.

Példánk előfeltételezése szerint a forgalmi periódus megrövidülése folytán $^1/_9$-del kevesebb előlegezett össztőkére van szükség, ennélfogva az utóbbi 900 £-ről 800 £-re csökken és 100 £ pénztőke kiválik.

Az *X* vállalat továbbra is ugyanazt a 600 £ értékű terméket állítja elő hathetenként, s minthogy egész éven át megszakítás nélkül dolgoznak, 51 hét alatt ugyanolyan tömegű terméket állít elő, 5100 £ értékben. A vállalat által forgalomba dobott termék tömegében és árában tehát nincs változás, azokban az időközökben sem, amelyekben a terméket piacra dobja. 100 £ azonban kivált, mert a forgalmi periódus megrövidülése folytán a folyamat az előző 900 £ helyett most 800 £ előlegezett tőkével telítve van. A 100 £ kivált tőke pénztőke formájában létezik. De semmiképpen nem az előlegezett tőkének azt a részét képviseli, amelynek állandóan pénztőke formájában kellene funkcionálnia. Tételezzük fel, hogy az előlegezett 600 £ I. sz. forgótőkéből $^4/_5$ részt = 480 £-et állandóan termelési anyagokra fordítanak, $^1/_5$ részt = 120 £-et pedig munkabérre; tehát hetenként 80 £-et termelési anyagokra, 20 £-et munkabérre. A 300 £ II. sz. tőkét tehát ugyancsak meg kell osztani: $^4/_5$ részét = 240 £-et termelési anyagokra és $^1/_5$ részét = 60 £-et munkabérre. A munkabérre fordított tőkét mindig pénzformában kell előlegezni. Mihelyt a 600 £ értékösszegű áruterméket pénzformába visszavál-

toztatták, eladták, ebből 480 £-et termelési anyagokká (termelési készletté) lehet átváltoztatni, de 120 £ megtartja pénzformáját, hogy a 6 heti munkabér kifizetésére szolgáljon. Ez a 120 £ a visszaáramló 600 £ tőkének az a minimuma, amelyet mindig pénztőke formájában újítanak meg és pótolnak, s ezért mindig az előlegezett tőke pénzformában funkcionáló részeként kell meglennie.

Ha mármost a három hétre periodikusan felszabaduló és ugyancsak 240 £ termelési készletre és 60 £ munkabérre osztható 300 £-ből a forgalmi idő megrövidülése folytán 100 £ pénztőke formájában kiválik, a megtérülés mechanizmusából teljesen kivetődik – honnan származik a pénz eme 100 £ pénztőke számára? Ennek az összegnek csak ötödrésze a megtérülésben periodikusan felszabadult pénztőke. $^4/_5$ részét = 80 £-et viszont már pótolták ugyanilyen értékű pótlólagos termelési készlettel. Milyen módon változik át ez a pótlólagos termelési készlet pénzzé és honnan származik a pénz ehhez az átváltáshoz?

Ha a forgalmi idő megrövidülése már bekövetkezett, akkor a fenti 600 £-ből nem 480 £-et, hanem csak 400 £-et változtatnak vissza termelési készletté. A fennmaradó 80 £ pénzformájában marad meg és a munkabérre szánt fenti 20 £-gel együtt alkotja a 100 £ kivált tőkét. Ámbár ez a 100 £ a 600 £ árutőke megvásárlása révén a forgalomból származik, és most abból kivonják, mert nem fordítják újra munkabérre és termelési elemekre, mégsem szabad megfeledkeznünk arról, hogy pénzformájával megint ugyanazt a formát nyerte vissza, amelyben eredetileg a forgalomba dobták. Az elején 900 £ pénzt fordítottak termelési készletre és munkabérre. Ugyanazon termelési folyamat elvégzéséhez most már csak 800 £-re van szükség. Az ilymódon pénzformában kivált 100 £ most új, befektetést kereső pénztőke, új alkotórésze a pénzpiacnak. Igaz, hogy periodikusan már azelőtt is felszabadult pénztőke és pótlólagos termelőtőke formájában volt meg, de ezek a latens állapotok maguk is feltételei voltak a termelési folyamat elvégzésének, mert biztosították annak folytonosságát. Most ez az összeg nem szükséges többé ehhez, s ezért a 100 £ most új pénztőke, alkotórésze a pénzpiacnak, holott sem nem pótlólagos eleme a meglevő társadalmi pénzkészletnek (mert már a vállalkozás kezdetén létezik és a vállalkozás dobja forgalomba), sem nem újonnan felhalmozott kincs.

Ezt a 100 £-et most valóban elvonták a forgalomtól, mivel olyan része az előlegezett pénztőkének, amelyet ugyanabban a vállalkozásban nem használnak fel többé. De ez az elvonás csak azért lehetséges, mert az árutőkének pénzzé és ennek a pénznek termelőtőkévé való átváltozása, $\acute{A}'–P–\acute{A}$, egy héttel meggyorsult, tehát az ebben a folyamatban tevékenykedő pénz forgása

is gyorsabbá vált. Azért vonták el a forgalomtól, mert nem szükséges többé az X tőke megtérüléséhez.

Itt feltételezzük, hogy az előlegezett tőke azé, aki alkalmazza. Ha kölcsönvett tőke lenne, ez mit sem változtatna a dolgon. A forgalmi idő megrövidülésével 900 £ helyett már csak 800 £ kölcsönvett tőkére lenne szüksége. A kölcsönadónak visszaadott 100 £ továbbra is 100 £ új pénztőke, csak nem X, hanem Y kezében. Ha továbbá X tőkés hitelbe kapja a 480 £ értékű termelési anyagot, úgyhogy neki magának csak 120 £-et kell pénzben előlegeznie munkabérre, akkor most 80 £-gel kevesebb termelési anyagot szerezne be hitelbe, ez tehát fölös árutőkét alkotna a hitelt nyújtó tőkés számára, X tőkésnél viszont 20 £ válna ki pénzben.

A pótlólagos termelési készlet most $^1/_3$-dal csökkent. Azelőtt a 300 £ II. sz. pótlólagos tőke $^4/_5$-e = 240 £ volt, most csak = 160 £; azaz most nem 3, hanem 2 hétre szóló pótlólagos készlet. Most nem háromhetenként, hanem kéthetenként újítják meg, de csak két hétre és nem háromra. A bevásárlások, például a gyapotpiacon, gyakrabban és kisebb adagokban ismétlődnek tehát. Ugyanazt az adag gyapotot vonják el a piacról, mert a termék tömege ugyanaz marad. De az elvonás időben másképp és hosszabb időre oszlik el. Tegyük fel például, hogy 3 és 2 hónapról van szó; az évi gyapotfogyasztás mondjuk 1200 bála. Az első esetben:

január	1-én	eladnak	300	bálát,	marad	raktáron	900	bála
április	„	„	300	„	„	„	600	„
július	„	„	300	„	„	„	300	„
október	„	„	300	„	„	„	0	„

A második esetben viszont:

január	1-én	eladnak	200	bálát,	marad	raktáron	1000	bála
március	„	„	200	„	„	„	800	„
május	„	„	200	„	„	„	600	„
július	„	„	200	„	„	„	400	„
szeptember	„	„	200	„	„	„	200	„
november	„	„	200	„	„	„	0	„

A gyapotba fektetett pénz tehát csak egy hónappal később, október helyett novemberben áramlik teljesen vissza. Ha tehát a forgalmi idő és ennélfogva a megtérülés megrövidülése következtében az előlegezett tőke $^1/_9$-e, = 100 £, pénztőke formájában kiválik, s ha ez a 100 £ a hetibér fizetésére szolgáló, periodikusan fölössé váló 20 £ pénztőkéből, valamint 80 £-ből tevődik ösz-

sze, amely utóbbi periodikusan fölös egyheti termelési készletként létezett – akkor e 80 £-et illetően a gyáros fölös termelési készletének csökkenésével szemben a másik oldalon ott áll a gyapotkereskedő árukészletének a megnagyobbodása. Ugyanaz a gyapot éppen annyival hosszabb ideig fekszik a kereskedő raktárában áruként, amennyivel rövidebb ideig fekszik termelési készletként a gyáros raktárában.

Eddig azt tételeztük fel, hogy a forgalmi idő megrövidülése az X vállalkozásban onnan ered, hogy X gyorsabban adja el áruját, vagy hamarabb kap érte pénzt, illetve hitel esetén a fizetési határidő megrövidül. Ezt a megrövidülést tehát az áru eladásának, az árutőke pénztőkévé való átváltoztatásának, $\acute{A}$–P-nek, a forgalmi folyamat első fázisának a megrövidüléséből vezettük le. De fakadhatna P–$\acute{A}$-ból, a második fázisból is és ennélfogva az X tőkés forgótőkéjének termelési elemeit szállító Y, Z stb. tőkék munkaperiódusának vagy forgalmi idejének egyidejű megváltozásából.

Ha például a gyapot, szén stb. a régi szállítási viszonyok között 3 hétig van úton termelési vagy raktározási helyéről az X tőkés termelési helyére, akkor X termelési készletének legalább 3 hétre elegendőnek kell lennie, amíg az új készletek megérkeznek. A gyapot és a szén, amíg úton van, nem használható fel termelési eszközül. Ez idő alatt, ellenkezőleg, munkatárgya a szállítóiparnak és az abban foglalkoztatott tőkének, s forgalomban levő árutőkéje a széntermelőnek, illetve a gyapoteladónak. Tegyük fel, hogy tökéletesebb szállítással az utazás 2 hétre csökken. A termelési készlet ekkor háromheti mennyiségből kéthetivé változhat. Ezzel felszabadul az erre előlegezett 80 £-nyi, valamint a munkabérre szánt 20 £-nyi pótlólagos tőke, mert a 600 £ megtérült tőke egy héttel hamarabb áramlik vissza.

Másrészt, ha például a nyersanyagot előállító tőke munkaperiódusa rövidül meg (erre példákat említettünk az előző fejezetekben), tehát a nyersanyag megújításának a lehetősége is jobb, akkor a termelési készlet csökkenhet, s az egyik megújítási periódustól a másikig tartó időköz megrövidülhet.

Ha viszont a forgalmi idő és ennélfogva a megtérülési periódus hosszabbodik meg, akkor pótlólagos tőke előlegezése szükséges – magának a tőkésnek a zsebéből, ha van pótlólagos tőkéje. De akkor ez a tőke valamilyen formában be van fektetve, mint a pénzpiac része; ahhoz, hogy rendelkezésre állóvá tegyék, a régi formából ki kell hámozni, például részvényeket el kell adni, letéteket fel kell mondani, úgyhogy itt is közvetett hatás mutatkozik a pénzpiacra. Vagy a tőkésnek kölcsönt kell felvennie. Ami a pótlólagos tőke munkabérre szükséges részét illeti, ezt normális körülmények között mindig mint pénztőkét kell előlegezni, és ezért az X tőkés a maga részéről

közvetlen nyomást gyakorol a pénzpiacra. A termelési anyagokba befektetendő részt illetően ez csak akkor elengedhetetlen, ha készpénzben kell kifizetnie őket. Ha az anyagokat hitelre kaphatja, ez nincs közvetlen befolyással a pénzpiacra, mert a pótlólagos tőkét ekkor közvetlenül mint termelési készletet, nem pedig eleve mint pénztőkét előlegezik. Ha hitelezője az *X*-től kapott váltót esetleg újra közvetlenül a pénzpiacra dobja, leszámítoltatja stb., ez közvetett módon, másodkézből hatna a pénzpiacra. Ha azonban ezt a váltót arra használja fel, hogy vele például egy később törlesztendő adósságát fedezze, akkor ez a pótlólagosan előlegezett tőke sem közvetlenül, sem közvetve nincs hatással a pénzpiacra.

II. eset. A termelési anyagok ára változik, minden egyéb körülmény változatlan.

Az imént azt tételeztük fel, hogy a 900 £ össztőke $^4/_5$ részét, = 720 £-et, termelési anyagokra és $^1/_5$ részét, = 180 £-et, munkabérre fordítják.

Ha a termelési anyagok ára a felére esik, akkor ezek a hathetes munkaperiódusra a 480 £ helyett csak 240 £-et, és a II. sz. pótlólagos tőke számára 240 £ helyett csak 120 £-et kívánnak meg. Az I. sz. tőke tehát 600 £-ről 240+120=360 £-re, a II. sz. tőke pedig 300 £-ről 120+60=180 £-re csökken. A 900 £ össztőke 360+180=540 £-re csökken. 360 £ tehát kiválik.

Ez a kivált és most nem foglalkoztatott, ezért a pénzpiacon befektetést kereső pénztőke nem egyéb, mint az eredetileg pénztőkeként előlegezett 900 £ tőke egyik része, amely azoknak a termelési elemeknek az áresése folytán, amelyekké periodikusan visszaváltoztatják, fölöslegessé vált, ha a vállalkozást nem akarják bővíteni, hanem csak a régi méretekben folytatni. Ha ez az áresés nem véletlen körülmények (különösen gazdag aratás, túl nagy kínálat stb.), hanem a nyersanyagot előállító ág termelőerőinek megnövekedése folytán következne be, akkor ez a pénztőke abszolút növekmény lenne a pénzpiachoz, egyáltalában a pénztőke formájában rendelkezésre álló tőkéhez, mert nem lenne többé szerves alkotórésze a már alkalmazásban levő tőkének.

III. eset. Magának a terméknek a piaci ára változik meg.

Itt az ár esésekor a tőke egy része veszendőbe megy, s ezért új pénztőke előlegezésével kell pótolni. Az eladónak ez a vesztesége a vevő számára nyereség lehet. Mégpedig közvetlenül, ha a termék piaci ára csak véletlen konjunktúra folytán esett és utána megint a normális színvonalára emelkedik. Közvetetten, ha az árváltozást értékváltozás idézi elő, amely visszahat a régi termékre, s ha ez a termék mint termelési elem ismét bekerül vala-

mely más termelési területre, és itt pro tanto tőkét szabadít fel. Mindkét esetben lehetséges, hogy az X számára elveszett tőkét, amelynek pótlása érdekében X nyomást gyakorol a pénzpiacra, üzletfelei szállítják mint új pótlólagos tőkét. Ekkor csak átvitel történik.

Ha viszont a termék ára emelkedik, akkor a forgalomból olyan tőkerészt sajátítanak el, amelyet nem előlegeztek. Ez nem szerves része a termelési folyamatban előlegezett tőkének, és ezért, ha a termelést nem bővítik, kivált pénztőke. Minthogy itt feltevésünk szerint a termék elemeinek árai adottak voltak, mielőtt a termék árutőkeként a piacra lépett, ezért itt lehetséges, hogy az áremelkedést valóságos értékváltozás okozta, amennyiben ez visszahatást gyakorolt, például a nyersanyagok ára utólag emelkedett. Ebben az esetben az X tőkés az árutőkeként forgalomban levő termékén és a meglevő termelési készletén is nyerne. Ez a nyereség pótlólagos tőkéhez juttatná, amely most, a termelési elemek új, magasabb árai mellett szükséges ahhoz, hogy vállalkozását továbbfolytassa.

Vagy pedig az áremelkedés csak átmeneti. Ekkor az, amire az egyik oldalon az X tőkésnek mint pótlólagos tőkére lesz szüksége, a másikon mint felszabadult tőke kiesik, amennyiben az X tőkés terméke más termelési ágak termelési eleme. Az egyik megnyerte azt, amit a másik elveszített.

Tizenhatodik fejezet

A változó tőke megtérülése

I. Az értéktöbblet évi rátája

Tételezzünk fel egy 2500 £-nyi forgótőkét, amelynek $^4/_5$-része = 2000 £ állandó tőke (termelési anyagok) és $^1/_5$ része = 500 £ változó, munkabérre fordított tőke.

Tegyük fel, hogy a megtérülési periódus 5 hét; a munkaperiódus 4 hét, a forgalmi periódus 1 hét. Akkor az I. sz. tőke = 2000 £, amely 1600 £ állandó tőkéből és 400 £ változó tőkéből áll; a II. sz. tőke = 500 £, ebből 400 £ állandó és 100 £ változó. Minden munkahéten 500 £ tőke a ráfordítás. Az 50 hétből álló évben $50 \times 500 = 25\,000$ £-nyi évi terméket állítanak elő. Az egy-egy munkaperiódusban állandóan alkalmazott 2000 £ I. sz. tőke tehát $12^1/_2$-szer térül meg. $12^1/_2 \times 2000 = 25\,000$ £. Ebből a 25 000 £-ből $^4/_5 = 20\,000$ £ állandó, tehát termelési eszközökre fordított tőke, és $^1/_5 = 5000$ £ változó, munkabérre fordított tőke. A 2500 £ össztőke viszont $\frac{25\,000}{2500} = 10$-szer térül meg.

A termelés során kiadott változó forgótőke csak akkor szolgálhat újra a forgalmi folyamatban, ha a terméket, amelyben értéke újratermelődött, eladták, árutőkéből pénztőkévé változtatták, hogy újból munkaerő fizetésére fordítsák. De ugyanígy áll a dolog a termelésre ráfordított állandó forgótőkével (a termelési anyagokkal), amelynek értéke a termékben újra megjelenik mint értékrész. E két részben – a forgótőke változó és állandó részében – nem az a közös és nem az különbözteti meg őket az állótőkétől, hogy a termékre átvitt értékük az árutőkével forgalomba kerül, azaz a terméknek mint árunak a forgása révén forog. A termék – és ezért az áruként forgó termék, az árutőke – egyik értékrésze mindig az állótőke kopásából, vagyis az állótőkének abból az értékrészéből áll, amelyet az a termelés során átvitt a termékre. Hanem a különbség a következő: Az állótőke a régi használati alakjában tovább funkcionál a termelési folyamatban a forgótőke (= forgó állandó + forgó változó tőke) megtérülési periódusainak hosszabb-rövi-

debb ciklusán keresztül; ezzel szemben minden egyes megtérülésnek feltétele, hogy pótolják a teljes, a termelés területéről – árutőke alakjában – a forgalom területére belépett forgótőkét. A forgalom első fázisa, $\acute{A}$–P', közös a forgó állandó és a forgó változó tőke számára. A második fázisban elválnak egymástól. A pénznek, amellyé az árut visszaváltoztatták, egy részét termelési készletre (forgó állandó tőke) váltják át. A termelési készlet alkotórészeinek különböző vételi időpontjaitól függően egyik részét korábban, a másik részét később váltják át pénzből termelési anyagokra, de végül is teljesen feloldódik ezekben. Az áru eladásából szerzett pénz egy másik részét pénzkészletként hevertetik, hogy fokozatosan a termelési folyamatba bekebelezett munkaerő fizetésére fordítsák. Ez a változó forgótőke. Mindazonáltal mind az egyik, mind a másik rész teljes pótlása mindenkor a tőke megtérüléséből, a tőkének termékké, termékből áruvá, áruból pénzzé való átváltozásából származik. Ez az oka annak, hogy az előző fejezetben az állótőkét figyelmen kívül hagytuk, s a forgótőkének – állandónak és változónak – a megtérülését külön-külön és együttesen tárgyaltuk.

A most tárgyalásra kerülő kérdésnél egy lépéssel tovább kell mennünk, s a forgótőke változó részét úgy kell tekintenünk, mintha kizárólag ez alkotná a forgótőkét. Vagyis az állandó forgótőkét, amely vele együtt térül meg, nem vesszük figyelembe.

2500 £-et előlegeztek és az évi termék értéke = 25 000 £. A forgótőke változó része azonban 500 £; ezért a 25 000 £-ben foglalt változó tőke = $= \frac{25\,000}{5} = 5000$ £-et tartalmaz. Ha az 5000 £-et 500-zal elosztjuk, 10-es megtérülési számot kapunk, akárcsak a 2500 £ össztőkénél.

Ez az átlagszámítás, amely szerint az évi termék értékét az előlegezett tőke értékével, nem pedig e tőke egy munkaperiódusban állandóan felhasznált részének értékével osztjuk (tehát itt nem 400-zal, hanem 500-zal, nem az I. sz. tőkével, hanem az I.+ a II. sz. tőkével), itt, ahol csak az értéktöbblet termeléséről van szó, teljesen pontos. Később látni fogjuk, hogy más szempontból nem egészen pontos, mint ahogy egyáltalán ez az átlagszámítás nem egészen pontos. Azaz a tőkés gyakorlati céljaira elegendő, de nem fejezi ki pontosan, illetve megfelelően a megtérülés valamennyi reális körülményét.

Eddig teljesen figyelmen kívül hagytuk az árutőke egyik értékrészét, nevezetesen a benne rejlő értéktöbbletet, amelyet a termelési folyamat alatt termeltek és bekebeleztek a termékbe. Most erre kell fordítanunk figyelmünket.

Ha feltételezzük, hogy a hetenként ráfordított 100 £ változó tőke 100 százalékos értéktöbbletet, azaz 100 £-et termel, akkor az 5 hetes megtérülési periódusban ráfordított 500 £ változó tőke 500 £ értéktöbbletet, vagyis a munkanap fele többletmunka.

Ha azonban 500 £ változó tőke 500 £ értéktöbbletet termel, akkor 5000 £ $10 \times 500 = 5000$ £ értéktöbbletet. Az előlegezett változó tőke azonban = = 500 £. Az év folyamán termelt értéktöbblet össztömegének viszonyát az előlegezett változó tőke értékösszegéhez az értéktöbblet évi rátájának nevezzük. Ez a ráta tehát a szóbanforgó esetben $= \frac{5000}{500} = 1000\%$. Ha ezt a rátát behatóbban elemezzük, kitűnik, hogy egyenlő az előlegezett változó tőke által egy megtérülési periódusban termelt értéktöbblet rátája, szorozva a változó tőke megtérüléseinek számával (mely utóbbi egybeesik az egész forgótőke megtérüléseinek számával).

Az egy megtérülési periódus folyamán előlegezett változó tőke a szóbanforgó esetben = 500 £; az ezalatt termelt értéktöbblet ugyancsak = 500 £. Ezért az értéktöbblet rátája egy megtérülési periódus folyamán $= \frac{500\ m}{500\ v} =$ $= 100\%$. Ez a 100% szorozva 10-zel, az évi megtérülések számával = $= \frac{5000\ m}{500\ v} = 1000\%$.

Ez érvényes az értéktöbblet évi rátájára. Ami azonban az értéktöbbletnek azt a tömegét illeti, amelyre egy meghatározott megtérülési periódus folyamán tesznek szert, ez egyenlő az e periódus folyamán előlegezett változó tőke értéke, itt 500 £, szorozva az értéktöbblet rátájával, tehát itt $500 \times$ $\times \frac{100}{100} = 500 \times 1 = 500$ £. Ha ugyanazon értéktöbbletráta mellett az előlegezett tőke 1500 £ lenne, akkor az értéktöbblet tömege $= 1500 \times \frac{100}{100} = 1500$ £.

Az 500 £ változó tőkét, amely évente tízszer térül meg, s egy év alatt 5000 £ értéktöbbletet termel, amelyre nézve tehát az értéktöbblet évi rátája = $= 1000\%$, nevezzük A tőkének.

Tételezzük fel mármost, hogy egy másik, 5000 £-nyi B változó tőkét egy egész évre (azaz itt 50 hétre) előlegeznek, és ezért évente csak egyszer térül meg. Feltételezzük továbbá, hogy az év végén a terméket elkészülése napján azonnal kifizetik, tehát a pénztőke, amellyé átváltozik, ugyanaznap visszaáramlik. A forgalmi periódus tehát itt = 0, a megtérülési periódus = a munkaperiódussal, tudniillik 1 évvel. Akárcsak az előző esetben, most is minden héten 100 £ változó tőke tartózkodik a munkafolyamatban, ennélfogva 50 hét alatt 5000 £. Tegyük fel továbbá, hogy az értéktöbblet rátája

ugyanaz, = 100 %, azaz egyenlő hosszúságú munkanap mellett annak fele többletmunka. Ha 5 hetet veszünk alapul, akkor a befektetett változó tőke = = 500 £, az értéktöbblet rátája = 100 %, az 5 hét folyamán előállított értéktöbblettömeg tehát = 500 £. A kizsákmányolt munkaerő tömege, valamint kizsákmányolási foka előfeltételezésünk szerint itt pontosan ugyanaz, mint az *A* tőkénél.

Hetenként a befektetett 100 £ változó tőke 100 £ értéktöbbletet, ennélfogva 50 hét alatt a befektetett 50 × 100 = 5000 £ tőke 5000 £ értéktöbbletet termel. Az évente termelt értéktöbblet tömege ugyanannyi, mint az előző esetben, = 5000 £, de az értéktöbblet évi rátája teljesen különböző. Egyenlő az év folyamán termelt értéktöbblet, osztva az előlegezett változó tőkével: $\frac{5000\ m}{5000\ v}$ = 100 %, előzőleg, az *A* tőkénél viszont 1000 % volt.

Mind az *A*, mind a *B* tőke esetében hetenként 100 £ változó tőkét adtak ki; az értékesítés foka, vagyis az értéktöbblet rátája szintén ugyanaz = 100 %; a változó tőke nagysága is ugyanaz = 100 £. Ugyanolyan tömegű munkaerőt zsákmányolnak ki, a kizsákmányolás nagysága és foka mindkét esetben ugyanaz, a munkanapok egyenlők és egyenlően oszlanak meg szükséges és többletmunkára. Az év folyamán alkalmazott változó tőke összege ugyanakkora, = 5000 £, ugyanolyan tömegű munkát hoz mozgásba és a két egyenlő tőke által mozgásba hozott munkaerőből ugyanolyan tömegű értéktöbbletet, 5000 £-et présel ki. Mégis *A* és *B* értéktöbbletének évi rátája között 900 % különbség van.

Ez a jelenség persze azt a látszatot kelti, mintha az értéktöbblet rátája nemcsak a változó tőke által mozgásba hozott munkaerő tömegétől és kizsákmányolási fokától függene, hanem ezenkívül a forgalmi folyamatból fakadó, megmagyarázhatatlan befolyásoktól; s valóban így is értelmezték ezt a jelenséget, amely, ha nem is ebben a tiszta, hanem bonyolultabb és leplezettebb formájában (az évi profitráta formájában) a 20-as évek kezdetétől teljes zűrzavart idézett elő a ricardoi iskolában.

A jelenség furcsasága rögtön eltűnik, mihelyt az *A* és *B* tőkét nemcsak látszólag, hanem valóban pontosan ugyanolyan körülmények közé helyezzük. Ugyanolyan körülmények csak akkor következnek be, ha a *B* változó tőkét ugyanabban az időszakban, mint az *A* tőkét, teljes terjedelmében munkaerő fizetésére fordítják.

Az 5000 £ *B* tőkét akkor 5 hét alatt adják ki, s a heti 1000 £ egy évre 50 000 £ kiadást jelent. Az értéktöbblet akkor előfeltételezésünk szerint ugyancsak = 50 000 £. A megtérült tőke = 50 000 £, osztva az előlegezett tőkével = 5000 £, adja a megtérülések számát = 10. Az értéktöbblet rátája =

$= \frac{5000\ m}{5000\ v} = 100\%$, szorozva a megtérülések számával = 10, adja az értéktöbblet évi rátáját, $= \frac{50\,000\ m}{5000\ v} = \frac{10}{1} = 1000\%$. Most tehát az értéktöbblet évi rátája *A* és *B* számára egyenlő, nevezetesen 1000%, de az értéktöbblet tömege *B* számára 50 000 £, *A* számára 5000 £; a termelt értéktöbblet tömegei most úgy aránylanak egymáshoz, mint az előlegezett *B* és *A* tőkeértékek, tudniillik mint 5000 : 500 = 10 : 1. De ezért *B* tőke tízszer annyi munkaerőt hozott is ugyanazon idő alatt mozgásba, mint *A* tőke.

Csak a munkafolyamatban valóban alkalmazott tőke hozza létre az értéktöbbletet, s csak erre érvényes valamennyi, az értéktöbbletről kifejtett törvény, tehát az a törvény is, hogy ha a ráta adott, az értéktöbblet tömegét a változó tőke viszonylagos nagysága határozza meg.*

Magát a munkafolyamatot az idő méri. Ha a munkanap hossza adott (mint itt, ahol *A* és *B* tőke összes körülményeit egyenlővé tesszük, hogy az értéktöbblet évi rátájában való különbséget megvilágítsuk), a munkahét meghatározott számú munkanapból áll. Vagy azt is megtehetjük, hogy valamely *munkaperiódust, például itt ötheteset, egyetlen munkanapnak, például 300* órásnak tekintjük, ha a munkanap = 10 óra és a hét = 6 munkanap. De ezt a számot még meg kell szoroznunk azoknak a munkásoknak a számával, akiket mindennap egyidejűleg ugyanabban a munkafolyamatban együtt alkalmaznak. Ha például ez a szám 10 lenne, akkor a heti összeg = 60 × 10 = = 600 óra, és egy öthetes munkaperiódus = 600 × 5 = 3000 óra. Egyenlő nagyságú értéktöbbletráta és a munkanap egyenlő hossza mellett tehát akkor alkalmaznak egyenlő nagyságú változó tőkéket, ha egyenlő tömegű munkaerőt (ugyanolyan árú munkaerő, szorozva ugyanazon létszámmal) hoznak működésbe ugyanakkora időtartamra.

Térjünk most vissza eredeti példáinkhoz. Az *A* és *B* esetben is egyenlő nagyságú változó tőkét, heti 100 £-et alkalmaznak az év minden hetében. Ezért az alkalmazott, a munkafolyamatban valóban funkcionáló változó tőkék egyenlők, de az előlegezett változó tőkék semmiképpen nem. Az *A* esetben minden 5 hétre 500 £-et előlegeznek, ebből minden héten 100 £-et alkalmaznak. A *B* esetben az első öthetes periódusra 5000 £-et kell előlegezni, ebből azonban hetenként csak 100 £-et, ennélfogva 5 hét alatt csak 500 £-et alkalmaznak, ami $^1/_{10}$-e az előlegezett tőkének. A második öthetes periódusban 4500 £-et kell előlegezni, de csak 500 £-et alkalmaznak és így tovább. A meghatározott időperiódusra előlegezett változó tőke csak olyan mértékben változik át alkalmazott, tehát valóban funkcionáló és ható változó tőkévé, ahogyan valóban belép ezen időperiódusnak a munkafolyamat által kitöl-

tött szakaszaiba, tehát valóban funkcionál a munkafolyamatban. A közbeeső időben, amelyben egy részét csak azért előlegezik, hogy majd egy későbbi időszakaszban alkalmazzák, ez a rész a munkafolyamat szempontjából olyan, mintha nem is volna, s ezért nincsen befolyással sem az érték-, sem az értéktöbbletképződésre. Vegyük például az 500 £-nyi *A* tőkét. Ezt 5 hétre előlegezik, de minden héten egymás után csak 100 £ kerül belőle a munkafolyamatba. Az első héten $^1/_5$-ét alkalmazzák; $^4/_5$-e előlegezve van, anélkül, hogy alkalmaznák, bár a 4 következő hét munkafolyamatai számára készenlétben kell tartani, tehát előlegezni kell.

Azok a körülmények, amelyek az előlegezett és az alkalmazott változó tőke közötti viszonyt különbözővé teszik, az értéktöbblet termelésére – ha az értéktöbbletráta adott – csak annyiban és csak azáltal hatnak, hogy eltérővé teszik annak a változó tőkének a mennyiségét, amely egy meghatározott időperiódus, például 1 hét, 5 hét stb. alatt valóban alkalmazható. Az előlegezett változó tőke csak annyiban és az alatt az idő alatt funkcionál változó tőkeként, amennyiben és amikor valóban alkalmazzák; amíg nem alkalmazzák, hanem csak készletként előlegezik, addig nem. Mindazok a körülmények azonban, amelyek különbözővé teszik az előlegezett és az alkalmazott változó tőke arányát, a megtérülési periódusok különbségében összegeződnek (ezt a különbséget a munkaperiódus, vagy a forgalmi periódus, vagy mindkettő különbsége határozza meg). Az értéktöbblet termelésének az a törvénye, hogy egyenlő értéktöbbletráta mellett egyenlő tömegű funkcionáló változó tőkék egyenlő tömegű értéktöbbletet hoznak létre. Ha tehát az *A* és *B* tőkék egyenlő időszakaszokban egyenlő értéktöbbletráta mellett egyenlő tömegű változó tőkét alkalmaznak, akkor ugyanazon időközökben egyenlő tömegű értéktöbbletet kell létrehozniok, bármennyire különböző ennek a meghatározott időközben alkalmazott változó tőkének az aránya az ugyanazon időközben előlegezett változó tőkéhez, bármennyire különböző is ezért a létrehozott értéktöbblettömegek aránya nem az alkalmazott, hanem az egyáltalában előlegezett változó tőkéhez. Ennek az aránynak a különbözősége nem mond ellent az értéktöbblettermelés általunk kifejtett törvényeinek, ellenkezőleg, igazolása és elengedhetetlen következménye e törvényeknek.

Vegyük szemügyre a *B* tőke első öthetes termelési szakaszát. Az 5. hét végén 500 £-et alkalmaztak és fogyasztottak el. Az értéktermék = 1000 £, tehát $\frac{500\ m}{500\ v} = 100\%$. Ugyanúgy mint az *A* tőkénél. Hogy *A* tőkénél az értéktöbblet az előlegezett tőkével együtt realizálódott, *B* tőkénél pedig nem, ez itt még nem érdekel bennünket, ahol még csak az értéktöbblet termelésé-

ről és az értéktöbbletnek a termelése folyamán előlegezett változó tőkéhez való arányáról van szó. Ha viszont a *B* tőkénél nem azt számítjuk ki, hogyan aránylik az értéktöbblet az előlegezett 5000 £ tőkének az értéktöbblet termelése folyamán alkalmazott és ezért elfogyasztott részéhez, hanem azt, hogy mi az aránya magához az előlegezett össztőkéhez, akkor az eredmény $\frac{500\ m}{5000\ v} = \frac{1}{10} = 10\%$. Tehát *B* tőkénél 10%, *A* tőkénél pedig 100%, azaz tízszer annyi. Ha valaki most azt mondaná: ez a különbség az értéktöbblet rátájában egyenlő nagyságú tőkéknél, amelyek egyenlő mennyiségű munkát hoztak mozgásba, mégpedig olyan munkát, amely egyenlő arányban oszlik megfizetett és meg nem fizetett munkára, ellentmond az értéktöbblettermelés törvényeinek – a felelet egyszerű lenne és a tényleges viszonyokra vetett első pillantásból adódnék: Az *A*-nál az értéktöbblet valóságos rátáját fejezik ki, vagyis az 500 £ változó tőke által 5 hét alatt termelt értéktöbblet arányát ehhez az 500 £ változó tőkéhez. A *B*-nél viszont olyan módon számolnak, amelynek semmi köze sem az értéktöbblet termeléséhez, sem az értéktöbbletráta ennek megfelelő meghatározásához. Az 500 £ változó tőkével termelt 500 £ értéktöbbletet ugyanis nem a termelése folyamán előlegezett 500 £ változó tőkére vonatkoztatva számítják ki, hanem egy 5000 £-nyi tőkére, amelyből $^9/_{10}$, vagyis 4500 £ semmi szerepet nem játszik a szóbanforgó 500 £ értéktöbblet termelésében, hanem csak fokozatosan a következő 45 hét folyamán kell funkcionálnia, tehát az első 5 hét termelése szempontjából nem is létezik, márpedig itt csak erről az időről van szó. Ebben az esetben tehát *A* és *B* értéktöbbletrátájának különbsége nem okoz problémát.

Hasonlítsuk most össze a *B* és *A* tőkék évi értéktöbbletrátáit. *B* tőkénél ez $\frac{5000\ m}{5000\ v} = 100\%$; *A* tőkénél $\frac{5000\ m}{500\ v} = 1000\%$. De az értéktöbbletráták aránya ugyanaz, mint azelőtt. Akkor $\frac{B \text{ tőke értéktöbbletrátája}}{A \text{ tőke értéktöbbletrátája}} = \frac{10\%}{100\%}$ volt, most pedig: $\frac{B \text{ tőke évi értéktöbbletrátája}}{A \text{ tőke évi értéktöbbletrátája}} = \frac{100\%}{1000\%}$, de $\frac{10\%}{100\%} = \frac{100\%}{1000\%}$, tehát ugyanaz az arány, mint fentebb.

De most a probléma megfordult. A *B* tőke évi rátája: $\frac{5000\ m}{5000\ v} = 100\%$, nem mutat semmi eltérést – még az eltérés látszatát sem – az értéktöbblettermelés és az ennek megfelelő értéktöbbletráta általunk ismert törvényeitől. Az év folyamán 5000_v-t előlegeztek és termelő módon elfogyasztottak, s ez 5000_m-et termelt. Az értéktöbblet rátája tehát a fenti tört $\frac{5000\ m}{5000\ v} = 100\%$. Az évi ráta megegyezik az értéktöbblet valóságos rátájával. Itt tehát, szem-

ben az előző esettel, nem a *B*, hanem az *A* tőke mutatja azt a rendellenességet, amelyet meg kell magyaráznunk.

Az értéktöbblet rátája itt $\frac{5000\ m}{500\ v} = 1000\%$. De ha az első esetben az 500_m-et, az 5 hét termékét 5000 £ előlegezett tőkére számítottuk, amelynek $^9/_{10}$-ét nem használták fel ennek az értéktöbbletnek a termelésében, most az 5000_m-et 500_v-re, vagyis az 5000_m termelésében valóban felhasznált változó tőkének csak $^1/_{10}$-ére számítjuk; mert az 5000_m az 50 hét folyamán termelő módon elfogyasztott 5000 £ változó tőke terméke, nem pedig az egyetlen öthetes periódus folyamán elhasznált 500 £ tőkéé. Az első esetben az 5 hét folyamán termelt értéktöbbletet olyan tőkére számítottuk, amelyet 50 hétre előlegeztek, amely tehát tízszerte nagyobb az 5 hét alatt elhasznált tőkénél. Most az 50 hét folyamán termelt értéktöbbletet számítjuk arra a tőkére, amelyet 5 hétre előlegeztek, amely tehát tízszerte kisebb az 50 hét alatt elhasznált tőkénél.

Az 500 £ *A* tőkét sohasem előlegezik 5 hétnél tovább. Ennek az időnek a végén visszaáramlik, s ugyanezt a folyamatot az év során tízszeri megtérülés révén tízszer megújíthatja. Ebből két dolog következik.

Először: Az *A* példában előlegezett tőke csak ötször nagyobb a heti termelési folyamatban állandóan alkalmazott tőkerésznél. *B* tőke viszont, amely csak 50 hétben egyszer térül meg, tehát 50 hétre is kell előlegezni, 50-szer nagyobb, mint az a része, amelyet hetenként állandóan alkalmazni lehet. A megtérülés ezért módosítja a termelési folyamatra az év során előlegezett és a meghatározott termelési periódusra, például egy hétre állandóan alkalmazható tőke közötti arányt. S ezzel megkaptuk az első esetet, ahol az 5 heti értéktöbbletet nem az 5 hét folyamán alkalmazott tőkére számítják, hanem az 50 hét folyamán alkalmazott, tízszer nagyobb tőkére.

Másodszor: Az *A* tőke 5 hetes megtérülési periódusa az évnek csak $^1/_{10}$-e, ennélfogva az év 10 ilyen megtérülési periódust foglal magában, amelyekben az 500 £ *A* tőkét mindig újra alkalmazzák. Az alkalmazott tőke itt egyenlő az 5 hétre előlegezett tőkének és az évi megtérülési periódusok számának a szorzatával. Az év során alkalmazott tőke = $500 \times 10 = 5000$ £. Az év során előlegezett tőke = $\frac{5000}{10} = 500$ £. Valóban, noha az 500 £-et mindig újra alkalmazzák, sohasem előlegeznek többet öthetenként ugyanannál az 500 £-nél. Igaz, hogy másrészt a *B* tőkénél 5 hét alatt csak 500 £-et alkalmaznak és előlegeznek erre az 5 hétre. Minthogy azonban a megtérülési periódus itt = 50 hét, ezért az év folyamán alkalmazott tőke nem az 5–5 hétre, hanem

az 50 hétre előlegezett tőkével egyenlő. Az értéktöbblet évente termelt tömege azonban, ha az értéktöbbletráta adott, az év folyamán alkalmazott tőkéhez igazodik, nem pedig az év folyamán előlegezett tőkéhez. Tehát az egyszer megtérülő 5000 £ tőke számára nem nagyobb, mint a tízszer megtérülő 500 £ tőke számára, és csak azért ekkora, mert az évente egyszer megtérülő tőke maga tízszer akkora, mint az évente tízszer megtérülő.

Az év során megtérült változó tőke – tehát az évi terméknek vagy akár az évi kiadásnak az a hányada, amely ezzel a résszel egyenlő – nem más, mint az év folyamán valóban alkalmazott, termelő módon elfogyasztott változó tőke. Ebből következik, hogy ha az évente megtérült A változó tőke és az évente megtérült B változó tőke nagysága egyenlő, és egyenlő értékesítési feltételek mellett kerülnek alkalmazásra, tehát az értéktöbbletráta mindkettőjüknél ugyanaz, akkor a kettőjük által évente termelt értéktöbblet tömegének is ugyanannyinak kell lennie; tehát – minthogy az alkalmazott tőkék tömege ugyanaz – ugyanaz az értéktöbblet egy évre számított rátája is, amennyiben ezt a következő képlettel fejezzük ki: $\frac{\text{évente termelt értéktöbblet tömege}}{\text{évente megtérült változó tőke}}$.

Vagy általánosan kifejezve: Bármekkora a megtérült változó tőkék viszonylagos nagysága, az év folyamán termelt értéktöbbletük rátáját az határozza meg, hogy az illető tőkék átlagos periódusokban (például heti, vagy akár napi átlagban) milyen értéktöbbletrátával dolgoztak.

Csakis ez a következtetés felel meg az értéktöbblet termelése és az értéktöbbletráta meghatározása törvényeinek.

Nézzük most tovább, mit fejez ki ez a viszony: $\frac{\text{évente megtérült tőke}}{\text{előlegezett tőke}}$ (miközben, mint már említettük, csak a változó tőkét vesszük figyelembe). Az osztás elvégzése megadja az egy év alatt előlegezett tőke megtérüléseinek a számát.

A tőkénél: $\frac{5000 \text{ £ évente megtérült tőke}}{500 \text{ £ előlegezett tőke}}$;

B tőkénél: $\frac{5000 \text{ £ évente megtérült tőke}}{5000 \text{ £ előlegezett tőke}}$.

Mindkét arányban a számláló az előlegezett tőke és a megtérülési *szám* szorzatát fejezi ki: A-nál 500×10, B-nél 5000×1. Vagypedig az előlegezett tőke és az egy évre számított megtérülési *idő* reciprokjának szorzatát. A megtérülési idő A-nál $^1/_{10}$ év; a megtérülési idő reciprokja $^{10}/_1$ év, tehát $500 \times \frac{10}{1} = 5000$; B-nél $5000 \times \frac{1}{1} = 5000$. A nevező a megtérült tőke és a megtérülési *szám* reciprokjának szorzatát fejezi ki; A-nál $5000 \times \frac{1}{10}$, B-nél $5000 \times \frac{1}{1}$.

Az évente megtérült két változó tőke által mozgásba hozott munkatömegek (a megfizetett és meg nem fizetett munka összege) itt egyenlők, mert maguk a megtérült tőkék egyenlők és értékesítési rátájuk szintén egyenlő.

Az évente megtérült változó tőke aránya az előlegezett változó tőkéhez megmutatja 1. azt, hogy milyen arányban áll az előlegezendő tőke az egy meghatározott munkaperiódusban alkalmazott változó tőkével. Ha a megtérülési szám = 10, mint *A*-nál, s az évet 50 hetesnek vesszük, akkor a megtérülési idő = 5 hét. Erre az 5 hétre kell változó tőkét előlegezni, s az 5 hétre előlegezett tőkének ötször akkorának kell lennie, mint az egy hét alatt alkalmazott változó tőke. Vagyis csak az előlegezett tőke (itt 500 £) $^1/_5$-ét lehet egy hét folyamán alkalmazni. *B* tőkénél viszont, ahol a megtérülési szám = $= \frac{1}{1}$, a megtérülés ideje = 1 év = 50 hét. Az előlegezett tőke aránya a hetenként alkalmazott tőkéhez tehát 50 : 1. Ha *B* számára az arány ugyanaz volna, mint *A* számára, akkor *B*-nek 100 £ helyett 1000 £-et kellene hetenként befektetnie. – 2. Ebből következik, hogy *B* tízszer akkora tőkét (5000 £-et) alkalmazott, mint *A*, ahhoz, hogy ugyanolyan tömegű változó tőkét, tehát adott értéktöbbletráta mellett ugyanolyan tömegű munkát (megfizetett és meg nem fizetett munkát) is hozzon mozgásba, tehát az év során ugyanolyan tömegű értéktöbbletet is termeljen. Az értéktöbblet valóságos rátája csak a meghatározott időtartam alatt alkalmazott változó tőke arányát fejezi ki az ugyanazon időtartam alatt termelt értéktöbblethez; vagyis a meg nem fizetett munkának azt a tömegét, amelyet az ezen időtartam alatt alkalmazott változó tőke mozgásba hoz. Semmi köze sincs a változó tőke ama részéhez, amelyet ez alatt az idő alatt előlegeznek ugyan, de nem alkalmaznak, s ezért éppúgy nincs köze ahhoz sem, hogy a különböző tőkéknél milyen arány áll fenn a meghatározott időtartamra előlegezett és az ugyanazon időtartam alatt alkalmazott részük között, mely arányt a megtérülési periódus módosítja és eltérővé teszi.

Ellenkezőleg, a már kifejtettekből az következik, hogy az értéktöbblet évi rátája csak egyetlen esetben egyezik meg a munka kizsákmányolási fokát kifejező valóságos értéktöbbletrátával; ha ugyanis az előlegezett tőke évente csak egyszer térül meg, ezért az előlegezett tőke egyenlő az év folyamán megtérült tőkével, ezért az év folyamán termelt értéktöbblettömeg és az ennek termelése céljából az év folyamán alkalmazott tőke aránya egybeesik és azonos az év folyamán termelt értéktöbblettömeg és az év folyamán előlegezett tőke arányával.

$$\text{A. Az értéktöbblet évi rátája} = \frac{\text{az év folyamán termelt értéktöbblet tömege}}{\text{előlegezett változó tőke}}.$$

Az év folyamán termelt értéktöbblet tömege azonban egyenlő az értéktöbblet valóságos rátájának és az értéktöbblet termelésére alkalmazott változó tőkének a szorzatával. Az évi értéktöbblettömeg termelésére alkalmazott tőke egyenlő az előlegezett tőkének és e tőke megtérülései számának, amit n-nel jelölünk, a szorzatával. Az A képlet ezért átváltozik így:

B. Az értéktöbblet évi rátája =

$$= \frac{\text{az értéktöbblet valóságos rátája} \times \text{az előlegezett változó tőke} \times n}{\text{előlegezett változó tőke}}.$$

Például a B tőkénél $= \frac{100\% \times 5000 \times 1}{5000}$, vagyis 100%. Az értéktöbblet évi rátája csak akkor egyenlő az értéktöbblet valóságos rátájával, ha $n = 1$, azaz ha az előlegezett változó tőke évente csak egyszer térül meg, tehát ha egyenlő az év folyamán alkalmazott, vagyis megtérült tőkével.

Jelöljük az értéktöbblet évi rátáját M'-vel, az értéktöbblet valóságos rátáját m'-vel, az előlegezett változó tőkét v-vel, a megtérülési számot n-nel, akkor: $M' = \frac{m' v n}{v} = m'n$; tehát $M' = m'n$, és csak akkor $= m'$, ha $n = 1$, tehát $M' = m' \times 1 = m'$.

Az előbbiekből következik továbbá: az értéktöbblet évi rátája mindig $= m'n$, azaz egyenlő az egy megtérülési periódusban elfogyasztott változó tőke által ugyanebben a periódusban termelt értéktöbblet valóságos rátája, szorozva e változó tőke évi megtérüléseinek számával, vagy (ami ugyanaz) szorozva e változó tőke egy évre mint egységre számított megtérülési *idejének* reciprokjával. (Ha a változó tőke egy évben tízszer térül meg, akkor megtérülési ideje $= {}^1/_{10}$ év; reciprok megtérülési ideje tehát $= \frac{10}{1} = 10$.)

Továbbá következik: $M' = m'$, ha $n = 1$. M' nagyobb mint m', ha n nagyobb mint 1; azaz, ha az előlegezett tőke évente egynél többször térül meg, vagyis ha a megtérült tőke nagyobb az előlegezettnél.

Végül, M' kisebb mint m', ha n kisebb mint 1; azaz ha az év során megtérült tőke csak egy része az előlegezett tőkének, tehát a megtérülési periódus egy évnél tovább tart.

Időzzünk el egy pillanatig az utóbbi esetnél.

Előző példánk valamennyi előfeltételezését megtartjuk, de tegyük fel, hogy a megtérülési periódus 55 hétre hosszabbodott. A munkafolyamat hetenként 100 £ változó tőkét követel meg, tehát a megtérülési periódusra 5500 £-et, és hetenként 100_m-et termel; m' tehát, mint eddig, 100%. Az n megtérülési szám itt $= \frac{50}{55} = \frac{10}{11}$, mert a megtérülési idő $1 + {}^1/_{10}$ év (az évet 50 héttel számítva) $= \frac{11}{10}$ év.

$M' = \frac{100\% \times 5500 \times {}^{10}/_{11}}{5500} = 100 \times \frac{10}{11} = \frac{1000}{11} = 90\frac{10}{11}\%$, tehát kisebb mint 100%. Valóban, ha az értéktöbblet évi rátája 100% lenne, akkor az 5500_v-nek 1 év alatt 5500_m-et kellene termelnie, holott ehhez $\frac{11}{10}$ évre van szüksége. Az 5500_v az év folyamán csak 5000_m-et termel, tehát az értéktöbblet évi rátája $= \frac{5000\ m}{5500\ v} = \frac{10}{11} = 90\frac{10}{11}\%$.

Az értéktöbblet évi rátája, vagyis az év folyamán termelt értéktöbblet egybevetése az egyáltalában *előlegezett* változó tőkével (megkülönböztetve az év folyamán *megtérült* változó tőkétől), ezért nem pusztán szubjektív valami, hanem ezt a szembeállítást maga a tőke valóságos mozgása idézi elő. Az *A* tőke birtokosához az év végén visszaáramlott az általa előlegezett változó tőke, = 500 £, s ezenkívül 5000 £ értéktöbblet. Előlegezett tőkéjének nagyságát nem az a tőketömeg fejezi ki, amelyet az év folyamán alkalmazott, hanem az, amely hozzá periodikusan visszaáramlik. A szóbanforgó kérdés szempontjából mit sem tesz, hogy a tőke az év végén részint mint termelési készlet, részint mint áru- és pénztőke létezik-e, s hogy milyen arányban oszlik meg e különböző adagokra. A *B* tőke birtokosához visszaáramlott 5000 £, az általa előlegezett tőke, azonfelül 5000 £ értéktöbblet. A *C* tőke (az utoljára vizsgált 5500 £) birtokosa számára az év folyamán 5000 £ értéktöbbletet termeltek (5000 £ ráfordítás és 100%-os értéktöbbletráta), de előlegezett tőkéje mégsem áramlott vissza, s éppúgy a termelt értéktöbblet sem.

$M'=m'n$ azt fejezi ki, hogy az egy megtérülési periódusban az alkalmazott változó tőke számára érvényes értéktöbbletráta,

$$\frac{\text{az egy megtérülési periódusban létrehozott értéktöbblet tömege}}{\text{az egy megtérülési periódusban alkalmazott változó tőke}}$$

szorzandó az előlegezett változó tőke megtérülési periódusainak, vagyis újratermelési periódusainak a számával, azoknak a periódusoknak a számával, amelyekben körforgását megújítja.

Láttuk már az I. könyv 4. fejezetében (A pénz átváltozása tőkévé) és azután az I. könyv 21. fejezetében (Egyszerű újratermelés), hogy a tőkeértéket egyáltalában előlegezik, nem pedig elköltik, mert ez az érték, miután körforgásának különböző fázisain átment, ismét visszatér kiindulópontjához, mégpedig értéktöbblettel gyarapodva. Ez jellemzi mint előlegezett értéket. A kiindulópontjától a visszatérési pontjáig eltelt idő az az idő, amelyre előlegezve van. A tőkeérték teljes körforgása, amelyet az előlegezésétől visszaáramlásáig eltelt idővel mérünk, alkotja megtérülését, e megtérülés tartama pedig egy megtérülési periódust alkot. Ha ez a periódus le-

járt, tehát a körforgás befejeződött, akkor ugyanaz a tőkeérték újra kezdheti ugyanazt a körforgást, tehát újból értékesülhet is, értéktöbbletet hozhat létre. Ha a változó tőke, mint az *A* példában, évente tízszer térül meg, akkor az év folyamán ugyanazzal a tőkeelőleggel tízszer hozzák létre az egy megtérülési periódusnak megfelelő értéktöbblettömeget.

Világosan kell látnunk az előlegezés természetét a tőkés társadalom álláspontjáról.

A tőkét, amely évente tízszer térül meg, évente tízszer előlegezik. Minden új megtérülési periódusra újra előlegezik. Ugyanakkor azonban *A* tőkés az év folyamán sohasem előlegez többet, mint ugyanazt az 500 £ tőkeértéket és az általunk vizsgált termelési folyamat számára valójában soha nem rendelkezik többel, mint 500 £-gel. Mihelyt ez az 500 £ egy körforgást elvégzett, *A* ugyanazt a körforgást újra megkezdeti vele; hiszen a tőke, természeténél fogva, éppen azáltal őrzi meg tőkejellegét, hogy ismétlődő termelési folyamatokban állandóan tőkeként funkcionál. Soha nem is előlegezik itt öt hétnél hosszabb időre. Ha a megtérülés tovább tart, a tőke nem elegendő, ha megrövidül, egy része fölöslegessé válik. Nem tíz 500 £-es tőkét előlegeznek, hanem *egy* 500 £-es tőkét egymást követő időszakokban tízszer előlegeznek. Az értéktöbblet évi rátáját ezért nem egy tízszer előlegezett 500-as tőkére, vagyis nem 5000 £-re számítják, hanem egy egyszer előlegezett 500 £ tőkére; mint ahogy a tízszer forgó 1 tallér mindig csak egyetlen forgalomban levő tallért képvisel, noha 10 tallér funkcióját végzi el. De abban a kézben, amelyben egy-egy gazdacsere alkalmával tartózkodik, továbbra is ugyanazon 1 tallérnyi érték marad.

Ugyanígy az *A* tőke minden visszaáramlásánál, valamint év végi visszaáramlásánál is megmutatkozik, hogy birtokosa mindig csak ugyanazzal az 500 £ tőkeértékkel operál. Ezért mindig csak 500 £ áramlik is vissza hozzá. Előlegezett tőkéje ezért sohasem több, mint 500 £. Ezért az értéktöbblet évi rátáját kifejező tört nevezője az előlegezett 500 £ tőke. Az értéktöbblet évi rátájára fentebb az $M' = \frac{m' v n}{v} = m'n$ képletünk volt. Minthogy a valóságos értéktöbbletráta $m' = \frac{m}{v}$, vagyis egyenlő az értéktöbblet tömege osztva a változó tőkével, amely termelte, ezért $m'n$-be behelyettesíthetjük az m' értékét, tehát $\frac{m}{v}$-t, s akkor megkapjuk a másik képletet: $M' = \frac{mn}{v}$.

Az 500 £ tőke azonban tízszeri megtérülésével és ezért előlegezésének tízszeri megújításával egy tízszer akkora tőke, egy 5000 £-nyi tőke funkcióját tölti be, ugyanúgy, ahogy az év folyamán tízszer megforduló 500 tallérérme ugyanazt a funkciót végzi el, mint a csak egyszer megforduló 5000.

II. Az egyedi változó tőke megtérülése

„Bármilyen is a termelési folyamat társadalmi formája, a folyamatnak folytonosnak kell lennie, vagyis periodikusan újra meg újra ugyanazokon a stádiumokon kell áthaladnia... Ezért minden társadalmi termelési folyamat, folytonos összefüggésben és megújulásának szüntelen folyamában vizsgálva, egyúttal újratermelési folyamat is... Mint a tőkeérték periodikus növekménye, vagyis a folyamatot végző tőke periodikus gyümölcse, az értéktöbblet a tőkéből eredő *jövedelem* formáját ölti." (I. könyv, 21. fej. 588–589. [528–529.] old.)

Példánkban az *A* tőkének 10 öthetes megtérülési periódusa van; az első megtérülési periódusban 500 £ változó tőkét előlegeznek; azaz minden héten 100 £-et váltanak át munkaerőre, úgyhogy az első megtérülési periódus végén 500 £-et fordítottak munkaerőre. Ez az 500 £, amely eredetileg része volt az előlegezett össztőkének, már nem tőke többé. Kifizették munkabérre. A munkások viszont kifizetik létfenntartási eszközeik megvásárlására, tehát 500 £ értékű létfenntartási eszközt fogyasztanak el. Ekkora értékösszegű árutömeg tehát megsemmisült (az a pénz stb., amit a munkás esetleg félretesz, ugyancsak nem tőke). Ez az árutömeg a munkás számára nem-termelő módon került elfogyasztásra, azonkívül hogy munkaerejét, tehát a tőkés egyik nélkülözhetetlen szerszámát hatóképes állapotban tartja. – Másodszor azonban ez az 500 £ a tőkés számára átváltódott ugyanilyen értékű (illetve árú) munkaerőre. A munkaerőt a tőkés a munkafolyamatban termelő módon elfogyasztja. Az 5 hét végén 1000 £-nyi értéktermék van meg. Ennek a fele, 500 £ a munkaerő fizetésére fordított változó tőke újratermelt értéke. A másik fele, 500 £, újonnan termelt értéktöbblet. De az ötheti munkaerőt, amelyre átváltva a tőke egy része változó tőkévé változott, ugyancsak elköltötték, elfogyasztották, habár termelő módon. A tegnap tevékenykedett munka nem ugyanaz a munka, amely ma tevékenykedik. Értéke plusz az általa létrehozott értéktöbblet most úgy létezik, mint egy magától a munkaerőtől megkülönböztetett dolognak, a terméknek az értéke. Azáltal viszont, hogy a terméket pénzzé változtatják, a terméknek az az értékrésze, amely egyenlő az előlegezett változó tőke értékével, újra átváltható munkaerőre, s ennélfogva újra változó tőkeként funkcionálhat. Az a körülmény, hogy a nemcsak újratermelt, hanem pénzformába is visszaváltoztatott tőkeértékkel ugyanazokat a munkásokat, azaz a munkaerőnek ugyanazokat a hordozóit foglalkoztatják, közömbös. Előfordulhat, hogy a tőkés a második megtérülési periódusban új munkásokat alkalmaz a régiek helyett.

A 10 öthetes megtérülési periódusban tehát valóban egymás után 5000 £ tőkét, nem pedig 500 £ tőkét adnak ki munkabérre, s ezt a munkabért a munkások viszont létfenntartási eszközökre adják ki. Az ilymódon előlegezett 5000 £ tőkét elfogyasztották. Nem létezik többé. Másrészt nem 500, hanem 5000 £ értékű munkaerőt kebeleznek be egymás után a termelési folyamatba, s ez nemcsak saját értékét, = 5000 £, termeli újra, hanem ezen felül 5000 £ értéktöbbletet termel. A második megtérülési periódusban előlegezett 500 £ változó tőke nem azonos azzal az 500 £ tőkével, amelyet az első megtérülési periódusban előlegeztek. Azt elfogyasztották, munkabérre kiadták. De *pótolta* egy 500 £-nyi új változó tőke, amelyet az első megtérülési periódusban áruformában megtermeltek és pénzformába visszaváltoztattak. Ez az 500 £ új pénztőke tehát az első megtérülési periódusban újonnan termelt árutömeg pénzformája. Az a körülmény, hogy a tőkés kezében megint ugyanakkora 500 £ pénzösszeg van, vagyis, az értéktöbbletet nem tekintve, éppen akkora pénztőke, mint amennyit eredetileg előlegezett, eltakarja azt a körülményt, hogy újonnan termelt tőkével operál. (Ami az árutőke többi alkotórészeit illeti, amelyek az állandó tőkerészeket pótolják, ezeknek értékét nem újonnan termelték, hanem csak azt a formát változtatták meg, amelyben ez az érték létezik.) – Nézzük a harmadik megtérülési periódust. Itt nyilvánvaló, hogy a harmadszor előlegezett 500 £ nem régi, hanem újonnan termelt tőke, mert pénzformája a második megtérülési periódusban, nem pedig az elsőben termelt árutömegnek, vagyis ezen árutömeg ama részének, amelynek értéke egyenlő az előlegezett változó tőke értékével. Az első megtérülési periódusban termelt árutömeget eladták. Értékének az a része, amely egyenlő az előlegezett tőke változó értékrészével, átváltódott a második megtérülési periódus új munkaerejére és új árutömeget termelt, amelyet ismét eladtak és amelynek egyik értékrésze a harmadik megtérülési periódusban előlegezett 500 £ tőke.

És így tovább a tíz megtérülési perióduson át. Ezek során minden öt hétben újonnan termelt árutömegeket dobnak piacra (amelyeknek értéke, amennyiben változó tőkét pótol, szintén újonnan termelt, nemcsak ismét megjelenik, mint az állandó forgó tőkerész értéke), hogy mindig új munkaerőt kebelezzenek be a termelési folyamatba.

Az előlegezett 500 £ változó tőke tízszeri megtérülésével tehát nem azt érik el, hogy ezt az 500 £ tőkét tízszer fogyaszthatják el termelő módon, vagyis hogy az 5 hétre elegendő változó tőkét 50 héten át lehet alkalmazni. Ellenkezőleg, az 50 hét alatt 10×500 £ változó tőkét alkalmaznak, s az 500 £ tőke mindig csak 5 hétre elegendő és az 5 hét végén 500 £ újonnan

termelt tőkével kell pótolni. Ez mind *A*, mind *B* tőkénél így van. De itt kezdődik a különbség.

Az első öthetes időszakasz végén *B* és *A* egyaránt 500 £ változó tőkét előlegezett és adott ki. Ennek értékét *B* is és *A* is munkaerőre váltotta át és a termék e munkaerő által újonnan előállított értékének azzal a részével pótolta, amely egyenlő az előlegezett 500 £ változó tőke értékével. A munkaerő *B* és *A* számára egyaránt nemcsak a kiadott 500 £ változó tőke értékét pótolta ugyanilyen összegű új értékkel, hanem értéktöbbletet – mégpedig előfeltételezésünk szerint ugyanilyen nagyságú értéktöbbletet – tett hozzá.

De *B* esetében az értéktermék, amely az előlegezett változó tőkét pótolja és annak értékéhez értéktöbbletet tesz hozzá, nem abban a formában van meg, amelyben újra mint termelőtőke, illetve változó tőke funkcionálhatna. *A* számára ebben a formában van meg. És az év végéig *B* az első 5 hétben, majd 5 hetenként egymás után kiadott változó tőkét nem abban a formában birtokolja, amelyben újra mint termelőtőke, illetve változó tőke funkcionálhatna, noha pótolták újonnan termelt értékkel plusz értéktöbblettel. *Értéke* pótlódott ugyan új értékkel, tehát megújult, de érték*formája* (itt az abszolút értékforma, a pénzformája) nem újult meg.

A második 5 hetes időtartamra (és így egymás után minden 5 hétre az év folyamán) tehát éppúgy további 500 £-nek kell készletben lennie, mint az első időtartamra. Ha a hitelviszonyokat figyelmen kívül hagyjuk, az év elején 5000 £-nek kell tehát készletben, latens előlegezett pénztőkeként meglennie, noha valójában csak az év folyamán fokozatosan adják ki, váltják át munkaerőre.

A-nál viszont, mivel a körforgás, az előlegezett tőke megtérülése befejeződött, az értékpótlás már az első 5 hét elteltével abban a formában van, amelyben új munkaerőt hozhat 5 hétre mozgásba: eredeti pénzformájában.

A-nál és *B*-nél egyaránt a második 5 hetes periódusban új munkaerőt fogyasztanak el és e munkaerő fizetésére 500 £ új tőkét adnak ki. A munkásoknak az első 500 £-gel megfizetett létfenntartási eszközei elfogytak, mindenesetre értékük eltűnt a tőkés kezéből. A második 500 £-gel új munkaerőt vásárolnak, új létfenntartási eszközöket vonnak el a piacról. Egyszóval, új 500 £ tőkét adnak ki, nem a régit. De *A*-nál ez az új 500 £ tőke a régebben kiadott 500 £ újonnan termelt értékpótlásának a pénzformája. *B*-nél ez az értékpótlás olyan formában van, amelyben nem funkcionálhat változó tőkeként. Megvan, de nem változó tőke formájában. Ezért a termelési folyamat továbbfolytatásához a következő 5 hétre pótlólagos 500 £ tőkének kell az itt elkerülhetetlen pénzformában meglennie és előlegezve lennie. Ilymódon *A* és *B* az 50 hét folyamán ugyanannyi változó tőkét adnak ki, ugyan-

annyi munkaerőt fizetnek és használnak el. De *B*-nek a munkaerőt olyan előlegezett tőkével kell fizetnie, amely egyenlő összértékével, = 5000 £. *A* viszont egymás után fizeti az 5–5 hétre előlegezett 500 £ tőke öthetenként termelt értékpótlásának állandóan megújuló pénzformájával. Itt tehát sohasem előlegeznek nagyobb pénztőkét, mint 5 hétre szólót, azaz sohasem nagyobbat az első 5 hétre előlegezett 500 £-nél. Ez az 500 £ elegendő az egész évre. Világos ezért, hogy a munka egyenlő kizsákmányolási foka, az értéktöbblet egyenlő valóságos rátája mellett *A* és *B* évi értéktöbbletrátái szükségképpen fordítottan arányosak azoknak a változó pénztőkéknek a nagyságával, amelyeket előlegezni kellett ahhoz, hogy az év során ugyanolyan tömegű munkaerőt hozzanak mozgásba. $A : \frac{5000\ m}{500\ v} = 1000\,\%$, és $B : \frac{5000\ m}{5000\ v} = 100\,\%$. De $500_v : 5000_v = 1 : 10 = 100\,\% : 1000\,\%$.

A különbség a megtérülési periódusok, azaz ama periódusok különbözőségéből fakad, amelyekben az egy meghatározott időtartam alatt alkalmazott változó tőke értékpótlása újra mint tőke, tehát mint új tőke funkcionálhat. *B*-nél és *A*-nál az ugyanolyan periódusokban alkalmazott változó tőke ugyanolyan értékpótlása megy végbe. Ugyanazon periódusok alatt ez az érték ugyanolyan értéktöbblettel is gyarapszik. *B*-nél azonban minden 5 hétben megvan ugyan az 500 £ értékpótlás plusz az 500 £ értéktöbblet, de ez az értékpótlás még nem új tőke, mert nincs pénzformában. *A*-nál a régi tőkeértéket nemcsak újjal pótolták, hanem pénzformájába is visszaállították, ennélfogva úgy pótolták, mint új funkcióképes tőkét.

Az értékpótlás korábbi vagy későbbi átváltoztatása pénzzé és ennélfogva azzá a formává, amelyben a változó tőkét előlegezik, nyilvánvalóan teljesen közömbös körülmény magának az értéktöbblet termelésének szempontjából. Ez utóbbi az alkalmazott változó tőke nagyságától és a munka kizsákmányolási fokától függ. De ama körülmény módosítja annak a pénztőkének a nagyságát, amelyet előlegezni kell ahhoz, hogy az év során egy meghatározott mennyiségű munkaerőt mozgásba hozzanak, s ezért meghatározza az értéktöbblet évi rátáját.

III. A változó tőke megtérülése társadalmi szempontból tekintve

Nézzük a dolgot egy pillanatra társadalmi szempontból. Tegyük fel, hogy egy munkás heti 1 £-be kerül, s a munkanap = 10 óra. *A*-nál és *B*-nél az év folyamán egyaránt 100 munkást foglalkoztatnak (heti 100 £ 100 munkás számára 5 hétre 500 £, 50 hétre pedig 5000 £) s ezek heti 6 nap alatt egyenként 60 munkaórát dolgoznak. Tehát 100 munkás hetenként 6000

munkaórát és 50 hét alatt 300 000 munkaórát dolgozik. Ezt a munkaerőt mind *A*, mind *B* lefoglalja, tehát a társadalom nem fordíthatja semmi másra. Ennyiben tehát a dolog társadalmi szempontból ugyanaz *A*-nál és *B*-nél. Továbbá *A*-nál és *B*-nél a 100–100 munkás egyaránt évi 5000 £ munkabért kap (a 200 munkás tehát összesen 10 000 £-et) és ezért az összegért létfenntartási eszközöket von el a társadalomtól. Ennyiben társadalmi szempontból a dolog *A*-nál és *B*-nél megint csak ugyanaz. Minthogy a munkásokat mindkét esetben hetenként fizetik, a társadalomtól is hetenként vonnak el létfenntartási eszközöket és ezek pénzegyenértékét mindkét esetben ugyancsak hetenként dobják forgalomba. De itt kezdődik a különbség.

Először. Az *A* munkása által forgalomba dobott pénz nemcsak, mint a *B* munkásánál, munkaereje értékének pénzformája (valójában fizetési eszköz már teljesített munkáért); hanem már a vállalkozás megindulása utáni második megtérülési periódustól kezdve *a munkás saját értéktermékének* (= a munkaerő ára plusz az értéktöbblet) pénzformája, amely értékterméket az első megtérülési periódusban termelte, s amellyel munkáját a második megtérülési periódusban kifizetik. *B*-nél nem ez az eset. A munkást illetően itt a pénz fizetési eszköz ugyan általa már teljesített munkáért, de ezt a teljesített munkát nem a saját arannyá változtatott értéktermékével (a saját maga által termelt érték pénzformájával) fizetik. Ez csak a második évtől kezdve következhet be, amikor a *B* munkását a maga arannyá változtatott előző évi értéktermékével fizetik ki.

Minél rövidebb a tőke megtérülési periódusa – ennélfogva minél rövidebb időközökben ismétlődnek újratermelési határidői az éven belül –, annál gyorsabban változik át a tőkés tőkéjének eredetileg pénzformában előlegezett változó része a munkás által e változó tőke pótlására létrehozott értéktermék (amely ezenkívül értéktöbbletet is foglal magában) pénzformájává; annál rövidebb tehát az az idő, amelyre a tőkésnek saját alapjából kell pénzt előlegeznie, annál kisebb, a termelés adott terjedelméhez viszonyítva, az a tőke, amelyet egyáltalában előlegez; s aránylag annál nagyobb az értéktöbblettömeg, amelyet az értéktöbblet adott rátája mellett az év folyamán kiprésel, mert a tőkés annál gyakrabban vásárolhatja meg újra és újra a munkást és hozhatja mozgásba munkáját a saját értéktermékének pénzformájával.

Ha a termelés szintje adott, a megtérülési periódus megrövidülésével arányosan csökken az előlegezett változó pénztőke (mint egyáltalában a forgótőke) abszolút nagysága és nő az értéktöbblet évi rátája. Ha az előlegezett tőke nagysága adott, akkor a termelés szintje – ennélfogva adott értéktöbbletráta esetén az egy megtérülési periódusban létrehozott értéktöbblet abszolút tömege is – egyidejűleg nő az újratermelési periódusok megrövidü-

lése által előidézett évi értéktöbbletráta-emelkedéssel. Egyáltalában az eddigi vizsgálatból kitűnt, hogy a megtérülési periódus különböző hosszától függően igen különböző terjedelmű pénztőkét kell előlegezni ahhoz, hogy a munka egyazon kizsákmányolási foka mellett ugyanolyan tömegű termelő forgótőkét és ugyanolyan tömegű munkát hozzanak mozgásba.

Másodszor – s ez összefügg az első különbséggel – *B* munkása, akárcsak *A*-é, az általa megvásárolt létfenntartási eszközökért azzal a változó tőkével fizet, amely kezében forgalmi eszközzé változott át. A munkás nemcsak elvon például búzát a piacról, hanem pótolja is azt a pénzegyenértékkel. Minthogy azonban a pénz, amellyel *B* munkása a létfenntartási eszközeit megfizeti és a piacról elvonja, nem az általa az év során piacra dobott értéktermék pénzformája, mint *A* munkásánál, ezért létfenntartási eszközei eladójának pénzt ad ugyan, de nem ad árut – sem termelési eszközt, sem létfenntartási eszközt –, amelyet ez a kapott pénzen megvásárolhatna, ahogy ez *A* esetében történik. Ezért a piacról munkaerőt, e munkaerő számára létfenntartási eszközöket, a *B*-nél alkalmazott munkaeszközök formájában állótőkét, továbbá termelési anyagokat vonnak el, s pótlásukra pénzbeli egyenértéket dobnak a piacra; de nem dobnak piacra az év folyamán olyan terméket, amely a termelőtőke onnan elvont anyagi elemeit pótolná. Ha nem tőkés, hanem kommunista társadalomra gondolunk, akkor mindenekelőtt teljesen elesik a pénztőke, tehát eltűnik az az álöltözet is, amelybe ez az ügyleteket burkolja. A dolog egyszerűen arra redukálódik, hogy a társadalomnak előre számba kell vennie, mennyi munkát, termelési eszközt és létfenntartási eszközt fordíthat bármiféle kár nélkül olyan termelési ágakra, amelyek, mint például a vasútépítés, hosszabb ideig, egy évig vagy tovább nem szolgáltatnak sem termelési eszközöket vagy létfenntartási eszközöket, sem valamilyen hasznos hatást, de persze munkát, termelési eszközöket és létfenntartási eszközöket vonnak el az évi össztermeléstől. A tőkés társadalomban viszont, ahol a társadalmi értelem mindig csak post festum [utólag] jut érvényre, így folyton nagy zavarok állhatnak be és kell hogy beálljanak. Egyrészt nyomás keletkezik a pénzpiacra, míg megfordítva a pénzpiac kedvező helyzete a maga részéről tömegesen idézi elő az ilyen vállalkozásokat, tehát éppen azokat a körülményeket, amelyek később előidézik a nyomást a pénzpiacra. A pénzpiacra nyomás nehezedik, mert itt hosszú időn át állandóan nagyarányú pénztőkeelőlegezésre van szükség. Nem is beszélünk arról, hogy gyárosok és kereskedők a vállalatuk üzemeltetéséhez szükséges pénztőkét vasúti spekulációkba stb. dobják és pénzpiaci kölcsönökkel pótolják. – Másrészt nyomás keletkezik a társadalom rendelkezésre álló termelőtőkéjére. Minthogy a termelőtőke elemeit folyton elvonják a piacról és helyettük csak

pénzegyenértéket dobnak piacra, nő a fizetőképes kereslet, anélkül hogy saját maga a kínálat bármiféle elemét szolgáltatná. Ezért mind a létfenntartási eszközök, mind a termelési anyagok ára emelkedik. Ehhez még hozzájárul az, hogy ilyen időkben rendszeressé válik a szédelgés, nagyarányú tőkeátvitel megy végbe. Egy spekulánsokból, vállalkozókból, mérnökökből, ügyvédekből stb. álló banda meggazdagszik. Ezek erős fogyasztói keresletet támasztanak a piacon, miközben a munkabérek emelkednek. Az élelmiszereket illetően ez persze ösztönzően hat a mezőgazdaságra is. Minthogy azonban ezeket az élelmiszereket nem lehet hirtelen, még abban az évben megszaporítani, növekszik behozataluk, és általában az egzotikus élelmiszerek (kávé, cukor, bor stb.) és a luxuscikkek behozatala. Ezért az importüzlet e részében túlzott behozatalra és spekulációra kerül sor. Másrészt azokban az iparágakban, amelyekben a termelés gyorsan növelhető (tulajdonképpeni feldolgozó ipar, bányászat stb.), az árak emelkedése hirtelen bővítést idéz elő, amelyet hamarosan követ az összeomlás. Ugyanilyen hatás mutatkozik a munkapiacon avégett, hogy a rejtett viszonylagos túlnépesség, sőt a már foglalkoztatott munkások nagy tömegeit vonzzák az új termelési ágakba. Egyáltalában olyan nagyméretű vállalkozások, mint a vasutak, a munkapiacról meghatározott mennyiségű munkaerőt vonnak el, amely csak bizonyos ágakból jöhet, például a mezőgazdaságból stb., ahol kizárólag erős legények használhatók. Ez még akkor is tart, amikor az új vállalatok már stabil üzemággá váltak és ezért már kialakult az a vándorló munkásosztály, amelyre szükségük van. Például, ha a vasútépítés pillanatnyilag az átlagosnál nagyobb méretekben folyik. A munkás tartaléksereg egy része, amelynek nyomása a béreket alacsonyan tartotta, felszívódik. A bérek általában emelkednek, még a munkapiac eddig jó foglalkoztatottságú részein is. Ez addig tart, míg az elkerülhetetlen összeomlás a munkások tartalékseregét ismét szabaddá nem teszi, s a béreket ismét a minimumukra, illetve az alá nem szorítják.[32]

[32] A kéziratban itt a következő megjegyzés van beiktatva későbbi kifejtés céljából: „Ellentmondás a tőkés termelési módban: A munkások mint áruvásárlók fontosak a piac számára. De amikor mint árujuk – a munkaerő – eladói lépnek fel, a tőkés társadalomnak az a tendenciája, hogy ennek árát a minimumra korlátozza. – További ellentmondás: Azok az időszakok, amelyekben a tőkés termelés minden potenciáját megfeszíti, rendszerint a túltermelés időszakainak bizonyulnak; mert a termelési potenciákat sohasem lehet annyira felhasználni, hogy ezáltal ne csak több értéket termeljenek, hanem azt realizálhassák is; az áruk eladásának, az árutőke, tehát egyszersmind az értéktöbblet realizálásának azonban nem egyáltalában a társadalom fogyasztási szükségletei szabnak határt, hanem egy olyan társadalom fogyasztási szükségletei, amelyben a nagy többség mindig szegény és mindig szegénynek kell maradnia. De ez csak a következő szakaszba tartozik."

Amennyiben a megtérülési periódus nagyobb vagy kisebb hossza a tulajdonképpeni értelemben vett munkaperiódustól, vagyis attól a periódustól függ, amely a terméknek a piac számára való elkészítéséhez szükséges, annyiban a különböző tőkebefektetések mindenkor adott tárgyi termelési feltételein alapul, amelyek a mezőgazdaságban inkább a termelés természeti feltételeinek a jellegével bírnak, a feldolgozó iparban és a kitermelő ipar legnagyobb részében pedig magának a termelési folyamatnak a társadalmi fejlődésével változnak.

Amennyiben a munkaperiódus hossza a tételek nagyságától függ (attól, hogy a terméket mint árut rendszerint milyen mennyiségben dobják a piacra), annyiban ez szokás jellegű. De magának a szokásnak anyagi bázisa a termelés mérete, s ezért csak akkor véletlen, ha az egyes eseteket tekintjük.

Amennyiben végül a megtérülési periódus hossza a forgalmi periódus hosszától függ, annyiban, ez igaz, részben megszabják ugyan a piaci konjunktúra állandó változásai, az eladás könnyebb vagy nehezebb volta és az az ebből fakadó szükségesség, hogy a termék egy részét közelebbi vagy távolabbi piacokra dobják. Ha egyáltalán a kereslet terjedelmét figyelmen kívül hagyjuk, az árak mozgása itt főszerepet játszik, mert csökkenő árak esetén az eladást szándékosan korlátozzák, miközben a termelés tovább folyik; megfordítva van emelkedő árak esetén, amikor a termelés és az eladás lépést tart egymással, vagy előre is el lehet adni. Mégis a tulajdonképpeni anyagi bázisnak a termelési hely és az elhelyezési piac valóságos távolságát kell tekinteni.

Például angol pamutszövetet vagy fonalat adnak el Indiába. Tegyük fel, hogy az exportkereskedő fizet az angol pamutgyárosnak (az exportkereskedő ezt csak a pénzpiac kedvező állása esetén teszi szívesen. Ha azonban maga a gyáros hitelműveletekkel pótolja pénztőkéjét, akkor már baj van). Az exportőr később eladja pamutáruját az indiai piacon, s onnan visszakapja előlegezett tőkéjét. Amíg ez a visszaáramlás megtörténik, ugyanúgy áll a dolog, mint abban az esetben, amikor a munkaperiódus hossza új pénztőke előlegezését teszi szükségessé a termelési folyamat adott méretekben való folytatásához. Az a pénztőke, amellyel a gyáros a munkásait fizeti és úgyszintén forgótőkéjének többi elemeit megújítja, nem az általa termelt fonal pénzformája. Csak akkor lehet az, ha e fonal értéke pénzben vagy termékben Angliába visszaáramlott. Ez pótlólagos pénztőke, mint az előző esetben. A különbség csak annyi, hogy a gyáros helyett a kereskedő előlegezi, akinek viszont talán hitelműveletek közvetítették. Épp úgy, mielőtt ezt a pénzt piacra dobják, vagy vele egyidejűleg, nem dobnak pótlólagos terméket az angol piacra, amely ezzel a pénzzel megvásárolható volna és a termelő vagy az

egyéni fogyasztásba belekerülhetne. Ha ez az állapot tartósabb és nagyobb méretű, akkor szükségképpen ugyanolyan következményekkel jár, mint a munkaperiódus előbb tárgyalt meghosszabbodása.

Lehetséges mármost, hogy magában Indiában a fonalat megint hitelre adják el. Ezzel a hitellel Indiában terméket vásárolnak és ellentételként Angliába küldik, vagy megfelelő összegű váltókat küldenek vissza. Ha ez az állapot hosszabb ideig tart, az indiai pénzpiac nyomás alá kerül, s ennek visszahatása Angliában válságot idézhet elő. A válság viszont, még ha Indiába történő nemesfémkivitellel kapcsolódik is össze, ott újabb válságot idéz elő, mert angol üzletházak és ezek indiai leányvállalatai, amelyeknek az indiai bankok hiteleztek, csődbekerülnek. Így egyidejű válság keletkezik azon a piacon is, amelynek *hátrányára*, és azon is, amelynek *javára* alakul a kereskedelmi mérleg. Ez a jelenség még bonyolultabb is lehet. Anglia például ezüstrudakat küldött Indiába, de India angol hitelezői most behajtják ott követeléseiket és India rövidesen kénytelen lesz ezüstrúdjait Angliába visszaküldeni.

Lehetséges, hogy az Indiába irányuló export és az onnan származó import körülbelül kiegyenlítődik, noha az utóbbinak a terjedelmét (különleges körülmények, pl. gyapotdrágulás stb. kivételével) az előbbi határozza meg és ösztönzi. Előfordulhat, hogy az Anglia és India közötti kereskedelmi mérleg látszólag egyensúlyban van, vagy csak gyengén leng ki egyik vagy másik oldalra. Mihelyt azonban kitör a válság Angliában, kiderül, hogy eladatlan pamutáruk vannak raktáron Indiában (tehát nem változtak át árutőkéből pénztőkévé – túltermelés erről az oldalról), s hogy másrészt Angliában nemcsak eladatlan készletek hevernek indiai termékekből, hanem még az eladott és elfogyasztott készletek nagy részét sem fizették ki. Ezért az, ami pénzpiaci válságként jelenik meg, valójában magának a termelési és újratermelési folyamatnak a rendellenességeit fejezi ki.

Harmadszor: Ami magát az alkalmazott forgótőkét (változó és állandó forgótőkét) illeti, a megtérülési periódus hossza, amennyiben az a munkaperiódus hosszából ered, ezt a különbséget okozza: Évente többszöri megtérülés esetén lehetséges, hogy a változó vagy az állandó forgótőke egyik elemét e tőke saját terméke szolgáltatja, mint például a széntermelésben, konfekcióparban sitb. Más esetben ez nem lehetséges, legalább is nem egy éven belül.

Tizenhetedik fejezet

Az értéktöbblet forgalma

Láttuk eddig, hogy a megtérülési periódus különbözősége különbözőséget idéz elő az értéktöbblet évi rátájában még akkor is, ha az évente létrehozott értéktöbblet tömege változatlan.

De szükségképpen különbözőség mutatkozik továbbá az értéktöbblet tőkésítésében, a *felhalmozásban*, és ennyiben – az értéktöbblet változatlan rátája mellett – az év folyamán létrehozott értéktöbblet tömegében is.

Mindenekelőtt megjegyezzük, hogy az *A* tőke (az előző fejezet példájában) folyó periodikus jövedelmet hoz, tehát a vállalkozás első megtérülési periódusának kivételével saját fogyasztását az év folyamán értéktöbblettermeléséből fedezi, s nem kell azt saját alapjából előlegeznie. *B*-nél viszont ez utóbbi történik. *B* ugyanolyan időszakaszokban ugyanannyi értéktöbbletet termel ugyan, mint *A*, de ez az értéktöbblet nincs realizálva, s ezért sem egyéni, sem termelő módon nem fogyasztható el. Az egyéni fogyasztást illetően az értéktöbbletet anticipálják. Erre külön alapot kell előlegezni.

A termelőtőke egy része, amelyet nehéz besorolni, tudniillik az állótőke javításához és karbantartásához szükséges pótlólagos tőke, most szintén új megvilágításban jelentkezik.

A-nál ezt a tőkerészt – egészében vagy zömében – nem előlegèzik a termelés megkezdésekor. Nem szükséges, hogy rendelkezésre álljon, sőt az se, hogy meglegyen. Maga a vállalkozás szolgáltatja azáltal, hogy értéktöbbletet közvetlenül tőkévé változtatnak át, azaz közvetlenül tőkeként alkalmaznak. Az év folyamán periodikusan nemcsak létrehozott, hanem realizált értéktöbblet egy része fedezheti a javításhoz stb. szükséges kiadásokat. A vállalkozás eredeti méretekben történő folytatásához szükséges tőke egy részét így a vállalkozás során maga a vállalkozás hozza létre az értéktöbblet egy részének tőkésítésével. Ez a *B* tőkés számára lehetetlen. Nála a szóbanforgó tőkerésznek az eredetileg előlegezett tőke egy részét kell alkotnia. Ez a tőkerész a tőkés könyveiben mindkét esetben mint előlegezett tőke szerepel, ahogy az is, mert feltevésünk szerint része a vállalkozás adott méretekben

való folytatásához szükséges termelőtőkének. De hatalmas különbség, hogy milyen alapból előlegezik. *B*-nél valóban az eredetileg előlegezendő vagy diszponálható tőke része. *A*-nál viszont az értéktöbblet tőkeként alkalmazott része. Ez az utóbbi eset megmutatja, hogy nemcsak a felhalmozott tőke, hanem az eredetileg előlegezett tőkének egy része is lehet pusztán tőkésített értéktöbblet.

Mihelyt a hitel fejlődése közbelép, az eredetileg előlegezett tőke és a tőkésített értéktöbblet közötti viszony még bonyolultabbá válik. Például *A* annak a termelőtőkének egy részét, amellyel vállalkozását megkezdi vagy az év folyamán folytatja, *C* bankártól veszi kölcsön. Eleve nincs elég saját tőkéje a vállalkozás viteléhez: *C* bankár olyan összeget ad neki kölcsön, amely pusztán *D*, *E*, *F* stb. gyárosok nála letétbe helyezett értéktöbbletéből áll. *A* álláspontjáról ez még nem felhalmozott tőke. *D*, *E*, *F* stb. számára azonban *A* valójában csak ügynök, aki az általuk elsajátított értéktöbbletet tőkésíti.

Az I. könyv 22. fejezetében láttuk, hogy a felhalmozás, az értéktöbblet átváltoztatása tőkévé, reális tartalmát illetően nem más, mint bővített újratermelési folyamat, akár extenzív módon fejeződik ki ez a bővülés, abban az alakban, hogy új gyárakat tesznek hozzá a régiekhez, akár abban, hogy az üzem eddigi méreteit intenzív módon kibővítik.

A termelés méreteinek bővítése végbemehet kisebb adagokban, úgy, hogy az értéktöbblet egy részét tökéletesítésekre használják fel, amelyek vagy csak az alkalmazott munka termelőerejét fokozzák, vagy egyszersmind intenzívebb kizsákmányolását is lehetővé teszik. Vagy pedig ott, ahol a munkanap nincs törvényesen korlátozva, a termelés méreteinek bővítéséhez az is elegendő, ha pótlólagos forgótőkét fektetnek be (termelési anyagokra és munkabérre), anélkül hogy az állótőkét növelnék, melynek napi használati idejét így csak meghosszabbítják, miközben megtérülési periódusa megfelelően megrövidül. Vagy, kedvező piaci konjunktúra esetén, a tőkésített értéktöbblet lehetővé tehet spekulációkat a nyersanyaggal, olyan műveleteket, amelyekre az eredetileg előlegezett tőke nem lett volna elegendő stb.

Világos azonban, hogy ott, ahol a megtérülési periódusok nagyobb száma az értéktöbbletnek az év folyamán való gyakoribb realizálásával jár együtt, lesznek olyan periódusok, amelyekben sem a munkanapot meghosszabbítani, sem részlet-tökéletesítéseket bevezetni nem lehet; másrészt viszont az egész vállalkozás arányos méretekben való kiterjesztése részint a vállalkozás egész jellege, az épületek stb. miatt részint — mint a mezőgazdaságban — a megmunkált terület kiterjedése miatt, csak bizonyos tágabb vagy szűkebb korlátok között lehetséges, s emellett akkora pótlólagos tőkét igényel, amelyre csak az értéktöbblet többévi felhalmozásával lehet szert tenni.

A valóságos felhalmozással, vagyis az értéktöbbletnek termelőtőkévé való átváltoztatásával (és az ennek megfelelő bővített újratermeléssel) párhuzamosan tehát pénzfelhalmozás megy végbe, az értéktöbblet egy részét szedik össze mint latens pénztőkét, amelynek csak később, ha már bizonyos terjedelmet elért, kell pótlólagos aktív tőkeként funkcionálnia.

Így jelentkezik a dolog az egyes tőkés álláspontjáról. A tőkés termelés fejlődésével azonban egyúttal a hitelrendszer is kifejlődik. Azt a pénztőkét, amelyet a tőkés a saját vállalkozásában még nem tud felhasználni, mások használják fel, akiktől ezért kamatot kap. Tulajdonosa számára ez a tőke specifikus értelemben való pénztőkeként funkcionál, olyan tőkefajtaként, amely különbözik a termelőtőkétől. De más kezében levő tőkeként működik. Világos, hogy az értéktöbblet gyakoribb realizálásával és az értéktöbblettermelés növekvő méreteivel egyre nagyobb arányban dobnak új pénztőkét, illetve pénzt mint tőkét a pénzpiacra és innen egyre nagyobb arányban szívják fel újra, legalábbis nagyobbrészt, a termelés bővítéséhez.

A legegyszerűbb forma, amelyben ez a pótlólagos latens pénztőke jelentkezhet, a kincs formája. Lehetséges, hogy ez a kincs pótlólagos arany vagy ezüst, amelyet közvetlenül vagy közvetve a nemesfémeket termelő országokkal lebonyolított csere útján szereztek meg. S csak ilyen módon növekszik abszolúte a pénzkincs valamely országban. Másrészt lehetséges – és ez az esetek többsége –, hogy ez a kincs nem más, mint a belföldi forgalomból elvont pénz, amely egyes tőkések kezében a kincs formáját öltötte. Lehetséges továbbá, hogy ez a latens pénztőke pusztán értékjelekből áll – a hitelpénzt itt még figyelmen kívül hagyjuk – vagy a tőkéseknek más személyekkel szembeni puszta igényeiből (jogcímeiből), amelyek törvényes okmányokban vannak rögzítve. Mindezekben az esetekben, bármilyen e pótlólagos pénztőke létezési formája, amennyiben tőke in spe [reménybeli tőke], nem képvisel mást, mint tőkések pótlólagos és tartalékolt jogcímeit a társadalom jövőbeli, pótlólagos évi termelésére.

„A valóban felhalmozott gazdagság tömege, nagyságát tekintve ... annyira teljesen jelentéktelen az illető társadalom termelőerőihez viszonyítva, a civilizációnak bármely fokán áll ez a társadalom; vagy akár ugyanezen társadalom csupán néhány évi valóságos fogyasztásához viszonyítva is; annyira jelentéktelen, hogy a törvényhozók és a közgazdászok fő figyelmének a termelőerőkre és ezek jövőbeli szabad fejlődésére kellene irányulnia, nem pedig, mint eddig, a puszta felhalmozott gazdagságra, amely elkápráztatja a szemet. Az úgynevezett felhalmozott gazdagság túlnyomó része csak névleges, s nem valóságos tárgyakból, hajókból, házakból, pamutárukból, talajjavításokból áll, hanem puszta jogcímekből, a társadalom jövőbeli évi

termelőerőire szóló igényekből, olyan jogcímekből, amelyeket a bizonytalanságtól való menekvés eszközei vagy intézményei hoznak létre és örökítenek meg... Az ilyen cikkek (felhalmozott fizikai dolgok, vagyis valóságos gazdagság) annak puszta eszközeként való felhasználásától, hogy birtokosaik elsajátíthassák azt a gazdagságot, amelyet a társadalom jövőbeli termelőerői majd létre fognak hozni – ettől a felhasználástól az elosztás természeti törvényei, erőszak alkalmazása nélkül, fokozatosan megfosztanák ezeket az embereket; szövetkezeti munka (co-operative labour) támogatásával ez a megfosztás néhány év alatt megtörténne." (*William Thompson*: „Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth", London 1850, 453. old. – Ez a könyv először 1824-ben jelent meg.)

„Kevesen gondolkodnak el azon, sőt a legtöbben nem is sejtik, hogy a társadalom valóságos felhalmozása, akár tömegét, akár hatóerejét tekintve, milyen elenyészően kicsi az emberi termelőerőkhöz, sőt egyetlen nemzedék néhány évi rendes fogyasztásához viszonyítva. Az ok nyilvánvaló, de a hatás igen káros. Az évente elfogyasztott gazdagság eltűnik a felhasználással, csak egy pillanatig van szem előtt, s csak addig tesz benyomást, amíg élvezik, vagyis elhasználják. De a gazdagság csak lassan elfogyasztható része, bútorok, gépek, épületek, gyermekkorunktól öregségünkig szemünk előtt vannak, az emberi erőfeszítés maradandó emlékművei. A társadalmi gazdagság e rögzített, tartós, csak lassan elfogyasztott részének – a földnek és a nyersanyagoknak, amelyeket az emberek megmunkálnak, a szerszámoknak, amelyekkel dolgoznak, a házaknak, amelyek fedelet nyújtanak a munka idejére – a birtoklása révén e tárgyak tulajdonosai saját előnyükre uralkodnak a társadalom valamennyi valóban termelő munkásának évi termelőerői fölött, bármilyen jelentéktelenek is ezek a tárgyak e munka folyton megújuló termékeihez viszonyítva. Britannia és Írország lakossága 20 millió; a férfiak, asszonyok és gyerekek egy főre jutó átlagos fogyasztása valószínűleg mintegy 20 £, az évente elfogyasztott munkatermék tehát összesen mintegy 400 millió £ gazdagság. Ezen országok felhalmozott tőkéjének teljes összege becslés szerint nem haladja meg az 1200 milliót, vagyis az évi munkatermék háromszorosát; egyenlően elosztva ez fejenként 60 £ tőke. Itt inkább az arányok a fontosak, mint e becslések többé vagy kevésbé pontos abszolút összege. Ennek az össztőkének a kamata elegendő volna arra, hogy az egész lakosságot évente körülbelül két hónapig eltartsa jelenlegi életszínvonalán, s maga az egész felhalmozott tőke (ha vevőt lehetne rá találni) három teljes évig tartaná el munka nélkül a lakosságot! Ennek az időnek a végén házak, ruhák, illetve táplálék nélkül el kellene pusztulniok, vagy rabszolgáivá kellene válniok azoknak, akik e három éven át eltartották őket. Ahogyan három év

aránylik *egy* egészséges nemzedék élettartamához, mondjuk 40 évhez, úgy aránylik a valóságos gazdagság nagysága és jelentősége, akár a leggazdagabb ország felhalmozott tőkéje egyetlen nemzedék termelőerőihez; nem ahhoz, amit termelni tudnának egyenlő biztonság értelmes rendelkezései esetén, és különösen szövetkezett munka segítségével, hanem ahhoz, amit valóban, abszolúte termelnek a bizonytalanságból való menekvés hiányos és csüggesztő eszközei mellett!... És hogy a meglevő tőke e látszólag hatalmas tömegét, vagy inkább az ennek segítségével megszerzett parancsnoklást és monopóliumot az évi munka termékei fölött a kikényszerített megosztás jelenlegi állapotában megtartsák és megörökítsék, ezért akarják megörökíteni az egész borzalmas gépezetet, a bizonytalanság vétkeit, bűneit és szenvedéseit. Semmit sem lehet felhalmozni, amíg nem elégítik ki előbb a feltétlen szükségleteket, s az emberi hajlamok nagy áramlata az élvezet felé tart; ezért van az, hogy a társadalom valóságos gazdagsága minden adott pillanatban viszonylag jelentéktelen. A termelés és fogyasztás örök körforgása ez. Az évi termelés és fogyasztás e roppant tömegében a maroknyi valóságos felhalmozásnak aligha éreznék hiányát; és mégis a fő figyelmet nem a termelőerőnek erre a tömegére, hanem a maroknyi felhalmozásra fordították. De ezt a maroknyit néhány ember lefoglalta és eszközzé változtatta arra, hogy a nagy tömeg munkájának évente folyton visszatérő termékeit elsajátítsa. Ezért döntő fontosságú az ilyen eszköz e kevesek számára... A nemzet évi termékének körülbelül egyharmadát most közteher címén elvonják a termelőktől, és nem termelő módon fogyasztják el olyan emberek, akik nem adnak érte semmi egyenértéket, azaz semmi olyat, ami a termelők számára az... A sokaság szemét elkápráztatják a felhalmozott tömegek, különösen, ha kevesek kezében koncentrálódnak. De az évente termelt tömegek, akárcsak egy hatalmas folyam örökös és megszámlálhatatlan hullámai, tova hömpölyögnek és elvesznek a fogyasztás óceánjában, amelyről meg szoktak feledkezni. És mégis ez az örökös fogyasztás feltétele nemcsak az összes élvezeteknek, hanem az egész emberi nem létezésének is. Mindenekelőtt ennek az évi terméknek a mennyiségét és elosztását kellene mérlegelés tárgyává tenni. A valóságos felhalmozás teljesen másodlagos jelentőségű, s ez a jelentősége is szinte kizárólag abból fakad, hogy befolyása van az évi termék elosztására... A valóságos felhalmozást és elosztást itt" (Thompson művében) „mindig a termelőerő szempontjából és annak alárendelve vizsgáljuk. Szinte valamennyi többi rendszerben a termelőerőt a felhalmozásnak és a fennálló elosztási mód örökössé tételének szempontjából és annak alárendelve vizsgálták. E fennálló elosztási mód fenntartásához viszonyítva az egész emberi nem mindig visszatérő nyomorúságát vagy

jólétét egy pillantásra sem tartják érdemesnek. Az erőszak, a csalás és a véletlen eredményeit örökössé tenni – ezt biztonságnak nevezték; s e hazug biztonság fenntartásának könyörtelenül feláldozták az emberi nem összes termelőerőit." (i. m. 440–443. old.)

Az újratermelésnek csak két normális esete lehetséges, ha eltekintünk azoktól a zavaroktól, amelyek még az adott szinten való újratermelést is gátolják.

Vagy egyszerű újratermelés történik.

Vagy értéktöbblet tőkésítése, felhalmozás történik.

I. Egyszerű újratermelés

Egyszerű újratermelés esetén az évente – vagy évi többszöri megtérüléssel periodikusan – termelt és realizált értéktöbbletet tulajdonosai, a tőkések egyénileg, azaz nem-termelő módon fogyasztják el.

Az a körülmény, hogy a termékérték részint értéktöbbletből, részint abból az értékrészből áll, amelyet a termékben újratermelt változó tőke plusz a termeléséhez elfogyasztott állandó tőke alkot, abszolúte nem változtat sem a mennyiségén, sem az értékén az össztermléknek, amelyet mint árutőkét állandóan a forgalomba dobnak és onnan ugyancsak állandóan elvonnak, hogy termelő vagy egyéni fogyasztásra kerüljön, azaz hogy termelési eszközül vagy fogyasztási eszközül szolgáljon. Az állandó tőkét nem tekintve, ez csak az évi terméknek a munkások és a tőkések közötti elosztását érinti.

Ezért, még az egyszerű újratermelést feltételezve is, az értéktöbblet egy részének állandóan pénzben és nem termékben kell léteznie, mert különben nem lehetne a fogyasztás céljára pénzből termékké átváltoztatni. Az értéktöbbletnek ezt az átváltozását eredeti áruformájából pénzzé, itt részletesebben meg kell vizsgálnunk. Az egyszerűség kedvéért a probléma legegyszerűbb formáját tételezzük fel, tudniillik azt, hogy kizárólag fémpénz van forgalomban, olyan pénz, amely valóságos egyenérték.

Az egyszerű áruforgalomra vonatkozóan kifejtett törvények szerint (I. könyv, 3. fej.) az országban meglevő fémpénz tömegének nemcsak arra kell elegendőnek lennie, hogy az áruk forgalmát lebonyolítsa. Elegendőnek kell lennie a pénzforgalom ingadozásaihoz is, amelyek részint a forgási sebesség váltakozásából, részint az áruk árváltozásából, részint azokból a különböző és váltakozó arányokból fakadnak, amelyekben a pénz mint fizetési eszköz vagy mint tulajdonképpeni forgalmi eszköz funkcionál.

Az arány, amelyben a meglevő pénztömeg megoszlik kincsre és forgalomban levő pénzre, állandóan változik, de a pénz tömege mindig egyenlő a kincsként és forgalomban levő pénzként meglevő pénz összegével. Ez a pénztömeg (nemesfémtömeg) a társadalom olyan kincse, amelyet lassanként halmozott fel. Amennyiben e kincs egy része kopás folytán elfogy, évente újból pótolni kell, mint bármely egyéb terméket. A valóságban ez úgy történik, hogy az ország évi termékének egy részét közvetlenül vagy közvetve elcserélik az aranyat és ezüstöt termelő országok termékével. A művelet e nemzetközi jellege azonban eltakarja egyszerű voltát. Ezért ha a problémát a legegyszerűbb és legvilágosabb kifejezésére akarjuk redukálni, előfeltételeznünk kell, hogy az aranyat és ezüstöt magában az illető országban termelik, tehát hogy az arany- és ezüsttermelés minden országban része a társadalmi össztermelésnek.

A fényűzési cikkek céljára termelt aranyat vagy ezüstöt figyelmen kívül hagyva, évi termelésüknek legalább egyenlőnek kell lennie a pénzfémek évi pénzforgalom előidézte kopásával. Továbbá: Ha az évente termelt és forgalmazott árutömeg értékösszege nő, akkor az évi arany- és ezüsttermelésnek is növekednie kell, amennyiben a forgalomban levő áruk megnövekedett értékösszegét és a forgalmukhoz (valamint a megfelelő kincsképzéshez) szükséges pénztömeget nem ellensúlyozza a pénzforgalom nagyobb sebessége és a pénz szélesebb körben érvényesülő fizetésieszköz-funkciója, azaz a vételek és eladások nagyobb mérvű kölcsönös kiegyenlítése valóságos pénz közbejötte nélkül.

A társadalmi munkaerőnek egy részét és a társadalmi termelési eszközöknek egy részét tehát évente arany és ezüst termelésére kell fordítani.

Azok a tőkések, akik arany- és ezüsttermeléssel foglalkoznak, és – ahogy itt egyszerű újratermelést előfeltételezve feltettük – ezt csak az évi átlagos kopás és az ezáltal okozott évi átlagos arany- és ezüstfogyasztás korlátai között végzik, értéktöbbletüket, amelyet feltevésünk szerint évente elfogyasztanak, anélkül hogy belőle bármit is tőkésítenének, közvetlenül pénzformában dobják forgalomba, amely forma számukra a termék természetbeni formája, nem az átváltoztatott formája, mint a többi termelési ágban.

Továbbá, ami a munkabért illeti – azt a pénzformát, amelyben a változó tőkét előlegezik –, ezt itt szintén nem a termék eladásával, pénzzé való átváltoztatásával pótolják, hanem olyan termékkel, amelynek természetbeni formája már eleve a pénzforma.

Végül ugyanez történik a nemesfémterméknek azzal a részével is, amely egyenlő a periodikusan elfogyasztott állandó tőke – mind az állandó forgótőke, mind az év során elfogyasztott állandó állótőke – értékével.

Vizsgáljuk meg a nemesfémtermelésbe befektetett tőke körforgását, illetve megtérülését először a $P–Á...T...P'$ formában. Amennyiben $P–Á$-ban az $Á$ nemcsak munkaerőből és termelési eszközökből áll, hanem állótőkéből is, amelynek értékéből csak egy részt használnak el T-ben, világos, hogy P' – a termék – olyan pénzösszeg, amely egyenlő a munkabérre fordított változó tőkével, plusz a termelési eszközökre fordított forgó állandó tőkével, plusz az állótőke kopásának megfelelő értékrésszel, plusz az értéktöbblettel. Ha ez az összeg, az arany változatlan általános értéke mellett, kisebb lenne, akkor a bányatelep improduktív lenne, vagy – ha ez általános jelenség – a jövőben az arany értéke emelkedne az értéküket nem változtató árukhoz képest, azaz az áruk ára esne, tehát a jövőben a $P–Á$-ban kiadott pénzösszeg kisebb lenne.

Vizsgáljuk meg először a P-ben, a $P–Á...T...P'$ kiindulópontjában előlegezett tőkének csak a forgó részét. Meghatározott pénzösszeget előlegeznek, dobnak forgalomba munkaerő fizetésére és termelési anyagok vásárlására. De *ennek* a tőkének a körforgása nem vonja el ezt a pénzösszeget megint a forgalomból, hogy újra beledobja. A termék a természetbeni formájában már pénz, tehát nincs szükség arra, hogy először cserével, egy forgalmi folyamattal pénzzé változtassák. A termelési folyamatból a forgalom területére nem árutőke formájában lép, amelynek pénztőkévé kell átváltoznia, hanem mint pénztőke, amelynek termelőtőkévé kell visszaváltoznia, azaz újból munkaerőt és termelési anyagokat kell vásárolnia. A forgó, munkaerőre és termelési eszközökre elfogyasztott tőke pénzformáját nem a termék eladásával pótolják, hanem magának a terméknek természetbeni formájával, tehát nem azzal, hogy értékét a forgalomból pénzformában újra elvonják, hanem pótlólagos, újonnan termelt pénzzel.

Tegyük fel, hogy ez a forgótőke = 500 £, a megtérülési periódus = 5 hét, a munkaperiódus = 4 hét, a forgalmi periódus csak = 1 hét. Az indulásnál 5 hétre pénzt kell részint termelési készletre előlegezni, részint egymásutáni munkabérfizetésre készletben tartani. A 6. hét kezdetén 400 £ visszaáramlott és 100 £ felszabadult. Ez állandóan megismétlődik. Itt is, mint korábban, a megtérülés bizonyos ideje alatt 100 £ mindig felszabadult formában lesz meg. De ez az összeg pótlólagos újonnan termelt pénzből áll, akárcsak a többi 400 £. Tíz megtérülés van itt egy évben és a termelt évi termék = 5000 £ arany. (A forgalmi periódus itt nem abból az időből áll, amelybe az árunak pénzzé való átváltoztatása, hanem abból, amelybe a pénznek a termelés elemeivé való átváltoztatása kerül.)

Bármely más 500 £ tőkénél, amely ugyanilyen feltételek mellett térül meg, az állandóan megújított pénzforma átváltozott formája a termelt áru-

tőkének, amelyet minden négy hétben forgalomba dobnak és amely eladása révén – tehát annak a pénzmennyiségnek a periodikus elvonása révén, amelynek formájában eredetileg a folyamatba belépett – ezt a pénzformát mindig újra visszakapja. Itt viszont minden megtérülési periódusban új 500 £ pótlólagos pénztömeget dobnak be magából a termelési folyamatból a forgalomba, hogy az utóbbiból állandóan termelési anyagokat és munkaerőt vonjanak el. Ezt a forgalomba dobott pénzt ennek a tőkének a körforgása nem vonja el újra a forgalomtól, hanem újonnan termelt aranytömegekkel még állandóan szaporítja is.

Ha e forgótőke változó részét tekintjük, és ezt, mint fent, 100 £-gel vesszük egyenlőnek, akkor a közönséges árutermelésben ez a 100 £ tízszeri megtérülés esetén elegendő lenne arra, hogy a munkaerőt állandóan fizessék. Itt, a pénztermelésben elegendő ugyanez az összeg; de a visszaáramló 100 £, amellyel a munkaerőt öthetenként fizetik, nem átváltozott formája a munkaerő termékének, hanem magának a folyton megújított termékének egy része. Az aranytermelő a munkásait közvetlenül az általuk termelt arany egy részével fizeti. Az ilymódon évente munkaerőre fordított és a munkások által forgalomba dobott évi 1000 £ ennélfogva nem tér vissza a forgalom révén kiindulópontjához.

Ami továbbá az állótőkét illeti, ez a vállalkozás megkezdésekor egy nagyobb pénztőke befektetését követeli meg, amelyet tehát forgalomba dobnak. Mint minden állótőke, ez is csak apránként, az évek során áramlik vissza. De úgy áramlik vissza, mint közvetlenül a termék, az arany egy darabja, nem pedig a termék eladása és ezáltal véghezvitt arannyá változtatása révén. Pénzformáját tehát nem azáltal kapja meg fokozatosan, hogy pénzt vonnak el a forgalomból, hanem azáltal, hogy a termék megfelelő részét felhalmozzák. Az így helyreállított pénztőke nem olyan pénzösszeg, amelyet fokozatosan elvontak a forgalomból, hogy kiegyenlítsék az állótőkéért eredetileg forgalomba dobott pénzösszeget. Ez pótlólagos pénztömeg.

Végül ami az értéktöbbletet illeti, ez szintén egyenlő az új aranyterméknek azzal a részével, amelyet minden új megtérülési periódusban forgalomba dobnak, hogy feltevésünk szerint nem-termelő módon költsék el, létfenntartási eszközökre és luxustárgyakra fizessék ki.

Előfeltételezésünk szerint azonban ez az évi egész aranytermelés – amely állandóan munkaerőt és termelési anyagokat von el a piacról, pénzt azonban nem, és állandóan pótlólagos pénzt juttat a piacra – csak az év során elkopott aranyat pótolja, tehát csak annak a társadalmi pénztömegnek a hiánytalanságát biztosítja, amely állandóan – noha változó arányban – két formában, mint kincs és mint forgalomban levő pénz létezik.

Az áruforgalom törvénye megköveteli, hogy a pénz tömege egyenlő legyen a forgalomhoz szükséges pénztömeggel, plusz egy kincsformában levő pénzmennyiséggel, amely a forgalom összehúzódásával vagy kitágulásával növekszik vagy csökken, főként pedig a fizetési eszközök szükséges tartalékalapjának képzésére is szolgál. Amit pénzben kell kifizetni – ha a fizetéseket nem egyenlítik ki kölcsönösen –, az az áruk értéke. Mit sem változtat a dolgon az, hogy ennek az értéknek egy része értéktöbbletből áll, vagyis az áruk eladójának nem került semmibe. Tegyük fel, hogy a termelők mind önálló birtokosai termelési eszközeiknek, tehát a forgalom maguk között a közvetlen termelők között bonyolódik le. Ekkor, tőkéjük állandó részét figyelmen kívül hagyva, évi többlettermékük, a tőkés állapot analógiájára, két részre lenne osztható: az egyik *a*, amely csupán szükséges létfenntartási eszközeiket pótolja, a másik *b*, amelyet részint luxustermékekben elfogyasztanak, részint a termelés bővítésére alkalmaznak. *a* ekkor a változó tőkét, *b* az értéktöbbletet képviseli. De ez a felosztás semmi befolyással nem lenne az össztermékük forgalmához szükséges pénztömeg nagyságára. Egyébként változatlan körülmények között a forgalomban levő árutömeg értéke ugyanaz lenne, ezért az ehhez szükséges pénztömeg sem változna. A megtérülési periódusok egyenlő megoszlása esetén ugyanakkora pénztartalékokra is volna szükségük, azaz tőkéjük ugyanolyan részének kellene állandóan pénzformában lennie, minthogy feltevésünk szerint az ő termelésük is árutermelés. Az a körülmény tehát, hogy az áruérték egy része értéktöbbletből áll, semmit sem változtat a vállalkozás folytatásához szükséges pénz tömegén.

Tooke-tól, aki ragaszkodik a *P–Á–P'* formához, azt kérdezi egyik ellenfele, hogyan sikerül a tőkésnek állandóan több pénzt vonni el a forgalomból, mint amennyit belédob. Jól értsük meg. Itt nem az értéktöbblet *képződéséről* van szó. Ez, vagyis az egyetlen titok, tőkés álláspontról magától értetődő. Hiszen az alkalmazott értékösszeg nem lenne tőke, ha nem gyarapodna értéktöbblettel. Minthogy pedig az előfeltételezés szerint tőke, ezért az értéktöbblet magától értetődő.

Nem az a kérdés tehát: Honnan van az értéktöbblet? Hanem: Honnan van a pénz, amellyé az értéktöbbletet átváltoztatják?

A polgári közgazdaságtanban azonban az értéktöbblet létezése magától értetődő. Tehát nemcsak az értéktöbbletet tételezik fel, hanem vele együtt azt is, hogy a forgalomba dobott árutömeg egy része többlettermékből áll, tehát olyan értéket képvisel, amelyet a tőkés a tőkéjével nem dobott forgalomba; hogy tehát a tőkés a termékével egy tőkéje feletti többletet dob forgalomba és ezt a többletet a forgalomból újra el is vonja.

A tőkés által forgalomba dobott árutőke nagyobb értékű (hogy ez honnan van, azt nem magyarázzák és nem értik meg, de az ő álláspontjukról c'est un fait [ez tény]) a termelőtőkénél, amelyet munkaerőben plusz termelési eszközökben a forgalomból elvont. Ezen előfeltételezés mellett ezért világos, miért vonhat el nemcsak *A* tőkés, hanem *B*, *C*, *D* stb. tőkés is árujának elcserélésével mindig több értéket a forgalomból, mint a saját eredetileg és mindig újra előlegezett tőkéjének az értéke. *A*, *B*, *C*, *D* stb. állandóan nagyobb áruértéket dobnak árutőke formájában a forgalomba, mint amekkorát termelőtőke formájában onnan elvonnak, – ez a művelet ugyanolyan sokoldalú, mint az önállóan funkcionáló tőkék. Állandóan osztozniok kell tehát egy olyan értékösszegen (azaz mindegyiküknek a maga részéről egy akkora termelőtőkét kell elvonni a forgalomból), mely egyenlő előlegezett termelőtőkéik értékösszegével; és ugyanúgy állandóan osztozniok kell egy olyan értékösszegen, amelyet ugyanúgy minden oldalról áruformában, mint az áruértéknek termelési elemei értékén felüli megfelelő többletét dobnak forgalomba.

Az árutőkét azonban termelőtőkévé való visszaváltoztatása előtt és a benne rejlő értéktöbblet elköltése előtt ezüstté kell változtatni. Honnan van a pénz ehhez? Ez a kérdés az első pillantásra nehéznek látszik, és sem Tooke, sem más eddig nem adott rá választ.

Tegyük fel, hogy a pénztőke formájában előlegezett 500 £ forgótőke, bármilyen a megtérülési periódusa, a társadalomnak, azaz a tőkésosztálynak az egész forgótőkéje. Tegyük fel, hogy az értéktöbblet 100 £. Hogyan lehetséges az, hogy az egész tőkésosztály állandóan 600 £-et húz ki a forgalomból, amikor állandóan csak 500 £-et dob bele?

Miután az 500 £ pénztőke termelőtőkévé változott át, ez utóbbi a termelési folyamatban átváltozik 600 £ áruértékké, és a forgalomban nemcsak 500 £ áruérték van, amely egyenlő az eredetileg előlegezett pénztőkével, hanem 100 £ újonnan termelt értéktöbblet is.

Ezt a pótlólagos 100 £ értéktöbbletet áruformában forgalomba dobták. Efelől nincs semmi kétség. De ugyanezzel a művelettel nincs adva a pótlólagos pénz e pótlólagos áruérték forgalmához.

Ne próbáljunk mármost a nehézség elől könnyen kínálkozó kibúvókkal kitérni.

Például: Ami az állandó forgótőkét illeti, világos, hogy nem minden tőkés fekteti be egyszerre. Miközben *A* tőkés az árját eladja, tehát számára az előlegezett tőke pénzformát ölt, az árut megvásárló *B* számára viszont a pénzformában meglevő tőkéje felölti termelési eszközeinek formáját, amelyeket éppen *A* termelt meg. Ugyanazzal a művelettel, amellyel *A* vissza-

adja megtermelt árutőkéjének a pénzformát, *B* a maga tőkéjének a termelő formát adja vissza, átváltoztatja pénzformából termelési eszközökké és munkaerővé; egyazon pénzösszeg funkcionál a kétoldalú folyamatban, mint minden egyszerű *Á–P* vételben. Másrészt, ha *A* a pénzt újra átváltoztatja termelési eszközökké, akkor *C*-től vásárol, s ez utóbbi ezzel *B*-nek fizet stb. Így aztán magyarázatot kapna, honnan van a pótlólagos pénz. De:

A forgalomban levő pénz mennyiségére vonatkozóan az áruforgalomnál (I. könyv, 3. fej.) felállított törvényeken a termelési folyamat tőkés jellege semmit sem változtat.

Ha tehát azt mondjuk, hogy a társadalom pénzformában előlegezendő forgótőkéje 500 £, akkor ezzel már számításba vettük azt, hogy egyrészt ezt az összeget egyidejűleg előlegezték, hogy azonban másrészt ez az összeg 500 £-nél több termelőtőkét hoz mozgásba, mert váltakozva különböző termelőtőkék pénzalapjául szolgál. Ez a magyarázati mód tehát már meglevőnek előfeltételezi azt a pénzt, amelynek létezését meg kellene magyaráznia. –

Azt lehetne továbbá mondani: *A* tőkés olyan cikkeket termel, amelyeket *B* tőkés egyénileg, nem-termelően fogyaszt el. *B* pénze tehát ezüstté változtatja *A* árutőkéjét, s ilymódon ugyanaz a pénzösszeg szolgál *B* értéktöbbletének és *A* forgó állandó tőkéjének ezüstté változtatására. Itt azonban még közvetlenebbül megoldottnak tételezik fel éppen azt a kérdést, amelyre feleletet kell adni. Honnan szerzi ugyanis *B* ezt a pénzt jövedelmének fedezésére? Hogyan változtatta ezüstté ő maga termékének ezt az értéktöbbletrészét? –

Továbbá azt lehetne mondani, hogy a forgó változó tőkének az a része, amelyet *A* a munkásainak állandóan előlegez, állandóan visszaáramlik hozzá a forgalomból; s csak egy váltakozó része hever nála állandóan a munkabér kifizetésére. A pénz kiadása és visszaáramlása között azonban bizonyos idő telik el, amely alatt a munkabérre kifizetett pénz többek között értéktöbbletet ezüstté változtatására is szolgálhat. – De először is tudjuk, hogy minél nagyobb ez az idő, annál nagyobb a pénzkészlet tömege is, amelyet az *A* tőkésnek állandóan in petto [tartalékban] kell tartania. Másodszor a munkás kiadja a pénzt, árukat vásárol vele, ennélfogva az ezekben az árukban rejlő értéktöbbletet pro tanto [ennek arányában] ezüstté változtatja. Ugyanaz a pénz tehát, amelyet a változó tőke formájában előlegeznek, pro tanto arra is szolgál, hogy értéktöbbletet ezüstté változtasson. Anélkül hogy itt e kérdés behatóbb tárgyalásába bocsátkoznánk, csak annyit jegyzünk meg, hogy az egész tőkésosztály és a tőle függő nem-termelő személyek fogyasztása egyidejűleg megy végbe a munkásosztály fogyasztásával; tehát a munkások által forgalomba dobott pénzzel egy időben a tőkéseknek is pénzt kell

forgalomba dobniok, hogy értéktöbbletüket jövedelemként elkölthessék; tehát erre pénzt kell elvonni a forgalomból. Az imént adott magyarázat a szükséges pénzmennyiséget csak csökkentené, de nem tüntetné el. –

Végül azt lehetne mondani: De hiszen az állótőke első befektetésekor mindig nagy pénzmennyiséget dobnak forgalomba, s ezt a forgalomból csak fokozatosan, apránként, évek során át vonja el újra az, aki bedobta. Nem lehet-e elegendő ez az összeg ahhoz, hogy az értéktöbbletet ezüstté változtassa? – Erre azt kell válaszolnunk, hogy az 500 £ összegben (amely a szükséges tartalékalap céljára szolgáló kincsképzést is magában foglalja) talán már benne foglaltatik ennek az összegnek állótőkeként való felhasználása, ha nem is annak a részéről, aki forgalomba dobta, de másvalaki részéről. Ezenkívül annál az összegnél, amelyet az állótőkéül szolgáló termékek beszerzésére adtak ki, már feltételezzük, hogy az ezekben az árukban rejlő értéktöbbletet is megfizették és éppen az a kérdés, hogy ez a pénz honnan van. –

Az általános feleletet már megadtuk: Ha $x \times 1000$ £ árutömeg forgalmát kell lebonyolítani, az e forgalomhoz szükséges pénzösszeg mennyiségén mit sem változtat, hogy ennek az árutömegnek az értéke tartalmaz-e értéktöbbletet vagy sem, hogy az árutömeget tőkés módon termelték-e vagy sem. *Nemlétező problémáról van tehát szó.* Egyébként adott feltételek – a pénz adott forgási sebessége stb. – mellett az $x \times 1000$ £ áruérték forgalmának lebonyolításához meghatározott pénzösszegre van szükség, teljesen függetlenül attól a körülménytől, hogy ebből az értékből milyen sok vagy milyen kevés jut ezen áruk közvetlen termelőinek. Ha itt egyáltalában létezik probléma, ez egybeesik az általános problémával: Honnan van az a pénzösszeg, amely egy országban az áruk forgalmához szükséges.

Ám a tőkés termelés álláspontjáról *látszólag* létezik persze egy külön probléma is. Itt ugyanis a tőkés jelenik meg mint a kiindulópont, aki a pénzt forgalomba dobja. Az a pénz, amelyet a munkás a létfenntartási eszközeinek megfizetésére kiad, előzőleg mint a változó tőke pénzformája létezik, s ezért eredetileg a tőkés dobja forgalomba, mint munkaerő vásárlási vagy fizetési eszközét. Azonkívül a tőkés azt a pénzt dobja forgalomba, amely eredetileg az ő állandó álló és forgó tőkéjének a pénzformája volt számára; ezt mint munkaeszközök és termelési anyagok vásárlási vagy fizetési eszközét adja ki. De ezen túl a tőkés már nem jelenik meg mint kiindulópontja a forgalomban levő pénztömegnek. De csak két kiindulópont létezik: a tőkés és a munkás. Valamennyi többi személyi kategória szükségképpen vagy szolgálataiért kap pénzt ettől a két osztálytól, vagy ha ellenszolgáltatás nélkül kapja meg, akkor társbirtokosa az értéktöbbletnek járadék, kamat stb. formájában.

Annak, hogy az értéktöbblet nem marad teljesen az ipari tőkés zsebében, hanem más személyekkel meg kell osztania, a szóbanforgó kérdéshez nincsen semmi köze. A kérdés az, hogyan változtatja ezüstté a tőkés az értéktöbbletét, nem pedig az, hogy az érte kapott ezüst később hogyan oszlik el. A mi esetünkben tehát a tőkést még az értéktöbblet egyetlen birtokosának kell tekintenünk. Ami viszont a munkást illeti, már megállapítottuk, hogy ő csak másodlagos kiindulópont, ezzel szemben a tőkés az elsődleges kiindulópontja a munkás által forgalomba dobott pénznek. Az először változó tőkeként előlegezett pénz már második forgását végzi, amikor a munkás létfenntartási eszközök megfizetésére kiadja.

A pénzforgalom egyetlen kiindulópontja tehát a tőkésosztály. Ha a termelési eszközök megfizetésére 400 £-re, a munkaerő megfizetésére 100 £-re van szükség, akkor 500 £-et dob forgalomba. A termékben rejlő értéktöbblet azonban, 100 %-os értéktöbbletráta esetén, 100 £ értékkel egyenlő. Hogyan húzhat ki a tőkésosztály állandóan 600 £-et a forgalomból, ha állandóan csak 500 £-et dob bele? Semmiből nem lesz valami. A tőkések egész osztálya nem húzhat ki a forgalomból olyasmit, amit előzőleg nem dobtak bele.

Itt figyelmen kívül hagyjuk azt, hogy a 400 £ pénzösszeg talán elegendő arra, hogy tízszeri megtérülés esetén lebonyolítsa 4000 £ értékű termelési eszköz és 1000 £ értékű munka forgalmát, s a fennmaradó 100 £ ugyancsak elegendő az 1000 £ értéktöbblet forgalmához. A pénzösszegnek ez az aránya az általa megforgatott áruértékhez nem változtat a dolgon. A probléma ugyanaz marad. Ha ugyanazok a pénzdarabok nem fordulnának meg többször, akkor 5000 £-et kellene tőkeként forgalomba dobni és az értéktöbblet ezüstté változtatásához 1000 £-re volna szükség. A kérdés az, honnan van ez az utóbbi pénz, akár 1000, akár 100 £. Mindenesetre ez többlet a forgalomba dobott pénztőke felett.

Valójában, bármily paradoxnak tűnik is az első pillantásra, az árukban rejlő értéktöbblet realizálására szolgáló pénzt maga a tőkésosztály dobja forgalomba. De nota bene [megjegyzendő]: nem mint előlegezett pénzt, tehát nem mint tőkét dobja be. Vásárlóeszközként adja ki egyéni fogyasztására. A tőkésosztály tehát nem előlegezi ezt a pénzt, habár forgalmának ő a kiindulópontja.

Vegyünk egy egyedülálló tőkést, aki vállalkozását megkezdi, például egy bérlőt. Az első év folyamán mondjuk 5000 £ pénztőkét előlegez termelési eszközök megfizetésére (4000 £) és munkaerő megfizetésére (1000 £). Tegyük fel, hogy az értéktöbbletráta 100 %, s a tőkés által elsajátított értéktöbbletet = 1000 £. A fenti 5000 £ magában foglalja mindazt a pénzt, ame-

lyet pénztőkeként előlegez. De emberünknek élnie is kell, márpedig az év vége előtt nincsen pénzbevétele. Tegyük fel, hogy fogyasztása 1000 £. Ezzel a pénzzel rendelkeznie kell. Ő ugyan azt mondja, hogy ezt az 1000 £-et az első év folyamán előlegeznie kell önmagának. De ez az előlegezés – amelynek itt csak szubjektív értelme van – csupán annyit jelent, hogy az első évben egyéni fogyasztását saját zsebéből kell fedeznie, nem pedig munkásainak ingyenes termeléséből. Ezt a pénzt nem mint tőkét előlegezi. Elkölti, kiadja egyenértékül létfenntartási eszközökre, amelyeket elfogyaszt. Ezt az értéket pénzben adta ki, forgalomba dobta és áruértékekben vonta el a forgalomból. Ezeket az áruértékeket elfogyasztotta. Értékükkel tehát most már semmiféle viszonyban sincs. A pénz, amellyel értéküket megfizette, a forgalomban levő pénz elemeként létezik. E pénz értékét azonban termékekben elvonta a forgalomból, s a termékekkel együtt, amelyekben létezett, értékük is megsemmisült. Ennek az értéknek vége. Az év végén aztán 6000 £ áruértéket dob forgalomba, s eladja. Ezzel visszaáramlik hozzá: 1. az 5000 £ előlegezett pénztőkéje; 2. az 1000 £ ezüstté változtatott értéktöbblet. A bérlő 5000 £-et előlegezett tőkeként dobott forgalomba, és 6000 £-et von el, 5000 £-et a tőke és 1000 £-et értéktöbblet fejében. Az utóbbi 1000 £-et annak a pénznek a segítségével változtatta ezüstté, amelyet ő maga dobott forgalomba, nem mint tőkés, hanem mint fogyasztó, amelyet nem előlegezett, hanem elköltött. Ez az 1000 £ most visszatér hozzá mint az általa termelt értéktöbblet pénzformája. S ettől kezdve ez a művelet évenként ismétlődik. De a második évtől kezdve az 1000 £, amelyet elkölt, állandóan az általa termelt értéktöbblet átváltoztatott formája, pénzformája. Évente elkölti és ugyancsak évente visszaáramlik hozzá.

Ha tőkéje évente többször térülne meg, ez nem változtatna a lényegen, de természetesen megváltoztatná az időtartamot, s ennélfogva annak az összegnek a nagyságát, amelyet az előlegezett pénztőkéjén felül egyéni fogyasztására kell forgalomba dobnia.

Ezt a pénzt a tőkés nem mint tőkét dobja forgalomba. De a tőkés tőkés voltához tartozik, hogy az értéktöbblet visszaáramlásáig meg tud élni a birtokában levő eszközökből.

Ebben az esetben feltételeztük, hogy az a pénzösszeg, amelyet tőkéjének első visszaáramlásáig egyéni fogyasztásának fedezésére forgalomba dob a tőkés, pontosan egyenlő az általa termelt és ezért ezüstté változtatandó értéktöbblettel. Az egyes tőkést illetően ez nyilvánvalóan önkényes feltevés. De helyesnek kell lennie az egész tőkésosztályra nézve, ha egyszerű újratermelést tételezünk fel. Csak ugyanazt fejezi ki, amit az utóbbi feltételezés mond, ugyanis azt, hogy az egész értéktöbbletet – de csakis ezt, tehát az

eredeti tőkekészletnek egy töredékét sem – nem-termelően fogyasztják el.

Fentebb feltételeztük, hogy az egész nemesfémtermelés (=500 £) csak a pénzkopás pótlására elegendő.

Az aranyat termelő tőkéseknél egész termékük aranyban van meg, az a rész is, amely az állandó meg a változó tőkét pótolja, és az is, amely értéktöbbletből áll. A társadalmi értéktöbblet egy része tehát aranyból áll, nem pedig olyan termékből, amely csak a forgalomban változik arannyá. Eleve aranyból áll és azért dobják forgalomba, hogy onnan termékeket vonjanak el. Ugyanez érvényes itt a munkabérre, a változó tőkére, és az előlegezett állandó tőke pótlására. Ha tehát a tőkésosztály egy része nagyobb (az értéktöbblettel megnövelt) áruértéket dob forgalomba, mint az általa előlegezett pénztőke, a tőkések egy másik része viszont nagyobb (az értéktöbblettel megnövelt) pénzértéket dob forgalomba, mint az az áruérték, amelyet az arany termeléséhez a forgalomból állandóan elvon. Ha a tőkések egy része állandóan több pénzt szivattyúz ki a forgalomból, mint amennyit belényom, a tőkések aranyat termelő része állandóan több pénzt szivattyúz be, mint amennyit termelési eszközökben a forgalomból elvon.

Bár ennek az 500 £ arany terméknek egy része az aranytermelő értéktöbblete, mégis az egész összegnek az a rendeltetése, hogy pótolja az áruk forgalmához szükséges pénzt; hogy ebből mennyi változtatja ezüstté az árukban rejlő értéktöbbletet és mennyi az egyéb értékalkotórészeiket, az itt közömbös.

Mit sem változtat a dolgon, ha az aranytermelést az illető országból más országokba helyezzük át. A társadalmi munkaerő és a társadalmi termelési eszközök egy része *A* országban átváltozott valamilyen 500 £ értékű termékké, például vászonná, amelyet kivisznek *B* országba, hogy ott aranyat vásároljanak érte. Az *A* országban ilymódon felhasznált termelőtőke épp úgy nem dob árut – a pénztől különböző terméket – *A* ország piacára, mint ha közvetlenül az aranytermelésben használnák fel. *A*-nak ez a terméke 500 £ aranyban jelentkezik, s csak mint pénz lép be *A* ország forgalmába. A társadalmi értéktöbbletnek ebben a termékben foglalt része közvetlenül pénzben létezik és *A* ország számára sohasem létezik másképpen, mint pénz formájában. Bár az aranyat termelő tőkések számára a terméknek csak egy része értéktöbblet, másik része pedig tőkepótlás, mégis, hogy ebből az aranyból, ha a forgó állandó tőkét figyelmen kívül hagyjuk, mennyi pótol változó tőkét és mennyi képvisel értéktöbbletet, ez a kérdés kizárólag a forgalomban levő áruk értékének munkabérre és értéktöbbletre való megoszlásától, ezek arányától függ. Az értéktöbbletet alkotó rész a tőkésosztály különböző tagjai között oszlik el. Bár ezt a részt egyéni fogyasztásukra

állandóan kiadják és új termék eladásával megint bevételezik — éppen ez a vétel és eladás indítja csak meg egyáltalán az értéktöbblet arannyá változtatásához szükséges pénz forgalmát a tőkések között —, mégis a társadalmi értéktöbblet egy része, habár változó arányban, pénz formájában a tőkések zsebében van, mint ahogy a munkabér egy része legalábbis a hét egy részében pénz formájában a munkások zsebében tartózkodik. S ezt a részt nem az aranytermeknek az a része korlátozza, amely eredetileg az aranytermelő tőkések értéktöbbletét alkotja, hanem, mint mondottuk, az, hogy a fenti 500 £ termék egyáltalában milyen arányban oszlik meg tőkések és munkások között, és hogy a forgalmazandó áruérték milyen arányban áll értéktöbbletből, s milyenben az érték egyéb alkotórészeiből.

Az értéktöbbletnek az a része azonban, amely nem más árukban létezik, hanem e más áruk mellett pénzben, csak olyan mértékben áll az évente termelt arany egy részéből, amilyenben az évi aranytermelés egy része az értéktöbblet realizálása céljából forog. A pénz másik része, amely váltakozó arányban folytonosan a tőkésosztály kezében van mint értéktöbbletének pénzformája, nem az évente termelt arany eleme, hanem az országban régebben felhalmozott pénztömegé.

Feltevésünk szerint az évi 500 £ aranytermelés éppen csak arra elegendő, hogy pótolja az évente elkopott pénzt. Ha ennélfogva csak ezt az 500 £-et tartjuk szem előtt és elvonatkoztatunk az évente termelt árutömegnek attól a részétől, amelynek forgalmát előzőleg felhalmozott pénz bonyolítja le, akkor az áruformában termelt értéktöbblet már csak azért is megtalálja az arannyá változtatásához szükséges pénzt a forgalomban, mert a másik oldalon évente értéktöbbletet termelnek arany formájában. Ugyanez vonatkozik az 500 £ aranytermék többi részére is, amelyek az előlegezett pénztőkét pótolják.

Itt most két megjegyzést kell tennünk.

Először: A tőkések által pénzben kiadott értéktöbblet, valamint az általuk pénzben előlegezett változó és egyéb termelőtőke valójában a munkások terméke, nevezetesen az aranytermelésben foglalkoztatott munkásoké. Ezek a munkások újonnan termelik az aranyterméknek mind azt a részét, amelyet nekik munkabérként „előlegeznek", mind azt a részét, amelyben a tőkés aranytermelők értéktöbblete közvetlenül jelentkezik. Ami végül az aranyterméknek azt a részét illeti, amely csak a termeléséhez előlegezett állandó tőkeértéket pótolja, ez aranyformában (egyáltalán termékben) csak a munkások évi munkája folytán jelenik meg újra. A vállalkozás megkezdésekor ezt a tőkés eredetileg olyan pénzben adta oda, amelyet nem újonnan termeltek, hanem a forgalomban levő társadalmi pénztömeg része volt.

Amennyiben viszont új termékkel, pótlólagos arannyal pótolják, annyiban már a munkás évi terméke. A tőkés részéről való előlegezés itt is csak mint forma jelenik meg, amely onnan ered, hogy a munkás nem birtokosa a saját termelési eszközeinek és a termelés ideje alatt nem rendelkezik a más munkások által termelt létfenntartási eszközökkel.

Másodszor pedig: ami az ettől az 500 £ évi pótlástól függetlenül létező, részint kincs, részint forgó pénz formájában meglevő pénztömeget illeti, ezzel szükségképpen éppen úgy áll a dolog, azaz eredetileg úgy kellett hogy álljon, ahogy a szóbanforgó 500 £-gel évente még áll. Erre a pontra ennek a fejezetrésznek a végén visszatérünk. Előzőleg azonban még néhány egyéb megjegyzést teszünk.

A megtérülés vizsgálatánál láttuk, hogy, egyébként változatlan körülmények között, a megtérülési periódusok nagyságának változásával változó tömegű pénztőkére van szükség a termelés ugyanazon méretekben való fenntartásához. A pénzforgalomnak tehát elég rugalmasnak kell lennie ahhoz, hogy a kitágulás és összehúzódás e váltakozásához hozzáidomuljon.

Ha továbbá egyébként változatlan körülményeket feltételezünk – többek között változatlan nagyságú, intenzitású és termelékenységű munkanapot –, de feltesszük *az értéktermék megoszlásának megváltozását* munkabér és értéktöbblet között, úgyhogy vagy az előbbi emelkedik és az utóbbi süllyed, vagy fordítva, akkor ez a forgalomban levő pénz tömegét nem érinti. Ez a változás végbemehet a forgalomban levő pénztömeg bármiféle kitágulása vagy összehúzódása nélkül. Vegyük szemügyre főként azt az esetet, amikor a munkabér általánosan emelkedik és ezért – a fenti feltételek mellett – az értéktöbblet rátája általánosan süllyed, továbbá, szintén a feltételezés szerint, a forgalomban levő árutömeg értékében nem következik be változás. Ebben az esetben nő ugyan a változó tőkeként előlegezendő pénztőke, tehát az a pénztömeg, amely ebben a funkcióban teljesít szolgálatot. De amennyivel a változó tőke funkciójához szükséges pénztömeg növekszik, ugyanannyival csökken az értéktöbblet, tehát a realizálásához szükséges pénztömeg is. Az áruérték realizálásához szükséges pénztömeg összegét ez éppúgy nem érinti, mint magát ezt az áruértéket. Az áru költségára az egyes tőkés számára emelkedik, de társadalmi termelési ára változatlan marad. Ha az állandó értékrészt nem vesszük figyelembe, csak az az arány változik, amelyben az áruk termelési ára munkabérre és profitra oszlik.

De, mondják majd, változó pénztőke nagyobb ráfordítása (a pénz értékét természetesen változatlannak előfeltételezve) pénzeszközök nagyobb töme-

gét jelenti a munkások kezében. Ebből az következik, hogy a munkások nagyobb keresletet támasztanak áruk iránt. További következmény az, hogy az áruk ára emelkedik. – Vagy azt mondják: Ha a munkabér emelkedik, a tőkések felemelik áruik árát. – Mindkét esetben a munkabér általános emelkedése az áruk árának emelkedését okozza. Ezért az áruk forgalmának lebonyolításához nagyobb pénztömegre van szükség, akár az egyik, akár a másik módon magyarázzák az árak emelkedését.

Felelet az első változatra: A munkabér emelkedése következtében a munkások kereslete főként szükséges létfenntartási eszközök iránt fog növekedni. Kisebb mértékben fog növekedni keresletük luxuscikkek iránt, illetve támasztanak keresletet olyan cikkekre, amelyek azelőtt nem estek fogyasztásuk körébe. A szükséges létfenntartási eszközök iránti kereslet hirtelen és nagyobb mértékű megnövekedése e cikkek árát pillanatnyilag okvetlenül emeli majd. Következmény: A társadalmi tőke nagyobb részét használják fel szükséges létfenntartási eszközök termelésére, kisebb részét luxuscikkek termelésére, mert az utóbbiak ára a csökkent értéktöbblet és ennélfogva a tőkések csökkent kereslete miatt esik. Amennyiben viszont a munkások maguk is luxuscikkeket vásárolnak, bérük emelkedése – e határok között – nem emeli a szükséges létfenntartási cikkek árát, hanem csak a luxusáruk vevőiben idéz elő eltolódást. Az eddiginél több luxusáru kerül bele a munkások fogyasztásába és arányosan kevesebb a tőkésekébe. Voilà tout [ez minden]. Némi ingadozás után ugyanolyan értékű árutömeg lesz forgalomban, mint azelőtt. – Ami a percnyi ingadozásokat illeti, ezeknek csak az lesz az eredménye, hogy olyan nem foglalkoztatott pénztőkét dobnak a belföldi forgalomba, amely addig spekulatív vállalkozásokban a tőzsdén vagy külföldön keresett befektetési lehetőséget.

Felelet a második változatra: Ha a tőkés termelőknek módjukban állna áruik árát tetszés szerint emelni, akkor ezt megtehetnék és megtennék a munkabér emelkedése nélkül is. Ebben az esetben a munkabér sohasem emelkedne az áruárak csökkenése idején. A tőkésosztály sohasem szállna szembe a trade-unionokkal, mert mindig és minden körülmények között megtehetné azt, amit most kivételesen, meghatározott, különös, úgyszólván helyi körülmények között valóban megtesz – hogy ugyanis a munkabér minden emelkedését felhasználja arra, hogy az áruk árát sokkal nagyobb mértékben emelje, tehát nagyobb profitot zsebeljen be.

Az az állítás, hogy a tőkések emelhetik a luxuscikkek árát, mert a kereslet iránt csökken (a tőkések kisebb kereslete következtében, akiknek erre a célra szolgáló vásárlóeszközeik megcsappantak), egészen eredeti alkalmazása volna a kereslet és kínálat törvényének. Ha nem puszta eltolódás

következik be a luxuscikkek vásárlóiban, az, hogy munkások lépnek tőkések helyére – amennyiben pedig ez az eltolódás végbemegy, a munkások kereslete nem emeli a szükséges létfenntartási eszközök árát, mert a bértöbbletnek azt a részét, amelyet a munkások luxuscikkekre költenek, nem költhetik szükséges létfenntartási eszközökre –, akkor a luxuscikkek ára a kisebb kereslet következtében esik. Ennek következtében termelésükből tőkét vonnak ki, amíg kínálatuk arra a mértékre nem csökken, amely megfelel a társadalmi termelési folyamatban betöltött megváltozott szerepüknek. A luxuscikkek termelésének ezzel a csökkenésével áruk – ha értékük egyébként változatlan – újra a normálisra emelkedik. Amíg ez az összehúzódás, vagyis ez a kiegyenlítődési folyamat végbemegy, addig a létfenntartási eszközök termelésébe éppoly folytonosan, e cikkek emelkedő ára mellett, ugyanannyi tőke áramlik be, amennyit a termelés másik ágából elvonnak, míg a kereslet nem telítődik. Ekkor ismét helyreáll az egyensúly és az egész folyamat azzal végződik, hogy a társadalmi tőke, és ezért a pénztőke is, más arányban oszlik meg a szükséges létfenntartási eszközök termelése és a luxuscikkek termelése között.

Az egész ellenvetés csak a tőkések és közgazdász tányérnyalóik részéről megkísérelt ijesztgetés.

Ehhez az ijesztgetéshez három tény szolgáltat ürügyet.

1. A pénzforgalom egyik általános törvénye, hogy ha a forgalomban levő áruk árösszege emelkedik – függetlenül attól, hogy ez a megnövekedett árösszeg ugyanakkora vagy nagyobb árutömegre vonatkozik-e –, egyébként változatlan körülmények között a forgalomban levő pénz tömege nő. Az okozatot most összecserélik az okkal. A szükséges létfenntartási eszközök árának emelkedésével a munkabér emelkedik (jóllehet ritkán, és csak kivételképpen arányosan). Emelkedése következménye, nem pedig oka az áruárak emelkedésének.

2. A munkabér részleges vagy helyi emelkedése – azaz csak egyes termelési ágakban történő emelkedése – esetén ezáltal e termelési ágak termékeinek helyi áremelkedése következhet be. De még ez is sok körülménytől függ. Például attól, hogy nem volt-e itt a munkabér abnormálisan leszorított és ennélfogva a profitráta abnormálisan magas, hogy az áremelkedéssel nem szűkül-e ezeknek az áruknak a piaca (tehát áremelkedésükhöz nem szükséges-e kínálatuk előzetes összehúzódása) stb.

3. A munkabér általános emelkedése esetén a termelt áruk ára mindazokban az iparágakban emelkedik, ahol a változó tőke túlnyomó, de esik mindazokban, ahol az állandó, illetve állótőke túlnyomó.

Az egyszerű áruforgalomnál (I. könyv, 3. fej. 2.) kitűnt, hogy bár minden meghatározott árumennyiség forgalmában e mennyiség pénzformája csak tovatűnő, de valamely áru átalakulásánál az egyiknek a kezéből eltűnő pénz szükségképpen egy másiknak a kezébe kerül, tehát nemcsak hogy először is áruk minden irányban kicserélődnek, illetve egymást pótolják, hanem ezt a pótlást minden irányban pénzlecsapódás közvetíti és kíséri. „Amikor árut áruval helyettesítenek, egy harmadik kézben a pénzáru ragad meg. A forgalom állandóan pénzt izzad ki." (I. könyv, 92. [111.] old.) Ugyanez a tény a tőkés árutermelés alapzatán úgy fejeződik ki, hogy a tőke egy része állandóan pénztőke formájában létezik és az értéktöbblet egy része állandóan ugyancsak pénzformában tartózkodik birtokosai kezében.

Ettől eltekintve, a *pénz körforgása* – azaz a pénz *visszaáramlása* kiindulópontjára – amennyiben ez a tőke megtérülésének mozzanata, teljesen különböző, sőt ellentétes jelenség *a pénz forgásával*[33], amely a pénznek a kiindulóponttól kezek egész során át való folytonos *eltávolodását* fejezi ki. (I. könyv, 94. [113.] old.) Mindazonáltal a gyorsabb megtérülés eo ipso [már ezáltal] gyorsabb forgást foglal magában.

Először is, ami a változó tőkét illeti: Ha például egy 500 £-nyi pénztőke változó tőke formájában évente tízszer térül meg, akkor világos, hogy a forgalomban levő pénztömegnek ez a hányada tízszer ekkora értékösszeg = 5000 £ forgalmát bonyolítja le. Évente tízszer fordul meg tőkés és munkás között. A munkást egy évben tízszer fizetik és ő tízszer fizet a forgalomban levő pénztömegnek ugyanezzel a hányadával. Ha a termelés ugyanazon méretei mellett ez a változó tőke évente egyszer térülne meg, akkor csak 5000 £ egyszeri forgása menne végbe.

Továbbá: Tegyük fel, hogy a forgótőke állandó része = 1000 £. Ha a tőke tízszer térül meg, akkor a tőkés egy évben tízszer adja el áruját, tehát értéké-

[33] A fiziokraták még összekeverik ugyan a két jelenséget, de mégis ők az elsők, akik a pénz visszaáramlását kiindulópontjához mint a tőke forgalmának lényeges formáját, mint az újratermelést közvetítő forgalom formáját emelik ki. „Pillantsatok a »Tableau économique«-ra és látni fogjátok, hogy a termelő osztály adja azt a pénzt, amellyel a többi osztályok tőle terméket vásárolnak, s hogy ezt a pénzt visszaadják neki, azáltal hogy a következő évben ugyanazokat a vásárlásokat eszközlik nála . . . Nem láttok tehát itt más körforgást, mint a kiadásokét, amelyeket az újratermelés követ, és az újratermelését, amelyet a kiadások követnek; olyan körforgás ez, amelyet a kiadásokat és az újratermelést mérő pénz forgalma fut be." (*Quesnay*: „Dialogues sur le commerce etc.", „Physiocrates", Daire kiadása, 1. rész, 208–209. old.) „Ez az állandó előlegezése és visszaáramlása a tőkének az, amit pénzforgalomnak kell nevezni, ez a hasznos és gyümölcsöző forgalom, amely a társadalom minden munkáját élteti, amely a mozgást és az életet a politikai testben fenntartja, és amelyet joggal hasonlítanak össze az állati test vérkeringésével". (*Turgot*: „Réflexions etc.", „Oeuvres", Daire kiadása, 1. rész, 45. old.)

nek állandó forgó részét is. A forgalomban levő pénztömegnek ugyanaz a hányada (= 1000 £) évente tízszer megy át birtokosai kezéből a többi kezébe. Ez a pénz tehát tízszer cserél helyet, egyik kézből a másikba. Másodszor: A tőkés évente tízszer vesz termelési eszközöket; ezzel a pénz megint tízszer forog egyik kézből a másikba. 1000 £ összegű pénzzel az ipari tőkés 10 000 £-nyi árut adott el és ugyancsak 10 000 £-nyi árut vásárolt. Az 1000 £ pénz hússzori forgása 20 000 £-nyi árukészlet forgalmát bonyolította le.

Végül a megtérülés meggyorsulása esetén a pénznek az a része is gyorsabban forog, amely az értéktöbbletet realizálja.

Ezzel szemben megfordítva a gyorsabb pénzforgás nem foglal szükségképpen magában gyorsabb tőkemegtérülést, és ezért pénzmegtérülést, azaz nem foglalja szükségképpen magában az újratermelési folyamat megrövidülését és gyorsabb megújulását.

Gyorsabb pénzforgás következik be mindig, mihelyt ugyanazzal a pénztömeggel a műveletek nagyobb tömegét viszik véghez. Ez a tőke változatlan újratermelési periódusai esetén is megtörténhet, a pénzforgás technikai berendezéseinek változása következtében. Továbbá: Megnövekedhet azoknak a műveleteknek a tömege, amelyekben pénz forog, anélkül hogy valóságos árucserét fejezne ki (különbözeti ügyletek a tőzsdén stb.). Másrészt előfordulhat, hogy pénzforgások teljesen elmaradnak. Például ahol maga a gazdálkodó a föld birtokosa, ott nem forog pénz bérlő és földbirtokos között; ahol maga az ipari tőkés a tőke tulajdonosa, ott nincs pénzforgás közte és a hitelező között.

Ami pénzkincs eredeti képződését egy országban, valamint e kincsnek kevesek által való elsajátítását illeti, itt felesleges ezzel behatóbban foglalkoznunk.

A tőkés termelési mód – amelynek bázisa a bérmunka, valamint a munkásnak pénzben való fizetése, és egyáltalán a természetbeni szolgáltatások átváltoztatása pénzszolgáltatásokká – nagyobb terjedelemben és mélyebb kiképződésben csak ott fejlődhet ki, ahol az országban elegendő pénztömeg áll rendelkezésre a forgalom és az általa feltételezett kincsképzés (tartalékalap stb.) számára. Ez történelmi előfeltétel, habár a dolog nem úgy értendő, hogy először elegendő tömegű kincset képeznek és azután kezdődik meg a tőkés termelés. Hanem a tőkés termelés egyidejűleg fejlődik ki feltételeinek a kifejlődésével s e feltételek egyike a nemesfémek elegendő kínálata. Ezért a nemesfémeknek a XVI. századtól kezdődő megnövekedett kínálata lénye-

ges mozzanat a tőkés termelés fejlődéstörténetében. Amennyiben azonban pénzanyagnak a szükséges további kínálatáról a tőkés termelési mód bázisán van szó, az egyik oldalon termékben megtestesülő értéktöbbletet dobnak forgalomba a pénzzé változtatásához szükséges pénz nélkül, a másik oldalon pedig aranyban megtestesülő értéktöbbletet anélkül, hogy előzőleg terméket változtattak volna át pénzzé.

A pótlólagos áruk, amelyeknek pénzzé kell átváltozniok, készen megtalálják a szükséges pénzösszeget, mert a másik oldalon nem a csere, hanem maga a termelés révén pótlólagos aranyat (és ezüstöt) dobnak forgalomba, amelynek árukká kell átváltoznia.

II. Felhalmozás és bővített újratermelés

Amennyiben a felhalmozás bővített újratermelés formájában megy végbe, világos, hogy nem okoz új problémát a pénzforgalom tekintetében.

Először is, ami a növekvő termelőtőke funkciójához szükséges pótlólagos pénztőkét illeti, ezt a realizált értéktöbbletnek az a része szolgáltatja, amelyet a tőkés nem a jövedelem pénzformájaként, hanem pénztőkeként dob forgalomba. A pénz már a tőkés kezében van. Csak másra használja fel.

A pótlólagos termelőtőke következtében azonban pótlólagos árutömeget dobnak forgalomba mint e tőke termékét. Ezzel a pótlólagos árutömeggel egyszersmind a realizálásához szükséges pótlólagos pénz egy részét is forgalomba dobták, amennyiben ugyanis ennek az árutömegnek az értéke a termelésében elfogyasztott termelőtőke értékével egyenlő. Ezt a pótlólagos pénztömeget éppen pótlólagos pénztőkeként előlegezték és ezért tőkéje megtérülése révén visszaáramlik a tőkéshez. Itt megint ugyanaz a kérdés merül fel, mint az előbb. Honnan van az a pótlólagos pénz, amellyel a most áruformában meglevő pótlólagos értéktöbbletet realizálni lehet?

Az általános felelet megint ugyanaz. A forgalomban levő árutömeg ár-összege megnövekedett, nem azért, mert egy adott árutömeg árai emelkedtek, hanem mert a most forgalomban levő áruk tömege nagyobb a korábban forgalomban levőkénél, anélkül hogy ezt az árak esése kiegyenlítené. A nagyobb értékű nagyobb árutömeg forgalmához szükséges pótlólagos pénzt vagy a forgalomban levő pénztömeg gazdaságosabb felhasználásával kell előteremteni – akár a fizetések kiegyenlítésével stb., akár olyan eszközökkel, amelyek ugyanazon pénzdarabok forgását meggyorsítják –, vagy pedig azzal, hogy pénzt kincsformából forgó formába változtatnak át. Ez utóbbi nemcsak azt foglalja magában, hogy parlagon heverő pénztőke lép funkcióba vásárló- vagy fizetési eszközként; vagy hogy tartalékalapként már funkcio-

náló pénztőke, miközben tulajdonosa számára a tartalékalap funkcióját végzi, a társadalom számára aktívan forog (például a bankletétek esetében, amelyeket állandóan kölcsönadnak), tehát kettős funkciót tölt be – hanem azt is, hogy a stagnáló érmetartalékalapot gazdaságosabbá teszik.

„Hogy a pénz érmeként állandóan folyjék, az érmének állandóan pénzzé kell alvadnia. Az érme állandó forgásának feltétele nagyobb vagy kisebb adagokban való állandó megrekedése a forgalmon belül mindenoldalúan keletkező, s ugyanakkor azt megszabó érmetartalékalapokban, melyeknek képződése, elosztása, feloszlása és újraképződése folytonosan változik, létezése állandóan eltűnik, eltűnése állandóan létezik. Adam Smith ezt az érmének pénzzé és pénznek érmévé való szakadatlan átváltozását úgy fejezte ki, hogy mindegyik árubirtokosnak a különös áru mellett, amelyet elad, mindig tartalékban kell tartania egy bizonyos összegét az általános árunak, amellyel vásárol. Láttuk, hogy az *Á–P–Á* forgalomban a második tag, *P–Á*, egy sor vételre forgácsolódik szét, amelyek nem egyszerre, hanem időbeli egymásutánban mennek végbe, úgyhogy a *P* egy adagja érmeként forog, másik része meg pénzként pihen. A pénz itt valójában csak *felfüggesztett érme*, és a forgó érmetömeg egyes alkotórészei folyvást váltakozva, majd az egyik, majd a másik formában jelennek meg. A forgalmi eszköznek ez a pénzzé való első átváltozása ezért magának a pénzforgásnak egy csak technikai mozzanatát képviseli." (*Karl Marx*: „Zur Kritik der politischen Ökonomie", 1859, 105–106. old. [Marx és Engels Művei, 13. köt. 94–95. old.] – Az „érme" kifejezést itt a pénzzel szembeállítva arra használjuk, hogy a pénzt puszta forgalmieszköz-funkciójában jelöljük meg vele, szemben többi funkciójával.)

Amennyiben mindezek az eszközök nem elegendők, pótlólagos aranytermelés kell, vagy – ami végül is ugyanaz – a pótlólagos termék egy részét közvetlenül vagy közvetve kicserélik aranyra, a nemesfémtermelő országok termékére.

A munkaerőnek és a társadalmi termelési eszközöknek az az egész összege, amelyet a forgalom eszközéül szolgáló arany és ezüst évi termelésére fordítanak, súlyos tétele a tőkés termelési mód, egyáltalán az árutermelésre alapozott termelési mód járulékos költségeinek. Ez megfelelő összegű potenciális, pótlólagos termelési és fogyasztási eszközt, azaz valóságos gazdagságot von el a társadalmi kihasználástól. Amennyiben a termelés változatlan adott méretei vagy bővülésének adott foka mellett e drága forgalmi gépezet költségeit csökkentik, annyiban ezzel fokozzák a társadalmi munka termelőerejét. A hitelüggyel együtt kifejlődő segédeszközök tehát, amennyiben ilyen hatásuk van, közvetlenül gyarapítják a tőkés gazdagságot, akár azzal, hogy

a társadalmi termelési és munkafolyamat nagy része ilymódon valóságos pénz közbejötte nélkül megy végbe, akár azzal, hogy a valóban funkcionáló pénztömeg funkcionálóképessége fokozódik.

Ezzel elintéződik az az ízetlen kérdés is, hogy a tőkés termelési mód a mostani terjedelmében létrejöhetett volna-e (még ha csupán *ebből* a szempontból tekintjük is) a hitelügy nélkül, azaz pusztán fémpénzforgalommal. Nyilván nem. Ellenkezőleg, korlátot szabott volna neki a nemesfémtermelés terjedelme. Másrészt viszont nem kell misztikus elképzeléseket alkotni a hitelügy termelő erejéről mivelhogy az pénztőkét bocsát rendelkezésre vagy tesz folyósíthatóvá. Ennek további kifejtése nem ide tartozik.

Meg kell most vizsgálnunk azt az esetet, amikor nem valóságos felhalmozás, azaz a termelés szintjének közvetlen bővítése megy végbe, hanem a realizált értéktöbblet egy részét hosszabb vagy rövidebb időre pénztartalékalapként halmozzák fel, hogy később termelőtőkévé változtassák.

Amennyiben az így felhalmozódó pénz pótlólagos, a dolog magától értetődő. Ez a pénz csak az aranytermelő országokból behozott pótlólagos arany része lehet. Itt meg kell jegyezni, hogy az a nemzeti termék, amelynek ellenében ezt az aranyat behozták, az országban már nem létezik. Külföldre vitték arany ellenében.

Ha ellenben azt tételezzük fel, hogy az országban most is ugyanolyan tömegű pénz van, mint azelőtt, akkor a felhalmozott és felhalmozódó pénz a forgalomból folyt ide; csak funkciója változott meg. Forgalomban levő pénzből átváltozott fokozatosan képződő, latens pénztőkévé.

Az a pénz, amelyet itt felhalmoznak, eladott árunak, mégpedig értéke ama részének pénzformája, amely birtokosa számára értéktöbbletet képvisel. (A hitelügyet itt nemlétezőnek előfeltételezzük.) A tőkés, aki ezt a pénzt felhalmozza, pro tanto [ennek arányában] eladott, anélkül hogy vásárolt volna.

Ha ezt a folyamatot részlegesnek képzeljük el, nincs rajta mit megmagyarázni. A tőkések egy része a terméke eladásából szerzett pénz egy részét megtartja, s nem von el érte terméket a piacról. Másik részük viszont a termelés üzeméhez szükséges és állandóan visszatérő pénztőke kivételével egész pénzét termékké változtatja. Az értéktöbblet hordozójaként piacra dobott termék egy része termelési eszközökből vagy a változó tőke reális elemeiből, szükséges létfenntartási eszközökből áll. Ez tehát rögtön a termelés bővítésére szolgálhat. Hiszen semmiképpen nem azt tételeztük fel, hogy a tőkések egy része pénztőkét halmoz fel, miközben másik részük teljesen elfo-

gyasztja értéktöbbletét, hanem csak azt, hogy egyik részük pénzformában hajtja végre felhalmozását, latens pénztőkét képez, másik részük viszont valóban felhalmoz, vagyis növeli a termelés szintjét, valóban kibővíti termelőtőkéjét. A meglevő pénztömeg továbbra is elegendő a forgalom szükségleteire, még akkor is, ha váltakozva a tőkések egy része pénzt halmoz fel, miközben másik részük a termelés szintjét növeli, és fordítva. Azonfelül az egyik oldalon a pénzfelhalmozás készpénz nélkül is végbemehet, pusztán adósságkövetelések felhalmozása útján.

A nehézség azonban akkor mutatkozik, ha azt előfeltételezzük, hogy a tőkésosztályban pénztőkének nem részleges, hanem általános felhalmozása megy végbe. Ezen az osztályon kívül – minthogy feltételezésünk szerint a tőkés termelés általánosan és kizárólagosan uralkodik – egyáltalán nincs más osztály, csak a munkásosztály. Mindaz, amit a munkásosztály vásárol, egyenlő munkabérének összegével, egyenlő az egész tőkésosztály által előlegezett változó tőke összegével. Ez a pénz a tőkésosztályhoz visszaáramlik azáltal, hogy termékét eladja a munkásosztálynak. Változó tőkéje ezáltal ismét megkapja pénzformáját. Tegyük fel, hogy a változó tőke összege $= x \times 100$ £, azaz az év folyamán nem előlegezett, hanem alkalmazott változó tőke összegével; hogy ezt a változó tőkeértéket a megtérülés sebességétől függően az év folyamán milyen sok vagy milyen kevés pénzzel előlegezik, az a most vizsgált kérdés szempontjából mindegy. Ezzel az $x \times 100$ £ tőkével a tőkésosztály bizonyos tömegű munkaerőt vásárol, vagyis bért fizet bizonyos számú munkásnak – első ügylet. A munkások ugyanezzel az összeggel bizonyos mennyiségű árut vásárolnak a tőkésektől, ezáltal az $x \times 100$ £ visszaáramlik a tőkések kezébe – második ügylet. S ez állandóan ismétlődik. Az $x \times 100$£ összeg tehát sohasem adhat lehetőséget a munkásosztálynak arra, hogy megvásárolja a terméknek azt a részét, amely az állandó tőkét, nem is beszélve arról a részről, amely a tőkésosztály értéktöbbletét képviseli. A munkások az $x \times 100$ £-gel a társadalmi terméknek mindig csak egy értékrészét vehetik meg, azt, amely egyenlő az előlegezett változó tőke értékét képviselő értékrésszel.

Ha figyelmen kívül hagyjuk azt az esetet, amelyben ez a mindenoldalú pénzfelhalmozás nem fejez ki mást, mint a pótlólagosan behozott nemesfém elosztását, akármilyen arányban, a különböző egyes tőkések között – hogyan halmozhat tehát fel pénzt az egész tőkésosztály?

Ehhez az kellene, hogy mindannyian termékük egy részét eladják, anélkül hogy újra vásárolnának. Abban nincs semmi titokzatos, hogy mindannyian rendelkeznek meghatározott pénzalappal, amelyet fogyasztásuk kielégítésére forgalmi eszközként forgalomba dobnak és amelynek bizonyos része

mindegyikükhöz ismét visszaáramlik a forgalomból. Ám akkor ez a pénzalap éppen mint forgalmi alap az értéktöbblet ezüstté változtatása révén áll fenn, de semmiképpen nem mint latens pénztőke.

Ha úgy vizsgáljuk meg a dolgot, ahogy az a valóságban végbemegy, kitűnik, hogy a későbbi felhasználásra felhalmozott latens pénztőke a következőkből áll:

1. Bankletétekből; márpedig aránylag csekély pénzösszeg az, amellyel a bank valóban rendelkezik. Itt csak névleg van pénztőke felhalmozva. Valójában pénzköveteléseket halmoztak fel, amelyeket csak azért lehet ezüstté változtatni (amennyiben ezt valaha is megteszik), mert a visszakövetelt és a betett pénz között egyensúly jön létre. Ami mint pénz van a bank kezében, az viszonylag csak kis összeg.

2. Állampapírokból. Ezek egyáltalában nem tőkék, hanem puszta adósságkövetelések a nemzet évi termékére.

3. Részvényekből. Amennyiben nem szédelgést takarnak, annyiban birtoklási jogcímek valamilyen társasághoz tartozó valóságos tőkére és utalványok az ebből évente folyó értéktöbbletre.

Mindezekben az esetekben nincs pénzfelhalmozás, hanem ami az egyik oldalon pénztőke felhalmozásaként, az a másik oldalon állandó, valóságos pénzkiadásként jelenik meg. Hogy a pénzt az adja-e ki, akié, vagy valaki más, adósa ennek, az mit sem változtat a dolgon.

A tőkés termelés alapzatán a kincsképzés mint olyan sohasem cél, hanem eredménye vagy a forgalom valamilyen fennakadásának – amikor is a szokottnál nagyobb pénztömegek öltik fel a kincsformát –, vagy a megtérülés előidézte felgyülemléseknek, vagy végül: a kincs csak pénztőke képződése, egyelőre latens formában, azzal a rendeltetéssel, hogy termelőtőkeként funkcionáljon.

Ezért, ha az egyik oldalon a pénzben realizált értéktöbblet egy részét a forgalomból elvonják és kincsként felhalmozzák, egyidejűleg az értéktöbblet más részét állandóan termelőtőkévé változtatják. A pótlólagos nemesfémnek a tőkésosztályon belüli elosztását kivéve, a pénzformában való felhalmozás sohasem valamennyi ponton egyidejűleg megy végbe.

Az évi terméknek arra a részére, amely áruformában levő értéktöbbletet képvisel, ugyanaz érvényes, mint az évi termék másik részére. Forgalmához bizonyos pénzösszegre van szükség. Ez a pénzösszeg éppúgy a tőkésosztályé, mint az az évente termelt árutömeg, amely értéktöbbletet képvisel. Eredetileg maga a tőkésosztály dobja forgalomba. Maga a forgalom állandóan újra elosztja a tőkések között. Akárcsak egyáltalában az érme forgalmánál, e tömeg egy része váltakozó pontokon állandóan fennakad, miközben másik

része állandóan forog. Hogy e felgyülemlés egy része szándékosan pénztőke képzésére irányul-e, a dolgon mit sem változtat.

Itt figyelmen kívül hagytuk a forgalomnak azokat a kalandjait, amelyek következtében egyik tőkés megkaparintja a másik értéktöbbletének, sőt tőkéjének egy darabját és ilymódon mind pénztőke, mind termelőtőke egyoldalú felhalmozása és centralizációja következik be. Így például előfordulhat, hogy a zsákmányolt értéktöbblet egy része, amelyet *A* pénztőkeként felhalmoz, *B* értéktöbbletének a darabja, amely nem áramlik hozzá vissza.

HARMADIK SZAKASZ

A társadalmi össztőke újratermelése és forgalma

Tizennyolcadik fejezet[34]

Bevezetés

I. A vizsgálat tárgya

A tőke közvetlen termelési folyamata a tőke munka- és értékesítési folyamata, az a folyamat, amelynek eredménye az árutermék, meghatározó indítéka pedig az értéktöbblet termelése.

A tőke újratermelési folyamata éppúgy felöleli ezt a közvetlen termelési folyamatot, mint a tulajdonképpeni forgalmi folyamat mindkét fázisát, azaz felöleli az egész körforgást, amely mint periodikus – vagyis meghatározott periódusokban mindig ismétlődő – folyamat a tőke megtérülését alkotja.

Akár a *P*...*P'*, akár a *T*...*T* formában vizsgáljuk mármost a körforgást, a közvetlen termelési folyamat, *T*, mindig csak egyik tagja ennek a körforgásnak. Az egyik formában úgy jelenik meg, mint a forgalmi folyamat közvetítése, a másik formában a forgalmi folyamat jelenik meg a termelési folyamat közvetítéseként. A termelési folyamat állandó megújulása, a tőkének termelőtőkeként való folytonos újramegjelenése mindkét formában feltételezi a tőke átváltozásait a forgalmi folyamatban. Másrészt az állandóan megújult termelési folyamat feltétele azoknak az átváltozásoknak, amelyeken a tőke a forgalom területén mindig újra és újra keresztülmegy, feltétele annak, hogy váltakozva mint pénztőke és mint árutőke jelenik meg.

Az egyes tőke azonban csak önállósult, úgyszólván egyéni élettel megajándékozott töredéke a társadalmi össztőkének, mint ahogy az egyes tőkés csak egyéni eleme a tőkésosztálynak. A társadalmi tőke mozgása önállósult töredékei mozgásainak, az egyéni tőkék megtérüléseinek összességéből áll. Mint ahogy az egyes áru metamorfózisa része az áruvilág metamorfózis-

[34] A II. kéziratból.

sorának – az áruforgalomnak –, ugyanúgy az egyéni tőke metamorfózisa, a megtérülése, része a társadalmi tőke körforgásának.

Ez az összfolyamat magában foglalja mind a termelő fogyasztást (a közvetlen termelési folyamatot) az ezt közvetítő formaváltozásokkal (anyagi szempontból tekintve cserékkel), mind az egyéni fogyasztást az ezt közvetítő formaváltozásokkal, vagyis cserékkel. Magában foglalja egyrészt a változó tőke átváltását munkaerőre és ezért a munkaerő bekebelezését a tőkés termelési folyamatba. Itt a munkás úgy lép fel, mint árujának, a munkaerőnek eladója, a tőkés pedig mint vevője. Másrészt azonban az áruk eladása magában foglalja az áruk megvásárlását a munkásosztály által, tehát a munkásosztály egyéni fogyasztását. A munkásosztály itt mint vevő lép fel, a tőkések pedig mint akik eladják az árut a munkásoknak.

Az árutőke forgalma magában foglalja az értéktöbblet forgalmát, tehát azokat a vételeket és eladásokat is, amelyek révén a tőkések egyéni fogyasztásukat, az értéktöbblet fogyasztását közvetítik.

Az egyéni tőkék körforgása társadalmi tőkévé összefogva, vagyis összességükben tekintve, nemcsak a tőke forgalmát foglalja tehát magában, hanem az általános áruforgalmat is. Az utóbbi eredetileg csak két alkotórészből állhat: 1. a tőke saját körforgásából és 2. az egyéni fogyasztásra kerülő áruk körforgásából, tehát azoknak az áruknak a körforgásából, amelyekre a munkás a bérét, a tőkés pedig az értéktöbbletét (vagy értéktöbbletének egy részét) kiadja. Persze a tőke körforgása az értéktöbblet forgalmát is magában foglalja, amennyiben az értéktöbblet része az árutőkének, és ugyancsak magában foglalja a változó tőke átváltoztatását munkaerővé, a munkabér fizetését. De ennek az értéktöbbletnek és munkabérnek árukra való kiadása nem része a tőkeforgalomnak, habár legalábbis a munkabér kiadása feltételezi ezt a forgalmat.

Az I. könyvben a tőkés termelési folyamatot mint különálló műveletet és mint újratermelési folyamatot elemeztük: elemeztük az értéktöbblet termelését és magának a tőkének a termelését. Azt a forma- és anyagcserét, amelyen a tőke a forgalom területén keresztülmegy, feltételeztük, s nem időztünk itt tovább. Feltételeztük tehát, hogy a tőkés egyrészt értékén adja el a terméket, másrészt a forgalom területén megtalálja a tárgyi termelési eszközöket ahhoz, hogy a folyamatot újból megkezdje, vagyis megszakítás nélkül továbbfolytassa. A forgalom területén végbemenő műveletek közül ott csak a munkaerő vételével és eladásával kellett foglalkoznunk, mint a tőkés termelés alapfeltételével.

E II. könyv első szakaszában megvizsgáltuk a különböző formákat, amelyeket a tőke a körforgása folyamán felölt, valamint magának e körforgásnak

a különböző formáit. Az I. könyvben vizsgált munkaidőhöz most a forgalmi idő csatlakozik.

A második szakaszban a körforgást mint periodikus folyamatot, azaz mint megtérülést vettük szemügyre. Egyrészt megmutattuk, hogy a tőke különböző alkotórészei (álló és forgó része) a formák körforgását különböző időtartamok alatt és különböző módon végzik el; másrészt megvizsgáltuk azokat a körülményeket, amelyek a munkaperiódus és a forgalmi periódus különböző hosszát okozzák. Megmutatkozott, hogy a körforgási periódus és e periódus alkotórészeinek különböző aránya hatással van mind magának a termelési folyamatnak a terjedelmére, mind az értéktöbblet évi rátájára. Valójában az első szakaszban főleg azokat az egymást követő formákat vizsgáltuk, amelyeket a tőke a körforgása folyamán állandóan felölt és levet, a második szakaszban viszont azt vettük szemügyre, hogy a formáknak ebben a folyásában és egymásutánjában az adott nagyságú tőke hogyan oszlik meg egyidejűleg, habár változó terjedelemben, a különböző formákra: termelőtőkére, pénztőkére és árutőkére, úgyhogy ezek nemcsak felváltják egymást, hanem a teljes tőkeérték különböző részei e különböző állapotokban állandóan egymás mellett vannak meg és funkcionálnak. Főként a pénztőke jelentkezett olyan sajátságossággal, amely az I. könyvben nem mutatkozott meg. Meghatározott törvényekre bukkantunk, amelyek szerint valamely adott tőkének a megtérülés feltételeitől függően különböző nagyságú alkotórészeit állandóan pénztőke formájában kell előlegezni és megújítani ahhoz, hogy adott terjedelmű termelőtőkét állandóan funkcióban tartsanak.

De mind az első, mind a második szakaszban mindig csak az egyéni tőkéről, a társadalmi tőke önállósult részének mozgásáról volt szó.

Az egyéni tőkék körforgásai azonban összefonódnak, előfeltételezik egymást és feltételei egymásnak, s éppen ebben az összefonódásban alkotják a társadalmi össztőke mozgását. Mint ahogy az egyszerű áruforgalomnál egy áru összmetamorfózisa az áruvilág metamorfózissorának részeként jelent meg, úgy most az egyéni tőke metamorfózisa a társadalmi tőke metamorfózissorának részeként. Az egyszerű áruforgalom azonban korántsem foglalta szükségképpen magában a tőke forgalmát – mert nem-tőkés termelés alapzatán is végbemehet –, ezzel szemben, mint már megjegyeztük, a társadalmi össztőke körforgása magában foglalja az egyes tőke körforgásába nem tartozó áruforgalmat is, vagyis azoknak az áruknak a forgalmát, amelyek nem tőkék.

Most az egyéni tőkéknek mint a társadalmi össztőke alkotórészeinek a forgalmi folyamatát (amely összességében az újratermelési folyamat formája), tehát e társadalmi össztőke forgalmi folyamatát kell megvizsgálnunk

II. A pénztőke szerepe

{Ámbár az, ami itt következik, csak e szakasz későbbi részébe tartozik, most mindjárt vizsgáljuk meg, tudniillik a pénztőkét mint a társadalmi össztőke alkotórészét.}

Az egyéni tőke megtérülésének vizsgálatánál a pénztőke két oldalról mutatkozott meg.

Először: Ez az a forma, amelyben minden egyéni tőke színre lép, folyamatát mint tőke megkezdi. Ezért úgy jelenik meg, mint primus motor [első mozgató], amely az egész folyamatnak megadja a lökést.

Másodszor: A megtérülési periódus különböző hosszától és két alkotórészének — a munkaperiódusnak és a forgalmi periódusnak — különböző arányától függően az előlegezett tőkeértéknek az az alkotórésze, amelyet állandóan pénzformában kell előlegezni és megújítani, különbözőképpen aránylik az általa mozgásba hozott termelőtőkéhez, azaz a folyamatos termelés méreteihez. Bármekkora azonban ez az arány, a folyamatot végző tőkeértéknek azt a részét, amely állandóan termelőtőkeként funkcionálhat, minden körülmények között korlátozza az előlegezett tőkeértéknek az a része, amelynek állandóan pénzformában kell léteznie a termelőtőke mellett. Itt csak a normális megtérülésről, egy elvont átlagról van szó. A forgalmi fennakadások kiegyenlítésére szolgáló pótlólagos pénztőkét itt nem vesszük figyelembe.

Az első ponthoz. Az árutermelés feltételezi az áruforgalmat, az áruforgalom pedig feltételezi az áru pénzként való jelentkezését, a pénzforgalmat; az áru megkettőződése árura és pénzre törvénye a termék áruként való jelentkezésének. Ugyanígy a tőkés árutermelés — mind társadalmi, mind egyéni tekintetben — feltételezi a pénzformában levő tőkét, vagyis a pénztőkét mint minden újonnan meginduló vállalkozás primus motorját és mint folyamatos mozgatót. A forgótőke sajátosan feltételezi, hogy a pénztőke rövidebb időközökben állandóan ismétlődően mint mozgató lép fel. Az egész előlegezett tőkeértéket, vagyis a tőke összes alkotórészeit, amelyek árukból — munkaerőből, munkaeszközökből és termelési anyagokból — állnak, állandóan újra meg újra meg kell vásárolni pénzzel. Ami itt érvényes az egyéni tőkére, érvényes a társadalmi tőkére is, amely csak sok egyéni tőke formájában funkcionál. De, mint már az I. könyvben kimutattuk, ebből semmiképpen sem következik az, hogy a tőke funkcionálási tere, a termelés mérete, még tőkés alapzaton is, *abszolút* korlátja tekintetében a funkcionáló pénztőke terjedelmétől függ.

A tőkébe termelési elemek vannak bekebelezve, amelyek, bizonyos határ-

rok között, az előlegezett pénztőke nagyságától függetlenül tágíthatók. Változatlan fizetség mellett a munkaerőt extenzív vagy intenzív módon erősebben lehet kizsákmányolni. Ha ezzel az erősebb kizsákmányolással a pénztőke megnő (azaz a munkabér emelkedik), nem arányosan növekedik, tehát pro tanto egyáltalában nem.

A termelő módon kiaknázott természeti anyagot – amely a tőkének nem értékeleme –, földet, tengert, érceket, erdőségeket stb., ugyanolyan létszámú munkaerő nagyobb megfeszítésével intenzív vagy extenzív módon erőteljesebben aknázzák ki, anélkül hogy több pénztőkét előlegeznének. A termelőtőke reális elemeit így megszaporítják, anélkül hogy pótlólagos pénztőkére volna szükség. Amennyiben ez pótlólagos segédanyagok beszerzéséhez szükségessé válik, a pénztőke, amelyben a tőkeértéket előlegezik, nem nő arányosan a termelőtőke hatékonyságával, tehát pro tanto egyáltalában nem növekszik.

Ugyanazokat a munkaeszközöket, tehát ugyanazt az állótőkét hatékonyabban lehet elhasználni akár napi használati idejének meghosszabbításával, akár intenzívebb alkalmazásával, anélkül hogy pótlólagos pénzt fordítanának állótőkére. Ekkor csak gyorsabban térül meg az állótőke, de újratermelésének elemeit is gyorsabban szolgáltatják.

A természeti anyagoktól eltekintve, természeti erők, amelyek nem kerülnek semmibe, bekebelezhetők a termelési folyamatba mint többé vagy kevésbé hatékony ágensek. Hatékonyságuk foka olyan módszerektől és tudományos eredményektől függ, amelyek a tőkésnek nem kerülnek semmibe.

Ugyanez érvényes a munkaerő társadalmi kombinációjára a termelési folyamatban és az egyes munkások felhalmozott ügyességére. Carey kiszámítja, hogy a földtulajdonos sohasem kap eleget, mert nem fizetik meg neki azt az egész tőkét, illetve munkát, amelyet emberemlékezet óta a talajba fektettek, hogy mostani termőképességét elérjék. (Arról a termőképességről, amelytől a talajt megfosztják, természetesen nem beszél.) Eszerint az egyes munkást annak a munkának az alapján kellene fizetni, amelybe az egész emberi nemnek került, hogy a vademberből modern gépészt faragjon. Éppen fordítva, úgy kellene okoskodnunk, hogy ha számításba vesszük mindazt a meg nem fizetett, de a földtulajdonosok és tőkések által ezüstté változtatott munkát, amely a földben rejlik, akkor a földbe fektetett egész tőkét uzsorakamatokkal együtt már sokszorosan visszafizették, tehát a földtulajdont a társadalom már régen sokszorosan visszavásárolta.

A munka termelőerőinek megnövelése, amennyiben nem előfeltételezi tőkeértékek pótlólagos ráfordítását, először ugyan csupán a termék tömegét

növeli, nem pedig értékét; kivéve, amennyiben módot ad arra, hogy ugyanannyi munkával több állandó tőkét lehessen újratermelni, tehát értékét fenntartani. De a munka termelőerőinek megnövelése egyszersmind új tőkeanyagot alkot, tehát a tőke nagyobb felhalmozásának bázisát.

Amennyiben maga a társadalmi munka szervezete, ennélfogva a munka társadalmi termelőerejének növelése megkívánja, hogy nagy méretekben termeljenek és ezért az egyes tőkés nagy tömegű pénztőkét előlegezzen, akkor – mint már az I. könyvben rámutattunk* – ez részben a tőkéknek kevesek kezében való centralizációja útján történik meg, anélkül hogy a funkcionáló tőkeértékek terjedelmének és ennélfogva azon pénztőke terjedelmének is, amelyben ezeket előlegezik, abszolút módon növekednie kellene. Az egyes tőkék nagysága kevesek kezében való centralizáció útján növekedhet, anélkül hogy társadalmi összegük növekedne. Csak az egyes tőkék megoszlása változik.

Végül az előző szakaszban kimutattuk, hogy a megtérülési periódus rövidítése lehetővé teszi, hogy vagy kevesebb pénztőkével ugyanannyi termelőtőkét, vagy ugyanannyi pénztőkével több termelőtőkét hozzanak mozgásba.

Mindennek azonban a pénztőke tulajdonképpeni kérdéséhez nyilvánvalóan nincsen köze. Ez csak azt mutatja, hogy az előlegezett tőke – egy adott értékösszeg, amely szabad formájában, értékformájában, egy bizonyos pénzösszegből áll – termelőtőkévé való átváltoztatása után olyan termelő potenciákat foglal magában, amelyeknek korlátai nincsenek adva e tőke értékkorlátaival, hanem bizonyos játéktéren belül extenzív vagy intenzív módon különbözőképpen hathatnak. Ha a termelési elemek – a termelési eszközök és a munkaerő – ára adott, ezzel meg van határozva annak a pénztőkének a nagysága, amely szükséges ahhoz, hogy ezeknek az áruként meglevő termelési elemeknek meghatározott mennyiségét megvásárolják. Vagy az előlegezendő tőke értéknagysága van meghatározva. De a terjedelem, amelyben ez a tőke hat érték- és termékképzőként, rugalmas és változó.

A második ponthoz. Hogy a társadalmi munkának és a termelési eszközöknek az a része, amelyet évente pénz termelésére vagy vásárlására kell fordítani, hogy az elkopott érméket pótolják, pro tanto csökkenti a társadalmi termelés terjedelmét, az magától értetődő. Ami azonban azt a pénzértéket illeti, amely részint mint forgalmi eszköz, részint mint kincs funkcionál, ez már megvan, megszerezték, megvan a munkaerő, a termelt termelési eszközök és a gazdagság természeti forrásai mellett. Nem lehet ez utóbbiak korlátjának tekinteni. Termelési elemekké való átváltoztatása, más népekkel való csere révén bővíteni lehetne a termelés méreteit. Ez azonban feltételezi, hogy a pénz továbbra is világpénzként szerepel.

A megtérülési periódus hosszától függően a termelőtőke mozgásba hozásához nagyobb vagy kisebb tömegű pénztőkére van szükség. Ugyancsak láttuk azt is, hogy a megtérülési periódusnak munkaidőre és forgalmi időre oszlása feltételezi a pénzformában lappangó vagy felfüggesztett tőke megnövelését.

Amennyire a megtérülési periódust a munkaperiódus hossza határozza meg, annyira határozza meg – egyébként változatlan feltételek mellett – a termelési folyamat anyagi természete, tehát nem e termelési folyamat sajátos társadalmi jellege. A tőkés termelés bázisán azonban hosszabb időtartamú kiterjedtebb műveleteknek hosszabb időre szóló nagyobb pénztőkeelőlegezés a feltétele. A termelés ilyen területeken tehát függ azoktól a határoktól, amelyek között az egyes tőkés pénztőkével rendelkezik. Ezt a korlátot áttörik a hitelügy és a vele összefüggő társulás, például részvénytársaságok. A pénzpiac zavarai ezért leállítják az ilyen vállalatokat, és viszont ezek a vállalatok zavarokat idéznek elő a pénzpiacon.

Társadalmi termelés bázisán meg kell határozni, hogy ezek a műveletek, amelyek hosszabb időn át munkaerőt és termelési eszközöket vonnak el, anélkül hogy ez idő alatt hasznos terméket adnának, milyen méretekben vihetők véghez úgy, hogy ne legyenek kárára azoknak a termelési ágaknak, amelyek folyamatosan vagy évente többször nemcsak elvonnak munkaerőt és termelési eszközöket, hanem adnak is létfenntartási eszközöket és termelési eszközöket. Társadalmi termelésben éppúgy, mint a tőkés termelésben a rövidebb munkaperiódusú termelési ágakban dolgozó munkások csak rövidebb időn át vonnak majd el termékeket anélkül, hogy terméket adnának vissza; a hosszabb munkaperiódusú termelési ágak viszont továbbra is hosszabb időn át vonnak el állandóan terméket, mielőtt visszaadnának. Ez a körülmény tehát az illető munkafolyamat dologi feltételeiből, nem pedig társadalmi formájából fakad. A pénztőke társadalmi termelés esetén elesik. A társadalom elosztja a munkaerőt és a termelési eszközöket a különböző termelési ágak között. A termelők akár papiros utalványokat is kaphatnak, amelyek fejében a társadalmi fogyasztási készletekből munkaidejüknek megfelelő mennyiséget vonnak el. Az ilyen utalvány nem pénz. Nem forog.

Látjuk, hogy amennyiben a pénztőke iránti szükséglet a munkaperiódus hosszából fakad, ennek két körülmény a feltétele: *Először*, hogy egyáltalán a pénz az a forma, amelyben minden egyéni tőkének (a hitelt figyelmen kívül hagyva) fel kell lépnie ahhoz, hogy termelőtőkévé változzék; ez a tőkés termelés, egyáltalán az árutermelés lényegéből következik. – *Másodszor*, a szükséges pénzelőleg nagysága abból a körülményből fakad, hogy hosszabb

időn át állandóan munkaerőt és termelési eszközöket vonnak el a társadalomtól, anélkül hogy ezen idő alatt pénzzé visszaváltoztatható terméket visszaadnának neki. Az első körülményt, hogy az előlegezendő tőkét pénzformában kell előlegezni, nem szünteti meg maga a formája ennek a pénznek, akár fémpénz az, akár hitelpénz, értékjel stb. A második körülményt semmiképpen nem érinti, hogy milyen pénzeszköz vagy milyen termelési forma közvetítésével vonnak el munkát, létfenntartási eszközöket és termelési eszközöket, anélkül hogy a forgalomba egyenértéket dobnának vissza.

Tizenkilencedik fejezet[35]

A tárgy korábbi ábrázolásai

I. A fiziokraták

Quesnay „Tableau économique"-ja néhány nagy vonással megmutatja, hogy a nemzeti termelés meghatározott értékű évi hozama a forgalom révén hogyan oszlik el úgy, hogy egyébként változatlan körülmények között végbemehet egyszerű újratermelése, azaz ugyanazon szinten való újratermelése. A termelési periódus kiindulópontja tárgyszerűen a múlt évi termés. A számtalan egyéni forgalmi műveletet Quesnay rögtön összefogja jellegzetes társadalmi tömegmozgásukká – a társadalom nagy, funkcionálisan meghatározott gazdasági osztályai közötti forgalommá. Ami bennünket itt érdekel, az a következő: Az össztermék egy része – amely, akárcsak minden más része, mint használati tárgy az elmúlt évi munka új eredménye – egyszersmind csak régi, ugyanabban a természetbeni formában újra megjelenő tőkeérték hordozója. Ez a rész nem forog, hanem termelőinek, a bérlőosztálynak a kezén marad, hogy ott tőkeszolgálatát újra megkezdje. Az évi terméknek ebbe az állandó tőkerészébe Quesnay oda nem tartozó elemeket is belefoglal, de a fődologra rátapint, hála korlátozott látókörének, amelyben a mezőgazdaság az emberi munka egyetlen értéktöbbletet termelő befektetési területe, tehát a tőkés szempontból az egyetlen valóban produktív terület. A gazdasági újratermelési folyamat, bármilyen is sajátos társadalmi jellege, ezen a területen (a mezőgazdaságban) mindig egybefonódik egy természeti újratermelési folyamattal. Ez utóbbinak kézzelfogható feltételei felderítik az előbbinek a feltételeit és megóvnak a gondolkodásnak azoktól a tévútjaitól, amelyekre csak a forgalom káprázata csábít.

Egy rendszer címkéje többek között abban különbözik más árucikkek címkéitől, hogy nemcsak a vevőt csapja be, hanem gyakran az eladót is. Quesnay és legközelebbi tanítványai hittek a maguk feudális cégérében. Iskolás tudósaink mind a mai napig hisznek benne. Valójában azonban a fiziokrata

[35] Itt kezdődik a VIII. kézirat.

rendszer a tőkés termelés első rendszeres felfogása. Az ipari tőke képviselője – a bérlőosztály – vezeti az egész gazdasági mozgást. A földművelés tőkés módon folyik, azaz a tőkés bérlő nagyméretű vállalkozásaként; a föld közvetlen megművelője bérmunkás. A termelés nemcsak használati cikkeket hoz létre, hanem ezek értékét is; indítéka pedig értéktöbblet nyerése, amelynek szülőhelye a termelés területe, nem a forgalmi terület. A három osztály között, amelyek a forgalom által közvetített társadalmi újratermelési folyamat hordozóiként szerepelnek, a „termelő" munka közvetlen kizsákmányolója, az értéktöbblet termelője, a tőkés bérlő, különbözik az értéktöbblet puszta elsajátítóitól.*

A fiziokrata rendszer tőkés jellege már virágkorában kihívta egyrészt Linguet és Mably, másrészt a szabad kisbirtok védelmezőinek ellenzését.

A. Smith visszafelé tett lépése[36] az újratermelési folyamat elemzésében annál feltűnőbb, mert egyébként nemcsak Quesnay helyes elemzéseit dolgozza fel tovább – például az ő „avances primitives" [eredeti előlegek] és az „avances annuelles" [évi előlegek] fogalmait „álló" és „forgó" tőkévé[37] általánosítja, hanem helyenként teljesen visszaesik fiziokrata tévedésekbe. Annak bizonyítására például, hogy a bérlő nagyobb értéket termel, mint bármely másfajta tőkés, ezt mondja: „Semelyik egyenlő tőke nem hoz mozgásba nagyobb mennyiségű termelő munkát, mint a bérlő tőkéje. Nemcsak dolgozó cselédei, hanem dolgozó barmai is termelő munkások." {Kedves bók a dolgozó cselédségnek!} „A mezőgazdaságban az ember mellett a természet is *dolgozik*; s bár *munkája nem kerül költségbe*, termékének *éppúgy* megvan az *értéke, mint a legköltségesebb munkásokénak*. A mezőgazdaság legfontosabb műveleteit úgy látszik nem annyira arra szánják, hogy növeljék a természet termékenységét – habár ezt is teszik – mint arra, hogy azt az embernek leghasznosabb növények termelésére irányítsák. Egy tüskebokrokkal és indákkal benőtt mező gyakran ugyanolyan mennyiségű növényt ad, mint a legjobban művelt szőlőskert vagy gabonatábla. Az ültetés és a megművelés gyakran inkább szabályozza, mintsem serkenti a természet aktív termékenységét; s miután az emberek minden munkájukat elvégezték,

---

[36] „A tőke", I. köt. 2. kiad. 612. [552.] old. 32. sz. jegyzet.

[37] Néhány fiziokrata, mindenekelőtt Turgot, ehhez is előkészítette az utat számára. Turgot Quesnaynél és a többi fiziokratánál gyakrabban használja már a capital szót avances helyett, és még inkább azonosítja a manufaktúratulajdonosok avance-ait vagy capital-jait a bérlőkével. Például: „akárcsak azoknak" (a manufaktúra-vállalkozóknak), „ezeknek is" (a bérlőknek, azaz a tőkés bérlőknek) „a tőkék visszaáramlásán kívül meg kell kapniok stb." (*Turgot*: „Oeuvres", Daire kiadása, Párizs 1844, I. köt. 40. old.)

a természetnek még mindig jócskán marad tennivalója. A mezőgazdaságban alkalmazott dolgozók és dolgozó barmok (!) tehát, szemben a manufaktúrák munkásaival, nemcsak akkora értéket termelnek újra, amely egyenlő saját fogyasztásukkal, illetve az őket alkalmazó tőkével, tulajdonosának profitjával együtt, hanem sokkal nagyobb értéket. A bérlő tőkéjén és minden profitján felül rendszeresen újratermelik a földbirtokos járadékát is. Ezt a járadékot úgy tekinthetjük, mint azoknak a természeti erőknek a termékét, amelyeknek használatát a földbirtokos kölcsönadja a bérlőnek. A járadék nagyobb vagy kisebb volta ezeknek az erőknek a feltételezett nagyságától, más szóval a föld feltételezett természetes vagy mesterségesen előidézett termékenységétől függ. Ez a természet műve, amely fennmarad mindannak levonása vagy kiegyenlítése után, ami az ember művének tekinthető. Ritkán kevesebb ez, mint a teljes termék egynegyede és gyakran több, mint egyharmada. Semmiféle, a manufaktúrában felhasznált ugyanakkora mennyiségű termelő munka nem eredményezhet ilyen nagy újratermelést. A manufaktúrában a természet semmit sem csinál, mindent az ember csinál; és az újratermelésnek mindig arányosnak kell lennie az azt végrehajtó tényezők erejével. A mezőgazdaságban alkalmazott tőke ennélfogva nemcsak nagyobb mennyiségű termelő munkát hoz mozgásba, mint a manufaktúrában alkalmazott bármely egyenlő tőke, hanem az általa alkalmazott termelő munkához viszonyítva sokkal nagyobb értéket is tesz hozzá az ország földjének és munkájának évi termékéhez, lakóinak valóságos gazdagságához és jövedelméhez." (II. könyv, V. fej. 242–243. old.)

A. Smith a II. könyv I. fejezetében azt mondja: „A vetőmag teljes értéke szintén tulajdonképpen állótőke." Itt tehát tőke = tőkeérték; az utóbbi „álló" formában van meg. „Bár a vetőmag a szántóföld és a magtár között oda-vissza vándorol, sohasem cserél gazdát és ezért tulajdonképpen nem forog. A bérlő nem azáltal tesz szert profitjára, hogy eladja, hanem azáltal, hogy gyarapítja." (186. old.) A korlátoltság itt az, hogy Smith nem az állandó tőke értékének megújult formában való újramegjelenését, tehát az újratermelési folyamat fontos mozzanatát látja – mint ezt már Quesnay látta – hanem csak újabb, méghozzá téves illusztrációt a maga forgótőke és állótőke közötti megkülönböztetéséhez. – Abban, hogy Smith az „avances primitives"-t és „avances annuelles"-t „fixed capital"-nek [állótőkének] és „circulating capital"-nek [forgótőkének] fordítja le, haladás a „tőke" szó, amelynek fogalmát általánosítja, függetlenül attól, hogy a fiziokraták különlegesen a „mezőgazdasági" felhasználási területre vonatkoztatták; a visszafelé lépés az, hogy az „álló" és „forgó" tőke közötti különbséget fogja fel a döntőnek és ezt ragadja meg.

II. Adam Smith

1. Smith általános szempontjai

A. Smith, I. könyv, VI. fej., 42. old., ezt mondja: „Minden társadalomban minden áru ára végeredményben e három rész" (munkabér, profit, földjáradék) „egyikére vagy másikára vagy mindhármára oldódik fel; és minden előrehaladott társadalomban mind a három többé-kevésbé belekerül mint alkotórész az áruk túlnyomó részének az árába"[38]; vagy a továbbiakban a 43. oldalon: „Munkabér, profit és földjáradék, ez a *három eredeti forrása* minden jövedelemnek, éppúgy, mint *minden csereértéknek*." Smithnek ezt a tanítását „az áruk árának" illetve „minden csereértéknek" az „alkotórészeiről" a továbbiakban majd közelebbről megvizsgáljuk. – Később így ír: „Minthogy ez a helyzet [...] minden egyes áru esetében különkülön véve, így kell lennie ennek az összes áruk esetében is, amelyek minden ország földjének és munkájának *évi teljes termékét* alkotják együttesen véve. Ennek az évi terméknek *teljes ára vagy csereértéke* ugyanerre a három részre kell hogy *feloldódjék* és *elosztásra kerüljön* az ország különböző lakosai között, mint munkájuk *bére*, vagy *tőkéjük profitja*, vagy földjük *járadéka*." (II. könyv, II. fej., 190. old.)

Miután A. Smith így minden áru árát külön-külön véve és „minden ország földje és munkája évi termékének... teljes árát vagy csereértékét" egyaránt a bérmunkás, tőkés és földtulajdonos három jövedelemforrására oldotta fel, munkabérre, profitra és földjáradékra, kerülőúton mégis be kell csempésznie egy negyedik elemet, tudniillik a tőke elemét. Ez a nyers- és tisztajövedelem megkülönböztetése útján történik: „Egy nagy ország összes lakosainak *bruttó*jövedelme magában foglalja földjük és munkájuk *teljes évi termékét*; a *nettó*jövedelem magában foglalja azt a *részt*, amely tisztán megmarad nekik először az *álló-* és másodszor a *forgótőkéjük fenntartási költségeinek levonása után*; vagyis azt a részt, amelyet tőkéjük megrövidítése nélkül közvetlen fogyasztásra fenntartott alapjukban helyezhetnek el, vagyis létfenn-

[38] Nehogy az olvasót „az áruk túlnyomó részének az ára" kifejezés megtévessze, a következő idézet megmutatja, hogyan magyarázza maga A. Smith ezt a megjelölést. Például a tengeri hal árába nem kerül bele földjáradék, hanem csak munkabér és profit; a scotch pebbles [skót kavics] árába csak munkabér kerül bele, nevezetesen: „Skócia némely részein néhány szegény ember azzal foglalkozik, hogy a tengerparton azokat a kis tarka köveket gyűjtögetik, amelyeket skót kavics néven ismernek. Az az ár, amelyet nekik a kőmetsző fizet, mindössze a munkájuk bére; sem járadék, sem profit nem alkotja ennek az árnak részét."

tartásukra, kényelmükre és szórakozásukra fordíthatnak. Valóságos gazdagságuk szintén nem bruttó-, hanem nettójövedelmükkel arányos." (i. m. 190. old.)

Ehhez a következőket jegyezzük meg:

1. A. Smith itt világosan csak az egyszerű újratermelést tárgyalja, nem pedig a bővített újratermelést, vagyis a felhalmozást; csak a funkcionáló tőke fenntartására (maintaining) szolgáló kiadásokról beszél. A „nettó" jövedelem, akár a társadalomé, akár az egyéni tőkésé, az évi terméknek azzal a részével egyenlő, amely a „fogyasztási alapba" kerülhet, de ennek az alapnak a terjedelme nem rövidítheti meg a funkcionáló tőkét (encroach upon capital). Mind az egyéni, mind a társadalmi termék egy értékrésze tehát nem oldódik fel sem munkabérben, sem profitban vagy földjáradékban, hanem tőkében.

2. A. Smith saját elméletéből egy szójáték segítségével keres menekvést, a gross és net revenue, a nyers- és tisztajövedelem megkülönböztetése útján. Az egyéni tőkés, akárcsak az egész tőkésosztály, vagyis az úgynevezett nemzet, a termelésben elhasznált tőke helyett egy olyan áruterméket bevételez, amelynek értéke – e termék arányos részeiben megjeleníthetően – egyrészt a felhasznált tőkeértéket pótolja, ennélfogva jövedelem, és a szó még szorosabb értelmében revenue (revenu a revenir, visszatér ige melléknévi igeneve), de nota bene [megjegyzendő] tőke-revenue vagy tőkebevétel; másrészt olyan értékalkotórészeket tartalmaz, amelyek „elosztásra kerülnek az ország különböző lakosai között, mint munkájuk bére, vagy tőkéjük profitja, vagy földjük járadéka" – amit a köznapi életben jövedelmen érteni szoktak. Az egész termék értéke, akár az egyéni tőkés, akár az egész ország számára, eszerint valakinek a jövedelme; de egyrészt tőkejövedelem, másrészt ettől különböző „revenue". Smith tehát egy hátsó ajtón – a „revenue" szó kétértelműségével – ismét behozza azt, amit az áru értékének alkotórészeire való felbontásánál kiküszöbölt. De a terméknek csak olyan értékalkotórészeit lehet „bevételezni", amelyek már léteznek benne. Ahhoz, hogy tőke mint jövedelem befolyhasson, előzőleg *tőkét* kellett kiadni.

A. Smith továbbá azt mondja: „A legalacsonyabb rendes profitrátának mindig valamivel többnek kell lennie annál, ami elegendő, hogy kiegyenlítse az esetleges veszteségeket, amelyeknek a tőke minden alkalmaztatása ki van téve. Csak ez a többlet az, ami nettó-, vagyis tiszta profit." {Vajon melyik tőkés ért profiton szükséges tőkeráfordítást?} „Amit bruttóprofitnak neveznek, az gyakran nemcsak ezt a többletet foglalja magában, hanem azt is, amit ilyen rendkívüli veszteségek kiegyenlítésére visszatartanak." (I. könyv, IX. fej. 72. old.) Ez azonban csak annyit jelent, hogy az értéktöbblet

egy részének – ezt a bruttóprofit részének tekintve – biztosítási alapot kell képeznie a termelés számára. Ezt a biztosítási alapot a többletmunka egy része hozza létre, amely ennyiben közvetlenül tőkét, azaz az újratermelésre szánt alapot termel. Ami az állótőke stb. „fenntartására" szolgáló kiadást illeti (lásd a fentebb idézett helyeket), az elfogyasztott állótőkének újjal való pótlása nem új tőkebefektetés, hanem csak a régi tőkeértéknek új formában való megújítása. Ami pedig az állótőke javítását illeti, amelyet A. Smith ugyancsak a fenntartási költségekhez számít, ennek költsége az előlegezett tőke árába tartozik. Hogy a tőkés ezt nem egyszerre, hanem csak fokozatosan, a tőke funkcionálása folyamán felmerülő szükségletnek megfelelően fekteti be és már bezsebelt profitból fektetheti be, e profit forrásán mit sem változtat. Az az érték-alkotórész, amelyből fakad, csak azt bizonyítja, hogy a munkás többletmunkát szolgáltat mind a biztosítási alap, mind a javítási alap számára.

A. Smith most arról mesél, hogy a nettójövedelemből, azaz a specifikus értelemben vett jövedelemből ki kell rekeszteni az egész állótőkét, de a forgótőkének azt a teljes részét is, amelyet az állótőke fenntartása és javítása, valamint megújítása követel meg, valójában minden tőkét, amely nem a fogyasztási alapra szánt természetbeni formában van meg.

„Az állótőke fenntartását szolgáló teljes költséget nyilvánvalóan ki kell rekeszteni a társadalom nettójövedelméből. Sem a hasznos gépeik és ipari szerszámaik ... fenntartásához szükséges anyagok, sem az ezen anyagok kellő formába való alakításához szükséges munkának a terméke nem lehetnek soha részei e nettójövedelemnek. Ennek a munkának az *ára* valójában része lehet ennek a jövedelemnek, mert az így foglalkoztatott munkások bérük teljes értékét közvetlen fogyasztásra fenntartott alapjukban helyezhetik el. Másfajta munkáknál azonban mind az *ár*" {vagyis az ezért a munkáért fizetett bér}, „mind a *termék*" {amelyben ez a munka megtestesül} „belekerül ebbe az alapba; az ár a munkásokéba, a termék pedig más emberekébe, akiknek létfenntartását, kényelmét és szórakozását e munkások munkája magasabb szintre emeli." (II. könyv, II. fej. 190–191. old.)

A. Smith itt rábukkan egy igen fontos megkülönböztetésre *termelési eszközök* termelésében és *fogyasztási eszközök* közvetlen termelésében működő munkások között. Az előbbiek árutermékének értéke magában foglal egy a munkabérek összegével, azaz a munkaerő vásárlásába fektetett tőkerész értékével egyenlő alkotórészt; ez az értékrész testileg mint az e munkások által termelt termelési eszközök bizonyos hányada létezik. A munkabérük fejében kapott pénz nekik jövedelem, de munkájuk sem nekik maguknak, sem másoknak nem állított elő olyan termékeket, amelyek elfogyaszthatók. Ezek

a termékek maguk tehát nem elemei az évi termék ama részének, amelynek az a rendeltetése, hogy társadalmi fogyasztási alapul szolgáljon, pedig a „nettójövedelem" csakis ebben realizálható. A. Smith itt elfelejti hozzátenni, hogy amit a munkabérekre mondott, az éppúgy érvényes a termelési eszközöknek arra az érték-alkotórészére, amely mint értéktöbblet a profit és járadék kategóriákban (elsőkézben) az ipari tőkés jövedelmét képezi. Ezek az érték-alkotórészek is termelési eszközökben léteznek, nem fogyaszthatók el; csak ezüstté változtatásuk után képesek arra, hogy áruknak megfelelő mennyiségben megszerezzék és birtokosaik egyéni fogyasztási alapjába átvigyék a második fajta munkások által termelt fogyasztási eszközöket. A. Smithnek azonban annál inkább látnia kellett volna, hogy az évente előállított termelési eszközöknek az az értékrésze, amely egyenlő az ezen a termelési területen funkcionáló termelési eszközök értékével – a termelési eszközök készítésére használt termelési eszközök értékével –, tehát egyenlő az itt alkalmazott állandó tőke értékével, abszolúte ki van rekesztve minden jövedelmet képező érték-alkotórészből, nemcsak a természetbeni forma miatt, amelyben létezik, hanem tőkefunkciója miatt is.

A munkások második fajtájára vonatkozóan – akik közvetlenül fogyasztási eszközöket termelnek – A. Smith meghatározásai nem egészen pontosak. Azt mondja ugyanis, hogy ezeknél a munkafajoknál mind a kettő, a munka ára és a termék, belekerül (go to) a közvetlen fogyasztási alapba: „az *ár*" (azaz a munkabérként kapott pénz) „a *munkások* fogyasztási alapjába, a *termék* pedig *más emberekébe* (that of other people), akiknek létfenntartását, kényelmét és szórakozását e munkások munkája magasabb szintre emeli". De a munkás nem élhet munkája *„árából"*, a pénzből, amelyben munkabérét kifizetik; ezt a pénzt realizálja, azáltal hogy fogyasztási eszközöket vásárol érte; ezek részben állhatnak olyan árufajtákból, amelyeket ő maga termelt. Másrészt saját terméke lehet olyan, hogy csak a munka kizsákmányolóinak fogyasztásába kerül bele.

Miután A. Smith az állótőkét ilymódon teljesen kirekesztette egy ország „nettójövedelméből", így folytatja:

„Bár az állótőke fenntartásának egész költsége így szükségképpen ki van rekesztve a társadalom nettójövedelméből, a forgótőke fenntartásának költségével nem ugyanez az eset. A négy rész közül, amelyekből ez az utóbbi tőke áll – pénz, létfenntartási eszközök, nyersanyagok és késztermékek közül – a három utóbbit, mint már mondottuk, rendszerint kiveszik belőle és vagy a társadalom állótőkéjébe, vagy pedig a közvetlen fogyasztásra fenntartott alapjába teszik át. Ezeknek a fogyasztható javaknak az előbbi" {az állótőke} „fenntartására fel nem használt része mind átkerül az utóbbiba"

{a közvetlen fogyasztásra fenntartott alapba} „és a társadalom nettójövedelmének részét alkotja. A forgótőke e három részének fenntartása ennélfogva a társadalom nettójövedelmétől az évi terméknek semmilyen részét nem vonja el, kivéve azt, amely az állótőke fenntartásához szükséges." (II. könyv, II. fej. 191–192. old.)

Az, hogy a forgótőkének az a része, amely nem termelési eszközök termelésére szolgál, a fogyasztási eszközök termelésébe kerül bele, tehát az évi terméknek abba a részébe, amelynek rendeltetése, hogy a társadalom fogyasztási alapját alkossa, csak tautológia. De fontos, ami rögtön ezután következik:

„A társadalom forgótőkéje ebben a tekintetben különbözik az egyénétől. Az egyén forgótőkéje teljesen ki van rekesztve abból, hogy valamilyen része legyen nettójövedelmének; ez kizárólag profitjából állhat. De bár minden egyén forgótőkéje része a társadalom forgótőkéjének, amelyhez az egyén tartozik, nincs ezért teljesen kirekesztve abból, hogy szintúgy része legyen a társadalom nettójövedelmének. Bár a kiskereskedő boltjában levő összes áruk semmiképpen sem számíthatnak az ő saját közvetlen fogyasztására fenntartott készlethez, de számíthatnak másokéhoz, akik egyéb alapokból származó jövedelemből ezeknek az áruknak az értékét profittal együtt rendszeresen pótolják neki, anélkül hogy ennek folytán akár a kiskereskedő tőkéje, akár az ő tőkéjük csökkenne." (uo.)

Itt tehát megtudjuk, hogy:

1. Miként az állótőke és az ennek újratermeléséhez (funkciójáról megfeledkezik) és fenntartásához szükséges forgótőke, úgy minden egyéni tőkésnek a fogyasztási eszközök termelésében tevékenykedő forgótőkéje is teljesen ki van rekesztve *az illető tőkés* nettójövedelméből, amely csak profitjából állhat. Tehát árutermékének az a része, amely tőkéjét pótolja, nem oldható fel olyan érték-alkotórészekre, amelyek neki jövedelmet jelentenek.

2. Minden egyéni tőkés forgótőkéje része a társadalom forgótőkéjének, akárcsak minden egyéni állótőke [része e társadalom állótőkéjének].

3. A társadalom forgótőkéje, ámbár csak az egyéni forgótőkék összege, jellegében mégis különbözik minden egyéni tőkés forgótőkéjétől. Az utóbbi sohasem lehet része az *illető tőkés jövedelmének*; az előbbi egy darabja (tudniillik az, amely fogyasztási eszközökből áll) viszont egyszersmind része lehet *a társadalom jövedelmének*, vagy mint Smith az előbb mondotta, nem kell szükségszerűen csökkentenie a társadalom nettójövedelmét az évi termék egy részével. Valójában az, amit A. Smith itt forgótőkének nevez, az az évente termelt árutőke, amelyet a fogyasztási eszközöket termelő tőkések évente forgalomba dobnak. E tőkések teljes évi áruterméke

fogyasztható cikkekből áll, s ezért azt az alapot alkotja, amelyben a társadalom nettójövedelmei (a munkabért is beleértve) realizálódnak, illetve amelyre e jövedelmeket elköltik. A. Smithnek nem a kiskereskedő boltjában levő árukat kellett volna példának választania, hanem az ipari tőkések áruraktárában tároló terméktömegeket.

Ha mármost A. Smith összefoglalta volna azokat a gondolattöredékeket, amelyek felmerültek benne amikor előbb annak újratermelését vizsgálta, amit ő állótőkének, most pedig azét, amit ő forgótőkének nevez, a következő eredményre jutott volna:

I. A társadalom évi terméke két osztályból áll; az első a termelési eszközöket, a második a fogyasztási eszközöket öleli fel; mindkettőt külön kell tárgyalni.

II. Az évi termék *termelési eszközökből* álló részének összértéke a következőképpen oszlik meg: Egy értékrész csak az e termelési eszközök előállításában elfogyasztott termelési eszközök értéke, tehát csak megújult formában újramegjelenő tőkeérték; a második rész egyenlő a munkaerőre fordított tőke értékével, vagyis egyenlő azoknak a munkabéreknek az összegével, amelyeket e termelési terület tőkései fizettek ki. Végül a harmadik értékrész a forrása az ebbe a kategóriába tartozó ipari tőkések profitjainak, beleértve a földjáradékot.

Az első alkotórész A. Smith szerint az ebben az első osztályban foglalkoztatott összes egyéni tőkék újratermelt álló tőkerésze, „nyilvánvalóan ki van rekesztve és nem lehet soha része a nettójövedelemnek", sem az egyéni tőkésének, sem a társadalomnak. Ez a rész mindig mint tőke funkcionál, sohasem mint jövedelem. Ennyiben az egyéni tőkés „állótőkéje" semmiben sem különbözik a társadalom állótőkéjétől. A társadalom termelési eszközökből álló évi termékének többi értékrésze azonban – amelyek tehát a termelési eszközök ezen össztömegének hányadaiban is léteznek – egyszersmind *jövedelem* ugyan *az ebben a termelésben részt vevő összes szereplők számára*, bér a munkások, profit és járadék a tőkések számára. De *a társadalom számára* nem jövedelem, hanem *tőke*, jóllehet a társadalom évi terméke csak a hozzá tartozó egyéni tőkések termékeinek összegéből áll. E termékek többnyire már természetüknél fogva is csak mint termelési eszközök funkcionálhatnak, és még azoknak is, amelyek szükség esetén mint fogyasztási eszközök funkcionálhatnának, az a rendeltetésük, hogy új termelés nyers- vagy segédanyagául szolgáljanak. Mint ilyenek funkcionálnak – tehát mint tőke –, de nem előállítóik kezében, hanem felhasználóik, tudniillik:

III. a második osztály tőkéseinek, a *fogyasztási eszközök* közvetlen termelőinek a kezében. Ezek számára pótolják a fogyasztási eszközök termelé-

sében elhasznált tőkét (amennyiben az utóbbi nem munkaerőre került átváltásra, tehát nem e második osztály munkásainak kifizetett munkabérek összegéből áll), ez az elhasznált tőke pedig, amely most fogyasztási eszközök formájában az őket termelő tőkések kezében van, a maga részéről – tehát társadalmi szempontból – azt a *fogyasztási alapot alkotja, amelyben az első osztály tőkései és munkásai jövedelmüket realizálják.*

Ha A. Smith az elemzést idáig viszi, már csak kevés hiányzott volna az egész probléma megoldásához. Közeljárt ehhez, mert már észrevette, hogy a társadalom évi összterméket alkotó árutőkék *egyik* fajtájának (a termelési eszközöknek) meghatározott értékrészei jövedelmet képeznek ugyan a termelésükben foglalkoztatott egyéni munkások és tőkések számára, de nem alkotórészei a társadalom jövedelmének; ezzel szemben a termékek *másik* fajtájának (a fogyasztási eszközöknek) egyik értékrésze tőkeértéket alkot ugyan e termékek egyéni tulajdonosai, az ezen a befektetési területen foglalkoztatott tőkések számára, de mégis csupán része a társadalmi jövedelemnek.

Annyi azonban már az eddigiekből is kitűnik, hogy:

Először: Bár a társadalmi tőke csupán az egyéni tőkék összege, s ezért a társadalom évi áruterméke (vagyis árutőkéje) is egyenlő ezen egyéni tőkék árutermékeinek összegével; bár az áruérték felbontása alkotórészeire, ami minden egyéni árutőkére érvényes, ezért érvényes kell hogy legyen és végeredményben valóban érvényes az egész társadalom árutőkéjére is, mégis a megjelenési forma, amelyben az alkotórészek a teljes társadalmi újratermelési folyamatban jelentkeznek, *különböző.*

Másodszor: Még az egyszerű újratermelés talaján is nemcsak munkabér (változó tőke) és értéktöbblet termelése megy végbe, hanem új állandó tőkeérték közvetlen termelése is; bár a munkanap csak két részből áll, az egyikből, amelyben a munkás a változó tőkét pótolja, valójában egyenértéket termel munkaereje megvásárlására, és a másikból, amelyben értéktöbbletet (profitot, járadékot stb.) termel. – A termelési eszközök újratermelésére fordított napi munka ugyanis – amelynek értéke munkabérre és értéktöbbletre hasad – új termelési eszközökben realizálódik, amelyek pótolják a fogyasztási eszközök termelésére ráfordított állandó tőkerészt.

A fő nehézségek, amelyeknek legnagyobb része az eddigiekben már megoldódott, nem a felhalmozás, hanem az egyszerű újratermelés vizsgálatánál adódnak. Ezért mind A. Smith (II. könyvében), mind előzőleg Quesnay (a Tableau économique-ban) az egyszerű újratermelésből indulnak ki, amikor a társadalom évi termékének mozgásáról és a forgalom által közvetített újratermeléséről van szó.

2. A csereérték Smith-féle feloldása $v+m$-re

A. Smithnek az a dogmája, hogy minden egyes áru ára vagy csereértéke (exchangeable value) – tehát mindazoké az áruké együttvéve is, amelyekből a társadalom évi terméke áll (Smith, joggal, mindenütt tőkés termelést előfeltételez) – három alkotórészből (component parts) tevődik össze vagy azokra oldódik fel (resolves itself into): munkabérre, profitra és járadékra, ez a dogma arra vezethető vissza, hogy az áruérték = $v+m$, azaz egyenlő az előlegezett változó tőke értékével plusz az értéktöbblettel. Mégpedig A. Smith kifejezett hozzájárulásával vezethetjük vissza a profitot és a járadékot erre az általunk m-mel jelölt közös egységre, mint a következő idézetek mutatják, amelyekben egyelőre elhanyagolunk minden mellékest, tehát főként minden látszólagos vagy valóságos eltérést attól a dogmától, hogy az áruérték kizárólag azokból az elemekből áll, amelyeket mi $v+m$-mel jelölünk.

Az iparban: „Az az érték, amelyet a munkások az anyagokhoz hozzátesznek ... két részre oldódik fel, az egyik bérüket fizeti meg, a másik munkáltatójuk profitját az általa anyagra és bérre előlegezett teljes tőke után." (I. könyv, VI. fej. 40–41. old.) – „A manufakturista" {a manufaktúra-munkás} „bár bérét gazdájától előlegezve kapja, valójában nem kerül annak semmi kiadásába, mivel e bér értéke általában visszatérül (restored) profittal együtt azon dolog megnövekedett értékében, amelyhez munkáját felhasználták." (II. könyv, III. fej., 221. old.) A tőkének (stock) az a része, amelyet „termelő kezek fenntartására" fordítanak, „miután ... tőke funkciójában szolgált neki" {a munkáltatónak} „jövedelmet alkot számukra" {a munkások számára}. (II. könyv, III. fej. 223. old.)

Az imént idézett fejezetben A. Smith határozottan kimondja: „Minden ország földjének és munkájának évi összterméke ... természetszerűen (naturally) két részre oszlik. Az egyik, és gyakran a nagyobbik, rész rendeltetése elsősorban az, hogy tőkét pótoljon, illetve felújítsa azokat a létfenntartási eszközöket, anyagokat és késztermékeket, amelyeket elvontak a tőkéből; a másik rész rendeltetése az, hogy jövedelmet alkosson vagy e tőke tulajdonosa számára mint *tőkéjének profitja*, vagy valamely más személy számára mint *földjének* járadéka." (222. old.) Csak a tőke egy része – hallottuk az előbb A. Smithtől – alkot egyszersmind jövedelmet valaki számára, tudniillik az a része, amelyet termelő munka vásárlásába fektettek. Ez – a változó tőke – először a munkáltató kezében és az ő számára „tőke funkcióját" végzi, majd „jövedelmet alkot" a termelő munkás számára. A tőkés tőkeértékének egy részét munkaerővé és éppen ezáltal változó

tőkévé változtatja; csak ennek az átváltozásnak a révén funkcionál a tőkének nemcsak ez a része, hanem a tőkés össztőkéje is ipari tőkeként. A munkás – a munkaerő eladója – a munkabér formájában megkapja munkaereje értékét. Kezében a munkaerő csak eladó áru, áru, amelynek az eladásából él, amely ezért jövedelmének egyetlen forrása; változó tőkeként a munkaerő csak vevőjének, a tőkésnek a kezében funkcionál, magát a vételárat pedig a tőkés csak látszólag előlegezi, mert a munkás már előzőleg átadta neki munkaereje értékét.

Miután A. Smith így megmutatta nekünk, hogy az iparban a termék értéke = $v+m$ (ahol m = a tőkés profitja), most azt mondja, hogy a mezőgazdaságban a munkások nemcsak „akkora értéket termelnek újra, amely egyenlő saját fogyasztásukkal, illetve az őket foglalkoztató" {változó} „tőkével, valamint a tőkés profitjával" – hanem ezenkívül „a bérlő tőkéjén és összes *profitján* felül rendszeresen újratermelik a földbirtokos *járadékát* is". (II. könyv, V. fej. 243. old.) Hogy a járadék a földbirtokos kezébe kerül, az az általunk vizsgált kérdés szempontjából teljesen közömbös. Mielőtt hozzá kerül, a bérlő kezében, azaz az ipari tőkés kezében kell lennie. Csak úgy válhat bárkinek a jövedelmévé, ha előbb érték-alkotórésze volt a terméknek. Mind a járadék, mind a profit tehát magánál A. Smithnél is csak alkotórésze az értéktöbbletnek, amelyet a termelő munkás állandóan újratermel a saját munkabérével, azaz a változó tőke értékével együtt. A járadék és a profit tehát az m értéktöbblet részei, s ennélfogva A. Smithnél az összes áruk ára $v+m$-re oldódik fel.

Az a dogma, hogy az összes áruk ára (tehát az évi árutermék ára is) munkabérre plusz profitra plusz földjáradékra oldódik fel, Smith művének keresztül-kasul futó ezoterikus részében még olyan formát is ölt, hogy minden áru értéke, tehát a társadalom évi árutermékének értéke is = $v+m$ = = a munkaerőre fordított és a munkás által állandóan újratermelt tőkeértékkel plusz a munkások által munkájuk révén hozzátett értéktöbblettel.

A. Smithnek ez a végső eredménye egyszersmind azt is feltárja előttünk – lásd lentebb –, hogy miből fakad nála azoknak az alkotórészeknek egyoldalú elemzése, amelyekre az áruérték széthasítható. Annak a körülménynek azonban, hogy ezek az alkotórészek egyúttal különböző jövedelemforrásai a termelésben funkcionáló különböző osztályoknak, semmi köze sincs minden egyes ilyen alkotórész nagyságmeghatározásához és értékösszegük határához.

Amikor A. Smith azt mondja: „Munkabér, profit és földjáradék, ez a három eredeti forrása minden jövedelemnek, éppúgy, mint minden cserevalóértéknek. Minden egyéb jövedelem végső soron ezek egyikéből vagy másí-

kából származik" (I. könyv, VI. fej. 43. old.) itt mindenféle quid pro quo [felcserélés] van halomba hordva.

1. A társadalomnak mindazok a tagjai, akik nem szerepelnek közvetlenül, munkájukkal vagy munka nélkül, az újratermelésben, az évi árutermékből való részesedésüket – tehát fogyasztási eszközeiket – első kézből csak azoktól az osztályoktól kaphatják, amelyeknek a termék első kézből jut – a termelő munkásoktól, az ipari tőkésektől és a földbirtokosoktól. Jövedelmük ennyiben materialiter [anyagát tekintve] munkabérből (a termelő munkásokéból), profitból és földjáradékból ered, s ezekkel az eredeti jövedelmekkel szemben ezért mint származékos jövedelem jelenik meg. Másrészt azonban az ilyen értelemben származékos jövedelmek élvezői e jövedelmeket társadalmi funkciójuk révén, mint király, pap, professzor, kéjnő, zsoldoskatona stb. kapják, tehát ezeket a funkcióikat jövedelmük eredeti forrásának tekinthetik.

2. – és A. Smith itt teszi fel furcsa tévedésére a koronát: Miután először helyesen határozta meg az áru érték-alkotórészeit és a bennük megtestesült értéktermék összegét, s aztán bebizonyította, hogy ezek az alkotórészek ugyanannyi különféle jövedelemforrást képeznek[39]; miután ilymódon az értékből levezette a jövedelmeket, most – s ez a felfogás marad nála az uralkodó – fordított módon jár el, és a jövedelmeket „alkotórészekből" (component parts) „minden csereérték *eredeti forrásává*" változtatja át, amivel tágranyitja a kaput a vulgáris gazdaságtan előtt. (Lásd Roscher barátunkat.)

3. Az állandó tőkerész

Lássuk mármost, miféle boszorkánysággal igyekszik A. Smith a tőke állandó értékrészét az áruértékből eltüntetni.

„A gabona árában például egy rész a földbirtokos járadékát fizeti." Ezen érték-alkotórész eredetének éppúgy nincs köze ahhoz a körülményhez, hogy a földbirtokosnak fizetik és számára a járadék formájában jövedelmet alkot, ahogy a többi érték-alkotórész eredetének nincs köze ahhoz, hogy profitként és munkabérként jövedelemforrást alkotnak.

„Egy másik rész a termelésében foglalkoztatott munkások bérét illetve eltartását" {és az igásállatét! fűzi hozzá} „fizeti, a harmadik pedig a bérlő

[39] Ezt a mondatot szó szerint közlöm, úgy ahogy a kéziratban áll, bár az adott összefüggésben látszólag ellentmond mind az előző, mind a közvetlenül utána következő gondolatmenetnek. Ez a látszólagos ellentmondás később oldódik meg a 4. pontban: Tőke és jövedelem A. Smithnél. – *F. E.*

profitját. Úgy látszik" {seem – ez valóban *látszat*}, „hogy ez a három rész alkotja közvetlenül vagy végső soron a gabona egész árát."[40] Ez az egész ár, azaz a nagyság meghatározása, teljesen független attól, hogy az ár megoszlik háromfajta személy között. „Azt lehetne talán gondolni, hogy egy negyedik részre van szükség ahhoz, hogy a bérlő tőkéjét pótolja, vagy igásállata és más mezőgazdasági szerszámai elhasználódását kiegyenlítse. .De figyelembe kell venni, hogy bármely mezőgazdasági szerszám ára, például egy igáslóé, maga is ugyanabból a három részből tevődik össze: a föld járadékából, amelyen a lovat nevelték, a munkából, amelyet gondozására és nevelésére fordítottak, és a bérlő profitjából, aki mind e föld járadékát, mind e munka bérét előlegezi. Ezért, bár a gabona ára fedezi mind a ló árát, mind tartási költségeit, az egész ár mégis közvetlenül vagy végső soron ugyanarra a három részre oldódik fel: földjáradékra, munkára" {munkabérre gondol} „és profitra." (I. könyv, VI. fej. 42. old.)

Szóról szóra ez minden, amit A. Smith előad csodálatos tantételének indoklásául. Úgy bizonyít, hogy egyszerűen megismétli ugyanazt az állítást. Példájában elismeri, hogy a gabona ára nemcsak $v+m$-ből áll, hanem úgyszintén a gabonatermelésben elfogyasztott termelési eszközök árából is, tehát egy olyan tőkeértékből, amelyet a bérlő nem munkabérbe fektetett be. De, mondja, mindezen termelési eszközök ára, akárcsak a gabona ára, maga is $v+m$-re hasad; csakhogy elfelejti hozzátenni: azonkívül a saját termelésükben elfogyasztott termelési eszközök árára. Az egyik termelési ágról a másikra, a másikról ismét egy harmadikra utal. Az a megállapítás, hogy az áruk egész ára „közvetlenül" vagy „végső soron" (ultimately) $v+m$-re oldódik fel, csak akkor nem volna üres kibúvó, ha bebizonyítaná, hogy azokat az árutermékeket, amelyeknek ára közvetlenül feloldódik c (az elfogyasztott termelési eszközök ára) $+v+m$-re, végül is kompenzálják olyan árutermékek, amelyek ezeket az „elfogyasztott termelési eszközöket" egész terjedelmükben pótolják és amelyeket viszont pusztán változó, azaz munkaerőre fordított tőke befektetésével állítanak elő. Ez utóbbi árutermékek ára akkor közvetlenül $= v+m$ volna. Ezért az előbbiek ára, $c+v+m$, ahol c mint állandó tőkerész szerepel, végül is szintén feloldható volna $v+m$-re. A. Smith maga sem hitte, hogy ilyen bizonyítékot szolgáltatott a scotch pebbles [skót kavics] gyűjtők példájával, akik azonban szerinte

[40] Itt teljesen figyelmen kívül hagyjuk azt, hogy Adam a példát különösen szerencsétlenül választotta meg. A gabona értékét csak úgy sikerül feloldania munkabérre, profitra és járadékra, hogy az igásállat által elfogyasztott táplálékot az állat munkabérének és az igásállatot bérmunkásnak ábrázolja, ennélfogva a bérmunkást viszont szintén igásállatnak. (Pótlás a II. kéziratból.)

1. semmiféle értéktöbbletet nem szolgáltatnak, hanem csak saját munkabérüket termelik meg; 2. semmiféle termelési eszközt nem használnak (holott mégiscsak használnak kosarak, zsákok és más tartályok formájában a kavicsok elvitelére).

Már az előbb láttuk, hogy A. Smith később maga dönti meg saját elméletét, de anélkül hogy ellentmondásainak tudatára ébredne. Az ellentmondások forrása viszont éppen tudományos kiindulópontjaiban keresendő. A munkára átváltott tőke a saját értékénél nagyobb értéket termel. Hogyan? Úgy, mondja A. Smith, hogy a munkások a termelési folyamat során az általuk megmunkált tárgyakhoz olyan értéket tesznek hozzá, amely saját vételáruk egyenértékén kívül egy nem nekik, hanem alkalmazójuknak jutó értéktöbbletet (profitot és járadékot) alkot. De ez minden, amit nyújtanak és nyújthatnak. Ami érvényes egy nap ipari munkájára, az érvényes az egész tőkésosztály által egy év során mozgásba hozott munkára is. Az évi társadalmi értéktermék össztömege ennélfogva csak $v+m$-re hasadhat, arra az egyenértékre, amellyel a munkások pótolják a saját vételárukra fordított tőkeértéket, és arra a pótlólagos értékre, amelyet ezen felül kell adniok alkalmazóiknak. Az áruknak ez a két értékeleme azonban egyúttal jövedelemforrás is az újratermelésben résztvevő különböző osztályok számára: az első a munkabér, a munkások jövedelme; a második az értéktöbblet, amelynek egy részét az ipari tőkés profit formájában megtartja magának, másik részét átengedi mint földjáradékot, amely a földtulajdonos jövedelme. Honnan volna tehát egy további érték-alkotórész, amikor az évi értéktermék semmiféle más elemet nem tartalmaz, csak $v+m$-et? Itt az egyszerű újratermelés talaján állunk. Minthogy az évi munka teljes mennyisége feloldódik a munkaerőre fordított tőkeérték újratermeléséhez szükséges munkára és az értéktöbblet létrehozásához szükséges munkára, egyáltalán honnan volna még munka egy nem munkaerőre fordított tőkeérték termelésére?

A dolog a következőképpen áll:

1. A. Smith az áru értékét annak a munkának a tömegével határozza meg, amelyet a bérmunkás a munkatárgyhoz hozzátesz (adds). Szószerint, amelyet „az anyagokhoz" hozzátesz, mert a feldolgozó iparról beszél, amely maga is már munkatermékeket dolgoz fel; ez azonban a dolgon nem változtat. A munkás által a tárgyhoz hozzátett (s ez az „adds" Adam kifejezése) érték teljesen független attól, hogy magának e tárgynak, amelyhez értéket tesznek hozzá, e hozzátétel *előtt* volt-e már értéke vagy nem. A munkás tehát áruformában egy értékterméket hoz létre; ez A. Smith szerint egyrészt munkabérének egyenértéke, tehát ezt a részt a munkás bérének

értékterjedelme határozza meg; attól függően, hogy a munkabér nagyobb vagy kisebb, a munkásnak több vagy kevesebb munkát kell hozzátenni, hogy munkabérének értékével egyenlő értéket termeljen vagy újratermeljen. Másrészt azonban a munkás az így megvont határon túl további munkát tesz hozzá, amely értéktöbbletet alkot az őt foglalkoztató tőkés számára. Hogy ez az értéktöbblet teljes egészében a tőkés kezén marad-e, avagy darabjait át kell engednie más személyeknek, az mit sem változtat a bérmunkás által hozzátett értéktöbbletnek sem a minőségi meghatározásán (hogy egyáltalán értéktöbblet), sem a mennyiségi (nagyság-) meghatározásán. Éppúgy érték, mint a termék bármely más értékrésze, de különbözik abban, hogy a munkás nem kapott és később sem kap érte semmiféle egyenértéket, hanem ezt az értéket a tőkés egyenérték nélkül sajátítja el. Az áru összértékét az a munkamennyiség határozza meg, amelyet a munkás az áru termelésére fordított; ennek az összértéknek egyik részét az határozza meg, hogy egyenlő a munkabér értékével, tehát annak egyenértéke. A másik rész, az értéktöbblet, ezért szükségképpen szintén meghatározott, tudniillik egyenlő a termék összértékével mínusz az az értékrész, amely a munkabér egyenértéke; tehát egyenlő azzal a többlettel, amellyel az áru előállítása során létrehozott értéktermék meghaladja azt a benne foglalt értékrészt, amely a munkabér egyenértékével egyenlő.

2. Ami érvényes az egyes iparvállalatban minden egyes munkás által termelt árura, az érvényes valamennyi termelési ág együttes évi termékére. Ami érvényes az egyéni termelő munkás napi munkájára, az érvényes az egész termelő munkásosztály által folyósított évi munkára. Ez az osztály az évi termékben olyan összértéket „rögzít" (Smith kifejezése), amelyet a kifejtett évi munka mennyisége határoz meg, s ez az összérték széthasad egy részre, amelyet az évi munkának az a része határoz meg, amellyel a munkásosztály az évi bérének egyenértékét, valójában magát ezt a bért hozza létre; és egy másik részre, amelyet az a pótlólagos évi munka határoz meg, amellyel a munkás értéktöbbletet hoz létre a tőkésosztály számára. Az évi termékben foglalt évi értéktermék tehát csak két elemből áll, a munkásosztály által kapott évi bér egyenértékéből és a tőkésosztálynak évente szolgáltatott értéktöbbletből. Az évi bér azonban a munkásosztály jövedelme, az értéktöbblet évi összege a tőkésosztály jövedelme; mind a kettő tehát (s az egyszerű újratermelés ábrázolásánál ez a nézőpont helyes) az évi fogyasztási alapból való viszonylagos részesedést képviseli és abban realizálódik. Ilymódon sehol nem marad hely az állandó tőkeérték számára, a termelési eszközök formájában funkcionáló tőke újratermelése számára. A. Smith azonban művének bevezetésében határozottan azt mondja, hogy

az áruértéknek jövedelemként funkcionáló valamennyi része egybeesik a társadalmi fogyasztási alapra szánt évi munkatermékkel: „Ennek az első négy könyvnek célja megmagyarázni, hogy miből állott a nép zömének jövedelme, illetőleg milyen természetű az az alap, amely ... évi fogyasztásukat biztosította (supplied)." (12. old.) És mindjárt a bevezetés első mondatában kijelenti: „Minden nemzet évi munkája az az alap, amely eredetileg ellátja mindazokkal a létfenntartási eszközökkel [...], amelyeket az év folyamán elfogyaszt, és amelyek mindig vagy e munka közvetlen termékéből, vagy e termékért más nemzetektől vásárolt tárgyakból állnak." (11. old.)

A. Smith első hibája mármost az, hogy az évi *termékértéket* egyenlősíti az évi *értéktermékkel*. Az utóbbi *csak* az elmúlt év munkájának a terméke; az előbbi ezenkívül magában foglalja mindazokat az értékelemeket, amelyeket az évi termék előállításához elhasználtak, de *az előző évben és részben még korábbi években termeltek*: termelési eszközöket, amelyeknek értéke csak *újra megjelenik* – amelyeket, ami értéküket illeti, nem az utolsó évben kifejtett munka termelt vagy termel újra. Ezzel az összecseréléssel A. Smith eltünteti az évi termék állandó értékrészét. Maga az összecserélés alapfelfogásának egy másik tévedéséből fakad: nem különbözteti meg magának a munkának a kettős jellegét: a munkát, amennyiben mint munkaerő kifejtése értéket, és amennyiben mint konkrét, hasznos munka használati tárgyakat (használati értéket) hoz létre. Az évente előállított áruk összessége, tehát *az egész évi termék*, az utolsó évben működő *hasznos* munka terméke; mindezek az áruk csak azáltal léteznek, hogy hasznos munkafajták szerteágazó rendszerében társadalmilag alkalmazott munkát fejtettek ki; az áruk összértékében csak ezáltal maradt fenn – új természetbeni formában ismét megjelenve – a termelésükben elfogyasztott termelési eszközök értéke. Az *évi összterméknek* tehát az év során kifejtett *hasznos* munka eredménye; de az évi *termékértéknek* csak egy részét hozták létre az év folyamán; ez a rész az *évi értéktermék*, amelyben az év folyamán folyósított munka összege jelentkezik.

Ha tehát A. Smith az imént idézett helyen azt mondja, hogy „Minden nemzet évi munkája az az alap, amely eredetileg ellátja mindazokkal a létfenntartási eszközökkel, amelyeket az év folyamán elfogyaszt stb.", akkor egyoldalúan pusztán a hasznos munka álláspontjára helyezkedik, amely, igaz, mindezeket a létfenntartási eszközöket elfogyasztható formába hozta. Közben azonban elfelejti, hogy ez csak az előző évekből hagyományozott munkaeszközök és munkatárgyak segítségével volt lehetséges, s hogy ezért az „évi munka", amennyiben értéket alkotott, semmi esetre sem hozta

létre az általa elkészített termék egész értékét; hogy az értéktermék kisebb, mint a termékérték.

Ha nem is tehetünk szemrehányást A. Smithnek azért, mert ebben az elemzésben csak odáig ment, mint összes utódai (bár a helyes elindulás már a fiziokratáknál megtörtént), a továbbiakban viszont káoszba téved, mégpedig főleg azért, mert az áruértékről alkotott „ezoterikus" felfogását egyáltalában minduntalan keresztezik exoterikus nézetei, amelyek terjedelme túlsúlyban van, noha tudományos ösztöne időről időre újra felszínre hozza az ezoterikus álláspontot.

4. Tőke és jövedelem A. Smithnél

Minden árunak (és ezért az évi terméknek is) az az értékrésze, amely csak a munkabér egyenértéke, a tőkés által munkabérre előlegezett tőkével, azaz a tőkés előlegezett össztőkéjének változó alkotórészével egyenlő. Az előlegezett tőkeértéknek ezt az alkotórészét a tőkés visszakapja a bérmunkások által előállított áru újonnan termelt érték-alkotórésze révén. Akár előlegezi a tőkés a változó tőkét abban az értelemben, hogy pénzben kifizeti a munkás osztályrészét egy olyan termékből, amely még nem eladásra kész, vagy kész ugyan, de a tőkés még nem adta el, akár olyan pénzzel fizeti, amelyet a munkás által előállított áru eladásával már megkapott, akár hitel révén anticipálta ezt a pénzt – mindezekben az esetekben a tőkés változó tőkét ad ki, amely mint pénz a munkásokhoz áramlik, ő viszont mindezekben az esetekben birtokolja e tőkeérték egyenértékét áruinak abban az értékrészében, amelyben a munkás az áruk összértékéből neki jutó részt újonnan termelte, más szóval, amelyben a saját munkabérének értékét megtermelte. Ezt az értékrészt a tőkés a munkásnak nem saját terméke természetbeni formájában adja oda, hanem pénzben fizeti ki. A tőkés számára tehát előlegezett tőkeértékének változó alkotórésze most áruformában létezik, a munkás pedig pénzformában kapta meg az egyenértéket eladott munkaerejéért.

A tőkés által előlegezett tőkének a munkaerő megvásárlása révén változó tőkére átváltott része tehát magában a termelési folyamatban funkcionál mint ténykedő munkaerő, és e munkaerő kifejtése folytán mint új érték áruformában újonnan termelődik, azaz újratermelődik – tehát előlegezett tőkeérték újratermelése, azaz újonnan termelése megy végbe! –, ezzel szemben a munkás az eladott munkaerejének értékét, illetve árát kiadja létfenntartási eszközökre, munkaereje újratermelésének eszközeire. A változó tőkével egyenlő pénzösszeg a munkás bevétele, ennélfogva jövedelme, amely jövedelem csak addig tart, amíg munkaerejét a tőkésnek eladhatja.

A bérmunkás áruja – maga a munkaereje – csak annyiban funkcionál áruként, amennyiben a tőkés tőkéjébe bekebelezik, amennyiben tőkeként funkcionál; másrészt a tőkésnek munkaerő vásárlására pénztőkeként kiadott tőkéje jövedelemként funkcionál a munkaerő eladójának, a bérmunkásnak a kezében.

Itt különböző forgalmi és termelési folyamatok fonódnak össze, amelyeket A. Smith nem választ szét.

Először: A *forgalmi* folyamathoz tartozó műveletek: A munkás eladja áruját – a munkaerőt – a tőkésnek; a pénz, amellyel a tőkés megvásárolja, számára értékesítés céljából befektetett pénz, tehát pénztőke; nem elkölti, hanem előlegezi. (Az „előlegnek" – a fiziokraták avance-ának – ez az igazi értelme, teljesen függetlenül attól, hogy maga a tőkés a pénzt honnan veszi. A tőkésnek minden érték előlegezett, amelyet a termelési folyamat céljára fizet ki, akár előzetesen, akár post festum [utólag] történik ez; magának a termelési folyamatnak előlegezik.) Itt csak az történik, ami minden árueladásnál: az eladó egy használati értéket ad oda (itt a munkaerőt) és megkapja annak értékét (realizálja árát) pénzben; a vevő a pénzét adja oda és megkapja helyette magát az árut – itt a munkaerőt.

Másodszor. A *termelési* folyamatban a megvásárolt munkaerő most része a funkcionáló tőkének, s maga a munkás itt csak e tőke különös természetbeni formájaként funkcionál, megkülönböztetve a termelési eszközök természetbeni formájában létező tőkeelemektől. A folyamat során a munkás az általa termékké változtatandó termelési eszközökhöz munkaereje kifejtése útján olyan értéket tesz hozzá, amely egyenlő munkaereje értékével (az értéktöbbletet figyelmen kívül hagyjuk); tehát a tőkés számára áruformában újratermeli tőkéjének azt a részét, amelyet a munkásnak munkabérben előlegezett vagy előlegezni fog; megtermeli neki e tőkerész egyenértékét; tehát megtermeli a tőkés számára azt a tőkét, amelyet ez újra munkaerő vásárlására „előlegezhet".

Harmadszor. Az áru eladásakor eladási árának egy része tehát pótolja a tőkésnek előlegezett változó tőkéjét, s ezáltal lehetővé teszi a tőkés számára, hogy újra munkaerőt vásároljon, a munkás számára pedig, hogy munkaerejét újra eladja.

Minden áruvásárlásnál és eladásnál – amennyiben csak magukat e műveleteket tekintjük – teljesen közömbös, mi lesz az eladó kezében az árujáért kapott pénzzel, s mi lesz a vevő kezében az általa megvásárolt használati cikkel. Amennyiben pusztán a forgalmi folyamatot vesszük tekintetbe, az is teljesen közömbös tehát, hogy a tőkés számára az általa vásárolt munkaerő tőkeértéket termel újra, és hogy másrészt a munkás számára a munka-

erő vételáraként kapott pénz jövedelmet alkot. A munkás árucikkének, a munkaerejének értéknagyságát nem érinti sem az, hogy ez számára „jövedelem", sem az, hogy árucikkének a vevő által történő használata e vevő számára tőkeértéket termel újra.

Mivel a munkaerő értékét – azaz ennek az árunak adekvát eladási árát – az újratermeléséhez szükséges munkamennyiség határozza meg, magát ezt a munkamennyiséget viszont itt a munkás szükséges létfenntartási eszközeinek termeléséhez, tehát életének fenntartásához megkívánt munkamennyiség határozza meg, a munkabér azzá a jövedelemmé válik, amelyből a munkásnak meg kell élnie.

Teljesen helytelen, amit A. Smith mond (223. old.): „*A tőkének az a része*, amelyet termelő kezek fenntartására fordítanak miután ... tőke funkciójában szolgált neki" {a tőkésnek}, „jövedelmet alkot számukra" {a munkások számára}. Az a *pénz*, amellyel a tőkés az általa vásárolt munkaerőt fizeti, annyiban „szolgál neki tőke funkciójában", amennyiben általa a munkaerőt bekebelezi tőkéjének dologi alkotórészeibe, s csak ezzel teszi tőkéjét egyáltalában képessé arra, hogy termelőtőkeként funkcionáljon. Tegyünk különbséget: A munkaerő a munkás kezében *áru*, nem pedig tőke, és annyiban alkot jövedelmet számára, amennyiben eladását állandóan megismételheti; eladása *után* funkcionál tőkeként a tőkés kezében, magának a termelési folyamatnak a során. Ami itt kétszer szolgál, az a munkaerő; mint értékén eladásra kerülő áru a munkás kezében; mint értéket és használati értéket termelő erő a tőkés kezében, aki megvásárolta. A pénzt azonban, amelyet a munkás a tőkéstől kap, csak akkor kapja meg, miután munkaerejének használatát odaadta neki, miután az már realizálódott a munkatermék értékében. A tőkésnek ez az érték már kezében van, mielőtt kifizeti. Nem a pénz funkcionál tehát kétszer: először mint a változó tőke pénzformája, aztán mint munkabér. A munkaerő funkcionált kétszer; először mint *áru* a munkaerő eladásakor (a pénz a fizetendő bér megszabásánál csak mint eszmei értékmérő működik, és egyáltalán nem szükséges, hogy már a tőkés kezében legyen); másodszor a termelési folyamatban, ahol mint *tőke*, azaz mint használati értéket és értéket alkotó elem funkcionál a tőkés kezében. A munkaerő már szolgáltatta áruformában a munkásnak fizetendő egyenértéket, mielőtt a tőkés azt pénzformában megfizeti a munkásnak. A munkás tehát maga teremti meg azt a fizetési alapot, amelyből őt a tőkés kifizeti. De ez még nem minden.

A munkás a kapott pénzt arra adja ki, hogy fenntartsa munkaerejét, tehát – a tőkésosztályt és a munkásosztályt összességükben tekintve – hogy a tőkés számára fenntartsa azt az egyetlen szerszámot, amelynek révén tőkés maradhat.

A munkaerő állandó vétele és eladása tehát egyrészt megörökíti a munkaerőt mint a tőke elemét, ezáltal a munkaerő úgy jelenik meg, mint áruk, értékkel bíró használati cikkek alkotója, továbbá ezáltal a munkaerőt megvásárló tőkerészt állandóan helyreállítja a munkaerő saját terméke, tehát maga a munkás hozza létre állandóan azt a tőkealapot, amelyből fizetik. Másrészt a munkaerő állandó eladása a munkás élete fenntartásának folytonosan megújuló forrásává válik, munkaereje tehát úgy jelenik meg, mint az a vagyon, amelynek révén a jövedelmet kapja, melyből él. Jövedelem itt nem jelent mást, mint értékek elsajátítását egy áru (a munkaerő) állandóan megismételt eladása által, mely értékek maguk csak az eladandó áru állandó újratermelésére szolgálnak. S ennyiben A. Smith joggal mondja azt, hogy a maga a munkás által alkotott termékeknek az az értékrésze, amelyért a tőkés a munkabér formájában egyenértéket fizet neki, jövedelem forrásává válik a munkás számára. Ez azonban éppoly kevéssé változtat az áru ezen értékrészének természetén vagy nagyságán, mint ahogy a termelési eszközök értékén sem változtat az, hogy tőkeértékekként funkcionálnak, vagy egy egyenes vonal természetén és nagyságán sem változtat, hogy egy háromszög alapjaként vagy egy ellipszis átmérőjeként funkcionál-e. A munkaerő értékének meghatározása éppoly független ettől, mint a termelési eszközök értékéé. Az árunak ez az értékrésze nem *áll* jövedelem*ből* mint valamiféle őt alkotó önálló tényezőből, és nem is *oldódik fel* ez az értékrész jövedelemre. Ez a munkás által állandóan újratermelt új érték az ő számára jövedelem forrása, de ebből még nem következik, hogy fordítva, jövedelme alkotórésze az általa termelt új értéknek. Az általa alkotott új értékből neki kifizetett rész nagysága határozza meg jövedelmének értékterjedelmét, nem pedig fordítva. Hogy az új értéknek ez a része a munkás számára jövedelem, csupán azt mutatja, mivé válik, alkalmazásának jellegét, és képződéséhez éppúgy nincsen semmi köze, mint bármely más értékképződéshez. Ha minden héten tíz tallért bevételezek, e heti bevétel körülménye mit sem változtat sem a tíz tallér érték *természetén*, sem az érték*nagyságán*. Mint minden más árunál, a munkaerőnél is értékét az újratermeléséhez szükséges munkamennyiség határozza meg; hogy ezt a munkamennyiséget a munkás szükséges létfenntartási eszközeinek értéke határozza meg, tehát hogy ez egyenlő maguknak a munkás életfeltételeinek újratermeléséhez szükséges munkával, az ennek az árunak (a munkaerőnek) a sajátságossága, de nem sajátságosabb, mint az, hogy az igásállat értékét a tartásához szükséges létfenntartási eszközök értéke, tehát az utóbbiak termeléséhez szükséges emberi munka tömege határozza meg.

De a „jövedelem" kategória az, ami A. Smithnél itt az egész bajt okozza.

A jövedelmek különböző fajtái nála a „component parts", az alkotórészei az évente termelt, újonnan előállított áruértéknek, ezzel szemben az a két rész, amelyre ez az áruérték *a tőkés számára* hasad – a munka megvásárlásakor pénzformában előlegezett változó tőkéjének egyenértéke, és a másik értékrész, amely szintén az övé, de neki nem került semmibe, az értéktöbblet –, megfordítva, jövedelemforrás. A változó tőke egyenértékét a tőkés újra munkaerőre előlegezi, és ennyiben ez jövedelem a munkásnak munkabére formájában; a másik részt – az értéktöbbletet –, minthogy nem kell semmiféle tőkeelőleget pótolnia számára, a tőkés fogyasztási eszközökre (szükséges és luxuscikkekre) költheti, jövedelemként elfogyaszthatja, ahelyett hogy bármiféle tőkeértéket alkotna. E jövedelem előfeltétele maga az áruérték, és ennek alkotórészei a tőkés számára csak annyiban különböznek, hogy vagy az általa előlegezett változó tőkeértékért egyenértéket, vagy ezen *felüli* többletet alkotnak. Mind az egyik, mind a másik rész csak az árutermelés folyamán kifejtett, munkává folyósított munkaerőből áll. Kiadásból, nem pedig bevételből vagy jövedelemből állnak – munkakiadásból.

E quid pro quo [felcserélés] után, amelyben a jövedelem válik az áruérték forrásává, nem pedig az áruérték a jövedelem forrásává, az áruérték most úgy jelenik meg, mint ami a különböző fajta jövedelmekből „tevődik össze"; ezek egymástól függetlenül vannak meghatározva, s e jövedelmek értékterjedelmének összeadásával határozzák meg az áru összértékét. Most azonban felmerül az a kérdés, hogyan határozzák meg e jövedelmek mindegyikének értékét, amelyekből az áruérték állítólag fakad? A munkabérnél lehetséges ilyen meghatározás, mert a munkabér a maga árujának, a munkaerőnek értéke, és ezt meg lehet határozni (mint minden más áru értékét) az ennek az árunak az újratermeléséhez szükséges munkával. De hogyan lehet meghatározni az értéktöbbletet, sőt, A. Smithnél, az értéktöbblet két formáját, a profitot és a földjáradékot? Itt a dolog megreked üres fecsegésnél. A. Smith a munkabért és az értéktöbbletet (illetve a munkabért és a profitot) hol olyan alkotórészeknek ábrázolja, amelyekből az áru értéke, illetve ára összetevődik, hol pedig – és gyakran szinte ugyanabban a pillanatban – olyan részeknek, amelyekre az áru ára „feloldódik" (resolves itself), ami pedig megfordítva azt jelenti, hogy az áruérték van először adva, s hogy ennek az adott értéknek különböző részei különböző jövedelmek formájában a termelési folyamatban résztvevő különböző személyeknek jutnak. Ez semmiképpen sem azonos azzal, hogy az érték ebből a három „alkotórészből" tevődik össze. Ha három különböző egyenes vonal hosszát egymástól függetlenül meghatározom, s azután e három vonalból mint „alkotórészekből" egy negyedik egyenest képezek, amely az előbbi három egyenes hosszának összegével

egyenlő, ez semmiképpen sem ugyanaz az eljárás, mint amikor egy adott egyenesem van és ezt valamilyen célból három különböző részre osztom, bizonyos fokig „feloldom". A vonal hossza az első esetben feltétlenül együtt változik a három vonal hosszával, melyeknek összege; az utóbbi esetben a három vonalrész hosszának eleve határt szab az, hogy részei egy adott hosszúságú vonalnak.

Valójában azonban, amennyiben ahhoz tartjuk magunkat, ami helyes A. Smith fejtegetésében, hogy a társadalom évi árutermékében (akárcsak minden egyes áruban vagy a napi, heti stb. termékben) foglalt, *az évi munka által újonnan alkotott érték* egyenlő az előlegezett változó tőke értékével (tehát az ismét munkaerő vásárlására szánt értékrésszel) plusz az értéktöbblettel, amelyet a tőkés – egyszerű újratermelés esetén és egyébként változatlan körülmények között – egyéni fogyasztásának eszközeiben realizálhat; ha továbbá ahhoz tartjuk magunkat, hogy A. Smith összekeveri a munkát, amennyiben az értéket alkot, munkaerőnek a kifejtése, és a munkát, amennyiben használati értéket alkot, azaz amennyiben hasznos, célszerű formában fejtik ki – akkor az egész elgondolás erre lyukad ki: Minden áru értékét a munka termeli; tehát az évi munka termékének értékét vagyis az évi társadalmi árutermék értékét is. Minthogy azonban minden munka feloldódik 1. szükséges munkaidőre, amely alatt a munkás csupán a munkaereje megvásárlására előlegezett tőke egyenértékét termeli újra, és 2. többletmunkára, amelynek révén olyan értéket szolgáltat a tőkésnek, amelyért ez egyenértéket nem fizet, tehát értéktöbbletet szolgáltat; ennélfogva minden áruérték csak erre a két különböző alkotórészre oldódhat fel, tehát végső soron mint munkabér a munkásosztály jövedelmét és mint értéktöbblet a tőkésosztály jövedelmét alkotja. Ami azonban az állandó tőkeértéket, azaz az évi termék termelésében elfogyasztott termelési eszközök értékét illeti, azt ugyan nem lehet megmondani (azon a frázison kívül, hogy a tőkés az áruja eladásakor felszámítja ezt a vevőnek), hogy ez az érték hogyan kerül bele az új termék értékébe, de végső soron – ultimately –, mivel maguk a termelési eszközök is a munka termékei, ez az értékrész sem állhat másból, mint a változó tőke egyenértékéből és értéktöbbletből; szükséges munka és többletmunka termékéből. Bár a termelési eszközök értéke alkalmazóik kezében tőkeértékként funkcionál, ez nem szól azellen, hogy „eredetileg", és ha a végére járunk, más ember kezében – noha korábban – ugyanarra a két értékrészre, tehát két különböző jövedelemforrásra oszlott.

Ebben az az egy pont helyes, hogy a társadalmi tőke – azaz az egyéni tőkék összessége – mozgásában a dolog másképp jelentkezik, mint minden egyéni tőke számára külön tekintve, tehát mint minden egyes tőkés álláspontjáról.

Az egyes tőkés számára az áruérték 1. egy állandó (Smith szavai szerint negyedik) elemre és 2. a munkabér és az értéktöbblet, illetve a munkabér, a profit és a földjáradék összegére oldódik fel. Társadalmi álláspontról viszont Smith negyedik eleme, az állandó tőkeérték, eltűnik.

5. Összefoglalás

Az az ízetlen formula, hogy a három jövedelem: munkabér, profit, járadék, az áruérték három „alkotórésze", A. Smithnél abból a tetszetősebb tételből fakad, hogy az áruérték resolves itself, feloldódik erre a három alkotórészre. Ez is helytelen, még akkor is, ha előfeltételezzük, hogy az áruérték csak az elhasznált munkaerő egyenértékére és a munkaerő által alkotott értéktöbbletre osztható. De a tévedés itt megint egy mélyebb, helyes alapzaton nyugszik. A tőkés termelés azon alapul, hogy a termelő munkás saját munkaerejét mint árját eladja a tőkésnek, akinek kezében ez aztán csak mint termelőtőkéje egyik eleme funkcionál. Ez a forgalomhoz tartozó ügylet – a munkaerő eladása és vétele – nemcsak bevezeti a termelési folyamatot, hanem implicite [értelemszerűen] meghatározza sajátos jellegét. A használati értéknek, sőt az árunak a termelése (mert ezt független termelő munkás is végezheti) itt csak eszköz abszolút és relatív értéktöbblet termelésére a tőkés számára. Ezért a termelési folyamat elemzésénél láttuk, hogy az abszolút és relatív értéktöbblet termelése határozza meg 1. a napi munkafolyamat tartamát, 2. a tőkés termelési folyamat egész társadalmi és technikai alakulását. Magán a tőkés termelési folyamaton belül megvalósul a megkülönböztetés az érték (az állandó tőkeérték) puszta fenntartása, előlegezett érték (a munkaerő egyenértéke) valóságos újratermelése és értéktöbbletnek, azaz olyan értéknek a termelése között, amelyért a tőkés sem előzetesen nem előlegezett, sem post festum [utólag] nem előlegez semmiféle egyenértéket.

Az értéktöbblet – a tőkés által előlegezett érték egyenértékén felüli fölös érték – elsajátítását ugyan a munkaerő vétele és eladása vezeti be, de az elsajátítás a termelési folyamatban végbemenő művelet és e folyamatnak lényeges mozzanata.

A bevezető művelet viszont, amely forgalmi művelet: a munkaerő vétele és eladása, a termelési *elemeknek* a társadalmi *termékek* elosztását megelőző és ennek előfeltételét alkotó elosztásán alapul, tudniillik a munkaerőnek mint a munkás árujának elválasztásán a termelési eszközöktől mint a nemdolgozók tulajdonától.

Egyszersmind azonban az értéktöbbletnek ez az elsajátítása, vagyis az

értéktermelésnek ez a szétválasztása előlegezett érték újratermelésére és nem egyenértéket pótló új érték (értéktöbblet) termelésére mit sem változtat magán az érték szubsztanciáján és az értéktermelés természetén. Az érték szubsztanciája továbbra sem egyéb, mint kifejtett munkaerő – munka, függetlenül e munka különös hasznos jellegétől –, és az értéktermelés nem egyéb, mint e kifejtés folyamata. Így a jobbágy hat napon át munkaerőt fejt ki, hat napon át dolgozik, s ennek a kifejtésnek mint olyannak a ténye szempontjából egyremegy, hogy e munkanapok közül például háromban a saját földjén magának, a másik háromban pedig földesura földjén, neki dolgozik. A magának végzett önkéntes munkája és az urának végzett kényszermunkája egyaránt munka; ha mint munkát az általa alkotott értékek vagy akár hasznos termékek szempontjából tekintjük, a jobbágy hatnapos munkájában nincs különbség. A különbség csak azokra a különböző viszonyokra vonatkozik, amelyek a hatnapos munkaidő két részében munkaereje kifejtésére indítják. Ugyanígy áll a dolog a bérmunkás szükséges munkájával és többletmunkájával.

A termelési folyamat az áruban huny ki. Hogy előállítására munkaerőt fejtettek ki, az most úgy jelenik meg, mint az áru dologi tulajdonsága, az a tulajdonsága, hogy értéke van; ennek az értéknek a nagyságát a kifejtett munka nagysága méri; az áruérték már nem oldódik fel másra és nem áll másból. Ha egy meghatározott nagyságú egyenes vonalat húztam, akkor először is bizonyos tőlem független szabályok (törvények) szerint történő rajzolással egy egyenest „termeltem" (igaz, csak képletesen, amit előre tudok). Ha ezt a vonalat három szakaszra osztom (amelyek ismét egy meghatározott problémának felelhetnek meg), e három darab mindegyike továbbra is egyenes vonal marad és az egész vonal, amelynek ezek részei, e felosztás révén nem oldódik fel az egyenestől különböző valamiben, például valamiféle görbében. Ugyanígy az adott nagyságú vonalat nem oszthatom fel úgy, hogy e részek összege nagyobb legyen, mint maga az osztatlan vonal; tehát az osztatlan vonal nagyságát szintén nem a részvonalak tetszőlegesen meghatározott nagysága határozza meg. Megfordítva, az utóbbiak viszonylagos nagyságát eleve határok közé szorítják annak a vonalnak a határai, amelynek részei.

A tőkés által előállított áru e tekintetben semmiben sem különbözik az önálló munkás által vagy dolgozók közösségei vagy rabszolgák által előállított árutól. De az általunk vizsgált esetben az egész munkatermék, valamint annak egész értéke a tőkésé. Mint minden más termelőnek, neki is az árut először eladás révén pénzzé kell változtatnia, hogy azzal tovább manipulálhasson; át kell váltania az általános egyenérték formájára. –

Vizsgáljuk meg az áruterméket, mielőtt pénzzé változtatják. Az áruterméknek teljesen a tőkésé. Másrészt mint hasznos munkatermék – mint használati érték – teljesen a múltbeli munkafolyamat terméke; értékével nem így áll a dolog. Ennek az értéknek egy része csak az áru termelésében ráfordított termelési eszközöknek új formában ismét megjelenő értéke; ezt az értéket nem ennek az árunak a termelési folyamata során termelték; mert a termelési eszközöknek ez az értéke megvolt e termelési folyamat előtt, függetlenül tőle; a termelési eszközök ennek az értéknek a hordozóiként kerültek be ebbe a folyamatba; ami megújult és megváltozott, az csak az érték megjelenési formája. Az áruértéknek ez a része a tőkés számára egyenérték előlegezett állandó tőkeértékének az árutermelés során elfogyasztott részéért. Előzőleg termelési eszközök formájában létezett; most mint az újonnan termelt áru értékének az alkotórésze létezik. Mihelyt az utóbbit ezüstté változtatták, ezt a most pénzben létező értéket ismét át kell változtatni termelési eszközökké, a termelési folyamat és az ebben betöltött funkciója által meghatározott eredeti formájává. Egy áru értékjellegén mit sem változtat ennek az értéknek tőkefunkciója. –

Az áru második értékrésze a bérmunkás által a tőkésnek eladott munkaerő értéke. Akárcsak a termelési eszközök értékének, ennek a meghatározása is független attól a termelési folyamattól, amelybe a munkaerőnek be kell kerülnie, és ezt az értéket egy forgalmi műveletben, a munkaerő vételében és eladásában rögzítik, mielőtt a munkaerő a termelési folyamatba bekerülne. Funkciója – munkaerejének kifejtése – révén a bérmunkás olyan áruértéket termel, amely egyenlő a munkaerejének használatáért a tőkés által neki fizetendő értékkel. A munkás ezt az értéket áruban adja a tőkésnek, ez pedig ugyanezt pénzben fizeti a munkásnak. Az, hogy az áruértéknek ez a része a tőkés számára csak munkabérre előlegezendő változó tőkéjének egyenértéke, mit sem változtat azon a tényen, hogy ez az értékrész a termelési folyamat során újonnan alkotott áruérték, amely nem áll másból, mint amiből az értéktöbblet – tudniillik munkaerő múltbeli kifejtéséből. Ugyanígy nem érinti ezt a tényt az sem, hogy a munkaerőnek a tőkés által bér formájában kifizetett értéke a munkás számára jövedelem formáját ölti, s hogy ezáltal nemcsak a munkaerő termelődik folyton újra, hanem a bérmunkások osztálya mint olyan, s ezzel az egész tőkés termelés alapzata is.

E két értékrész összege azonban még nem az egész áruérték. A kettőn felül marad egy többlet: az értéktöbblet. Ez is, akárcsak a munkabérre előlegezett változó tőkét pótló értékrész, a termelési folyamat során a munkás által újonnan alkotott érték – megalvadt munka. Csak annyi a különbség, hogy az egész termék tulajdonosának, a tőkésnek, nem kerül semmibe. Ez

az utóbbi körülmény valóban lehetővé teszi, hogy a tőkés mint jövedelmet teljesen elfogyassza, ha egyes részeit nem kell más részesedőknek átengednie – mint pl. a földjáradékot a földtulajdonosnak – amely esetben ezek a részek ilyen kívülálló személyek jövedelmét alkotják. Éppen ez a körülmény indította tőkésünket arra, hogy egyáltalán árutermeléssel foglalkozzék. De sem a tőkés eredeti üdvös szándéka, hogy értéktöbbletet kaparintson meg, sem az értéktöbbletnek a tőkés által és mások által jövedelemként való utólagos elköltése nem érinti az értéktöbbletet mint olyant. Mindez nem változtat azon, hogy az értéktöbblet megalvadt meg nem fizetett munka, és ugyancsak nem változtat nagyságán, amelyet egészen más feltételek határoznak meg.

Ha azonban A. Smith már az áruérték vizsgálatánál azzal akart foglalkozni, ahogy meg is teszi, hogy ennek különböző részei milyen szerepet játszanak az újratermelési összfolyamatban, akkor világos, hogy ha különös részek jövedelemként funkcionálnak, mások éppoly állandóan tőkeként funkcionálnak – és ennélfogva saját logikája szerint ez utóbbiakat is az áruérték alkotó részeinek kellett volna neveznie, vagy olyan részeknek, amelyekre ez feloldódik.

A. Smith az egyáltalában-való árutermelést azonosítja a tőkés árutermeléssel; a termelési eszközök szerinte eleve „tőke", a munka eleve bérmunka és ezért „a hasznos és termelő munkások száma mindenütt ... arányos a foglalkoztatásukhoz felhasznált tőke mennyiségével" (to the quantity of capital stock which is employed in setting them to work. Bevezetés, 12. old.). Egyszóval a munkafolyamat különböző – tárgyi és személyi – tényezői eleve a tőkés termelési időszak jellemálarcaiban jelennek meg. Az áruérték elemzése ezért közvetlenül is egybeesik annak tisztázásával, hogy ez az érték egyrészt mennyiben puszta egyenérték a ráfordított tőkéért, másrészt mennyiben „szabad" – nem előlegezett tőkeértéket pótló – érték, vagyis értéktöbblet. Az áruértéknek ebből a szempontból egymással összehasonlított darabjai ilymódon észrevétlenül átváltoznak az áruérték önálló „alkotórészeivé" és végül „minden érték forrásaivá". További következmény, hogy az áruérték különböző fajta jövedelmekből tevődik össze, vagy váltakozva azokra „oldódik fel", úgyhogy nem a jövedelmek állnak áruértékből, hanem az áruérték „jövedelmekből". De mint ahogy egy áruérték mint áruérték vagy a pénz mint pénz természetén nem változtat, hogy tőkeértékként funkcionál, úgy az sem változtat egy áruértéken, hogy később ennek vagy annak a jövedelmeként funkcionál. Az az áru, amellyel A. Smithnek dolga van, eleve árutőke (amely az áru termelésében elfogyasztott tőkeértéken kívül értéktöbbletet foglal magában), tehát tőkés módon termelt

áru, a tőkés termelési folyamat eredménye. Előbb tehát elemeznie kellett volna ezt a folyamatot, tehát az abban foglalt értékesítési és értékképzési folyamatot is. Minthogy a tőkés termelési folyamat előfeltétele viszont az áruforgalom, ezért e folyamat ábrázolása megköveteli az áru előzetes és tőle független elemzését is. Még amikor A. Smith futólag „ezoterikusan" rátapint a helyesre, akkor is mindig csak az áruelemzés, azaz az árutőke elemzése alkalmából veszi tekintetbe az értéktermelést.

III. A későbbiek[41]

Ricardo majdnem szószerint ismétli A. Smith elméletét: „Meg kell érteni, hogy egy ország összes termékeit elfogyasztják, de az elképzelhető legnagyobb különbség, hogy olyanok fogyasztják-e el, akik újratermelnek, vagy olyanok, akik nem termelnek újra egy másik értéket. Amikor azt mondjuk, hogy jövedelmet megtakarítanak és hozzácsapnak a tőkéhez, ezen azt értjük, hogy a jövedelemnek azt a részét, amelyre azt mondjuk, hogy hozzácsapták a tőkéhez, termelő munkások fogyasztják el nem termelők helyett." („Principles etc." 163. old.)

Valójában Ricardo teljesen elfogadta A. Smith elméletét arról, hogy az áru ára feloldódik munkabérre és értéktöbbletre (vagyis változó tőkére és értéktöbbletre). Amiről vitázik vele, az 1. az értéktöbblet alkotórészei: kiküszöböli a földjáradékot mint az értéktöbblet szükségszerű elemét; 2. Ricardo az áru árát *felbontja* ezekre az alkotórészekre. Nála tehát az értéknagyság a prius [elsődleges]. Az alkotórészek összegét adott nagyságként előfeltételezi, ebből indul ki, nem úgy mint A. Smith, aki szemben saját mélyebb meglátásával, gyakran fordítva, az áru értéknagyságát post festum [utólag] az alkotórészek összeadása útján hozza létre.

Ramsay Ricardóval szemben megjegyzi: „Ricardo [...] elfelejti, hogy az egész termék nemcsak a munkabér és a profit között oszlik meg, hanem az állótőke pótlásához is szükséges egy rész." („An Essay on the Distribution of Wealth", Edinburgh 1836, 174. old.) Ramsay állótőkén ugyanazt érti, amit én állandó tőkén: „Az állótőke olyan formában létezik, amelyben hozzájárul ugyan a munkában levő áru előállításához, de nem járul hozzá a munkások eltartásához." (59. old.)

A. Smith vonakodott levonni a szükségszerű következtetést abból, hogy az áruértéket, tehát a társadalom évi termékének értékét is munkabérre és értéktöbbletre, tehát pusztán jövedelemre oldotta fel: azt a következtetést,

[41] Innen a fejezet végéig pótlás a II. kéziratból.

hogy akkor az egész évi terméket el lehet fogyasztani. A képtelen következtetéseket sohasem az eredeti gondolkodók vonják le. Ezt átengedik a Sayknek és MacCullochoknak.

Say valóban eléggé könnyedén intézi el a dolgot. Ami az egyik embernek tőkeelőleg, az a másiknak jövedelem és nettótermék, vagy az volt; a bruttó- és a nettótermék közti különbség tisztán szubjektív, és „ilymódon valamennyi termék összértéke a társadalomban mint jövedelem került elosztásra". (*Say*: „Traité d'économie politique", 1817, II. 64. old.) „Minden termék összértéke a létrehozásában közreműködő földtulajdonosok, tőkések és iparűzők profitjából tevődik össze" {a munkabér itt mint profits des industrieux [az iparűzők profitja] szerepel!}. „Ezért van az, hogy a társadalom jövedelme a *termelt bruttóértékkel* egyenlő, nem pedig, ahogy a közgazdászok szektája" {a fiziokraták} „képzelte, a föld nettótermékével." (63. old.)

Saynek ezt a felfedezését többek között Proudhon is magáévá tette.

Storch elvben ugyancsak elfogadja A. Smith tantételét, de látja, hogy annak Say-féle alkalmazása nem tartható. „Ha valaki elismeri, hogy egy nemzet jövedelme a nemzet bruttótermékével egyenlő, azaz nem kell belőle tőkét" {értsd: állandó tőkét} „levonni, akkor azt is el kell ismernie, hogy ez a nemzet évi termékének teljes értékét elköltheti nem-termelő módon anélkül, hogy ez a legkevésbé is csorbítaná jövőbeli jövedelmét ... Azokat a termékeket, amelyek egy nemzet" {állandó} „tőkéjét alkotják, nem lehet elfogyasztani." (*Storch*: „Considérations sur la nature du revenu national", Párizs 1824, 147., 150. old.)

Azt azonban, hogy ennek az állandó tőkerésznek a létezése hogyan egyeztethető össze az árnak általa elfogadott Smith-féle elemzésével, amely szerint az áruérték csak munkabért és értéktöbbletet tartalmaz, de állandó tőkerészt nem, Storch elfelejtette megmondani. Számára csak Say révén válik világossá, hogy ez az árelemzés képtelen eredményekhez vezet, s utolsó szava e tárgyban így hangzik: „lehetetlen a szükséges árat legegyszerűbb elemeire feloldani". (*Storch*: „Cours d'économie politique", Pétervár 1815, II., 141. old.)

Sismondi, aki különösen a tőke és a jövedelem viszonyával kíván foglalkozni és valóban e viszony különös felfogását teszi „Nouveaux Principes"-jének differentia specificájává [sajátos különbségévé], *egyetlen* tudományos értékű szót sem ejtett, egy mákszemnyivel sem járult hozzá a probléma tisztázásához.

Barton, Ramsay és Cherbuliez megkísérlik, hogy túlmenjenek Smith felfogásán. Kudarcot vallanak, mert a problémát eleve egyoldalúan vetik fel,

az állandó és a változó tőkeérték különbségét nem választják világosan el az álló- és a forgótőke közötti különbségtől.

John Stuart Mill is megismétli szokott fontoskodásával azt a tantételt, amelyet A. Smith hagyott örökül utódaira.

Eredmény: Smith gondolatzavara mind a mai napig tovább él és dogmája ortodox hittétele a politikai gazdaságtannak.

Huszadik fejezet

Egyszerű újratermelés

I. A kérdés feltevése

Ha a társadalmi tőke évi funkcióját[42] – tehát az össztőke funkcióját, amelynek az egyéni tőkék csak töredékei, s e töredékek mozgása egyrészt az ő egyéni mozgásuk, másrészt egyúttal szerves tagja az össztőke mozgásának – eredményében vizsgáljuk, vagyis a társadalom által az év folyamán előállított áruterméket vesszük szemügyre, akkor ki kell tűnnie, hogyan megy végbe a társadalmi tőke újratermelési folyamata, milyen vonások különböztetik meg ezt az újratermelési folyamatot az egyéni tőke újratermelési folyamatától, és mely vonásai közösek a kettőnek. Az évi termék magában foglalja a társadalmi terméknek mind a tőkét pótló részeit – a társadalmi újratermelést –, mind a fogyasztási alapba kerülő részeket, amelyeket a munkások és a tőkések elfogyasztanak, tehát magában foglalja mind a termelő, mind az egyéni fogyasztást. Az újratermelés szintúgy magában foglalja a tőkésosztály és a munkásosztály újratermelését (azaz fenntartását), ezért az egész termelési folyamat tőkés jellegének újratermelését is.

Nyilvánvalóan az $\acute{A}' - \begin{cases} P-\acute{A}\ldots T\ldots\acute{A}' \\ p-\acute{a} \end{cases}$ forgalmi figurát kell elemeznünk, márpedig ebben a fogyasztás szükségképpen szerepet játszik; mert az $\acute{A}' = \acute{A}+\acute{a}$ kiindulópont, az árutőke, tartalmazza mind az állandó és a változó tőkeértéket, mind az értéktöbbletet. Mozgása ezért felöleli mind az egyéni fogyasztást, mind a termelő fogyasztást. A $P-\acute{A}\ldots T\ldots\acute{A}'-P'$ és $T\ldots\acute{A}'-P'-\acute{A}\ldots T$ körforgásokban a kiinduló- és végpont a *tőke* mozgása: amely magában foglalja ugyan a fogyasztást is, mert az árut, a terméket el kell adni. Ha azonban ezt megtörténtnek előfeltételezzük, akkor az egyes tőke mozgása szempontjából közömbös, hogy ezzel az áruval a továbbiakban mi lesz. Az $\acute{A}'\ldots\acute{A}'$ mozgásnál viszont a társadalmi újratermelés

[42] A II. kéziratból.

feltételei éppen onnan ismerhetők fel, hogy ki kell mutatni, mi lesz ezen A' össztermék mindegyik értékrészével. Az újratermelési összfolyamat itt éppúgy magában foglalja a forgalom által közvetített fogyasztási folyamatot, mint magát a tőke újratermelési folyamatát.

Az előttünk álló cél megkívánja, hogy az újratermelési folyamatot A' egyes alkotórészeinek mind értékbeni, mind természetbeni pótlása szempontjából vizsgáljuk. Most már nem elégedhetünk meg, mint az egyes tőke termékértékének elemzésénél, azzal az *előfeltételezéssel*, hogy az egyes tőkés a tőkéje alkotórészeit áruterméke eladása útján először átválthatja pénzre, s azután a termelési elemeknek az árupiacon való újramegvásárlása útján visszaváltoztathatja termelőtőkévé. Ezek a termelési elemek, amennyiben tárgyi természetűek, éppúgy alkotórészei a társadalmi tőkének, mint az egyéni késztermék, amely velük kicserélődik és általuk pótlódik. Másrészt a társadalmi árutermék ama részének mozgása, amelyet a munkás a munkabérének, a tőkés pedig az értéktöbbletnek az elköltésével elfogyaszt, nemcsak szerves tagja az össztermék mozgásának, hanem összefonódik az egyéni tőkék mozgásával és ezért lefolyását nem lehet úgy megmagyarázni, hogy egyszerűen előfeltételezzük.

A közvetlenül előttünk álló kérdés a következő: Hogyan pótolják a termelésben elfogyasztott *tőkét* értéke szerint az évi termékből, és e pótlás mozgása hogyan fonódik össze az értéktöbbletnek a tőkések és a munkabérnek a munkások által történő elfogyasztásával? Egyelőre tehát az egyszerű újratermelésről van szó. Feltételezzük továbbá nemcsak azt, hogy a termékek értékükön cserélődnek, hanem azt is, hogy a termelőtőke alkotórészeiben nem megy végbe értékforradalom. Egyébként amennyiben az árak eltérnek az értékektől, ez a körülmény nem lehet befolyással a társadalmi tőke mozgására. Egészében véve továbbra is ugyanazok a terméktömegek cserélődnének ki, noha az egyes tőkések ebben olyan értékarányokban vennének részt, amelyek már nem lennének arányosak előlegeikkel és a mindegyikük által külön-külön termelt értéktöbblettömegekkel. Ami pedig az értékforradalmakat illeti, ezek semmit nem változtatnak az évi össztermék értékalkotórészei közötti arányokon, ha általánosak és egyenletesen oszlanak el. Ha viszont részlegesek és nem egyenletesen oszlanak el, zavarokat okoznak, amelyek, *először*, mint ilyenek csak akkor érthetők meg, ha változatlan értékviszonyoktól való *eltérésnek* tekintjük őket; *másodszor* azonban, ha be van bizonyítva az a törvény, hogy az évi termék egy értékrésze állandó, egy másik pedig változó tőkét pótol, akkor akár az állandó, akár a változó tőke értékében bekövetkező forradalom ezen a törvényen mit sem változtatna. Ez a forradalom csak az egyik vagy másik minőségben funkcionáló

értékrészek viszonylagos nagyságát változtatná meg, mert az eredeti értékek helyébe más értékek lépnének.

Amíg a tőke értéktermelését és termékértékét úgy vizsgáltuk, hogy egyéni tőkéről van szó, addig az árutermék természetbeni formája, például hogy gépekből, gabonából vagy tükrökből áll-e, az elemzés szempontjából teljesen közömbös volt. Ezt mindig csak példának vettük, és bármely tetszőleges termelési ág egyaránt szolgálhatott például. Magával a közvetlen termelési folyamattal volt dolgunk, amely minden ponton valamely egyéni tőke folyamataként jelentkezik. Amennyiben a tőke újratermelésével foglalkoztunk, elegendő volt feltételezni azt, hogy az árutermék tőkeértéket megtestesítő része a forgalom területén megtalálja az alkalmat, hogy visszaváltozzék termelési elemeivé és ennélfogva a maga termelőtőke-alakjává; mint ahogy elegendő volt feltételezni, hogy a munkás és a tőkés készentalálják a piacon azokat az árukat, amelyekre a munkabért és az értéktöbbletet kiadják. Az ábrázolásnak ez a csak formális módja a társadalmi össztőkének és termékértékének vizsgálatánál már nem elegendő. A termékérték egy részének visszaváltoztatása tőkévé, másik részének bekerülése a tőkés- és a munkásosztály egyéni fogyasztásába olyan mozgás, amely magában az össztőke eredményét alkotó termékértékben megy végbe; s ez a mozgás nemcsak értékpótlás, hanem anyagpótlás is s ezért feltétele nemcsak a társadalmi termék érték-alkotórészeinek kölcsönös aránya, hanem e részek használati értéke, anyagi alakja is.

A változatlan méretekben való egyszerű újratermelés[43] absztrakcióként jelenik meg annyiban, hogy egyrészt tőkés bázison furcsa feltevés, hogy semmiféle felhalmozás, illetve bővített újratermelés nem történik, másrészt a viszonyok, amelyek között termelnek, különböző években nem maradnak abszolúte ugyanazok (márpedig ezt előfeltételezzük). Az előfeltételezés az, hogy egy adott értékű társadalmi tőke mint az előző évben, úgy a mostaniban is megint ugyanolyan tömegű áruértéket szolgáltat és ugyanolyan mennyiségű szükségletet elégít ki, habár az áruk formái az újratermelési folyamatban változhatnak. Mégis, ha felhalmozás megy végbe, akkor az egyszerű újratermelés ennek mindig része, tehát önmagában is vizsgálható, és reális tényezője a felhalmozásnak. Az évi termék értéke csökkenhet, noha a használati értékek tömege változatlan; az érték ugyanaz maradhat, noha a használati értékek tömege csökken; az újratermelt használati értékek értéktömege és tömege egyidejűleg csökkenhet. Mindez oda vezet, hogy az újratermelés vagy kedvezőbb, vagy rosszabb körülmények között megy végbe, mint

[43] A VIII. kéziratból.

azelőtt, s az utóbbi eset következménye nem teljes – hiányos – újratermelés lehet. De mindez az újratermelés különböző elemeinek csak a mennyiségi oldalát érintheti, nem pedig azt a szerepet, amelyet ezek az elemek mint újratermelő tőke vagy mint újratermelt jövedelem az összfolyamatban játszanak.

II. A társadalmi termelés két osztálya[44]

A társadalom összterméke, tehát össztermelése is két nagy osztályra oszlik:

I. *Termelési eszközökre*, olyan árukra, amelyek formájuk révén bele kell hogy kerüljenek, vagy legalábbis belekerülhetnek a termelő fogyasztásba.

II. *Fogyasztási eszközökre*, olyan árukra, amelyek formájuk révén a tőkésosztály és a munkásosztály egyéni fogyasztásába kerülnek bele.

Ezen osztályok mindegyikében az odatartozó valamennyi különböző termelési ág egyetlen nagy termelési ágat alkot, az egyik csoport a termelési eszközök, a másik a fogyasztási eszközök ágát. A két termelési ág mindegyikében alkalmazott össztőke a társadalmi tőke egy-egy különös nagy osztályát alkotja.

Mindkét osztályban a tőke két alkotórészre oszlik:

1. *Változó tőkére.* Ez, *értékét* tekintve, az ebben a termelési ágban alkalmazott társadalmi munkaerő értékével, tehát az érte kifizetett munkabérek összegével egyenlő. Anyagát tekintve magából a ténykedő munkaerőből, azaz az ezen tőkeérték által mozgásba hozott eleven munkából áll.

2. *Állandó tőkére*, vagyis az ebben az ágban termelésre felhasznált összes termelési eszközök értékére. Ezek viszont ismét feloszlanak *állótőkére*: gépek, munkaszerszámok, épületek, igásállatok stb.; és *forgó* állandó tőkére; termelési anyagok, például nyers- és segédanyagok, félgyártmányok stb.

A két osztály mindegyikében e tőke segítségével előállított évi össztermék értéke feloszlik egy olyan értékrészre, amely a termelésben elfogyasztott és értékét tekintve a termékre csak átvitt *c* állandó tőkét képviseli, és az évi összmunka által hozzátett értékrészre. Ez az utóbbi ismét feloszlik az előlegezett *v* változó tőke pótlására és az ezen felüli többletre, amely az *m* értéktöbbletet alkotja. Akárcsak minden egyes áru értéke, mindegyik osztály évi össztermékének értéke is $c+v+m$-re oszlik.

A *c* értékrész, amely a termelésben *elfogyasztott* állandó tőkét képviseli, nem vág egybe a termelésben *alkalmazott* állandó tőke értékével. A terme-

[44] Lényegében a II. kéziratból. A séma a VIII. kéziratból.

lési anyagokat teljesen elfogyasztották ugyan, s értéküket ezért teljesen átvitték a termékre. Az alkalmazott *állótőkének* azonban csak egy részét fogyasztották el teljesen, ezért csak ennek a résznek az értékét vitték át a termékre. Az állótőke másik része, gépek, épületek stb. továbbra is létezik és funkcionál, habár az évi kopás következtében csökkent értékben. Az állótőkének ez a továbbfunkcionáló része nem létezik számunkra, amikor a termékértéket vizsgáljuk. A tőkeértéknek olyan része ez, amely ettől az újonnan termelt áruértéktől függetlenül, mellette van meg. Ez már az egyes tőke termékértékének vizsgálatánál megmutatkozott (I. könyv, 6. fej. 192. [191–192.] old.). Itt azonban egyelőre el kell vonatkoztatnunk az ott alkalmazott ábrázolási módtól. Az egyes tőke termékértékének vizsgálatánál láttuk, hogy az állótőkétől a kopás révén elvont érték átvivődik a kopási idő alatt előállított árutermékre, függetlenül attól, hogy ez idő alatt ennek az állótőkének egy részét in natura [természetben] pótolják-e ebből az átvitt értékből, avagy sem. Itt viszont, a társadalmi összterméknek és értékének vizsgálatánál, legalábbis egyelőre kénytelenek vagyunk elvonatkoztatni az állótőke kopása révén az év folyamán az évi termékre átvitt értékrésztől, amennyiben ezt az állótőkét az év folyamán in natura nem pótolták. E fejezet egy későbbi szakaszában külön tárgyaljuk majd ezt a kérdést.

Az egyszerű újratermelést a következő séma alapján vizsgáljuk, amelyben c = állandó tőke, v = változó tőke, m = értéktöbblet, és az értékesítési arány, $\frac{m}{v}$, feltételezésünk szerint 100 %. A számok jelenthetnek millió márkát, frankot vagy font sterlinget.

I. Termelési eszközök termelése:
Tőke ..... $4000_c + 1000_v = 5000.$
Árutermék ..... $4000_c + 1000_v + 1000_m = 6000,$

ami termelési eszközökben létezik.

II. Fogyasztási eszközök termelése:
Tőke ..... $2000_c + 500_v = 2500.$
Árutermék ..... $2000_c + 500_v + 500_m = 3000,$

ami fogyasztási eszközökben létezik.

Összesítve, az évi összárutermék:
I. $4000_c + 1000_v + 1000_m = 6000$ termelési eszköz,
II. $2000_c + 500_v + 500_m = 3000$ fogyasztási eszköz.

Összérték = 9000, s ebből az előfeltételezés szerint a természetbeni formájában továbbfunkcionáló állótőke ki van rekesztve.

Ha mármost megvizsgáljuk azokat a cseremüveleteket, amelyek az egyszerű újratermelés alapzatán – ahol tehát az egész értéktöbbletet nem-termelő módon fogyasztják el – szükségesek, s közben az ezeket közvetítő pénzforgalmat egyelőre figyelmen kívül hagyjuk, akkor eleve három nagy támpontot kapunk.

1. Az 500_v-t, a II. osztály munkásainak munkabérét, és az 500_m-et, ezen osztály tőkéseinek értéktöbbletét fogyasztási eszközökre kell kiadni. De értékük létezik abban az 1000 értékű fogyasztási eszközben, amely a II. osztály tőkéseinek kezében az általuk előlegezett 500_v-t pótolja és az 500_m-et képviseli. A II. osztály munkabérét és értéktöbbletét tehát a II. osztályon belül ezen osztály termékeire váltják át. Ezzel az össztermékből eltűnik (500_v+500_m) II = 1000 fogyasztási eszköz.

2. Az I. osztály 1000_v+1000_m-jét ugyancsak fogyasztási eszközökre, tehát a II. osztály termékére kell kiadni. Ki kell tehát cserélni az e termékből még fennmaradó, vele egyenlő összegű 2000_c állandó tőkerészre. Ennek ellenében a II. osztály egyenlő összeget kap termelési eszközökben, az I. osztály termékét, amelyben az I. osztály (1000_v+1000_m)-jének értéke megtestesül. Ezzel a számításból eltűnik 2000 II_c és (1000_v+1000_m) I.

3. Marad még 4000 I_c. Ez olyan termelési eszközökből áll, amelyek csak az I. osztályban használhatók el, ezen osztály elfogyasztott állandó tőkéjének pótlására szolgálnak, s ezért éppúgy elintéződnek az I. osztály egyes tőkései közötti kölcsönös csere révén, mint az (500_v+500_m) II a II. osztály munkásai és tőkései közötti, illetve egyes tőkései közötti csere révén.

Egyelőre ennyit a következők jobb megértéséhez.

III. A két osztály közötti csere: I $_{(v+m)}$ átváltása II_c-re[45]

Kezdjük a két osztály közötti nagy cserével. (1000_v+1000_m) I – mely értékek termelőik kezén termelési eszközök természetbeni formájában vannak meg, kicserélődnek 2000 II_c-re, olyan értékekre, amelyeknek természetbeni formája fogyasztási eszköz. A II. tőkésosztály ezáltal állandó tőkéjét, = 2000, fogyasztási eszközök formájából ismét átváltotta fogyasztási eszközök termelési eszközeinek formájára, olyan formára, amelyben ez a tőke újra a munkafolyamat tényezőjeként és az értékesítés szempontjából állandó tőkeértékként funkcionálhat. Másrészt ezáltal az I. osztály munkaerejének egyen-

[45] Innen ismét a VIII. kézirat.

értéke (1000 I_v) és az I. osztály tőkéseinek értéktöbblete (1000 I_m) fogyasztási eszközökben realizálódott; mind a kettő abból a természetbeni formájából, hogy termelési eszköz, átváltódott olyan természetbeni formára, amelyben mint jövedelem elfogyasztható.

Ez a kölcsönös átváltás azonban pénzforgalom révén valósul meg, amely egyfelől közvetíti, másfelől megértését megnehezíti, de döntő fontosságú, mert a változó tőkerésznek mindig újra pénzformában kell fellépnie, pénztőkeként, amely pénzformából munkaerőre váltódik át. A változó tőkét valamennyi, a társadalom egész felületén egyidejűleg egymás mellett űzött termelési ágban, akár az I., akár a II. kategóriába tartoznak ezek, pénzformában kell előlegezni. A tőkés megveszi a munkaerőt, mielőtt az a termelési folyamatba belépne, de csak a megállapodott időpontokban fizeti, miután kifejtése használati érték termelésében már megtörtént. Akárcsak a termék többi értékrésze, az a rész is a tőkésé, amely csak a munkaerő fizetésére kiadott pénz egyenértéke, a terméknek a változó tőkeértéket képviselő értékrésze. Magában ebben az értékrészben a munkás már megadta a tőkésnek munkabére egyenértékét. A tőkés számára azonban árujának pénzzé való visszaváltoztatása, eladása állítja helyre változó tőkéjét mint pénztőkét, amelyet újra munkaerő vásárlására előlegezhet.

Az I. osztályban tehát az össztőkés 1000 £-et (a £-gel csak azt kívánom jelezni, hogy ez *pénzformában* levő érték) = 1000_v-t fizetett a munkásoknak az I. termék, vagyis az általuk termelt termelési eszközök v részként már létező értékrésze fejében. A munkások ezért az 1000 £-ért ugyanilyen értékben fogyasztási eszközöket vásárolnak a II. osztály tőkéseitől, s ilymódon a II. osztály állandó tőkéjének felét pénzzé változtatják; a II. osztály tőkései viszont ezért az 1000 £-ért 1000 értékű termelési eszközt vásárolnak az I. osztály tőkéseitől; ezáltal az utóbbiak számára a változó tőkeérték, = 1000_v, amely termékük részeként termelési eszközök természetbeni formájában volt meg, ismét pénzzé változott át és most az I. osztály tőkéseinek kezében újra pénztőkeként funkcionálhat, amelyet munkaerőre, tehát a termelőtőke leglényegesebb elemére váltanak át. Ilymódon e tőkések változó tőkéje pénzformában visszaáramlik hozzájuk, annak következtében, hogy árutőkéjük egy részét realizálták.

Ami pedig azt a pénzt illeti, amely az I. árutőke m részének a II. állandó tőkerész másik fele ellenében történő cseréjéhez szükséges, ezt különböző módon előlegezhetik. A valóságban ez a forgalom mindkét kategória egyéni tőkéseinek számtalan egyes vételét és eladását foglalja magában, de a pénznek minden körülmények között ezektől a tőkésektől kell származnia, mert a munkások által forgalomba dobott pénztömeggel már elszámoltunk. Hol

a II. kategória egyik tőkése vásárol termelési eszközöket a termelőtőkéje mellett meglevő pénztőkéjéből az I. kategória tőkéseitől, hol fordítva, az I. kategória tőkése vesz fogyasztási eszközöket a személyes kiadásra, nem pedig tőkekiadásra szánt pénzalapjából a II. kategória tőkéseitől. Mint már fentebb az I. és II. szakaszban kimutattuk, előfeltételeznünk kell, hogy a tőkés kezében a termelőtőke mellett minden körülmények között vannak bizonyos pénzkészletek, akár tőkeelőlegezésre, akár jövedelem elköltésére. Tegyük fel – az arány itt célunk szempontjából teljesen közömbös –, hogy a pénz felét a II. osztály tőkései előlegezik állandó tőkéjüket pótló termelési eszközök vásárlására, a másik felét az I. osztály tőkései adják ki fogyasztásra. Akkor a II. osztály 500 £-et előlegez, ezen az I. osztálytól termelési eszközöket vásárol, és ezáltal (az I. osztály munkásaitól származó előbbi 1000 £-gel együtt) állandó tőkéje $^3/_4$-ét in natura pótolta; az I. osztály az így kapott 500 £-en fogyasztási eszközöket vesz a II. osztálytól és ezáltal árutőkéje *m*-ből álló részének felét illetően elvégezte az *á–p–á* forgalmat, ezt a termékét fogyasztási alapban realizálta. E második folyamat révén az 500 £ visszatér a II. osztály kezébe, mint olyan pénztőke, amellyel termelőtőkéje mellett rendelkezik. Másrészt az I. osztály, árutőkéjének még termékként nála tároló *m* része felére alapozva – mielőtt ezt eladta volna –, előre 500 £ pénzt ad ki arra, hogy fogyasztási eszközöket vásároljon a II. osztálytól. Ugyanezzel az 500 £-gel a II. osztály termelési eszközöket vásárol az I. osztálytól, s ezáltal egész állandó tőkéjét (1000+500+500 = 2000) in natura pótolta, az I. osztály pedig egész értéktöbbletét fogyasztási eszközökben realizálta. Egészben véve 4000 £ összegű áru cseréje bonyolódott volna le 2000 £ pénzforgalommal, mely utóbbi csak azért ilyen nagy, mert úgy ábrázoltuk a folyamatot, mintha az évi össztermék néhány nagy tételben egyszerre került volna cserére. Itt csak az a fontos, hogy a II. osztály nem csupán a fogyasztási eszközök formájában újratermelt állandó tőkéjét váltotta át ismét termelési eszközökre, hanem ezenkívül visszatért hozzá az az 500 £ is, amelyet termelési eszközök vásárlására a forgalomnak előlegezett; s hogy ugyanígy az I. osztálynak nemcsak az általa termelési eszközök formájában újratermelt változó tőkéje van meg ismét pénzformában, mint pénztőke, amely újra közvetlenül munkaerőre váltható át, hanem ezenkívül visszaáramlik hozzá az az 500 £ is, amelyet – mielőtt tőkéje értéktöbblet-részét eladta volna – előre fogyasztási eszközök vásárlására költött. Ez az 500 £ azonban nem a megtörtént elköltés folytán áramlik vissza hozzá, hanem annak folytán, hogy utána eladja árutermékének azt a részét, amely a fele értéktöbbletének hordozója.

Mindkét esetben nemcsak a II. osztály állandó tőkéjét váltják át megint

termékformából termelési eszközök természetbeni formájába, s csakis ebben funkcionálhat tőkeként; s ugyanígy nemcsak az I. osztály változó tőkerészét váltják át pénzformára, az I. osztály termelési eszközeinek értéktöbbletrészét pedig fogyasztásra alkalmas, jövedelemként elfogyasztható formára. Hanem ezenkívül a II. osztályhoz visszaáramlik az az 500 £ pénztőke, amelyet termelési eszközök vásárlására előlegezett, mielőtt az állandó tőke megfelelő, ezt kompenzáló értékrészét – amely fogyasztási eszközök formájában van meg – eladta volna; továbbá az I. osztályhoz visszaáramlik a fogyasztási eszközök vásárlására anticipando [előre] kiadott 500 £. Ha a II. osztályhoz visszaáramlik az áruterméke állandó részének számlájára előlegezett pénz, az I. osztályhoz pedig az áruterméke egyik értéktöbblet-részének számlájára előlegezett pénz, akkor ez csak azért következik be, mert a tőkések egyik osztálya a II. áruformában létező állandó tőkén kívül, a másik osztálya pedig az I. áruformában létező értéktöbbleten kívül még 500–500 £ pénzt dobott forgalomba. Végső soron hiánytalanul kifizették egymást megfelelő áruegyenértékeik kicserélése révén. Az a pénz, amelyet áruik értékösszegén felül ennek az árucserének az eszközeként forgalomba dobtak, visszatért mindegyikükhöz a forgalomból, annak a hányadnak az arányában, amelyet mindegyikük a forgalomba dobott. Egyik fél sem lett ezáltal egy fillérrel sem gazdagabb. A II. osztálynak volt 2000-nyi állandó tőkéje fogyasztási eszközök formájában + 500-a pénzben; most van 2000-e termelési eszközökben és 500-a pénzben, mint azelőtt; ugyanígy az I. osztálynak van 1000-nyi értéktöbblete (amely árukból, termelési eszközökből most fogyasztási alappá változott át) + 500-a pénzben, mint azelőtt. – Általános következtetés: Abból a pénzből, amelyet az ipari tőkések saját áruforgalmuk közvetítésére forgalomba dobnak, akár az áru állandó értékrészének, akár az árukban létező értéktöbbletnek – amennyiben ezt jövedelemként adják ki – a számlájára, az illető tőkésekhez annyi tér vissza, amennyit a pénzforgalomra előlegeztek.

Ami az I. osztály változó tőkéjének pénzformába való visszaváltoztatását illeti, e változó tőke – miután munkabérre fordították – először abban az áruformában létezik az I. tőkések számára, amelyben a munkások szolgáltatták nekik. Ezek a tőkések a változó tőkét pénzformában kifizették a munkásoknak mint munkaerejük árát. Ennyiben megfizették árutermékük azt az érték-alkotórészét, amely ezzel a pénzben kiadott változó tőkével egyenlő. Ennek fejében tulajdonosai az árutermék e részének is. A munkásosztály általuk alkalmazott része azonban nem vevője a saját maga termelte termelési eszközöknek; ő a II. osztály által termelt fogyasztási eszközök vevője. A munkaerő fizetésekor pénzben előlegezett változó tőke tehát nem

közvetlenül tér vissza az I. osztály tőkéseihez. A munkások vásárlásai révén átmegy azoknak a tőkéseknek a kezébe, akik a munkások körének szükséges és egyáltalán hozzáférhető árukat termelik, tehát a II. tőkések kezébe, s csak azon a kerülő úton tér vissza az I. tőkésekhez, hogy a II. tőkések ezt a pénzt termelési eszközök vásárlására fordítják.

Ebből következik, hogy egyszerű újratermelés esetén az I. árutőke $v+m$ értékösszegének (tehát az I. egész áruterméke megfelelő arányos részének is) egyenlőnek kell lennie a II. osztály egész árutermékének ugyancsak arányos részeként elkülönített II_c állandó tőkével; vagyis $I_{(v+m)}=II_c$.

IV. A II. osztályon belüli csere. Szükséges létfenntartási eszközök és luxuscikkek

A II. osztály árutermékének értékéből meg kell még vizsgálnunk a $v+m$ alkotórészeket. Szemügyre vételüknek semmi köze sincs ahhoz a legfontosabb kérdéshez, amely bennünket itt foglalkoztat, ahhoz ugyanis, hogy minden egyéni tőkés árutermék értékének $c+v+m$-re hasadása érvényes-e – jóllehet különböző megjelenési formák által közvetítve – az évi össztermék értékére is. Ez a kérdés egyrészt azzal oldódik meg, hogy $I_{(v+m)}$ kicserélődik II_c-re, másrészt annak későbbre fenntartott vizsgálatával, hogyan termelődik újra I_c az I. osztály évi árutermékében. Minthogy $II_{(v+m)}$ fogyasztási cikkek természetbeni formájában létezik, minthogy a munkások a munkaerejük megfizetésére előlegezett változó tőkét nagyjában és egészében fogyasztási eszközökre kénytelenek költeni, és minthogy az áruk m értékrészét, egyszerű újratermelést előfeltételezve, mint jövedelmet ténylegesen fogyasztási eszközökre adják ki, ezért prima facie [első látásra] világos, hogy a II. osztály munkásai a II. osztály tőkéseitől kapott munkabérükkel saját termékük egy részét – amely megfelel a munkabérként kapott pénzérték terjedelmének – vásárolják vissza. Ezáltal a II. tőkésosztály a munkaerő fizetésére előlegezett pénztőkéjét visszaváltoztatja pénzformába; ez ugyanaz, mintha a munkásokat puszta értékjegyekkel fizették volna ki. Mihelyt a munkások ezeket az értékjegyeket az általuk termelt és a tőkések tulajdonában levő árutermék egy részének megvásárlása útján realizálnák, az értékjegyek visszatérnének a tőkések kezébe; pusztán az a különbség, hogy a jegy itt nemcsak képviselő értéket, hanem aranyos vagy ezüstös testiségében van is értéke. A pénzformában előlegezett változó tőkének ezt a fajta visszaáramlását ama folyamat révén, amelyben a munkásosztály mint vevő és a tőkésosztály mint eladó jelenik meg, később köze-

lebbről megvizsgáljuk. Itt azonban a változó tőkének ezzel a kiindulópontjára való visszaáramlásával kapcsolatban egy másik kérdést kell megtárgyalnunk.

Az évi árutermelés II. kategóriája a legkülönfélébb iparágakból áll, amelyek azonban – termékeik szempontjából – két nagy alosztályra oszthatók:

a) Fogyasztási eszközökre, amelyek a munkásosztály fogyasztásába kerülnek bele és – mivelhogy szükséges létfenntartási eszközök – a tőkésosztály fogyasztásának is részét alkotják, bár ebben az esetben minőségükben és értékükben gyakran különböznek a munkások létfenntartási eszközeitől. Vizsgálatunk céljára ezt az egész alosztályt a *szükséges* fogyasztási eszközök címszó alatt foglalhatjuk össze, amikor is teljesen közömbös, hogy egy olyan termék, mint például a dohány, fiziológiai szempontból szükséges fogyasztási eszköz-e vagy sem; elegendő, hogy a szokás alapján az.

b) *Luxus* fogyasztási eszközökre, amelyek csak a tőkésosztály fogyasztásába kerülnek bele, tehát csak elköltésre kerülő értéktöbbletre cserélhetők, amely sohasem válik a munkás osztályrészévé. Az első címszónál világos, hogy az oda tartozó árufajták termelésére előlegezett változó tőkének pénzformában közvetlenül vissza kell áramlania a II. tőkésosztálynak ahhoz a részéhez (tehát a II*a* tőkésekhez), amely ezeket a szükséges létfenntartási eszközöket termeli. E cikkeket ezek saját munkásaiknak adják el a nekik a munkabérben kifizetett változó tőke erejéig. Ez a visszaáramlás a II. tőkésosztály ezen egész *a* alosztályát illetően *közvetlen*, bármily számosak a résztvevő különböző iparágak tőkései közötti ügyletek, amelyek révén ez a visszaáramló változó tőke pro rata [arányosan] eloszlik. Olyan forgalmi folyamatok ezek, amelyeknek forgalmi eszközét közvetlenül a munkások által kiadott pénz szolgáltatja. Más azonban a helyzet a II*b* alosztállyal. Az értéktermékeknek az a része, amellyel itt dolgunk van, $IIb_{(v+m)}$ teljes egészében luxuscikkek, azaz olyan cikkek természetbeni formájában van meg, amelyeket a munkásosztály éppoly kevéssé vásárolhat meg, mint a termelési eszközök formájában levő I_v áruértéket; noha ezeket a luxuscikkeket, akárcsak azokat a termelési eszközöket, ezek a munkások termelték. Az a visszaáramlás tehát, amelynek folytán az ebben az alosztályban előlegezett változó tőke a tőkés termelőkhöz pénzformájában visszatér, nem lehet közvetlen, hanem közvetítettnek kell lennie, hasonlóan, mint I_v esetében.

Tegyük fel például, mint az előbbiekben, hogy az egész II. osztályban v=500, m=500, a változó tőke és a neki megfelelő értéktöbblet azonban a következőképpen oszlik meg:

a alosztály, szükséges létfenntartási eszközök: $v=400$; $m=400$; tehát szükséges fogyasztási eszközökből álló árutömeg $400_v+400_m=800$ értékben, vagyis
II*a* (400_v+400_m).

b alosztály: luxuscikkek $100_v+100_m=200$ értékben, vagyis
II*b* (100_v+100_m).

A II*b* munkásai munkaerejük fizetsége fejében 100-at kaptak pénzben, mondjuk 100 £-et; ezen a II*a* tőkésektől 100 összegben fogyasztási eszközöket vásárolnak. Ez a tőkésosztály ezen 100 értékű II*b* árut vásárol, s ezáltal a II*b* tőkésekhez pénzformában visszaáramlik változó tőkéjük.

A II*a*-ban már ismét 400_v létezik pénzformában a tőkések kezében, a saját munkásaikkal folytatott csere következtében; ezenkívül termékük értéktöbbletet képviselő részének egynegyedét átengedték a II*b* munkásainak és ennek fejében II*b* (100_v) luxusárura tettek szert.

Ha mármost előfeltételezzük, hogy az elköltött jövedelem a II*a* és II*b* tőkéseknél egyforma arányban oszlik meg szükséges létfenntartási eszközökre és luxuscikkekre – például feltesszük, hogy mindkét csoport $^3/_5$-öt költ szükséges létfenntartási eszközökre és $^2/_5$-öt luxuscikkekre, akkor a II*a* alosztály tőkései 400_m értéktöbbletjövedelmük $^3/_5$-ét, tehát 240-et saját termékeikre, szükséges létfenntartási eszközökre fordítják; $^2/_5$-ét = 160-at pedig luxuscikkekre. A II*b* alosztály tőkései 100_m értéktöbbletüket ugyanígy osztják el: $^3/_5=60$ szükséges létfenntartási eszközökre és $^2/_5=40$ luxuscikkekre: ez utóbbiakat saját alosztályukon belül termelik és cserélik.

Az a 160 luxuscikk, amelyet $(\text{II}a)_m$ kap, a következőképpen áramlik a II*a* tőkésekhez: a (II*a*) 400_m-ből, mint láttuk, 100-at szükséges létfenntartási eszközök formájában kicseréltek ugyanilyen összegű $(\text{II}b)_v$-re, amely luxuscikkekben létezik, további 60-at szükséges létfenntartási eszközökben pedig (II*b*) 60_m-re luxuscikkekben. A teljes számítás ekkor így alakul:

$$\text{II}a\text{: } 400_v+400_m\text{; } \text{II}b\text{: } 100_v+100_m.$$

1. A 400_v (*a*)-t elfogyasztják a II*a* munkásai, akik termékének (szükséges létfenntartási eszközöknek) részét alkotják; a munkások ezt a 400_v (*a*)-t saját osztályuk tőkés termelőitől veszik meg. Az utóbbiakhoz ezzel visszakerül 400 £ pénz, az ugyanezeknek a munkásoknak munkabérben kifizetett 400-nyi változó tőkeértékük; ezen újra munkaerőt vásárolhatnak.

2. A 400_m (*a*) egy része, amely a 100_v (*b*)-vel egyenlő, tehát az (*a*) értéktöbblet $^1/_4$-e, a következőképpen realizálódik luxuscikkekben: a (*b*) munkások saját (*b*) osztályuk tőkéseitől munkabérben 100 £-et kaptak; ezen meg-

vásárolják m (a) $^1/_4$-ét, azaz olyan árukat, amelyek szükséges létfenntartási eszközökből állnak; az a alosztály tőkései ezen a pénzen ugyanilyen értékösszegű luxuscikkeket = 100_v (b) vásárolnak, azaz megveszik az egész luxustermelés felét. A b tőkésekhez így pénzformában visszatér változó tőkéjük és a munkaerő vásárlásának megújítása útján újra megkezdhetik újratermelésüket, mert az egész II. osztály teljes állandó tőkéjének pótlása $I_{(v+m)}$-nek II_c-re való cseréje révén már megtörtént. A luxuscikkeket előállító munkások tehát csak azért adhatják el újra munkaerejüket, mert saját termékeiknek azt a részét, amelyet munkabérük egyenértékeként hoztak létre, a IIa tőkések bevonják fogyasztási alapjukba, elverik. (Ugyanez áll a munkaerő eladására az I. osztályban; mert a II_c, amelyre $I_{(v+m)}$ kicserélődik, luxuscikkekből is, szükséges létfenntartási eszközökből is áll, és $I_{(v+m)}$ révén mind a luxuscikkek, mind a szükséges létfenntartási eszközök termelési eszközeit megújítják.)

3. Most rátérünk az a és b közötti cserére, amennyiben ez csak a két alosztály tőkései között megy végbe. Az eddigiek során elintéződött a-ban a változó tőke (400_v) és az értéktöbbletnek egy része (100_m), továbbá b-ben a változó tőke (100_v). Feltettük továbbá, hogy mindkét alosztályban a tőkések átlagosan jövedelmük $^2/_5$-ét költik luxusra és $^3/_5$-ét szükséges létfenntartásra. A luxusra már kiadott 100-on felül ennélfogva az egész a alosztálynak még 60, a b-nek pedig ugyanolyan arányban, azaz 40 jut luxusra.

$(IIa)_m$ megoszlása tehát 240 létfenntartási eszközökre és 160 luxuscikkekre = $240+160 = 400_m$ (IIa).

$(IIb)_m$ megoszlása: 60 létfenntartási eszközökre és 40 luxusra; $60+40 = 100_m$ (IIb). Ez utóbbi 40-et ez az alosztály a saját termékéből fogyasztja el (értéktöbbletének $^2/_5$-e); a 60-at létfenntartási eszközökre úgy kapja meg, hogy többlettermékéből 60-at kicserél 60_m (a)-ra.

Az egész II. tőkésosztály számára tehát ezt kapjuk (ahol $v+m$ az a alosztályban szükséges létfenntartási eszközökben, a b alosztályban luxuscikkekben létezik):

$IIa\ (400_v+400_m)+IIb\ (100_v+100_m) = 1000$; ez a mozgás révén így realizálódik: 500_v ($a+b$) {realizálva 400_v (a)-ban és 100_m (a)-ban}$+500_m$ ($a+b$) {realizálva 300_m (a)-ban$+100_v$ (b)-ben$+100_m$ (b)-ben} = 1000.

a és b számára, mindegyiket magában tekintve, ezt a realizálást kapjuk:

$$a)\quad \frac{v}{400_v(a)} + \frac{m}{240_m(a)+100_v(b)+60_m(b)} = 800$$

$$b)\quad \frac{v}{100_m(a)} + \frac{m}{60_m(a)+40_m(b)} \quad \ldots\ldots = \frac{200}{1000}$$

Ha az egyszerűség kedvéért a változó és az állandó tőke között ugyanolyan arányt tartunk meg (ami mellesleg egyáltalán nem szükséges), akkor 400_v (*a*)-ra 1600 állandó tőke, 100_v (*b*)-re pedig 400 állandó tőke jut, s a II. osztály számára a következő két, *a* és *b* alosztályunk van:

$$\text{II}a) \quad 1600_c + 400_v + 400_m = 2400$$
$$\text{II}b) \quad 400_c + 100_v + 100_m = 600$$

és összesen:

$$2000_c + 500_v + 500_m = 3000.$$

Ennek megfelelően a fogyasztási eszközökben levő 2000 II_c-ből, amelyet 2000 $\text{I}_{(v+m)}$-re cserélnek, 1600-at szükséges létfenntartási eszközök termelési eszközeire és 400-at luxuscikkek termelési eszközeire váltanak át.

A 2000 $\text{I}_{(v+m)}$ tehát maga is széthasad ($800_v + 800_m$) I-re *a* számára = =1600 termelési eszköz szükséges létfenntartási eszközökhöz, és ($200_v + 200_m$) I-re *b* számára = 400 termelési eszköz luxuscikkek előállítására.

Nemcsak a tulajdonképpeni munkaeszközöknek, hanem a nyers- és segédanyagoknak stb. jelentékeny része is mindkét alosztály számára egynemű. Ami azonban az egész $\text{I}_{(v+m)}$ termék különböző értékrészeinek átváltását illeti, ez a megoszlás teljesen közömbös volna. Mind a fenti 800 I_v, mind a 200 I_v azáltal realizálódik, hogy a munkabért 1000 II_c fogyasztási eszközre adják ki, tehát a munkabérre előlegezett pénztőke a visszaáramláskor egyenletesen oszlik el az I. osztály tőkés termelői között, s pro rata ismét pénzben pótolja előlegezett változó tőkéjüket; másrészt, ami az 1000 I_m realizálását illeti, a tőkések itt is egyenletesen (*m*-jük nagyságának arányában) kapnak majd a II_c egész második feléből (=1000) 600 II*a* és 400 II*b* fogyasztási eszközt; tehát azok, akik a II*a* állandó tőkéjét pótolják, kapnak:

480-at ($^3/_5$) a 600_c (II*a*)-ból és 320-at ($^2/_5$) a 400_c (II*b*)-ből = 800;
akik viszont a II*b* állandó tőkéjét pótolják, kapnak:
120-at ($^3/_5$) a 600_c (II*a*)-ból és 80-at ($^2/_5$) a 400_c (II*b*)-ből = 200.
Összesen = 1000.

Ami itt önkényes mind az I., mind a II. osztálynál, az a változó tőke aránya az állandóhoz, valamint ennek az aránynak az azonossága I-ben és II-ben és ezek alosztályaiban. Ezt az azonosságot itt csak az egyszerűség kedvéért tételeztük fel, s különböző arányok feltevése semmit sem változtatna a probléma feltételein és megoldásán. A szükségszerű eredmény azonban, egyszerű újratermelés előfeltételezése esetén, a következő:

1. Az évi munkának termelési eszközök természetbeni formájában létrehozott új értékterméke (mely $v+m$-re hasadhat szét) egyenlő az évi munka

másik részével előállított termékérték állandó tőkeértékével, *c*-vel, amelyet fogyasztási eszközök formájában termeltek újra. Ha az előbbi kisebb volna, mint II_c, akkor a II. osztály nem tudná állandó tőkéjét teljesen pótolni; ha nagyobb volna, akkor egy többlet felhasználatlanul maradna. Mindkét esetben megsértenék az előfeltevést: az egyszerű újratermelést.

2. A fogyasztási eszközök formájában újratermelt évi terméknél a pénzformában előlegezett *v* változó tőkét azok, akik kapják, amennyiben luxuscikkeket előállító munkások, a szükséges létfenntartási eszközöknek csak abban a részében realizálhatják, amely ez utóbbiak tőkés termelői számára prima facie [első látásra] értéktöbbletüket testesíti meg: tehát a luxustermelésre fordított *v* egyenlő egy az értékterjedelmének megfelelő, a szükséges létfenntartási eszközök formájában megtermelt részével *m*-nek, tehát kisebbnek kell lennie, mint ez az egész *m* – tudniillik $(IIa)_m$ –, és a luxuscikkek tőkés termelőihez csak azáltal tér vissza előlegezett változó tőkéjük pénzformában, hogy ez a *v* az *m*-nek ebben a részében realizálódik. Ez teljesen hasonló jelenség, mint $I_{(v+m)}$-nek II_c-ben való realizálása; a különbség csak annyi, hogy a második esetben a $(IIb)_v$ a $(IIa)_m$ értékterjedelmét tekintve vele egyenlő *részében* realizálódik. Ezek az arányok minőségileg az évi összetermék bármilyen elosztásánál mértékadók maradnak, amennyiben az összetermék valóban belekerül a forgalom által közvetített évi újratermelés folyamatába. $I_{(v+m)}$ csak II_c-ben realizálódhat, mint ahogy II_c-t abban a funkciójában, hogy a termelőtőke alkotórésze, csak e realizálás révén lehet megújítani; ugyanígy $(IIb)_v$ csak $(IIa)_m$ egy részében realizálható, és $(IIb)_v$ csak így változtatható ismét vissza pénztőkeformájába. Ez természetesen csak akkor érvényes, ha mindez valóban magának az újratermelési folyamatnak az eredménye, ha tehát például a *IIb* tőkései nem vesznek fel hitel révén máshonnan pénztőkét *v* céljára. Mennyiségileg viszont az évi termék különböző részeinek átváltása csak a fentebb ábrázolt arányokban történhet, ha a termelés méretei és értékviszonyai változatlanok maradnak, s ha ezeket a szigorú arányokat a külkereskedelem nem módosítja.

Ha mármost valaki A. Smith módjára azt mondaná, hogy $I_{(v+m)}$ feloldódik II_c-re, és II_c feloldódik $I_{(v+m)}$-re, vagy, ahogy Smith gyakrabban és még ízetlenebbül mondani szokta, $I_{(v+m)}$ a II_c árának (illetve értékének – ő úgy mondja, value in exchange) alkotórészei, II_c pedig $I_{(v+m)}$ értékének egész alkotórésze, akkor szintúgy azt is lehetne és kellene mondani, hogy $(IIb)_v$ feloldódik $(IIa)_m$-re, vagy $(IIa)_m$ feloldódik $(IIb)_v$-re, vagy $(IIb)_v$ alkotórésze a *IIa* értéktöbbletének, és vice versa [megfordítva]: az értéktöbblet így feloldódna munkabérre, illetve változó tőkére, a változó tőke pedig egyik „alkotórésze" lenne az értéktöbbletnek. Ez az ízetlenség

A. Smithnél annyiban valóban megtalálható, hogy nála a munkabért a szükséges létfenntartási eszközök értéke határozza meg, ez utóbbi áruértékek meghatározója viszont ismét a bennük foglalt munkabér (változó tőke) értéke és az értéktöbblet. Smith figyelmét annyira lekötötték azok a töredékek, amelyekre a munkanap értékterméke tőkés bázison feloszthatő – tudniillik $v+m$-re –, hogy egészen megfeledkezik arról, hogy az egyszerű árucserénél teljesen közömbös, vajon a különböző természetbeni formában létező egyenértékek megfizetett vagy meg nem fizetett munkából állnak-e, mert termelésük mindkét esetben ugyanannyi munkába kerül; s hogy ugyancsak közömbös, vajon A áruja termelési eszköz és B áruja fogyasztási eszköz-e, vajon az eladás után az egyik árunak tőke-alkotórészként kell-e funkcionálnia, a másik viszont a fogyasztási alapba kerül bele és secundum Adam [Adam szerint] mint jövedelmet fogyasztják el. Az áru hogy s mint való felhasználása az egyéni vevő által nem tartozik az árucserébe, a forgalom területére, és nem érinti az áru értékét. Ezen semmiképpen sem változtat az, hogy az évi társadalmi össztermék forgalmának elemzésénél figyelembe kell venni e termék különböző alkotórészeinek meghatározott használati rendeltetését, elfogyasztásuk mozzanatát.

$(\mathrm{II}b)_v$ fentebb megállapított átváltásánál $(\mathrm{II}a)_m$ egyenértékű részére, valamint a $(\mathrm{II}a)_m$ és $(\mathrm{II}b)_m$ között végbemenő további átváltásoknál semmiképpen sem előfeltételeztük azt, hogy akár a II*a* és II*b* egyes tőkései, akár e tőkések megfelelő összességei értéktöbbletüket ugyanolyan arányban osztják meg szükséges fogyasztási tárgyak és luxuscikkek között. Lehet, hogy az egyik többet ad ki erre a fogyasztásra, a másik pedig arra. Az egyszerű újratermelés talaján csak azt előfeltételeztük, hogy egy akkora értékösszeg, amely az egész értéktöbblettel egyenlő, fogyasztási alapban realizálódik. A határok tehát adottak. Mindegyik alosztályon belül az egyik tőkés többet fogyaszthat *a*-ból, a másik *b*-ből; de ez kölcsönösen kiegyenlítődhet, úgyhogy a tőkések *a* és *b* osztálya mint egész ugyanabban az arányban részesedik a kettőből. Az értékviszonyok azonban – a termelők két fajtája, *a* és *b* arányos részesedése a II. termék összértékében, tehát az ezeket a termékeket előállító termelési ágak közötti meghatározott mennyiségi arány is – minden konkrét esetben szükségképpen adottak; csak a példaképpen szereplő arány hipotetikus; ha más arányt teszünk fel, ez mit sem változtat a minőségi mozzanatokon; csak a mennyiségi meghatározások változnának. Ha azonban bármiféle körülmények miatt az *a* és *b* arányos nagyságában valódi változás következik be, akkor az egyszerű újratermelés feltételei is ennek megfelelően változnak.

Abból a körülményből, hogy $(IIb)_v$ a $(IIa)_m$ egyenértékű részében realizálódik, következik, hogy amilyen arányban az évi termék luxusrésze nő, ahogyan tehát a luxustermelés a munkaerő mind nagyobb hányadát szívja fel, úgy feltételezi a $(IIb)_v$-ben előlegezett változó tőke visszaváltoztatása pénztőkévé, amely újra a változó tőke pénzformájaként funkcionál, és ezzel együtt a munkásosztály *IIb*-ben foglalkoztatott részének létezése és újratermelése – szükséges fogyasztási eszközökkel való ellátása – a tőkésosztály pazarlását, a tőkésosztály értéktöbblete jelentékeny részének luxuscikkekre való átváltását.

Minden válság időlegesen csökkenti a luxuscikkek fogyasztását; lassítja, késlelteti, csak részben engedi meg $(IIb)_v$ visszaváltoztatását pénztőkévé, s ezzel a luxuscikkeket előállító munkások egy részét az utcára dobja, miközben másfelől éppen ezáltal a szükséges fogyasztási eszközök eladását is megakasztja és csökkenti. Nem is beszélünk az ugyanakkor elbocsátott nem-termelő munkásokról, akik szolgálataikért a tőkések luxuskiadásának egy részét kapják meg (ezek a munkások pro tanto [ennek arányában] maguk is luxuscikkek) és akik igen jelentős mértékben részt vesznek a szükséges létfenntartási eszközök stb. fogyasztásában is. Megfordított a helyzet a virágzás periódusában és főleg szédelgésbe szökkenése idején – amikor a pénz viszonylagos, árukban kifejezett értéke már más okokból is esik (valóságos értékforradalom nélkül), tehát az áruk ára, saját értéküktől függetlenül, emelkedik. Nemcsak a szükséges létfenntartási eszközök fogyasztása nő; a munkásosztály (amelybe most egész tartalékserege aktívan belépett) időlegesen részt vesz a számára különben hozzáférhetetlen luxuscikkek, ezenkívül az olyanfajta szükséges fogyasztási cikkek fogyasztásában is, amelyek különben legnagyobb részt csak a tőkésosztály számára voltak „szükséges" fogyasztási eszközök, ami viszont az árak emelkedését idézi elő.

Tiszta tautológia azt mondani, hogy a válságok fizetőképes fogyasztás, illetve fizetőképes fogyasztók hiányából erednek. A tőkés rendszer nem ismer másfajta fogyasztást, mint fizetőt, kivéve sub forma pauperis [a pauper formájában] vagy a „csirkefogóét". Az áruk eladhatatlan volta annyit jelent, hogy nem találtak fizetőképes vevőkre, tehát fogyasztókra (hiszen az árukat végső soron termelő vagy egyéni fogyasztásra vásárolják). Ha pedig ennek a tautológiának azzal akarják a mélyebb megalapozottság látszatát adni, hogy kijelentik, a munkásosztály túlságosan kicsiny részét kapja meg saját termékének, tehát a bajt orvosolni lehetne, ha nagyobb rész jutna neki, következésképpen munkabére növekednék, erre csak annyit kell megjegyeznünk, hogy a válságokat mindig éppen olyan periódus készíti elő, amelyben a munkabér általánosan emelkedik és a munkásosztály realiter [valóságosan] na-

gyobb mértékben részesedik az évi termék fogyasztásra rendelt részéből. Ennek a periódusnak tehát – a józan és „egyszerű" (!) emberi értelem e lovagjainak nézőpontjából – a válságot, ellenkezőleg, el kellene hárítania. Úgy látszik tehát, hogy a tőkés termelés a jó vagy rossz akarattól független feltételeket foglal magában, amelyek a munkásosztálynak ezt a viszonylagos prosperitását csak időlegesen teszik lehetővé, és akkor is mindig csak mint válság előhírnökét.[46]

Az előzőkben láttuk, hogy a szükséges fogyasztási eszközök termelése és a luxuscikkek termelése közötti arányos viszony feltételezte $II_{(v+m)}$ megoszlását IIa és IIb között – tehát II_c megoszlását is $(IIa)_c$ és $(IIb)_c$ között. Ez a megoszlás tehát a termelés jellegét és mennyiségi arányait gyökerükben érinti és lényeges meghatározó mozzanata a termelés egész alakulásának.

Az egyszerű újratermelés a dolog természeténél fogva a fogyasztásra irányul mint célra, noha az értéktöbbletszerzés jelenik meg mint az egyéni tőkések indítéka; de az értéktöbblet – bármekkora is aránylagos nagysága – itt végeredményben csak arra hivatott, hogy a tőkés egyéni fogyasztását szolgálja.

Minthogy az egyszerű újratermelés része, mégpedig legjelentékenyebb része minden bővített évi újratermelésnek, ez az indíték a meggazdagodás indítéka mint olyan kíséretében és vele ellentétben továbbra is megmarad. A valóságban a dolog bonyolultabban jelenik meg, mert a zsákmányban – a tőkés értéktöbbletében – részesedők (partners) úgy lépnek fel, mint a tőkéstől független fogyasztók.

V. A cseremüveletek közvetítése a pénzforgalom által

Az eddig kifejtettek alapján a termelők különböző osztályai között a forgalom a következő séma szerint bonyolódott le.

1. Az I. és a II. osztály között:

I. $4000_c + 1000_v + 1000_m$

II. $\ldots\ldots\ldots 2000_c \ldots\ldots + 500_v + 500_m$.

El van tehát intézve $II_c = 2000$ forgalma, ezt átváltották $I\,(1000_v + 1000_m)$-re.

Marad még – minthogy 4000 I_c-t egyelőre figyelmen kívül hagyjuk – $v+m$ forgalma a II. osztályon belül. Mármost $II_{(v+m)}$ a IIa és IIb alosztályok között a következőképpen oszlik meg:

[46] A Rodbertus-féle válságelmélet esetleges híveinek figyelmébe. – *F. E.*

2. II. $500_v+500_m = a\,(400_v+400_m)+b\,(100_v+100_m)$.

A 400_v (a) forgalma saját alosztályán belül megy végbe; az ezzel kifizetett munkások maguk termelte szükséges létfenntartási eszközöket vásárolnak érte munkáltatóiktól, a IIa tőkésektől.

Mivel mindkét alosztály tőkései értéktöbbletük $^3/_5$-ét IIa termékeire (szükséges létfenntartási eszközökre) és $^2/_5$-ét IIb termékeire (luxuscikkekre) adják ki, ezért a értéktöbblet $^3/_5$-ét, tehát 240-et magán a IIa alosztályon belül, ugyanúgy b értéktöbblet (amelyet luxuscikkekben termeltek s így van meg) $^2/_5$-ét pedig a IIb alosztályon belül fogyasztják el.

IIa és IIb között tehát még kicserélendő:

IIa részéről: 160_m

IIb részéről: 100_a+60_m. Ezek egymással egyenlők. A IIb munkásai 100 pénzbérükért 100 összegű szükséges létfenntartási eszközt vásárolnak IIa-tól. A IIb tőkései értéktöbbletük $^3/_5$-éért $= 60$, ugyancsak megveszik szükséges létfenntartási eszközeiket IIa-tól. Ezáltal IIa tőkései megkapják azt a pénzt, amely szükséges ahhoz, hogy – fenti feltevésünk szerint – értéktöbbletük $^2/_5$-ét $= 160_m$, a IIb által termelt luxusárukba fektessék (100_v-be, amely mint a kifizetett munkabért pótló termék tárol a IIb tőkések kezében, és 60_m-be). Ennek sémája tehát a következő:

3. IIa. $(400_v)+(240_m)\ \underline{{}^2+160_m}$

b. ..... $100_v+\ 60_m+(40_m)$,

ahol a zárójelbe tett tételek csak a saját alosztályukon belül forognak és kerülnek elfogyasztásra.

A változó tőkében előlegezett pénztőke közvetlen visszaáramlása, amely csupán a szükséges létfenntartási eszközöket termelő IIa alosztály tőkéseinél történik meg, csak sajátos feltételek által módosított megjelenése annak a már korábban említett általános törvénynek, hogy az áruforgalom normális lefolyása esetén az árutermelőkhöz visszatér az a pénz, amelyet a forgalomra előlegeznek. Ebből mellesleg az következik, hogy ha egyáltalában az árutermelő mögött egy pénztőkés áll, aki viszont az ipari tőkésnek pénztőkét (a szó legszorosabb értelmében, tehát pénzformában levő tőkeértéket) előlegez, akkor ez a pénz tulajdonképpen e pénztőkés zsebébe folyik vissza. Ilyen módon, bár a pénz többé-kevésbé minden kézen megfordul, a forgalomban levő pénz tömege mégis a pénztőke – bankok stb. formájában megszervezett és koncentrált – osztályáé; az a mód, ahogyan ez az osztály előlegezi tőkéjét, megszabja, hogy e tőke végül is folyton visszaáramlik hozzá pénzformában, noha ezt a folyamatot megintcsak közvetíti az ipari tőkének pénztőkévé való visszaváltozása.

Az áruforgalomhoz mindig két dolog szükséges: forgalomba dobott áruk és forgalomba dobott pénz. „A forgalmi folyamat... a közvetlen termékcserétől eltérően, nem is huny ki a használati értékek hely-, illetve gazdacseréjével. A pénz nem tűnik el azért, mert egy áru átalakulásainak sorából végül kiesik. Mindig újra lecsapódik a forgalomnak egy-egy olyan helyén, amelyet az áruk kiürítettek" stb. (I. könyv, 3. fej. 92. [110–111.] old.)

Például a II_c és $I_{(v+m)}$ közötti forgalomnál feltételeztük, hogy erre a forgalomra a II. osztály 500 £-et előlegez pénzben. Abban a végtelen számú forgalmi folyamatban, amelyre a termelők nagy társadalmi csoportjai közötti forgalom feloldódik, hol az egyik, hol a másik csoportból lép fel valaki először vevőként – tehát dob pénzt a forgalomba. Egyéni körülményektől teljesen eltekintve ezt már az is megszabja, hogy a különböző árutőkék termelési periódusa és ennélfogva megtérülése különböző. A II. osztály tehát 500 £-en ugyanilyen értékösszegben termelési eszközt vásárol az I. osztálytól, ez pedig a II. osztálytól fogyasztási eszközt vásárol 500 £-ért; a pénz tehát visszaáramlik a II. osztályhoz; az utóbbit ez a visszaáramlás semmiképpen sem teszi gazdagabbá. Először 500 £ pénzt dobott forgalomba és ugyanilyen értékösszegben árut húzott ki a forgalomból, azután 500 £-ért árut ad el és ugyanilyen értékösszegben pénzt húz ki a forgalomból; ilymódon az 500 £ visszaáramlik. Valójában a II. osztály így 500 £ pénzt és 500 £ árut = 1000 £-et dobott forgalomba; a forgalomból 500 £ árut és 500 £ pénzt húz ki. A forgalomnak az 500 £ áru (I.) és az 500 £ áru (II.) átváltásához csak 500 £ pénzre van szüksége; aki tehát a pénzt idegen áru vásárlására előlegezte, saját áruja eladásánál visszakapja. Ezért ha először az I. osztály vásárolt volna a II. osztálytól 500 £-ért árut és később 500 £-ért árut adott volna el neki, akkor az 500 £ nem a II., hanem az I. osztályhoz tért volna vissza.

Az I. osztályban a munkabérbe fektetett pénz, azaz a pénzformában előlegezett változó tőke ebben a formában nem közvetlenül, hanem közvetve, kerülő úton tér vissza. A II. osztályban viszont az 500 £ munkabér közvetlenül tér vissza a munkásoktól a tőkésekhez, mint ahogy ez a visszatérés mindig közvetlen, ha a vétel és az eladás ugyanazon személyek között úgy ismétlődik, hogy ezek váltakozva mindig mint áruk vevői és eladói kerülnek szembe egymással. A II. osztály tőkése a munkaerőt pénzben kifizeti; ezáltal a munkaerőt bekebelezi tőkéjébe, és csak e forgalmi művelet révén, amely számára csupán pénztőke átváltoztatása termelőtőkévé, lép szembe mint ipari tőkés a munkással mint bérmunkásával. Akkor azonban a munkás, aki először eladó, saját munkaerejével kereskedő volt, másodszor mint vevő, mint pénzbirtokos lép szembe a tőkéssel mint árueladóval; ezáltal a

munkabérre fordított pénz visszaáramlik a tőkéshez. Amennyiben ezeknek az áruknak az eladása nem foglal magában becsapást stb., hanem egyenértékeket cserélnek ki áru és pénz alakjában, annyiban ez nem olyan folyamat, amelyen a tőkés gazdagodik. A munkásnak nem fizet kétszer, egyszer pénzben, aztán pedig áruban; pénze visszatér hozzá, mihelyt a munkás nála árura beváltja.

A változó tőkévé átváltoztatott pénztőke – tehát a munkabérre előlegezett pénz azonban nagy szerepet játszik magában a pénzforgalomban, mert – minthogy a munkásosztálynak máról holnapra kell élnie, tehát nem adhat az ipari tőkéseknek hosszabb hitelt, ezért bármilyen különböző is a különböző iparágakban a tőkék megtérülési periódusa, egyidejűleg a társadalom számtalan helyileg különböző pontján kell változó tőkét előlegezni pénzben bizonyos rövid határidőkre, például hetenként stb., viszonylag gyorsan ismétlődő időszakaszokra (minél rövidebbek ezek a szakaszok, viszonylag annál kisebb lehet az e csatornán át egyszerre forgalomba dobott teljes pénzösszeg). Minden tőkés termelést folytató országban az így előlegezett pénztőke az összforgalomnak aránylagosan döntő része, annál is inkább, mert ugyanaz a pénz – mielőtt kiindulópontjához visszaáramlik – a legkülönbözőbb csatornákban kering és számtalan egyéb ügylet forgalmi eszközeként funkcionál.

Vizsgáljuk meg most az $I_{(v+m)}$ és II_c közötti forgalmat egy másik szemszögből.

Az I. osztály tőkései 1000 £-et előlegeznek munkabér fizetésére, ezzel a munkások 1000 £-nyi létfenntartási eszközt vásárolnak a II. osztály tőkéseitől, akik viszont ugyanezzel a pénzzel termelési eszközöket vesznek az I. osztály tőkéseitől. Az utóbbiak változó tőkéje most pénzformában visszatért hozzájuk, miközben a II. osztály tőkései állandó tőkéjük felét árutőke formájából termelőtőkévé változtatták vissza. A II. osztály tőkései további 500 £ pénzt előlegeznek, hogy termelési eszközöket szerezzenek be az I. osztálytól; az I. osztály tőkései a pénzt a II. osztály fogyasztási eszközeire adják ki; ez az 500 £ így visszaáramlik a II. osztály tőkéseihez; ezek újra előlegezik, hogy árukká változtatott állandó tőkéjük utolsó negyedét visszaváltoztassák termelő természetbeni formájába. Ez a pénz ismét visszaáramlik az I. osztályhoz és ez utóbbi a II. osztálynál újra ugyanilyen összegű fogyasztási eszközt szerez be; ezzel az 500 £ visszaáramlik a II. osztályhoz; ennek a tőkései most megint 500 £ pénz és 2000 £ állandó tőke birtokában vannak, amely utóbbi azonban árutőke formájából újra átváltódott termelő-

tőkére. Az 1500 £ pénzzel 5000 £ árutömeg forgalmát bonyolították le; tudniillik 1. az I. osztály tőkései 1000 £-et fizetnek munkásaiknak ugyanilyen értékösszegű munkaerőért; 2. a munkások ugyanezzel az 1000 £-gel létfenntartási eszközöket vásárolnak a II. osztálytól; 3. a II. osztály ugyanezzel a pénzzel termelési eszközöket vásárol az I. osztály tőkéseitől, akiknek ezáltal 1000 £ változó tőkéjük megint helyre van állítva pénzformában; 4. a II. osztály 500 £-gel termelési eszközöket vásárol az I. osztálytól; 5. az I. osztály ugyanezzel az 500 £-gel fogyasztási eszközöket vesz a II. osztálytól; 6. a II. osztály ugyanezzel az 500 £-gel termelési eszközöket vásárol I-től; 7. az I. osztály ugyanezzel az 500 £-gel létfenntartási eszközöket vásárol a II. osztálytól. A II. osztály tőkéseihez visszaáramlott az az 500 £, amelyet 2000 £ árujukon kívül forgalomba dobtak, s amelynek fejében a forgalomból nem vontak el egyenértéket áruban.[47]

Az átváltás tehát a következőképpen megy végbe:

1. az I. osztály 1000 £-et fizet munkaerőért, tehát áruért, amely = 1000 £.

2. A munkások munkabérükön 1000 £ pénzösszegben fogyasztási eszközöket vásárolnak a II. osztálytól; tehát árut, amely = 1000 £.

3. A II. osztály a munkásoktól kapott 1000 £-ért ugyanilyen értékű termelési eszközt vásárol az I. osztálytól; tehát árut, amely = 1000 £.

Ezzel 1000 £ pénz mint a változó tőke pénzformája visszaáramlott az I. osztályhoz.

4. A II. osztály 500 £-ért termelési eszközöket vásárol az I. osztálytól; tehát árut, amely = 500 £.

5. Az I. osztály ugyanezért az 500 £-ért fogyasztási eszközöket vásárol a II. osztálytól; tehát árut, amely = 500 £.

6. A II. osztály ugyanezért az 500 £-ért termelési eszközöket vásárol az I. osztálytól; tehát árut, amely = 500 £.

7. Az I. osztály ugyanezért az 500 £-ért fogyasztási eszközöket vásárol a II. osztálytól; tehát árut, amely = 500 £.

Az átváltott áruérték összege = 5000 £.

Az az 500 £, amelyet a II. osztály vásárlásra előlegezett, visszatért hozzá.

Az eredmény:

1. Az I. osztálynak birtokában van pénzformában 1000 £ összegű változó tőkéje, amelyet a forgalomra eredetileg előlegezett; ezenkívül saját egyéni fogyasztására kiadott 1000 £-et – a saját árutermékében; vagyis azt

[47] A kifejtés itt némileg eltér az előbbitől. (374. [364.] old.) Ott az I. osztály is forgalomba dobott egy független 500-as összeget. Itt a II. osztály egymagában szolgáltatja a pótlólagos pénzanyagot a forgalom számára. Ez azonban a végeredményen mit sem változtat. – *F. E.*

a pénzt adta ki, amelyet 1000 £ értékösszegű termelési eszközök eladása fejében bevételezett.

Másrészt az a természetbeni forma, amelyre a pénzformában meglevő változó tőkének át kell váltódnia – azaz a munkaerő –, a fogyasztás révén fennmaradt, újratermelődött és ismét megvan mint birtokosainak azon egyetlen kereskedelmi cikke, amelyet el kell adniok, ha élni akarnak. Tehát a bérmunkások és tőkések viszonya is újratermelődött.

2. A II. osztály állandó tőkéje in natura pótolva van, s a II. osztály által a forgalomra előlegezett 500 £ visszatért hozzá.

Az I. osztály munkásai számára a forgalom egyszerű $\acute{A}$–P–$\acute{A}$ forgalom. $\overset{1}{\acute{A}}$ (munkaerő) – $\overset{2}{P}$ (1000 £, az I. osztály változó tőkéjének pénzformája)– $\overset{3}{\acute{A}}$ (1000 £ összegű szükséges létfenntartási eszköz); ez az 1000 £ ugyanekkora értékösszeg erejéig ezüstté változtatja a II. osztálynak áru – létfenntartási eszközök – formájában létező állandó tőkéjét.

A II. osztály tőkései számára ez a folyamat $\acute{A}$–P, árutermékük egy részének átváltoztatása pénzformává, amiből visszaváltoztatják a termelőtőke alkotórészeivé – tudniillik a nekik szükséges termelési eszközök egy részévé.

Amikor a II. osztály tőkései P-t (500 £-et) a termelési eszközök másik részének megvásárlására előlegezik, anticipálják II_c még áruformában (fogyasztási eszközökben) létező részének pénzformáját; a P–$\acute{A}$ műveletben, amelyben a II. osztály P-vel vásárol, $\acute{A}$-t pedig az I. osztály eladja, a pénz (II) átváltozik a termelőtőke egy részévé, miközben $\acute{A}$ (I) elvégzi az $\acute{A}$–P műveletet, pénzzé változik, de ez a pénz az I. osztály számára nem a tőkeérték alkotórészét képviseli, hanem ezüstté változtatott értéktöbbletet, amelyet csak fogyasztási eszközökre adnak ki.

A P–$\acute{A}$...T...$\acute{A}'$–P' forgalomban az egyik tőkés első művelete, P–$\acute{A}$, egy másik tőkés utolsó művelete, $\acute{A}'$–P' (vagy annak része); magának az áruforgalomnak a szempontjából teljesen közömbös, hogy ez az $\acute{A}$, amelynek révén P-t termelőtőkére váltják át, az $\acute{A}$ eladója számára (aki tehát ezt az $\acute{A}$-t pénzre váltja át) állandó tőke-alkotórészt, változó tőke-alkotórészt, vagy értéktöbbletet képvisel-e.

Ami az I. osztály árutermékének $v+m$ alkotórészét illeti, ezzel ez az osztály több pénzt húz ki a forgalomból, mint amennyit beledobott. Először is visszatér hozzá az 1000 £ változó tőke; másodszor (lásd fentebb, 4. sz. átváltás) elad 500 £-ért termelési eszközöket; ezzel ezüstté változtatta értéktöbbletének felét; ezután (6. sz. átváltás) megint elad 500 £-ért termelési eszközöket, eladja értéktöbbletének második felét, és ezzel egész értéktöbbletét pénzformában kihúzta a forgalomból; tehát sorjában 1. változó tőkéjét

visszaváltoztatta pénzzé = 1000 £; 2. ezüstté változtatta értéktöbblete felét = 500 £; 3. az értéktöbblet másik felét = 500 £; tehát összesen ezüstté változtatott $1000_v + 1000_m = 2000$ £-et. Jóllehet az I. osztály (ha az I_c újratermelését közvetítő és később megvizsgálandó átváltásokat figyelmen kívül hagyjuk) csak 1000 £-et dobott forgalomba, mégis kétszerannyit húzott ki belőle. Az ezüstté változtatott (*P*-vé átváltoztatott) *m* természetesen azonnal ismét eltűnik mások (II) kezébe azáltal, hogy ezt a pénzt elverik fogyasztási eszközökre. Az I. osztály tőkései csak annyi értéket húztak ki *pénzben* a forgalomból, amennyit *áruban* beledobtak; az a tény, hogy ez az érték értéktöbblet, azaz a tőkéseknek nem kerül semmibe, mit sem változtat magán ezeknek az áruknak az értékén; tehát teljesen közömbös, amennyiben az áruforgalomban végbemenő értékátváltásról van szó. Az értéktöbblet ezüstté változtatása természetesen tovatűnő dolog, akárcsak a többi forma, amelyen az előlegezett tőke az átváltásai során keresztülhalad. Éppen csak addig tart, amennyi idő eltelik az I. osztály árujának pénzzé való átváltoztatása, majd az I. osztály pénzének a II. osztály árujává való átváltoztatása között.

Ha a megtérüléseket rövidebbnek – vagy, az egyszerű áruforgalom álláspontjáról tekintve, a forgalomban levő pénz forgását gyorsabbnak – tételeznénk fel, akkor még kevesebb pénz is elegendő lenne ahhoz, hogy az átváltásra kerülő áruértékek forgalmát lebonyolítsa; a pénz összegét – ha az egymást követő átváltások száma adott – mindig a forgalomban levő áruk árösszege, illetve értékösszege határozza meg. Itt teljesen közömbös, hogy ez az értékösszeg milyen arányban áll egyfelől értéktöbbletből, másfelől tőkeértékből.

Ha példánkban a munkabért az I. osztályban évente négyszer fizetnék ki, akkor $4 \times 250 = 1000$. Elegendő lenne tehát 250 £ pénz az $I_v - {}^1/_2\ II_c$ forgalomhoz, valamint az I_v változó tőke és az I. munkaerő közötti forgalomhoz. Ugyanígy, ha az I_m és II_c közötti forgalom négy megtérüléssel bonyolódna le, akkor csak 250 £ lenne szükséges hozzá, tehát egészében véve egy 500 £-nyi pénzösszeg, illetve pénztőke kellene 5000 £ összegű áruk forgalmához. Ekkor az értéktöbbletnek nem kétszer egymásután a felét, hanem négyszer egymásután a negyedét változtatnák ezüstté.

Ha a 4. sz. átváltásban a II. osztály helyett az I. osztály lép fel vevőként, tehát 500 £ pénzt ad ki ugyanilyen értékterjedelmű fogyasztási eszközökre, akkor ezt követően az 5. sz. átváltásban a II. osztály ugyanezzel az 500 £-gel termelési eszközöket vásárol; 6. az I. osztály ugyanezzel az 500 £-gel fogyasztási eszközöket vesz; 7. a II. osztály ugyanezzel az 500 £-gel termelési eszközöket vásárol; az 500 £ tehát végül is visszatér az I. osztályhoz, mint

ahogy az előbb a II. osztályhoz tért vissza. Az értéktöbbletet itt azzal a pénzzel változtatják ezüstté, amelyet az értéktöbblet tőkés termelői maguk adnak ki magánfogyasztásukra és amely anticipált jövedelmet képvisel, anticipált bevételt a még eladandó áruban rejlő értéktöbbletből. Az értéktöbblet ezüstté változtatása nem az 500 £ visszaáramlása révén történik; mert az I_v áruban levő 1000 £ mellett az I. osztály tőkései a 4. sz. átváltás végén 500 £ pénzt is forgalomba dobtak, s ez – tudomásunk szerint – pótlólagos pénz volt, nem pedig eladott árukból eredő bevétel. Ha ez a pénz visszaáramlik az I. osztályhoz, ezzel az csak pótlólagos pénzét kapta vissza, de nem változtatta ezüstté értéktöbbletét. Az I. osztály értéktöbbletének ezüstté változtatása csak az értéktöbbletet magukban rejtő I_m áruk eladása révén történik meg, s az értéktöbblet mindenkor csak addig van meg pénzben, ameddig az áru eladásával szerzett pénzt nem költik el újra fogyasztási eszközökre.

Az I. osztály a pótlólagos pénzen (500 £-en) fogyasztási eszközöket vásárol a II. osztálytól; az I. osztály ezt a pénzt kiadta, s most vele egyenértékű II. áruja van; a pénz az első alkalommal azáltal áramlik vissza, hogy a II. osztály 500 £-ért árut vásárol az I-től; úgy áramlik tehát vissza, mint az I. osztály által eladott áru egyenértéke, de ez az áru az I. osztálynak nem kerül semmibe, tehát értéktöbbletet alkot számára, s ilymódon a *saját maga által forgalomba dobott pénz változtatja ezüstté a saját értéktöbbletét*; ugyanígy a második vásárlásakor (6. sz.) az I. osztály megkapta egyenértékét II. áruban. Ha feltételezzük, hogy a II. osztály most nem vásárol termelési eszközöket az I-től (7. sz.), akkor az I. osztály valójában 1000 £-nyi fogyasztási eszközt fizetett volna ki – egész értéktöbbletét jövedelemként elfogyasztotta volna –, tudniillik 500-at a saját I. áruiban (termelési eszközökben), és 500-at pénzben; ezzel szemben még 500 £-je lenne saját I. áruiban (termelési eszközökben) raktáron és 500 £ pénztől viszont megszabadult volna.

Ezzel szemben a II. osztály a maga állandó tőkéjének háromnegyedét árutőke formájából visszaváltoztatta volna termelőtőkévé; egynegyede viszont pénztőke (500 £) formájában lenne, valójában mint olyan pénz, amely parlagon hever, vagyis funkcióját megszakította és most várakozik. Ha ez a helyzet hosszabb ideig tartana, a II. osztály kénytelen lenne az újratermelés méreteit egynegyedével csökkenteni. – Az az 500-nyi termelési eszköz azonban, amely az I. osztály nyakán maradt, nem áruformában létező értéktöbblet, hanem ahelyett az előlegezett 500 £ pénz helyett van meg, amellyel az I. osztály az áruformában levő 1000 £ értéktöbbletén kívül rendelkezett. Ez az 500 mint pénz bármikor realizálható formában van; mint áru pilla-

natnyilag eladhatatlan. Világos, hogy az egyszerű újratermelés – amelyben a termelőtőke mindegyik elemét mind a II., mind az I. osztályban pótolni kell – itt csak akkor marad lehetséges, ha az 500 aranymadár visszatér az I. osztályhoz, amely először eresztette szárnyra őket.

Ha egy tőkés (itt még csak ipari tőkésekre gondolunk, akik egyúttal az összes többiek képviselői) fogyasztási eszközökre pénzt ad ki, ez a pénz számára elveszett, meghalt. Ha újra visszaáramlik hozzá, az csak úgy történhet, hogy áruk fejében – tehát árutőkéje révén – a forgalomból kihalássza. Ahogy a tőkés évi egész árutermékének (amely számára = árutőke) értéke, úgy e termék mindegyik elemének, azaz minden egyes árunak az értéke feloszthatő a tőkés számára állandó tőkeértékre, változó tőkeértékre és értéktöbbletre. Az áruk mindegyikének (amelyek mint elemek az árutermékét alkotják) ezüstté változtatása tehát egyúttal az egész árutermékben rejlő értéktöbblet bizonyos hányadának ezüstté változtatása. Az adott esetben tehát a szó szoros értelmében igaz, hogy maga a tőkés dobta forgalomba azt a pénzt – (mégpedig amikor fogyasztási eszközökre kiadta) –, amellyel értéktöbbletét ezüstté változtatják, alias [más szóval] realizálják. Itt természetesen nem ugyanazokról a pénzdarabokról van szó, hanem akkora összegről csengő pénzben, amely egyenlő azzal a pénzösszeggel (vagy annak egyenlő részével), amelyet személyes szükségleteinek fedezésére forgalomba dobott.

A gyakorlatban ez kétféle módon történik. Ha a vállalkozás csak a folyó évben indult meg, akkor jó ideig, legjobb esetben néhány hónapig tart, amíg a tőkés magából az üzleti bevételből személyes fogyasztására pénzt adhat ki. Mégsem függeszti fel fogyasztását egy pillanatra sem. Pénzt előlegez önmagának (hogy a saját zsebéből-e, vagy hitel révén a másokéból, ez itt teljesen közömbös körülmény) a még csak megszerzendő értéktöbbletre; ezzel azonban egyúttal forgó eszközt is előlegez a később realizálandó értéktöbblet realizálására. Ha viszont a vállalkozás már hosszabb ideje szabályosan működik, akkor a kifizetések és bevételek az év különböző időpontjaira oszlanak el. Egyvalami azonban szakadatlanul folyik, a tőkés fogyasztása, amelyet anticipálnak és amelynek terjedelmét a szokásos vagy a várt bevételhez bizonyos arányban számítják ki. Az eladott áru mindegyik adagjával az évente megszerzendő értéktöbblet egy része is realizálódik. Ha azonban az egész év folyamán a termelt árukból csak annyi kelne el, amennyi a bennük foglalt állandó és változó tőkeérték pótlásához szükséges, vagy ha az árak annyira esnének, hogy az évi egész árutermék eladásakor csak a benne foglalt előlegezett tőkeérték realizálódna, akkor az eljövendő értéktöbblet számlájára kiadott pénz anticipáló jellege világosan kidomborodna.

Ha tőkésünk csődbe kerül, hitelezői és a bíróság megvizsgálják, vajon anticipált magánkiadásai helyes arányban vannak-e vállalkozásának terjedelmével és az ilyen vállalkozásnak szokásosan vagy normálisan megfelelő értéktöbbletbevétellel.

Az egész tőkésosztályra vonatkozóan azonban az a tétel, hogy neki magának kell forgalomba dobnia az értéktöbbletének realizálásához (illetve a tőkéjének, állandónak és változónak forgalmához) szükséges pénzt, nemcsak nem tűnik paradoxnak, hanem az egész mechanizmus szükséges feltételeként jelenik meg; itt ugyanis csak két osztály van: a munkásosztály, amely csak a munkaerejével rendelkezik, s a tőkésosztály, amelynek monopolista birtokában vannak mind a társadalmi termelési eszközök, mind a pénz. Az volna paradox, ha a munkásosztály az árukban rejlő értéktöbblet realizálásához szükséges pénzt az első lépésnél saját eszközeiből előlegezné. Az egyes tőkés azonban ezt az előlegezést mindig csak olyan formában végzi, hogy mint vevő cselekszik, pénzt *ad hoc* fogyasztási eszközök megvásárlására, vagy pénzt *előlegez* termelőtőkéje elemeinek, akár munkaerőnek, akár termelési eszközöknek a megvásárlására. A pénzt mindig csak valamilyen egyenértékért adja oda. A forgalomra pénzt csak ugyanolyan módon előlegez, mint ahogy árut előlegez rá. Mindkét esetben mint forgalmuk kiindulópontja cselekszik.

A valóságos folyamatot két körülmény homályosítja el.

1. Az ipari tőke forgalmi folyamatában megjelenik a *kereskedelmi tőke* (amelynek első formája mindig pénz, mert a kereskedő mint olyan nem állít elő semmiféle „terméket", illetve „árut") és a *pénztőke*, mint a tőkések egy külön fajtája manipulációjának a tárgya.

2. Az értéktöbblet – amelynek először mindig az ipari tőkés kezében kell lennie – különböző kategóriákra hasad szét, amelyeknek hordozóiként az ipari tőkés mellett megjelenik a földbirtokos (földjáradék), az uzsorás (kamat) stb., ditto [úgyszintén] a kormány és annak hivatalnokai, járadékosok stb. Ezek a fickók az ipari tőkéssel szemben mint vevők jelennek meg és ennyiben mint áruinak ezüstté változtatói; pro parte [a maguk részéről] ők is „pénzt" dobnak forgalomba és az ipari tőkés ezt tőlük kapja. Eközben mindig elfelejtik, hogy milyen forrásból kapták eredetileg és kapják mindig újra a pénzt.

VI. Az I. osztály állandó tőkéje[48]

Hátra van még az I. osztály állandó tőkéjének, = 4000 I_c, a megvizsgálása. Ez az érték egyenlő az I. osztály árutömegének termelésében elfogyasztott termelési eszközök értékével, amely ebben az árutermékben újra megjelenik. Ez az újra megjelenő érték, amely nem az I. osztály termelési folyamatában termelődött, hanem az előző évben lépett e folyamatba, mint állandó érték, mint e folyamat termelési eszközeinek adott értéke, most az I. osztály árutömegének abban a teljes részében létezik, amelyet nem nyel el a II. kategória; ennek az I. osztály tőkéseinek kezén maradó árutömegnek az értéke = évi egész árutermékük $^2/_3$-ával. Az egyes tőkésről, aki egy különös termelési eszközt termel, mondhattuk, hogy árutermékét eladja, pénzzé változtatja. Azáltal hogy ezt pénzzé változtatta, termékének állandó értékrészét is visszaváltoztatta pénzzé. Ezzel a pénzzé változtatott értékrésszel aztán más árueladóktól ismét megvásárolja termelési eszközeit, vagyis termékének állandó értékrészét olyan természetbeni formába változtatja át, amelyben újra mint termelő állandó tőke funkcionálhat. Most ellenben ez az előfeltételezés lehetetlenné válik. Az I. tőkésosztály magában foglalja a termelési eszközöket termelő tőkések összességét. Azonkívül a kezükön maradt 4000-nyi árutermék olyan része a társadalmi terméknek, amelyet semmi másra nem lehet kicserélni, mert az évi terméknek ilyen más része már nem létezik. E 4000 kivételével minden egyéb felett már megtörtént a rendelkezés; egy részt elnyelt a társadalmi fogyasztási alap, egy másik résznek pedig pótolnia kell a II. osztály állandó tőkéjét, ez az osztály pedig már mindent elcserélt, ami az I. osztállyal való csere céljára rendelkezésére állott.

A nehézség igen egyszerűen megoldódik, ha meggondoljuk, hogy az I. osztály egész árutermék természetbeni formája szerint termelési eszközökből, vagyis magának az állandó tőkének anyagi elemeiből áll. Ugyanaz a jelenség mutatkozik itt meg, mint az előbb a II. osztályban, csak más szempontból. A II. osztályban az egész árutermék fogyasztási eszközökből állott; ezért egy részét, amely az ebben az árutermékben foglalt munkabérrel plusz értéktöbblettel mérhető, saját termelői fogyaszthatták el. Itt az I. osztályban az egész árutermék termelési eszközökből, épületekből, gépi berendezésből, tartályokból, nyers- és segédanyagokból stb. áll. Ezért ezek egy része, az a rész, amely az ezen a területen alkalmazott állandó tőkét pótolja, természetbeni formájában azonnal újra a termelőtőke alkotórészeként funk-

[48] Innen a II. kéziratból.

cionálhat. Amennyiben forgalomba kerül, az I. osztályon belül forog. A II. osztályban az árutermék egy részét in natura [természetben] saját termelői fogyasztják el egyénileg, az I. osztályban viszont a termék egy részét tőkés termelői fogyasztják el in natura termelő módon.

Az I. osztály árutermékének 4000_c részében az ebben a kategóriában elfogyasztott állandó tőkeérték jelenik meg újra, mégpedig olyan természetbeni formában, amelyben azonnal ismét mint termelő állandó tőke funkcionálhat. A II. osztályban a 3000 áruterméknek az a része, amelynek értéke egyenlő a munkabérrel plusz értéktöbblettel (= 1000), közvetlenül belekerül a II. osztály tőkéseinek és munkásainak egyéni fogyasztásába, ezzel szemben ennek az áruterméknek állandó tőkeértéke (= 2000) nem kerülhet újra bele a II. osztály tőkéseinek termelő fogyasztásába, hanem az I. osztállyal való csere útján kell pótolni.

Az I. osztályban viszont a 6000 áruterméknek az a része, amelynek értéke egyenlő a munkabérrel plusz értéktöbblettel (= 2000), nem kerül és természetbeni formájánál fogva nem is kerülhet bele termelőinek egyéni fogyasztásába. Először ki kell cserélni a II. osztállyal. E termék állandó értékrésze, = 4000, éppen fordítva, olyan természetbeni formában van, amelyben – az egész I. tőkésosztályt tekintve – közvetlenül ismét e tőkések állandó tőkéjeként funkcionálhat. Más szóval: Az I. osztály egész terméke olyan használati értékekből áll, amelyek természetbeni formájuknál fogva – tőkés termelési mód esetén – csak az állandó tőke elemeiként szolgálhatnak. Ennek a 6000 értékű terméknek egyharmada (2000) tehát a II. osztály állandó tőkéjét, másik kétharmada pedig az I. osztály állandó tőkéjét pótolja.

Az I. osztály állandó tőkéje különböző tőkecsoportok tömegéből áll, amelyek termelési eszközöket gyártó különböző termelési ágakba vannak befektetve, ennyi a vaskohászatba, ennyi a szénbányászatba stb. Minden ilyen tőkecsoport, vagyis e társadalmi csoporttőkék mindegyike viszont önállóan funkcionáló egyes tőkék nagyobb vagy kisebb tömegéből tevődik össze. A társadalom tőkéje, pl.: 7500 (ami milliókat stb. jelenthet) először is különböző tőkecsoportokra oszlik; a 7500 társadalmi tőke különös részekre hasad, amelyek mindegyike valamely különös termelési ágba van befektetve; a társadalmi tőkeértéknek mindegyik különös termelési ágba befektetett része természetbeni formáját tekintve részint mindegyik különös termelési terület termelési eszközeiből, részint a működtetésükhöz szükséges és megfelelő szakképzettségű munkaerőből áll, amely a munka megosztása révén különbözőképpen módosult, aszerint a sajátos munkafajta szerint, amelyet a termelés minden egyes területén végeznie kell. A társadalmi tőkének a mindegyik különös termelési ágba befektetett része viszont a belé fektetett, ön-

állóan funkcionáló egyes tőkékből áll. Ez természetesen mindkét osztályra érvényes, I-re éppúgy mint II-re.

Ami mármost az I. osztály árutermékének formájában újramegjelenő állandó tőkeértéket illeti, ez részben ismét a termelésnek arra a különös területére (vagy éppenséggel abba az egyéni vállalkozásba) kerül be mint termelési eszköz, ahonnan mint termék származik; például a gabona a gabonatermelésbe, a szén a széntermelésbe, a vas gépek formájában a vastermelésbe stb.

Amennyiben viszont a résztermékek, amelyekből az I. osztály állandó tőkeértéke áll, nem kerülnek be megint közvetlenül saját különös vagy egyéni termelési területükre, annyiban csak helyüket változtatják. Természetbeni formájukban kerülnek be az I. osztály egy másik termelési területére, miközben az I. osztály más termelési területeinek terméke pótolja őket in natura. Ez e termékek puszta helyváltoztatása. Valamennyien újra bekerülnek mint olyan tényezők, amelyek állandó tőkét pótolnak az I. osztályban, csak nem az I. osztály egyik csoportjában, hanem egy másikban. Amennyiben itt az I. osztály egyes tőkései között csere megy végbe, ez csak állandó tőke egyik természetbeni formájának cseréje állandó tőke másik természetbeni formájára, egyik fajta termelési eszköz cseréje másik fajta termelési eszközre. Az I. osztály különböző egyéni állandó tőkerészeinek egymás közötti cseréje ez. A termékek, amennyiben nem szolgálnak közvetlenül termelési eszközül a saját termelési águkban, termelési helyükről átkerülnek egy másikra és ezáltal kölcsönösen pótolják egymást. Más szóval (hasonlóan ahhoz, ami a II. osztályban az értéktöbblettel történt) az I. osztály mindegyik tőkése abban az arányban, amelyben társtulajdonosa ennek a 4000 állandó tőkének, kihúzza ebből az árutömegből a számára szükséges megfelelő termelési eszközöket. Ha a termelés társadalmi lenne, nem pedig tőkés, akkor az I. osztály e termékeit nyilván nem kevésbé állandóan újra elosztanák ennek az osztálynak a termelési ágai között az újratermelés céljára mint termelési eszközöket, egyik részük közvetlenül a termelésnek azon a területén maradna, ahonnan mint termék származott, másik részük viszont más termelési helyekre kerülne át, úgyhogy ez osztály különböző termelési helyei között állandó ide-oda vándorlás lenne.

VII. Változó tőke és értéktöbblet a két osztályban

Az évente termelt fogyasztási eszközök összértéke tehát egyenlő az év folyamán újratermelt II. változó tőkeértékkel, plusz az újonnan termelt II. értéktöbblettel (azaz a II. osztályban az év folyamán termelt értékkel), plusz

az év folyamán újratermelt I. változó tőkeértékkel és az újonnan termelt I. értéktöbblettel (tehát plusz az I. osztályban az év folyamán termelt értékkel).

Egyszerű újratermelést előfeltételezve tehát az évente termelt fogyasztási eszközök összértéke egyenlő az évi értéktermékkel, azaz egyenlő a társadalmi munka által az év folyamán termelt egész értékkel, s annak is kell lennie, mert egyszerű újratermelés esetén ezt az egész értéket elfogyasztják.

A teljes társadalmi munkanap két részre oszlik: 1. szükséges munkára; ez az év folyamán 1500_v értéket hoz létre; 2. többletmunkára; ez 1500_m pótlólagos értéket, vagyis értéktöbbletet hoz létre. Ezeknek az értékeknek az összege, = 3000, egyenlő az évente termelt fogyasztási eszközök 3000 értékével. Az év folyamán termelt fogyasztási eszközök teljes értéke tehát egyenlő azzal a teljes értékkel, amelyet a teljes társadalmi munkanap az év folyamán termel, egyenlő a társadalmi változó tőke értékével plusz a társadalmi értéktöbblettel, tehát egyenlő az évi teljes új-termékkel.

De tudjuk, hogy jóllehet e két értéknagyság fedi egymást, azért a II. áruknak, a fogyasztási eszközöknek semmiképpen nem a teljes értékét termelték a társadalmi termelésnek ebben az osztályában. A két érték azért fedi egymást, mert a II. osztályban újramegjelenő állandó tőkeérték egyenlő az I. osztályban újonnan termelt értékkel (változó tőkeértékkel plusz értéktöbblettel); ezért $I_{(v+m)}$ megveheti a II. osztály termékének azt a részét, amely termelői számára (a II. osztályban) állandó tőkeértéket képvisel. Kitűnik tehát, hogy bár a II. osztály tőkései számára termékük értéke $c+v+m$-re hasad, társadalmilag tekintve miért osztható e termék értéke $v+m$-re. Ez ugyanis csak azért van így, mert II_c itt $= I_{(v+m)}$ és a társadalmi terméknek ez a két alkotórésze kicserélődésük folytán kölcsönösen elcseréli természetbeni formáját, ennélfogva ez után az átváltás után II_c ismét termelési eszközökben, $I_{(v+m)}$ viszont fogyasztási eszközökben van meg.

S éppen ez a körülmény késztette A. Smitht arra az állításra, hogy az évi termék értéke $v+m$-re oldódik fel. Ez 1. csak az évi termék fogyasztási eszközökből álló részére érvényes, és 2. nem abban az értelemben érvényes, hogy ezt a teljes értéket a II. osztályban termelik és ennek az osztálynak a termékértéke ezért egyenlő a II. osztályban előlegezett változó tőkeértékkel plusz a II. osztályban termelt értéktöbblettel. Hanem csak abban az értelemben, hogy $II_{(c+v+m)} = II_{(v+m)} + I_{(v+m)}$, vagyis mert $II_c = I_{(v+m)}$.

Ebből továbbá következik:

Jóllehet a társadalmi munkanap (vagyis az egész év folyamán az egész munkásosztály által kifejtett munka), akárcsak minden egyéni munkanap, csak két részre oszlik, tudniillik szükséges munkára plusz többletmunkára,

jóllehet ezért az e munkanap által termelt érték szintén csak két részre oszlik, tudniillik a változó tőkeértékre, vagyis arra az értékrészre, amellyel a munkás saját újratermelésének eszközeit megveszi, és az értéktöbbletre, amelyet a tőkés saját egyéni fogyasztására költhet – mégis, társadalmilag tekintve, a társadalmi munkanap egy részét kizárólag *friss állandó tőke termelésére* fordítják, tudniillik olyan termékek termelésére, amelyeknek kizárólag az a rendeltetésük, hogy a munkafolyamatban mint termelési eszközök és ezért az azt kísérő értékesítési folyamatban mint állandó tőke funkcionáljanak. Előfeltételezésünk szerint az egész társadalmi munkanap 3000 pénzértékben jelentkezik, s ennek csak $^1/_3$-át, = 1000, termelik a II. osztályban, amely fogyasztási eszközöket termel, vagyis azokat az árukat, amelyekben a társadalom teljes változó tőkeértéke és teljes értéktöbblete végül is realizálódik. Eszerint az előfeltételezés szerint tehát a társadalmi munkanap $^2/_3$-át új állandó tőke termelésére használják fel. Bár az I. osztály egyéni tőkései és munkásai szempontjából a társadalmi munkanapnak ez a $^2/_3$-a csupán változó tőkeérték plusz értéktöbblet termelésére szolgál, akárcsak a társadalmi munkanap utolsó harmada a II. osztályban, mégis a társadalmi munkanapnak ez a kétharmada társadalmilag tekintve – és ugyanígy a termék használati értékét tekintve – csak a termelő fogyasztás folyamatában levő vagy elfogyasztott állandó tőke pótlását termeli. Egyénileg tekintve is a munkanapnak ez a $^2/_3$-a olyan teljes értéket termel ugyan, amely csupán egyenlő a változó tőkeértékkel plusz az értéktöbblettel termelői számára, de nem termel olyanfajta használati értéket, amelyre munkabért, illetve értéktöbbletet el lehetne költeni; terméke termelési eszköz.

Mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy a társadalmi munkanap egyetlen része sem arra szolgál, sem az I. osztályban, sem a II. osztályban, hogy a termelés e két nagy területén alkalmazott, ott funkcionáló állandó tőke értékét termelje. Csak 2000 $I_{(v+m)}$+1000 $II_{(v+m)}$ pótlólagos értéket termelnek, pótlólagosan a 4000 I_c+2000 II_c állandó tőkeértékhez. A termelési eszközök formájában termelt új érték még nem állandó tőke. Csak az a rendeltetése, hogy majd mint ilyen funkcionáljon.

A II. osztály teljes terméke – a fogyasztási eszközök – használati értéke szerint, konkrétan, természetbeni formáját tekintve, terméke a társadalmi munkanap II. osztály által végzett harmadának, terméke az ebben az osztályban felhasznált munkáknak konkrét formájukban mint szövőmunkának, sütőmunkának stb., ennek a munkának, amennyiben mint a munkafolyamat szubjektív eleme funkcionál. Ami viszont a II. osztály e termékének állandó értékrészét illeti, ez csak újra megjelenik új használati értékben, egy új természetbeni formában, fogyasztási eszközök formájában, míg azelőtt

termelési eszközök formájában volt meg. Értékét a munkafolyamat átvitte régi természetbeni formájáról az újra. De a termékérték e $^2/_3$-ának, = 2000, *értékét* nem a II. osztály ez évi értékesítési folyamatában termelték.

Mint ahogy a munkafolyamat álláspontjáról tekintve a II. osztály terméke újonnan funkcionáló eleven munkának és adott, általa előfeltételezett termelési eszközöknek a terméke, amely termelési eszközökben ez a munka mint tárgyi feltételeiben megvalósul, úgy az értékesítési folyamat álláspontjáról a II. termékérték, = 3000, a társadalmi munkanap újonnan hozzátett $^1/_3$-a által termelt új értékből ($500_v + 500_m = 1000$) és egy állandó értékből tevődik össze, amelyben egy múltbeli, az itt vizsgált II. termelési folyamat előtt lefolyt társadalmi munkanap $^2/_3$-a tárgyiasul. A II. terméknek ez az értékrésze magának a terméknek egy részében testesül meg. Bizonyos mennyiségű fogyasztási eszközben létezik, amelyeknek értéke = 2000 = egy társadalmi munkanap $^2/_3$-a. Ez az új használati forma, amelyben az állandó értékrész újra megjelenik. A fogyasztási eszközök egy részének, = 2000 II_c, a kicserélése az I. osztály termelési eszközeire, = I ($1000_v + 1000_m$), tehát valójában azt jelenti, hogy olyan összmunkanap $^2/_3$-át, amely nem alkotja részét az évi munkának, hanem ez előtt az év előtt lefolyt, elcserélik az idei, ebben az évben újonnan hozzátett munkanap $^2/_3$-ával. Ez év társadalmi munkanapjának $^2/_3$-át nem lehetne állandó tőke termelésére felhasználni úgy, hogy ugyanakkor saját termelői számára változó tőkeértéket plusz értéktöbbletet alkosson, ha nem kerülne kicserélésre az évente elfogyasztott fogyasztási eszközök egy olyan értékrészével, amelyben egy ez év előtt, nem pedig ebben az évben kifejtett és realizált munkanap $^2/_3$-a rejlik. Ez év munkanapjának $^2/_3$-a cserélődik ki olyan munkanap $^2/_3$-ára, amelyet ez előtt az év előtt fejtettek ki, ez évi munkaidő cserélődik ki előző évi munkaidőre. Ez tehát megmagyarázza azt a rejtélyt, hogyan oldódhat fel az egész társadalmi munkanap értéktermése változó tőkeértékre plusz értéktöbbletre, noha e munkanap $^2/_3$-át nem olyan tárgyak termelésére fordították, amelyekben változó tőke vagy értéktöbblet realizálódhat, hanem ellenkezőleg, az év folyamán elhasznált tőke pótlására hivatott termelési eszközök termelésére. A magyarázat egyszerűen az, hogy a II. termékérték $^2/_3$-a, amelyben az I. osztály tőkései és munkásai az általuk termelt változó tőkeértéket plusz értéktöbbletet realizálják (és amely az évi teljes termékérték $^2/_9$-e), értékét tekintve egy ez év előtt letelt társadalmi munkanap $^2/_3$-ának a terméke.

Az I. és II. osztály társadalmi termékének összege, termelési eszközök és fogyasztási eszközök, használati értéküket tekintve, konkrétan, természetbeni formájuk szerint az ez évi munka termékei ugyan, de csak annyiban, amennyiben magát ezt a munkát hasznos, konkrét munkának, nem pedig

amennyiben munkaerő kifejtésének, értékképző munkának tekintjük. S az előbbi megállapítás is csak abban az értelemben igaz, hogy a termelési eszközök csak a hozzájuk tett, velük operáló eleven munka révén változtak át új termékké, az ez évi termékké. Megfordítva pedig, az ez évi munka sem változhatott volna át termékké tőle független termelési eszközök nélkül, munkaeszközök és termelési anyagok nélkül.

VIII. Az állandó tőke a két osztályban

Ami a 9000 össztermékértéket illeti és a kategóriákat, amelyekre oszlik, ennek elemzése nem okoz nagyobb nehézséget, mint az egyes tőke termékértékéé, ellenkezőleg azonos azzal.

A társadalom teljes évi terméke itt három egyéves társadalmi munkanapot tartalmaz. E munkanapok mindegyikének értékkifejezése = 3000; ennélfogva az össztermék értékkifejezése = $3 \times 3000 = 9000$.

Továbbá ebből a munkaidőből *előbb* telt el mint az az egyéves termelési folyamat, amelynek termékét elemezzük: az I. osztályban $^4/_3$ munkanap (4000 értéktermék), a II. osztályban pedig $^2/_3$ munkanap (2000 értéktermék). Ez együtt 2 társadalmi munkanap, melynek értékterméke = 6000. Ezért $4000\ I_c + 2000\ II_c = 6000_c$ úgy szerepel, mint a termelési eszközöknek a társadalom egész termékértékében újramegjelenő értéke, vagyis állandó tőkeérték.

Továbbá az I. osztályban az újonnan hozzátett társadalmi évi munkanap $^1/_3$-a szükséges munka, vagyis olyan munka, amely az $1000\ I_v$ változó tőke értékét pótolja és megfizeti az I. osztályban alkalmazott munka árát. Ugyanígy a II. osztályban a társadalmi munkanap $^1/_6$-a szükséges munka, melynek értékösszege 500. Tehát $1000\ I_v + 500\ II_v = 1500_v$, a társadalmi munkanap felének értékkifejezése: ez az ebben az évben hozzátett összmunkanap szükséges munkából álló első felének értékkifejezése.

Végül az I. osztályban az összmunkanap $^1/_3$-a, melynek értékterméke = = 1000, többletmunka; a II. osztályban a munkanap $^1/_6$-a, melynek értékterméke = 500, többletmunka; ezek együtt a hozzátett összmunkanap másik felét alkotják. Ezért a termelt összértéktöbblet = $1000\ I_m + 500\ II_m = 1500_m$.

Tehát:

A társadalmi termékérték állandó tőkerésze (*c*):

A termelési folyamat előtt ráfordított 2 munkanap; értékkifejezése = 6000.

Az év folyamán ráfordított szükséges munka (*v*):

Az évi termelésben ráfordított fél munkanap; értékkifejezése = 1500.

Az év folyamán kifejtett többletmunka (*m*):

Az évi termelésben ráfordított fél munkanap; értékkifejezése = 1500
Az évi munka értékterméke $(v+m) = 3000$.

Összes termékérték $(c+v+m) = 9000$.

A nehézség tehát nem magának a társadalmi termékértéknek az elemzésében áll. Akkor keletkezik, amikor a társadalmi termék *érték*-alkotórészeit a *tárgyi* alkotórészeivel vetjük egybe.

Az állandó, csak újramegjelenő értékrész a társadalmi termék *termelési* eszközökből álló részének értékével egyenlő, és ebben a részben testesül meg.

Az év új értékterméke, $= v+m$, a társadalmi termék *fogyasztási* eszközökből álló részének értékével egyenlő, és ebben testesül meg.

A termelési eszközök és fogyasztási eszközök azonban — itt közömbös kivételekkel — teljesen különböző fajta áruk, egészen különböző természetbeni, illetve használati formájú termékek, tehát egyszersmind teljesen különböző konkrét munkafajtáknak a termékei. Az a munka, amely gépeket létfenntartási eszközök termelésére használ fel, egészen különböző a gépeket gyártó munkától. A látszat az, hogy a teljes évi összmunkanapot, amelynek értékkifejezése = 3000, 3000 értékű fogyasztási eszköz termelésére fordították, amelyben semmiféle állandó értékrész nem jelenik meg újra, mert ez a $3000 = 1500_v + 1500_m$ csak változó tőkeértékre + értéktöbbletre oldódik fel. Másrészt a 6000 állandó tőkeérték a fogyasztási eszközöktől egészen különböző termékfajtában, a termelési eszközökben jelenik meg újra, amellett mégis úgy látszik, mintha a társadalmi munkanap semmiféle részét nem fordították volna ezeknek az új termékeknek a termelésére; sőt látszólag ez az egész munkanap csak azokból a munkafajtákból áll, amelyek nem termelési eszközöket, hanem fogyasztási eszközöket eredményeznek. A rejtély már megoldódott. Az évi munka értékterméke egyenlő a II. osztály termékértékével, az újonnan termelt fogyasztási eszközök teljes értékével. Ez a termékérték azonban $^2/_3$-dal nagyobb, mint az évi munkának a fogyasztási eszközök termelésében (a II. osztályban) kifejtett része. Csak az évi munka $^1/_3$-át fejtették ki fogyasztási eszközök termelésében. Ennek az évi munkának $^2/_3$-át termelési eszközök termelésében, tehát az I. osztályban fejtették ki. Az ezen idő alatt az I. osztályban létrehozott értéktermék, azaz az I. osztályban termelt változó tőkeérték plusz értéktöbblet, egyenlő a II. osztályban fogyasztási eszközökben újramegjelenő II. állandó tőkeértékkel. Ezek ennélfogva kölcsönösen kicserélődhetnek és in natura pótolhatják egymást. A II. fogyasztási eszközök összértéke ezért egyenlő az I. és a II. osztály új értéktermékének összegével, vagyis $II_{(c+v+m)} = I_{(v+m)} + II_{(v+m)}$, tehát egyenlő az évi munka által $v+m$ formájában termelt új érték összegével.

Másrészt a termelési eszközök (I) összértéke egyenlő a termelési eszközök (I) formájában és a fogyasztási eszközök (II) formájában újramegjelenő állandó tőkeérték összegével, tehát egyenlő a társadalom össztermékében újramegjelenő állandó tőkeérték összegével. Ez az összérték egyenlő az I. osztály termelési folyamatát megelőző $^4/_3$ munkanap és a II. osztály termelési folyamatát megelőző $^2/_3$ munkanap, tehát összesen két összmunkanap értékkifejezésével.

A nehézség tehát a társadalmi évi terméknél onnan ered, hogy az állandó értékrész egészen másfajta termékekben – termelési eszközökben – jelentkezik, mint az állandó értékrészhez hozzátett $v+m$ új érték, amely fogyasztási eszközökben jelentkezik. Így az a látszat keletkezik, mintha az elfogyasztott terméktömegnek – értékét tekintve – $^2/_3$-a új formájában jelenne meg, mint új termék, anélkül hogy a társadalom bármiféle munkát fordított volna termelésére. Az egyes tőkénél nincsen ilyen látszat. Minden egyéni tőkés egy meghatározott konkrét munkafajtát használ fel, amely a neki megfelelő termelési eszközöket termékké változtatja. Tegyük fel például, hogy a tőkés gépgyáros, az év folyamán kiadott állandó tőke = 6000_c, a változó tőke = 1500_v, az értéktöbblet = 1500_m, a termék = 9000; mondjuk hogy ez a termék 18 gép, amelyek közül mindegyik = 500. Itt az egész termék ugyanabban a formában, gépek formájában van meg. (Ha a tőkés többfajta gépet termel, akkor mindegyiket külön-külön veszik számba.) Az egész árutermék az év folyamán a gépgyártásban kifejtett munka terméke, ugyanazon konkrét munkafajtának ugyanazokkal a termelési eszközökkel való kombinációja. A termékérték különböző részei ezért ugyanabban a természetbeni formában jelentkeznek: 12 gépben 6000_c rejlik, 3 gépben 1500_v, 3 gépben 1500_m. Itt világos, hogy a 12 gép értéke nem azért 6000_c, mert e 12 gépben pusztán a gépgyártást megelőző, nem pedig a gépgyártásban kifejtett munka testesül meg. A 18 gép elkészítéséhez szükséges termelési eszközök értéke nem önmagától változott át 12 géppé, de e 12 gép értéke (amely maga is $4000_c+1000_v+1000_m$-ből áll) egyenlő a 18 gépben foglalt állandó tőkerész összértékével. A gépgyárosnak ennélfogva a 18 gépből 12-t azért kell eladnia, hogy pótolja kiadott állandó tőkéjét, amelyre 18 új gép újratermeléséhez van szüksége. Ezzel szemben a dolgot nem lehetne megmagyarázni, ha, jóllehet a felhasznált munka csak gépgyártásból áll, eredményeként adódna egyrészt 6 gép = 1500_v+1500_m, másrészt vas, réz, csavarok, szíjak stb. 6000_c értékösszegben, azaz a gépek termelési eszközei természetbeni formájukban, amely termelési eszközöket az egyes gépgyártó tőkés tudvalevően nem önmaga termeli, hanem a forgalmi folyamat révén kell pótolnia. És mégis az első pillantásra úgy tűnik, mintha a

társadalmi évi termék újratermelése ilyen értelmetlen módon menne végbe.

Az egyéni tőke termékének, vagyis a társadalmi tőke mindegyik önállóan funkcionáló, saját életű töredéke termékének természetbeni formája tetszőleges. Az egyetlen feltétel, hogy valóban legyen használati formája, olyan használati értéke, amely az áruvilág forgalomképes tagjának bélyegét nyomja rá. Egészen közömbös és véletlen, hogy termelési eszközként ismét belekerülhet-e ugyanabba a termelési folyamatba, amelyből mint termék kilép, tehát hogy termékértékének az állandó tőkerészt képviselő része olyan természetbeni formával bír-e, amelyben tényleg újra mint állandó tőke funkcionálhat. Ha nem, akkor a termékértéknek ezt a részét eladással és vásárlással ismét tárgyi termelési elemeinek formájává változtatják, s ezáltal az állandó tőke újratermelődik abban a természetbeni formájában, amelyben mint állandó tőke funkcionálhat.

Másképp áll a dolog a társadalmi össztőke termékével. Szükséges, hogy az újratermelés valamennyi tárgyi eleme természetbeni formájában része legyen magának ennek a terméknek. Az elfogyasztott állandó tőkerészt az össztermelés csak akkor tudja pótolni, ha a termékben újramegjelenő teljes állandó tőkerész új termelési eszközök természetbeni formájában jelenik meg újra, amelyek valóban állandó tőkeként funkcionálhatnak. Egyszerű újratermelést előfeltételezve ezért a termék termelési eszközökből álló része értékének egyenlőnek kell lennie a társadalmi tőke állandó értékrészével.

Továbbá: Egyénileg tekintve, a tőkés az újonnan hozzátett munka révén termékértékében csak változó tőkéjét plusz értéktöbbletét termeli meg, az állandó értékrészt pedig átviszi a termékre az újonnan hozzátett munka konkrét jellege.

Társadalmilag tekintve, a társadalmi munkanapnak az a része, amely termelési eszközöket termel, ennélfogva ezekhez egyrészt új értéket tesz hozzá, másrészt átviszi rájuk a termelésükben elfogyasztott termelési eszközök értékét, nem termel mást, mint új *állandó tőkét*, melynek az a rendeltetése, hogy pótolja a régi termelési eszközök formájában elfogyasztott állandó tőkét mind az I., mind a II. osztályban. A társadalmi munkanapnak ez a része csak olyan terméket termel, amelynek az a rendeltetése, hogy termelő módon fogyasszák el. E termék egész értéke tehát olyan érték, amely csak mint állandó tőke funkcionálhat újra, csak természetbeni formájában levő állandó tőkét vásárolhat vissza, amely ennélfogva társadalmilag tekintve sem változó tőkére, sem értéktöbbletre nem oldódik fel. – Másrészt a társadalmi munkanapnak az a része, amely fogyasztási eszközöket termel, nem termeli semmiféle részét a társadalmi pótlási tőkének. Csak olyan termékeket termel, amelyeknek természetbeni formájukban az a rendeltetés-

sük, hogy az I. és a II. osztályban realizálják a változó tőke értékét és az értéktöbbletet.

Ha társadalmi szemléletmódról beszélünk, tehát a társadalmi összterméket vesszük szemügyre, amely mind a társadalmi tőke újratermelését, mind az egyéni fogyasztást magában foglalja, azért még nem kell Proudhon modorába esnünk, aki a polgári gazdaságtant utánozva úgy szemlélte a dolgot, mintha a tőkés termelési mód társadalma en bloc, összességében tekintve, elveszítené sajátos, történelmi gazdasági jellegét. Ellenkezőleg. Ekkor az össztőkéssel van dolgunk. Az össztőke úgy jelenik meg, mint az egyes tőkések összességének részvénytőkéje. Ennek a részvénytársaságnak sok más részvénytársasággal közös vonása az, hogy mindenki tudja, mit tesz be, de *nem* tudja, mit kap vissza.

IX. Visszapillantás A. Smithre, Storchra és Ramsayre

A társadalmi termék összértéke $9000 = 6000_c + 1500_v + 1500_m$, más szóval: 6000 újratermeli a termelési eszközök értékét, 3000 pedig a fogyasztási eszközök értékét. A társadalmi jövedelem értéke $(v+m)$ tehát csak $^1/_3$-a az összтermékértéknek, s a fogyasztók – munkások és tőkések – összessége csak e harmad értékösszegéig vonhat el árukat, termékeket a társadalmi össztermékből és kebelezhet be fogyasztási alapjába. Ezzel szemben 6000, ami a termékérték $^2/_3$-ával egyenlő, az állandó tőke értéke, amelyet in natura pótolni kell. Ilyen összegű termelési eszközt tehát ismét be kell kebelezni a termelési alapba. Storch belátja ennek szükségességét, de bizonyítani nem tudja: „Il est clair que la valeur du produit annuel se distribue partie en capitaux et partie en profits, et que chacune de ces parties de la valeur du produit annuel va régulièrement acheter les produits dont la nation a besoin, tant pour entretenir son capital que pour remplacer son fonds consommable... les produits qui constituent le *capital* d'une nation, *ne sont point consommables.*" [Világos [...], hogy az évi termék értéke egyrészt tőkére, másrészt profitra oszlik, és hogy az évi termék mindegyik ilyen értékrésze rendszeresen megvásárolja azokat a termékeket, amelyekre a nemzetnek szüksége van, mind tőkéjének fenntartása, mind pedig fogyasztási alapjának megújítása végett... azokat a termékeket, amelyek egy nemzet *tőkéjét* alkotják, *nem lehet elfogyasztani.*] (*Storch*: „Considérations sur la nature du revenu national", Párizs 1824, 134–135., 150. old.)

A. Smith azonban felállította mesébe illő dogmáját, amelynek mind a mai napig hitelt adnak, nemcsak a már említett formában, hogy a teljes társadalmi termékérték jövedelemre – munkabérre plusz értéktöbbletre, vagy

az ő kifejezése szerint munkabérre plusz profitra (kamatra) plusz földjáradékra – oldódik fel, hanem abban a még népszerűbb formában is, hogy a *fogyasztók* végső soron (ultimately) az *egész termékértéket* meg kell hogy fizessék a termelőknek. Ez mind a mai napig egyik legnagyobb hitelnek örvendő közhelye, sőt örök igazsága a politikai gazdaságtan úgynevezett tudományának. Ezt a következő tetszetős módon szemléltetik. Vegyünk valamilyen cikket, például vászoninget. Először a lenfonalat előállító fonógyáros meg kell hogy fizesse a lentermesztőnek a len egész értékét, tehát a vetőmagot, a trágyát, az igásállat takarmányát stb., valamint a lentermesztő állótőkéje – épületei, mezőgazdasági felszerelése stb. – által e terméknek átadott értékrészt; a len termelésére kifizetett munkabért; a lenben rejlő értéktöbbletet (profitot, földjáradékot); végül a len szállításának költségeit a termelés helyéről a fonodába. Azután a szövőgyáros meg kell hogy térítse a lenfonógyárosnak nemcsak a lennek ezt az árát, hanem a gépi berendezésnek, épületeknek stb., egyszóval az állótőkének a lenre átvitt értékrészét, továbbá a fonás folyamata alatt elfogyasztott összes segédanyagokat, a fonómunkások munkabérét, az értéktöbbletet stb., s így van ez a továbbiakban a fehérítő-tulajdonossal, a kész vászon szállítási költségeivel, végül az inggyárossal, akinek meg kell fizetnie az összes megelőző termelők egész árát, akik csak nyersanyagát szállították. Az inggyáros kezében mármost további értékhozzátétel történik, részint a munkaeszközök, segédanyagok stb. formájában az inggyártásban elfogyasztott állandó tőke értéke révén, részint az inggyártásban kifejtett munka révén, amely az ingkészítők munkabérének értékét plusz az inggyáros értéktöbbletét teszi hozzá. Tegyük fel, hogy ez az egész ingtermék végül is 100 £-be kerül, s ez a teljes évi termékértéknek az a része, amelyet a társadalom ingekre ad ki. Az ingek fogyasztói megfizetik a 100 £-et, tehát megfizetik az ingben foglalt valamennyi termelési eszköz értékét, valamint a lentermesztő, a fonógyáros, a szövőgyáros, a fehérítő-tulajdonos, az inggyáros és az összes szállítmányozók munkabérét plusz értéktöbbletét. Ez tökéletesen igaz. Ez valóban az, amit minden gyerek lát. De azután ezzel folytatják: Így van ez valamennyi többi áru értékével. Azt kellene mondani: Így van ez *valamennyi fogyasztási eszköz* értékével, a fogyasztási alapba kerülő társadalmi termékrész értékével, tehát a társadalmi termékértéknek azzal a részével, amely jövedelemként elkölthető. Mindezeknek az áruknak az értékösszege valóban egyenlő a bennük elfogyasztott összes termelési eszközök (állandó tőkerészek) értékével plusz az utoljára hozzátett munka által alkotott értékkel (munkabérrel plusz értéktöbblettel). A fogyasztók összessége tehát megfizetheti ezt az egész értékösszeget, mert minden egyes áru értéke $c+v+m$-ből áll ugyan, de a fogyasztási alapba kerülő valamennyi

áru együttes értékösszege legfeljebb csak egyenlő lehet a társadalmi termékértéknek azzal a részével, amely $v+m$-re oldódik fel, vagyis azzal az értékkel, amelyet az év folyamán kifejtett munka a készen talált termelési eszközökhöz – az állandó tőkeértékhez – hozzátett. Ami azonban az állandó tőkeértéket illeti, láttuk, hogy ez a társadalmi terméktömegből kétféle módon pótlódik. Először úgy, hogy a II. osztály tőkései, akik fogyasztási eszközöket termelnek, cserélnek az I. osztály tőkéseivel, akik az ehhez szükséges termelési eszközöket termelik. Itt van a forrása annak a frázisnak, hogy ami az egyiknek tőke, a másiknak jövedelem. A dolog azonban nem így áll. Az a 2000 II_c, amely 2000 értékű fogyasztási eszközben létezik, a II. tőkésosztály számára állandó tőkeérték. Ezt tehát ők maguk nem fogyaszthatják el, noha a termék rendeltetése természetbeni formájánál fogva az, hogy elfogyasszák. Másrészt a 2000 $I_{(v+m)}$ az I. tőkésosztály és munkásosztály által termelt munkabér plusz értéktöbblet. Ez az érték termelési eszközök természetbeni formájában létezik, olyan dolgok formájában, amelyekben saját értékük nem fogyasztható el. Itt tehát olyan 4000-nyi értékösszeggel van dolgunk, amelynek mind a csere előtt, mind e csere után a fele csak állandó tőkét pótol, a fele pedig csak jövedelmet alkot. – Másodszor azonban az I. osztály állandó tőkéje in natura pótlódik, részint az I. osztály tőkései közötti csere, részint minden egyes vállalaton belüli in natura pótlás révén.

Az a frázis, hogy az évi egész termékértéket végül is a fogyasztóknak kell megfizetniök, csak akkor volna igaz, ha fogyasztókon két teljesen különböző fajtát értenénk, egyéni fogyasztókat és termelő fogyasztókat. De az, hogy a termék egy részét *termelő módon* kell elfogyasztani, csak azt jelenti, hogy *tőkeként* kell *funkcionálnia* és nem lehet *jövedelemként elfogyasztani.*

Ha az össztermék értékét, = 9000, felosztjuk $6000_c+1500_v+1500_m$-re és a $3000_{(v+m)}$-et csak abban a tulajdonságában tekintjük, hogy jövedelem, úgy látszik, mintha megfordítva, a változó tőke tűnne el, s a tőke, társadalmilag tekintve, csak állandó tőkéből állna. Mert ami eredetileg mint 1500_v jelent meg, az a társadalmi jövedelem egy részére, munkabérre, a munkásosztály jövedelmére oldódott fel, s ezáltal tőkejellege eltűnt. Ramsay valóban levonja ezt a következtetést. Szerinte a tőke, társadalmilag tekintve, csak állótőkéből áll, de állótőkén az állandó tőkét, a termelési eszközökben létező értéktömeget érti, függetlenül attól, hogy ezek a termelési eszközök munkaeszközök-e vagy munkaanyagok, például nyersanyagok, félgyártmányok, segédanyagok stb. A változó tőkét forgótőkének nevezi: „Circulating capital consists only of subsistence and other necessaries advanced to the workmen, previous to the completion of the produce of their labour... Fixed capital alone, not circulating, is properly speaking a source of natio-

nal wealth... Circulating capital is not an immediate agent in production, nor essential to it at all, but merely a convenience rendered necessary by the deplorable poverty of the mass of the people... Fixed capital alone constitutes an element of cost of production in a national point of view." [A forgótőke kizárólag létfenntartási és egyéb szükségleti cikkekből áll, amelyeket a munkásoknak munkájuk termékének befejezését megelőzően előlegeznek... Tulajdonképpen csakis az állótőke, nem a forgó, forrása a nemzeti gazdagságnak... A forgótőke nem közvetlen szereplő a termelésben, sőt egyáltalán nem is lényeges hozzá, hanem pusztán kényelmi eszköz, amelyet a nép tömegének siralmas szegénysége tesz szükségessé... Csakis az állótőke [...] alkotja a termelési költség elemét nemzeti nézőpontból.] (*Ramsay*, i. m. 23–26. old. elszórtan.) Ramsay az állótőkét, amelyen állandó tőkét ért, közelebbről így magyarázza: „The length of time during which any portion of the product of that labour" (tudniillik labour bestowed on any commodity) „has existed as fixed capital, i. e. in a form in which, though assisting to raise the future commodity, *it does not maintain labourers*." [Az az időtartam, amely alatt e munka (tudniillik a valamilyen áru előállítására fordított munka) termékének valamely része mint állótőke létezett, azaz olyan formában, amelyben hozzájárul ugyan a jövendő áru előállításához, de *nem tart el munkásokat*.] (59. old.)

Itt megint láthatjuk, milyen bajt csinált A. Smith azzal, hogy az állandó és a változó tőke különbségét belefullasztotta az álló- és a forgótőke különbségébe. Ramsay állandó tőkéje munkaeszközökből, forgótőkéje létfenntartási eszközökből áll; mind a kettő adott értékű áru; az egyik éppoly kevéssé termelhet értéktöbbletet, mint a másik.

X. Tőke és jövedelem: Változó tőke és munkabér[49]

Az évi egész újratermelés, az év egész terméke az ez évi hasznos munka terméke. De ennek az összterméknek az értéke nagyobb, mint az az értékrésze, amelyben az évi munka mint ebben az évben kifejtett munkaerő megtestesül. Ennek az évnek az *értéktermék*e, az év folyamán áruformában újonnan alkotott érték kisebb, mint a *termékérték*, vagyis az egész év folyamán előállított árutömeg összértéke. A különbözet, amelyet kapunk, ha az évi termék összértékéből levonjuk a folyó évi munka által hozzátett értéket, nem igazán újratermelt érték, hanem csak új létezési formában újramegjelenő érték; olyan érték, melyet az évi termékre átvittek előtte létezett értékről,

[49] Innen VIII. kézirat.

amely az ez évi társadalmi munkafolyamatban közreműködött állandó tőkealkotórészek élettartamától függően korábbi vagy későbbi keletű lehet, olyan termelési eszköz értékéből származhat, amely az előző évben vagy korábbi évek egész sora alatt jött a világra. Mindenesetre olyan érték, amelyet korábbi évi termelési eszközökről átvittek a folyó év termékére.

Ha elővesszük sémánkat, az eddig vizsgált elemeknek az I. és II. osztály között, valamint a II. osztályon belül lebonyolított cseréje után a helyzet a következő:

I. $4000_c+1000_v+1000_m$ (mely utóbbi 2000 realizálva van II_c fogyasztási eszközökben) = 6000.

II. 2000_c (amely $I_{(v+m)}$-re történt csere révén újratermelődött)$+500_v+$ $+500_m = 3000$.

Értékösszeg = 9000.

Az év folyamán újonnan termelt érték csak a v-ben és m-ekben rejlik. Ez év értéktermékének összege tehát egyenlő a $v+m$-ek összegével = 2000 $I_{(v+m)}+1000$ $II_{(v+m)} = 3000$. Ez év termékértékének valamennyi többi értékrésze csak átvitt érték, az évi termelésben elfogyasztott korábbi termelési eszközök értékéből. A folyó év munkája a 3000-nyi értéken kívül egyéb értéket nem termelt; ez az évi egész értéktermék.

Ám, mint láttuk, a 2000 $I_{(v+m)}$ pótolja termelési eszközök természetbeni formájában a II. osztály 2000 II_c-jét. Az évi munka kétharmada tehát, amelyet az I. kategóriában fejtettek ki, újonnan termelte a II. osztály állandó tőkéjét egész értékében és természetbeni formájában. Társadalmilag tekintve az év folyamán kifejtett munka kétharmada tehát új állandó tőkeértéket alkotott, amely a II. osztálynak megfelelő természetbeni formában realizálódott. A társadalmi évi munka nagyobb részét tehát új állandó tőke (termelési eszközökben létező tőkeérték) termelésére fordították, hogy pótolják a fogyasztási eszközök termelésére fordított állandó tőkeértéket. A tőkés társadalmat e tekintetben nem az különbözteti meg a vadembertől, hogy – mint Senior[50] gondolja – a vadember kiváltsága és sajátossága munkáját néha olymódon kifejteni, hogy ez nem hoz számára jövedelemre, azaz fogyasztási eszközökre feloldható (átváltható) gyümölcsöt, hanem a különbség az, hogy:

a) A tőkés társadalom a rendelkezésére álló évi munka nagyobb részét fordítja termelési eszközök (tehát állandó tőke) termelésére, amelyek sem mun-

[50] „Amikor a vadember íjat készít, akkor ipart űz, de nem gyakorolja az önmegtartóztatást." (*Senior*: „Principes fondamentaux de l'économie politique", ford. Arrivabene, Párizs 1836, 342–343. old.) – „Minél jobban halad előre a társadalom, annál több önmegtartóztatást követel." (I. m. 342. old.) – V. ö. „A tőke", I. könyv, 22. fej. 3., 619. [558.] old.

kabér, sem értéktöbblet formájában nem oldhatók fel jövedelemre, hanem csak tőkeként funkcionálhatnak.

b) Amikor a vadember íjat, nyilakat, kőkalapácsot, baltát, kosarat stb. készít, akkor pontosan tudja, hogy az így felhasznált időt nem fordította fogyasztási eszközök előállítására, hogy tehát termelési eszköz-szükségletét fedezte és semmi egyebet. Azonkívül a vadember súlyos gazdaságtani bűnt követ el azáltal, hogy teljesen közömbös neki, mennyi időt használ fel valamire és például néha, mint Tylor elmondja, egy egész hónapot fordít egyetlen nyíl elkészítésére.[51]

Az a közkeletű elképzelés – amellyel a közgazdászok egy része meg akarja kerülni az elméleti nehézséget, vagyis a valóságos összefüggés megértését, hogy ami az egyiknek tőke, az a másiknak jövedelem és viszont, részben helyes, de teljesen helytelenné válik (azaz magában foglalja az évi újratermeléssel végbemenő egész átváltási folyamat teljes félreértését, tehát a részben helyes elképzelés ténybeli alapzatának félreértését is), mihelyt általánosan állítják fel.

Most összegezzük azokat a tényleges viszonyokat, amelyeken ennek az elképzelésnek részleges helyessége alapul, s nyomban megmutatkozik majd, hol a hiba e viszonyok felfogásában.

1. A változó tőke a tőkés kezében tőkeként funkcionál, a bérmunkás kezében pedig jövedelemként.

A változó tőke először a tőkés kezében mint *pénztőke* létezik; mint *pénztőke* funkcionál, amikor munkaerőt vásárol érte. Amíg a tőkés kezében pénzformában időzik, nem egyéb, mint pénzformában létező adott érték, tehát állandó, nem pedig változó nagyság. Csak potenciálisan változó tőke – éppen azáltal, hogy munkaerőre váltható át. Valóságos változó tőkévé csak azután lesz, hogy pénzformáját levetette, miután munkaerőre váltották át és ez a tőkés folyamatban a termelőtőke alkotórészeként funkcionál.

A *pénz*, amely először a változó tőke pénzformájaként funkcionált a tőkés számára, most a munkás kezében munkabérének pénzformájaként funkcionál, amelyet létfenntartási eszközökre vált át; tehát pénzformájaként annak a *jövedelemnek*, amelyre munkaereje folytonosan ismételt eladásával tesz szert.

Itt tehát csak azzal az egyszerű ténnyel van dolgunk, hogy a vevő, itt a tőkés, *pénze* az ő kezéből átkerül az eladó, itt a munkaerő eladója, a munkás kezébe. Nem a változó *tőke* funkcionál kétszeresen, mint tőke a tőkés szá-

[51] *E. B. Tylor*: „Forschungen über die Urgeschichte der Menschheit", ford. H. Müller, Lipcse, évszám nélkül, 240. old.

mára és mint jövedelem a munkás számára, hanem ugyanaz a *pénz* létezik először a tőkés kezében mint változó tőkéjének pénzformája, ennélfogva mint potenciális változó tőke, és szolgál, mihelyt a tőkés munkaerőre átváltotta, a munkás kezében az eladott munkaerő egyenértékeként. Az a jelenség azonban, hogy ugyanaz a pénz az eladó kezében más hasznosításra szolgál, mint a vevő kezében, minden áruvételhez és eladáshoz hozzátartozik.

Apologetikus közgazdászok helytelenül ábrázolják a dolgot, ami a legjobban akkor mutatkozik meg, ha csakis a $P–M$ $(= P–\acute{A})$ forgalmi műveletet, pénz átváltását munkaerőre a tőkés vevő oldalán, és az $M–P$ $(= \acute{A}–P)$ műveletet, a munkaerő-áru átváltását pénzre, az eladó, a munkás oldalán tartjuk szem előtt, és egyelőre nem törődünk azzal, ami utána következik. Ezek a közgazdászok azt mondják, hogy ugyanaz a pénz itt két tőkét realizál; a vevő – a tőkés – átváltja pénztőkéjét eleven munkaerőre, amelyet bekebelez termelőtőkéjébe; másrészt az eladó – a munkás – átváltja áruját – a munkaerőt – pénzre, amelyet jövedelemként elkölt, s éppen ez teszi számára lehetővé, hogy munkaerejét állandóan újra eladja és ilymódon fenntartsa; maga a munkaereje tehát az ő áruformában levő tőkéje, ebből fakad állandóan jövedelme. Valójában a munkaerő a munkás vagyona [Vermögen*] (állandóan megújuló, újratermelődő vagyona), nem pedig tőkéje. Ez az egyetlen áru, amelyet állandóan eladhat és kénytelen eladni, hogy élhessen, és amely csak a vevő, a tőkés kezében működik tőkeként (változó tőkeként). Hogy egy ember állandóan rákényszerül arra, hogy munkaerejét, azaz önmagát valaki másnak mindig újra meg újra eladja, e közgazdászok szerint azt bizonyítja, hogy ez az ember tőkés, mert mindig van eladó „áruja" (önmaga). Ebben az értelemben a rabszolga is tőkés lesz, noha őt valaki más egyszer és mindenkorra eladja áruként, mert ennek az árunak – a dolgozó rabszolgának – a természetével jár, hogy vevője nemcsak újra dolgoztatja mindennap, hanem meg is adja neki azokat a létfenntartási eszközöket, amelyek lehetővé teszik, hogy mindig újradolgozni tudjon. – (V. ö. erről Sismondit és Say leveleit Malthushoz.)

2. Tehát az $1000\ I_v + 1000\ I_m$ átváltásában $2000\ II_c$-re az, ami az egyik számára állandó tőke ($2000\ II_c$), változó tőkévé és értéktöbbletté, tehát egyáltalában jövedelemmé lesz a másik számára; az pedig, ami változó tőke és értéktöbblet ($2000\ I_{(v+m)}$), tehát egyáltalán jövedelem az egyik számára, állandó tőkévé lesz a másik számára.

Vizsgáljuk meg mindenekelőtt I_v átváltását II_c-re, mégpedig először a munkás álláspontjáról.

Az I. osztály összmunkása eladta munkaerejét az I. osztály össztőkésének

1000-ért; ezt az értéket pénzben kifizetve megkapja a munkabér formájában. Ezen a pénzen II-től ugyanilyen értékösszegű fogyasztási eszközt vásárol. A II. osztály tőkése csak mint árueladó és semmi egyéb áll vele szemben, még akkor is, ha a munkás a saját tőkésétől vásárol, mint például fentebb (a 380. [368.] oldalon) az 500 II_v átváltásánál. A forgalomnak az a formája, amelyen a munkás áruja, a munkaerő átmegy, az egyszerű, pusztán szükségletek kielégítésére, fogyasztására irányuló áruforgalom formája: *Á* (munkaerő) – *P*–*Á* (fogyasztási eszköz, II. áru). E forgalmi műveletnek az az eredménye, hogy a munkás mint munkaerő fennmaradt az I. tőkés számára, s hogy mint ilyen továbbra is fennmaradjon, folytonosan meg kell ismételnie az *M (Á)*–*P*–*Á* folyamatot. Munkabérét fogyasztási eszközökben realizálja, jövedelemként költi el, és – a munkásosztályt egészében véve – állandóan újra jövedelemként költi el.

Vegyük mármost szemügyre I_v-nek ugyanezt az átváltását II_c-re a tőkés álláspontjáról. A II. osztály egész áruterméke fogyasztási eszközökből áll; tehát olyan dolgokból, amelyeknek az a rendeltetésük, hogy belekerüljenek az évi fogyasztásba, tehát jövedelem realizálására szolgáljanak valaki számára, az itt vizsgált esetben az I. osztály összmunkása számára. A II. osztály össztőkése számára azonban a maga árutermékének egy része, = 2000, most nem más, mint termelőtőkéje állandó tőkeértékének áruvá változtatott formája, amelyet ebből az áruformából ismét vissza kell változtatni abba a természetbeni formába, amelyben újra a termelőtőke állandó részeként működhet. A II. tőkés eddig annyit ért el, hogy áruformában (fogyasztási eszközökben) újratermelt állandó tőkeértéke felét (= 1000) visszaváltoztatta pénzformába azzal, hogy eladta az I. munkásnak. Tehát nem az I_v változó tőke váltódott át a II_c állandó tőkeértéknek erre az első felére, hanem az a pénz, amely az I. tőkés számára pénztőkeként funkcionált a munkaerőre való átváltásban, ilymódon a munkaerő eladójának birtokába került, aki számára nem tőkét, hanem pénzformában levő jövedelmet képvisel, azaz mint fogyasztási eszközök vásárlóeszközét adja ki. Másrészt az 1000 pénz, amely az I. munkásoktól a II. tőkésekhez áramlott, nem funkcionálhat a II. termelőtőke állandó elemeként. Ez még csak a II. osztály árutőkéjének pénzformája, még át kell váltani az állandó tőke álló vagy forgó alkotórészeire. Azon a pénzen tehát, amit az I. munkásoktól, áruja vevőitől szerzett, a II. tőkés 1000 értékű termelési eszközt vásárol az I. tőkéstől. Ezzel a II. állandó tőkeérték a teljes összeg feléig megújult abban a természetbeni formában, amelyben ismét mint a II. termelőtőke eleme funkcionálhat. A forgalmi forma itt *Á*–*P*–*Á* volt: 1000 értékű fogyasztási eszköz – 1000 pénz – 1000 értékű termelési eszköz.

De *Á–P–Á* itt tőkemozgás. A munkásoknak eladott *Á* átváltozik *P*-vé, és ezt a *P*-t átváltják termelési eszközökre; ez visszaváltoztatás áruból ennek az árunak az anyagi alkotóelemeivé. Másrészt ahogy a II. tőkés az I. tőkéssel szemben itt csak mint áruvásárló, az I. tőkés a II. tőkéssel szemben csak mint árueladó funkcionál. Az I. tőkés eredetileg 1000 pénzzel, amelynek az a rendeltetése, hogy változó tőkeként funkcionáljon, 1000 értékű munkaerőt vásárolt; egyenértéket kapott tehát pénzformában odaadott 1000_p-jéért; a pénz most a munkásé, aki II-tól való vásárlásokban adja ki; ezt a pénzt, amely ilymódon a II. osztály pénztárába folyt, I. csak úgy kaphatja vissza, ha ugyanilyen értékösszegű áruk eladásával ismét kihalássza.

Először I-nek volt egy meghatározott pénzösszege, = 1000, amely arra rendeltetett, hogy változó tőkerészként funkcionáljon; azáltal funkcionál mint ilyen, hogy átváltják ugyanilyen értékösszegű munkaerőre. A munkás pedig a termelési folyamat eredményeképpen az I. tőkésnek 6000 értékű árutömeget (termelési eszközöket) szolgáltatott, amelynek $^1/_6$-a, vagyis 1000, értékét tekintve a pénzben előlegezett változó tőkerész egyenértéke. A változó tőkeérték most áruformájában éppúgy nem funkcionál változó tőkeként, mint korábban pénzformájában; erre csak akkor képes, ha már átváltották eleven munkaerőre, és csak addig, amíg ez utóbbi a termelési folyamatban funkcionál. Mint pénz a változó tőkeérték csak potenciális változó tőke volt. De olyan formában volt meg, amelyben munkaerőre közvetlenül átváltható. Mint áru ugyanez a változó tőkeérték már csak potenciális pénzérték; eredeti pénzformájába csak azáltal helyezik vissza, hogy az árut eladják, itt tehát azáltal, hogy II. az 1000 pénzért árut vásárol I-től. A forgalom mozgása itt: 1000_p (pénz) – 1000 értékű munkaerő – 1000 áruban (a változó tőke egyenértéke) – 1000_p (pénz); tehát *P–Á . . . Á–P* (= *P–M . . . Á–P*). Az *Á . . . Á* közé eső termelési folyamat maga nem tartozik a forgalom területéhez; nem jelenik meg az évi újratermelés különböző elemeinek egymásra való átváltásában, noha ez az átváltás magában foglalja a termelőtőke valamennyi elemének – mind az állandó, mind a változó elemének, a munkaerőnek – az újratermelését. Ennek az átváltásnak valamennyi hordozója csak mint vevő vagy eladó jelenik meg, vagy mint mind a kettő; a munkások csak mint áruvásárlók jelennek meg; a tőkések felváltva mint vevők és eladók; s bizonyos határokon belül csak egyoldalúan mint áruvásárlók vagy egyoldalúan mint árueladók.

Az eredmény az, hogy I. a maga tőkéjének változó értékrészét ismét pénzformában birtokolja, amelyből közvetlenül átváltható munkaerőre, azaz ismét abban az egyetlen formában birtokolja, amelyben valóban mint termelőtőkéjének változó eleme előlegezhető. Másrészt ahhoz, hogy a munkás

ismét mint áruvásárló léphessen fel, most előbb újra árueladóként, saját munkaereje eladójaként kell fellépnie.

A II. kategória változó tőkéje (500 II_v) tekintetében az egyazon termelési osztály tőkései és munkásai közötti forgalmi folyamat, amennyiben mint a II. össztőkés és a II. összmunkás között végbemenő folyamatot vizsgáljuk, közvetítés nélküli formában lép fel.

A II. össztőkés 500_v-t előlegez ugyanilyen értékösszegű munkaerő megvásárlására; az össztőkés itt vevő, az összmunkás eladó. Ezután a munkás a munkaerejéért kapott pénzzel úgy lép fel, mint az önmaga termelte áruk egy részének vásárlója. Itt tehát a tőkés az eladó. A munkás a tőkésnek a munkaerő vásárlására kifizetett pénzét pótolta a termelt II. árutőke egy részével, tudniillik az áruban rejlő 500_v-vel; a tőkésnél most áruformában van meg ugyanaz a v, amely a munkaerőre való átváltás előtt pénzformában volt meg nála; másrészt a munkás pénzben realizálta munkaereje értékét, most viszont ezt a pénzt realizálja, azáltal hogy fogyasztásának fedezésére jövedelemként elkölti, úgy hogy megvásárolja az önmaga termelte fogyasztási eszközök egy részét. Ez a munkás pénzbeli jövedelmének cseréje az általa áruformában újratermelt 500_v áru-alkotórészre, amely a tőkésé. Ilymódon ez a pénz visszatér a II. tőkéshez mint változó tőkéjének pénzformája. Pénzformában levő egyenértékű jövedelemérték pótol itt áruformában levő változó tőkeértéket.

A tőkés nem azáltal gazdagszik, hogy a munkaerő megvásárlásakor kifizetett pénzt ismét elvonja a munkástól, amikor ezzel egyenértékű árutömeget ad el neki. Valójában kétszer fizetne a munkásnak, ha először 500-at fizetne neki munkaereje megvásárlásakor, s ezenkívül még ingyen odaadná neki azt az 500 értékű árutömeget, amelyet vele termeltetett. Ha viszont a munkás a tőkésnek csak 500 áruegyenértéket termelne munkaereje 500 áráért és nem többet, akkor a tőkés e művelet után pontosan ugyanott tartana, mint előtte. De a munkás 3000 értékű terméket termelt újra; fenntartotta a termék állandó értékrészét, azaz a benne elhasznált termelési eszközök értékét, = 2000, azáltal hogy ezeket új termékké változtatta át; ezenkívül pedig ehhez az adott értékhez $1000_{(v+m)}$ értéket hozzátett. (Azt az elképzelést, amely szerint a tőkés abban az értelemben gazdagodik, hogy az 500-nak pénzben történő visszaáramlása révén tesz szert értéktöbbletre, Destutt de Tracy fejti ki. Erről többet e fejezet XIII. szakaszában).

Azáltal hogy a II. munkás 500 értékű fogyasztási eszközt vásárol, a II. tőkéshez ismét visszatér pénzben, abban a formában, amelyben eredetileg előlegezte, az az 500 II_v érték, amelyet az imént még áruban birtokolt.

A művelet közvetlen eredménye, akárcsak minden más árueladásnál, adott érték átváltása áruformából pénzformába. Abban sincs semmi sajátos, hogy közvetítésével a pénz visszaáramlik kiindulópontjára. Ha a II. tőkés 500 pénzért árut vásárolt volna az I. tőkéstől és azután 500 összegű árut adott volna el neki, akkor ugyancsak 500 pénz áramlott volna vissza hozzá. Az 500 pénz csak arra szolgált volna, hogy lebonyolítsa az 1000 árutömeg átváltását, s az előbbi általános törvény szerint visszaáramlott volna ahhoz, aki a pénzt ennek az árutömegnek az átváltásához forgalomba dobta.

De az az 500 pénz, amely a II. tőkéshez visszaáramlott, egyszersmind megújult potenciális változó tőke pénzformában. Miért? A pénz, tehát a pénztőke is csak azért és annyiban potenciális változó tőke, mert és amennyiben munkaerőre váltható át. Az 500 £ pénznek a II. tőkéshez való visszatérése együttjár a II. munkaerő visszatérésével a piacra. A kettő visszatérését ellenkező pólusokra – tehát egyúttal az 500 pénznek nemcsak mint pénznek, hanem mint pénzformában levő változó tőkének az újramegjelenését is – egyazon eljárás szabja meg. A pénz, = 500, azért áramlik vissza a II. tőkéshez, mert 500 összegű fogyasztási eszközt adott el a II. munkásnak, tehát mert a munkás elköltötte munkabérét, ezáltal fenntartotta önmagát és családját, és ezzel munkaerejét is. Ahhoz, hogy tovább élhessen és továbbra is mint áruvásárló léphessen fel, újra el kell adnia munkaerejét. Az 500 pénz visszatérése a II. tőkéshez tehát egyúttal azt jelenti, hogy visszatér, illetve fennmarad a munkaerő mint az 500 pénzért megvásárolható áru, s ezzel visszatér az 500 pénz mint potenciális változó tőke.

A luxuscikkeket termelő II*b* kategória *v*-jével – $(IIb)_v$-vel – ugyanúgy áll a dolog, mint I_v-vel. A pénz, amely a II*b* tőkések változó tőkéjét pénzformában megújítja, kerülő úton, a II*a* tőkések kezén keresztül áramlik hozzájuk. De mégis különbség, hogy a munkások létfenntartási eszközeit közvetlenül azoktól a tőkés termelőktől vásárolják-e, akiknek munkaerejüket eladják, avagy más kategóriába tartozó tőkésektől vásárolnak, akiknek révén az előbbiekhez csak kerülő úton áramlik vissza a pénz. Minthogy a munkásosztály máról holnapra él, ezért vásárol, amíg tud. Más a helyzet a tőkéssel, pl. 1000 II_c átváltásánál 1000 I_v-re. A tőkés nem máról holnapra él. Indítéka az, hogy tőkéjét a lehető legkedvezőbben értékesítse. Ezért ha bármiféle körülmények folytán a II. tőkés előnyösebbnek látja, hogy állandó tőkéje közvetlen megújítása helyett annak legalábbis egy részét hosszabb időn át pénzformában rögzítse, akkor az 1000 II_c visszaáramlása (pénzben) I-hez elhúzódik; tehát az 1000_v pénzformában való helyreállítása is késik és az I. tőkés csak akkor dolgozhat ugyanolyan méretekben tovább, ha tartalékpénz áll rendelkezésére, mint ahogy egyáltalán tartaléktőkére

van pénzben szükség ahhoz, hogy a változó tőkeérték gyorsabb vagy lassúbb pénzbeli visszaáramlásától függetlenül megszakítás nélkül tovább lehessen dolgozni.

Ha a folyó évi újratermelés különböző elemeinek átváltását vizsgáljuk, akkor szemügyre kell vennünk a múlt évi munkának, a már letelt év munkájának eredményét is. Az a termelési folyamat, amely ezt az évi terméket eredményezte, mögöttünk van, elmúlt, feloldódott termékében, még inkább így van tehát ez a termelési folyamatot megelőző vagy vele párhuzamosan futó forgalmi folyamattal, a potenciális változó tőke átváltásával valóságos változó tőkére, azaz a munkaerő vételével és eladásával. A munkapiac már nem része többé az árupiacnak, amellyel itt dolgunk van. A munkás itt már nemcsak eladta munkaerejét, hanem áruban megtermelte az értéktöbbleten kívül munkaereje árának egyenértékét; másrészt munkabére ott van a zsebében, s ő maga az átváltáskor csak áruk (fogyasztási eszközök) vevőjeként szerepel. Másfelől viszont az évi terméknek tartalmaznia kell az újratermelés valamennyi elemét, helyre kell állítania a termelőtőke valamennyi elemét, tehát mindenekelőtt legfontosabb elemét, a változó tőkét. És valóban láttuk, hogy a változó tőke tekintetében az átváltásnak az az eredménye, hogy a munkás mint áruvásárló munkabére elköltésével és a megvásárolt áru elfogyasztásával fenntartja és újratermeli munkaerejét mint egyetlen eladó áruját; ahogy az ennek a munkaerőnek a megvásárlására előlegezett pénz visszatér a tőkéshez, úgy a munkaerő mint az erre a pénzre átváltható áru is visszatér a munkapiacra; mint eredményt, itt sajátosan 1000 I_v esetére, ezt kapjuk: 1000_v pénzben az I. tőkések oldalán – ezzel szemben 1000 értékű munkaerő az I. munkások oldalán, úgyhogy az egész I. újratermelési folyamat újra kezdődhet. Ez az átváltási folyamat egyik eredménye.

Másrészt az I. munkások munkabérének elköltése 1000_c összegű fogyasztási eszközt vont el a II. osztálytól, ezeket tehát áruformából pénzformába változtatta át; a II. tőkés viszont e fogyasztási eszközöket ebből a pénzformából visszaváltoztatta állandó tőkéje természetbeni formájába olymódon, hogy árut, = 1000_v, vásárolt I-től, akihez ezáltal változó tőkeértéke ismét pénzformában áramlik vissza.

Az I. változó tőke három átváltozáson megy át, amelyek az évi termék átváltásában egyáltalában nem vagy csak jelzésszerűen jelennek meg.

1. Az első forma, 1000 I_v pénzben, amelyet ugyanilyen értékösszegű munkaerőre váltanak át. Maga ez az átváltás az I. és a II. osztály közötti árucserében nem jelenik meg, de eredménye megjelenik abban, hogy az I. munkásosztály 1000 pénzzel lép fel a II. árueladóval szemben, mint

ahogy a II. munkásosztály 500 pénzzel lép fel áruformában levő 500 II_v árueladójával szemben.

2. A második forma – az egyetlen, amelyben a változó tőke valóban változik, változóként funkcionál, amelyben értékalkotó erő jelenik meg az adott érték helyett, amellyel elcserélték – kizárólag a termelési folyamathoz tartozik, amely már mögöttünk van.

3. A harmadik forma, amelyben a változó tőke ilyennek bizonyult a termelési folyamat eredményében, az évi értéktermék, tehát I-nél = 1000_v + $+1000_m = 2000\ I_{(v+m)}$. A változó tőke eredeti értéke, = 1000 pénzben, helyébe kétszerakkora érték, = 2000 áru lépett. A változó tőkeérték = 1000 áru, ezért csak fele a termelőtőke elemét alkotó változó tőke által létrehozott értéktermeknek. Az áruban meglevő 1000 I_v pontos egyenértéke az össztőke rendeltetés szerint változó részének, amelyet az I. tőkés 1000_v pénzben eredetileg előlegezett; áruformában azonban ez az 1000 csak potenciálisan pénz (valóságos pénzzé csak eladása révén lesz), tehát még kevésbé jelent közvetlenül változó pénztőkét. Azáltal lesz végül azzá, hogy az 1000 I_v árut eladják II_c-nek, s hogy hamarosan újra megjelenik a munkaerő mint vásárolható áru, mint olyan anyag, amelyre az 1000_v pénz átváltható.

Mindezen átváltozások alatt az I. tőkés állandóan kezében tartja a változó tőkét; 1. kezdetben mint pénztőkét; 2. aztán mint termelőtőkéje elemét; 3. míg később mint árutőkéje értékrészét, tehát áruértékben; 4. végül újra pénzben, amellyel megint szemben áll a munkaerő, amelyre átváltható. A munkafolyamat alatt a tőkésnek a változó tőke mint ténykedő, értéket alkotó munkaerő van a kezében, nem pedig mint adott nagyságú érték; minthogy azonban a munkást mindig csak akkor fizeti, amikor annak ereje már meghatározott rövidebb vagy hosszabb időn át működött, ezért a munkaerő által alkotott és saját értékét pótló érték, plusz az értéktöbblet már a tőkés kezében van, mielőtt fizet a munkaerőért.

Minthogy a változó tőke valamilyen formában mindig a tőkés kezében marad, semmiképpen sem lehet azt mondani, hogy valaki számára is jövedelemre váltódik át. Az 1000 I_v áru ellenben pénzre váltódik át azzal, hogy eladják a II. osztálynak, amelynek in natura pótolja állandó tőkéje felét.

Jövedelemre nem az I. változó tőke, nem az 1000_v pénz oldódik fel; ez a pénz, mihelyt munkaerőre váltották át, már nem az I. változó tőke pénzformájaként funkcionál, mint ahogy bármely más árueladó pénze sem képvisel már semmi olyat, ami az övé, mihelyt átváltotta valamely eladó árujára. Ezek az átváltások, amelyeken a munkabérként kapott pénz a munkásosztály kezében keresztülmegy, nem a változó tőkének, hanem munkaereje pénzzé változtatott értékének átváltásai; éppúgy, mint ahogy a munkás

által létrehozott értéktermék ($2000\ I_{(v+m)}$) átváltása csak olyan áru átváltása, amely a tőkésé, s ehhez az átváltáshoz a munkásnak semmi köze. A tőkés azonban – és még inkább elméleti tolmácsolója, a közgazdász – csak nehezen tud megszabadulni attól az elképzeléstől, hogy a munkásnak kifizetett pénz még mindig az ő pénze, a tőkésé. Ha a tőkés aranytermelő, akkor a változó értékrész – vagyis az az áruegyenérték, amely a tőkés számára a munka vételárát pótolja – maga is közvetlenül pénzformában jelenik meg, tehát a visszaáramlás kerülő útja nélkül is újra változó pénztőkeként funkcionálhat. Ami azonban a II. osztály munkását illeti – amennyiben a luxuscikkeket előállító munkást figyelmen kívül hagyjuk –, maga az 500_v olyan árukban létezik, amelyeket a munkások fogyasztására szántak, amelyeket ő, összmunkásnak tekintve, közvetlenül újra megvásárol ugyanattól az össztőkéstől, akinek munkaerejét eladta. A II. tőke változó értékrésze természetbeni formája szerint fogyasztási eszközökből áll, amelyeket túlnyomórészt a munkásosztály fogyasztására szántak. De nem a változó tőke az, amit a munkás ebben a formában elkölt; a munkabér, a munkás pénze az, amely éppen azáltal, hogy ezekben a fogyasztási eszközökben realizálódik, megint helyreállítja a tőkés számára az $500\ II_v$ változó tőkét pénzformájában. A II_v változó tőkét éppúgy fogyasztási eszközökben termelték újra, mint a $2000\ II_c$ állandó tőkét; az egyik éppoly kevéssé oldódik fel jövedelemre, mint a másik. Ami jövedelemre oldódik fel, az mindkét esetben a munkabér.

De az a körülmény, hogy a munkabérnek jövedelemként való elköltése révén az egyik esetben $1000\ II_c$, éppúgy ezen a kerülő úton $1000\ I_v$ és ditto [ugyancsak] $500\ II_v$, tehát állandó és változó tőke (az utóbbi részint közvetlen, részint közvetett visszaáramlás révén) megint helyreállítódik mint pénztőke, fontos tény az évi termék forgalmában.

XI. Az állótőke pótlása

Az évi újratermelés csereműveleteinek ábrázolásánál nagy nehézség a következő. Ha a legegyszerűbb formát vesszük, amelyben a dolog jelentkezik, akkor ezt kapjuk:

(I.) $4000_c + 1000_v + 1000_m +$
(II.) $2000_c + 500_v + 500_m = 9000,$

ami végül is erre oldódik fel:
$4000\ I_c + 2000\ II_c + 1000\ I_v + 500\ II_v + 1000\ I_m + 500\ II_m = 6000_c + 1500_v + 1500_m = 9000$. Egy értékrészét az állandó tőkének, amennyiben ugyanis ez tulajdonképpeni munkaeszközökből (mint a termelési eszközök

külön osztálya) áll, átvitték a munkaeszközökről a munkatermékre (az árura); ezek a munkaeszközök tovább funkcionálnak a termelőtőke elemeiként, mégpedig régi természetbeni formájukban; kopásuk, a meghatározott időszakon át továbbtartó funkcionálásuk alatt fokozatosan elszenvedett értékveszteségük az, amely a közreműködésükkel termelt áruk értékelemeként újra megjelenik, amelyet a munkaeszközről átvisznek a munkatermékre. Az évi újratermelést illetően tehát itt már eleve csak az állótőke olyan alkotórészei jönnek tekintetbe, amelyeknek élettartama egy évnél hosszabb. Ha egy éven belül egészen elpusztulnak, akkor az évi újratermelés révén teljes egészükben pótolni kell és meg kell újítani őket, s ezért a szóbanforgó probléma velük kapcsolatban eleve nem merül fel. Gépeknél és az állótőke más tartósabb formáinál előfordulhat – és gyakran elő is fordul –, hogy bizonyos rész-szerveiket egy éven belül mindenestül pótolni kell, noha az egész épület- vagy géptest hosszú életű. Ezek a rész-szervek az állótőke egy éven belül pótlandó elemeinek már említett kategóriájába tartoznak.

Az áruknak ezt az értékelemét semmiképpen sem szabad összecserélni a javítási költségekkel. Ha az árut eladják, akkor ezt az értékelemet éppúgy ezüstté változtatják, pénzzé változtatják, mint a többit; de miután pénzzé változtatták, megjelenik a többi értékelemtől való különbsége. Az áruk termelésében elfogyasztott nyersanyagokat és segédanyagokat in natura pótolni kell, hogy az áru újratermelése megkezdődjék (egyáltalában az áruk termelési folyamata folyamatos legyen); az árukra fordított munkaerőt éppenúgy pótolni kell friss munkaerővel. Az áruért kapott pénzt tehát állandóan újra át kell váltani a termelőtőkének ezekre az elemeire, pénzformából áruformára. Mit sem változtat a dolgon az, hogy például nyersanyagokat és segédanyagokat bizonyos időközökben nagyobb tömegben vásárolnak – úgyhogy termelési készleteket alkotnak –, hogy tehát bizonyos ideig ezeket a termelési eszközöket nem kell újra megvásárolni, tehát amíg e készlet tart, az árueladásból befolyó pénz – amennyiben erre a célra szolgál – összegyűlhet, s ennélfogva az állandó tőkének ez a része időlegesen úgy jelenik meg, mint aktív funkciójától felfüggesztett pénztőke. Ez nem jövedelemtőke, hanem pénzformában felfüggesztett termelőtőke. A termelési eszközöket állandóan meg kell újítani, noha e megújítás formája – a forgalmat illetően – különböző lehet. Előfordulhat, hogy az új vásárlás, az a forgalmi művelet, amelylyel a termelési eszközöket megújítják, pótolják, hosszabb időközökben megy végbe: ebben az esetben nagy pénzbefektetés történik egyszerre, amit megfelelő termelési készlet kompenzál; vagy rövid, egymást követő időközökben vásárolnak: ebben az esetben a pénzkiadások gyorsan egymást

követik kisebb adagokban, a termelési készletek kicsinyek. Ez mit sem változtat a dolog lényegén. Ugyanígy van a munkaerővel. Ahol a termelést az egész éven át folyamatosan ugyanezekben a méretekben végzik, ott az elfogyasztott munkaerőt állandóan pótolják újjal; ahol a munka idényszerű, vagyis különböző időszakokban különböző mennyiségű munkát alkalmaznak, mint a földművelésben, ott ennek megfelelően hol kisebb, hol nagyobb tömegű munkaerőt vásárolnak. Ezzel szemben azt az árueladásból szerzett pénzt, amely az áru értékének az állótőke kopásával egyenlő részét változtatja arannyá, nem változtatják ismét vissza annak a termelőtőkének alkotórészévé, amelynek értékveszteségét pótolja. Lecsapódik a termelőtőke mellett és pénzformájában marad meg. Ez a pénzlecsapódás mindaddig ismétlődik, amíg le nem jár az a több vagy kevesebb évből álló újratermelési időszak, amely alatt az állandó tőke álló eleme régi természetbeni formájában tovább funkcionál a termelési folyamatban. Mire az álló elem, épületek, gépi berendezés stb. élettartama lejárt, s nem funkcionálhat tovább a termelési folyamatban, értéke mellette létezik, teljesen pótlódott pénzben a pénzlecsapódások összegében, azoknak az értékeknek az összegében, amelyeket az állótőkéről fokozatosan átvittek a közreműködésével termelt árukra, és amelyek az áruk eladása révén pénzformába mentek át. Ez a pénz ekkor arra szolgál, hogy az állótőkét (illetve annak elemeit, mert különböző elemeinek különböző az élettartamuk) in natura pótolják, s ilymódon a termelőtőkének ezt az alkotórészét valóban megújítsák. Ez a pénz tehát az állandó tőkeérték egy részének, álló részének a pénzformája. Ez a kincsképzés tehát maga is a tőkés újratermelési folyamat eleme, újratermelése és pénzformában való felraktározása az állótőke vagy egyes elemei értékének addig az ideig, amíg az állótőke élettartama lejárt, s következésképpen egész értékét átadta a termelt áruknak és most in natura pótolni kell. Ez a pénz azonban csak akkor veszíti el kincsformáját és ennélfogva csak akkor lép be ismét aktívan a tőkének a forgalom által közvetített újratermelési folyamatába, amikor visszaváltoztatják az állótőke új elemeivé, hogy pótolják az elhaltakat.

Amiként az egyszerű áruforgalom nem azonos a puszta termékcserével, úgy az évi árutermék forgalma sem oldódhat fel e termék különböző alkotórészeinek puszta, közvetítés nélküli, kölcsönös cseréjére. A pénz sajátos szerepet játszik benne, amely főleg az álló tőkeérték újratermelésének módjában jut kifejezésre. (Később kell megvizsgálni, mennyire másképpen jelentkezne ez előfeltételezve, hogy a termelés közös és nem ölti árutermelés formáját.)

Visszatérve most az alapsémához, a II. osztályra vonatkozóan ezt kaptuk:

$2000_c+500_v+500_m$. Az év folyamán termelt fogyasztási eszközök összértéke itt 3000; s a különböző áruelemek mindegyike, amelyekből az áruösszeg áll, értékét tekintve $^2/_{3c}+^1/_{6v}+^1/_{6m}$-re vagy százalékosan $66^2/_{3c}+16^2/_{3v}+16^2/_{3m}$-re oszlik. Lehet, hogy a II. osztály különböző árufajtái különböző arányban tartalmaznak állandó tőkét; éppúgy lehet, hogy állandó tőkéjük álló része különböző; éppúgy különböző lehet az álló tőkerészek élettartama, tehát az évi kopás is, illetve az az értékrész, amelyet pro rata átvisznek a közreműködésükkel termelt árukra. Ez itt közömbös. A társadalmi újratermelési folyamatot illetően csak a II. és az I. osztály közti cseréről van szó. A II. és az I. osztály itt csak társadalmi tömegarányaiban lép szembe egymással; ezért a II. árutermék c értékrészének aránylagos nagysága (a most tárgyalt kérdésben csakis ez a mértékadó) azt az átlagos arányt jelenti, amely a II. osztályba besorolt valamennyi termelési ág összegezéséből adódik.

Mindegyik árufajta (és ezek nagyrészt ugyanazok az árufajták), amelynek összértéke $2000_c+500_v+500_m$-re tagolható, ilymódon értékét tekintve egyaránt $= 66^2/_3\,\%_c+16^2/_3\,\%_v+16^2/_3\,\%_m$. Ez éppúgy érvényes a c, mint a v vagy m alatt szereplő áruk minden 100 egységére.

Az áruk, amelyekben a 2000_c megtestesül, értéküket tekintve ismét felosztható így:

1. $1333^1/_{3c}+333^1/_{3v}+333^1/_{3m} = 2000_c$,

ugyanúgy 500_v

2. $333^1/_{3c}+83^1/_{3v}+83^1/_{3m} = 500_v$,

végül 500_m így:

3. $333^1/_{3c}+83^1/_{3v}+83^1/_{3m} = 500_m$.

Ha most összeadjuk az 1., 2. és 3. pont c-jét, akkor $1333^1/_{3c}+333^1/_{3c}+333^1/_{3c} = 2000$. Ugyanígy $333^1/_{3v}+83^1/_{3v}+83^1/_{3v} = 500$, és hasonlóképpen van m-mel; a teljes összeadás eredménye a 3000 összérték, mint fent.

A II. osztály 3000 értékű árutömegében foglalt egész állandó tőkeértéket tehát a 2000_c tartalmazza és sem 500_v, sem 500_m nem tartalmaz belőle egyetlen atomot sem. Ugyanez áll v-re és m-re vonatkozóan is.

Más szóval: a II. osztály árutömegének az a hányada, amely állandó tőkeértéket képvisel, és ezért ismét átváltható annak akár természetbeni, akár pénzbeni formájára – teljes egészében a 2000_c-ben létezik. Mindaz tehát, ami a II. osztály áruiban rejlő állandó érték átváltására vonatkozik, a 2000 II_c mozgására korlátozódik; ez az átváltás pedig csak I (1000_v+1000_m)-re történhetett.

Ugyanígy az I. osztálynál mindazt, ami ezen osztály állandó tőkeértékének átváltására vonatkozik, 4000 I_c vizsgálatára kell korlátozni.

1. A kopási értékrész pótlása pénzformában

Vegyük először a következőt:

I. $4000_c + \overbrace{1000_v + 1000_m}$

II. ..... $2000_c + 500_v + 500_m$,

akkor a 2000 II_c áruk átváltása ugyanolyan értékű I ($1000_v + 1000_m$) árukra előfeltételezné, hogy az egész 2000 II_c in natura újra átváltódott a II. osztály állandó tőkéjének az I. osztály által termelt természetbeni alkotórészeire; de a 2000 áruérték, amelyben a II. osztály állandó tőkéje létezik, az állótőke értékvesztesége fejében olyan elemet is tartalmaz, amelyet nem kell azonnal in natura pótolni, hanem pénzzé kell változtatni, s ez a pénzösszeg fokozatosan felgyülemlik, amíg az állótőkének természetbeni formájában való megújítása esedékessé nem válik. Minden év a halál éve valamely állótőkének, amelyet ebben vagy abban az egyes vállalatban, illetve ebben vagy abban az iparágban pótolni kell; ugyanabban az egyéni tőkében pedig az állótőkének ezt vagy azt a részét kell pótolni (mert részei különböző élettartamúak). Ha szemügyre vesszük az évi újratermelést – még ha egyszerű újratermelésként, azaz minden felhalmozástól elvonatkoztatva is –, nem ab ovo [a kezdet kezdetétől] kezdjük; egy év ez a sokak sorából, nem a tőkés termelés születésének éve. A különböző tőkék tehát, amelyek a II. osztály sokféle termelési ágában vannak befektetve, különböző életkorúak, s mint ahogy évente meghalnak a termelési ágakban funkcionáló személyek, úgy ebben az évben állótőkék tömegei érnek életük végére, és a felhalmozott pénzalapból in natura meg kell őket újítani. Ennyiben a 2000 II_c-nek 2000 $I_{(v+m)}$-re való átváltásában benne foglaltatik a 2000 II_c átváltása áruformájából (fogyasztási eszközökből) olyan természetbeni elemekre, amelyek nemcsak nyers- és segédanyagokból, hanem éppúgy az állótőke természetbeni elemeiből, gépekből, szerszámokból, épületekből stb. is állanak. Ezért az a kopás, amely a 2000 II_c értékéből *pénzben* pótlandó, korántsem felel meg a funkcionáló állótőke terjedelmének, mert ennek egy részét évente *in natura* kell pótolni; ez azonban előfeltételezi azt, hogy az előző években az ehhez az átváltáshoz szükséges pénz felhalmozódott a II. osztály tőkései kezében. Éppen ez az előfeltételezés viszont a folyó évre ugyanúgy érvényes, mint ahogy az előző évekre feltételezzük.

Az I ($1000_v + 1000_m$) és 2000 II_c közötti átváltásnál először is meg kell

jegyeznünk, hogy az $I_{(v+m)}$ értékösszeg nem tartalmaz állandó értékelemet, tehát olyan értékelemet sem, amely a pótlandó kopásnak, vagyis annak az értéknek felelne meg, amelyet az állandó tőke álló alkotórészéről átvittek azokra az árukra, melyeknek természetbeni formájában $v+m$ létezik. Ez az elem viszont létezik II_c-ben, és éppen ennek az állótőkének tulajdonítható értékelemnek egy része az, amelynek nem kell közvetlenül átváltoznia pénzformából természetbeni formába, hanem egyelőre pénzformában kell maradnia. Ezért az I (1000_v+1000_m)-nek 2000 II_c-re történő átváltásánál rögtön felmerül az a nehézség, hogy az I. termelési eszközöket, amelyeknek természetbeni formájában a $2000_{(v+m)}$ létezik, egész 2000-nyi értékösszegükben át kell váltani egyenértékű II. fogyasztási eszközökre, ezzel szemben a másik oldalon a 2000 II_c fogyasztási eszközöket nem lehet teljes értékösszegükben átváltani I (1000_v+1000_m) termelési eszközökre, mert értékük bizonyos hányadának – amely az állótőke pótlandó kopásával, vagyis értékveszteségével egyenlő – egyelőre pénzben kell lecsapódnia, s ez a pénz a folyó évi újratermelési periódusban – itt pedig csakis ezt vizsgáljuk – nem funkcionál újra forgalmi eszközként. Az a pénz azonban, amellyel a 2000 II_c áruértékben rejlő kopási elemet ezüstté változtatják, csak I-től származhat, mert II. nem fizethet önmagának, hanem éppen azáltal kapja a pénzt, hogy áruját eladja, s mert előfeltételezésünk szerint $I_{(v+m)}$ az egész 2000 II_c árutömeget megveszi; az I. osztálynak kell tehát e vétel révén ezüstté változtatnia a II. osztály számára az említett kopást. A korábban kifejtett törvény szerint azonban a forgalomra előlegezett pénz visszatér ahhoz a tőkés termelőhöz, aki később ugyanolyan mennyiségű árut dob forgalomba. Az I. osztály a II_c megvásárlásakor nyilván nem adhat a II. osztálynak 2000 értékű árut és ezen felül még egyszer s mindenkorra egy pótlólagos pénzösszeget (anélkül hogy ez utóbbi az átváltás művelete révén hozzá visszatérne). Ebben az esetben ugyanis a II_c árutömeget értéken felül venné meg. Ha a II. osztály az átváltásnál 2000_c-jét valóban I (1000_v+1000_m)-re cseréli be, akkor más egyebet az I. osztálytól már nem követelhet, s a pénz, mely ennél az átváltásnál forog, visszatér az I. vagy a II. osztályhoz, attól függően, hogy kettőjük közül ki dobta forgalomba, azaz kettőjük közül ki lépett fel először vevőként. Ugyanakkor ebben az esetben a II. osztály az árutőkéjét egész értékterjedelmében visszaváltoztatta volna termelési eszközök természetbeni formájába, holott előfeltételezésünk szerint árutőkéje bizonyos hányadát az eladás után nem a folyó évi újratermelési periódusban változtatja ismét vissza pénzből állandó tőkéje álló alkotórészeinek természetbeni formájába. Tehát a II. osztályhoz csak akkor folyhatna mérlegkülönbözet pénzben, ha 2000-ért adott volna ugyan el az I. osztálynak, de 2000-nél kevesebb-

bért vásárolt volna tőle, pl. csak 1800-ért; ekkor az I. osztálynak az egyenleget 200 pénzzel kellene kiegyenlítenie, amely nem áramlana vissza hozzá, mert ezt a forgalomra előlegezett pénzt nem vonná el ismét 200 áru forgalomba dobásával. Ebben az esetben a II. osztály pénzalapra tenne szert állótőkéje kopásának számláján; a másik oldalon azonban, az I. osztály oldalán, 200 összegű túltermelés lenne termelési eszközökben s ezzel megrendülne a séma egész bázisa, tudniillik a változatlan méretű újratermelés, hisz ebben előfeltételezve van a teljes arányosság a különböző termelési rendszerek között. Az egyik nehézség csak egy sokkal kellemetlenebb nehézség árán küszöbölődne ki.

Minthogy ez a probléma sajátos nehézségeket támaszt és eddig a közgazdászok egyáltalán nem tárgyalták, ezért sorjában megvizsgáljuk az összes lehetséges (legalábbis látszólag lehetséges) megoldásokat, helyesebben kérdésfeltevéseket.

Mindenekelőtt éppen az imént feltételeztük, hogy a II. osztály elad 2000 árut az I. osztálynak, de csak 1800-ért vásárol tőle. A 2000 II_c áruértékben 200 a kopáspótlás, amit pénzben kincsként kell összegyűjteni; ilymódon a 2000 II_c érték feloszlik 1800-ra, amit I. termelési eszközökre kell elcserélni és 200 kopáspótlásra, amit pénzben (miután a 2000_c-t eladták az I. osztálynak) meg kell tartani. Vagyis értékét tekintve a 2000 $II_c = 1800_c + 200_c$ (k), ahol k = kopás.

Akkor meg kellene vizsgálnunk ezt az átváltást:

$$\begin{array}{ll} \text{I.} & \underbrace{1000_v + 1000_m} \\ \text{II.} & \qquad 1800_c + 200_c\ (k). \end{array}$$

Az I. osztály az 1000 £-en, mely a munkásokhoz áramlott munkaerejük fizetségéül munkabérben, 1000 II_c fogyasztási eszközt vásárol; a II. osztály ugyanezen az 1000 £-en 1000 I_v termelési eszközt vesz. Az I. osztály tőkéseihez ezzel visszaáramlik változó tőkéjük pénzformában, s a pénzen a következő évben ugyanilyen értékösszegű munkaerőt vásárolhatnak, azaz in natura pótolhatják termelőtőkéjük változó részét. – A II. osztály továbbá 400 £ előlegezett pénzen I_m termelési eszközöket vásárol, I_m pedig ugyanezen a 400 £-en II_c fogyasztási eszközöket vesz. A forgalomra előlegezett 400 £ ilymódon visszatért a II. osztály tőkéseihez, de csak mint eladott árujuk egyenértéke. Az I. osztály tőkései az általuk előlegezett 400 £-en fogyasztási eszközöket vásárolnak; a II. osztály az I. osztálytól 400 £-ért termelési eszközöket vásárol, s ezzel ez a 400 £ visszaáramlik az I. osztályhoz. A számadás eddig a következő:

Az I. osztály forgalomba dob 1000_v+800_m-et áruban; továbbá forgalomba dob pénzben 1000 £-et munkabérben és 400 £-et a II. osztállyal való átváltás céljára. Az átváltás befejezése után az I. osztálynál van: 1000_v pénzben, 800_m átváltva 800 II_c-re (fogyasztási eszközökre) és 400 £ pénzben.

A II. osztály forgalomba dob 1800_c-t áruban (fogyasztási eszközökben) és 400 £-et pénzben; az átváltás befejezése után van nála: 1800 az I. áruban (termelési eszközökben) és 400 £ pénzben.

Az I. osztály oldalán még maradt 200_m (termelési eszközökben), a II. osztály oldalán pedig 200_c (*k*) (fogyasztási eszközökben).

Az előfeltételezés szerint az I. osztály 200 £-en megveszi a 200 értékösszegű c (*k*) fogyasztási eszközöket; ezt a 200 £-et azonban a II. osztály megtartja, mert 200_c (*k*) kopást képvisel, tehát nem kell közvetlenül újra átváltani termelési eszközökre. Tehát 200 I_m eladhatatlan; az I. osztály pótlandó értéktöbbletének $^1/_5$-ét nem lehet realizálni, nem lehet természetbeni formájából, termelési eszközök formájából fogyasztási eszközök formájába átváltani.

Ez nemcsak az előfeltételezett egyszerű újratermelésnek mond ellent; önmagában véve sem alkalmas hipotézis a 200_c (*k*) ezüstté változtatásának megmagyarázására; ellenkezőleg, inkább azt mutatja, hogy nem lehet megmagyarázni. Minthogy nem sikerül bebizonyítani, hogyan változtatható 200_c (*k*) ezüstté, ezért feltételezik, hogy az I. osztály ezt szívességből teszi, éppen mert nem képes arra, hogy saját maradék 200_m-jét ezüstté változtassa. Ezt az átváltási mechanizmus normális műveletének felfogni annyi, mint feltételezni, hogy évente 200 £ pottyan le az égből a 200_c (*k*) rendszeres ezüstté változtatása végett.

Az ilyen hipotézisek ízetlensége azonban nem annyira szembeötlő, ha I_m nem eredeti létezési formájában lép fel, mint itt – tudniillik nem termelési eszközök értékének alkotórészeként, tehát olyan áruk értékének alkotórészeként, amelyeket tőkés termelőiknek kell eladás révén pénzben realizálni –, hanem a tőkések részestársainak a kezében jelenik meg, például mint földjáradék a földtulajdonosok kezében, vagy mint kamat a pénzkölcsönzők kezében. Ha azonban az árukban foglalt értéktöbbletnek az a része, amelyet az ipari tőkésnek mint földjáradékot vagy kamatot át kell engednie az értéktöbblet többi társtulajdonosának, huzamosabb időn át nem realizálható maguknak az áruknak az eladása révén, akkor a járadék vagy a kamat fizetésének is vége, s ezért elköltésükkel a földtulajdonosok vagy a kamatélvezők nem szolgálhatnak deus ex machina-ként*, hogy az évi újratermelés meghatározott részeit tetszés szerint ezüstté változtassák. Ugyanígy áll a dolog az összes úgynevezett nem-termelő munkások, állami tisztviselők,

orvosok, ügyvédek stb. és mindazok kiadásaival, akik a „nagyközönség" formájában azt a „szolgálatot" teszik a közgazdászoknak, hogy az általuk meg nem magyarázottat megmagyarázzák.

Éppúgy az sem segít, ha az I. és a II. osztály – a tőkés termelők két nagy osztálya – közötti közvetlen csere helyett bevonják a kereskedőt mint közvetítőt, aki „pénzével" minden nehézségen átsegít. Az adott esetben például 200 I_m-t végül és véglegesen el kell adni a II. osztály ipari tőkéseinek. Ha áthalad is egy sor kereskedő kezén, az utolsó kereskedő – a hipotézis szerint – ugyanabban a helyzetben van a II. osztállyal szemben, amilyenben az I. osztály tőkés termelői kezdetben voltak, azaz nem tudják eladni a 200 I_m-et a II. osztálynak, s a megakadt vételösszeg nem újíthatja meg ugyanazt a folyamatot az I. osztállyal.

Most már látjuk, hogy tulajdonképpeni célunktól eltekintve, az újratermelési folyamatnak alapvető formájában – minden elhomályosító közbevegyülő dolog kiküszöbölésével – való megvizsgálása feltétlenül szükséges ahhoz, hogy megszabaduljunk a csalóka kibúvóktól, amelyek a „tudományos" magyarázat látszatát keltik, ha a társadalmi újratermelési folyamatot rögtön bonyolult konkrét formájában vesszük elemzés alá.

Tehát az a törvény, hogy az újratermelés normális menete esetén (akár egyszerű, akár bővített újratermelésről van szó) a tőkés termelő által a forgalomra előlegezett pénznek vissza kell térnie kiindulópontjára (itt közömbös, hogy a pénz az övé-e, avagy kölcsönkapott-e), egyszer és mindenkorra kizárja azt a hipotézist, hogy a 200 II_c (k) ezüstté változtatása az I. osztály által előlegezett pénzzel történik.

2. Az állótőke in natura pótlása

Az imént vizsgált hipotézis félretolása után már csak olyan lehetőségek maradnak, amelyek a kopásrész pénzbeli pótlásán kívül a teljesen elpusztult állótőke in natura pótlását is magukban foglalják.

Az előbb előfeltételeztük:

a) hogy az 1000 £-et, amelyet az I. osztály tőkései munkabérben kifizettek, a munkások ugyanilyen értékösszegű II_c-re költik, azaz fogyasztási eszközöket vásárolnak érte.

Az, hogy itt az 1000 £-et az I. osztály tőkései előlegezték pénzben, csupán egy tény megállapítása. A munkabért az illető tőkés termelőknek pénzben kell kifizetniök; ezt a pénzt aztán a munkások létfenntartási eszközökre költik, a létfenntartási eszközök eladói számára viszont ismét forgalmi eszközül szolgál állandó tőkéjüknek árutőkéből termelőtőkére való átváltásá-

nál. Igaz, hogy sok csatornán halad keresztül (szatócsok, háztulajdonosok, adószedők, olyan nem-termelő munkások, akikre magának a munkásnak van szüksége, pl. orvosok stb.) és ezért az I. osztály munkásainak a kezéből csak részben áramlik közvetlenül a II. tőkésosztály kezébe. Előfordulhat, hogy az áramlásban kisebb-nagyobb fennakadás következik be, ezért a tőkések oldalán új pénztartalékra van szükség. Mindez ennél az alapformánál figyelmen kívül hagyható.

b) Előfeltételeztük, hogy egyszer az I. osztály további 400 £ pénzt előlegez arra, hogy a II.-tól vásároljon, s ez visszaáramlik hozzá, másszor pedig a II. osztály előlegez 400 £-et I.-től való vásárlásra, és ez visszaáramlik hozzá. Erre az előfeltételezésre szükség van, mert az az ellenkező feltevés, hogy az árucseréhez szükséges pénzt egyoldalúan az I. tőkésosztály vagy a II. tőkésosztály előlegezi a forgalom számára, önkényes volna. Minthogy pedig, mint az előző 1. pontban kimutattuk, azt a hipotézist, hogy a 200 $II_c(k)$ ezüstté változtatásához az I. osztály dob pótlólagos pénzt forgalomba, mint ízetlent el kell vetni, ezért nyilvánvalóan csak az a látszólag még ízetlenebb feltevés marad hátra, hogy maga a II. osztály dobja forgalomba azt a pénzt, amellyel az árunak az állótőke kopását pótló érték-alkotórészét ezüstté változtatják. Pl. az az értékrész, amelyet *X* úr fonógépe a termelésben elveszít, újra megjelenik a varrófonál értékrészeként; amit fonógépe az egyik oldalon értékben, illetve kopás folytán veszít, annak a másik oldalon fel kell gyülemlenie nála pénzként. Előfordulhat, hogy *X* például 200 £-ért gyapotot vásárol *Y*-tól és ilymódon a forgalomra 200 £-et előlegez pénzben; *Y* ugyanezen a 200 £-en fonalat vásárol tőle, s ez a 200 £ most *X*-nél alap a fonógép kopásának pótlására. Ez csak azt jelentené, hogy *X* a maga termelésétől, annak termékétől és a termék eladásától függetlenül, 200 £-et tart in petto [tartalékban], hogy önmagának a fonógép értékveszteségéért fizessen, azaz, hogy fonógépének 200 £-nyi értékveszteségén kívül még másik 200 £-et kell évente a saját zsebéből pénzben hozzátenni, hogy végül is módjában legyen új fonógépet vásárolni.

Ez az ízetlenség azonban csak látszólagos. A II. osztály tőkésekből áll, akiknek állótőkéje az újratermelésnek egészen különböző stádiumaiban van. Az egyiknél az állótőke már elérkezett abba a stádiumba, amikor teljes egészében in natura pótlandó. Másoknál többé vagy kevésbé távol van ettől a stádiumtól; ez utóbbi csoport valamennyi tagjánál közös az, hogy állótőkéjüket nem termelik valóban újra, azaz nem újítják meg in natura, vagyis nem pótolják ugyanolyan fajtájú új példánnyal, hanem értékét fokozatosan pénzben gyűjtik össze. Az első csoport teljesen (illetve részben, ami itt közömbös) ugyanolyan helyzetben van, mint vállalkozása megkezdésekor,

amikor egy bizonyos pénztőkével lépett a piacra, hogy ezt egyrészt (álló és forgó) állandó tőkévé, másrészt pedig munkaerővé, változó tőkévé változtassa. Akárcsak akkor, most is újra előlegeznie kell a forgalom számára ezt a pénztőkét, tehát az állandó állótőke értékét épp úgy, mint a forgó- és a változó tőke értékét.

Ha tehát előfeltételezzük azt, hogy a II. tőkésosztály által az I. osztállyal lebonyolítandó csere céljára forgalomba dobott 400 £ fele a II. osztály olyan tőkéseitől származik, akiknek nemcsak azt kell megoldaniok, hogy áruik révén megújítsák a forgótőkéhez tartozó termelési eszközeiket, hanem azt is, hogy pénzük révén in natura megújítsák állótőkéjüket, mialatt a II. osztály tőkéseinek másik fele csak állandó tőkéje forgó részét pótolja pénzével in natura, de nem újítja meg in natura állótőkéjét, akkor semmi ellentmondásos nincs abban, hogy a visszaáramló 400 £ (amely visszaáramlik, mihelyt az I. osztály fogyasztási eszközöket vásárol érte) most különbözőképpen oszlik meg a II. osztály e két csoportja között. Visszaáramlik a II. osztályhoz, de nem ugyanazokba a kezekbe áramlik vissza, hanem ezen az osztályon belül különbözőképpen oszlik meg, a tőkések egyik részétől átmegy a másikhoz.

A II. osztály tőkéseinek egy része a termelési eszközöknek saját áruival végül is fedezett részén kívül 200 £ pénzt váltott át új in natura állótőkeelemekre. Így kiadott pénze – akárcsak a vállalkozás kezdetén – csak az évek során át fokozatosan áramlik vissza hozzá a forgalomból, mint az ezzel az állótőkével termelendő áruknak kopást pótló érték-alkotórésze.

A II. osztály tőkéseinek másik része viszont 200 £-ért nem kapott árukat az I. osztálytól, hanem ez utóbbi azzal a pénzzel fizet neki, amelyen a II. osztály első része állótőkeelemeket vásárolt. A II. osztály tőkéseinek egyik részénél az állótőkeérték ismét megújult természetbeni formájában van meg, a másik rész még azzal van elfoglalva, hogy pénzformában összegyűjtse, s ebből később pótolja állótőkéjét in natura.

Abból az állapotból kell kiindulnunk, hogy a már korábban megtörtént átváltások után a két oldalon még a következő áruk váltandók át: az I. osztálynál 400_m, a II. osztálynál 400_c.[52] Feltételezzük, hogy a II. osztály 400 pénzt előlegez e 800 összegű áruk átváltására. A 400 egyik felét (= 200) minden körülmények között a II_c-nek az a része kell hogy kiadja, amely kopásértékként 200 pénzt halmozott fel és ezt most ismét vissza kell változtatnia állótőkéjének természetbeni formájává.

Mint ahogy az állandó tőkeérték, a változó tőkeérték és az értéktöbblet –

[52] A számok megint nem egyeznek a korábbi feltevéssel. Ez azonban közömbös, mert a dolog csak az arányokon fordul meg. – *F. E.*

amelyekre mind a II., mind az I. osztály árutőkéjének értéke felbontható – a II. áruk, illetve az I. áruk különös arányos hányadaiban is ábrázolható, úgy az állandó tőkeértéken belül is megtehetjük ezt azzal az értékrésszel, amelyet még nem kell az állótőke természetbeni formájára átváltani, hanem egyelőre csak pénzformában fokozatosan fel kell halmozni mint kincset. A II. áruk meghatározott mennyisége (példánkban tehát a maradék fele, = 200) itt már csak ennek a kopásértéknek a hordozója, amelynek az átváltás révén pénzben kell lecsapódnia. (Meglehet, hogy a II. osztály tőkéseinek első része, amely állótőkét in natura megújít, annak az árutömegnek a kopásrészével együtt, amelynek itt már csak a maradéka szerepel, már realizálta így kopásértékének egy részét; marad azonban 200 pénz, amelyet még realizálnia kell.)

Ami mármost a II. osztály tőkései által ennél a hátralevő műveletnél forgalomba dobott 400 £ második felét (= 200) illeti, ez az állandó tőke forgó alkotórészeit vásárolja az I. osztálytól. E 200 £-nek egy részét forgalomba dobhatja a II. osztály tőkéseinek mindkét csoportja, vagy pedig csak az a csoport, amely az álló érték-alkotórészt nem újítja meg in natura.

A 400 £-gel tehát az I. osztályból kiemelnek 1. 200 £ összegű olyan árut, amely csak az állótőke elemeiből áll, 2. 200 £ összegű olyan árut, amely csak a II. osztály állandó tőkéje forgó részének természetbeni elemeit pótolja. Az I. osztály most már mindazt eladta évi egész árutermékéből, amit a II. osztály számára el kell adnia; e termék egyötödének értéke azonban, 400 £, most pénzformában létezik nála. De ez a pénz ezüstté változtatott értéktöbblet, amelyet mint jövedelmet fogyasztási eszközökre kell költeni. Az I. osztály tehát a 400-on megveszi a II. osztály egész áruértékét = 400. A pénz tehát visszaáramlik a II. osztályhoz, azáltal hogy áruját megvásárolja.

Tegyünk fel most három esetet. A II. osztály tőkéseinek azt a részét, amely állótőkéjét in natura pótolja, itt „1. csoportnak", azt a részét pedig, amely az állótőke kopásértékét pénzformában felraktározza, „2. csoportnak" nevezzük. A három eset a következő: a) a II. osztályban áruban még megmaradt 400-ból valamely hányadnak pótolnia kell (mondjuk felesben) az 1. és a 2. csoport állandó tőkéje forgó részeinek bizonyos hányadát; b) az 1. csoport már egész áruját eladta, tehát a 2. csoportnak még 400 eladó áruja van; c) a 2. csoport mindent eladott azon a 200-on kívül, amely a kopásérték hordozója.

Ekkor a következő megoszlásokat kapjuk:

a) A még a II. osztály kezén levő 400_c áruértékből 100-a van az 1. csoportnak és 300-a a 2. csoportnak; ebből a 300-ból 200 a kopást képviseli. Ebben az esetben abból a 400 £ pénzből, amelyet az I. osztály most vissza-

küld, hogy megvásárolja a II. árukat, az I. csoport eredetileg 300-at adott ki, tudniillik 200-at pénzben, amiért in natura állótőkeelemeket vont el az I. osztálytól, 100-at pénzben pedig arra, hogy árucseréjét az I. osztállyal közvetítse; a 2. csoport viszont a 400-ból csak $^1/_4$-et, tehát 100-at előlegezett, ugyancsak arra, hogy árucseréjét az I. osztállyal közvetítse.

A 400 pénzből tehát az 1. csoport 300-at előlegezett, a 2. csoport pedig 100-at.

Ebből a 400-ból azonban visszaáramlik:

Az 1. csoporthoz 100, tehát csak $^1/_3$-a az általa előlegezett pénznek. A másik $^2/_3$ fejében azonban 200 értékű megújított állótőkéje van. Ezért a 200 értékű állótőkeelemért pénzt adott az I. osztálynak, de nem adott utóbb árut. Ebben a tekintetben az I. osztállyal szemben csak mint vásárló lép fel, nem lép fel utóbb újra mint eladó. Ennélfogva ez a pénz nem áramolhat vissza az 1. csoporthoz; különben az állótőkeelemeket ajándékba kapta volna az I. osztálytól. – Az általa előlegezett pénz utolsó harmada tekintetében az 1. csoport először mint állandó tőkéje forgó alkotórészeinek vevője lépett fel. Ugyanezen a pénzen az I. osztály megveszi tőle árujának 100 értékű maradékát. A pénz tehát visszaáramlik hozzá (a II. osztály 1. csoportjához), mert árueladóként lép fel, közvetlenül miután előzőleg vevőként lépett fel. Ha nem áramlana vissza, akkor a II. osztály (annak 1. csoportja) az I. osztálynak 100 összegű áruért először 100 pénzt, majd ezen felül még 100 árut adott volna, tehát áruját ajándékba adta volna neki.

Ezzel szemben a 2. csoporthoz, amely 100 pénzt adott ki, 300 pénz tér vissza; 100 azért, mert először mint vevő 100 pénzt dobott forgalomba, s ezt mint eladó visszakapja; 200 azért, mert 200 értékösszegű árunak csak eladójaként funkcionál, nem pedig vevőjeként. A pénz tehát nem áramolhat vissza az I. osztályhoz. Az állótőkekopást tehát a II. osztály (1. csoportja) által állótőkeelemek vásárlására forgalomba dobott pénz egyenlíti ki; de ez a pénz nem úgy kerül a 2. csoport kezébe, mint az 1. csoport pénze, hanem mint olyan pénz, amely az I. osztályé.

b) Ezt előfeltételezve a II_c maradéka úgy oszlik meg, hogy az 1. csoportnak van 200-a pénzben, a 2.-nak pedig 400-a áruban.

Az 1. csoport minden áruját eladta, de a 200 pénz csak átváltozott formája állandó tőkéje álló alkotórészének, amelyet in natura meg kell újítania. Itt tehát csak vevőként lép fel és pénze helyett ugyanilyen értékösszegű I. árut kap az állótőke természetbeni elemeiben. A 2. csoportnak legfeljebb (ha az I. és a II. osztály közötti árucserére az I. osztály semmi pénzt nem előlegez) csak 200 £-et kell forgalomba dobnia, mert áruértéke felét illetően csak elad az I. osztálynak, de nem vásárol tőle.

A forgalomból 400 £ tér vissza hozzá; 200 azért, mert ezt mint 200 áru vevője előlegezte és mint 200 áru eladója visszakapja; 200 azért, mert 200 értékű árut ad el az I. osztálynak, anélkül hogy érte megint áruegyenértéket vonna el tőle. –

c) Az I. csoportnak van 200-a pénzben és 200_c-je áruban; a 2. csoportnak 200_c (k)-ja áruban.

Ezt előfeltételezve a 2. csoportnak semmi pénzt nem kell előlegeznie, mert az I. osztállyal szemben már egyáltalán nem vevőként, hanem csak eladóként funkcionál, tehát meg kell várnia, amíg tőle vásárolnak.

Az I. csoport 400 £ pénzt előlegez, 200-at az I. osztállyal való kölcsönös árucserére, 200-at pedig mint I. áruk puszta vevője. Ezzel az utóbbi 200 £-gel veszi meg az állótőke elemeit.

Az I. osztály 200 £ pénzen 200 árut vásárol az 1. csoporttól, melyhez ezzel visszaáramlik az erre az árucserére előlegezett 200 £ pénze; a másik 200 £-en pedig – amelyet szintén az 1. csoporttól kapott – az I. osztály 200 árut vásárol a 2. csoporttól, amelynek állótőkekopása ezáltal pénzben lecsapódik.

A dolog semmiképpen sem változna, ha azt előfeltételeznénk, hogy a c) esetben nem a II. osztály (annak 1. csoportja), hanem az I. osztály előlegezi a 200 pénzt a létező áruk cseréjéhez. Ha az I. osztály először 200-ért árut vásárol a II. osztály 2. csoportjától – az előfeltételezés szerint ennél már csak ez a maradék áru eladó –, akkor a 200 £ nem tér vissza az I. osztályhoz, mert a II. osztály 2. csoportja nem lép fel újra vevőként; de a II. osztály 1. csoportjának ekkor 200 £ pénzen kell vásárolnia és ditto [ugyancsak] még 200 árut kell átváltania, tehát összesen 400-at kell elcserélnie az I. osztállyal. Ekkor 200 £ pénz a II. osztály 1. csoportjától visszatér az I. osztályhoz. Ha az I. osztály ezt újra kiadja, hogy megvásárolja a 200 árut a II. osztály 1. csoportjától, akkor ez a pénz visszatér hozzá, mihelyt a II. osztály 1. csoportja megveszi a 400 áru második felét az I. osztálytól. A II. osztály 1. csoportja 200 £ pénzt pusztán mint az állótőke elemeinek vásárlója adott ki; ez a pénz ezért nem tér vissza hozzá, hanem arra szolgál, hogy ezüstté változtassa a II. osztály 2. csoportjának 200_c maradék áruját, miközben az I. osztályhoz az árucserére kiadott 200 £ pénz nem a II. osztály 2. csoportján, hanem a II. osztály 1. csoportján keresztül áramlik vissza. 400 árujáért 400 összegű áruegyenérték tért vissza az I. osztályhoz; ditto visszatért hozzá a 800 áru átváltására általa előlegezett 200 £ pénz – tehát minden rendben van.

Az I. $\underbrace{1000_v+1000_m}_{\text{II. } 2000_c}$ átváltásnál mutatkozó nehézség a maradékok átváltásánál mutatkozó nehézségre redukálódott:

I. .....400_m

II. (1) 200 pénz$+200_c$ áru$+$(2) 200_c áru, vagy hogy a dolgot még világosabbá tegyük:

I. 200_m+200_m.

II. (1) 200 pénz$+200_c$ áru $+$(2) 200_c áru.

Minthogy a II. osztály 1. csoportjában 200_c áru átváltódott 200 I_m-re (árura), s minthogy mindaz a pénz, amely e 400 áru átváltásánál az I. és a II. osztály között forog, visszaáramlik ahhoz, aki előlegezte, az I. vagy a II. osztályhoz, ez a pénz, mint az I. és II. osztály közötti átváltás eleme, valójában nem eleme annak a problémának, amely bennünket itt foglalkoztat. Vagy másképpen ábrázolva: Tegyük fel, hogy a 200 I_m (áru) és 200 II_c (a II. osztály 1. csoportjának áruja) közötti átváltásban a pénz mint fizetési eszköz funkcionál, nem pedig mint vásárlóeszköz és ezért nem is mint a szó szoros értelmében vett „forgalmi eszköz", akkor világos, hogy – mivel a 200 I_m és 200 II_c (1. csoport) áruk egyenlő értékösszegűek – 200 értékű termelési eszköz cserélődik ki 200 értékű fogyasztási eszközre, hogy a pénz itt csak eszmeileg funkcionál és semmi pénzt nem kell valóban forgalomba dobni erről vagy arról az oldalról mérlegkülönbözet megfizetésére. A probléma tehát csak akkor mutatkozik meg tisztán, ha a 200 I_m árut és egyenértékét, a 200 II_c árut (1. csoport) mindkét oldalon, az I. és a II. osztály oldalán töröljük.

Ennek a két egyenlő értékű áruösszegnek (I. és II.) a kiküszöbölése után, amelyek egymást kiegyenlítik, hátra van tehát az átváltás maradéka, amelynél a probléma tisztán mutatkozik meg, tudniillik:

I. 200_m áru.
II. (1) 200_c pénz $+$ (2) 200_c áru.

Itt világos, hogy a II. osztály 1. csoportja 200 pénzen megvásárolja állótőkéjének 200 I_m alkotórészeit; ezzel a II. osztály 1. csoportjának állótőkéje in natura megújult és az I. osztály 200 értékű értéktöbblete áruformából (termelési eszközökből, mégpedig az állótőke elemeiből) pénzformába változott át. Ezen a pénzen az I. osztály fogyasztási eszközöket vásárol a II. osztály 2. csoportjától, és az eredmény a II. osztály számára az, hogy az 1. csoportnál állandó tőkéjének egyik álló alkotórésze in natura megújult;

a 2. csoportnál pedig egy másik alkotórész (amely állótőke kopását pótolja) pénzben lecsapódott; s ez évenként folytatódik, amíg ezt az alkotórészt is in natura meg nem újítják.

Az előfeltétel itt nyilván az, hogy a II. osztály állandó tőkéjének ez az álló alkotórésze, amely egész értékét tekintve visszaváltozik pénzzé, s ezért minden évben in natura megújítandó (1. csoport), egyenlő legyen a II. osztály állandó tőkéje másik álló alkotórészének évi kopásával, mely alkotórész még tovább funkcionál régi természetbeni formájában és amelynek kopása, az értékveszteség, melyet átvisz a közreműködésével termelt árukra, egyelőre pénzben pótlandó. Az ilyen egyensúly eszerint úgy jelenik meg, mint törvénye az egyszerű újratermelésnek; ami más szóval annyit jelent, hogy a termelési eszközöket termelő I. osztályban a munkamegosztás arányának változatlannak kell maradnia, amennyiben ez az osztály állítja elő a II. osztály állandó tőkéjének egyrészt forgó és másrészt álló alkotórészeit.

Mielőtt ezt közelebbről megvizsgálnánk, nézzük meg, hogyan alakul a dolog, ha a II_c (1) maradékösszeg nem egyenlő a II_c (2) maradékkal; lehet nagyobb vagy kisebb annál. Vegyük szemügyre egymás után mind a két esetet.

Első eset:

I. 200_m.
II. (1) 220_c (pénzben)+(2) 200_c (áruban).

Itt II_c (1) 200 £ pénzen megveszi a 200 I_m árukat, és I. ugyanezen a pénzen megveszi a 200 II_c (2) árukat, tehát az állótőkének azt az alkotórészét, amelynek pénzben kell lecsapódnia; ezt a részt ezzel ezüstté változtatták. De 20 II_c (1) pénz nem változtatható vissza in natura állótőkévé.

Ezen a bajon látszólag segíteni lehet, ha az I_m maradékot 200 helyett 220-nak tételezzük, úgyhogy a 2000 I-ből nem 1800, hanem csak 1780 intéződött el korábbi átváltással. Ebben az esetben tehát:

I. 220_m.
II. (1) 220_c (pénzben)+(2) 200_c (áruban).

II_c, 1. csoport, a 220 £ pénzen megveszi a 220 I_m-et, majd I. megveszi 200 £-en a 200 II_c (2) árut. Ekkor azonban az I. osztálynál megmarad 20 £ pénz, egy darab értéktöbblet, amelyet csak pénzben tud megrögzíteni, nem adhat ki fogyasztási eszközökre. A nehézséget ezzel csak áthárítottuk II_c-ről (1. csoport) I_m-re.

Tegyük fel mármost, hogy II_c, 1. csoport, kisebb, mint II_c (2. csoport), tehát:

Második eset:

I. 200_m (áruban).
II. (1) 180_c (pénzben)+(2) 200_c (áruban).

A II. osztály (1. csoport) 180 £ pénzen 180 I_m árut vásárol; az I. osztály ezen a pénzen egyenlő értékű árukat vesz a II. osztálytól (2. csoport), tehát 180 II_c (2) árut; eladhatatlan marad az egyik oldalon 20 I_m és éppúgy a másikon 20 II_c (2); 40 értékű árut nem lehet átváltoztatni pénzzé.

Azzal sem mennénk semmire, ha az I. osztály maradékát 180-nak tételeznénk; ekkor ugyan nem maradna többlet az I. osztályban, de 20 többlet a II_c-ben (2. csoport) továbbra is eladhatatlan, pénzzé át nem változtatható maradna.

Az első esetben, amelyben II (1) nagyobb, mint II (2), a II_c (1) oldalán marad egy többlet pénzben, amely nem változtatható vissza állótőkévé, vagy ha az I_m maradékot II_c (1)-gyel egyenlőnek tételezzük, akkor ugyanaz a pénztöbblet I_m oldalán nem változtatható át fogyasztási eszközökké.

A második esetben, amelyben II_c (1) kisebb, mint II_c (2), hiány marad pénzben a 200 I_m és II_c (2) oldalán, és ugyanekkora árutöbblet marad mindkét oldalon, vagy ha az I_m maradékot II_c (1)-gyel egyenlőnek tételezzük, hiány marad pénzben és többlet áruban II_c (2) oldalán.

Ha az I_m maradékot mindig II_c (1)-gyel egyenlőnek tételezzük – minthogy a termelést a megrendelések határozzák meg és az újratermelésen mit sem változtat, ha ebben az évben a II. osztály állandó tőkéjének több álló alkotórészét, a következőben több forgó alkotórészét termeli az I. osztály –, az első esetben I_m-et csak akkor lehetne visszaváltoztatni fogyasztási eszközökké, ha az I. osztály megvásárolná vele a II. osztály értéktöbbletének egy részét, ezt tehát nem fogyasztanák el, hanem a II. osztály tőkései pénzként felhalmoznák; a második esetben csak az segítene, ha maga az I. osztály adná ki a pénzt, márpedig ezt a hipotézist elvetettük.

Ha II_c (1) nagyobb, mint II_c (2), akkor az I_m-ben mutatkozó pénztöbblet realizálásához idegen áru behozatala szükséges. Ha II_c (1) kisebb, mint II_c (2), akkor megfordítva, II. áruk (fogyasztási eszközök) kivitele szükséges ahhoz, hogy termelési eszközökben realizálni lehessen a II_c elkopott részét. Mindkét esetben külkereskedelemre van tehát szükség.

Még ha az egyszerű újratermelés vizsgálatánál fel is kell tételeznünk, hogy az összes iparágak termelékenysége, tehát árutermékeik megfelelő

értékaránya is állandó marad, mindazonáltal a két utóbbi említett eset, amelyben II_c (1) nagyobb vagy kisebb, mint II_c (2), mindig érdeklődésre tarthat számot a bővített szinten való termelésnél, ahol ez feltétlenül bekövetkezhet.

3. Eredmények

Az állótőke pótlására vonatkozóan általánosságban meg kell jegyeznünk: Ha – minden egyéb körülményt, tehát nemcsak a termelés méreteit, hanem főleg a munka termelékenységét is változatlannak előfeltételezve – II_c álló elemének nagyobb része hal el, mint az előző évben, tehát nagyobb rész újítandó is meg in natura, akkor az állótőke ama részének, amely csak most van elhalóban, s halálának időpontjáig egyelőre pénzben pótlandó, ugyanilyen arányban csökkennie kell, mert az előfeltételezés szerint a II. osztályban funkcionáló álló tőkerész összege (értékösszege is) ugyanakkora marad. Ez azonban a következő körülményekkel jár. *Először*: Ha az I. osztály árutőkéjének nagyobb része áll II_c állótőkéjének elemeiből, akkor ennyivel kisebb része áll II_c forgó alkotórészeiből, mert az I. osztály II_c számára történő össztermelése változatlan marad. Ha ennek egyik része nő, akkor a másik csökken, és viszont. Másrészt azonban a II. osztály össztermelése is ugyanakkora marad. De hogyan lehetséges ez, amikor nyersanyagai, félgyártmányai, segédanyagai (azaz a II. osztály állandó tőkéjének forgó elemei) csökkennek? *Másodszor*: A II_c pénzformában helyreállított állótőkéjének nagyobb része áramlik az I. osztályhoz, hogy pénzformából természetbeni formába változzon vissza. Több pénz áramlik tehát az I. osztályhoz, azon a pénzen kívül, amely pusztán az árucsere céljából forog az I. és a II. osztály között; több olyan pénz, amely nem kölcsönös árucserét közvetít, hanem egyoldalúan csak vásárlóeszköz funkciójában lép fel. Egyszersmind azonban II_c-nek az az árutömege, amely a kopás értékpótlásának hordozója, arányosan csökkent volna, tehát csökkent volna az a II. árutömeg, amelyet nem az I. osztály árujára, hanem csak az I. osztály pénzére kell átváltani. Több pénz áramlana a II. osztálytól az I. osztályhoz mint puszta vásárlóeszköz és kevesebb olyan II. áru volna, amellyel szemben az I. osztálynak puszta vásárlóként kellene funkcionálnia. Tehát I_m egy nagyobb részét nem lehetne II. árura átváltani – mert I_v-t már átváltották II. árura –, hanem pénzformában rögződne.

A megfordított esetet, amikor valamely évben a II. osztály állótőkéje elhalálozásainak újratermelése kisebb, a kopási rész viszont nagyobb, ezek után nem kell tovább nyomon követni.

Így tehát válságra kerülne sor – termelési válságra –, noha az újratermelés méretei változatlanok.

Egyszóval: Ha egyszerű újratermelés és változatlan körülmények, tehát nevezetesen a munka változatlan termelőereje, összmennyisége és intenzitása mellett nem állandó arányt előfeltételezünk az elhaló (megújítandó) és a régi természetbeni formájában továbbműködő (csupán kopásának pótlására a termékekhez értéket hozzátevő) állótőke között – akkor az egyik esetben az újratermelendő forgó alkotórészek tömege ugyanaz maradna, de az újratermelendő álló alkotórészek tömege növekedne; tehát az I. osztály össztermelésének növekednie kellene, vagy – még akkor is, ha a pénzviszonyokat figyelmen kívül hagyjuk – az újratermelésben hiány mutatkozna.

A másik esetben: Ha a II. osztály in natura újratermelendő állótőkéjének viszonylagos nagysága csökkenne, tehát a II. osztály állótőkéjének egyelőre csak pénzben pótlandó alkotórésze ugyanilyen arányban növekedne, akkor a II. osztály állandó tőkéje forgó alkotórészeinek tömege, amelyeket az I. osztály újratermelt, változatlan maradna, az újratermelendő álló alkotórészé viszont csökkenne. Tehát vagy az I. osztály össztermelése csökkenne, vagypedig többlet (ahogy az előbb hiány), mégpedig ezüstté át nem változtatható többlet állna elő.

Ugyanaz a munka az első esetben növekvő termelékenység, tartam vagy intenzitás révén több terméket adhat ugyan és ez lehetővé tenné a hiány fedezését; az ilyen változás azonban elkerülhetetlenül azzal járna, hogy munka és tőke tolódna el az I. osztály egyik termelési ágából a másikba, márpedig minden ilyen eltolódás időleges zavarokat idéz elő. Másodszor pedig (amennyiben a munka tartama és intenzitása növekszik) az I. osztálynak több értéket kellene cserébe adnia a II. osztály kevesebb értékéért, tehát az I. osztály termékének elértéktelenedése következne be.

A fordítottja a helyzet a második esetben, amikor az I. osztálynak vagy csökkentenie kell termelését, ami válságot jelent az ott foglalkoztatott munkások és tőkések számára, vagy többletet állít elő, ami megint csak válsághoz vezet. Önmagában véve az ilyen többlet nem baj, hanem előny, de baj a tőkés termelésben.

A külkereskedelem mindkét esetben segítséget nyújthatna, az első esetben ahhoz, hogy a pénzformában rögződött I. árut átváltsák fogyasztási eszközökre, a második esetben, hogy az árutöbbletet elhelyezzék. A külkereskedelem azonban, amennyiben nem pusztán elemeket (értékük szerint is) pótol, csupán áthelyezi kiterjedtebb területre az ellentmondásokat, nagyobb játékteret nyit nekik.

Ha az újratermelés tőkés formáját kiküszöbölték már, akkor a dolog arra

redukálódik majd, hogy az állótőke (itt a fogyasztási eszközök előállításában funkcionáló állótőke) elhaló és ezért in natura pótlandó részének nagysága különböző egymást követő években változik. Ha az egyik évben igen nagy (meghaladja az átlaghalandóságot, ahogy az embereknél is előfordul), akkor a következő évben biztosan annál kisebb. A fogyasztási eszközök évi termeléséhez szükséges nyersanyagok, félgyártmányok és segédanyagok tömege – egyébként változatlan körülményeket előfeltételezve – ezért nem csökken; a termelési eszközök össztermelésének tehát az egyik esetben növekednie, a másikban csökkennie kellene. Ezen csak állandó viszonylagos túltermeléssel lehet segíteni; egyrészt bizonyos mennyiséggel több állótőkét kell termelni, mint amennyi közvetlenül szükséges, másrészt és főleg olyan készletet kell létesíteni nyersanyagból stb., amely meghaladja a közvetlen évi szükségletet (ez különösen a létfenntartási eszközökre érvényes). Az ilyen fajta túltermelés azt jelenti, hogy a társadalom ellenőrzi saját újratermelésének tárgyi eszközeit. A tőkés társadalmon belül azonban a túltermelés anarchikus elem.

Ez az állótőkével kapcsolatos példa – változatlan méretű újratermelés alapján – csattanós. Az álló- és a forgótőke termelésének aránytalansága egyike azoknak a kedvenc okoknak, amelyekkel a közgazdászok a válságokat magyarázzák. Hogy ilyen aránytalanság az állótőke puszta *fenntartása* esetén is keletkezhet és kell hogy keletkezzék; hogy keletkezése holmi ideális normáltermelés előfeltételezése, a már funkcionáló társadalmi tőke egyszerű újratermelése esetén is lehetséges és szükségszerű – ez számukra új dolog.

XII. A pénzanyag újratermelése

Eddig teljesen figyelmen kívül hagytunk egy mozzanatot, tudniillik az arany és az ezüst évi újratermelését. Luxuscikkek, aranyozás stb. puszta anyagaként itt éppúgy nem kellene őket külön megemlíteni, mint bármilyen más terméket. Ezzel szemben fontos szerepet játszanak mint pénzanyag és ezért potenciális pénz. Pénzanyagnak itt az egyszerűség kedvéért csak az aranyat tekintjük.

Az évi teljes aranytermelés régebbi adatok szerint 800 000–900 000 fontra, vagyis kereken 1100 vagy 1250 millió márkára rúgott. Soetbeer[53] szerint viszont az 1871–75-ös évek átlagában csak 170 675 kilogramm volt, kereken 476 millió márka értékben. Ebből termelt: Ausztrália kereken 167,

[53] *Ad. Soetbeer*: „Edelmetall-Produktion", Gotha 1879, [112. old.]

az Egyesült Államok 166, Oroszország 93 millió márkát. A maradék különböző országok között oszlik meg 10 millió márkánál kisebb összegekben. Az évi ezüsttermelés ugyanezen időszak alatt valamivel kevesebb mint 2 millió kilogramm volt, 354 $^1/_2$ millió márka értékben; ebből Mexikó termelt kereken 108, az Egyesült Államok 102, Dél-Amerika 67, Németország 26 milliót stb.

Azok közül az országok közül, amelyekben a tőkés termelés az uralkodó, csak az Egyesült Államok arany- és ezüsttermelő; az európai tőkésországok csaknem egész aranyukat és ezüstjük túlnyomó részét Ausztráliából, az Egyesült Államokból, Mexikóból, Dél-Amerikából és Oroszországból kapják.

Mi azonban az aranybányákat áthelyezzük abba a tőkésen termelő országba, amelynek évi újratermelését itt elemezzük, mégpedig a következő okból:

Tőkés termelés egyáltalában nem létezik külkereskedelem nélkül. Ha azonban adott szinten folyó normális évi újratermelést tételezünk fel, akkor ezzel azt is feltételezzük, hogy a külkereskedelem csak más használati vagy természetbeni formájú cikkekkel helyettesít belföldi cikkeket, anélkül hogy az értékviszonyokat érintené, tehát nem érinti azokat az értékviszonyokat sem, amelyekben a két kategória, a termelési eszközök és a fogyasztási eszközök kölcsönösen átváltódnak, s éppúgy nem az állandó tőke, a változó tőke és az értéktöbblet – amelyekre e két kategória termékének az értéke felosztható – arányát sem. A külkereskedelem bevonása az évente újratermelt termékérték elemzésébe tehát csak zavart okozhat, anélkül hogy akár a problémának, akár megoldásának bármiféle új mozzanatát szolgáltatná. Teljesen el kell tehát vonatkoztatni a külkereskedelemtől; tehát itt az aranyat is úgy kell kezelni, mint az évi újratermelés közvetlen elemét, nem pedig mint olyan áruelemet, amelyet csere révén kívülről hoztak be.

Az aranytermelés, mint egyáltalán a fémtermelés az I. osztályban, abba a kategóriába tartozik, amely a termelési eszközök termelését öleli fel. Tegyük fel, hogy az évi aranytermelés = 30 (a kényelem kedvéért, mert valójában ez a szám túlságosan nagy sémánk számaihoz képest); ez az érték felosztható $20_c+5_v+5_m$-re; a 20_c-t ki kell cserélni I_c más elemeire, s ezt később kell megvizsgálnunk, de az 5_v+5_m (I) átváltandó II_c elemeire, azaz fogyasztási eszközökre.

Ami az 5_v-t illeti, minden aranytermelő vállalkozás először is azzal kezdődik, hogy megvásárolják a munkaerőt; nem saját termelésű arannyal, hanem az országban készletként meglevő pénz bizonyos hányadával. A munkások ezen 5_v fejében fogyasztási eszközöket vonnak el a II. osztálytól, ez

pedig ezen a pénzen termelési eszközöket vásárol az I. osztálytól. Ha a II. osztály az I. osztálytól mondjuk 2-ért vásárol aranyat mint anyagot áruk termeléséhez stb. (mint állandó tőkéje alkotórészét), akkor 2_v visszaáramlik az I. aranytermelőhöz olyan pénzben, amely már korábban a forgalomhoz tartozott. Ha a II. osztály nem vesz több anyagot az I. osztálytól, akkor az I. osztály úgy vásárol a II.-tól, hogy aranyát mint pénzt dobja forgalomba, mert az arany minden árut megvásárolhat. A különbség csak annyi, hogy az I. osztály itt nem mint eladó, hanem csak mint vevő lép fel. Az I. osztály aranyásói árujukat mindig elhelyezhetik, ez mindig közvetlenül kicserélhető formában van.

Tegyük fel, hogy egy fonalgyáros 5_v-t fizetett munkásainak, s ezek ennek fejében – az értéktöbbletet figyelmen kívül hagyva – 5 értékű fonalterméket szolgáltatnak neki; a munkások 5-ért vásárolnak II_c-től, ez utóbbi 5 pénzért fonalat vásárol az I. osztálytól, s ilymódon az 5_v pénzben visszaáramlik a fonalgyároshoz. Az imént feltételezett esetben viszont I*a* (így jelöljük az aranytermelőt) 5_v-t előlegez munkásainak olyan pénzben, amely már korábban a forgalomhoz tartozott; ezek a pénzt létfenntartási eszközökre költik; de az 5-ből csak 2 tér vissza a II. osztálytól I*a*-hoz. I*a* azonban éppúgy újra megkezdheti az újratermelési folyamatot, mint a fonalgyáros, mert munkásai 5 értéket szolgáltattak neki aranyban, ebből 2-t eladott, 3 aranyban van meg neki, tehát csak érmévé kell verni[54] vagy bankjegyekké átváltoztatni, hogy közvetlenül, a II. osztály további közvetítése nélkül, egész változó tőkéje ismét pénzformában legyen a kezében.

De már az évi újratermelésnek ennél az első folyamatánál változás következett be a valóban vagy potenciálisan a forgalomhoz tartozó pénz tömegében. Feltételeztük, hogy II_c mint anyagot megvett 2_v (I*a*)-t, 3-at pedig mint a változó tőke pénzformáját I*a* ad ki a II. osztályon belül ismét. Az új aranytermelés által szolgáltatott pénztömegből tehát 3 a II. osztályban maradt és nem áramlott vissza az I. osztályhoz. Az előfeltételezés szerint a II. osztály kielégítette aranyanyag-szükségletét. A 3 nála marad mint aranykincs. Minthogy ez a 3 arany nem lehet eleme a II. osztály állandó tőkéjének, s minthogy a II. osztálynak már előzőleg elegendő pénztőkéje volt a munkaerő megvásárlására; minthogy továbbá ennek a pótlólagos 3*a*-nak semmi funkciót nem kell elvégeznie a II_c-n belül, amelynek egy részére kicserélték – a kopási elem kivételével (csak akkor szolgálhatna arra, hogy a kopási

[54] „Tekintélyes mennyiségű rúdaranyat (gold bullion) . . . az aranyásók közvetlenül a San Francisco-i pénzverdébe visznek." – „Reports of H. M. Secretaries of Embassy and Legation", 1879, III. rész, 337. old.

elemet pro tanto fedezze, ha II_c (1) kisebb, mint II_c (2), ami véletlen); másrészt pedig, éppen a kopási elem kivételével, az egész II_c árutermeket $I_{(v+m)}$ termelési eszközökre kell átváltani – ezért ezt a pénzt II_c-ből teljesen át kell vinni II_m-be, akár létfenntartási eszközökben, akár luxuscikkekben létezik az utóbbi, s ezzel szemben megfelelő áruértéket kell átvinni II_m-ből II_c-be. Eredmény: az értéktöbblet egy részét pénzkincsként raktározzák fel.

A második újratermelési évben, ha továbbra is az évente termelt arany ugyanolyan hányadát használják el anyagként, ismét 2 áramlik majd vissza Ia-hoz és 3 in natura pótlódik, azaz ismét felszabadul a II. osztályban mint kincs stb.

Egyáltalán a változó tőkét illetően: Az Ia tőkésnek, mint minden más tőkésnek, ezt a tőkét állandóan pénzben kell előlegeznie a munka megvásárlására. E v-t illetően nem neki, hanem munkásainak kell a II. osztálytól vásárolni, sohasem következhet be tehát az az eset, hogy ő vevőként lép fel, tehát a II. osztály kezdeményezése nélkül aranyat dob ez utóbbi osztályba. Amennyiben azonban a II. osztály anyagot vásárol tőle, amennyiben állandó tőkéjét, II_c-t, aranyanyagra kell átváltani, annyiban $(Ia)_v$ egy része a II. osztálytól visszatér hozzá ugyanolyan módon, mint az I. osztály többi tőkéséhez; és amennyiben ez nem következik be, annyiban v-jét közvetlenül a saját termékéből pótolja aranyban. Amilyen arányban azonban a pénzként előlegezett v nem áramlik vissza hozzá a II. osztálytól, abban az arányban a II. osztályban a már meglevő forgalmi eszközök egy része (az I. osztálytól hozzá áramlott és oda vissza nem tért pénz) kinccsé változik, és ennek megfelelően a II. osztály értéktöbbletének egy részét nem költik el fogyasztási eszközökre. Minthogy állandóan új aranybányákat tárnak fel vagy régieket újra megnyitnak, az Ia által v-re fordítandó pénz meghatározott hányada mindig része az új aranytermelés előtt meglevő pénztömegnek; ezt a pénzt Ia a munkásai révén dobja át a II. osztályba, s amennyiben a II. osztálytól nem tér vissza Ia-hoz, annyiban ott a kincsképzés elemét alkotja.

Ami azonban $(Ia)_m$-et illeti, itt Ia mindig mint vevő léphet fel; m-jét mint aranyat dobja forgalomba, és ennek fejében II_c fogyasztási eszközöket húz ki belőle; ezt az aranyat a II. osztályban részben anyagként használják fel, ennélfogva a II. termelőtőke állandó alkotórészének, c-nek valóságos elemeként funkcionál; amennyiben pedig nem ez az eset, annyiban ismét a kincsképzés elemévé lesz II_m pénzformában időző részeként. A később megvizsgálandó I_c-t[55] figyelmen kívül hagyva is kitűnik, hogy még az egy-

[55] Az újonnan termelt aranynak az I. osztály állandó tőkéjén belüli cseréjére vonatkozó vizsgálódás a kéziratban nem található. – *F. E.*

szerű újratermelés is, habár kizárja a szó tulajdonképpeni értelmében vett felhalmozást, azaz a bővített újratermelést, szükségképpen magában foglalja a pénzfelraktározást, vagyis a kincsképzést. S minthogy ez évente megismétlődik, indokolttá teszi azt az előfeltételezést, amelyből a tőkés termelés vizsgálatánál kiindulunk: hogy az újratermelés kezdetén az I. és II. tőkésosztályok kezében az áruforgalomnak megfelelő tömegű pénzeszköz van. Ez a felraktározás akkor is fennáll, ha levonjuk a forgalomban levő pénz kopása folytán veszendőbe menő aranyat.

Magától értetődik, hogy minél idősebb a tőkés termelés, annál nagyobb a minden oldalról felhalmozott pénztömeg, tehát annál kisebb az az arány, amelyben az évi új aranytermelés gyarapítja ezt a tömeget, noha abszolút mennyiségét tekintve ez a hozzátétel jelentős lehet. Általánosságban térjünk vissza még egyszer arra a Tooke-kal szemben tett ellenvetésre,* hogyan lehetséges az, hogy mindegyik tőkés értéktöbbletet húz ki az évi termékből pénzben, azaz több pénzt húz ki a forgalomból, mint amennyit beledob, hiszen végső soron magát a tőkésosztályt kell annak a forrásnak tekinteni, amelyből egyáltalán a pénz forgalomba kerül?

A már korábban (17. fej.) kifejtetteket összefoglalva, erre a következőket jegyezzük meg:

1. Az itt megkövetelt egyetlen előfeltevést, hogy egyáltalán elegendő pénz legyen az évi újratermelt tömeg különböző elemeinek átváltására, semmiképpen sem érinti az, hogy az áruérték egy része értéktöbbletből áll. Ha feltesszük, hogy az egész termék maguké a munkásoké, tehát többletmunkájuk nem a tőkéseknek, hanem csak önmaguknak végzett többletmunka, akkor a forgalomban levő áruérték tömege ugyanakkora volna, és forgalmának lebonyolításához egyébként változatlan körülmények között ugyanakkora pénztömeget kívánna meg. Mindkét esetben tehát csak az a kérdés, honnan van a pénz az egész áruérték átváltására. — És semmiképpen sem az, honnan van a pénz az értéktöbblet ezüstté változtatására.

Minden egyes áru értéke persze, hogy erre még egyszer visszatérjünk, $c+v+m$-ből áll, tehát az egész árutömeg forgalmának a lebonyolítása egyrészt egy meghatározott pénzösszeget tesz szükségessé $c+v$ tőke forgalmához és másrészt egy másik pénzösszeget a tőkés jövedelmének, az m értéktöbbletnek a forgalmához. Mint ahogy az egyes tőkések szempontjából, úgy az egész osztály szempontjából is az a pénz, amelyben tőkét előlegez, különbözik attól a pénztől, amelyben jövedelmet költ el. Honnan van ez az utóbbi pénz? Egyszerűen onnan, hogy a tőkésosztály kezén levő pénztömegből, tehát nagyjában és egészében a társadalmon belül található egész pénztömegből egy rész a tőkések jövedelmének forgalmát bonyolítja le. Fentebb már

láttuk, hogy minden tőkés, aki új vállalkozásba kezd, a saját fenntartása céljából fogyasztási eszközökre kiadott pénzt, mihelyt a vállalat már működik, megint visszahalássza mint olyan pénzt, amely értéktöbblete ezüstté változtatására szolgál. Általánosságban szólva azonban az egész nehézség két forrásból fakad.

Először: Ha csak a forgalmat és a tőke megtérülését vizsgáljuk, tehát a tőkést is csak a tőke megszemélyesítésének – nem pedig tőkés fogyasztónak és élvhajhásznak – tekintjük, akkor látjuk ugyan, hogy állandóan értéktöbbletet dob forgalomba mint árutőkéje alkotórészét, de sohasem látjuk kezében a pénzt mint a jövedelem formáját; sohasem látjuk, hogy az értéktöbblet elfogyasztása céljából pénzt dob forgalomba.

Másodszor: Ha a tőkésosztály egy bizonyos pénzösszeget jövedelem alakjában dob forgalomba, akkor úgy tűnik, mintha egyenértéket fizetne az évi összterméknek ezért a részéért, tehát ez utóbbi már nem testesítene meg értéktöbbletet. De a többlettermék, amelyben az értéktöbblet megtestesül, a tőkésosztálynak nem kerül semmibe. Mint osztály ezt ingyen birtokolja és élvezi, s ezen a pénzforgalom mit sem változtathat. A változás, amelyet a pénzforgalom közvetít, egyszerűen abban áll, hogy mindegyik tőkés nem in natura fogyasztja el többlettermékét, ami többnyire nem is lehetséges, hanem az általa elsajátított értéktöbblet erejéig mindenféle árukat húz ki és sajátít el az évi társadalmi többlettermék egész készletéből. A forgalom mechanizmusa azonban megmutatta, hogy ha a tőkésosztály jövedelme elköltésére pénzt dob forgalomba, ugyanazt a pénzt a forgalomból ismét el is vonja, tehát állandóan újrakezdheti ugyanazt a folyamatot; hogy tehát neki mint tőkésosztálynak továbbra is birtokában marad ez az értéktöbblet ezüstté változtatásához szükséges pénzösszeg. Ha tehát a tőkés nemcsak az értéktöbbletet vonja el fogyasztási alapja számára áruk formájában az árupiacról, hanem egyúttal az a pénz is visszaáramlik hozzá, amellyel ezeket az árukat megvásárolja, akkor az árukat nyilván egyenérték nélkül vonta el a forgalomból. Semmibe sem kerülnek neki, bár pénzzel fizet értük. Ha egy font sterlingen árut veszek, és az áru eladója ezt a pénzt visszaadja terméktöbblet fejében, amely nekem semmibe sem került, akkor az árut nyilván ingyen kaptam meg. Ennek a műveletnek az állandó megismétlése mit sem változtat azon, hogy állandóan árukat vonok el és az egy font sterling állandóan birtokomban marad, noha az áruk beszerzése céljából átmenetileg elidegenítem. A tőkés állandóan visszakapja ezt a pénzt mint ezüstté változtatását az értéktöbbletnek, amely neki nem került semmibe.

Láttuk, hogy A. Smith szerint a teljes társadalmi termékérték jövede-

lemre, $v+m$-re oldódik fel, hogy tehát az állandó tőkeértékét nullával egyenlőnek tételezi. Ebből szükségképpen következik, hogy az évi jövedelem forgalmához szükséges pénz elegendő az évi össztermék forgalmához is; hogy tehát a mi esetünkben a 3000 értékű fogyasztási eszköz forgalmához szükséges pénz elegendő a 9000 értékű évi össztermék forgalmához. A. Smithnek valóban ez a nézete és Th. Tooke ezt megismétli. Ez a téves elképzelés a jövedelem ezüstté változtatásához szükséges pénztömegnek és annak a pénztömegnek az arányáról, amely a társadalmi össztermék forgalmát bonyolítja le, szükségszerű következménye annak, hogy nem értették meg, át nem gondoltan képzelték el azt, hogy hogyan termelődnek újra és évenként hogyan pótlódnak az évi össztermék különböző anyagi és értékelemei. Ezért ezt már megcáfoltuk.

Halljuk, mit mond maga Smith és Tooke.

Smith, II. könyvének II. fejezetében, ezt mondja: „Minden ország forgalma úgy tekinthető, mint ami két különböző ágra oszlik el: az üzletemberek egymás közötti forgalmára és az üzletemberek és fogyasztók közötti forgalomra. Bár ugyanazokat a pénzdarabokat, akár papírból, akár fémből vannak, hol az egyik, hol a másik forgalomban használhatják, mégis, minthogy mindkettő állandóan egyidejűleg folyik, mindegyiküknek bizonyos alapra van szüksége az egyik vagy a másik pénzfajtából, hogy végbemehessen. A különböző üzletemberek között forgó javak értéke sohasem haladhatja meg az üzletemberek és fogyasztók között forgó javak értékét; mert mindannak, amit az üzletemberek vásárolnak, végül is az a rendeltetése, hogy a fogyasztóknak adják el. Minthogy az üzletemberek egymás közötti forgalma nagyban történik, általában meglehetősen nagy összeget kíván meg minden egyes ügylethez. Ezzel szemben az üzletemberek és fogyasztók közötti forgalom általában kicsinyben történik és gyakran csak igen kis pénzösszegeket kíván meg; néha egy shilling, sőt egy fél penny is elegendő. Kis összegek azonban sokkal gyorsabban forognak, mint a nagyok... Habár az összes fogyasztók évi vásárlásai értékben ezért legalábbis" {ez a „legalábbis" remek!} „egyenlők az összes üzletemberek vásárlásaival, mégis általában sokkal kisebb pénzmennyiséggel lehet őket lebonyolítani" stb.

Adamnak ehhez a helyéhez Th. Tooke a következő megjegyzést fűzi („An Inquiry into the Currency Principle", London 1844, 34–36. old. elszórtan): „Nem lehet kétséges, hogy ez az itt tett megkülönböztetés lényegében helyes... Az üzletemberek és fogyasztók közötti csere magában foglalja a munkabér fizetését is, amely fő bevétele (the principal means) a fogyasztóknak... Az üzletemberek és üzletemberek közötti ügyletek, amelyeken az összes eladások értendők, a termelőtől vagy importőrtől, a

feldolgozó ipar közbenső folyamatainak valamennyi fokozatán stb. keresztül a kiskereskedőig vagy az exportőrig, mind tőkeátviteli mozgásokra oldhatók fel. A tőkeátvitelek azonban nem szükségképpen előfeltételezik és valóban az ügyletek nagy többségében nem is vonják ténylegesen maguk után pénz, azaz bankjegyek vagy érmék átadását – anyagi, nem pedig fiktív átadásra gondolok – az átvitel idején... Az üzletemberek és üzletemberek közötti ügyletek teljes összegét végső soron szükségképpen meghatározza és korlátozza az üzletemberek és fogyasztók közötti ügyletek összege."

Ha ez az utolsó mondat egymagában állna, azt hihetnénk, Tooke csupán azt állapítja meg, hogy bizonyos arány áll fenn az üzletember és üzletember közötti ügyletek és az üzletember és fogyasztó közötti ügyletek között, más szóval az évi összjövedelem értéke és a tőke értéke között, amellyel azt termelik. A dolog azonban nem így áll. Tooke határozottan hitet tesz A. Smith felfogása mellett. Forgalmi elméletének külön bírálata ezért felesleges.

2. Minden ipari tőke az induláskor egyszerre dobja forgalomba az egész álló alkotórésze megvásárlásához szükséges pénzt, s csak fokozatosan, évek során át vonja ki ismét évi termékének eladása útján. Először tehát több pénzt dob forgalomba, mint amennyit onnan elvon. Ez mindannyiszor megismétlődik az össztőke in natura megújításánál; minden évben megismétlődik meghatározott számú vállalatnál, amelyeknek állótőkéjét in natura meg kell újítani; apránként megismétlődik minden javításnál, az állótőke minden csak részleges megújításánál. Ha tehát az egyik oldal több pénzt von el a forgalomból, mint amennyit beledobott, a másik oldal viszont fordítva jár el.

Mindazokban az iparágakban, amelyeknek termelési periódusa (mint a munkaperiódustól eltérő nagyság) hosszabb időt ölel fel, a tőkés termelők e periódus alatt állandóan pénzt dobnak forgalomba, részint az alkalmazott munkaerő fizetésére, részint az elhasználandó termelési eszközök megvásárlására; ilymódon az árupiacról termelési eszközöket vonnak el közvetlenül, fogyasztási eszközöket pedig részint közvetetten, a munkabérüket elköltő munkások révén, részint közvetlenül, a fogyasztásukat semmiképpen sem szüneteltető tőkések révén, anélkül hogy ezek a tőkések egyidejűleg áruegyenértéket dobnának piacra. Ebben a periódusban az általuk forgalomba dobott pénz arra szolgál, hogy áruértéket, beleértve a benne foglalt értéktöbbletet, ezüstté változtasson. Ez a mozzanat igen fontossá válik fejlett tőkés termelésben hosszabb lélegzetű vállalkozásoknál, amelyeket részvénytársaságok stb. valósítanak meg, mint vasutak, csatornák, dokkok létesítése, nagyszabású városi építkezések, vashajók építése, nagy kiterjedésű földek alagcsövezése stb.

3. Eltérően az egyéb tőkésektől, akik – ha az állótőkére fordított kiadást figyelmen kívül hagyjuk – több pénzt húznak ki a forgalomból, mint amennyit a munkaerő és a forgó elemek megvásárlásakor beledobtak, az arany- és ezüsttermelő tőkések – a nyersanyagul szolgáló nemesfémet nem tekintve – csak pénzt dobnak forgalomba, és csak árukat vonnak el belőle. Az állandó tőkét, a kopási rész kivételével, a változó tőke nagyobb részét és az egész értéktöbbletet – a saját kezükben esetleg felhalmozódó kincs kivételével – mint pénzt dobják forgalomba.

4. Egyrészt mindenféle dolog forog áruként, amelyet nem a folyó évben termeltek, földbirtokok, házak stb., továbbá olyan termékek, amelyeknek a termelési periódusa egy évnél hosszabb, állatok, fa, bor stb. Az ilyen és más jelenségeknél fontos leszögezni, hogy a közvetlen forgalomhoz megkívánt pénzösszegen kívül egy bizonyos mennyiség mindig latens, nem funkcionáló állapotban van, de adott lökésre funkcióba léphet. Gyakran előfordul az is, hogy az ilyen termékek értéke apránként és fokozatosan forog, mint például a házak értéke az évek során át fizetett lakbérekben.

Másrészt az újratermelési folyamatnak nem minden mozgását közvetíti pénzforgalom. Az egész termelési folyamat, mihelyt elemeit már beszerezték, ki van rekesztve a forgalomból. Ki van rekesztve továbbá mindaz a termék, amelyet maga a termelő fogyaszt el közvetlenül – akár egyéni, akár termelő módon; ide tartozik a mezőgazdasági munkások természetbeni ellátása is.

Az évi termék forgalmát lebonyolító pénztömeg tehát már megvan a társadalomban, fokozatosan felhalmozták. Nem tartozik ennek az évnek az értéktermékéhez, kivéve esetleg azt az aranyat, amellyel az elkopott érméket pótolják.

Az itt kifejtettekben kizárólagos nemesfémpénz-forgalmat előfeltételezünk, mégpedig ennek is a legegyszerűbb formáját: készpénzvételeket és eladásokat; bár puszta fémforgalom bázisán a pénz fizetési eszközként is funkcionálhat és történelmileg valóban funkcionált is, és ezen a bázison kifejlődött egy hitelügy és kifejlődtek mechanizmusának bizonyos oldalai.

Ehhez az előfeltevéshez nem pusztán módszertani meggondolásokból folyamodunk, bár ezek fontossága már abban is megmutatkozik, hogy mind Tooke és iskolája, mind ellenfelei vitáikban a bankjegyforgalom vizsgálatánál folyton rákényszerültek arra, hogy visszanyúljanak a tiszta fémforgalom hipotéziséhez. Rákényszerültek, hogy ezt post festum [utólag] megtegyék, de igen felületesen tették meg, mégpedig szükségszerűen, mert ilyen körülmények között a kiindulópont csak közbenső pont szerepét játssza az elemzésben.

De a *természetadta* formájában ábrázolt pénzforgalom – s ez itt immanens mozzanata az évi újratermelési folyamatnak – legegyszerűbb vizsgálata megmutatja:

a) Fejlett tőkés termelést, tehát a bérmunkarendszer uralmát előfeltételezve a pénztőke nyilván főszerepet játszik, mert ez az a forma, amelyben a változó tőkét előlegezik. Abban a mértékben, ahogy a bérmunkarendszer fejlődik, minden termék áruvá változik, s ezért – néhány fontos kivétellel – mozgásának egyik fázisaként teljességgel át kell mennie a pénzzé változáson. A forgalomban levő pénz tömegének elegendőnek kell lennie az áruknak ehhez az ezüstté változtatásához, s e tömeg legnagyobb részét a munkabér formájában szolgáltatják, annak a pénznek a formájában, amelyet mint a változó tőke pénzformáját a munkaerő fizetésére az ipari tőkések előlegeznek, s amely a munkások kezében – nagy tömegében – csak mint forgalmi eszköz (vásárlóeszköz) funkcionál. Ez teljesen ellentétes a naturális gazdasággal, amely uralkodik minden függőségi rendszer (a jobbágyságot beleértve) és még inkább a többé-kevésbé kezdetleges közösségek bázisán, akár át vannak szőve ezek a közösségek függőségi vagy rabszolgasági viszonyokkal, akár nem.

A rabszolgarendszerben a munkaerő megvásárlására fordított pénztőke az állótőke pénzformájának szerepét játssza, s csak fokozatosan, a rabszolga aktív életperiódusának lejárta után pótolják. Ezért az athéniek azt a nyereséget, amelyre egy rabszolgatartó rabszolgája ipari felhasználásával közvetlenül, vagy más ipari felhasználóknak (pl. bányamunkára) való bérbeadásával közvetetten húzott, csak az előlegezett pénztőke kamatának (valamint amortizációjának) is tekintették, ugyanúgy, ahogy a tőkés termelésben az ipari tőkés az értéktöbblet egy darabját, plusz az állótőke kopását mint kamatot és állótőkéje pótlását veszi számításba; ahogy ez szabály is azoknál a tőkéseknél, akik állótőkét (házakat, gépeket stb.) bérbe adnak. A puszta házirabszolgák, akár szükséges szolgálatokat végeznek, akár csupán fényűzési igényeket elégítenek ki, itt nem jönnek tekintetbe, ezek megfelelnek a mi szolgáló osztályunknak. De a rabszolgarendszer is – amennyiben a mezőgazdaságban, a feldolgozó iparban, a hajózásban stb. a termelőmunka uralkodó formája, mint Görögország fejlett államaiban és Rómában – megtartja a naturális gazdaság bizonyos elemét. Magának a rabszolgapiacnak háború, tengeri kalózkodás stb. szállítja állandóan áruját, a munkaerőt, s ezt a rablást viszont nem közvetíti forgalmi folyamat, hanem idegen munkaerőnek naturális elsajátítása ez közvetlen fizikai kényszer útján. Még az Egyesült Államokban is, miután a bérmunkát alkalmazó északi államok és a rabszolgatartó déli államok közötti közbenső terület rabszolgatenyésztő

területté változott a Dél számára, ahol tehát a rabszolgapiacra dobott rabszolga maga is az évi újratermelés egyik elemévé vált, ez nem volt elegendő hosszabb időre, hanem amíg csak lehetett, tovább folytatták az afrikai rabszolgakereskedelmet a piac feltöltésére.

b) A pénznek a tőkés termelés bázisán spontánul végbemenő oda- és visszaáramlásai az évi termék átváltásánál; az állótőkék egész értékterjedelmükben egyszerre való előlegezése és értéküknek fokozatos, több éves periódusokon át tartó kihúzása a forgalomból, tehát fokozatos helyreállításuk pénzformában az évi kincsképzés révén, amely lényegét tekintve teljesen különbözik a vele párhuzamosan haladó és az évenkénti új aranytermelésen nyugvó kincsképzéstől; az idő különböző hossza, amelyre az áruk termelési periódusának hosszától függően pénzt kell előlegezni, tehát már előzőleg újra meg újra kincsként fel kell raktározni, mielőtt az áru eladása révén a forgalomból vissza lehet húzni; az előlegezési idő különböző hossza, ami már a termelési hely és a felvevőpiac közti különböző távolságból is adódik; ugyanúgy a visszaáramlás nagyságának és periódusának különbözősége a különböző vállalkozásokban és egyazon termelési ág különböző egyes tőkéseinél levő termelési készletek állapotától, illetve viszonylagos nagyságától függően, tehát az állandó tőke elemeinek bevásárlási határidői – s mindez az újratermelés éve folyamán; csupán az szükséges, hogy a tapasztalat észrevehetővé és feltűnővé tegye a spontán mozgásnak mindezeket a különböző mozzanatait, ahhoz, hogy tervszerűen felhasználják őket mind a hitelrendszer mechanikus segédeszközeinek létrehozására, mind a meglevő kölcsönadható tőkék valóságos előhalászására.

Ehhez járul még a különbség az olyan vállalkozások között, amelyeknek termelése normális viszonyok között folyamatosan ugyanazokban a méretekben megy végbe, és azok között, amelyek az év különböző időszakaiban különböző terjedelemben alkalmaznak munkaerőt, mint például a mezőgazdaság.

XIII. Destutt de Tracy újratermelési elmélete[56]

Egyes közgazdászoknak a társadalmi újratermelés vizsgálatánál tanúsított zavaros és egyúttal hetvenkedő gondolatszegénységére szolgáljon például a nagy logikus Destutt de Tracy (v. ö. I. könyv, 147. [156.] old. 30. jegyzet), akit még Ricardo is komolyan vett és igen kiváló írónak (a very distinguished writer) nevezett. („Principles etc.", 333. old.)

[56] A II. kéziratból.

Ez a kiváló író a következő felvilágosításokat nyújtja a teljes társadalmi újratermelési és forgalmi folyamatról:

„Megkérdik majd tőlem, hogyan juthatnak ezek az ipari vállalkozók ilyen nagy profitokhoz és kitől szerzik őket. Azt válaszolom, úgy szerzik, hogy mindazt, amit termelnek, drágábban adják el, mint amennyibe ezek termelése nekik került, s hogy eladják:

1. egymásnak, fogyasztásuk azon egész része erejéig, amely szükségleteik kielégítésére van rendelve, s ezt profitjaik egy részével fizetik meg;

2. a bérmunkásoknak, mind azoknak, akiket ők fizetnek, mind azoknak, akiket a henyélő tőkések fizetnek; s ezektől a bérmunkásoktól ezen az úton visszaszerzik egész bérüket, esetleges kis megtakarításaik kivételével;

3. a henyélő tőkéseknek, akik jövedelmüknek azzal a részével fizetnek érte, amelyet már nem adtak oda az általuk közvetlenül foglalkoztatott bérmunkásoknak; úgyhogy az egész járadék, amelyet az ipari tőkések ezeknek évente fizetnek, egyik vagy másik ilyen úton megint visszaáramlik hozzájuk." (*Destutt de Tracy*: „Traité de la volonté et de ses effets", Párizs 1826, 239. old.)

A tőkések tehát először azáltal gazdagodnak, hogy az értéktöbblet ama részének átváltásánál, amelyet magánfogyasztásukra fordítanak, vagyis mint jövedelmet elfogyasztanak, kölcsönösen becsapják egymást. Ha tehát értéktöbbletüknek, illetve profitjaiknak ez a része 400 £-gel egyenlő, akkor ebből a 400 £-ből mondjuk 500 £ lesz azáltal, hogy a 400 £ valamennyi részese saját részét 25%-kal drágábban adja el a másiknak. Minthogy mindannyian ugyanazt teszik, az eredmény ugyanaz, mintha a valóságos értéken adták volna el egymásnak. A különbség csak annyi, hogy a 400 £ áruérték forgalmának lebonyolításához 500 £ pénztömegre van szükségük, s ez a módszer inkább arra látszik jónak, hogy elszegényedjenek, nem pedig arra, hogy meggazdagodjanak, mert összvagyonuk nagy részét forgalmi eszközök hasznot nem hajtó formájában nem-termelő módon kell felraktározniok. Az egész arra lyukad ki, hogy a tőkésosztály, áruinak általános névleges áremelése ellenére, csak egy 400 £ értékű árukészletet oszthat el tagjai között magánfogyasztásukra, ezek azonban megszerzik egymásnak azt az örömet, hogy 400 £ áruérték forgalmát olyan pénztömeggel bonyolítják le, amely 500 £ áruérték forgalmához szükséges.

Nem is beszélünk arról, hogy itt feltételezve van „profitjaik egy része", tehát egyáltalában egy olyan árukészlet, amelyben profit testesül meg. Pedig Destutt éppen azt akarja nekünk megmagyarázni, honnan ered ez a profit. Hogy mekkora pénztömeg szükséges a profit forgalmának lebonyolításához, az teljesen alárendelt kérdés. A profitot megtestesítő árutömeg

úgy látszik onnan származik, hogy a tőkések ezt az árutömeget nemcsak eladják egymásnak, ami már önmagában igen szép és mély gondolat, hanem valamennyien túl drágán is adják el egymásnak. Most tehát már ismerjük a tőkések meggazdagodásának egyik forrását. Olyan ez, mint „Bräsig inspektor"* titka, hogy a nagy szegénység a nagy pauvretéből [szegénységből] fakad.

2. Ugyanezek a tőkések továbbá eladnak „a bérmunkásoknak, mind azoknak, akiket ők fizetnek, mind azoknak, akiket a henyélő tőkések fizetnek; s ezektől a bérmunkásoktól ezen az úton visszaszerzik egész bérüket, esetleges kis megtakarításaik kivételével".

Annak a pénztőkének a visszaáramlása a tőkésekhez, amelynek formájában a tőkések a bért a munkásnak előlegezték, Destutt úr szerint a másik forrása e tőkések meggazdagodásának.

Ha tehát a tőkésosztály például 100 £ bért fizetett a munkásoknak, majd ugyanezek a munkások ugyanettől a tőkésosztálytól ugyancsak 100 £ értékben árut vásárolnak, s ennélfogva a 100 £ összeg, amelyet a tőkések mint munkaerő vásárlói előlegeztek, áruknak 100 £-ért a munkásoknak való eladásával visszaáramlik hozzájuk, akkor a tőkések ezáltal *gazdagodnak*. A józan emberi értelem álláspontjáról úgy tűnik, hogy a tőkések ezen eljárás révén visszakapták a 100 £-et, amellyel az eljárás előtt rendelkeztek. Az eljárás kezdetén van 100 £ pénzük, ezért a 100 £-ért munkaerőt vásárolnak. A megvásárolt munka ezért a 100 £ pénzért árukat termel, amelyeknek értéke, eddigi tudomásunk szerint, 100 £. A tőkések a 100 £-nyi árut eladják a munkásoknak és ezzel visszakapják 100 £ pénzüket. A tőkéseknek tehát megint van 100 £ pénzük, a munkásoknak pedig 100 £ árujuk, amelyet maguk termeltek. Hogy a tőkések ezen hogyan gazdagodnak, azt nem lehet megérteni. Ha a 100 £ pénz nem áramlana vissza hozzájuk, akkor a munkásoknak először 100 £ pénzt fizettek volna munkájukért, másodszor pedig e munka termékét, 100 £-nyi fogyasztási eszközt ingyen adták volna nekik. A visszaáramlás tehát legfeljebb azt magyarázhatná meg, hogy a művelet révén a tőkések miért nem lettek szegényebbek, de semmiképpen sem azt, hogy miért lettek gazdagabbak.

Az persze más kérdés, honnan van a tőkéseknek a 100 £ pénzük és miért nem termelnek a munkások saját számlájukra árukat, miért kényszerülnek arra, hogy munkaerejüket erre a 100 £-re elcseréljék. Ez azonban egy olyan kaliberű gondolkodó számára, mint Destutt, magától értetődik.

Maga Destutt sincs teljesen megelégedve ezzel a megoldással. Hiszen ő nem azt mondta, hogy a tőkések azáltal gazdagodnak, hogy kiadnak 100 £ pénzösszeget és aztán 100 £ pénzösszeget újra bevételeznek, tehát nem azt

mondta, hogy a 100 £ pénz visszaáramlása révén gazdagodnak, ez csak azt mutatja meg, miért nem megy veszendőbe a 100 £ pénz. Ő azt mondta, hogy a tőkések azáltal gazdagodnak, „hogy mindazt, amit termelnek, drágábban adják el, mint amennyibe nekik került".

A tőkéseknek tehát a munkásokkal való ügyletükben is azáltal kell gazdagodniok, hogy túl drágán adnak el nekik. Remek! „Munkabért fizetnek... s mindez visszaáramlik hozzájuk mindezeknek az embereknek a kiadásai révén, akik nekik" {a termékeket} „drágábban fizetik meg, mint amennyibe nekik" {a tőkéseknek} „e munkabér következtében kerültek." (240. old.) A tőkések tehát 100 £ bért fizetnek a munkásoknak, s azután eladják a munkásoknak saját terméküket 120 £-ért, úgyhogy nemcsak a 100 £ áramlik vissza hozzájuk, hanem még 20 £-et nyernek is? Ez lehetetlen. A munkások csak azzal a pénzzel fizethetnek, amit munkabér formájában kaptak. Ha a tőkéstől 100 £ bért kapnak, akkor csak 100 £-ért vásárolhatnak, nem pedig 120 £-ért. Ezen a módon tehát a dolog nem oldható meg. De van még egy másik út. A munkások 100 £-ért vásárolnak árut a tőkésektől, valójában azonban csak 80 £ értékű árut kapnak. Ennélfogva 20 £-gel feltétlenül becsapták őket. A tőkés pedig 20 £-gel feltétlenül gazdagodott, mert a munkaerőt valójában 20%-kal értékén alul fizette, vagyis kerülő úton 20% levonást eszközölt a névleges munkabérből.

A tőkésosztály ugyanazt a célt érné el, ha a munkásoknak már eleve csak 80 £ bért fizetne, s aztán e 80 £ pénzért valóban 80 £ áruértéket adna nekik. Úgy látszik – az egész osztályt tekintve – ez a normális út, mert még Destutt úr szerint is a munkásosztálynak „elegendő bért" (219. old.) kell kapnia, s e bérnek legalább annyinak kell lennie, hogy létezését és munkaképességét fenntartsa, „számára a legszűkösebb létfenntartást biztosítsa". (180. old.) Ha a munkások ezt az elegendő bért nem kapják meg, ez ugyanezen Destutt szerint „az ipar halála" (208. old.), tehát úgy látszik nem meggazdagodási eszköz a tőkések számára. Bármekkora azonban a tőkésosztály által a munkásosztálynak fizetett bérek nagysága, ezeknek a béreknek meghatározott értékük van, pl. 80 £. Ha tehát a tőkésosztály 80 £-et fizet a munkásoknak, akkor ezért a 80 £-ért 80 £ áruértéket kell adnia, s a 80 £ visszaáramlása révén nem gazdagodik. Ha 100 £-et fizet nekik pénzben, és 100 £-ért 80 £ áruértéket ad el nekik, akkor a normális bérüknél 25%-kal többet fizetett pénzben a munkásoknak, ezzel szemben 25%-kal kevesebbet ad nekik érte árukban.

Másszóval: az az alap, amelyből egyáltalában a tőkésosztály a profitját húzza, eszerint úgy jön létre, hogy a normális munkabérből vonják le, hogy a munkaerőt értékén alul, azaz a bérmunkásként való normális újra-

termeléséhez szükséges létfenntartási eszközök értékén alul fizetik. Ha tehát normális munkabért fizetnének, aminek Destutt szerint történnie kell, akkor nem létezik profitalap, sem az ipari tőkések, sem a henyélő tőkések számára.

Destutt úrnak tehát a tőkésosztály meggazdagodása egész titkát a munkabérből való levonásra kellett volna redukálnia. Ebben az esetben az értéktöbblet egyéb alapjai, amelyekről az 1. és a 3. pontban beszél, nem léteznének.

Eszerint tehát mindazokban az országokban, ahol a munkások pénzbére az osztályként való fenntartásukhoz szükséges fogyasztási eszközök értékére redukálódik, nem létezik fogyasztási alap és felhalmozási alap a tőkések számára, tehát nem létezik a tőkésosztály létezési alapja, tehát tőkésosztály sem. Éspedig Destutt szerint ez az eset valamennyi régi civilizációjú gazdag fejlett országban, mert itt „a mi régi társadalmainkban az az alap, amelyből a bért fedezik... csaknem állandó nagyság". (202. old.)

A tőkések a munkabér lefaragása esetén sem abból gazdagodnak, hogy először a munkásnak 100 £-et fizetnek pénzben és azután ezért a 100 £ pénzért 80 £-et adnak neki áruban – tehát valójában 80 £ áru forgalmát a 25%-kal nagyobb 100 £ pénzösszeggel bonyolítják le, hanem abból, hogy a tőkés a munkás termékéből az értéktöbbleten kívül – azaz a terméknek az értéktöbbletet megtestesítő részén kívül – a termék ama részének a 25%-át is elsajátítja még, amely munkabér formájában a munkást illetné meg. Azon az együgyű módon, ahogyan Destutt a dolgot elképzeli, a tőkésosztály abszolúte semmit sem nyerne. A tőkésosztály 100 £-et fizet munkabérre és ezért a 100 £-ért 80 £ áruértéket ad vissza a munkásnak a saját termékéből. De a legközelebbi műveletnél ugyanerre az eljárásra megint 100 £-et kell előlegeznie. Tehát csak azzal a haszontalan játékkal tölti kedvét, hogy 100 £ pénzt előlegez és 80 £ árut ad érte, ahelyett hogy 80 £ pénzt előlegezne és 80 £ árut adna érte. Azaz haszontalanul állandóan 25%-kal nagyobb pénztőkét előlegez változó tőkéjének a forgalmára, ami egészen sajátságos módszere a meggazdagodásnak.

3. A tőkésosztály végül elad „a henyélő tőkéseknek, akik jövedelmüknek azzal a részével fizetnek érte, amelyet már nem adtak oda az általuk közvetlenül foglalkoztatott bérmunkásoknak; úgyhogy az egész járadék, amelyet az ipari tőkések ezeknek" (a henyélőknek) „évente fizetnek, egyik vagy másik ilyen úton megint visszaáramlik hozzájuk."

Az előbb láttuk, hogy az ipari tőkések „profitjaik egy részével megfizetik fogyasztásuk azon egész részét, amely szükségleteik kielégítésére van rendeltetve". Tegyük fel tehát, hogy profitjuk = 200 £. Például 100 £-et fordíta-

nak egyéni fogyasztásukra. De profitjuk másik fele, = 100 £, nem az övék, hanem a henyélő tőkéseké, vagyis a földjáradékosoké és a kamatra kölcsönző tőkéseké. Tehát 100 £ pénzt kell fizetniök ennek a társaságnak. Mondjuk, hogy ezeknek ebből a pénzből 80 £-re van szükségük saját fogyasztásukra és 20 £-re szolgák stb. vásárlására. A 80 £-en tehát fogyasztási eszközöket vesznek az ipari tőkésektől. Ezzel az utóbbiakhoz, miközben 80 £ termék eltávolodik tőlük, 80 £ pénz áramlik vissza, vagyis a $^4/_5$-e annak a 100 £-nek, amelyet járadék, kamat stb. néven a henyélő tőkéseknek fizettek. Továbbá a szolgáló osztály – a henyélő tőkések közvetlen bérmunkásai – 20 £-et kapott uraitól. Ezen 20 £ fogyasztási eszközt vásárol ugyancsak az ipari tőkésektől. Az utóbbiakhoz tehát, miközben 20 £ termék eltávolodik tőlük, 20 £ pénz áramlik vissza, vagyis az utolsó ötöde annak a 100 £ pénznek, amelyet mint járadékot, kamatot stb. a henyélő tőkéseknek fizettek.

Az ügylet végén az ipari tőkésekhez visszaáramlott az a 100 £ pénz, amelyet járadék, kamat stb. fizetésével a henyélő tőkéseknek átengedtek, s közben többlettermékük fele, = 100 £, kezükből átkerült a henyélő tőkések fogyasztási alapjába.

Az itt szóbanforgó kérdés szempontjából tehát nyilván teljesen felesleges bárhogy is belekeverni a 100 £ megosztását a henyélő tőkések és közvetlen bérmunkásaik között. A dolog egyszerű: Járadékaikat, kamataikat, egyszóval az értéktöbbletből, = 200 £, nekik járó pénzt az ipari tőkések pénzben, 100 £-ben fizetik ki. Ezen a 100 £-en a henyélő tőkések közvetlenül vagy közvetve fogyasztási eszközöket vásárolnak az ipari tőkésektől. Visszafizetnek tehát nekik 100 £ pénzt és elvonnak tőlük 100 £ értékű fogyasztási eszközt.

Ezzel az ipari tőkések által a henyélő tőkéseknek fizetett 100 £ pénz visszaáramlása megtörtént. Vajon ez a pénzvisszaáramlás meggazdagodási eszköz-e az ipari tőkések számára, mint ahogy Destutt lelkendezve állítja? Az ügylet előtt 200 £ értékösszegük volt; 100 £ pénzben és 100 £ fogyasztási eszközökben. Az ügylet után az eredeti értékösszegnek csak a fele van meg náluk. A 100 £-jük megint megvan pénzben, de a 100 £ fogyasztási eszközt elvesztették, ez átment a henyélő tőkések kezébe. Így tehát nemcsak nem gazdagabbak 100 £-gel, hanem ennyivel szegényebbek. Ha a helyett a kerülő út helyett, hogy először kifizetnek 100 £ pénzt, aztán ezt a 100 £ pénzt visszakapják 100 £ fogyasztási eszköz fizetségeként, egyenesen termékük természetbeni formájában fizetnének járadékot, kamatot stb., akkor a forgalomból nem áramlana hozzájuk vissza 100 £ pénz, mert nem dobtak volna bele 100 £ pénzt. Természetbeni fizetés révén a dolog egyszerűen úgy mutatkozna, hogy a 200 £ értékű többlettermék felét megtartják maguk-

nak, a másik felét pedig egyenérték nélkül odaadják a henyélő tőkéseknek. Még Destutt sem esett volna abba a kísértésbe, hogy ezt a meggazdagodás eszközének nyilvánítsa.

A föld és a tőke, amelyet az ipari tőkések kölcsönvettek a henyélő tőkésektől és amelyért ez utóbbiak részére kell fizetniök az értéktöbblet egy részét földjáradék, kamat stb. formájában, természetesen profitot hajtott nekik, mert egyik feltétele volt nemcsak egyáltalában a termék termelésének, hanem a többletterméket alkotó, vagyis értéktöbbletet megtestesítő termékrész termelésének is. Ez a profit a kölcsönvett föld vagy tőke használatából fakad, de nem abból az árból, amelyet a használatért fizetnek. Ellenkezőleg, ez az ár levonás a profitból. Máskülönben azt kellene állítani, hogy az ipari tőkések nem gazdagabbak, hanem szegényebbek lennének, ha az értéktöbbletet másik felét megtarthatnák önmaguknak, ahelyett hogy odaadják. De ilyen zűrzavar az eredmény, ha valaki forgalmi jelenségeket, amilyen a pénz visszaáramlása, összecserél a termék elosztásával, amelyet az ilyen forgalmi tünemények csak közvetítenek.

S ugyanez a Destutt mégis elég agyafúrt ahhoz, hogy megjegyezze: „Honnan van e henyélők jövedelme? Vajon nem abból a járadékból-e, amelyet profitjukból fizetnek nekik azok, akik az előbbiek tőkéit dolgoztatják, vagyis azok, akik az előbbiek alapjával olyan munkát fizetnek meg, amely többet termel, mint amennyibe kerül, egyszóval az iparűzők? Ezekhez kell tehát mindig visszanyúlni, hogy megtaláljuk minden gazdagság forrását. Ők azok, akik valójában táplálják még az előbbiek által foglalkoztatott bérmunkásokat is." (246. old.)

Most tehát e járadék stb. fizetése lefaragás az ipari tőkések profitjából. Az előbb eszköz volt arra, hogy meggazdagodjanak.

Egy vigasz azonban mégis maradt Destutt számára. Ezek a derék ipari tőkések ugyanúgy járnak el a henyélő tőkésekkel szemben, ahogyan egymás között és a munkásokkal szemben eljártak. Minden árut túl drágán, például 20%-kal drágábban adnak el nekik. Most két eset lehetséges. Vagy van a henyélőknek az ipari tőkésektől évente kapott 100 £-en kívül egyéb pénzeszközük, vagy nincs. Az első esetben az ipari tőkések 100 £ értékű árut mondjuk 120 £ áron adnak el nekik. Árujuk eladásakor tehát nemcsak az a 100 £ áramlik vissza hozzájuk, amelyet a henyélőknek fizettek, hanem ezenkívül még 20 £, amely valóban új érték számukra. Hogy áll most a számadás? Az ipari tőkések 100 £ árut ingyen adtak oda, mert a 100 £ pénz, amelyet fizetségük részeként kaptak, saját pénzük volt. Saját árujukért tehát saját pénzükkel fizettek nekik. Tehát 100 £ veszteség. Ezenkívül azonban 20 £-et kaptak az árnak az értéken felüli többlete fejében. Tehát 20 £

nyereség; ha ehhez hozzáadjuk a 100 £ veszteséget, 80 £ veszteséget kapunk, sohasem pluszt, hanem mindig mínuszt. A henyélők becsapása csökkentette az ipari tőkések veszteségét, de ez nem változtatta át a gazdagság elvesztését meggazdagodásuk eszközévé. Ez a módszer azonban nem alkalmazható huzamosabb ideig, mert a henyélők nem fizethetnek évente 120 £ pénzt, ha évente csak 100 £ pénz a bevételük.

Tehát a második módszer: Az ipari tőkések 80 £ értékű árut adnak el azért a 100 £ pénzért, amelyet a henyélőknek fizettek. Ebben az esetben 80 £-et továbbra is ingyen adnak oda, járadék, kamat stb. formájában. Ezzel a becsapással csökkentették a henyélőknek fizetett sarcot, de azért ez továbbra is létezik, s a henyélőknek ugyanezen elmélet alapján, mely szerint az árak az eladók jóakaratától függenek, módjukban van, hogy a jövőben 120 £ járadékot, kamatot stb. kívánjanak földjükért és tőkéjükért az eddigi 100 £ helyett.

Ez a ragyogó fejtegetés teljesen méltó ahhoz a mély gondolkodóhoz, aki könyve egyik oldalán kimásolja A. Smithből, hogy „a munka minden gazdagság forrása" (242. old.), hogy az ipari tőkések „tőkéjüket arra használják fel, hogy olyan munkát fizessenek, amely ezt profittal együtt termeli újra" (246. old.), a másik oldalon pedig azt a következtetést vonja le, hogy ezek az ipari tőkések „táplálják az összes többieket, kizárólag ők gyarapítják a közvagyont és teremtik meg valamennyi élvezeti eszközünket" (242. old.), hogy nem a munkások táplálják a tőkéseket, hanem a tőkések a munkásokat, s ezt azzal a ragyogó érvvel támasztják alá, hogy az a pénz, amellyel a munkásokat fizetik, nem marad a kezükben, hanem folyton visszatér a tőkésekhez a munkások által termelt áruk fizetsége fejében. „A bérmunkások csak egyik kezükkel kapnak és a másikkal visszaadnak. Fogyasztásukat tehát úgy kell tekintenünk, hogy azok hozzák létre, akik őket szegődtetik." (235. old.)

Miután ilyen kimerítően ábrázolta, hogyan közvetíti a társadalmi újratermelést és fogyasztást a pénzforgalom, Destutt így folytatja: „Ez az, ami a gazdagságnak ezt a perpetuum mobile-jét [örökmozgóját] tökéletessé teszi, ez az a mozgás, amelyet bár rosszul értettek meg" {mal connu – ez biztos!}, „joggal neveztek forgalomnak; mert ez valóban forgó és mindig visszatér kiindulópontjához. Ez a pont pedig az, ahol a termelés végbemegy." (239–240. old.)

Destutt, that very distinguished writer, membre de l'Institut de France et de la Société Philosophique de Philadelphie [ez az igen kiváló író, a Francia Akadémia és a Philadelphiai Filozófiai Társaság tagja], aki bizonyos fokig valóban kimagasló fő a vulgáris közgazdászok között, végül felszólítja

az olvasót, csodálja meg, milyen bámulatos világossággal ábrázolta a társadalmi folyamat menetét, milyen fényárt vetett a tárgyra, sőt annyira leereszkedik, hogy közli, honnan ered mindez a fény. Ezt eredetiben kell közölnünk:

„On remarquera, j'espère, combien cette manière de considérer la consommation de nos richesses est concordante avec tout ce que nous avons dit à propos de leur production et de leur distribution, et en même temps *quelle clarté elle répand sur toute la marche de la société. D'où* viennent cet accord et cette *lucidité*? De ce que nous avons rencontré la vérité. Cela rappelle l'effet de ces miroirs où les objets se peignent nettement et dans leurs justes proportions, quand on est placé dans leur vrai point de vue, et où tout paraît confus et désuni, quand on en est trop près ou trop loin." [Remélem észreveszik majd, hogy ez a mód, ahogyan gazdagságunk fogyasztását vizsgáljuk, mennyire összhangban van mindazzal, amit termelésükre és elosztásukra vonatkozóan mondottunk, s hogy ugyanakkor *milyen világosságot áraszt a társadalom egész mozgására. Miből* fakad ez az összhang és ez a *tisztánlátás*? Abból, hogy megleltük az igazságot. Emlékeztet ez azoknak a tükröknek a hatására, amelyekben a tárgyak világosan és helyes arányaikban rajzolódnak le, ha a helyes nézőpontot foglaljuk el, s amelyekben minden zavarosan és eltorzultan látszik, ha túlságosan közel vagy túlságosan távol állunk.] (242–243. old.)

Voilà le crétinisme bourgeois dans toute sa béatitude! [Íme a polgári agyalágyultság jámbor boldogságának teljében!]

Huszonegyedik fejezet[57]

Felhalmozás és bővített újratermelés

Az I. könyvben megmutattuk, hogyan megy végbe a felhalmozás az egyes tőkés számára. Az árutőke ezüstté változtatásával ezüstté változik a többlettermék is, amelyben megtestesül az értéktöbblet. Ezt az ilymódon pénzzé változtatott értéktöbbletet a tőkés visszaváltoztatja termelőtőkéjének pótlólagos természetbeni elemeivé. A termelés következő körforgásában a megnövelt tőke megnövelt terméket ad. De ami az egyéni tőkénél történik, annak meg kell jelennie az évi összújratermelésben is, ugyanúgy ahogy az egyszerű újratermelés vizsgálatánál láttuk, hogy az egyéni tőke elhasznált álló alkotórészeinek fokozatos lecsapódása pénzben, amelyet kincsként felhalmoznak, az évi társadalmi újratermelésben is kifejeződik.

Ha az egyéni tőke = $400_c + 100_v$, s az évi értéktöbblet = 100, akkor az árutermék = $400_c + 100_v + 100_m$. Ezt a 600-at pénzzé változtatják. E pénzből 400_c-t ismét az állandó tőke természetbeni formájára, 100_v-t pedig munkaerőre váltanak át, és – ha az egész értéktöbbletet felhalmozzák – ezenkívül 100_m-et pótlólagos állandó tőkévé változtatnak át azáltal, hogy átváltják a termelőtőke természetbeni elemeire. Itt feltételezzük: 1. hogy ez az összeg az adott technikai feltételek között elegendő akár a funkcionáló állandó tőke kibővítésére, akár egy új ipari vállalkozás megindítására. Az is előfordulhat azonban, hogy sokkal hosszabb időn át szükséges az értéktöbbletet pénzzé átváltoztatni s ezt a pénzt kincsként felraktározni, mielőtt ez a folyamat végbemehetne, tehát valóságos felhalmozás, a termelés bővítése következhetne be. 2. Előfeltételezzük, hogy valójában már előzőleg bővített újratermelés következett be; mert ahhoz, hogy a pénzt (a pénzben kincsként felraktározott értéktöbbletet) a termelőtőke elemeivé lehessen átváltoztatni, szükséges, hogy ezek az elemek mint áruk kaphatók legyenek a piacon; egyre megy, ha ezeket az elemeket nem mint kész árukat veszik meg, hanem megrendelésre gyártják. Ki csak akkor fizetik őket, amikor már megvannak, s min-

[57] Innen egészen végig VIII. kézirat.

denesetre akkor, amikor ezeket illetően valóságos bővített újratermelés, az addig normális termelésnek a kibővítése már végbement. Potenciálisan, azaz elemeikben meg kellett lenniök, hiszen ahhoz, hogy termelésük valóban megtörténjék, csak a megrendelés lökésére, vagyis az áru meglétét megelőző vételre és az áru anticipált eladására van szükség. Az egyik oldalon levő pénz ekkor életrehívja a másik oldalon a bővített újratermelést, mert az utóbbinak megvan a lehetősége a pénz *nélkül*; a pénz ugyanis önmagában véve nem eleme a valóságos újratermelésnek.

Ha például *A* tőkés egy éven vagy több éven át az általa egymás után termelt árutermék-mennyiségeket eladja, akkor ezzel az áruterméknek értéktöbbletet hordozó részét – a többletterméket –, tehát magát az általa áruformában termelt értéktöbbletet is egymás után pénzzé változtatja, fokozatosan felraktározza és ilymódon potenciális új pénztőke jön létre; potenciális azért, mert alkalmas arra, hogy termelőtőke elemeire átváltsák, és az a rendeltetése, hogy ez megtörténjék. Ténylegesen azonban *A* tőkés csak egyszerű kincsképzést végez, amely nem eleme a valóságos újratermelésnek. Tevékenysége egyelőre csak abban áll, hogy forgó pénzt von el fokozatosan a forgalomból, amikoris természetesen nincs kizárva, hogy az a forgó pénz, amelyet ilymódon lakat alá tesz, az imént még – mielőtt a forgalomba lépett – maga is egy másik kincs része volt. *A*-nak ez a kincse, amely potenciálisan új pénztőke, éppoly kevéssé jelent pótlólagos társadalmi gazdagságot, mintha fogyasztási eszközökre költötték volna. Lehetséges azonban, hogy az a pénz, amelyet a forgalomból elvontak, tehát amely előzőleg forgalomban volt, korábban már egyszer kincs-alkotórészként hevert, vagy munkabér pénzformája volt, termelési eszközöket vagy más árukat változtatott ezüstté, valamely tőkés állandó tőkerészeinek vagy jövedelmének a forgalmát bonyolította le. Ez a pénz éppúgy nem új gazdagság, mint ahogy az egyszerű áruforgalom álláspontjáról tekintve a pénzről nem lehet azt állítani, hogy nemcsak a saját meglevő értékének, hanem ezen érték tízszeresének a hordozója, mert naponta tízszer térült meg, tíz különböző áruértéket realizált. Az áruk nélküle is megvannak és a pénz továbbra is az marad, ami (vagy a kopás következtében még kevesebb lesz), akár egyszer térül meg, akár tízszer. Új gazdagságot (potenciális pénzt) csak az aranytermelésben hoznak létre – amennyiben az aranytermék többletterméket foglal magában, értéktöbbletet hordozóját –, és az új aranytermék csak annyiban gyarapítja potenciális új pénztőkék pénzanyagát, amennyiben teljes egészében forgalomba lép.

Bár ez a pénzformában kincsként felraktározott értéktöbblet pótlólagos új társadalmi gazdagságot nem képvisel, de új potenciális pénztőkét igen, annak a funkciónak a következtében, amelynek betöltésére felraktározzák.

(Később látjuk majd, hogy új pénztőke más úton is keletkezhet, mint értéktöbblet fokozatos arannyá változtatása révén.)

Pénzt elvonnak a forgalomból és kincsként felraktároznak az áru olyan eladása útján, amelyet nem követ vétel. Ha tehát ezt a műveletet általánosan végbemenőnek fogjuk fel, akkor látszólag érthetetlen, honnan vannak a vevők, minthogy ebben a folyamatban – s ezt általánosnak kell felfogni, mert minden egyéni tőke lehet felhalmozás stádiumában – mindenki eladni akar, hogy kincset raktározzon fel, senki sem akar vásárolni.

Ha az évi újratermelés különböző részei közötti forgalmi folyamatot egyenes vonalúnak képzelnénk el – ami helytelen, mert kevés kivétellel mindig egymással ellentétes mozgásokból áll –, akkor az arany- (illetve ezüst-) termelővel kellene kezdeni, aki vesz, anélkül hogy eladna, és előfeltételezni, hogy valamennyi többi neki ad el. Ebben az esetben az évi társadalmi összterméktöbblettermék (az összértéktöbblet hordozója) átkerülne hozzá és az összes többi tőkés pro rata elosztaná egymás között az aranytermelő természettől fogva pénzben létező többlettermékét, értéktöbbletének természetes megtestesülését aranyban; mert az aranytermelő termékének az a része, amelynek funkcionáló tőkéjét kell pótolnia, már le van kötve, s felőle a rendelkezés már megtörtént. Az aranytermelő aranyban termelt értéktöbblete volna ebben az esetben az egyetlen alap, amelyből valamennyi többi tőkés az évi értéktöbblete arannyá változtatásához szükséges anyagot szerzi. Értéknagyságát tekintve tehát egyenlőnek kellene lennie az egész társadalmi évi értéktöbblettel, amelynek először kincs formájába kell begubóznia. Bármennyire ízetlenek ezek az előfeltételezések, csak arra jók, hogy egy általános egyidejű kincsképzés lehetőségét megmagyarázzák, amivel maga az újratermelés, kivéve az aranytermelőknél, egy lépéssel sem jutna előbbre.

Mielőtt ezt a látszólagos nehézséget megoldjuk, meg kell különböztetnünk a felhalmozást az I. osztályban (termelési eszközök termelése) és a II. osztályban (fogyasztási eszközök termelése). Kezdjük az I. osztállyal.

I. Felhalmozás az I. osztályban

1. Kincsképzés

Világos, hogy mind az I. osztályt alkotó számos iparágban eszközölt tőkebefektetések, mind a különböző egyéni tőkebefektetések ezen iparágak mindegyikén belül, életkoruk, azaz már eltelt funkcionálási idejük szerint – terjedelmüktől, technikai feltételeiktől, piaci viszonyaiktól stb. teljesen elvonatkoztatva – az értéktöbblet potenciális pénztőkévé való fokozatos átvál-

toztatása folyamatának különböző fokán vannak, mindegy, hogy a termelés bővítésének két formája közül melyikre szolgál ez a pénztőke, arra-e, hogy a tőkések kibővítsék funkcionáló tőkéjüket, vagy arra, hogy új ipari vállalkozásokat létesítsenek. A tőkések egy része ezért a maga megfelelő nagyságra megnövekedett potenciális pénztőkéjét állandóan termelőtőkévé változtatja, vagyis az értéktöbblet arannyá változtatása révén kincsként felraktározott pénzén termelési eszközöket, pótlólagos állandótőke-elemeket vásárol; miközben egy másik részük még azzal van elfoglalva, hogy potenciális pénztőkéjét kincsként felraktározza. E két kategóriához tartozó tőkések tehát mint vevők illetve eladók kerülnek szembe egymással, mégpedig az egyik csoport kizárólag a vevő, a másik kizárólag az eladó szerepében.

Például A elad 600-at ($= 400_c + 100_v + 100_m$) B-nek (aki több vevőt is képviselhet, mint egyet). Eladott 600 értékű árut 600 pénzért, ebből 100 értéktöbbletet képvisel, amelyet a forgalomból elvon, mint pénzt kincsként felraktároz; de ez a 100 pénz csak a pénzformája a többlettermléknek, amely 100 értéknek a hordozója volt. A kincsképzés egyáltalán nem termelés, tehát eleve nem növekménye a termelésnek. A tőkés cselekvése itt csak abban áll, hogy a 100 többlettermék eladásával szerzett pénzt a forgalomból elvonja, megrögzíti és zár alá veszi. Ezt a műveletet nemcsak A végzi, hanem a forgalom perifériájának számos pontján más A', A'', A''' tőkések is, akik mind ugyanilyen szorgalmasan dolgoznak az ilyenfajta kincsképzésen. Ez a számos pont, ahol pénzt vonnak el a forgalomból és számos egyéni kinccsé, illetve potenciális pénztőkévé halmozzák fel, a forgalom megannyi akadályának látszik, mert a pénzt immobilizálja és hosszabb vagy rövidebb időre megfosztja forgalomképességétől. Figyelembe kell azonban venni, hogy egyszerű áruforgalom esetén, jóval a tőkés árutermelésen alapuló áruforgalom előtt, is van kincsképzés; a társadalomban meglevő pénzmennyiség mindig nagyobb, mint ennek aktív forgalomban levő része, bár ez utóbbi rész a körülményektől függően megduzzad vagy összezsugorodik. Ugyanezeket a kincseket és ugyanezt a kincsképzést itt a tőkés termelésben is megtaláljuk, de most mint a tőkés termelési folyamat immanens mozzanatát.

Érthető az öröm, ha a hitelügy keretében mindezekből a potenciális tőkékből bankok stb. kezén történő koncentrációjuk révén rendelkezésre álló tőke, „loanable capital" [kölcsönadható tőke], pénztőke lesz, mégpedig most már nem passzív pénztőke, és nem a jövő zenéje,* hanem aktív, burjánzó (wuchern [uzsoráskodni, burjánzani] itt a növekedés értelmében) tőke.

De ezt a kincsképzést A csak úgy viszi véghez, hogy – többletterméke tekintetében – csak eladóként lép fel, utána nem lép fel vevőként. Kincsképzésének tehát az az előfeltétele, hogy egymás után termel többletterméket –

arannyá változtatandó értéktöbbletének hordozóját. Az adott esetben, amikor a forgalmat csak az I. kategórián belül vizsgáljuk, a többlettermék természetbeni formája, valamint az összterméké, amelynek ez része, az I. osztály állandó tőkéje egyik elemének a természetbeni formája, azaz a termelési eszközök termelési eszközeinek kategóriájába tartozik. Azt, hogy mi lesz belőle, azaz hogy a *B*, *B'*, *B''* stb. vevők kezén milyen funkciót tölt majd be, rögtön látni fogjuk.

De itt mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy bár *A* az értéktöbblete fejében pénzt von el a forgalomból és azt kincsként felraktározza, másfelől árukat dob forgalomba, anélkül hogy ezek fejében onnan más árukat vonna el, ami lehetővé teszi, hogy *B*, *B'*, *B''* stb. viszont pénzt dobjanak forgalomba és ennek fejében csak árut vonjanak el belőle. Az adott esetben ez az áru, természetbeni formájának és rendeltetésének megfelelően, mint álló vagy forgó elem belekerül a *B*, *B'* stb. állandó tőkéjébe. Ez utóbbiról majd akkor mondunk többet, amikor a többlettermék vásárlóival, a *B*, *B'* stb. tőkésekkel lesz dolgunk.

Jegyezzük meg itt mellékesen: Akárcsak korábban, az egyszerű újratermelés vizsgálatánál, itt is látjuk, hogy az évi termék különböző alkotórészeinek átváltása, azaz forgalmuk (amely egyúttal szükségképpen felöleli a tőke újratermelését, mégpedig különböző meghatározottságaiban – állandó és változó tőke, állótőke, forgótőke, pénztőke, árutőke – való helyreállítását) semmiképpen sem pusztán rákövetkező eladással kiegészülő áruvásárlást vagy rákövetkező vétellel kiegészülő eladást előfeltételez, mintha tényleg csak áru átváltása történne árura, ahogy azt a politikai gazdaságtan, nevezetesen a szabadkereskedelmi iskola feltételezi a fiziokraták és A. Smith óta. Tudjuk, hogy az állótőkét, ha egyszer már megvették, funkcionálásának egész tartama alatt nem újítják meg, hanem régi formájában működik tovább, miközben értéke fokozatosan lecsapódik pénzben. Láttuk mármost, hogy a II_c álló alkotórészének periodikus megújítása (az egész II_c tőkeérték $I_{(v+m)}$ értékű elemekre váltódik át) egyrészt előfeltételezi II_c pénzformából természetbeni formába visszaváltozó álló részének *puszta vásárlását*, aminek megfelel I_m puszta eladása; másrészt előfeltételezi II_c pénzben lecsapódó álló (kopási) értékrészének *puszta eladását*, aminek megfelel I_m puszta vásárlása. Ahhoz, hogy az átváltás itt normálisan menjen végbe, azt kell előfeltételezni, hogy a II_c részéről eszközölt puszta vétel értékterjedelmét tekintve egyenlő a II_c részéről eszközölt puszta eladással, s ugyanígy, hogy I_m puszta eladása II_c 1. csoportja számára egyenlő a II_c 2. csoporttól eszkö-

zölt puszta vásárlásával. (440. [421.] old.) Különben az egyszerű újratermelésben zavar következik be; az egyik oldal puszta vételét fedeznie kell a másik oldal puszta eladásának. Ugyanígy itt azt kell előfeltételezni, hogy I_m-nek a kincsképző A, A', A'' csoport részéről történő puszta eladása egyensúlyban van I_m-nek a B, B', B'' csoport részéről történő puszta vásárlásával, mely csoport a kincsét átváltoztatja pótlólagos termelőtőke elemeivé.

Ha az egyensúlyt azzal állítják helyre, hogy a vevő később és ugyanolyan értékösszeg erejéig eladóként lép fel és viszont, akkor a pénz visszaáramlik arra az oldalra, amely a vételnél előlegezte, amely először eladott, mielőtt vásárolt volna. A valóságos egyensúlynak azonban magát az áruátváltást, az évi termék különböző részei átváltását illetően az a feltétele, hogy az egymásra átváltott áruk értékösszege egyenlő legyen.

Ha viszont csak egyoldalú átváltások történnek, az egyik oldalon puszta vételek, a másikon puszta eladások tömege – és láttuk, hogy az évi termék normális átváltása tőkés alapzaton ezeket az egyoldalú metamorfózisokat feltételezi –, akkor az egyensúly csak olyan feltevés esetén van meg, hogy az egyoldalú vételek értékösszege és az egyoldalú eladások értékösszege fedi egymást. Az a tény, hogy az árutermelés a tőkés termelés általános formája, már magában foglalja azt a szerepet, amelyet benne a pénz nemcsak mint forgalmi eszköz, hanem mint pénztőke is játszik, s létrehozza a normális átváltásnak, tehát az újratermelés – akár egyszerű, akár bővített újratermelés – normális lefolyásának bizonyos, erre a termelési módra jellemző sajátságos feltételeit, amelyek az abnormális lefolyásnak, válságok lehetőségének megannyi feltételébe csapnak át, minthogy az egyensúly – e termelés spontán alakulása következtében – maga is véletlen.

Azt is láttuk, hogy I_v átváltásánál megfelelő értékösszegű II_c-re ez utóbbi számára végül is megtörténik a II. áru pótlása ugyanolyan értékösszegű I. áruval, hogy tehát itt a II. osztály össztőkése részéről a saját áruja eladása utólag kiegészül ugyanolyan értékösszegű I. áru vételével. Ez a pótlás megtörténik; de az I. osztály és a II. osztály tőkései részéről áruiknak e kölcsönös átváltása alkalmával nem történik csere. II_c eladja árját az I. munkásosztályának, ez vele egyoldalúan mint áruvásárló lép fel, ő viszont egyoldalúan mint árueladó; az így szerzett pénzzel II_c egyoldalúan mint áruvásárló lép fel az I. osztály össztőkésével szemben, ez viszont vele szemben I_v erejéig egyoldalúan mint árueladó. Az I. osztály csak ennek az árueladásnak a révén termeli végül is újra változó tőkéjét megint pénztőke formájában. Az I. osztály tőkéje I_v erejéig egyoldalúan mint árueladó lép fel a II. osztály tőkéjével szemben, saját munkásosztályával szemben viszont munkaerejének vételénél mint áruvásárló; az I. munkásosztálya a II. tőkéssel szemben

egyoldalúan mint áruvásárló lép fel (tudniillik mint létfenntartási eszközök vásárlója), az I. tőkéssel viszont egyoldalúan mint árueladó, tudniillik mint munkaerejének eladója.

A munkaerő folytonos kínálata az I. munkásosztály részéről, az I. árutőke egy részének visszaváltoztatása a változó tőke pénzformájába, a II. árutőke egy részének pótlása a II_c állandó tőke természetbeni elemeivel – mindezek a szükséges előfeltételek kölcsönösen megszabják egymást, de közvetíti őket egy igen bonyolult folyamat, amely három egymástól függetlenül végbemenő, de egymással összefonódó forgalmi folyamatot foglal magában. A folyamat bonyolultsága maga is megannyi okot szolgáltat abnormális lefolyására.

2. A pótlólagos állandó tőke

A többlettermék, az értéktöbblet hordozója, nem kerül semmibe elsajátítóinak, az I. osztály tőkéseinek. Megszerzésére semmiféleképpen nem kell pénzt vagy árukat előlegezniök. Az előleg (avance) már a fiziokratáknál is a termelőtőke elemeiben megvalósult érték általános formája. Amit tehát az I. osztály tőkései előlegeznek, az csupán állandó és változó tőkéjük. A munkás a munkájával nemcsak fenntartja állandó tőkéjüket; nemcsak pótolja változó tőkéjük értékét egy ennek megfelelő újonnan alkotott értékrésszel áru formájában; hanem ezenkívül többletmunkájával többlettermék formájában létező értéktöbbletet is szolgáltat nekik. E többlettermék sorozatos eladásával képezik a kincset, a pótlólagos potenciális pénztőkét. Az itt vizsgált esetben ez a többlettermék eleve termelési eszközök termelési eszközeiből áll. Csak B, B', B'' stb. (I) kezén funkcionál ez a többlettermék pótlólagos állandó tőkeként; virtuálisan azonban már az eladás előtt, már a kincsképző A, A', A'' (I) kezén is az. Ha az I. osztály részéről való újratermelésnek pusztán az értékterjedelmét tekintjük, akkor még az egyszerű újratermelés határain belül vagyunk, mert e virtuálisan pótlólagos állandó tőke (a többlettermék) létrehozására nem mozgattak meg pótlólagos tőkét, nagyobb többletmunkát sem, mint amennyit az egyszerű újratermelés alapzatán kifejtettek. A különbség itt csak az alkalmazott többletmunka formájában, e munka különös hasznos módjának konkrét természetében van. Ezt a többletmunkát arra fordították, hogy II_c helyett I_c számára termeljenek termelési eszközöket, hogy termelési eszközök termelési eszközeit termeljék fogyasztási eszközök termelési eszközei helyett. Az egyszerű újratermelésnél azt előfeltételeztük, hogy az I. osztály egész értéktöbbletét jövedelemként költik el, tehát a II. osztály áruira; ez az értéktöbblet tehát csak olyan terme-

lési eszközökből állott, amelyeknek a II_c állandó tőkét kellett természetbeni formájában ismét pótolniok. Tehát ahhoz, hogy megtörténjen az átmenet az egyszerű újratermeléstől a bővített újratermelésre, az I. osztály termelésének képesnek kell lennie arra, hogy kevesebb állandótőke-elemet állítson elő a II. osztály számára, de ugyanennyivel többet az I. osztály számára. Ezt az átmenetet, amely nem mindig hajtható végre nehézség nélkül, megkönnyíti az a tény, hogy az I. osztály sok terméke mindkét osztályban szolgálhat termelési eszközként.

Ebből tehát az következik, hogy – pusztán az értékterjedelmet tekintve – az egyszerű újratermelésen belül megtermelik a bővített újratermelés anyagi szubsztrátumát. Ez egyszerűen az I. munkásosztály többletmunkája, amelyet közvetlenül termelési eszközök termelésére, virtuális pótlólagos I. tőke létrehozására fordítottak. Tehát a virtuális pótlólagos pénztőke képzése *A*, *A'*, *A''* tőkések részéről – minden tőkés pénzkiadás nélkül képződött többlettermékeiknek sorozatos eladása révén – itt puszta pénzformája pótlólagosan termelt I. termelési eszközöknek.

Virtuális pótlólagos tőke termelése tehát a mi esetünkben (mert, mint látni fogjuk, ez egész másképp is képződhet) nem fejez ki mást, mint magának a termelési folyamatnak egy jelenségét, meghatározott formájú termelést, a termelőtőke elemeinek termelését.

Pótlólagos virtuális pénztőke nagyméretű termelése – a forgalmi periféria számos pontján – tehát csak eredménye és kifejezője virtuális pótlólagos termelőtőke sokoldalú termelésének, amely termelőtőke keletkezése önmagában nem előfeltételez pótlólagos pénzkiadást az ipari tőkések részéről.

E virtuális pótlólagos termelőtőke sorozatos átváltoztatása virtuális pénztőkévé (kinccsé) *A*, *A'*, *A''* stb. (I) részéről, aminek az a feltétele, hogy többlettermékeiket sorozatosan eladják – tehát kiegészítő vétel nélkül ismételten egyoldalúan eladnak árut –, úgy megy végbe, hogy ismételten pénzt vonnak el a forgalomból és ennek megfelelően kincset képeznek. Ez a kincsképzés – azt az esetet kivéve, amikor az aranytermelő a vevő – semmiképpen nem tételez fel pótlólagos gazdagságot nemesfémekben, hanem csak az eddig forgó pénz megváltozott funkcióját. Az imént még mint forgalmi eszköz funkcionált ez a pénz, most úgy funkcionál mint kincs, mint képződő, virtuálisan új pénztőke. A pótlólagos pénztőke képződése és az adott országban található nemesfém tömege között tehát nincs okozati összefüggés.

Ebből következik továbbá, hogy minél nagyobb az adott országban már funkcionáló termelőtőke (beszámítva az abba bekebelezett munkaerőt, a többlettermék előállítóját), minél fejlettebb a munka termelőereje és ezzel

együtt a termelési eszközök termelésének gyors bővítésére szolgáló technikai eszközök – minél nagyobb ezért a többlettermék tömege is értékét, valamint a használati értékek tömegét tekintve, amelyekben megjelenik –, annál nagyobb

1. a virtuálisan pótlólagos termelőtőke többlettermék formájában *A*, *A'*, *A''* stb. kezén és

2. e pénzzé változtatott többlettermék tömege, tehát a virtuálisan pótlólagos pénztőke tömege az *A*, *A'*, *A''* kezén. Ha tehát például Fullarton nem akar tudni a szokásos értelemben való túltermelésről, de tőke, tudniillik pénztőke túltermelését elismeri, ez megint azt bizonyítja, hogy még a legjobb polgári közgazdászok is milyen hallatlanul kevéssé értik meg rendszerük mechanizmusát.

Az *A*, *A'*, *A''* (I) tőkések által közvetlenül termelt és elsajátított többlettermék a reális bázisa a tőkefelhalmozásnak, azaz a bővített újratermelésnek, bár ez ténylegesen csak *B*, *B'*, *B''* stb. (I) kezén funkcionál ebben a tulajdonságában; ezzel szemben pénzzé begubózásában – mint kincs és mint csak fokozatosan képződő virtuális pénztőke – abszolúte nem-termelő, s bár ebben a formában a termelési folyamattal párhuzamosan fejlődik, de kívül van rajta. Holt súlya (dead weight) a tőkés termelésnek. Az a vágy, hogy ezt a virtuális pénztőkeként kincs alakjában felraktározódó értéktöbbletet profit- és jövedelemszerzésre használhatóvá tegyék, a hitelrendszerben és a „papírokban" találja meg törekvésének célját. Ezáltal a pénztőke más formában óriási befolyásra tesz szert a tőkés termelési rendszer menetére és hatalmas fejlődésére.

A virtuális pénztőkére átváltott többlettermék tömege annál nagyobb, minél nagyobb volt az összmennyisége a már funkcionáló tőkének, amelynek funkciójából keletkezett. Az évente újratermelt virtuális pénztőke terjedelmének abszolút megnövekedése esetén azonban leválasztása is könnyebb, úgyhogy gyorsabban fektetik be valamilyen külön vállalkozásba, akár ugyanaz a tőkés, akár mások (például családtagok, örökség felosztásánál stb.). Pénztőke leválasztása itt azt jelenti, hogy teljesen elszakítják a törzstőkétől, hogy új pénztőkeként új önálló vállalkozásba fektessék.

Ha az *A*, *A'*, *A''* stb. (I) tőkések az általuk eladott többletterméket a termelési folyamat közvetlen eredményeként kapták meg, amely folyamat állandó és változó tőkére való, az egyszerű újratermelésnél is megkívánt előlegezésen kívül további forgalmi műveleteket nem előfeltételez, ha továbbá ezzel létrehozzák a bővített újratermelés reális bázisát, valójában virtuálisan pótlólagos tőkét állítanak elő, ezzel szemben a *B*, *B'*, *B''* stb. (I) tőkések másképp viselkednek. 1. Az *A*, *A'*, *A''* stb. tőkések többlettermék csak az

ő kezükön funkcionál majd valóban pótlólagos állandó tőkeként (a termelőtőke másik elemét, a pótlólagos munkaerőt, tehát a pótlólagos változó tőkét egyelőre figyelmen kívül hagyjuk); 2. ahhoz, hogy a többlettermék a kezükbe kerüljön, forgalmi műveletre van szükség, meg kell vásárolniok.

Az 1. ponthoz itt meg kell jegyeznünk, hogy az *A*, *A'*, *A"* (I) által termelt többlettermék (virtuálisan pótlólagos tőke) nagy részét ebben az évben termelik ugyan, de csak a következő évben vagy még később funkcionálhat valóban ipari tőkeként a *B*, *B'*, *B"* (I) tőkések kezén; ami pedig a 2. pontot illeti, felmerül a kérdés, honnan van a forgalmi folyamathoz szükséges pénz?

Ha a *B*, *B'*, *B"* stb. (I) tőkések által termelt termékek in natura újra belekerülnek saját folyamatukba, akkor magától értetődik, hogy pro tanto [ennek arányában] e tőkések saját többlettermékük egy részét közvetlenül (a forgalom közvetítése nélkül) átviszik termelőtőkéjükbe, s itt a többlettermék az állandó tőke pótlólagos elemévé lesz. Pro tanto azonban ezek a tőkések nem is működnek közre az *A*, *A'* stb. (I) tőkések többlettermékének arannyá változtatásában. Ezt figyelmen kívül hagyva, honnan van a pénz? Tudjuk, hogy a *B*, *B'* stb. tőkések az *A*, *A'* stb. tőkésekhez hasonlóan kincsüket többlettermékük eladása révén képezték és most elértek a célhoz, ahol kincsként felhalmozott, csak virtuális pénztőkéjüknek ténylegesen mint pótlólagos pénztőkének kell funkcionálnia. Így azonban csak ugyanabban a körben forgunk. Továbbra is fennáll a kérdés, honnan van az a pénz, amelyet a *B* (I) tőkések a forgalomból korábban elvontak és felhalmoztak?

Már az egyszerű újratermelés vizsgálatából tudjuk azonban, hogy az I. és a II. osztály tőkéseinek kezén bizonyos pénztömegnek kell lennie, hogy többletterméküket átválthassák. Ott az a pénz, amely csak arra szolgált, hogy jövedelemként fogyasztási eszközökre költsék, visszatért a tőkésekhez, abban a mértékben, amelyben áruik átváltására előlegezték; itt ugyanaz a pénz ismét megjelenik, de megváltozott funkcióval. Az *A* és *B* (I) tőkések felváltva adják a pénzt a többletterméknek pótlólagos virtuális pénztőkévé való átváltoztatására, s az újonnan képződött pénztőkét mint vásárlóeszközt felváltva dobják vissza a forgalomba.

Az egyetlen előfeltétel itt csak az, hogy az országban levő pénztömeg (a forgási sebességet stb. egyenlőnek tételezve) elegendő legyen mind az aktív forgalomra, mind a tartalék kincsre – tehát ugyanaz az előfeltétel, amelyet, mint láttuk, egyszerű áruforgalom esetén is teljesíteni kell. Csak a kincsek funkciója itt más. A meglevő pénztömegnek is nagyobbnak kell lennie, 1. mert tőkés termelés esetén minden terméket (kivéve az újonnan termelt nemesfémet és azt a kevés terméket, amelyet maga a termelője használ el) áruként termelnek, tehát át kell menniök a pénzzé begubózáson; 2. mert tőkés

bázison az árutőke tömege és értékterjedelme nemcsak abszolúte nagyobb, hanem összehasonlíthatatlanul nagyobb sebességgel is nő; 3. mind kiterjedtebb változó tőkének kell folyton pénztőkévé átváltódnia; 4. mert a termelés bővítésével lépést tart az új pénztőkék képződése, tehát kincsformájuk anyagának is meg kell lennie. – Ez általánosan érvényes a tőkés termelés első fázisára, amikor a hitelrendszert is kiváltképpen fémforgalom kíséri, de érvényes a hitelrendszer legfejlettebb fázisára is annyiban, amennyiben ennek bázisa a fémforgalom marad. Egyrészt itt a nemesfémek pótlólagos termelése – amennyiben váltakozva bőséges vagy szűkös – zavaró befolyással lehet az áruk áraira, nemcsak hosszabb, hanem igen rövid periódusokon belül is; másrészt az egész hitelmechanizmus állandóan azon foglalatoskodik, hogy a valóságos fémforgalmat mindenféle műveletekkel, módszerekkel, technikai berendezésekkel egy viszonylag állandóan csökkenő minimumra szorítsa – s ezzel ugyanebben az arányban növekszik az egész gépezet mesterkéltsége és annak esélye is, hogy normális menetében zavarok állnak be.

Előfordulhat, hogy a különböző *B*, *B'*, *B''* stb. (I) tőkéseknek, akiknek virtuális új pénztőkéje aktív tőkeként működésbe lép, termékeiket (többlettermékük részeit) kölcsönösen egymástól kell vásárolniok és egymásnak kell eladniok. Pro tanto a többlettermék forgalmára előlegezett pénz – normális lefolyás esetén – visszaáramlik a különböző *B* tőkésekhez, ugyanabban az arányban, amelyben azt áruik forgalmának lebonyolítására előlegezték. Ha a pénz fizetési eszközként forog, akkor itt csak mérlegkülönbözeteket kell kifizetni, amennyiben a kölcsönös vételek és eladások nem fedik egymást. Fontos azonban, hogy mindenütt – ahogy itt történik – először a fémforgalmat előfeltételezzük legegyszerűbb, legeredetibb formájában, mert ezáltal a pénz előlegezése és visszaáramlása, a mérlegkülönbözetek kiegyenlítése, egyszóval mindazok a mozzanatok, amelyek a hitelrendszerben tudatosan szabályozott folyamatokként jelennek meg, mint a hitelrendszertől függetlenül meglevők lépnek fel, a dolog természetadta formában jelenik meg, nem pedig a későbbi visszatükrözött formában.

3. A pótlólagos változó tőke

Minthogy eddig csak pótlólagos állandó tőkéről volt szó, most a pótlólagos változó tőkét kell szemügyre vennünk.

Az I. könyvben részletesen kifejtettük, hogyan van a tőkés termelés bázisán mindig készlet munkaerőből és szükség esetén hogyan lehet több munkát folyósítani a foglalkoztatott munkások létszámának, vagyis a munkaerő tömegének a növelése nélkül. Ezért erre egyelőre nem szükséges bővebben

kitérnünk, hanem feltételezhetjük, hogy az újonnan képződött pénztőke változó tőkévé változtatható része mindig megtalálja a munkaerőt, amellyé át kell változnia. Az I. könyvben ugyancsak kifejtettük, hogyan bővítheti egy adott tőke bizonyos határokon belül felhalmozás nélkül termelésének terjedelmét. Itt azonban a sajátos értelemben való tőkefelhalmozásról van szó, úgyhogy a termelés bővítése feltételezi értéktöbblet átváltoztatását pótlólagos tőkévé, tehát a termelés tőkebázisának bővítését is.

Az aranytermelő megteheti, hogy aranyból való értéktöbbletének egy részét mint virtuális pénztőkét felhalmozza; mihelyt a szükséges terjedelmet eléri, közvetlenül átválthatja új változó tőkére, anélkül hogy ehhez többlettermékét először el kellene adnia; ugyanígy az állandó tőke elemeire is átválthatja. Az utóbbi esetben azonban ott kell találnia állandó tőkéjének ezeket a tárgyi elemeit; akár az a helyzet, amit az eddigi ábrázolásnál feltételeztünk, hogy minden termelő raktárra dolgozik és aztán kész áruját piacra viszi, akár az, hogy rendelésre dolgozik. A termelés reális bővítését, azaz a többlettermeket mindkét esetben előfeltételezzük, egyszer mint ami valóban megvan, másszor mint ami virtuálisan van meg, szállítható.

II. Felhalmozás a II. osztályban

Eddig azt előfeltételeztük, hogy az *A*, *A'*, *A''* (I) tőkések többlettermékük a *B*, *B'*, *B''* stb. tőkéseknek adják el, akik ugyanahhoz az I. osztályhoz tartoznak. Tegyük fel azonban, hogy *A* (I) azáltal változtatja arannyá többlettermékét, hogy a II. osztályhoz tartozó *B* tőkésnek adja el. Ez csak úgy történhet, hogy miután *A* (I) termelési eszközöket ad el *B* (II)-nek, utána nem vásárol fogyasztási eszközöket; tehát csak egyoldalú eladást végez. Minthogy azonban II_c-t árutőke formájából csak úgy lehet átváltani termelő állandó tőke természetbeni formájára, hogy nemcsak I_v-t, hanem I_m-nek legalább egy részét is átváltják II_c egy részére, amely II_c fogyasztási eszközök formájában létezik, most viszont *A* úgy változtatja arannyá I_m-jét, hogy ezt az átváltást nem végzi el, hanem azt a pénzt, amelyet I_m-jének eladásával a II. osztálytól szerzett, a forgalomból elvonja, ahelyett hogy II_c fogyasztási eszközök vásárlásában átváltaná – ezért *A* (I) oldalán pótlólagos virtuális pénztőke képződik ugyan, de a másik oldalon *B* (II) állandó tőkéjének értékterjedelem tekintetében egyenlő része árutőke formájában vesztegel, anélkül hogy átváltódhatna termelő állandó tőke természetbeni formájára. Más szóval: *B* (II) áruinak egy része – mégpedig prima facie [első látásra] olyan része, amelynek eladása nélkül állandó tőkéjét nem változtathatja teljesen vissza termelő formába – eladhatatlanná vált; ennélfogva ezt

illetően túltermelés van, amely szintén ezt illetően akadályozza az újratermelést, még változatlan szinten is.

Ebben az esetben tehát *A* (I) részéről a pótlólagos virtuális pénztőke többlettermék (értéktöbblet) arannyá változtatott formája ugyan; de itt a többlettermék (értéktöbblet) mint olyan még nem a bővített újratermelésnek, hanem az egyszerű újratermelésnek a jelensége. $I_{(v+m)}$-nek, amelyben ez *m* egy részére mindenképpen érvényes, végül is át kell váltódnia II_c-re, hogy II_c változatlan szinten való újratermelése végbemenjen. *A* (I) azáltal hogy többlettermékét eladta *B* (II)-nek, megfelelő állandó tőkeértékrészt szolgáltatott természetbeni formában ennek, de ugyanakkor azáltal hogy a pénzt elvonta a forgalomból – eladását nem egészítette ki ezt követő vétellel –, *B* (II) árujának ugyanakkora értékű részét eladhatatlanná tette. Ha tehát az egész társadalmi újratermelést vesszük szemügyre – amely az I. és a II. osztály tőkéseit egyaránt felöleli –, akkor *A* (I) többlettermékének virtuális pénztőkévé való átváltoztatása azt fejezi ki, hogy *B* (II) egy értékterjedelemre egyenlő árutőkéje nem változtatható vissza termelő (állandó) tőkévé; tehát nem bővített termelés lehetőségét fejezi ki, hanem az egyszerű újratermelés akadályozását, tehát hiányt az egyszerű újratermelés szempontjából. Minthogy *A* (I) többlettermékének képzése és eladása maga is normális jelensége az egyszerű újratermelésnek, ezért itt már az egyszerű újratermelés alapzatán a következő egymást feltételező jelenségekkel van dolgunk: Virtuális pótlólagos pénztőke képződése az I. osztályban (ennélfogva elégtelen fogyasztás a II. osztály álláspontjáról); termelőtőkévé vissza nem változtatható árukészletek fennakadása a II. osztályban (tehát viszonylagos túltermelés a II. osztályban); többlet pénztőke az I. osztályban és hiány az újratermelés szempontjából a II. osztályban.

Nem időzünk tovább ennél a kérdésnél, csupán megjegyezzük: Az egyszerű újratermelés ábrázolásánál előfeltételeztük, hogy az I. és II. osztály egész értéktöbbletét jövedelemként elköltik. Valójában azonban az értéktöbblet egy részét jövedelemként költik el, másik részét tőkévé változtatják. Csak ezzel az előfeltétellel történik valóságos felhalmozás. Az az állítás, hogy a felhalmozás a fogyasztás rovására megy végbe, ilyen általános fogalmazásban illúzió, amely ellentmond a tőkés termelés lényegének, mert azt előfeltételezi, hogy e termelés célja és indítéka a fogyasztás, nem pedig értéktöbblet szerzése és tőkésítése, azaz felhalmozása.

Vizsgáljuk meg most kissé közelebbről a felhalmozást a II. osztályban. Az első nehézség II_c tekintetében, azaz abban a tekintetben, hogy vissza

kell változtatni a II. osztály árutőkéjének egyik alkotórészéből a II. osztály állandó tőkéjének természetbeni formájába, az egyszerű újratermelést érinti. Vegyük előző sémánkat:

$$(1000_v+1000_m)\ \text{I átváltódik}$$
$$2000\ \text{II}_c\text{-re.}$$

Ha mármost például az I. osztály többlettermékének a fele, tehát $\frac{1000}{2}\ m$, vagyis 500 I_m megint bekebeleződik mint állandó tőke az I. osztályba, akkor a többlettermléknek ez az I. osztályban visszatartott része nem pótolhatja II_c semmiféle részét. Ahelyett hogy fogyasztási eszközökre váltanák át (és itt az I. és a II. osztály közötti forgalomnak ezen a szakaszán – eltérően 1000 II_c-nek az I. osztály munkásai által közvetített pótlásától 1000 I_v-vel – valóságos kölcsönös csere, tehát az áruk kétoldalú helyváltoztatása megy végbe), pótlólagos termelési eszközként kell szolgálnia magában az I. osztályban. Ezt a funkciót nem töltheti be az I. és a II. osztályban egyidejűleg. A tőkés nem teheti azt, hogy többlettermékének értékét fogyasztási eszközökre költi és egyidejűleg magát a többletterméket termelő módon elfogyasztja, azaz termelőtőkéjébe bekebelezi. 2000 $\text{I}_{(v+m)}$ helyett tehát csak 1500, tudniillik (1000_v+500_m) I váltható át 2000 II_c-re; 500 II_c-t tehát nem lehet visszaváltoztatni áruformájából a II. osztály termelő (állandó) tőkéjévé. A II. osztályban tehát túltermelés történne, amely terjedelme szerint pontosan megfelelne az I. osztályban végbement termelésbővítés mértékének. Előfordulhat, hogy a II. osztály túltermelése olyan erővel hat vissza az I. osztályra, hogy még az I. osztály munkásai által II. fogyasztási eszközökre költött 1000 is csak részben áramlik vissza, ez az 1000 tehát nem tér vissza változó pénztőke formájában az I. osztály tőkéseinek a kezébe. Ilymódon ezek az utóbbiak még változatlan szinten való újratermelésükben is akadályoztatva volnának, mégpedig pusztán annak következtében, hogy megpróbálták bővíteni. S emellett azt is figyelembe kell venni, hogy az I. osztályban valójában csak egyszerű újratermelés ment végbe, s hogy a sémában található elemek csak másképpen vannak csoportosítva a termelés jövőbeli, mondjuk következő évi bővítése céljából.

Megpróbálhatnánk ezt a nehézséget megkerülni a következőképpen: A tőkések raktárában elfekvő és termelőtőkére közvetlenül át nem váltható 500 II_c annyira nem jelent túltermelést, hogy ellenkezőleg az újratermelésnek eddig elhanyagolt szükséges eleme. Láttuk, hogy sok ponton kell pénzkészletet felhalmozni, tehát a forgalomtól elvonni, részint, hogy új pénztőke képződhessen magában az I. osztályban, részint, hogy a fokozatosan el-

fogyasztódó állótőke értékét átmenetileg pénzformában lehessen rögzíteni. Minthogy azonban a séma szerint minden pénz és minden áru már eleve kizárólag az I. és II. osztály tőkéseinek kezén van, sem kereskedő, sem pénzváltó, sem bankár, sem pusztán fogyasztó és az árutermelésben közvetlenül részt nem vevő osztályok itt nem léteznek – ezért árukészletek állandó képződése, itt maguknak az illető termelőknek a kezén, elengedhetetlen az újratermelés gépezetének működésben tartásához. A II. osztály tőkéseinek raktárában fekvő 500 II_c tehát a fogyasztási eszközöknek azt az árukészletét képviseli, amely biztosítja az újratermelésben benne foglalt fogyasztási folyamat folytonosságát, itt tehát az egyik évről a másikra való átmenetet. A fogyasztási alap, amely itt még eladóinak – egyúttal termelőinek – kezén van, nem csökkenhet ebben az évben nullára, hogy a következő évben nullával kezdődjön, mint ahogy ez a mai napról a holnapi napra való átmenetnél sem lehetséges. Minthogy ilyen árukészleteknek, habár változó terjedelemben, állandóan újra kell képződniök, ezért a II. osztály tőkés termelőinek olyan pénztartaléktőkével kell rendelkezni, amely képessé teszi őket arra, hogy a termelési folyamatot folytassák, noha termelőtőkéjük egy része átmenetileg áruformában fekszik. Hiszen ezek a tőkések előfeltételezésünk szerint a kereskedői vállalkozást összekötik a termelővállalkozással; rendelkezniök kell tehát azzal a pótlólagos pénztőkével is, amely, az újratermelési folyamat egyes funkcióinak különböző fajta tőkések funkciójaként való önállósulása esetén, a kereskedők kezén van meg.

Erre a válasz a következő: 1. Az ilyen készletképzés és szükségessége valamennyi tőkésre érvényes, mind az I., mind a II. osztály tőkéseire. Puszta árueladóknak tekintve csak abban különböznek, hogy különböző fajta árukat adnak el. A II. árukból álló készlet feltételez egy korábbi készletet I. árukból. Ha ezt a készletet az egyik oldalon elhanyagoljuk, el kell hanyagolnunk a másik oldalon is. Ha azonban mindkét oldalon figyelembe vesszük, ez a problémán mit sem változtat. – 2. Ahogy ez az év a II. osztály oldalán a következő évre szóló árukészlettel zárul, ugyanezen az oldalon árukészlettel kezdődött, amely az előző évről öröklődött. Az évi újratermelés elemzésekor tehát – ha ezt az újratermelést legelvontabb kifejezésére redukáljuk – mindkét esetben törölnünk kell az árukészletet. Amikor ennek az évnek meghagyjuk egész termelését, tehát azt is, amelyet árukészletként átad a következő évnek, másrészt levonjuk belőle az előző évtől kapott árukészletet, és ezzel valójában egy átlagév összetermékét tesszük az elemzés tárgyává. – 3. Az a körülmény, hogy az áthidalandó nehézség az egyszerű újratermelés vizsgálatánál nem merült fel, egymagában bizonyítja, hogy itt egy sajátos jelenségről van szó, amely csak az I. árutermék elemei

(az újratermelést illetően) különböző csoportosításának tulajdonítható, egy megváltozott csoportosításnak, amely nélkül bővített újratermelés egyáltalán nem lehetséges.

III. A felhalmozás sematikus ábrázolása

Az újratermelést most a következő séma szerint vizsgáljuk:

a) séma

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000_c + 1000_v + 1000_m = 6000 \\ \text{II. } 1500_c + 376_v + 376_m = 2252 \end{array}\right\} \text{ Összesen} = 8252$$

Mindenekelőtt feltűnik, hogy az évi társadalmi termék teljes összege, = 8252, kisebb, mint az első sémában, ahol 9000 volt. Éppúgy vehetnénk sokkal nagyobb összeget, akár meg is tízszerezhetnénk. Éppen azért választottunk kisebb összeget, mint az első sémában, mert szembeötlővé akarjuk tenni, hogy a bővített újratermelésnek (amelyet itt csak nagyobb tőkebefektetéssel űzött termelésnek fogunk fel) semmi köze nincs a termék abszolút nagyságához, hogy egy adott árutömeg szempontjából csak az adott termék különböző elemeinek különböző elrendezését, illetve különböző funkciómeghatározását előfeltételezi, tehát az értékterjedelmet tekintve egyelőre csak egyszerű újratermelés. Nem a mennyiség, hanem az egyszerű újratermelés adott elemeinek minőségi meghatározása változik, és ez a változás az anyagi előfeltétele a később következő bővített újratermelésnek.[58]

A sémát a változó és az állandó tőke közötti különböző arányok esetén különbözőképpen ábrázolhatnánk; például így:

b) séma

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000_c + 875_v + 875_m = 5750 \\ \text{II. } 1750_c + 376_v + 376_m = 2502 \end{array}\right\} \text{ Összesen} = 8252$$

Ebben a formában úgy jelenik meg a séma, mintha egyszerű újratermelésre volna elrendezve, úgyhogy az értéktöbbletet teljes egészében jövedelemként elköltenék és nem halmoznák fel. Mindkét esetben, a-ban és b-ben egyenlő értékterjedelmű az évi termék, csakhogy b-ben e termék elemeinek funkció szerinti csoportosítása olyan, hogy az újratermelés ugyanazon szinten kezdődik újra, ezzel szemben a-ban anyagi bázisa a bővített újratermelésnek.

[58] Ez egyszer és mindenkorra véget vet a tőke felhalmozása körül James Mill és S. Bailey között folyt viszálynak, amelyet az I. könyvben (22. fej. 5., 634. old. 65. jegyzet [570. old. 64. jegyzet]) más szempontból tárgyaltunk, tudniillik annak a vitának, kiterjeszthető-e az ipari tőke hatékonysága, ha nagysága nem változik. Erre később vissza kell térnünk.

A b) sémában ugyanis (875_v+875_m) I = 1750 $I_{(v+m)}$ többlet nélkül átváltódik 1750 II_c-re, ezzel szemben az a) sémában (1000_v+1000_m) I = 2000 $I_{(v+m)}$ átváltásánál 1500 II_c-re fennmarad 500 I_m többlet felhalmozásra az I. osztályban.

Térjünk most át az a) séma részletesebb elemzésére. Tételezzük fel, hogy mind az I., mind a II. osztályban az értéktöbblet felét nem költik el jövedelemként, hanem felhalmozzák, azaz pótlólagos tőke elemévé változtatják. Minthogy a követelmény az, hogy 1000 I_m felét, = 500, ilyen vagy amolyan formában felhalmozzák, pótlólagos pénztőkeként befektessék, azaz pótlólagos termelőtőkévé változtassák, jövedelemként csak (1000_v+ $+500_m$) I költhető el. Ezért II_c normális nagyságaként itt szintén csak 1500 szerepel. Az 1500 $I_{(v+m)}$ és 1500 II_c közötti átváltást nem kell tovább vizsgálnunk, mert az egyszerű újratermelés folyamataként már ábrázoltuk; úgyszintén 4000 I_c sem jön számba, mert átrendezését az újonnan kezdődő újratermelésre (amely ez alkalommal bővített szinten megy végbe) az egyszerű újratermelés folyamataként ugyancsak tárgyaltuk.

Amit tehát itt meg kell még vizsgálni, az csupán a következő: 500 I_m és (376_v+376_m) II, egyrészt az I. és a II. osztály belső viszonyai, másrészt a két osztály közötti mozgás szempontjából. Minthogy előfeltételezzük, hogy a II. osztályban szintén fel kell halmozni az értéktöbblet felét, ezért itt tőkévé változtatandó 188, ebből változó tőkévé $^1/_4$ = 47, mondjuk kerek számban 48; marad állandó tőkévé változtatásra 140.

Itt egy új problémába ütközünk, amelynek már puszta létezése furcsának kell hogy tűnjön a közkeletű nézetnek, mely szerint egyfajta áruk másfajta árukra, ditto áruk pénzre és ez a pénz megint másfajta árukra szokott cserélődni. A 140 II_m csak azáltal változtatható át termelőtőkévé, hogy az I_m áruk ugyanolyan értékösszegű részével pótolják. Magától értetődően, I_m II_m-re átváltandó részének olyan termelési eszközökből kell állnia, amelyek belekerülhetnek mind az I., mind a II. osztály, vagy pedig kizárólag csak a II. osztály termelésébe. Ez a pótlás csak a II. osztály részéről való egyoldalú vétel révén történhet meg, mert az egész 500 I_m többlettermeknek, amelyet még meg kell vizsgálnunk, az I. osztályon belüli felhalmozásra kell szolgálnia, tehát nem cserélhető ki II. árukra; más szóval nem lehetséges, hogy az I. osztály felhalmozza és elfogyassza egyszerre. A II. osztálynak tehát készpénzben kell megvásárolnia a 140 I_m-et, anélkül hogy ez a pénz saját árujának az I. osztály számára történő utánakövetkező eladása útján visszaáramlana hozzá. Pedig ez olyan folyamat, amely minden évben az új termelésnél állandóan megismétlődik, ha az bővített újratermelés. Honnan fakad erre pénzforrás a II. osztályban?

A látszat, ellenkezőleg az, hogy a II. osztály nagyon is terméketlen talaj a valóságos felhalmozást kísérő és annak tőkés termelés esetén feltételét alkotó új pénztőke-képződés számára, amely ténylegesen először egyszerű kincsképzésként jelentkezik.

Először is itt van 376 II_v; a munkaerőre előlegezett 376 pénztőke a II. áruk megvásárlása révén mint pénzformájú változó tőke állandóan visszatér a II. osztály tőkéséhez. Ez az állandóan megismétlődő eltávolodás a kiindulóponttól – a tőkés zsebétől –, illetve visszatérés hozzá, semmiképpen sem szaporítja meg azt a pénzt, amely ebben a körforgásban kering. Ez tehát nem forrása pénzfelhalmozásnak; ezt a pénzt ettől a forgalomtól nem is lehet elvonni, hogy kincsként felraktározott, virtuálisan új pénztőkét képezzen.

De állj! Nem lehet-e itt egy kis profitra szert tenni?

Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a II. osztálynak megvan az az előnye az I. osztállyal szemben, hogy az általa alkalmazott munkásoknak a maguk termelte árukat megint meg kell vásárolnia tőle. A II. osztály munkaerőt vásárol és egyúttal árukat ad el az általa alkalmazott munkaerő birtokosainak. A II. osztály tőkései tehát megtehetik:

1. és ez a lehetőségük közös az I. osztály tőkéseivel, hogy a munkabért egyszerűen leszorítják normális átlagszínvonala alá. Ezáltal a változó tőke pénzformájaként funkcionáló pénz egy része felszabadul, s ez ugyanezen folyamat állandó megismétlése esetén normális forrása lehetne a kincsképzésnek, tehát virtuális pótlólagos pénztőke képződésének is a II. osztályban. Szédelgéssel szerzett véletlen profittal itt, ahol normális tőkeképződésről van szó, természetesen nincs semmi dolgunk. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy a valóban fizetett normális munkabért (amely ceteris paribus [egyébként egyenlő körülmények között] meghatározza a változó tőke nagyságát) a tőkések semmiképpen sem jóságból fizetik, hanem mert az adott viszonyok között fizetniök kell. Ezzel ez a magyarázati mód kiküszöbölődött. Ha azt előfeltételezzük, hogy a II. osztály által kiadandó változó tőke 376_v, akkor egy újonnan felmerülő probléma megmagyarázása végett nem szabad hirtelen azt a hipotézist becsempésznünk, hogy ez az osztály 376_v helyett mondjuk csak 350_v-t előlegez.

2. Másrészt azonban a II. osztálynak, összességként tekintve, mint mondottuk, megvan az az előnye az I. osztállyal szemben, hogy nemcsak munkaerőt vásárol, hanem egyszersmind áruit újra el is adja saját munkásainak. S hogy ezt mennyire ki lehet aknázni – névlegesen megfizetik a normális munkabért, valójában azonban ennek egy részét megfelelő áruegyenérték nélkül ismét visszakaparintják, alias [más szóval] visszalopják részint a truck-

rendszer útján, részint a forgalmi eszköz (ha talán törvényileg nem is üldözhető) hamisításával –, erről minden ipari országban igen vitathatatlan adatok tanúskodnak. Így például Angliában és az Egyesült Államokban. (Ez alkalommal ezt néhány csinos példával ki kell kerekíteni.) Ez ugyanaz a művelet, mint az 1. pontbeli, csak burkoltan és kerülő úton hajtják végre. Ezt tehát itt éppúgy el kell vetni, mint amazt. Itt a valóságosan, nem pedig a névlegesen fizetett munkabérről van szó.

Látjuk, hogy a tőkés mechanizmus objektív elemzésénél nem szabad bizonyos, még rátapadó rendkívüli szégyenfoltokat kibúvónak felhasználni elméleti nehézségek kiküszöbölésére. Furcsa módon azonban polgári bírálóim nagy többsége azt kiáltozza, hogy például a „Tőke" I. könyvében igazságtalan voltam a tőkéssel szemben, mert feltételeztem, hogy megfizeti a munkaerő valóságos értékét, amit nagyrészt nem tesz meg! (Itt idézni lehet Schäfflet, azt a nagylelkűséget, amelyet nekem tulajdonít.)

Az említett célra tehát a 376 II_v nem használható.

A 376 II_m-mel azonban úgy látszik még kényesebb a helyzet. Itt csak egyazon osztály tőkései állnak szemben egymással, akik az általuk termelt fogyasztási eszközöket egymásnak kölcsönösen eladják és egymástól kölcsönösen megveszik. Az ehhez az átváltáshoz szükséges pénz csak forgalmi eszközként funkcionál és normális lefolyás esetén vissza kell áramlania a résztvevőkhöz, olyan mértékben, amilyenben a forgalomra előlegezték, hogy aztán mindig újra befussa ugyanazt a pályát.

Ezt a pénzt virtuális pótlólagos pénztőke képzésére a forgalomból elvonni látszólag csak két úton lehet. Vagy a II. osztály tőkéseinek egyik része becsapja a másikat és ilymódon pénzt rabol. Új pénztőke képzéséhez, mint tudjuk, nem szükséges a forgalmi eszközök mennyiségének előzetes növelése; csak az szükséges, hogy egyesek a pénzt a forgalomból elvonják és kincsként felraktározzák. Hogy a pénz lopott lehet, s ezért a II. osztály tőkéseinek egy részénél végbemenő pótlólagos pénztőke-képződés együtt járhat a másik rész határozott pénzveszteségével, az nem változtatna a dolgon. A II. osztály tőkéseinek becsapott része kénytelen volna kevésbé nagylábon élni – ennyi az egész.

Vagy pedig II_m egy részét, amely szükséges létfenntartási eszközökben jelentkezik, közvetlenül új változó tőkévé változtatják a II. osztályon belül. Hogy ez hogyan történik, azt e fejezet végén (IV. sz. alatt) vizsgáljuk meg.

1. Első példa

A) Az egyszerű újratermelés sémája

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000_c+1000_v+1000_m=6000 \\ \text{II. } 2000_c+\ 500_v+\ 500_m=3000 \end{array}\right\} \quad \text{Összesen} = 9000$$

B) A bővített újratermelés kiindulási sémája

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000_c+1000_v+1000_m=6000 \\ \text{II. } 1500_c+\ 750_v+\ 750_m=3000 \end{array}\right\} \quad \text{Összesen} = 9000$$

Feltéve, hogy a B sémában az I. osztály értéktöbbletének a felét – tehát 500-at – halmozzák fel, akkor először is azt kapjuk, hogy (1000_v+500_m) I, vagyis 1500 $I_{(v+m)}$ pótlandó 1500 II_c-vel; ezután marad az I. osztályban 4000_c+500_m, amely utóbbi felhalmozandó. Az (1000_v+500_m) I pótlása 1500 II_c-vel az egyszerű újratermelés folyamata és már ott kifejtettük.

Tegyük fel, hogy az 500 I_m-ből 400 állandó tőkévé, 100 pedig változó tőkévé változtatandó. Az ennélfogva tőkésítésre kerülő 400_m-nek az I. osztályon belül való átváltását már megtárgyaltuk; ezt tehát minden további nélkül hozzácsatolhatjuk I_c-hez, s akkor az I. osztályban ezt kapjuk:

$$4400_c+1000_v+100_m \text{ (mely utóbbi átváltandó } 100_v\text{-re).}$$

A II. osztály a maga részéről felhalmozás céljából megveszi az I. osztálytól a (termelési eszközökben létező) 100 I_m-et, amely most a II. osztály pótlólagos állandó tőkéje, a 100 pénz viszont, amelyet érte fizet, átváltozik az I. osztály pótlólagos változó tőkéjének pénzformájává. Az I. osztály tőkéje ekkor 4400_c+1100_v (az utóbbi pénzben) = 5500.

A II. osztály állandó tőkéje most 1600_c; ennek működtetéséhez további 50_v-t kell új munkaerő vásárlására pénzben előlegeznie, úgyhogy változó tőkéje 750-ről 800-ra növekszik. Állandó és változó tőkéjének ezt az összesen 150-nel való megnövelését a II. osztály az értéktöbbletéből fedezi; a 750 II_m-ből tehát csak 600_m marad a II. osztály tőkéseinek fogyasztási alapjaként, akiknek évi terméke most a következőképpen oszlik meg:

$$\text{II. } 1600_c+800_v+600_m \text{ (fogyasztási alap)} = 3000.$$

A fogyasztási eszközök alakjában termelt 150_m, amelyet itt átváltottak (100_c+50_v) II-re, természetbeni formájában teljesen belekerül a munkások fogyasztásába: 100-at az I. osztály munkásai fogyasztanak el (100 I_v), 50-et pedig a II. osztály munkásai (50 II_v), mint már fentebb kifejtettük. Valóban a II. osztályban, amelynek össztermékét a felhalmozáshoz szükséges formában készítik, az értéktöbblet 100-zal nagyobb részét *szükséges* fogyasztási

eszközök formájában kell újratermelni. Ha a bővített újratermelés valóban megkezdődik, akkor a 100 változó pénztőke az I. osztálytól ennek munkásosztályán át visszaáramlik a II. osztályhoz, ez utóbbi viszont 100_m árukészletet átad az I. osztálynak és ugyanakkor 50 árukészletet a saját munkásosztályának.

A felhalmozás céljára tehát a következőképpen változott meg az elrendezés:

I. $4400_c + 1100_v + 500$ fogyasztási alap $= 6000$
II. $1600_c + 800_v + 600$ fogyasztási alap $= 3000$
Összesen 9000, mint fent.

Ebből tőke:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4400_c + 1100_v \text{ (pénz)} = 5500 \\ \text{II. } 1600_c + 800_v \text{ (pénz)} = 2400 \end{array}\right\} = 7900,$$

a termelés kezdetén viszont ez volt a helyzet:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4000_c + 1000_v = 5000 \\ \text{II. } 1500_c + 750_v = 2250 \end{array}\right\} = 7250.$$

Ha mármost a valóságos felhalmozás végbemegy ezen a bázison, vagyis ha ezzel a megnövelt tőkével valóban termelnek, akkor a következő év végén az eredmény:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 4400_c + 1100_v + 1100_m = 6600 \\ \text{II. } 1600_c + 800_v + 800_m = 3200 \end{array}\right\} = 9800.$$

Tegyük fel mármost, hogy az I. osztályban ugyanebben az arányban halmoznak fel tovább: tehát 550_m-et költenek el jövedelemként és 550_m-et felhalmoznak. Ekkor először is 1100 I_v-t pótolnak 1100 II_c-vel, továbbá még realizálni kell 550 I_m-et ugyanilyen összegű II. áruban; tehát összesen 1650 $I_{(v+m)}$-et. A II. osztály pótlandó állandó tőkéje azonban csak 1600, a többi 50-et tehát 800 II_m-ből kell kiegészíteni. Ha a pénzt itt egyelőre figyelmen kívül hagyjuk, akkor ennek az ügyletnek az eredménye:

I. $4400_c + 550_m$ (amely utóbbi tőkésítendő); ezenkívül a tőkések és munkások fogyasztási alapjában $1650_{(v+m)}$; amely II_c árukban realizálódott.

II. 1650_c (50-et ugyanis a fentiek szerint II_m-ből hozzátettek) $+ 800_v + 750_m$ (a tőkések fogyasztási alapja).

Ha azonban a II. osztályban v és c régi aránya megmarad, akkor az 50_c miatt további 25_v-t kell kiadni; ez utóbbit a 750_m-ből kell elvenni, tehát az eredmény:

II. $1650_c+825_v+725_m$.

Az I. osztályban 550_m-et kell tőkésíteni; ha a korábbi arány megmarad, akkor ebből 440 állandó tőke, 110 pedig változó tőke. Ezt a 110-et a 725 II_m-ből lehet meríteni, azaz 110 értékű fogyasztási eszközt az I. osztály munkásai fogyasztanak el a II. osztály tőkései helyett, az utóbbiak tehát kénytelenek ezt a 110_m-et, amelyet nem fogyaszthatnak el, tőkésíteni. Így a 725 II_m-ből marad 615 II_m. Ha azonban a II. osztály ezt a 110-et ilymódon pótlólagos állandó tőkévé változtatja, akkor további 55 pótlólagos változó tőkére van szüksége; azt megint értéktöbbletéből kell vennie; ha ezt 615 II_m-ből levonjuk, marad 560 a II. osztály tőkéseinek fogyasztására, és most, az összes tényleges és potenciális átvitelek végrehajtása után a tőkeérték a következő:

$$\begin{aligned}
&\text{I. } (4400_c+440_c)+(1100_v+110_v) = 4840_c+1210_v = 6050\\
&\text{II. } (1600_c+50_c+110_c)+(800_v+25_v+55_v) =\\
&\qquad = 1760_c+880_v = \quad 2640\\
&\qquad\qquad\qquad\qquad\qquad\qquad\qquad\quad 8690.
\end{aligned}$$

Ahhoz, hogy a dolog lefolyása normális legyen, a felhalmozásnak a II. osztályban gyorsabban kell végbemennie, mint az I. osztályban, mert különben az $I_{(v+m)}$-nek az a része, amelyet a II_c árukra kell átváltani, gyorsabban növekszik, mint II_c, pedig csakis erre lehet átváltani.

Ha az újratermelést ezen az alapzaton és egyébként változatlan körülmények mellett folytatják, akkor a következő év végén az eredmény:

$$\left.\begin{aligned}
&\text{I. } 4840_c+1210_v+1210_m = 7260\\
&\text{II. } 1760_c+\ 880_v+\ 880_m = 3520
\end{aligned}\right\} = 10\ 780.$$

Ha az értéktöbblet megoszlási rátája nem változik, először is az I. osztálynak jövedelemként el kell költenie 1210_v-t és m felét, $= 605$, összesen 1815-öt. Ez a fogyasztási alap megint 55-tel nagyobb, mint II_c. Az 55-öt le kell vonni 880_m-ből, marad 825. Az 55 II_m átváltoztatása II_c-vé előfeltételezi, hogy II_m-ből további összeget, $= 27\ ^1/_2$, vonnak le megfelelő változó tőkére; marad elfogyasztásra $797\ ^1/_2$ II_m.

Az I. osztályban most tőkésítendő 605_m; ebből állandó tőke 484 és változó 121; az utóbbit le kell vonni II_m-ből, amely most még $= 797\ ^1/_2$, marad $676\ ^1/_2$ II_m. A II. osztály tehát további 121-et változtat át állandó tőkévé, s ehhez további $60\ ^1/_2$ változó tőkére van szüksége; ez szintén levonandó a $676\ ^1/_2$-ből; marad elfogyasztásra 616.

Ekkor a tőke:

$$\begin{array}{rl} \text{I. állandó} & 4840+484=5324 \\ \text{változó} & 1210+121=1331 \\ \text{II. állandó} & 1760+55+121=1936 \\ \text{változó} & 880+27\,{}^1/_2+60\,{}^1/_2=968 \end{array}$$

$$\text{Összesen:}\quad \left.\begin{array}{l} \text{I. } 5324_c+1331_v=6655 \\ \text{II. } 1936_c+968_v=2904 \end{array}\right\}=9559$$

és az év végén a termék:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 5324_c+1331_v+1331_m=7986 \\ \text{II. } 1936_c+968_v+968_m=3872 \end{array}\right\}=11\,858.$$

Ugyanezen számítás megismétlésével és a törtek kikerekítésével a következő év végén az alábbi terméket kapjuk:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 5856_c+1464_v+1464_m=8784 \\ \text{II. } 2129_c+1065_v+1065_m=4259 \end{array}\right\}=13\,043.$$

És a következő év végén:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 6442_c+1610_v+1610_m=9662 \\ \text{II. } 2342_c+1172_v+1172_m=4686 \end{array}\right\}=14\,348.$$

Ötévi bővített újratermelés során az I. és a II. osztály össztőkéje, amely $5500_c+1750_v=7250$ volt, $8784_c+2782_v=11\,566$ összegre növekedett, tehát 100 : 160 arányban. Az összértéktöbblet eredetileg 1750 volt, most 2782. Az elfogyasztott értéktöbblet az elején az I. osztályban 500, a II. osztályban 600, összesen 1100 volt; az utolsó évben az I. osztályban 732, a II.-ban 745, összesen 1477. Ez tehát 100 : 134 arányban növekedett.

2. Második példa

Tegyük fel most, hogy a 9000-nyi évi terméknek, amely teljes egészében az ipari tőkésosztály kezén van mint árutőke, olyan a formája, hogy a változó és az állandó tőke általános átlagaránya 1 : 5. Ez előfeltételezi: a tőkés termelésnek és, ennek megfelelően, a társadalmi munka termelőerejének már jelentékeny fejlettségét; a termelés méreteinek jelentékeny, már előzőleg végbement bővítését, végül mindazon körülmények kifejlődését, amelyek a munkásosztályon belül viszonylagos túlnépességet termelnek ki. Az évi termék ekkor, a törtek kikerekítése után, a következőképpen oszlik meg:

$$\left.\begin{array}{l} \text{I. } 5000_c+1000_v+1000_m=7000 \\ \text{II. } 1430_c+\ 285_v+\ 285_m=2000 \end{array}\right\} = 9000.$$

Tegyük fel, hogy az I. tőkésosztály az értéktöbblet felét, = 500, elfogyasztja, a másik felét pedig felhalmozza. Akkor (1000_v+500_m) I = 1500 átváltandó 1500 II_c-re. Mivel itt II_c csak = 1430, ezért 70-et az értéktöbbletből kell hozzátenni; ha ezt 285 II_m-ből levonjuk, marad 215 II_m. Az eredmény tehát:

I. 5000_c+500_m (tőkésítendő)$+1500_{(v+m)}$ a tőkések és munkások fogyasztási alapjában.

II. 1430_c+70_m (tőkésítendő)$+285_v+215_m$.

Minthogy itt 70 II_m-et közvetlenül hozzácsatolnak II_c-hez, ezért ennek a pótlólagos állandó tőkének a mozgásba hozásához $\frac{70}{5}=14$ változó tőkére van szükség; ez a 14 tehát szintén lévonandó a 215 II_m-ből; marad 201 II_m, és az eredmény:

$$\text{II. } (1430_c+70_c)+(285_v+14_v)+201_m.$$

1500 $I_{(v+1/2m)}$ átváltása 1500 II_c-re az egyszerű újratermelés folyamata, és ennyiben már elintéztük. Ám itt fel kell hívnunk még a figyelmet néhány sajátosságra, amelyek abból fakadnak, hogy a felhalmozással párosuló újratermelésnél $I_{(v+1/2m)}$ nem pótolható kizárólag II_c-vel, hanem csak II_c-vel plusz II_m egy részével.

Az, hogy – felhalmozást előfeltételezve – $I_{(v+m)}$ nagyobb mint II_c, nem pedig egyenlő vele, mint az egyszerű újratermelésnél, magától értetődik, mert 1. az I. osztály a maga többlettermékének egy részét bekebelezi saját termelőtőkéjébe, s e rész $^5/_6$-át állandó tőkévé változtatja, tehát ezt az $^5/_6$-ot egyidejűleg nem pótolhatja a II. osztály fogyasztási eszközeivel; 2. az I. osztálynak kell szolgáltatnia többlettermékéből a II. osztálybeli felhalmozáshoz szükséges állandó tőke anyagát, mint ahogy a II. osztálynak kell szolgáltatnia az I. osztály számára annak a változó tőkének az anyagát, amelynek az a rendeltetése, hogy mozgásba hozza az I. osztály többlettermékének az I. osztály által állandó többlettőkeként alkalmazott részét. Tudjuk, a valóságos változó tőke, tehát a pótlólagos változó tőke is munkaerőből áll. Nem az I. osztály tőkése vásárol a II. osztálytól szükséges létfenntartási eszközöket készletre, vagyis halmoz fel az általa majd felhasználandó pótlólagos munkaerő számára, ahogy azt a rabszolgatartónak tennie kellett. Maguk a munkások vásárolnak a II. osztálytól. Mindazonáltal a tőkés álláspontjáról a pótlólagos munkaerő fogyasztási eszközei csak termelési és fenntartási eszközei az általa esetleg foglalkoztatott pótlólagos munkaerőnek, tehát ter-

mészetbeni formája a tőkés változó tőkéjének. A tőkés maga, itt az I. osztály tőkése, egyelőre csak annyit tesz, hogy felraktározza azt az új pénztőkét, amely a pótlólagos munkaerő megvásárlásához szükséges. Mihelyt ez utóbbit bekebelezte, a pénz II. áruk vásárlóeszközévé válik e munkaerő számára, tehát készen kell találnia e munkaerő fogyasztási eszközeit.

Mellékesen szólva. A tőkés úr, valamint sajtója gyakran elégedetlen azzal a móddal, ahogyan a munkaerő elkölti a pénzét és azokkal a II. árukkal, amelyekben azt realizálja. Ilyenkor filozofál, kultúráról fecseg és emberbaráti álarcot ölt, mint például Drummond úr, a washingtoni angol követség titkára: „The Nation" {egy újság} 1879 október végén érdekes cikket közölt, amelyben többek között ez olvasható: „A munkások kultúrában nem tartottak lépést a találmányok haladásával; tömérdek olyan dolog vált hozzáférhetővé számukra, amelyet nem tudnak használni, s amelyre tehát nem jelentenek piacot." {Minden tőkés természetesen azt kívánja, hogy a munkás az ő áruját vegye meg.} „Semmi ok nincs arra, hogy a munkás ne kívánjon ugyanannyi kényelmet, mint az a pap, ügyvéd vagy orvos, aki ugyanolyan összeget keres, mint ő." {Az ilyen ügyvédek, papok és orvosok valóban csak kívánhatják a kényelmet!} „De nem teszi ezt. A kérdés még mindig az, hogyan lehetne a munkást mint fogyasztót ésszerű és egészséges eljárással magasabbra emelni; nem könnyű kérdés, mert becsvágya nem terjed túl munkaidejének megrövidítésén, és a demagógok inkább erre bujtogatják, semmint arra, hogy szellemi és erkölcsi képességeinek tökéletesítése útján javítson helyzetén." („Reports of H. M.'s Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc. of the Countries in which they reside", London 1879, 404. old.)

Úgy látszik, a hosszú munkaidő a titka annak az ésszerű és egészséges eljárásnak, amely arra hivatott, hogy a munkás szellemi és erkölcsi képességeinek tökéletesítése útján javítson helyzetén és ésszerű fogyasztóvá tegye. Azt, hogy a tőkések árujának ésszerű fogyasztójává legyen, mindenekelőtt – de a demagóg ebben megakadályozza! – azzal kell kezdenie, hogy megengedi saját munkaerejének ésszerűtlen és az egészségre ártalmas elfogyasztását saját tőkése által. Hogy a tőkés mit ért ésszerű fogyasztáson, az megmutatkozik ott, ahol annyira leereszkedik, hogy közvetlenül beavatkozik munkásai fogyasztásába – a truck-rendszerben, amelynek sok ága közül az egyik az, hogy a tőkés lakást ad ki a munkásoknak, úgyhogy egyszersmind a munkás háziurává is lesz.

Ugyanez a Drummond, akinek széplelke rajong a munkásosztály felemelésének tőkés kísérleteiért, ugyanebben a jelentésben többek között beszámol a Lowell and Lawrence Mills minta textilgyárairól. A házakat,

amelyekben a gyári lányok laknak és étkeznek, a gyártulajdonos részvénytársaság adja; e házak felügyelőnői ugyanennek a társaságnak a szolgálatában állnak, amely magatartási szabályokat ír elő; a lányoknak este 10 óráig haza kell térniök. De mindennek a koronája: A társaság magánrendőrsége őrjáratot tart a környéken, hogy e házirend áthágását megakadályozza. Este 10 óra után egyetlen lány sem mehet ki vagy jöhet be. A lányok nem lakhatnak másutt, csak a társasághoz tartozó területen, amelyen minden ház mintegy 10 dollár heti lakbért hoz; és íme az ésszerű fogyasztó, teljes dicsfényben: „Minthogy pedig a munkáslányok legjobb lakóházai közül sokban megtalálható az elmaradhatatlan zongora, ezért a zene, az ének és a tánc jelentékeny szerepet játszik e lányok közül legalább azok számára, akiknek a szövőszéken végzett tízórás szakadatlan és egyhangú munka után inkább változatosságra, mint valóságos pihenésre van szükségük." (412. old.) De a legfőbb titka annak, hogyan kell a munkásból ésszerű fogyasztót faragni, csak most következik. Drummond úr meglátogatja a Turner's Falls-i (Connecticut River) késárugyárat és Oakman úr, a részvénytársaság kincstárnoka, miután először elmondja, hogy az amerikai asztali kések minősége jobb, mint az angoloké, így folytatja: „Az árak terén is legyőzzük majd Angliát; minőségben már most is felülmúljuk, ez elismert tény; de alacsonyabb árakat kell elérnünk, s ez meglesz, mihelyt acélunkat olcsóbban kapjuk és munkánkat leszorítjuk!" (427. old.) A munkabér leszállítása és hosszú munkanap, ez a magva annak az ésszerű és egészséges eljárásnak, amelynek a munkást az ésszerű fogyasztó méltóságára kell emelnie, hogy piacot teremtsen annak a tömérdek dolognak, amelyet a kultúra és a találmányok haladása hozzáférhetővé tett a számára.

Ahogyan tehát a II. osztály pótlólagos állandó tőkéjét az I. osztálynak kell szolgáltatnia többlettermékéből, úgy a II. osztály szolgáltatja ebben az értelemben a pótlólagos változó tőkét az I. osztály számára. Ami a változó tőkét illeti, a II. osztály halmoz fel az I. osztály és a maga számára, azáltal hogy össztermékének, tehát többlettermékének is nagyobb részét szükséges fogyasztási eszközök formájában termeli újra.

Növekvő tőkebázison történő termelés esetén $I_{(v+m)}$ szükségképpen = $= II_c$ plusz a többlettermeknek az a része, amelyet tőkeként ismét bekebeleznek, plusz az állandó tőkének az a pótlólagos része, amely a II. osztályban a termelés bővítéséhez szükséges; e bővítés minimuma pedig az, ami nélkül a valóságos felhalmozás, azaz a termelés valóságos kiterjesztése magában az I. osztályban nem valósítható meg.

Visszatérve most a fentebb utolsóként vizsgált esetre, ennek az a sajátságossága, hogy II_c kisebb, mint $I_{(v+^1/_2m)}$, mint az I. osztály termékének jövedelemként fogyasztási eszközökre kiadott része, úgyhogy az 1500 $I_{(v+m)}$ átváltásánál ezáltal a II. osztály többlettermékéből egy részt, 70-et rögtön realizálnak. Ami II_c-t, = 1430, illeti, ezt egyébként változatlan körülmények között $I_{(v+m)}$-ből ugyanilyen értékösszegben pótolni kell, hogy a II. osztályban egyszerű újratermelés mehessen végbe, és ennyiben itt nem kell tovább vizsgálnunk. Más a helyzet a kiegészítő 70 II_m-mel. Ami az I. osztály számára pusztán jövedelem pótlása fogyasztási eszközökkel, pusztán fogyasztásra irányuló árucsere, az a II. osztály számára itt – eltérően az egyszerű újratermeléstől – nemcsak állandó tőkéjének visszaváltoztatása árutőke formájából természetbeni formájába, hanem közvetlen felhalmozási folyamat, többlettermék egy részének átváltoztatása fogyasztási eszközök formájából állandó tőke formájába. Ha az I. osztály 70 £ pénzen (az értéktöbblet átváltására szolgáló pénztartalék) megveszi a 70 II_m-et, és a II. osztály nem vásárol érte 70 I_m-et, hanem a 70 £-et pénztőkeként felhalmozza, akkor az utóbbi ugyan mindig pótlólagos terméket fejez ki (éppen a II. osztály többlettermékét, amelynek ez része), habár nem a termelésbe ismét bekerülő terméket; de ekkor a II. osztálynak ez a pénzfelhalmozása egyúttal azt is kifejezné, hogy a termelési eszközökben levő 70 I_m eladhatatlan. Az I. osztályban tehát viszonylagos túltermelés volna, annak megfelelően, hogy a II. osztály újratermelésének ez az egyidejű bővítése nem következett be.

Ettől függetlenül azonban: Addig, amíg az I. osztálytól származó 70 pénz a 70 I_m-nek a II. osztály részéről történő megvásárlása révén még nem, vagy csak részben tért vissza az I. osztályhoz, ez a 70 pénz egészen vagy részben mint pótlólagos virtuális pénztőke szerepel a II. osztály kezén. Ez érvényes az I. és a II. osztály közötti minden átváltásra, amíg áruik kölcsönös pótlása folytán a pénz vissza nem áramlik kiindulópontjára. A pénz azonban, a dolgok normális lefolyása esetén, itt csak átmenetileg játssza ezt a szerepet. A hitelrendszerben viszont, ahol minden, ha csak pillanatokra is felszabaduló pótlólagos pénznek azonnal aktívan kell funkcionálnia pótlólagos pénztőkeként, az ilyen csak átmenetileg szabad pénztőke megkötődhet, például új vállalkozások céljára szolgálhat az I. osztályban, pedig az itt más vállalatoknál még elfekvő pótlólagos terméket kellene realizálnia. Meg kell jegyeznünk továbbá, hogy a 70 I_m hozzácsatolása a II. osztály állandó tőkéjéhez egyúttal megköveteli, hogy a II. osztály változó tőkéjét 14-gyel bővítsék. Ez előfeltételezi azt – hasonlóan az I_m többlettermék közvetlen bekebelezéséhez I_c tőkébe az I. osztályban –, hogy a II. osztály-

ban végbemenő újratermelés már későbbi tőkésítés tendenciájával megy végbe; hogy tehát magában foglalja a többlettermék szükséges létfenntartási eszközökből álló részének bővítését.

Ha az 500 I_m-et tőkésíteni akarják, akkor a második példában szereplő 9000 terméknek az újratermelés céljából, mint láttuk, a következőképpen kell megoszlania. Csak az árukat vesszük itt figyelembe és elhanyagoljuk a pénzforgalmat.

I. 5000_c+500_m (tőkésítendő)$+1500_{(v+m)}$ fogyasztási alap $= 7000$ áruban.

II. $1500_c+299_v+201_m = 2000$ áruban. Összesen 9000 érték árutermékben.

A tőkésítés most a következőképpen megy végbe:

Az I. osztályban a tőkésítendő 500_m így oszlik meg: $^5/_6 = 417_c+^1/_6 = 83_v$. A 83_v ugyanilyen összeget von el II_m-ből, ezen az állandó tőke elemeit vásárolják meg, tehát hozzácsapják II_c-hez. II_c-nek 83-mal való megnövelése folytán II_v-t is meg kell növelni 83-nak $^1/_5$-ével, $= 17$. Az átváltás után tehát az eredmény:

I. $(5000_c+417_m)_c+(1000_v+83_m)_v = 5417_c+1083_v = 6500$
II. $(1500_c+\ 83_m)_c+(\ 299_v+17_m)_v = 1583_c+\ 316_v = 1899$
Összesen: $\overline{8399}$

Az I. osztályban a tőke 6000-ről 6500-ra, tehát $^1/_{12}$-del növekedett. A II. osztályban 1715-ről 1899-re, tehát nem egészen $^1/_9$-del.

Az ilyen alapzaton végbemenő második évi újratermelés az év végén az alábbi tőkét eredményezi:

I. $(5417_c+452_m)_c+(1083_v+90_m)_v = 5869_c+1173_v = 7042$
II. $(1583_c+42_m+90_m)_c+(316_v+8_m+18_m)_v = 1715_c+342_v = 2057$

és a harmadik év végén a termék

I. $5869_c+1173_v+1173_m$.
II. $1715_c+\ 342_v+\ 342_m$.

Ha az I. osztály, mint eddig, az értéktöbblet felét halmozza fel, akkor $I_{(v+^1/_2m)} = 1173_v+587_{(^1/_2m)} = 1760$, tehát nagyobb, mint az egész 1715 II_c, mégpedig 45-tel. Ez utóbbit tehát megint úgy kell kiegyenlíteni, hogy egyenlő összegű termelési eszközt vesznek át II_c-re. II_c tehát 45-tel növekszik, s ez feltételezi II_v ennek $^1/_5$-ével, $= 9$, való megnövelését. A tőkésített

587 I_m továbbá $^5/_6$ és $^1/_6$ arányban megoszlik 489_c-re és 98_v-re; e 98 feltételezi a II. osztály állandó tőkéjének újabb megnövelését 98-cal, ez utóbbi pedig a II. osztály változó tőkéjének megnövelését 98-nak $^1/_5$-ével, = 20-szal. Ekkor az eredmény:

$$\text{I. } (5869_c+489_m)_c+(1173_v+98_m)_v = 6358_c+1271_v \quad = 7629$$
$$\text{II. } (1715_c+45_m+98_m)_c+(342_v+9_m+20_m)_v = 1858_c+371_v = 2229$$
$$\text{Összes tőke} \quad = 9858$$

Háromévi növekvő újratermelés során tehát az I. osztály össztőkéje 6000-ről 7629-re, a II. osztályé 1715-ről 2229-re, a társadalmi össztőke pedig 7715-ről 9858-ra növekedett.

3. II_c átváltása felhalmozás esetén

$I_{(v+m)}$ és II_c cseréjénél tehát különböző esetek lehetségesek.

Az egyszerű újratermelésnél a kettőnek egyenlőnek kell lennie és pótolnia egymást, mert különben, mint fentebb láttuk, az egyszerű újratermelés nem mehet végbe zavartalanul.

A felhalmozásnál mindenekelőtt a felhalmozás rátáját kell figyelembe venni. Az eddigi esetekben azt feltételeztük, hogy a felhalmozás rátája az I. osztályban = $^1/_2 m$ I, s úgyszintén hogy ez a különböző években állandó marad. Csak azt az arányt változtattuk, amelyben ez a felhalmozott tőke változó és állandó tőkére oszlik. Eközben három eset adódott:

1. $I_{(v+^1/_2 m)} = II_c$, tehát II_c kisebb, mint $I_{(v+m)}$. Ennek mindig így kell lennie, különben az I. osztály nem halmozna fel.

2. $I_{(v+^1/_2 m)}$ nagyobb, mint II_c. Ebben az esetben a pótlás úgy történik, hogy II_c-hez hozzáteszik II_m-nek egy megfelelő részét, úgyhogy ez az összeg = $I_{(v+^1/_2 m)}$. A II. osztály számára az átváltás itt nem egyszerű újratermelése állandó tőkéjének, hanem már felhalmozás, az állandó tőke megnövelése többlettermékének azzal a részével, amelyet elcserél az I. osztály termelési eszközeire; ez a megnövelés egyúttal azt is magában foglalja, hogy a II. osztály ezenkívül változó tőkéjét is megfelelően megnöveli saját többlettermékéből.

3. $I_{(v+^1/_2 m)}$ kisebb, mint II_c. Ebben az esetben a II. osztály az átváltással nem termelte teljes egészében újra állandó tőkéjét, a hiányt tehát úgy kell pótolnia, hogy vásárol az I. osztálytól. Ez azonban nem teszi szükségessé változó tőke további felhalmozását a II. osztályban, mert állandó tőkéje ezzel a művelettel nagyságát tekintve csak teljes egészében újratermelődik. Másrészt az I. osztály tőkéseinek az a csoportja, amely csak pótlólagos

pénztőkét halmoz fel, ezzel az átváltással már elvégezte az ilyenfajta felhalmozás egy részét.

Az egyszerű újratermelés előfeltételezése, hogy $I_{(v+m)} = II_c$, nemcsak összeegyeztethetetlen a tőkés termeléssel – ami egyébként nem zárja ki azt, hogy a 10–11 éves ipari ciklusban az egyik év össztermelése gyakran kisebb, mint az előzőé, tehát az előző évhez képest még egyszerű újratermelés sem történik –, hanem a lakosság évi természetes növekedése mellett egyszerű újratermelés csak annyiban mehetne végbe, amennyiben az összértéktöbbletet képviselő 1500 fogyasztásában megfelelően nagyobb számú nem-termelő szolgaszemélyzet részesedne. Tőke felhalmozása, tehát valóságos tőkés termelés ellenben ilyen körülmények közt lehetetlen volna. A tőkés felhalmozás ténye eszerint kizárja, hogy $II_c = I_{(v+m)}$. Mindazonáltal még tőkés felhalmozásnál is bekövetkezhet az az eset, hogy a korábbi termelési periódusok során végrehajtott felhalmozási folyamatok következtében II_c nemcsak egyenlő, hanem nagyobb lesz, mint $I_{(v+m)}$. Ez túltermelés lenne a II. osztályban és csak egy nagy összeomlás útján lehetne kiegyenlíteni, amelynek következményeként tőkét vinnének át a II. osztályból az I. osztályba. – Az $I_{(v+m)}$ és II_c viszonyán az sem változtat, ha a II. osztály állandó tőkéjének egy részét maga a II. osztály termeli újra, mint például a földművelésben a saját termésű vetőmag felhasználása. II_c-nek ez a része az I. és a II. osztály közötti átváltás tekintetében éppúgy nem tesz számot, mint I_c. Az sem változtat a dolgon, ha a II. osztály termékeinek egy része viszont alkalmas arra, hogy termelési eszközként bekerüljön az I. osztályba. Ezeket a termékeket az I. osztály által szállított termelési eszközök egy része fedi, és ez a rész már eleve mindkét oldalon levonandó, ha tisztán és zavaró körülményektől mentesen akarjuk megvizsgálni a társadalmi termelés két nagy osztálya, a termelési eszközök termelői és a fogyasztási eszközök termelői közötti cserét.

Tőkés termelés esetén tehát $I_{(v+m)}$ nem lehet egyenlő II_c-vel, vagyis az átváltáskor nem fedhetik egymást. Ha viszont $I\ \frac{m}{x}$ az a része I_m-nek, amelyet az I. osztály tőkései jövedelemként elköltenek, akkor $I\left(v+\frac{m}{x}\right)$ egyenlő, nagyobb vagy kisebb lehet, mint II_c; $I\left(v+\frac{m}{x}\right)$ azonban okvetlenül mindig kisebb, mint $II_{(c+m)}$, mégpedig annyival kisebb, mint II_m-nek az a része, amelyet a II. tőkésosztálynak minden körülmények között magának kell elfogyasztania.

Meg kell jegyeznünk, hogy a felhalmozás ezen ábrázolása során az állandó tőke értékét, amennyiben ez értékrésze annak az árutőkének, amelynek ter-

melésében közreműködik, nem ábrázoltuk pontosan. Az újonnan felhalmozott állandó tőke álló része csak fokozatosan és periodikusan, ezen álló elemek természete szerint különbözően kerül bele az árutőkébe; ez utóbbi ezért ott, ahol az árutermelésbe nagy tömegű nyersanyag és félgyártmány stb. kerül bele, túlnyomórészt a forgó állandó alkotórészek és a változó tőke pótlásából áll. (Ez az eljárás a forgó alkotórészek megtérülése miatt mégis megengedhető; ezzel feltételezzük, hogy az éven belül a forgó rész az állótőke reá átvitt értékrészével együtt annyiszor térül meg, hogy az előállított áruk teljes értékösszege egyenlő az évi termelésbe belekerülő teljes tőke értékével.) Ahol azonban a gépi üzembe csak segédanyag kerül bele, nyersanyag nem, ott a munkaelem = v szükségképpen mint nagyobb alkotórész jelenik meg újra az árutőkében. A profitrátánál az értéktöbbletet az összköltségre számítják, függetlenül attól, hogy az álló alkotórészek sok vagy kevés értéket adnak-e át periodikusan a terméknek, ezzel szemben a periodikusan előállított egyes árutőkék értékébe az állandó tőke álló részét csak annyiban kell beszámítani, amennyiben elhasználódása folytán átlagban átad értéket magának a terméknek.

IV. Kiegészítés

A II. osztály eredeti pénzforrása az I. osztályhoz tartozó aranytermelés $v+m$-je, amelyet II_c egy részére cseréltek ki; az aranytermelő $v+m$-je csak annyiban nem kerül bele a II. osztályba, amennyiben értéktöbbletét felhalmozza vagy I. termelési eszközökké változtatja, tehát termelését kibővíti; másrészt amennyiben magánál az aranytermelőnél végbemenő pénzfelhalmozás végül is bővített újratermelésre vezet, annyiban az aranytermelés értéktöbbletének egy nem jövedelemként kiadott része az aranytermelő pótlólagos változó tőkéje fejében belekerül a II. osztályba, itt új kincsképzést mozdít elő, vagy új eszköz arra, hogy az I. osztálytól vásároljanak, anélkül hogy neki közvetlenül ismét eladjanak. Az aranytermelésnek ebből az $I_{(v+m)}$-jéből származó pénzből levonásra kerül az aranynak az a része, amelyre a II. osztályhoz tartozó bizonyos termelési ágaknak nyersanyagként stb., egyszóval állandó tőkéjük pótlásának elemeként szükségük van. Előzetes — jövendő bővített újratermelés céljából történő — kincsképzés eleme az I. és a II. osztály közötti átváltásban a következő esetekben van meg: az I. osztály számára csak akkor, ha I_m egy részét a II. osztálynak egyoldalúan, megfelelő vétel nélkül eladják és az utóbbiban ez pótlólagos állandó tőkéül szolgál; a II. osztály számára, ha ugyanez történik az I.

osztály részéről s a megvásárolt rész ott pótlólagos változó tőke szerepét tölti be; továbbá, ha az I. osztály által jövedelemként kiadott értéktöbblet egy részét II_c nem fedezi, tehát azon II_m egy részét veszik meg, s ezáltal pénzzé változtatják. Ha $I_{\left(v+\frac{m}{x}\right)}$ nagyobb, mint II_c, akkor II_c egyszerű újratermeléséhez nem kell I. áruval pótolni azt, amit az I. osztály II_m-ből elszedett, hogy elfogyassza. Felvetődik a kérdés, hogy a II. osztály tőkéseinek egymás közötti cseréjében – ez a csere csak II_m kölcsönös kicseréléséből állhat – mennyire lehetséges kincsképzés. Tudjuk, hogy a II. osztályban azáltal megy végbe közvetlen felhalmozás, hogy II_m egy részét közvetlenül változó tőkévé változtatják át (mint ahogyan az I. osztályban I_m egy részét közvetlenül állandó tőkévé). Minthogy a II. osztály különböző termelési ágaiban és mindegyik termelési ágban az egyes tőkések számára a felhalmozás életkora különböző, a dolog mutatis mutandis [megváltoztatva a megváltoztatandókat] ugyanúgy magyarázható, mint az I. osztályban. Egyesek még a kincsképzés stádiumában vannak, eladnak, anélkül hogy vásárolnának, mások elérkeztek az újratermelés valóságos bővítéséhez, vesznek, anélkül hogy eladnának. Igaz, a pótlólagos változó pénztőkét először pótlólagos munkaerőre fordítják; a munkaerő azonban létfenntartási eszközöket vásárol a munkások fogyasztásába belekerülő pótlólagos fogyasztási eszközök kincsképző birtokosaitól. Az utóbbiaktól, kincsképzésük arányában, a pénz nem tér vissza kiindulópontjára, hanem ezek felhalmozzák.

Függelék

Jegyzetek

4* Lásd Marx és Engels Művei, 13. köt. 1–147. old.

** Engelst halála megakadályozta abban, hogy az „Értéktöbblet-elméletek"-et a „Tőke" negyedik köteteként kiadja. Az „Értéktöbblet-elméletek"-et először Kautsky tette közzé 1905 és 1910 között. Ennek a kiadásnak azonban sok a fogyatékossága: sok helyütt önkényesen eltér a marxi kézirattól, felborítja az anyag elrendezését, fontos részeket kihagy. A mű új, szöveghű kiadása 1954 és 1961 között jelent meg a moszkvai Marxizmus–Leninizmus Intézet gondozásában oroszul és 1956 és 1962 között eredeti nyelven. Magyar kiadására 1958 és 1963 között került sor.

9* Katedra- és államszocialisták – a XIX. század hetvenes éveiben keletkezett német politikai gazdaságtani irányzat. Képviselői – Gustav Schmoller, Lujo Brentano, Adolf Wagner, Karl Bücher, Werner Sombart stb. – a polgári reformizmus álláspontjáról harcoltak a marxizmus ellen. Osztálybékét hirdetve a porosz vasutak államosítását és az állami dohány- és szeszmonopólium Bismarck által tervezett bevezetését „államszocializmusnak" kiáltották ki.

** Rodbertus 1875 március 14-én J. Zellernek írt leveléről van szó, amelyet először 1879-ben a tübingeni „Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft"-ban tettek közzé. – „Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft" – liberális közgazdasági folyóirat, mely – megszakításokkal – 1844-től 1943-ig jelent meg Tübingenben.

10* Lásd Marx és Engels Művei, 4. köt. 59–174. old.

** Lásd Marx és Engels Művei, 6. köt. 386–412. old.

*** Rodbertus-Jagetzow: „Soziale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie", Berlin 1851, 87. old.

11* Marx: „Értéktöbblet-elméletek", 2. rész, Budapest 1961. 5. old.

12* I. m. 1. rész, Budapest 1958. 52. old.

** I. m. 1. rész, 55. old.

13* I. m. 1. rész, 52. old.

14* I. m. 3. rész, Budapest 1963. 214. old.

** „Hihetetlen foldozóvarga" – John Wilson nevezte így MacCullochot álnéven írt brosúrájában, v. ö. Mordecai Mullion: „Some Illustrations of Mr. M'Culloch's Principles of Political Economy", Edinburgh 1826., 31. old.

*** Marx: „Értéktöbblet-elméletek", 3. rész, 229. old.

16* Literatus vulgaris – Rudolf Meyer, a professzor – Adolf Wagner.

18* Rodbertus-Jagetzow: „Briefe und Sozialpolitische Aufsätze", kiadta Rudolf Meyer, 1. köt. Berlin [1881], 111. old.

34* Lásd Marx és Engels Művei, 23. köt. 7. szakasz.

39* V. ö. Heine, Neuer Frühling. Prológus.

40* Lásd Marx és Engels Művei, 23. köt. 563–564. old.

58* Az első kiadásban: áruformát.

70* Lásd 261–268. old.

** Marx itt a kéziratban megjegyzi: „Tooke ellen".

99* (Névtelenül:) „A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value, chiefly in reference to the Writings of Mr. Ricardo and his Followers. By the Author of Essays on the Formation and Publication of Opinions etc", London 1825, 72. old.

108* Inka-állam – az őstársadalom sok maradványát megőrző rabszolgatartó-állam. Társadalmi és gazdasági szervezetének alapja a parasztok közössége, az aylla volt, mely a földet és az állatokat közösen birtokolta. Virágkorát a XV. sz. végétől a spanyol hódításig, a XVI. sz. harmincas éveiig élte; uralma ekkor a mai Peru, Ecuador, Bolivia és Észak-Chile területére terjedt ki.

120* „Ha görög csap össze göröggel, akkor áldz a harc" – v. ö. Nathanael Lee: „Rival Queens" (Vetélkedő királynők); „The Dramatic Works", 3. köt. London 1734, 266. old.

129* Lalor: „Money and Morals: a Book for the Times", London 1852, 43–44. old. – Sismondi: „Études sur l'économie politique", 1. köt. Brüsszel 1837, 49 skk. old.

138* Jean-Baptiste Say: „Traité d'économie politique", 3. kiad., 2. köt. Párizs 1817, 433. old.

146* Marx a továbbiakban váltogatja a „zirkulierendes Kapital" és „flüssiges Kapital" kifejezéseket. Fordításunkban egységesen a meghonosodott forgótőke szót használjuk.

147* V. ö. Marx: „Értéktöbblet-elméletek", 3. rész, 295–297. old.

** V. ö. Marx és Engels Művei, 23. köt. 172. old.

152* V. ö. Marx és Engels Művei, 23. köt. 159–167. old.

156* Williams előadása a „Money Market Review" 1867 december 2-i számában jelent meg.

159* V. ö. Marx és Engels Művei, 23. köt. 398. old. 190a jegyzet.

171* Marx a kéziratában rámutat arra, hogy a megtérülési idő ilyen kiszámítási módja hibás. Az idézetben egy megtérülésre megadott átlagos idő (16 hónap) $7\frac{1}{2}$ százalékos profitnak az egész 50 000 dollár tőkére való tekintetbevételével van kiszámítva. A profit tekintetbevétele nélkül e tőke megtérülési ideje 18 hónap.

** A. Potter: „Political Economy; its Objects, Uses, and Principles", New York 1841. Mint a bevezetésből kitűnik, a könyv nagy része lényegében lenyomata Scrope „Principles of Political Economy" c., 1833-ban Angliában kiadott könyve első tíz fejezetének, Potter változtatásaival.

172* Az első két kiadásban: „fordított".

198* V. ö. Marx és Engels Művei, 23. köt. 569–572. old.

199* Lásd Marx: „A tőke", III. köt. 11. fej.

208* V. ö. Marx és Engels Művei, 23. köt. 195–196. old. 25. jegyzet.

210* John Stuart Mill: „Essays on some Unsettled Questions of Political Economy", London 1844, 164. old.
** Ramsay: „An Essay on the Distribution of Wealth", Edinburgh 1836, 21–24. old.

*** Macleod: "The Elements of Political Economy", London 1858, 76–80. old. – Patterson: „The Science of Finance. A practical Treatise", Edinburgh–London 1868, 129–144. old.

219* „Manava Dharma Sastra" – Manu törvénykönyve. Manu („ember") az óind világfelfogás szerint az emberiség tizennégy mitológiai ősatyjának a neve, akik mindegyike egy manu-korszakon át uralkodik a földön. Az ind hagyomány szerint az első Manu volt a mű szerzője, mintegy harmincmillió évvel ezelőtt. Valójában ez a bráhmanok által az i. sz. I. és V. sz. között készített törvény- és szokásgyűjtemény. Marx a könyv Kullúka XV. századi kommentárjaival ellátott 1863-as kiadását idézi.

220* V. ö. Marx és Engels Művei, 23. köt. 240 skk. old.

273* V. ö. Marx és Engels Művei, 23. köt. 284–292. old.

324* V. ö. Marx és Engels Művei, 23. köt. 585–588. old.

328* Részletesebben tárgyalja Marx a Tableau économique-ot az „Értéktöbblet-elméletek" 1. részének 6. fejezetében és Engels „Anti-Dühring"-jének 10. fejezetében.

400* A „Vermögen" szó egyaránt jelent vagyont és képességet.

414* Deus ex machina – a görög színjátszásban gépezet segítségével a színen megjelenített isten; átvitt értelemben a cselekménybe való közvetlen isteni beavatkozás.

430* V. ö. 300. old.

438* „Bräsig inspektor" – Fritz Reuter (1810–1874) német író „Ut mine Stromtid" c. regényének egyik főalakja.

448* A jövő zenéje – Richard Wagner 1850-ben kiadott „Das Kunstwerk der Zukunft" c. írása kapcsán ellenfelei között gúnyos szállóigévé vált kifejezés.

Mutató

*(Nevek – idézett művek; hatóságok és egyesületek közleményei, újságok és folyóiratok)**

A

ADAMS, William Bridges (1797–1872) – angol mérnök. – *156 158*
– *Roads and Rails and their Sequences, Physical and Moral* (Utak és vasutak, anyagi és erkölcsi kopásuk), London 1862. – *156 158*

ALEMBERT, Jean Le Rond d' (1717–1783) – francia matematikus és filozófus; enciklopedista. – *74*

ARRIVABENE, Jean (Giovanni), comte de (1787–1881) – olasz politikai emigráns, az 1847-es brüsszeli gazdasági kongresszus kezdeményezője, közgazdasági műveket fordított franciára. – *398*

B

BAILEY, Samuel (1791–1870) – angol nagytőkés, filozófus és közgazdász; antiricardiánus. – *99 460*
– (Névtelenül:) *A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value; chiefly in reference to the Writings of Mr. Ricardo and his Followers. By the Author of Essays on the Formation and Publication of Opinions etc.* (Kritikai értekezés az érték természetéről, mértékeiről és okairól; különös tekintettel Ricardo úrnak és követőinek írásaira. A „Tanulmányok a vélemények képződéséről és közléséről stb.". szerzőjétől), London 1825. – *99–100*

BAKEWELL, Robert (1725–1795) – angol gazdálkodó és állattenyésztő. – *219*

BARTON, John (XVIII–XIX. sz.) – angol közgazdász. – *209–210 355*
– *Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society* (Észrevételek azokról a körülményekről, melyek a társadalom dolgozó osztályainak helyzetét befolyásolják), London 1817. – *209*

BESSEMER, Sir Henry (1813–1898) – angol mérnök és kémikus, a róla elnevezett acélgyártási eljárás feltalálója. – *221*

* Az idegen nyelvű szövegeket itt és mindenütt – nyelvi sajátszerűségeiket érintetlenül hagyva – mai helyesírásuk szerint adtuk. A művek kiadási adatait csak ott tüntettük fel, ahol Marx az általa használt kiadást megjelöli vagy az kétséget kizáróan megállapítható.

C

CAREY, Henry Charles (1793–1879) – amerikai közgazdász, antiricardiánus; kezdetben szabadkereskedő, majd védővámos. – *323*

CHALMERS, Thomas (1780–1847) – skót teológus és közgazdász, fanatikus malthusiánus. – *143*

– *On Political Economy in Connection with the Moral State and Moral Prospects of Society* (A politikai gazdaságtanról a társadalom erkölcsi állapotával és erkölcsi kilátásaival kapcsolatban), II. kiad., Glasgow–Edinburgh–Dublin–London 1832. – *143*

CHERBULIEZ, Antoine-Elisée (1797–1869) – svájci francia közgazdász; Sismondi követője. – *355*

CORBET, Thomas (XIX. sz.) – angol közgazdász, ricardiánus. – *128*

– *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained* (Vizsgálódás az egyének gazdagságának okairól és módjairól; vagy a kereskedés és a spekuláció alapelveinek magyarázata), London 1841. – *128*

COURCELLE-SENEUIL, Jean-Gustave (1813–1892) – francia kereskedő és közgazdász – *221*

– *Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, commerciales et agricoles, ou Manuel des affaires* (Elméleti és gyakorlati értekezés az ipari, kereskedelmi és mezőgazdasági vállalkozásokról, vagy az üzlet kézikönyve), II. kiad., Párizs 1857. – *221*

CSUPROV, Alekszandr Ivanovics (1842–1908) – orosz közgazdász és statisztikus; liberális politikus és publicista. – *54*

– Железнодорожное хозяйство (Vasúti gazdálkodás), I. köt., Moszkva 1875. – *54*

D

DAIRE, Louis-François-Eugène (1798–1847) – francia publicista és közgazdász, a „Collection des principaux économistes" (Legjelesebb közgazdászok gyűjteménye) kiadója. – *122 174–175 311*

D'Alembert *lásd* Alembert

DESTUTT DE TRACY, Antoine-Louis-Claude, comte de (1754–1836) – francia szenzualista filozófus, liberális politikus és vulgáris közgazdász. – *403 436–444*

– *Eléments d'idéologie* (Az ideológia elemei), IV. és V. rész: „Traité de la volonté et de ses effets" (Értekezés az akaratról és annak hatásairól) (1815), Párizs 1826. – *436–444*

DRUMMOND, Victor Arthur Wellington (1833–1907) – angol diplomata. – *469–470*

DUPONT DE NEMOURS, Pierre-Samuel (1739–1817) – francia politikus és közgazdász, fiziokrata; Quesnay tanítványa és műveinek kiadója. – *175*

– *Maximes du docteur Quesnay, ou résumé de ses principes d'économie sociale* (Doktor Quesnay maximái, avagy politikai gazdaságtani elveinek összefoglalója); „Collection des principaux économistes", II. köt.: „Physiocrates etc.", I. rész, Daire kiad., Párizs 1846. – *175*

E

East India (Bengal and Orissa Famine). Papers and Correspondence relative to the Famine in Bengal and Orissa, including the Report of the Famine Commission and the Minutes of the Lieutenant Governor of Bengal and the Governor General of India. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 31 May 1867 (Kelet-India (Éhínség Bengáliában és Orissában). Iratok és levelezés a bengáliai és orissai éhínségről, az éhínség-bizottság jelentésével és Bengália alkormányzójának és India főkormányzójának jegyzőkönyvével. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1867 május 31.). – *130*

East India (Bengal and Orissa Famine). Papers relating to the Famine in Behar, including Mr. F. R. Cockerell's Report. Part III. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 31 May 1867 (Kelet-India (Éhínség Bengáliában és Orissában). Iratok a bihári éhínségről, F. R. Cockerell úr jelentésével. III. rész. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1867 május 31.). – *130*

East India (Madras and Orissa Famine). Return to an Address of the Honourable the House of Commons, dated 4 July 1867. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1867 (Kelet-India (Éhínség Madrasban és Orissában) Jelentés a tisztelt Alsóház feliratára, 1867 július 4. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1867 július 30.). – *219*

„The Economist" (A Közgazdász), London. – *126 232*

EDMONDS, Thomas Rowe (1803–1889) – angol közgazdász, biztosítóintézeti igazgató; Owen követője, ricardiánus szocialista. – *15*

ENGELS, Friedrich (1820–1895). – *260–261*

F

FULLARTON, John (1780–1849) – angol közgazdász, a currency-elmélet ellenfele. *453*

G

GOOD, William Walter (XIX. sz.) – angol gazdálkodó és közgazdász; a szabadkereskedelem ellenfele. – *217*

– *Political, Agricultural and Commercial Fallacies* (Politikai, mezőgazdasági és kereskedelmi tévedések), London 1866. – *217–218*

H

HODGSKIN, Thomas (1787–1869) – angol közgazdász, a ricardoi elméletből kiindulva proletár álláspontról bírálta a klasszikus politikai gazdaságtant. – *15–16 224*

– *Popular Political Economy. Four Lectures delivered at the London Mechanics' Institution* (Népszerű politikai gazdaságtan. Négy előadás, megtartva a londoni mechanikusok intézetében), London 1827. – *224*

HOLDSWORTH, W. A. (XIX. sz.) – angol jogász. – *159 162*

– *The Law of Landlord and Tenant* (A földbirtokosra és bérlőre vonatkozó jogszabályok), London 1857. – *159 162*

K

KIRCHHOF, Friedrich (XIX. sz.) – német gazdálkodó és közgazdász. – *164 222 225–228 234–235*
– *Handbuch der landwirtschaftlichen Betriebslehre* (A mezőgazdasági üzemtan kézikönyve), Dessau 1852. – *164 222 225–228 234–235*

KOZAK, Theophil (XIX. sz.) – német közgazdász, a halberstadti kereskedelmi kamara titkára. – *9*

L

LALOR, John (1814–1856) – angol publicista és közgazdász, protekcionista. – *129 131–132*
– *Money and Morals; a Book for the Times* (Pénz és erkölcsök; Egy könyv a jelenkor számára), London 1852. – *129*

LARDNER, Dionysius (1793–1859) – angol matematikus és fizikus. – *156–157*
– *Railway Economy etc.* (A vasutak gazdaságtana stb.), London 1850. – *156—157—164—166*

LASSALLE, Ferdinand (1825–1864) – német író és politikus, részt vett az 1848-as forradalomban; 1863-ban az Általános Német Munkásegylet megalapítója, támogatta Németország „felülről" való egyesítését; a német szociáldemokráciában az opportunista irányzat első képviselője. – *10*

LAVELEYE, Emile-Louis-Victor de (1822 – 1892) – belga történész és közgazdász; katedraszocialista. – *224*
– *Essai sur l'économie rurale de la Belgique* (Tanulmány Belgium mezőgazdaságáról), Brüsszel 1863. – *224*

LAVERGNE, Louis-Gabriel-Léonce Guilhaud de (1809–1880) – francia közgazdász és politikus; monarchista. – *219*
– *The Rural Economy of England, Scotland and Ireland* (Anglia, Skócia és Irország mezőgazdasága), franciából fordítva, Edinburgh–London 1855. – *219*

LAVOISIER, Antoine-Laurent (1743–1794) – francia kémikus, az égés jelenségének megmagyarázója, a modern kémia egyik megteremtője. – *17–19*

LE TROSNE, Guillaume-François (1728–1780) – francia közgazdász, fiziokrata. – *175*
– *De l'intêret social etc.* (A társadalmi érdekről stb.); „Collection des principaux économistes", II. köt.: „Physiocrates etc.", II. rész, Daire kiad., Párizs 1846. – *175*

LINGUET, Simon-Nicolas-Henri (1736–1794) – francia író, jogász; bírálta a felvilágosítók és a fiziokraták polgári liberális eszményeit. – *328*

LIST, Friedrich (1789–1846) – német közgazdász, védővámos, a német vámegylet előharcosa. – *10*

M

MABLY, Gabriel Bonnot de (1709–1785) – francia társadalomfilozófus; utopikus kommunista. – *328*

MACCULLOCH (McCulloch), John Ramsay (1789–1864) – angol közgazdász és statisztikus, Ricardo vulgarizálója; Smith és Ricardo egyik kiadója. – *14 227 355*

MACLEOD, Henry Dunning (1821–1902) – angol bankár, vulgáris közgazdász. – *210*
– *The Elements of Political Economy* (A politikai gazdaságtan elemei), London 1858. – *210*

MALTHUS, Thomas Robert (1766–1834) – angol pap és reakciós közgazdász, a dolgozók nyomorát szükségszerűnek feltüntető népesedési elmélet hirdetője. – *400*

Manava Dharma Sastra. Or the Institutes of Manu according to the Gloss of Kulluka, comprising the Indian System of Duties, Religious and Civil (Mánava Dharma sásztra. Vagy Manu törvényei, Kullúka magyarázatai szerint, a vallási és polgári kötelességek indiai rendszerével), ford. Sir William Jones, III. kiad., Madras 1863. – *219*

MARX, Jenny (szül. von Westphalen) (1814–1881) – Marx felesége. – *21*

MARX, Karl Heinrich (1818–1883). – *3–21 74 260*
– *Misère de la philosophie. Réponse à la Philosophie de la misère de M. Proudhon* (A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak „A nyomorúság filozófiájá"-ra), Párizs–Brüsszel 1847. – *10 15–16 19*
– *Lohnarbeit und Kapital* (Bérmunka és tőke); „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie", 1849 ápr. 5–11. – *10*
– *Zur Kritik der politischen Ökonomie* (A politikai gazdaságtan bírálatához), Első füzet, Berlin 1859. – *4 314*
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), I. köt., I. könyv: „Der Produktionsprozess des Kapitals" (A tőke termelési folyamata), II. kiad., Hamburg 1872. – *3–21 30 40 49 53 65 75 106 114 117 124 130 141 145 149 151–152 159 166 172 186 188 191 200 208–209 220 280 282 292 296 302 311 320 322 324 328 361 376 398 436 445 455–456 460*
– *Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons „Philosophie des Elends"* (A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhonnak „A nyomorúság filozófiájá"-ra), ford. Eduard Bernstein és Karl Kautsky, Stuttgart 1885. – *9*

MARX-AVELING, Eleanor (1855–1898) – Marx legfiatalabb leánya, 1884-től Edward Aveling felesége; részt vett az angol munkásmozgalomban, több szocialista művet fordított angolra. – *8 10*

MEYER, Rudolf Hermann (1839–1899) – német közgazdász, Rodbertus kiadója; feudális szocialista, Bismarck ellenfele. – *9 16*
– *Der Emanzipationskampf des vierten Standes* (A negyedik rend felszabadulási küzdelme), Berlin 1874. – *9*

MILL, James (1773–1836) – angol történész, filozófus és közgazdász, Ricardo követője. – *227 356 460*

MILL, John Stuart (1806–1873) – az előbbi fia, angol filozófus és közgazdász, szabadkereskedő, a klasszikus gazdaságtan epigonja. – *210*
– *Essays on some Unsettled Questions of Political Economy* (Tanulmányok a politikai gazdaságtan néhány eldöntetlen kérdéséről), London 1844. – *210*

„*Money Market Review*" (Pénzpiac-Szemle), London. – *164*

MÜLLER, Adam Heinrich, Ritter von Nitterdorf (1779–1829) – német publicista és közgazdász, reakciós, az ún. romantikus gazdaságtani iskola híve. – *170*
– *Die Elemente der Staatskunst* (Az államművészet elemei), Berlin 1809. – *170*

N

„*Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*" (Új Rajnai Újság. A demokrácia orgánuma), Köln. – *10*

NEWMAN, Samuel Philips (1797–1842) – amerikai közgazdász, a szónoklástan tanára. – *143*
– *Elements of Political Economy* (A politikai gazdaságtan elemei), Andover–New York 1835. – *143*

O

OWEN, Robert (1771–1858) – angol utopikus szocialista. – *15*

P

PATTERSON, Robert Hogard (1821–1886) – angol publicista, vulgáris közgazdász. – *210*
– *The Science of Finance* (A pénzügy tudománya), Edinburgh–London 1868. – *210*

POTTER, Alonzo (1800–1865) – amerikai püspök, némi változtatással kiadta Scrope gazdaságtani művét. – *171*
– *Political Economy; its Objects, Uses and Principles etc.* (Politikai gazdaságtan; tárgya, alkalmazása és alapelvei stb.), New York 1841. – *171*

PRIESTLEY, Joseph (1733–1804) – angol dissenter prédikátor, kémikus és fizikus, materialista filozófus; a francia forradalom iránti rokonszenve miatt Amerikába kell menekülnie; az oxigén előállítója. – *16–17 19*

PROUDHON, Pierre-Joseph (1809–1865) – francia publicista, kispolgári szocialista; az anarchizmus egyik megalapítója. – *15 355 394*

Q

QUESNAY, François (1694–1774) – francia orvos és közgazdász, a fiziokratizmus megalapítója. – *93 122 174–175 183 311 327–329 336*
– *Analyse du tableau économique* (A gazdasági táblázat elemzése) (1766); „Collection des principaux économistes", II. köt.: „Physiocrates etc.", I. rész, Daire kiad., Párizs 1846. – *93 122 174 206 311 327 336*
– *Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans* (Párbeszédek a kereskedelemről és a kézművesek munkáiról) (1766); „Collection des principaux économistes", II. köt.: „Physiocrates etc.", I. rész, Daire kiad., Párizs 1846. – *122 311*

R

RAMSAY, Sir George (1800–1871) – angol filozófus és közgazdász. – *147 210 354–355 394 396–397*
– *An Essay on the Distribution of Wealth* (Tanulmány a gazdagság elosztásáról), Edinburgh 1836. – *147 210 354 396–397*

RAU, Karl Heinrich (1792–1870) – német vulgáris közgazdász. – *10*

RAVENSTONE, Piercy (megh. 1830) – angol közgazdász, utopikus szocialista. – *16*
– *Thoughts on the Funding System and its Effects* (Gondolatok az államadósság-rendszerről és hatásairól), London 1824. – *16*

Report from the Select Committee on Bank Acts; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix and Index. Part I. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857 (A banktörvényekkel foglalkozó szűkebb bizottság jelentése; a bizottság tanácskozásaival, a vallomások jegyzőkönyvével, függelékkel és mutatóval. I. rész. Kinyomtatva az Alsóház rendeletére, 1857 július 30.). – *216*

Reports by Her Majesty's Secretaries of Embassy and Legation, on the Manufactures, Commerce etc. of the Countries, in which they reside (Őfelsége nagykövetségi és követségi titkárainak jelentései azon országok iparáról, kereskedelméről stb., ahol tartózkodnak), 8. sz., London 1865. – *222*

Reports by Her Majesty's Secretaries of Embassy and Legation, on the Manufactures, Commerce etc. of the Countries, in which they reside. Part III (Őfelsége nagykövetségi és követségi titkárainak jelentései azon országok iparáról, kereskedelméről stb., ahol tartózkodnak. III. rész), London 1879. – *428 469–470*

RICARDO, David (1772–1823) – angol klasszikus közgazdász. – *13–16 18 20 138–139 199–203 206 208–210 354 436*

– *On the Principles of Political Economy and Taxation* (A politikai gazdaság és az adózás alapelveiről) (1817), III. kiad., London 1821. – *139 199 206 208–209 354 436*

RODBERTUS-Jagetzow, Johann Karl (1805–1875) – porosz földbirtokos és közgazdász; katedraszocialista. – *9–16 18–20 374*

– *Zur Erkenntnis unsrer staatswirtschaftlichen Zustände* (Államgazdasági állapotaink megismeréséhez), Első füzet, Neubrandenburg–Friedland 1842. – *9 13 20*

– *Soziale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief; Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie* (Szociális levelek von Kirchmannhoz. Harmadik levél: A földjáradék ricardoi tanának megcáfolása és egy új járadék-elmélet megalapozása), Berlin 1851. – *10*

– *Briefe und sozialpolitische Aufsätze* (Levelek és szociálpolitikai értekezések), I. köt., R. Meyer kiad., Berlin 1881. – *9 18*

– *Das Kapital. Vierter sozialer Brief an von Kirchmann* (A tőke. Negyedik szociális levél von Kirchmannhoz), T. Kozak kiad., Berlin 1884. – *9*

ROSCHER, Wilhelm Georg Friedrich (1817–1894) – német vulgáris közgazdász. – *339*

– *Die Grundlagen der Nationalökonomie. Ein Hand- und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studierende* (A nemzetgazdaságtan alapzatai. Kézi- és olvasókönyv üzletemberek és egyetemi hallgatók részére), III. kiad., Stuttgart–Augsburg 1858. – *339*

ROSCOE, Sir Henry Enfield (1833–1915) – angol kémikus. – *17*

– és Karl SCHORLEMMER: *Ausführliches Lehrbuch der Chemie* (A kémia részletes tankönyve), I. köt., Braunschweig 1877. – *17*

Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence taken before the Commissioners. Presented to both Houses of Parliament (Királyi vasúti bizottság. A biztosok előtt tett vallomások jegyzőkönyve. A parlament mindkét háza elé terjesztve), London 1867. – *128 139 156 160 164 231*

RUSSELL, John, Lord, Viscount Amberley (1792–1878) – angol politikus, a whigek vezére; 1846–52, 1865–66 miniszterelnök, 1852–53, 1859–65 külügyminiszter. – *14*

S

SAY, Jean-Baptiste (1767–1832) – francia vulgáris közgazdász. – *138 355 400*

– *Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent, et se consomment les richesses* (Értekezés a politikai gazdaságtanról, vagy egyszerű ismertetése annak, hogyan keletkezik, oszlik el és fogyasztódik el a gazdagság) (1803), III. kiad., Párizs 1817. – *138 355*

– *Lettres à M. Malthus, sur différents sujets d'économie politique, notamment, sur les causes de la stagnation générale du commerce* (Levelek Malthus úrhoz a politikai gazdaságtan különféle kérdéseiről, nevezetesen a kereskedelem általános pangásának okairól), Párizs 1820. – *400*

SCHÄFFLE, Albert Eberhard Friedrich (1831–1903) – osztrák politikus és vulgáris közgazdász. – *9 463*

SCHEELE, Karl Wilhelm (1742–1786) – svéd kémikus. – *16–17*

SCHORLEMMER, Karl (1834–1892) – német kémikus, a manchesteri egyetem professzora; dialektikus materialista; a német Szociáldemokrata Párt tagja, Marx és Engels barátja. – *17*

SCROPE, George Julius Poulett (1797–1876) – angol geológus és közgazdász, szabadkereskedő, a gyári törvények védelmezője. – *171–173*
– *lásd még* Potter

SENIOR, Nassau William (1790–1864) – angol vulgáris közgazdász, a kapitalizmus apologétája. – *398*
– *Principes fondamentaux de l'économie politique, tirés de leçons édites et inédites etc.* (A politikai gazdaságtan alapvető elvei, kiadott és kiadatlan előadásaiból levonva stb.), kiadta *J.* Arrivabene, Párizs 1836. – *398*

SISMONDI, Jean-Charles-Léonard Simonde de (1773–1842) – svájci francia közgazdász és történész, a politikai gazdaságtan romantikus kritikusa. – *19 104 129 355 400*
– *Nouveaux principes d'économie politique etc.* (A politikai gazdaságtan új alapelvei stb.), Párizs 1819. – *19 104–105 355*
– *Études sur l'économie politique* (Tanulmányok a politikai gazdaságtanról), Brüsszel 1837–38. – *129–130*

SMITH, Adam (1723–1790) – angol klasszikus közgazdász, filozófus. – *4 8 11–14 16 129 154 174 200 202–203 209 314 328–350 353–356 371–372 387 394 397 431–433 443 449*
– *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (Vizsgálódás a nemzetek gazdagságának természetéről és okairól) (1776); Aberdeen–London 1848. – *11–12 129 175–198 328–350 353–356 431–432*

SOETBEER, Georg Adolf (1814–1892) – német közgazdász, pénzügyi és valuta-statisztikus. – *426–427*
– *Edelmetallproduktion und Wertverhältnis zwischen Gold und Silber seit der Entdeckung Amerikas bis zur Gegenwart* (Nemesfémtermelés és az arany és ezüst közötti értékviszony Amerika felfedezésétől a jelenkorig); „Petermanns Mitteilungen", 57. pótfüzet, Gotha 1879. – *426–427*

The Source and Remedy of the National Difficulties etc. A Letter to Lord John Russell (A nemzeti nehézségek forrása és orvossága stb. Levél Lord John Russellhoz), London 1821. – *14–16*

STEIN, Lorenz von (1815–1890) – német filozófus, közgazdász és államjogász; 1846-tól professzor Kielben, később Bécsben, a porosz kormány titkos ügynöke. – *149*

STEUART (Stewart), Sir James, Baronet (1712–1780) – angol közgazdász, merkantilista. – *11*

STORCH, Heinrich Friedrich von (Henri; Andrej Karlovics) (1766–1835) – német–orosz közgazdász, kritizálta a merkantilistákat és A. Smitht. – *137 355 394*
– *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations* (Politikai gazdaságtani előadások, vagy azon elvek ismertetése, amelyek a nemzetek virágzását meghatározzák), Szentpétervár 1815. – *355*

– *Considérations sur la nature du revenu national* (Megfontolások a nemzeti jövedelem természetéről); „Cours d'économie politique", V. köt., Párizs 1824. – *355 394*

T

THOMPSON, William (kb. 1785–1833) – ír földtulajdonos, közgazdász; Owen követője, ricardiánus szocialista. – *15 294–295*
– *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, most conducive to Human Happiness etc.* (Vizsgálódás a gazdagság elosztásának azon elveiről, amelyek leginkább előmozdítják az emberi boldogságot stb.) (1824); William Pare kiad., London 1850. – *15 293–296*

TOOKE, Thomas (1774–1858) – angol közgazdász és statisztikus, a currency-elmélet ellenfele; ártörténész. – *105 300–301 430 432–434*
– *An Inquiry into the Currency Principle; the Connection of the Currency with Prices, and the Expediency of a Separation of Issue from Banking* (Vizsgálódás a currency-elvről; a forgalmi eszközök kapcsolata az árakkal, valamint a bankjegykibocsátás és bankügylet szétválasztásának célszerűsége) (1844), II. kiad., London 1844. – *432*

TURGOT, Anne-Robert-Jacques, baron de l'Aulne (1727–1781) – francia államférfi és közgazdász, Quesnay híve. – *175 311 328*
– *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* (Észrevételek a gazdagság keletkezéséről és eloszlásáról) (1766); „Oeuvres" (Művei), I. köt., Daire kiad., Párizs 1844. – *175 311 328*

TYLOR, Sir Edward Burnett (1832–1917) – angol antropológus és etnológus, evolucionista. – *399*
– [*Tylor*:] *Forschungen über die Urgeschichte der Menschheit und die Entwicklung der Zivilisation* (Kutatások az emberiség őstörténetéről és a civilizáció fejlődéséről), ford. H. Müller, Lipcse é. n. – *399*

W

WAGNER, Adolph (1835–1917) – német közgazdász, katedraszocialista, a keresztényszocialista párt alapítója; Bismarck híve. – *16*

WAYLAND, Francis (1796–1865) – amerikai pap, főiskolai tanár, közgazdász. – *208*
– *The Elements of Political Economy* (A politikai gazdaságtan elemei), Boston 1843. – *208*

WILLIAMS, Richard Price (XIX. sz.) – angol mérnök. – *156 165*
– *On the Maintenance and Renewal of Permanent Way* (A vasúti pályatest fenntartásáról és megújításáról), London 1867. – *156 165*

Z

„*Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*" (Az egész államtudomány folyóirata), Tübingen. – *9*

ZELLER, J. (XIX. sz.) – német közgazdász. – *9*

Tárgymutató

Absztrakció
– mint kutatási módszer 27 75 86 98 105 237 255 261 270 297 305–306 308 316 358–361 370 410–411 413 415 423 426 447 450 456 457 460 462–463 475

Adók 217 295 416

Afrika 436

Állam
– osztálytársadalomban mint a munka kizsákmányolója 91 102 215

Állandó tőke
– meghatározása 18 38 145 197 199 205 360
– létezési formái a termelési folyamatban 113–116 130–131 145–149 196 201–202 204–205
– megoszlása álló- és forgótőkére 53 145–148 151 269–270 360
– különböző részei értékének átvitele a termékre 53 113–116 260–262 475
– újratermelése társadalmi méretekben 323–324 360–361 364 365 366 370–371 384–386 390–394 398 409–411 451–453
burzsoá elméletek bírálata 146–147 148 195–210 329 339–344 354–356 394–397

Állattenyésztés 158 217–219 225–226

Állótőke
– meghatározása 145–151 153–155 157 168 182 187–188 192 195 199–200 201–202 203–205 208 255 256
– különbözősége a forgótőkétől 146–148 153–155 157 168 182 183 192 196–197 199–202 203–206 209 213–214 218 255 256 269–270
– megtérülésének sajátosságai 150 154 155 157 168 182 201–202 213 255–256 269–270 299 360–361 408–409 416–417 475
– mint az állandó tőke alkotórésze 53 145 146 475
– anyagi kopása 33 145–146 150–151 155–158 163 237 361 408–409 411 416 424 475
– erkölcsi kopása 157
– fenntartása és javítása 111 159–166 223 291 332 408 433
– megújítása és felhalmozása 157–158 163–164 165 168 449
– újratermelése társadalmi méretekben 157–158 407–426 433–434 473–475
– közepes élettartama és a gazdasági válságok periodikussága 170 228
– és pénzforgalom 154–155 158 166–167 169–170 177–178 201 299 303 323 408–409 433–434 436 449
– és a munkások kizsákmányolása 159 238
– burzsoá meghatározások bírálata 147 148 149 154 177–184 186–188 189–190 191–195 199 200 202–203 204 206–210 327–329 433–436 396–397 426
– *lásd még* Amortizáció

Általános egyenérték *lásd* Arany (és ezüst); Pénz

Amerika *lásd* Amerikai Egyesült Államok; Dél-Amerika

Amerikai Egyesült Államok 130 426 427 435–436 469–470

Amortizáció
– lényege 111 145–146 151 154–155 157–159 166–167 213
– kiszámításának módja és rátája 111 145 155–157 159–166 168 223 474–475
– az amortizációs alap képzése 145 150–151 158–160 166 168 213 407–409 411–412 416–417 433 449
– és javítási költségek 111 159–166 220 332 408 433
– és a tényleges profit eltitkolása 163 165

Anarchia, a tőkés termelés a.-ja 56 72–73 96–97 99–100 117 120–121 136–137 157 158 170 213 238 287–290 292 308–310 319 321 358 373–374 426 436 450–451 455

– *lásd még* Gazdasági válságok

Anglia 16 65 108 128 132 139 159 162 165 216 218 219 228 230 232 234 290 294 330 463 469–470
– szakszervezetek 309

Ár
– általános megállapítások 32 39 65 101 117 124 125 126 141 161 163 182 233 267–268 289 308–310 313 358 373 382 455
– az árváltozások hatása a tőke megtérülésére 101–102 261–268 289
– és munkabér 288 308–310 373–374
– *lásd még* Érték

Arabok 37

Arany (és ezüst)
– értékváltozásai és az áruk árai 297–298 455
– mint pénz 49 55 59 74–75 104–106 126 293 296–299 305–308 312–313 314 315 324 426–430 433 434 436 446–447 455 475–476
– mint nyersanyag 297 426–427 428 475–476
– és a potenciális pénztőke felhalmozása 74–75 293 296–297 299–300 312–313 315–316 317 430 433–434 436 446–447 452 455 456 475–476
– *lásd még* Nemesfémek

Áru
– általános megállapítások 18 38–39 42 46 57 64 77 89–90 109 117–119 125 132–133 192–193 246 344 351 357–358 447
– kettős jellege 118 125–126 322
– értéke 13 18 20 31 38–40 99–100 125–126 237 282 342–344 350–353 366 372 381–382 386–392
– a termék á.-vá válásának feltételei 36–37 38 117 135 186 322
– az á. árutőkévé válásának feltételei 38 39 41 89–90 92 353–354
– a munkaerő mint á. 18–20 28 29–34 35 37–38 57 71 77 83 99 107 109–110 152 183 191 192 197 201 214 287 298 316 320 338 344–347 350 351 362–363 376 379 400–401 416–417 434

Áruforgalom 58 136 137
– egyszerű 45 49 63 65 71 102–103 117–118 123 137 181–182 296 320–322 376 409 448 454–455
– a kapitalizmusban 29 33 34 49 55 58 65 67 102–103 106–107 109 123 133 181–182 320–322 350–353 376 393 448 454–455
– és pénzforgalom 181–182 300 311 374–377 380 430–436 448

Árukészlet
– meghatározása és jellemzése 127 128 129 131 132–137 146 172–173 265–266 290 458–460
– csökkenésének vagy növekedésének feltételei 129 132 136–137 266
– képzésének és tárolásának költségei 128–132 133 136
– burzsoá elméletek bírálata 129–132

Árupiac 27 28 41 58 68 90 108 112 117 127 132–133 190 192 234 265 405 433; *lásd még* Piac

Árutermelés
– egyszerű 33 34 37 66 71 102 118 123 322 353
– tőkés 27 28 31–32 34–38 58 60 65–66 71 102 103 109 118 123 128–129 316 319 322–323 325 350 353 357–360 448 450 455

Árutőke
– meghatározása és jellemzése 38 40–41 43 45–46 52 61 63 67 72 74 77 83 88 89–90 118 119 127–128 132 176 190 320–321 336 357–358 366 475
– és az értéktöbblet realizálása 41–44 63 65 67 68 84 300–301 317 382–383
– és forgalmi költségek 120–130 137–139 235–236
– szerepe a társadalmi tőke újratermelési folyamatában 71 94 189–190
– burzsoá elméletek bírálata 39 58 71 87 142–143 179 236 330–331 333–344 347–356 371–372 394–397

Árutőke körforgása
– képlete 60 82 87–88 89–90 357
– különbözősége a körforgás többi formáitól 82–83 87–93 100–102 142 357
– és az újratermelés terjedelme 40
– és a társadalmi tőke 91–92 97 357–359
– és a fogyasztás 66–67 88 91–92 357
– és a társadalmi termék elosztása 88
– és bővített újratermelés 82 92–93 101
– és gazdasági válságok 71–73
– mint az ipari tőke körforgásának formája 53 55 61 63 89 90–92 94–98 103 106
– burzsoá elméletek bírálata 38–39 71 87 142–143

Athén 435

Átlagprofit 20 200

Ausztrália 130 426 427

Balesetek (üzemi) 159

Bankjegyek 428 434

Bankok 80 112 121 125 232–233 290 314 317 375 448; *lásd még* Hitel; Kölcsöntőke

Bányászat 91 98 131 180 194 223 288 323 386 435

Bázis, a tőkés társadalom b.-a 60 312 322–323 352

Behozatal *lásd* Külkereskedelem

Belgium 157 224

Bérlet 53 159 162 224 434–435 442

Bérlő 108 124 174 218 328 338 340

Bérmunka 32–33 35–36 91 109 114 122 133 152 209 312 352 376 435; *lásd még* Kapitalizmus; Tőke

Biztosítás, a termelés biztosítási alapja 162–163 331–332

Biztosító társaságok 127

Bővített újratermelés (társadalmi méretekben) 74–76 92–93 158 163 292 313 322–325 331
– egyszerű újratermelés mint a reális b. tényezője 75 359 374 449–452 460 464 468 473–474
– és a pénztőke felhalmozása 292–293 313–318 445–449 451 453–457 462–463 475–476
– és a hitelrendszer jelentősége 448 453 455 471
– a pótlólagos állandó tőke forrásai 445–446 447–449 451–455
– a pótlólagos változó tőke forrásai 455–456
– a viszonylagos túlnépesség mint feltétele 455–456 467
– sémája 460–469
– szükséges arányai 473–475
– ellentmondásai és a válságok 72–74 157–159 169–170 373–374 422–424 449–451 453 455 457–460 462–463 467 469–472 474–475
– és fogyasztás 457 459
– és a felhalmozás rátája 473
– és a tőke szerves összetétele 78 110 466 467–468
– és a munka termelékenysége 452–453 467
– és a munkások kizsákmányolása 158–159 286 292 323 455 462–463 468–470
– *lásd még* Tőkefelhalmozás; Újratermelés

Brazília 232

Bruttótermék *lásd* Társadalmi termék

Burzsoázia *lásd* Tőkés; Tőkésosztály

Ciklus *lásd* Ipari ciklus

Család
– patriarchális 186
– munkáscs. 404
– tőkéscs. 64 453

Csatornák 139 149 166 215 231
– Szuezi-cs. 233

Csere
– termelés *módja* és a cs. *módja* 108–109
– mint a termék áruvá válásának feltétele 34 129–130
– és a pénz keletkezése 18 322
– a termékcs. és az egyszerű áruforgalom különbsége 409 453–454
– az árucs. sajátosságai a kapitalizmusban 18 27–38 40–43 46–49 52 71–73 90–92 102–109 120–122 123 125–129 132–137 139–140 176 190 191 192 194–195 197–198 201 203 231 319–322 350–353 362
– mint anyagcsere a tőke körforgásának és újratermelésének folyamatában 65 70 106–108 127–128 137 176 319–320
– a társadalmi termelés két osztálya között 360–366 374–386 387 389 393 396 398 400–415 416–417 421–430 431 449–451 461–462 464–469 470–476
– burzsoá elméletek bírálata 18–21 33 39 58 60 66 70–72 77 87 93 99 104–105 108–109 117 118 138 175–179 181–184 186–187 399–400 414–415 430–433 434 436–444 449–450

Csereérték 54–56 99–100 118–119 135 145
– feloldása $v+m$-re Smithnél 337–354 386–407
– *lásd még* Tőke

Dél-Amerika 427

Egyéni fogyasztás tárgya
– egyéni fogyasztási alap 88 129–130 136 188 192 195 331 332 333 335 343 357 360 372 395 426 459
– szükséges létfenntartási eszközök 30 36 57 69 103 110 152 187–188 206 300 309–310 335 346 347 366–367 371 373–374
– luxuscikkek 288 297 299–300 309–310 366–367 371 373–374 426
– *lásd még* Létfenntartási eszközök

Egység
– a termelési és a forgalmi folyamat e.-e 94
– a tőke-körforgás három formájának e.-e 94–95 97–99 124 236

Egyszerű újratermelés 296–297 334–337 357–360 374 387 425 449–450 457 474
– sémája 361 374–375 460
– célja 374
– csere a két osztály között 360–366 374–383 385–386 387 389 393 396 398 400–407 409–426
– csere az első osztályon belül 362 384–386
– csere a második osztályon belül 362 366–374
–és a pénz és a pénzforgalom szerepe 363–366 374–383 399–409 412 416–420 424–425 430–436
– és a munkabér elköltésének jelentősége 320 357–360 362–363 365–379 380 397–407 413–416 435
– az értéktöbblet realizálásának feltételei 296–313 320 367 371–374 381–383 430–431
– a változó tőke e.-e 363 366–367 371–374 386–390 397–407
– az állandó tőke e.-e 336 342–343 360–365 370–371 384–386 390–398 407–411
– az állótőke e.-e 165 361 407–426 433
– a pénzanyag e.-e 296–297 299 306–308 312–313 314–315 324 426–430
– az osztályviszonyok e.-e 316 320 344–347 350–351 352 357 379 382–383 388 402–403 404–405
– szükséges feltételei és arányai 366 371–374 381–382 387 393 413 421–422 424–426 449–451 473–474
– ellentmondásai 359–360 373–374 382 398–399 424–426 449–450 473–474
– burzsoá elméletek bírálata 327–344 347–350 353–356 371–374 383 387 394–397 398–400 403 407 411 415 426 430–333 436–444 449–450
– *lásd még* Újratermelés

Éjjeli munka 114 220

Ellentét 18 54–55 154 177 183 192 196–198 199 200–202 206 207 374

Ellentmondás 14–15 20 72 288 341 373

Elnyomorodás *lásd* Kizsákmányolás; Munkabér; Viszonylagos túlnépesség

Elosztás
– az értéktöbblet e.-a 13 20 200 304 318 339 353 383
– a termelés anyagi tényezőinek e.-a 34 88 350

Elvonatkoztatás *lásd* Absztrakció

Erdő (mint a természet ajándéka) 323

Erdőgazdálkodás 211 220 224–225 227 434
– erdők elpusztítása a kapitalizmus fejlődése folyamán 225
– társadalmi termelés esetén 225

Érme 67 314 317 324 428 434; *lásd még* Pénz

Érték
– meghatározása és kifejezése 13 18–20 31 39–40 56–57 86 98 99–100 101 125 126 136 138–139 153 182–183 195 297 350–351 430
– a munkaerő é.-e 18–20 28 30 31 69 107 109 127 151–153 201 207–208 337–338 341–342 345–348 352 401 404–405 439 463
– a társadalmi termék é.-e 334–336 360–361 390–391 392–394 396
– a tőke mint é. mozgása 35 39–40 99–100 142 261–263 281 350–351 357
– értékváltozások és értékforradalmak 98–99 101 134 268 373
– burzsoá elméletek bírálata 13 14–15 20 99–100 337–344 347–350 353–356 394–397
– *lásd még* Ár; Csereérték; Értéktöbblet

Értékpapírok 75 80 453
– állami é. 317
– *lásd még* Részvények

Értéktöbblet
– elméletének története és marxi kidolgozásának jelentősége 10–15 16–20
– meghatározása 11–13 17–18 38 41 153 201 202 342 350 352–353 431
– két formája 18 350–351

– törvényei 13 273–274
– termelése mint a kapitalizmus meghatározó célja 56–58 74–75 86–87 91–92 94 99 109–112 141–144 280–281 319 328 350 353 374 404–405 457
– tömege 271–273 279 285–286 291
– realizálása 41–43 63 65 66 68 83–84 109 116 118 288 291 292–293 296 300–301 303–306 308 317 318 367 371 374 381–383 431 454 464
– elosztása 13 199–200 303–304 318 339 353 383
– tőkésítése 74–76 92–93 291 296 445 463–468 472–473
– jövedelemként való elköltése 69–70 91 282 291 342 348 349 367 373 381 387 430–432
– és munkabér 13 18 41 207 269–282 285 286 308–309 341–342 348–350 352–353 355 373–375 380 382–383
– és a forgalmi költségek 127 137–138
– és az állótőke javítási költségei 111 159–167 332 408 433
– és biztosítás 127 162–163
– burzsoá elméletek bírálata 10–15 18–19 116–117 182 195–196 206–208 300 403 436–444
– *lásd még* Kapitalizmus; Újratermelés

Értéktöbbletráta
– meghatározása 271–273 275–276 278–279 285
– évi é. 269–281 285–286 291 321
– és az értéktöbblet tömege 271–273 278–279 285 286–287 291
– és profitráta 8 20 200 308–310 475
– és a tőke megtérülése 286

Értéktörvény 20 138 199 206–207 296

Ezüst *lásd* Arany (és ezüst)

Félgyártmány 132 189 190 202 360 396 424 426 475

Fetisizmus; (árufetisizmus) 117 186–187 202 208

Feudalizmus *lásd* Jobbágyrendszer

Fizetési mérleg 69 290 455

Fizika 74 220

Fiziokraták 93 174–177 183 194 195–198 203 206–208 311 327–329 336 344 345 354–355 449 451

Fogyasztás
– a termelés és f. közötti ellentmondás a kapitalizmusban 289–290 373–374
– mint a tőke körforgásának és újratermelésének szükséges mozzanata 57–58 66–67 88 91–92 320 357–358 457 459
– termelő f. 27 42 57 71–73 88 91 147 186 320
– egyéni f. 57 72 88 91–92 147 320 360
– a munkás és a munkásosztály f.-a 30 57–58 72 88 133 191 302 309 320 333 347 367 373 405 433 468–470
– a tőkés és a tőkésosztály f.-a 57–58 59 64 67 72 88 291 302 305 309 316–317 320 333 347 367 373 382 383 433 457
– és hitel 173
– a munkaerő f.-a a tőke által 32 33 35 36 57 99 107 151–152 191 197–198 201 205 270 282 323 344 346–347 351–352 363
– *lásd még* Egyéni fogyasztás tárgya

Forgalmi idő
– meghatározása 113 116 117 120
– eladási idő mint a f. része 68–69 95–96 116–123 125 127–129 229–234 289
– a vétel ideje mint a f. része 68–69 73–74 95 117–119 120–123 125 127–128 232–236
– mint a megtérülési idő része 113 116–117 141 143–144 214 229 289–290 321 322 325
– hatása az előlegezendő tőke megtérülésére és nagyságára 237–248 255–257 258–261 263–267 321–325
– és termelési idő 113 116–117 237–245 255–261 321–322 325–326
– és forgalmi költségek 120–129 132–140

Forgalmi költségek 120–125 129–130 137–139
– áruk eladásának és vételének költségei 120–123 229–236
– könyvviteli költségek 123–125
– pénzforgalom költségei 125–126 314–315 322–324
– készletalkotás és tárolás költségei 127–137 226–227 229 234–236 408
– szállítási költségek 54 137–140 230–232 395

Forgalmi tőke 154 177–179 181–184 187–189 191

Forgótőke (folyótőke)
– meghatározása 146 148–149 151–153 155 168 182 184–185 186 187–188 195 197–

198 200–201 202 204–205 207 255–256
– különbözősége az állótőkétől 146–148 153–155 157 168 182 183 192 196–197 199–202 203–206 209 213–214 218 255 256 269–270
– megtérülésének sajátosságai 111 154 155 168 171–172 173 201 221–222 224 227 237–238 255–258 269–270
– a változó tőke mint a f. alkotórésze 151–154 155 197–198 201–202 204–205 207 213–214 242–243 269–270 311
– és állandó tőke 151 201–202 203–205 242–243 269–270 311 360 475
– és javítási költségek 161
– burzsoá meghatározások bírálata 148–149 154 171–173 174–180 181–210 327–329 333–336 396–397

Forma és tartalom 28 33

Föld 194 323 433 442
– a gazdagság természeti forrása 196 323 324

Földjáradék 11–16 19 121–122 216 217 304 323 329–330 333 337–339 341 349–350 353 354 383 414 442

Földközösség 107 351
– Indiában 124
– Indonéziában 102
– Oroszországban 35
– ősi 435

Földművelés 53–54 62 92 98 113 124 132 142–143 144 148 149 159 164 174–176 179 185 196 203 217 222–224 228 239 289 327–331 409 435 474; *lásd még* Mezőgazdaság; Talaj termékenysége

Földtulajdon 11–13 19 34–35 215–216 313 323 330 441–442

Gazdagság, társadalmi
– forrásai 323–324
– anyagi formái 125–126 129 130 142 150 192 195 232 314–315 324 446
– növekedése a kapitalizmusban 125–126 232 293–295 446
– egyszerű újratermelésének feltételei 163
– és forgalmi költségek 126 134 136 231–232 314
– a társadalmi g. hibás felosztása A. Smithnél 192

Gazdasági társadalomalakulat 37 55 393–394; *lásd még* Jobbágyrendszer; Kapitalizmus; Kommunizmus; Rabszolgaság

Gazdasági törvények *lásd* Értéktöbblet; Értéktörvény; Pénz

Gazdasági válságok
– jellemzésük 72–74 115–157 170 213 216 259 288–290 373–374 424–426 449–451 474
– hatásuk a munkásosztály helyzetére 287–289 373–374
– és pénzpiac 73 290
– egyes példák 19 232
– burzsoá elméletek bírálata 71 453
– *lásd még* Ipari ciklus; Kapitalizmus; Viszonylagos túlnépesség

Genova 232

Gépek
– mint az állandó vagy az állótőke alkotórészei 53 113 115 130 145–146 148 155 157–161 164–165 180–181 190 193–194 218 220 360 408 409 411 416 435 473
– mint áru vagy árutőke 64 82 148 152–153 178 190 193–195 392
– mint a munka termelékenysége fokozásának eszközei 130 217 219
– a termékre való értékátvitelük sajátosságai 53 145–146 150–151 157–158 161 180–181 186 211–213 219 361 408 409 416 475
– újratermelése és felújítása 145–146 150–151 156–158 163–166 213 408 416
– karbantartása és javítása 159–161 163–164
– tökéletesítése 158 160 219
– anyagi és erkölcsi kopása 53 145–146 150–151 157 158 159 161 163 408 409 416
– és a tőke felhalmozása 163
– és gazdasági válságok 157
– és a munkások kizsákmányolása 159–160 220
– burzsoá elméletek bírálata 178–179 180 189–191 192–194 199 204 209–210 332
– *lásd még* Állandó tőke; Állótőke; Munkaeszköz; Technika

Gépgyártás 161 193–194 203–204 211–212 214–215 392

Görögország (ókori) 435

Gyár 98 161 163
– munkamegosztás a gy.-ban 97

Háború
– amerikai polgárháború 130
– mint rabszolgaszerzés eszköze 435

Használati érték 32 57 72 118–119 125 128–129 138 148 189 343 352 393
– a termelési eszközök h.-e 83–84 115 145 147 148 157 194
– és a szállító és hírközlő eszközök hasznos hatása 54
– és az áruk és az árutőke forgalmi ideje 118–119
– és a készletalkotás és -tárolás költségei 126–137 226–227 229 234–236 408
– és érték 148

Hasznos munka *lásd* Konkrét munka

Háziipar 222

Hipotézis 372 414–415 416 434

Hitel
– keletkezésének és fejlődésének feltételei 108 167 216 232 258–259 290 293 315 344 375 382–383 434 436 448 453 455 471
– jelentősége a kapitalizmusban 65 108 131–132 137 167 171–173 213–214 216–217 234 239 243 259 266–267 284 290 292–293 315 325 344 371 375 382–383 414 436 448 453 455 471
– hitelpénz 105 293 326
– a munkás hitelez a tőkésnek 30 68–69 172 196 201 243 293–296 346–347 363 376–377 403 406–407
– burzsoá elméletek bírálata 108–109 136–137 172–173 315
– *lásd még* Bankok; Kölcsöntőke; Pénzpiac; Pénztőke

Igásállat 147 157 185 187 198 223 225–226 339 347 360 395

India 37 54 102 130 218–219 232–233 289–290

Indonézia 102

Ipari ciklus 170 228 259 474
– periódusainak váltakozása és a munkásosztály helyzete 373–374
– *lásd még* Gazdasági válságok; Viszonylagos túlnépesség

Ipari tőke 55 58 62 76–77 81 95 96–97 99 103 106–108 182 261 338 433

Járadékos 383

Javítás
– folyó és generál-j. 111 162
– javítási költségek 111 159–166 223 291 332 408 433
– a javítási költségek elosztása a tőkések között 111 160–164
– és a munkások kizsákmányolása 159
– *lásd még* Állótőke; Amortizáció; Gépek

Jelzálog 216

Jobbágyrendszer (feudalizmus) 34–35 102 351 435

Jövedelem
– az egyes munkás és a munkásosztály j.-e 332–333 337–338 341 342–343 344–345 346 347 399–401 403 406–407
– az egyes tőkés és a tőkésosztály j.-e 65 66–67 69 75 87–88 102 107 165 282 341 342–343 347–348 353 363 383 453 457
– a népesség más rétegeinek j.-ei 302–303 335 338–339 341 353 383
– burzsoá elméletek bírálata 19 67 330–340 342–343 346 347–348 349 350 353–356 371–372 394–396 400 403 406 436–444 457
– *lásd még* Értéktöbblet; Létfenntartási eszközök; Munkabér; Tőke; Újratermelés

Kamat 14–15 112 293 414

Kapitalizmus (tőkés termelési mód) 32–38 46–49 52–53 55–59 60–61 62 69 71–73 75 95 98–100 102–106 108–112 124–127 129–130 132–134 137–140 141–142 143–144 148–149 156–157 158 170–171 190 192–194 203 208 215–217 222 225 230–232 238 282 286–289 293–296 307–308 310 312–313 315 316–325 350–351 357–360 373–374 377 393–394 398–399 424–427 430 431 434–436 450 452–453 454–455 457 462–463 467 474
– meghatározó célja 55–59 74 87 91–92 94 98–99 109–112 141–144 319 328 350–351 353 374 405
– alapja (bázisa) 36–37 60 312–315 322–323 350–351 352 435
– a termelés, az elosztás és a forgalom törvényei 13 18–21 94 106–107 120 137 172 199–200 206–207 247 273–275 278 286 296–297 300 301–302 308–310 320–325 350–351 358–359 366 371–374 375 383 393–394 412 415 421–423 424–426 449–451 473–475
– fejlődésének története és tendenciái 18 33–38 55 72–73 75–76 90 100 102–106 108–110 115 118–119 121–122 124–126 129–131 133 139–140 143 149 156–157 167 170–171 215–217 221–223 225 230–

232 238 286–289 293–295 312–313 314–315 316–318 322–325 373 398 426–427 434–436 452–453 454–455 462–463 467 469–470
– és gazdasági válságok 19 52 72–73 97 99 115 157 170 213 216 232 259 287–290 373–374 424–426 449–451 455–457 474
– a termelés társadalmi irányítására való átmenet szükségessége 225 287 325 386 425–426
– burzsoá elméletek bírálata 31–32 38–39 66 71 77 87 99–100 104–105 108–109 116–118 129–131 142–143 148 195–198 201–209 339–340 394 399–400 426 449–450 453 463 469–470
– *lásd még* Állam; Anarchia; Bérmunka; Értéktöbblet; Gazdasági válságok; Kizsákmányolás; Konkurrencia; Munkabér; Munkásosztály; Tőke; Tőkés; Újratermelés

Kémia 16–17 114 121 147 220 221

Kereskedelem
– általános megállapítások 34 37 58 103–104 459
– és ipari tőke 103–104
– és k.-i tőke 103–104 122 175 289–290
– és forgalmi költségek 120–123 229–236
– kisk. 59 135 335 416
– burzsoá elméletek bírálata 104–105 138

Kereskedelmi mérleg 290

Kereskedőtőke 55 67 72 73 75 90 103 121 132 137 175 177 178 179 181–182 189 289 383 415 459

Kereslet és kínálat 72–73 110–112 133 135 262 288 308–310
– törvénye 309–310

Készlet *lásd* Árukészlet; Egyéni fogyasztás tárgya; Termelési készlet; Termelőtőke

Kézművesek 95

Kína 37 95 102 232 233

Kincsképzés *lásd* Pénz

Kivitel *lásd* Külkereskedelem

Kizsákmányolás 37 41 99 109 114 158–159 202 220 238 287 328 455 462–463 469–470
– fokának kifejezése 40 271–272 278
– növelésének intenzív és extenzív módja 292 323
– *lásd még* Kapitalizmus; Munkaerő; Munkaintenzitás; Munkásosztály

Klasszikus politikai gazdaságtan
– jellemzése 11–15 17–20 39 81 87 99–100 108 117 148 154 200–203 208–209 236 244–245 272 300–301 327–329 344 354–355 373 383 394–395 413 415 426 449 453
– A. Smith elméleteinek értékelése és bírálata 4 11–14 174–198 202–203 209 314 328–354 372 387 394–397 432
– Ricardo elméleteinek értékelése és bírálata 13–15 19–20 199–210 272 354
– a ricardoi iskola zsákutcája 19–20 272
– átmenet a klasszikus politikai gazdaságtanról a vulgárisra 16 19 198 202–203 210 272 337–339 343–344 354–356 394–395 399–400 436 443–444
– Ricardo elméletének utopista felhasználása 13–16 17 223–224 293–296
– Marx elméletének gyökeres különbözősége elődjeitől 16–21

Kommunizmus
– társadalmi termelés 125 225 287 325 351 386 409 425–426

Konjunktúra 112 223 238 259 267–268 289 292

Konkrét munka 343 351 389–390 391 392 393 451

Konkurrencia 73 120–121 134 156–157 229–230 238 262 470

Kooperáció 130 217 323

Kopás *lásd* Állótőke; Gépek

Kölcsönök 287; *lásd még* Hitel; Kölcsöntőke

Kölcsöntőke 167 259 292–293 314 375 414 448; *lásd még* Bankok; Hitel

Könyvvitel 58 141 161 186 187 260 291
– lényege és szükségessége 58 124
– a könyvviteli költségek jellege 123–125 129
– a közösségi termelésben 124–125
– fejlődésének története 124–125

Középkor 121 124

Közlekedési eszközök 54 230–231

Külkereskedelem
– és tőkés újratermelés 102–103 423 425 427

– és a kapitalizmus ellentmondásai 288 289–290 423 425
– nemesfém-k. 74–75 290 293 297 306 313 314 315 324 427
– és hitel 232–233 289–290
– és az értéktöbblet realizálásának problémája 297 306–307 313 315–316 423
– és az ország árukészletének terjedelme 132 135

Lakásépítés 65 215–216

Lehetőség és valóság 86 88 135 359–360 474

Lényeg és jelenség 117 135

Létfenntartási eszközök 36 57 69 103 110 152–153 188 300 309–310 346 347 366–367 371 373–374 468 471
– és a munkabér naturális formája 152–153 203 207–208 290 463–464 469
– és változó tőke 69 103 110 152–153 191–192 196–198 203–209 282 284 286 287 303–304 308–310 345–348 371–373 375 399–400 406–407 415–416
– és az egyéni fogyasztás társadalmi alapja 129–130 136 187–188 192 194–195 332–333 335 357 360 459
– és a munkaerő értéke 345 347 439
– és a munkaalap-elmélet 198
– és a fiziokraták elmélete 195–196
– áremelkedésük oka a kapitalizmusban 217–218 287–288 308–310 373
– termelésük és fogyasztásuk tervezésének szükségessége a kommunizmusban 287
– *lásd még* Egyéni fogyasztás tárgya; Újratermelés

Madagaszkár 130

Matematika 7 8 260

Materialista történelemfelfogás 11 17–18 32–33 34 36–38 55 98–99 102–103 108–109 124 129–130 170 215 222 229–232 287–289 312–313 314–315 322–325 327 338–339 393–394 400 435–436 463 468–470

Megrendelés 69 95 103 116 127 173 215 230 232–234 242 445 456

Megszakítás és folyamatosság (a tőke mozgásában) 52–53 80–81 95–98 264

Megtérülés
meghatározása és jellemzése 98 141–144 168–170 280 319–322 324–325
– az előlegezett tőke megtérülési ideje és száma 141–144 168–171 248 280 286–287 289–290
– ciklusai 168–170 228 259–260 269–270
– a tőke különböző részei m.-ének különbségei 111 145–149 153–155 172–173
– az egyedi tőke teljes m.-ének kiszámítása 168–171
– a forgótőke m.-ének sajátosságai 111 146–147 151–155 168–170 172–173 195 201–202 212 213–214 224 227–228 237–238 255–257 269–270 298–299 475
– az állótőke m.-ének sajátosságai 111 145–148 149–151 153–170 194–195 201–202 203–204 213 255–256 361 475
– a változó tőke m.-e 151–153 197–198 201–202 204–205 207 269–289
– sebességének változásait meghatározó tényezők 116–117 172–173 209–210 212–214 217–219 220–226 228 229–236 255–258 266 289 292
– árváltozások hatása 261–268
– és pénzforgalom 235 308 311–312 380
– és az értéktöbblet rátája és tömege 269–274 285–287
– burzsoá elméletek bírálata 142–143 148 172–173 208–210 236 244–245
– *lásd még* Megtérülési idő

Megtérülési idő
– meghatározása 113 116–117 141 143 214 229 280–281
– a forgótőke megtérülési ideje 111 168–172 175 203–204 212–214 218 220–228 255–258 259–261 269–273 280–290 298–299 302 321 322
– az állótőke megtérülési ideje 111 150–151 168–172 174 175 203–204 213 218 220–228 255–256 269–270 292–293 321 323 408–409 411 436 449–450 475
– az egész előlegezett tőke m.-je 168–172 227–228 280–281 304–306
– hatása az előlegezendő tőke nagyságára 237–252 253–268 286–287 322 323–325 380
– tartamkülönbségeinek okai 116–117 171–173 209–210 212 214 216–228 229–236 237–239 255–257 259–260 261–267 274 289 322 325
– és az értéktöbblet rátája és tömege 269–287 291 292 321

Megtérülési periódus *lásd* Megtérülési idő

Mellékiparok 222

Mennyiség és minőség 28–29 43–45 78 168–169 342 371 372 374 460

Merkantilizmus 11 58 60 93

Mérleg *lásd* Fizetési mérleg; Kereskedelmi mérleg

Mezőgazdaság 98 196 217 222 223–224 288 337 436; *lásd még* Földművelés; Újratermelés

Mezőgazdasági munkás 109 196 288 328

Mexikó 427

Módszer (a „Tőké"-ben)
– a kutatás logikai rendje és módszertani eszközei 27–28 30–31 63 75–76 91–92 99–100 105 122 127–129 141–144 169 214–215 229 237–238 245 248–249 255–257 260–261 263 269–273 296–297 303 304 308–309 315 318 320–321 357–362 367 392–394 405 409 415 421–424 427 434–435 445–447 455–456 457–460 463 473–475
– az utopista és burzsoá közgazdászok módszertani bírálata 10–21 33 39 60 66 67 87 108–109 116–117 129–130 142–143 148 171–210 236 244–245 272 300 308–310 315 328–341 342–344 346–350 353–356 371–372 394–397 398–400 415 426 427 431–432 436–444 453 457 462–463
– *lásd még* Absztrakció

Monetárrendszer 59

Monopólium
– bankm. keletkezése 100
– a tőkésosztály m.-a a termelési eszközök és a pénz fölött 383

Munka 35 38 77 115 120–121 138 159 204 258 336 388–389 400
– a munkafolyamat kettős jellege a kapitalizmusban 60 159 196 319 343 349 350–351 389–390 391 392–394
– mint az érték szubsztanciája 13 18–20 31 39 159 196 341–342 343 349 351–353 372 387–392
– szükséges m. 20 122 196 212 346 351 387 390
– többletm. 11–14 17 28 29 31 38 54 66 122–123 196 212 272 332 349 351 387–388 390 451–452
– *lásd még* Konkrét munka; Munkaintenzitás; Munka termelőereje (termelékenysége); Szükséges munka

Munkaalap 198

Munkaanyag 130–131 159 188 190–191 193 194 200 205 208 225 341–342 396; *lásd még* Munkatárgy

Munkabér
– mint a munkaerő értékének (árának) átalakult formája 20 28–29 30 31 69 107 109 127 151–152 201 207 338 341–342 345–346 347 348 352 401 405 462
– névleges és reálbér 288–289 439–440 461–462
– emelkedése és csökkenése 287–288 308–310 323 373–374 439–440 462–463 469–470
– fizetésének formái és időközei 34–35 36 59 133 151–152 171–172 197 200–201 203 207–208 242–243 247 312 344 363 462–463 468–470
– elköltése a munkások által 110 127 133 137 152 191 196 203 282 286–287 302 304 307 309–310 316 320 333–334 339 344 346 358 359 362 366–367 373–375 376–379 399–401 403–405 415–416 433
– jelentősége a társadalmi termék különböző részeinek cseréjében (és újratermelésében) 358–360 362–363 365–379 397–407 413–416 462–463 468 473–475
– mint a munkások jövedelmének formája 30 330–333 335–336 337–339 341–343 344–348 349 352 394–397 399–404 406–407
– és pénzforgalom 30–34 35–36 59 106 247 270 281 288–289 297–299 301–302 306–309 310–313 346 366–379 380 383 399–407 413–416 427–429 434–435 462–463 475–476
– és a munkaintenzitás fokozása 238 292 323
– a munkás hitelez a tőkésnek 30 68–69 172 196 201 243 293–296 346–347 363 376–377 403 406–407
– és tőkefelhalmozás 78–79 110 287–289 316–317 322–323 462–463 470–476
– és forgótőke 171–172 181–191 196–210 212–219 224 235–236 237 242–243 247 256–258 261–262 263–265 266–267 269–270 285–289 292 297–298 302 380 408
– és változó tőke 34 59 109–110 123 127 128 151–153 159 161 171–172 191 196–205 207–209 242–243 258 269–285 296 308–309 310 311–312 316 334–335 337–338 340 344–346 352 360 363 365–367 371–372 386–390 397–407 435 462–469

– és értéktöbblet 13 40–41 207–208 269–282 285 286–287 308–309 341–343 348–350 352–353 354 373–375 380 382–383 408
– és profit 308–310 362–363 439–440 462–463
– és ipari ciklus 287–289 373–374
– és szakszervezetek 309
– és munkanap 469–470
– és a munkások megtakarításai 110 282
– és az áruk árai 287–289 308–311 358–359 439–440 461–463
– és pénzhamisítás 463
– burzsoá elméletek bírálata 10–13 19–20 196–210 354–356 394–400 405–407 436–440 443–444 462–463 469–470
– *lásd még* Jövedelem; Kapitalizmus; Újratermelés

Munkaerő
– mint áru 18–20 28 29–34 35 37–38 57 71 77 83 99 107 109–110 152 183 191 192 197 201 214 287 298 316 320 338 344–347 350 351 362–363 376 379 400–401 416–417 434
– értéke (ára) 18–20 28 30 31 69 107 109 127 151–152 201 207 337–338 341–342 345–348 352 401 405 439–440 463
– fogyasztásának folyamata 32 33 35 36 38 57 99 100 107 151–152 197 201 205 247 270 282 323 344 345 346–347 351–352 362–363
– mint a termelőtőke alkotórésze 29 37–38 127 143–144 151 181 183 191 196 204 376–377
– és változó tőke 151–152 191 201 204 213–214 282–289 298 320 337–338 344–345 360 379 399–407
– és értéktöbblet 127 151 153 184 196 201 203 247–248 271–273 286 298 316 341–342 347
– újratermelése 20 32–33 34–37 57 88 103 109 151–153 155 191 197 201 282 288 316 344–348 357 373 376–379 388 399–401 402–405 409 455–456 462–463 467
– *lásd még* Munkásosztály; Újratermelés

Munkaeszközök
– jellemzésük 53–54 113–115 145–146 148–150 157 182–183 185–187 193–196 200 203–204 208 407–408
– mint az állandó vagy állótőke természeti formája 53 113–115 130–131 145–149 151 187 200 203–204 255–256
– anyagi és erkölcsi kopásuk 146 155–157 408–409 411
– *lásd még* Állótőke; Gépek

Munkaintenzitás, a munka intenzívebbé tétele 114–115 159–160 220 237–238 292 323 425–426 455–456

Munkamegosztás
– a gyárban 97
– társadalmi m. 36 55 121 124 130 217 385 422

Munkanap 143 212–213 273 387 388 390–391
– rövidített munkanap 238
– és a munkaintenzitás növelése 238 292 323

Munkanélküliség *lásd* Viszonylagos túlnépesség

Munkaperiódus 211–219 220–221 222 223 237 239 245 248–249 252 255–258 273 289 290 322 325–326 433

Munkapiac 27 28 32 41 49–52 57 90 110 288 405

Munkásosztály 316 383
– kialakulásának és létének feltételei 32–38 103 133
– újratermelése a kapitalizmusban 35–37 72 109 151–153 155 191 197 288–289 316 320 342 344–348 352 357 373–374 376–379 388 399–401 403–405 409 455 462 467
– jövedelme 332–333 337 341 342 345–347 352 362–363 399–401 403 406–407
– és gazdasági válságok 287–289 373–374
– *lásd még* Bérmunka; Értéktöbblet; Mezőgazdasági munkás; Munkabér; Munkaerő; Újratermelés

Munkás tartaléksereg *lásd* Viszonylagos túlnépesség

Munkatárgy 114–115 138 149 180 202 220 266 341 343; *lásd még* Munkaanyag

Munka termelőereje (termelékenysége) 69–70 79 88 93 100 128 130 131 138 223 257 292 314–315 323 452–453 467
– emelésének módjai 79 130 217 223 292 323

Nagyipar 156 167 170 258

Naturális gazdaság 108 129–130 186–187 435
– a perui inkáknál 108 137–138

Nemesfémek 38 54–55 126 293 297–298 312 314 317 426–427 434 452 455; *lásd még* Arany (és ezüst)

Nemesfémtermelés 49 54–55 297–299 305–307 312–313 314 324 426–430 434 436 446–447 452 454–455 456 475–476

Németország 222 427

Névleges munkabér *lásd* Munkabér

Nyersanyag 130 132 147–148 149 151 155 180 186 191 202 203 234 266 335 360 396 408 426

Ok és okozat 44 117 310

Oroszország 7 34 102 222

Osztályharc
– és munkabér 308–310 373–374 462–463 469–470

Osztályok *lásd* Munkásosztály; Parasztság; Tőkésosztály

Parasztság 34–35 102 124 125 129 217–218 222 288 351

Pénz
– fémp. 105 296–297 314 326 434 454–455
– hitelp. 105 293 326
– számolóp. 58 59 62 96 124 141 142 167
– világp. 103 324
– mint általános egyenérték 31 43 44 152 296 351
– mint értékmérő 31 346
– mint vásárlóeszköz 29–30 69 73 80 96 105 235 303 304 314 421 424
– mint forgalmi eszköz 31 64 69 70 75 125–126 166–167 296–297 299–300 313–314 316–317 377 421 450 454–455 463
– mint a kincsképzés eszköze 64 73–75 79–80 112 125–126 167 293 296–297 299 312 313–314 317 430 436 445 448–449 451–455 462–463 475–476
– mint fizetési eszköz 30 33 69 73 75 80 96 105 126 172 217 235 247 286 296 297 300 303 313 421 434 455
– forgalmának törvényei 94 172 296–297 300 302 310 375 415
– a forgalomban levő p. mennyisége 94 106 126 172 262 281 296–297 300 302 303 308 310 312 313 380 430–432 435 448 454
– kopása és a pénzanyag újratermelése 126 297 299 314 324 426–436
– átváltozása tőkévé 18 29–35 38 42–49 55–59 167 399–400
– pénzhamisítás 463
– burzsoá elméletek bírálata 31 33 108–109 300–304 308–310 315 346 407 430–433
– *lásd még* Arany (és ezüst); Csere; Érme; Pénzpiac; Pénztőke

Pénzpiac 101 259 262 266–267 287–288 325

Pénztőke
– meghatározása és sajátosságai 29–30 31 33 37–38 44–49 55–57 59 68 69–71 73 76–78 79 82 86–88 91–92 141 177 181 183 188–189 321–326 345 375 399 434–435
– körforgásának képlete és stádiumai 27 30–31 35–36 42–49 52 55–61 63–64 68 75–78 82 86–87 88 91–92 94–96 101 141–144 357–358
– átváltozása termelőtőkévé 27–37 42 53 57 67–68 70 71 73 78–80 95 111–112 298 317 324–326 377 379 448 452
– potenciális p. 73–75 78–81 101 112 243 256–261 292–293 300 313 315–318 325 445–449 451–453 456 463
– tartalék p. 74 80–81 101 112 242–243 268 289–290 291 292 299 314–316 322
– szerepe a társadalmi tőke újratermelési folyamatában 33 37 321–326 377 445–449 453 455
– és pénzforgalom 29–31 36 38 63–64 69–70 73–77 94 102–103 105 280–281 307–308 310–312 324–325 363–366 374–376 430–436
– burzsoá elméletek bírálata 31–34 67 71 77 87 92–93 108–109 142–143 236 244–245 398–400 406–407 453
– *lásd még* Bankok; Hitel; Kölcsöntőke

Pénztőke körforgása
– meghatározása 42–44 55–56
– képlete 27 35 41 52 55–56 59–61 63 75–76 94
– első stádiuma 28–38 41 42 46 57 59–61 71–72 77–78 83 109–110
– második stádiuma 35–38 41 46–52 55–57 60 75–76 86–87
– harmadik stádiuma 38–43 45–49 52–55 57–58 60 62–63 65 67–69 71–73 76–78 82 83–86 109–112
– célja és eredménye 43–49 52 55–59 75–76 94 98–99 109–112 141 143
– mint az ipari tőke körforgásának sajátos formája 53 55 58–59 60–61 73 76 95–97 98–99
– mint a termelési és a forgalmi folyamat egysége 49–53 58 94–95

– sajátosságai az aranytermelésben és a szállításban 49 54–55
– burzsoá elméletek bírálata 31 33 58 59 70–71 77 87 98–99 108–109 142–143 236
– *lásd még* Pénztőke

Piac 39–40 42 73 109–110 119 139 211 215–216 230–231 233–236 288–290 436; *lásd még* Árupiac; Pénzpiac; Világpiac

Politikai gazdaságtan
– története 12–20 272 327–329
– a burzsoá p. jellemzése 66 117 200–202 300
– forradalmasítása Marx által 13–14 16–21
– *lásd még* Fiziokraták; Klasszikus politikai gazdaságtan; Merkantilizmus; „A tőke" (Marx műve); Vulgáris politikai gazdaságtan

Profit 13 117 163 309 332 335 337
– A. Smith és Ricardo profit-elmélete 11–15 19–20 175–182 183–187 194–195 206–207 272 330–339
– vulgáris profit-elméletek bírálata 10–11 87 116–117 182–183 403 436–444

Profitráta 8 20 110–111 209 308–310 475
– az átlagprofitráta kialakulása 20 200

Proletariátus *lásd* Munkásosztály

Rabszolgakereskedelem 435–436

Rabszolgaság 34 102 351 400 435–436 468

Részvények 150 195 266 317 453

Részvénytársaságok 100 117–118 127 163 165 215 225 394 433 470

Részvénytőke 91 394 453

Robot *lásd* Jobbágyrendszer (feudalizmus)

Róma 435

Segédanyagok 113 130 146–148 151 155 172 179 180 185 186 190 194 200 202 205 208 214 218 237 242 261 323 335 360 370 408 424 475

Skócia 108 210 330

Spekuláció 56 99 137 194 216 288 292 309 373

Szabadkereskedők 449

Szakszervezetek 309

Szállítás
– a sz.-ban végzett termelési és munkafolyamat sajátosságai 54 137–139 147
– fejlődésének hatása a termelés és a népesség megoszlására és a tőkekoncentrációra 119 131 132 138–139 230–232 266
– sz.-i költségek 152–155 230–231 395
– a sz.-ban működő tőke körforgásának képlete 54
– fejlődésének hatása a tőke megtérülésére 155–157 162 163–167
– és készletképzés 132–133

Szállítóeszközök
– jelentőségük és fejlesztésük a kapitalizmusban 119 132 147 230 – 232; *lásd még* Szállítás

Személyi függés 435; *lásd még* Jobbágyrendszer (feudalizmus); Rabszolgaság

Szocializmus *lásd* Kommunizmus

Szükséges munka 20 122 196 212 345–346 351 387 390

Szükségszerűség és véletlen 450

Talaj termékenysége
– pazarlása a kapitalizmusban 323
– javítása 147

Társadalmi gazdagság *lásd* Gazdagság, társadalmi

Társadalmi munkamegosztás *lásd* Munkamegosztás

Társadalmi (évi) termék
– érték szerinti felosztása 133 194 335–336 357–358 359–361 381–382 389–394 459–460 464–465 467–468
– természeti forma szerinti felosztása 335–336 357–360 361 367 384–386 390–394

Társadalmi tőke 91 98 127 132 142 191 194–195 243 248 257 319–320 321 322 335 336 349–350 357–360 385 393 464–467 472

Technika
– jelentősége és fejlesztése a kapitalizmusban 37 55 74 96 100 112 156–157 350 352–353; *lásd még* Gépek

Tér és idő 67 98 117 119 140 230

Termelés 37–38 54 56 108–109 113–116 125–126 129 131 138–139 142 149 151 186–187 199–200 208 211–213 220–223 229–231

– a társadalmi t. két osztálya 332–336 360 367 384–386 427 434–436
– *lásd még* Konkrét munka; Munka; Munkaerő; Termelési idő; Újratermelés

Termelési ár 200 308–309

Termelési eszközök
– általános jellemzésük 28–29 32–33 34–38 113–115 130 145–149 186–187 200 360 398–399 451–452
– mint az állandó vagy állótőke anyagi formája 37–38 113–115 130 145–148 151 200 209 360 384–386
– és az értékképző folyamat 115 145–148 199–200
– a t. termelésének osztálya 332–333 335 360 384–386 427
– *lásd még* Állandó tőke

Termelési idő
– meghatározása 113–114 115–116 220 221
– és munkaidő 113–115 220–223 225 227 237–238 242
– és munkaperiódus 211–214 217–219 220–221 237–239 289 433
– csökkentésének feltételei és módjai a kapitalizmusban 115 217–221 223–225
– mint a megtérülési idő alkotórésze 113–114 116–117 141 143 214 229 237–239 322 325–326
– és forgalmi idő 113 116–117 237–239 241–245 255–261 321–322 325–326
– és az előlegezendő tőke nagysága 113 212–219 220–228 237–239 241–245 255–258 322 325–326
– és a munkások kizsákmányolása 114 220
– *lásd még* Értéktöbblet; Változó tőke

Termelési készlet 101–103 113–115 130–132 172–173 225–226 235 242–243 258 264–266 270 408

Termelési költségek
– és az állótőke fenntartásának és javításának költségei 111 159–167 223 291 332 407–408 433

Termelési mód *lásd* Gazdasági társadalomalakulat; Jobbágyrendszer; Kapitalizmus; Kommunizmus; Rabszolgaság

Termelési viszonyok
– tőkés t. újratermelése 33–37 103 109 316 320 345–347 350–351 352 357 379 383 388 402 405 473–474
– *lásd még* Újratermelés

Termelés koncentrációja 119 231

Termelőerők
– pazarlása a kapitalizmusban 158

Termelőtőke
– meghatározása és jellemzése 29–30 32 35–38 52 71 77 86–87 88 90 109 114–115 149–154 169 174–176 179–183 188–190 192–198 204–205 226 243–244 247 320–321 323 324 408
– mint az ipari tőke formája 52
– készlet formájában 129–131

Termelőtőke körforgása
– meghatározása 62–63 319
– képlete 60 62 71 75–76 81 86 357
– körforgási idő 113
– a termelőtőke funkciója 35–38 56 62 71–72 75–76 77 86 113–115 141–142
– meghatározó célja 75–76 94 141–142
– az árutőke realizálása 38–49 57–58 63–67 83–86 101–102 109–110 118–119
– a tőkeérték és az értéktöbblet mozgásának elkülönülése 63–67 75–76 78–80 84–86
– normális menetének feltételei 52 66–67 70 72–74 80–81 98–102
– érték- és árváltozások hatása 70 86 88 98–102
– és egyéni fogyasztás 36 57–59 72–73 88 111–112 118
– és a tőkés jövedelme 63–68 111–112
– és a pénzfelhalmozási alap képződése 74–75 78–80 111–112
– és bővített újratermelés 74–76 78–79 88 101 111–112
– és tartalék pénzalap 80–81 111–112
– és gazdasági válságok 72–73
– mint a termelési és a forgalmi folyamat egysége 58 62–63 94–99
– mint az ipari tőke mozgása 52 54–55 62 76–77 94–99 102–103 106–107 108
– mint az újratermelés folyamata és formája 62–63 70–76 81 86–87 95–98 102–103
– burzsoá elméletek bírálata 66 67 71–73 77 81 87 98–99 108–109 117 142–143
– *lásd még* Termelőtőke; Megtérülés; Újratermelés

Természet
– anyagainak kiaknázása a tőke által 92 180 193 225 323
– erőinek kiaknázása a tőke által 114–115 121 137–138 172 219 220–222 323
– megszakítások a termelési folyamatban

t.-i feltételek következtében 98 113–115 144 158 160 217 220–224
– természetes újratermelés 158 327
– elemi csapások elleni biztosítás 162–163
– és az állótőke kopása 155–156 158–162 166–167 186 213 223
– és a tárolási költségek 118–119 128–129 134 138–139

Többletmunka 12–15 28 29 31 38 66 122–123 271–272 332 387 390 451
– *lásd még* Értéktöbblet; Többlettermék

Többlettermék 41 55 62 66–67 74 91 93 137 431 446 447 448 451–453 356 471; *lásd még* Értéktöbblet; Többletmunka

Tőke 30 31 34 38 40 43–49 52–53 55–59 75–76 98–100 141–144 175–176 201–202
– a munkaerő kizsákmányolása mint a t. létezésének feltétele 28–38 41 57 58–61 71 72 109 127
– az értékesítés mint a t. mozgásának célja 29–30 38–39 55–59 66–67 71 75 87 94 98–110 142–144 204 300
– formái a termelés területén 27–30 32–33 35–38 42 46–52 53–55 56–57 58–59 62–63 71–72 76–77 86–91 94–98 113–115 130–131 145–147 148–149 151–155
– formái a forgalom területén 27–30 38–49 50–52 53–60 65 66–67 68 69–71 73–74 76–78 79–80 82–83 86–93 95–98 116–119 121–123 127–128 129 132–136 154 176–179 181 183 187–189 191
– és jövedelem 344–356
– a t. -körforgás három formájának egysége 52–53 77 94–99 124 236
– körforgási folyamatának feltételei és ellentmondásai 29 32–38 40 52–53 55–67 69 81 96–97 98–103 117–121 127–128 129–132 134–140
– burzsoá elméletek bírálata 33 38–39 67 71 77 98–100 103–105 117 148–149 154 174–178 199–210 330–336 353–356 371–372 394–397 399–400 406–407
– *lásd még* Bérmunka; Kapitalizmus

„A tőke" (Marx műve)
– megírásának története 3–9 18 20–21
– I. kötet 4 13 16–18 27 30–31 35 37–38 40–41 49 53 65 75 94 106 115 116–117 130 137–138 142 145 149 151 159 166–167 172 186 187–188 191 198 199–200 208 220 273 274 280 282 292 296–297 302 311 320 322–324 350 361 376 398 445 455–456 460 463
– III. kötet 4–7 8 13 18 20–21 166 199 209
– IV. kötet 4–7 11–12 14–15 19 20 146–147 327–328
– a marxi érték- és értéktöbblet-elmélet jelentősége 13 16–21
– Engels munkája a mű II–III. kötetén 3–8 22

Tőke centralizációja 217 318 324

Tőkeelőlegezés
– lényege és célja 44 53 56 58–59 141–144 281 287 322–326 345
– formái 29 42–43 45 52–53 56 58–59 68 123 133–134 141–144 149 176 196 208 234 235 242–243 291 307 321 322 325–326 363 367 405–406
– az előlegezendő tőke minimuma 75 78–80 100–101 112 238 324–326 445–446
– a változó tőke előlegezésének sajátosságai 32–33 59 68–69 152 196–198 201 202–203 207–208 213–214 242 –243 273–274 278 281 283 297 337–338 344–348 363 367 371 375 377 379 383 399–400 405–406 429 433–435
– az állótőke előlegezésének sajátosságai 53 145–146 154 157 160–161 169–171 177 201 213–214 227 299 303 323 411 433–434 436 449–450
– a megtérülési idő hatása az előlegezendő tőke nagyságára 237–261 286 323 324
– az előlegezett tőke teljes megtérülése 168–173
– és hitel 100 171–173 215 216 265 325 382
– és a munkaperiódus tartama 211–212 213 214–219 224–227
– a fiziokraták a t.-ről 92 174 182–183 196 203 206–208 311 328–329 345 451

Tőkefelhalmozás
– mint a tőke fenntartásának célja és feltétele 75 92 94 99 112 141–144 457 474
– mint az értéktöbblet tőkésítése 75–76 291–293 296 445 464–468 472–473
– potenciális pénztőke (kincs) formájában 73–75 79–81 101 112 114 163 166–167 236 292–293 315–318 434 445–449 451–456 463 471 475–476
– hosszúlejáratú követelések, bankbetétek, értékpapírok formájában 75 79–80 112 167 293 317 449–450 453 471
– állótőke formájában 156–158 163–170 217 433

– mint bővített újratermelés 75–76 88 92–93 158 163 292 313 322–325 331 447–475
– egyszerű újratermelés mint a tőkefelhalmozás reális tényezője 359 374 449–452 460–461 464 468 473–474
– az egyszerű újratermelésről a bővítettre való átmenet feltételei 452 455–456 457–459 462–463 473–475
– a bővített újratermelés sémái 460–475
– rátája 473
– és a tőkések egyéni fogyasztásának növekedése 66 457 468
– és a munka termelékenysége 452–453 467
– és a tőke szerves összetételének növekedése 78 109–110 467
– és gazdasági válságok 72–74 157 170 373–374 450–451 474
– és a munkások kizsákmányolása 158–159 286 292 323 455 462–463 469–470
– burzsoá elméletek bírálata 87 117 315 399 436–444 453 457 462–463
– *lásd még* Bővített újratermelés; Tőke centralizációja; Tőkekoncentráció; Újratermelés

Tőkekoncentráció 215–217 231

Tőkés 27 28 32 35 36–37 40–41 47–59 68–69 72 73 80–81 84 86 97 99 100 103 107 109–112 118 120–123 124 127 133–135 138 151–153 171–172 177 185 187 190 193 200–201 203–205 215–216 222 230 291–293 300–302 304–306 309–310 320–321 323 325 331 344–346 348 351–353 357 358 363 376–377 382–383 394 434 435 445–447 463 467–470
– mint megszemélyesített tőke 109–110 120 431
– tevékenységének meghatározó célja 75 110 112 133 134–136 143–144 203–205 286 300–301 350–351 353 374 404–405
– jövedelme és egyéni fogyasztása 57 63 65 66–67 69 72–73 111 289 291 300 301 302–306 320 331 333–336 341 348–349 352–353 357 367–368 374 382–383 434
– és a munkások kizsákmányolása 57 151–153 159–160 172 200–201 203 214 282–288 307–310 320 338 341–342 344–347 350 362–363 400 462–463 468–470
– és csődök 73 99 216 290 383
– *lásd még* Értéktöbblet; Kapitalizmus

Tőkésosztály
– kialakulásának és létezésének fő feltételei 28–38 55 342 357 431
– ipari tőkések mint a t. fő képviselői 55 109–112 121–122 303–304 319–320 339 375 382 383 415 430–431 458–459

Tőkés termelési mód *lásd* Kapitalizmus

Tőke szerves összetétele 110 199–200 465–466 467–468

Tőzsde 309 312

Tudomány
– alkalmazása a termelésben 221
– tőkés kisajátítása 323

Tulajdon (tőkés) 32–33, 187 195 350 352 383; *lásd még* Földtulajdon

Túlnépesség *lásd* Viszonylagos túlnépesség

Túltermelési válságok *lásd* Gazdasági válságok

Újratermelés
– meghatározása és fő sajátosságai 35 63–64 71 74–75 94–95 97 111–112 118 122 141–144 168–170 187 296 319–324 357–360 373–374 387–388 394 397–398 407–409 411 415 422 425–426 434 445–447 449–452 457 459 470 473–475
– természetes ú. 158 327
– az egyéni ipari tőke ú.-e 62–63 66 69–73 75 78–81 82–83 86–88 92–93 94–95 96–99 101–102 112 121 124 141 143–144 154–155 156–159 168–170 187 319–322 323–324 357–359 384 392–393 445–446 447–448 553
– a társadalmi tőke ú.-e 88 91–93 94–95 97 136–137 141 158 163 191 296–297 306–307 319–320 322 357–362 371–372 387–388 392–394 398 407–411 422 427 436 449–451 452–455 457 460–461 470 473–475
– a pénzanyag ú.-e 125–126 296–297 299 305–308 312–313 314 324 426–430 434 435 446–447 475–476
– a társadalmi gazdagság ú.-e 163 332
– a tőkés termelési viszonyok ú.-e 32–37 103 109 316 319–320 346–347 350 352 357 379 382–383 387–388 402–403 405 473
– a munkaerő és a munkásosztály ú.-e 32–33 35–38 57 72 88 103 109 151–153 155 191 197 201 282 288–289 316 320 344–348 352 357 373–374 376–379 388 399–401 403–405 409 455 462 467
– a fiziokraták felfogásában 92 176 182 195–196 203 206 311 327–328 329 336 344 451

– burzsoá elméletek bírálata 18–21 39 66 67 71 87 99 104–105 108–109 117 129 142–143 182–183 191–192 201–203 208 236 244 272 293–296 300–303 308–310 327–344 347–350 353–356 371–374 383 387 394–397 399–400 403 407 413 415 427 431–432 436–444 449–451 453 457 469–470
– *lásd még* Bővített újratermelés; Egyszerű újratermelés; Értéktöbblet; Kapitalizmus; Termelés

Utopikus szocializmus 15 16 17

Uzsoratőke 383 448

Vállalat
– az alkalmazott termelési eszközök és munkaerő mennyiségének szükséges aránya 28–29 100–101
– tőkebefektetés minimuma és változásai 74 75 78–80 100–101 111–112 238 324–326 445–446
– arányos bővítésének feltételei 74 112 157–159 238–239 242–243 262 292
– új v.-ok létesítésének szükséges feltételei 299 434 453
– v.-ok csődjei 73 99 216 290 383
– és a munkások kizsákmányolása 37 159–160 238
– *lásd még* Bankok; Részvénytársaságok

Váltó 80 232 267 290

Változó tőke
– meghatározása 38 59 152 198 199–200 201 203–205 269–270 273 337–338 344 360 399–400
– mint a forgótőke alkotórésze 151–154 155 197–198 201–202 204–205 207 213–214 242–243 269–270
– előlegezésének formái 59 152 196–198 201 203 208 213–214 242 243 273–275 278 287–288 297 315–316 337–338 344–347 363 371 375 377 383 399 405–407 429 434–435
– az előlegezett és a ténylegesen alkalmazott tőke különbözősége 273–275
– az egyedi v. megtérülése 282–285
– megtérülése társadalmi szempontból 285–290
– és a munkások jövedelme 332–333 337 341 342–343 344 346 347–348 362–363 399–401 403 406–407
– és az értéktöbblet rátája 269–281 286–287
– burzsoá elméletek bírálata 18 191 195–210 308–310 337–339 344 349 394–397 398–400 406–407 436–440 462–463

Vasutak 54 91 138–139 149–150 155–158 160 162 163–166 194 195 212–213 216 217 230–231 238 287–288 433; *lásd még* Közlekedési eszközök; Szállítás

Velence 232

Világpiac 19 103 107 132 150 231; *lásd még* Külkereskedelem

Viszonylagos túlnépesség 288 373 455 467
– és az ipari ciklus periódusai 373
– *lásd még* Gazdasági válságok; Ipari ciklus

Vulgáris gazdaságtan
– jellemzése 16 19 20 67 117 149 208 300 339 355 400 443 463 469–470
– egyes tételeinek és elméleteinek bírálata 38–39 66 67 71 77 108 138–139 308–310 315 339 355–356 373–374 383 394 398–400 403 415 426 436–444 457 469–470

Súlyok, mértékek és pénznemek

Súlyok

Angol kereskedelmi súlyegységek (avoirdupois-rendszer):

ton (*t*) = 20 hundredweight	1016,05 kg
font (*pound, lb*) = 16 uncia	453,59 „
uncia (*ounce, oz*)	28,35 „

Mértékek

Hosszmértékek

mérföld ([*statute*] *mile*) (angol) = 1760 yard	1609,33 m
verszt (orosz)	1066,780 „

*Pénznemek**

font sterling (*pound sterling*, £) = 20 shilling	20,43 ℳ
shilling (*sh.*) = 12 penny	1,02 „
penny (*penny, pence, d.*)	8,51 Pf
farthing (a legkisebb angol rézpénz) = $^1/_4$ penny	2,12 „
frank (*franc, fr.*) (francia) = 100 centime kb.	0,81 ℳ
dollár (*dollár*, $) = 100 cent kb.	4,20 „
tallér (porosz pénz 1873-ig) = 30 ezüstgaras	3 „

* A márkára való átszámítás az 1871. évre vonatkozik; 1 márka (ℳ) = 100 pfennig (Pf) = = 1/2790 kg színarany.

Tartalom

Előszó a huszonnegyedik kötethez V

Karl Marx

A tőke

A politikai gazdaságtan bírálata

Második kötet

Friedrich Engels: Előszó 3
Friedrich Engels: Előszó a második kiadáshoz 22

Második könyv

A tőke forgalmi folyamata

Első szakasz

A tőke metamorfózisai és körforgásuk

Első fejezet. *A pénztőke körforgása* 27
I. Első stádium. P–Á 28
II. Második stádium. A termelőtőke funkciója 35
III. Harmadik stádium. Á'–P' 38
IV. A teljes körforgás 49
Második fejezet. *A termelőtőke körfogása* 62
I. Egyszerű újratermelés 63
II. Felhalmozás és bővített újratermelés 74
III. Pénzfelhalmozás 78
IV. Tartalékalap 80
Harmadik fejezet. *Az árutőke körforgása* 82

Negyedik fejezet. *A körforgási folyamat három figurája* 94
Ötödik fejezet. *A forgalmi idő* 113
Hatodik fejezet. *A forgalmi költségek* 120
I. Tiszta forgalmi költségek 120
1. Vételi és eladási idő 120
2. Könyvvitel 123
3. Pénz 125
II. Tárolási költségek 126
1. Készletalkotás egyáltalában 127
2. Tulajdonképpeni árukészlet 132
III. Szállítási költségek 137

Második szakasz

A tőke megtérülése

Hetedik fejezet. *Megtérülési idő és megtérülési szám* 141
Nyolcadik fejezet. *Állótőke és forgótőke* 145
I. A formakülönbségek 145
II. Az állótőke alkotórészei, pótlása, javítása, felhalmozása 155
Kilencedik fejezet. *Az előlegezett tőke teljes megtérülése. Megtérülési ciklusok* 168
Tizedik fejezet. *Elméletek az álló- és a forgótőkéről. A fiziokraták és Adam Smith* 174
Tizenegyedik fejezet. *Elméletek az álló- és a forgótőkéről. Ricardo* ... 199
Tizenkettedik fejezet. *A munkaperiódus* 211
Tizenharmadik fejezet. *A termelési idő* 220
Tizennegyedik fejezet. *A forgalmi idő* 229
Tizenötödik fejezet. *A megtérülési idő hatása a tőkeelőleg nagyságára* . 237
I. A munkaperiódus és a forgalmi periódus egyenlő 245
II. A munkaperiódus nagyobb a forgalmi periódusnál 248
III. A munkaperiódus kisebb a forgalmi periódusnál 253
IV. Eredmények 256
V. Árváltozások hatása 261
Tizenhatodik fejezet. *A változó tőke megtérülése* 269
I. Az értéktöbblet évi rátája 269
II. Az egyedi változó tőke megtérülése 282
III. A változó tőke megtérülése társadalmi szempontból tekintve 285

Tizenhetedik fejezet. *Az értéktöbblet forgalma* 291
I. Egyszerű újratermelés 296
II. Felhalmozás és bővített újratermelés 313

Harmadik szakasz

A társadalmi össztőke újratermelése és forgalma

Tizennyolcadik fejezet. *Bevezetés* 319
I. A vizsgálat tárgya 319
II. A pénztőke szerepe 322
Tizenkilencedik fejezet. *A tárgy korábbi ábrázolásai* 327
I. A fiziokraták 327
II. Adam Smith 330
1. Smith általános szempontjai 330
2. A csereérték Smith-féle feloldása $v+m$-re 337
3. Az állandó tőkerész 339
4. Tőke és jövedelem A. Smithnél 344
5. Összefoglalás 350
III. A későbbiek 354
Huszadik fejezet. *Egyszerű újratermelés* 357
I. A kérdés feltevése 357
II. A társadalmi termelés két osztálya 360
III. A két osztály közötti csere: $I_{(v+m)}$ átváltása II_c-re 362
IV. A II. osztályon belüli csere. Szükséges létfenntartási eszközök és luxuscikkek 366
V. A cseremű veletek közvetítése a pénzforgalom által 374
VI. Az I. osztály állandó tőkéje 384
VII. Változó tőke és értéktöbblet a két osztályban 386
VIII. Az állandó tőke a két osztályban 390
IX. Visszapillantás A. Smithre, Storchra és Ramsayre 394
X. Tőke és jövedelem: Változó tőke és munkabér 397
XI. Az állótőke pótlása 407
1. A kopási értékrész pótlása pénzformában 411
2. Az állótőke in natura pótlása 415
3. Eredmények 424
XII. A pénzanyag újratermelése 426
XIII. Destutt de Tracy újratermelési elmélete 436
Huszonegyedik fejezet. *Felhalmozás és bővített újratermelés* 445

I. Felhalmozás az I. osztályban 447
1. Kincsképzés 447
2. A pótlólagos állandó tőke 451
3. A pótlólagos változó tőke 455
II. Felhalmozás a II. osztályban 456
III. A felhalmozás sematikus ábrázolása 460
1. Első példa 464
2. Második példa 467
3. II_e átváltása felhalmozás esetén 473
IV. Kiegészítés 475

Függelék

Jegyzetek 479
Mutató 482
Tárgymutató 491
Súlyok, mértékek és pénznemek 508

Képmellékletek

Az első kiadás címoldala 5
Marx kéziratának egy oldala 47
Az Engels által letisztázott és szerkesztett kézirat egy oldala 51

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS-LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE

68/220. Franklin Nyomda, Budapest. Felelős: Vértes Ferenc igazgató